

ARS
HUNGARICA
1980/1

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ARS HUNGARICA

SZERKESZTI
AZ IGAZGATÓ TANÁCS

1980 VIII. ÉVFOLYAM
1. SZÁM

FELELŐS SZERKESZTŐ
TÍMÁR ÁRPÁD

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1014 BUDAPEST I., URI U. 62.

ARS HUNGARICA

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN OF THE
INSTITUTE OF
ART HISTORY OF THE
HUNGARIAN ACADEMY OF
SCIENCES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1981

HU ISSN 0133–1531

Megjelenik évente kétszer

Megvásárolható az Akadémiai Könyvesboltban 1052. Budapest V. Váci utca 22.
és az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán 1054. Budapest V. Alkotmány utca 21.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

Printed in Hungary – 81.8770 Akadémiai Nyomda, Budapest

TARTALOM

Wehli Tünde: A magyarországi késői román épületszobrászat ikonográfiai jelenségei	7
Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai	17
Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek VII. közlemény	25
Sisa József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítészetéhez	103
Kathy Imre: A korszerű nemzeti építészet útján	127
Nemes Márta: A kőbányai templom története	135

DOKUMENTUMOK

Baranyai Béláné: Újabb adatok a debreceni Szent Anna-templom berendezésének történetéhez	149
Levelek Tolnay Károlyhoz	155
Paisey, Robin M.: László Moholy-Nagy in Leicester	161

TÁJÉKOZÓDÁS

Szemle	171
--------	-----

CONTENTS

Wehli, Tünde: Iconographical Characteristics of the Late Romanesque Architectural Sculpture in Hungary	7
Bodor, Imre: The Earliest Representations of the Hungarian Crown	17
Balogh, Jolán: Late Renaissance Stonemasons' Workshops VII.	25
Sisa, József: Contributions to the History of Romantic Castle Architecture in Hungary	103
Kathy, Imre: Towards a Modern National Architecture	127
Nemes, Márta: The History of the Church at Kőbánya	135

DOCUMENTS

Barányai, Hildegard: New Data concerning the History of the Furniture of the St Ann's Church at Debrecen	149
Letters written to Charles de Tolnay	155
Paisey, Robin M.: László Moholy-Nagy in Leicester	161

SURVEY

Review	171
--------	-----

Wehli Tünde

A MAGYARORSZÁGI KÉSŐI ROMÁN ÉPÜLETSZOBRASZAT IKONOGRÁFIAI JELENSÉGEI

A 12–13. század fordulóján, III. Béla esztergomi építkezéseivel kezdi szárnyait bontogatni Magyarországon a gótikus művészet. Ennek a franciás ihletésű művészetnek későbbi emlékei általában annak az udvarral szoros összeköttetésben álló egyházi és világi arisztokráciának a kezdeményezésére épültek, amely a királyi, illetve az ország fölötti politikai hatalom részesének tekintette magát. A politikai ambíciók mellett magas szellemi igény, az új stílus és formák iránti fogékonyság és végül az egyéni ízlés is szerepet játszott a korszaknak Pilisszentkereszttel közel egykorú, Bertold érsek által építtetett kalocsai székesegyház, a Hont-Pázmánok bényi (Bina, Csehszlovákia) templomának megalkotásában. Ebben a franciás művészetben a plasztikának az építészetben belüli helye megváltozik és témavilága a román korihoz képest módosul. Eltűnnek az épületkülsőket dekoráló jelenetes, ciklikus domborművek, a díszítmény a szerkezeti elemekre húzódik vissza. A templombelső oszlopfőit, lábazatait a Jó és a Rossz dualisztikus harcát életrekelő vadászjelenetek, ember- és állatküzdelmek népesítik be. Ezekből a jórészt Bestiariumokból és Physiologus-kéziratokból kiemelt témáktól bizonyos fokig eltér Vértes-szentkereszt ikonográfiája. Sajátos programról ennek ellenére itt sem beszélhetünk. El kell vetni azt a korábban számításba vett lehetőséget, hogy az egyes oszlopfők jelenetein a 12–13. század fordulóján fellobbant bogumil eretnokség kapott volna hangot.¹ Helyesebb arra gondolni, hogy a szokásostól eltérő ábrázolások nem sajátos programot tükröznek, hanem inkább általános téma helyi, provinciális megfogalmazásai.

A 13. század első negyedében és utána újabb, a század közepéig is ható francia impulzus értékelhető a somogyvári és pusztaszeri kolostorok plasztikájában.² A francia kolostorok kerengőinek oszlopai, a katedrálisok oszlopsoros kapui jelennek meg általuk a magyar művészetben. Valószínű, hogy – bár nagyon távolról –, a holcmányi (Hoşman, Románia) kapu is a francia példát követi.³

Ezzel a franciás áramlattal majdnem párhuzamosan jelentkezik Magyarországon a burgundi koragótikus építészet, amelynek kiemelkedő emlékei a III. Ince pápa kori bencés reformot követő, Oros apát idejében emelt pannonhalmi bencés apátság és a zsámbéki premontrei templom.⁴ A burgundi koragótikára jellemző szigorúság csaknem teljesen száműzte e templomok belsejéből a figurális szobrászatot. Amennyiben mégis helyet adott neki, azt az ornamentális díszítés szándékával tette.

A 12. századi romanika hagyományain kívül, a főleg koragótikából táplálkozó épület-plasztikai emlékek mellett olyanok is emelkedtek, amelyeknek bázisát a magyar romanika korábbi szakaszának építészete és épületszobrászata képezte. Valószínű ugyanis, hogy a 12. századi művészet stílusa, témavilága és formakincse nem tűnt el a burgundi koragótika érvényesülése időszakában sem, hanem folyamatosan élt tovább és bizonyos változások árán az 1200-as évek körül új szintézishez vezetett. A feltételezést néhány példa illusztrálhatja.

A 12. század közepi székesfehérvári és jási kapuk apostolalakos szárköveinek ismeretében feltételezhetjük, hogy az apostolalakos kapuszár és a Krisztust apostolokkal bemutató *Maiestas Domini*, Krisztus mennybemenetele témájú timpanon már a román kor e periódusában is ismert volt Magyarországon.⁵ A pécsi székesegyház domborműves falborításának példájából Somogyvár után még Gyulafehérvár (Alba Julia, Románia) is méríthetett. A Szent Mihály székesegyház stílus szempontjából különböző, nem is egy periódusban keletkezett és utóbb másodlagosan elhelyezett domborművekre kell gondolni elsősorban.

A főszentély keleti külső falának jelenetes kompozíciói – köztük a Jézus születése és a Három királyok⁶ – továbbá a főszentély déli belső falába illesztett Szent Mihály dombormű, az ún. „Ölelkezők”, valamint az északi mellékszentély északi külső falának apostolalakos faragványai⁷ az eddigi kutatások szerint a 12–13. század fordulóján épített első székesegyház szobrászati dekorációjába tartoztak, és készítésük a 13. század első haramdára esik.⁸ Az első két dombormű az eredeti elgondolás szerint talán a templombelsőben került volna elhelyezésre, esetleg egy szentélyrekesztő részeként, a többi figurális emlék pedig leginkább a nyugati homlokzat dekorációs rendszerébe tartozhatott. Az eredeti funkció leginkább az apostoldomborművek esetében rekonstruálható. A két apostol minden bizonnyal egy apostolalakos kapu tervei szerint készült.⁹ Ez a kapu közbeeső láncszemét képezhette annak a fejlődési folyamatnak, amely a 12. századi oszlopszobros kaputól a jáki apátsági templom nyugati kapuzatához vezetett el.

Az eredeti elhelyezés kérdésén túl, a tartalmi megközelítés problémáját is felveti a gyulafehérvári székesegyház ún. „Ölelkezők” domborműve. Mint korábban is volt szó erről, ez a dombormű az ún. „pécsi műhely” tevékenységét követő korszak emléke. Ennek a kornak a képi világába kell a domborművet visszahelyeznünk ahhoz, hogy meghatározhassuk a témáját. Valószínű, hogy a 12. század első felétől a kódexfestészetben általánosan elterjedt *Sponsus* és *Sponsa* – Krisztus és Mária – ábrázolását ismerte már a 12–13. század fordulóján az épületszobrászat is. Ezért ebben a képi környezetben keresendő magyarázat az ábrázolás értelmére.¹⁰

A romanika 12. század végi szakaszában már súlypontozódtak bizonyos, a későbbiekre jellemző ikonográfiai jelenségek. A somogytúri fríz például a késői romanika timpanondomborműveinek egymással szemben elhelyezett griffjét és oroszlánját állítja elénk.¹¹ E kor érdekes emléke a Veszprém környékéről származó ívmező.¹² Ez a faragvány már a késői romanika tematikai problémáit hordozza magában. Meghatározhatatlan a rajta levő állat, mert a griff törzsön baziliskfey ül. Nem egyértelmű, hogy a karom őrzi vagy elragadja a lombot. És végül, a lomb eddigi elnevezései – leveles ág, életfa és

rózsató – sem eléggé meggyőzőek.¹³ A relief hiányzó részének ismerete bizonyára közelebb vinne az ikonográfia tisztázásához.

A romanika 13. század második negyedében történő előtérbe kerülése és a század utolsó negyedéig elhúzódó másodvirágzása feltehetően a korabeli viszonyokkal állt összefüggésben. A késői romanika általában az ország gazdaságilag legerősebb és politikai szempontból is vezetésre töre rétegének, a nagybirtokos arisztokráciának a reprezentációs igényeit elégítette ki. A középnemesség és a királyi szabadok tömege mind politikai síkon, mind művészeti téren igyekezett az arisztokrácia mögé felzárkózni. Törekvése egyfelől az Aranybulla-mozgalomban, másfelől az építészetben jelentkezett. A korképből adódik, hogy a korszak legmonumentálisabb építészeti együtteseit a Dunántúl leghatalmasabb birtokosai, például a Ják nemzetség tagjai emelték, az átlagos falusi templomok sorából csupán szerény szobrászi díszek által kiemelkedőket pedig az Aranybulla-mozgalom fészkében, Vas és Zala megyében, az Őrségnek nevezett országrészben építették.

Az utóbbi templomok jórészt plébániák. Amennyiben monostorok, többnyire a bencés szerzetesek számára alapították azokat. Az építmények alig emelkednek túl azon a formán, amely az egyház által előírt liturgikus feladatok minimális ellátására szükséges. A templomok javadalmazása, az alapítványok bencés jellege és végső soron a patronátusi jognak Magyarországon gyakorolt formája egyáltalán nem mutatnak arra, hogy az építetők templomépítési kedvét az alapítással járó haszon és a reprezentáción túl, magasabb vallási-lelki szükségletek mozgatták volna.

Ezek az építetők azokat a kőfaragókat keresték, akik ismertek olyan szobrászi témákat és motívumokat, amelyek alkalmasak voltak reprezentációjuk képzőművészeti eszközökkel történő kifejezésére, illetve műveik mondanivalója megfelelt vallásosságuk mélységének, színvonalának.

A korszak magyar mecénásainak nem kellett a távolban kutatniuk ahhoz, hogy megfelelő kőfaragókat találjanak. A 12–13. század fordulóján ugyanis a Rajnától keletre, az Elba vonaláig és innen Délre, végig a Duna mentén, tehát az egykori Német-Római császárság keleti határvidékein elterülő tartományok, grófságok a magyarhoz hasonló társadalmi-politikai problémákkal küszködtek. E helyzet legékezebb bizonyítékai II. Frigyes császár 1220-ban kibocsátott kiváltságlevellei, amelyek a német tartományúri rendszer alapját vetették meg. Az azonos talaj azonos művészetet termelt. A 12. századi francia és itáliai eredetű kompozíciókból, témákból, motívumokból, valamint formákból táplálkozó, ugyanakkor saját hagyományaira is támaszkodó terület művészete tematikai szempontból nagyjából egységes. Az összképbe beleillik a magyar kép is.

A késői román épületszobrászat főképp a kapuzatra összpontosít. A kapuplasztikában a dogmatikus-teológiai témáké a vezető szerep. Ezeken belül a megtestesülés-megváltás témakör emelkedik ki. Az ide tartozó gondolatokat tömören, szimbolikus formában fejtik ki. A romanika korábbi szakaszához képest és a francia katedrálisplasztikához is viszonyítva, a krisztológiai jelenetek, a szentek életének epizódjai, az ószövetségi történetek, a tipologikus ábrázolások – tehát általában a narratív előadásmódot kívánó témák – háttérbe szorulnak. Az épületszobrászat központi mondanivalói a Megtestesülés és a Megváltás. Az előbbi a Jézus születése, továbbá a Madonna a gyermek Jézussal kompozícióban ölt formát. Az utóbbi az eszkatologikus Mennybemenetel és Traditio legis

ábrázolásokban jelentkeznek. Az e tárgykörből merített emlékek azonban háttérbe szorulnak a kereszthalálra utaló szimbólumok mellett. Ezek között természetesen az Isten báránya és a kereszt a leggyakoribb, de előfordulnak különböző elvont, geometrikus motívumok is.

A témakör elég szűk, a szimbólumok meglehetősen általánosak. A népies, esetenként az egyéni devotio is helyet kap ebben a művészetben. Az érzelmi telítettségű devocionális ábrázolásokban a 13. századtól előretörő misztika szólal meg. A kapuk programját a homlokzatok apotropaikus és a templombelső oszlopainak, záróköveinek szegényesebb, gyakran a nyugati kapuét megismétlő vagy megerősítő kompozíciói egészítették ki. Az épületbelső falainak plasztikai szegénységét időnként a kisépitészet alkotásai ellensúlyozhatták. Valószínű, hogy a falképeknek az eddiginél fokozottabb szerep jutott az épületbelső dekorációs rendszerében.

A későromán épületszobrászat általánosságainak felvázolása után rátérhetünk a periódus magyarországi emlékeinek vizsgálatára. Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a korszak épületszobrászati emlékeit a kapuzatok képviselik a leghitelesebben és a legnagyobb számban. Ez a megállapítás nem csak az európai helyzetre jellemző, hanem a magyarra is.¹⁴ Ebből még korántsem következik az, hogy a homlokzat egyéb díszei, és a kisépitészet alkotásai ismeretlenek lennének a magyarországi emlékekanyagban. Mellettük még számos olyan épületfaragvány is ismert, amely eredeti építészeti-szobrászati környezetből kiszakítva maradt fenn, és eredeti rendeltetésének, jelentésének megfejtése még várat magára.

A magyarországi és az európai emlékekanyagból önálló programjával a jáki Szent György bencés apátsági templom 13. század második negyedében készült nyugati kapuzata emelkedik ki. E kapu timpanonját a mandorlában trónoló, két angyal által tartott Krisztus kompozíciója tölti ki. Fölé apostolok sora került. Az apostolsort az oromzatban Krisztus alakja zárja le.¹⁵ Ilyenformán Krisztus kétszer jelenik meg a kapuzaton. Nyilvánvaló, hogy Krisztus mennybemenetelének és eljövételének látomása került itt egymás alá, illetve fölé. Az utolsó ítélet víziójának kétszeres előadása minden bizonnyal a nyugati karzat és a déli torony alsó szintjének funkciójával, a nemzetségi monostor legfontosabb reprezentatív feladatával, a temetkezéssel függött össze.¹⁶ E programhoz csatlakoznak a nyugati homlokzat utólagosan elhelyezett fülkeszobrai, a megtestesülést jelképező trónoló Madonna, valamint a Krisztus pokolraszállása prefigurációjaként értelmezhető országnal viaskodó Sámson szobra. A nyugati homlokzat teofánikus Utolsó ítélet ábrázolását a déli kapu szelídebb hangvételű, megváltást ígérő Isten báránya témának szentelt timpanondomborműve szimbolikus formában mondja el.¹⁷

A jáki templom szerényebb – egy Maiestas Dominira korlátozódó – megfogalmazásban a közeli Mosonszolnok templomából származó ívmezőben (ma a mosonmagyaróvári Hanság Múzeumban) tűnik fel, a 13. század közepén.¹⁸

Krisztus mennybemenetelének és eljövételének teofánikus víziója mellett Magyarországon különös hangsúlyt kapnak azok a Maiestas-kompozíciók, amelyekben a trónoló Krisztust a templom alapítói, javadalmazói avagy egyszerűen a dombormű készítettői veszik körül arra emlékeztetve, hogy az áldozatvállalás mindig a lelki üdvösség elnyerésének reményében történt. A Maiestas Domini-kompozíció hosszú utat tett meg ahhoz,

hogy a 13. század közepi szentkirályi (Magyar Nemzeti Múzeum), bátmonostori (egykori bencés apátság, Jugoszlávia) és – valószínűleg – a sopronhorpácsi templomok kapuívmezőiben megjelenjen. Ezek a domborműveken az alapítók a romanikában szokatlan monumentális megfogalmazásban jelennek meg Krisztus két oldalán. A magyarországi világi mecénások, illetve szobrászaik az alaptípust a frank vagy a bajor művésztől kölcsönözték, a kompozíciók végső formába öntésére viszont kizárólag helyi kegyúri viszonyok adhattak módot.¹⁹

Minden alapunk megvan arra, hogy a teofánikus víziókat megjelenítő emlékek közé soroljuk be a gyulafehérvári székesegyház déli, 13. századi lunettáját is.²⁰ A timpanon közepét egyértelműen Krisztus uralja, és típusa a regensburgi plasztikában megformált, de általánosan elterjedt, például a gurki bencés apátsági templomon és a hildesheimi St. Godehard templomon alkalmazotthoz tartozik. A mellékalakok személye és ikonográfiai jelentése kérdéses. Meghatározásukra két – szinte egyenlő súlyú – megoldási lehetőség kínálkozik. Az egyik értelmében Krisztus mellé a két Szent János, az Evangelista és a Keresztelő helyezhető.²¹ A másik elképzelés szerint a dombormű szélső figurái az apostolfejedelmek lennének. Ahogy a két Szent János, úgy Szent Péter és Pál megnevezését sem támasztja alá sajátos fiziognómia vagy attributum.²² Az utóbbi meghatározás valószínűsége mellett a félpalmettákon ülő madarak szólnak. A fák, madarakkal az ókeresztény Traditio legis kompozíciók gyakori elemei. Az esemény színhelyét, a paradicsomot jelzik. Motivumukat a salzburgi szobrászat saját hagyományaira is támaszkodva, elevenítette fel a 13. század közepe táján. A Traditio legis kompozíciónak ez a változata jelentkezik a salzburgi szobrászat egyik fő művén, a Szent Péter apátsági templom nyugati kapuzatán is.²³

A teofánikus Utolsó ítélet és Mennybemenetel megfogalmazások mellett szép számban maradtak fenn a magyarországi emléktanyagban azok a kompozíciók, amelyeket a Megváltás gondolatának szenteltek.

Az Agnus Dei timpanonok legalább három alcsoportra ágaznak szét. Az elsőbe azok sorolandók, amelyek a jáki bencés apátsági templom déli kapujának közvetlen hatására készültek, esetleg Jákon is dolgozó mester kezétől származtak.²⁴ Csoportjukba a jáki Szent Jakab kápolna, a csempeszkováci és a nagysitkei templomok ívmezői kívánkoznak.²⁵ Ezek a keresztet tartó bárányt két oldalról sárkányszerű lények veszik körül. A következő csoportba a somlósöllősi és a dorozsmai (ma a szegedi egykori Szent Demeter templom tornyán), valamint a domonkosfai (Domanjšovci, Jugoszlávia) timpanonok tartoznak.²⁶ Ezeket a timpanonokat egyetlen, leginkább bárányként értelmezhető állatalak tölti ki. A csoport tagjai a spitaliči és más jugoszláviai emlékekhez hasonlóan a szomszédos, elsősorban szász–bajor–sváb típust feldolgozó, a 13. század harmadik évtizede körül készült alsó-ausztriai St. Veit-an-der Glan és St. Lambrecht timpanonjaihoz kötődnek.²⁷ A harmadik alcsoportot alkotó Zalaszentmihályfa és Zalaháshágy nem minden vonatkozásban hasonlítanak egymásra, de rendkívüli mozgalmasságukban, dekorativitásra törekvésben megnyilvánuló, kissé népies ízük mégis egymáshoz fűzi őket.²⁸ A zalaszentmihályfai timpanon – amennyiben elfogadjuk a róla készült rekonstrukciós rajzot, amely szerint a bárány két oldalán Szent Márk evangélista oroslánja és Szent János evangélista sas madara áll,²⁹ a stiláris hasonlóságok mellett kompozicionálisan is rokon a St. Veit-

ander glani timpanonnal.³⁰ Valószínű, hogy a két magyarországi dombormű előképei, analógiái az alsó-ausztriai, illetve a bajor – ezen belül leginkább a regensburgi – emlékek között lesznek megtalálhatók. A két Zala megyei timpanon ikonográfiai vizsgálata a hazai művészettörténeti kutatások kedvelt területe. Az érdeklődést méltán keltette fel ez a két emlék. Véleményünk szerint azonban indokolatlan a két ívmező közepének bárányában különleges, másutt soha meg nem fogalmazott lényeket látni, és azok jelenlétét akár a lakosság sajátos helyzetével magyarázni,³¹ akár különböző bibliai idézetekkel vagy teológiai munkák soraival értelmezni.³² Úgy gondoljuk, hogy ebben az interpretációban a stílus jegyei és a kvalitás kívánnivaló szolgálnak az ikonográfiai megközelítés alapjául.

A Megváltás és Utolsó ítélet szimbolikus motívumai együtt jelentkeznek néhány erdélyi és egy Zala megyéből származó emléken. A vurpodi (Vurpár), vizaknai (Ocna Sibiului) és az újudvari (ma a Magyar Nemzeti Múzeumban) timpanonok Krisztus és halál-szimbólumait, pszichomachisztikus jelképeit (életfa, kereszt, oroszlán, halfarkú oroszlán, stb.) a szász–turingiai és délnémet–bajor művészet alakíthatta ki.³³ A vurpodi dombormű ikonográfiai szempontból pillanatnyi ismereteink szerint társtalanul áll. Megfogalmazás mód és egyes motívumok szemszögéből távoli rokona Alsleben timpanonja lehet.³⁴ A vizaknai timpanon ezzel szemben a hamerslebeni ívmezőhöz áll igen közel.³⁵ Az analógiaként felkínálkozó emlékek a 12. század utolsó negyedében készültek. Ez az időpont a magyar domborművek keletkezési korának, illetve történeti helyének meghatározásakor is kiindulásként szolgálhat. Ez a főként erdélyi emlékekből álló csoport még két további darabbal is gazdagítható. A Magyar Nemzeti Galéria ismeretlen provenienciájú – feltételelesen erdélyiként számon tartott – ívmező domborművével, mely Krisztust ábrázolja félalakban, balján egy oroszlánnal (a jobbán egy oroszlán, esetleg egy griff foglalhatott helyet), és végül a nagycenkivel, amelynek szembeforduló oroszlánpárja között egy korong helyezkedett el.³⁶

Ugyancsak szász–turingiai összefüggésekről tanúskodnak az elvont szimbólumokban gazdag ívmezőink, például a nagybörzsönyi,³⁷ amelynek keresztmotívuma a 13. század eleji elsdorfi ívmezőn tűnik fel legelőször.³⁸ Végül e csoport tagjainak számát emeli a rozettás, Burgsdorffal rokon neszmélyi faragvány is.³⁹ Bizonyos, hogy ennek a csoportnak a datálását is az ikonográfiai típus Magyarországon kívüli előfordulásának figyelembevételével oldhatjuk meg a legsikeresebben.

A csatajelenetes timpanonokat az Árpád-kori magyar emléktanyagban a székelyudvarhelyi (Odorhei, Románia) képviseli.⁴⁰ A sárkányküzdelmet bemutató timpanon közvetlen forrása ismeretlen, a kompozíció nagy általánosságban a 12–13. századi európai művészetben közkézen forgó pszichomachisztikus képtípust követi.⁴¹

A Megváltásnak szentelt ívmeződomborművek között előfordul egy olyan is, amely – témájánál fogva a romanika előző periódusának örökségeként jelentkezik – Jézus születését ábrázolhatta. Legalábbis, a téma megjelenítésére következtethetünk a felsőrsi templom lunettájának maradványai alapján.⁴²

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a magyarországi késői romanika épületszobrászata, mely a korabeli társadalom egy jelentős osztályának ízlését és reprezentációs igényeit szolgálta, ha stílus és kvalitás tekintetében nem is állt mindig az élvonalban, iko-

nográfiailag a gazdasági és társadalmi fejlődés hasonló szintjén levő területekével egyezett. Ismerte és felhasználta e területek művészetének teljes repertoárját. Sőt, amint ezt a donátorábrázolások példázzák, a hazai viszonyoknak megfelelően még tovább is formálta.

Ez a szobrászat a magyarországi művészet történetének szerves részét képezte és jelentős emlékekkel gyarapította. Hazai kutatásunknak a téma eléggé elhanyagolt területe. A 13. század első fele épületszobrászatának áttekintése nyomatékosan hívja fel figyelmünket az e téren felmerült hiányosságok mielőbbi pótlásának szükségességére, továbbá az ilyen vonatkozású kutatásokban rejlő lehetőségekre.

JEGYZETEK

¹RÉVHELYI E.: A vértesszentkereszti templom újszerű megjelenése az Árpád-kori építészetünkben. Ép. és Közl. Műszaki Egyetem Tudományos ülészakánának előadásai. 1955. Bp., 1957. Klny. 479., A Physiologus-kéziratok és Bestariumok, valamint a szimbolikus állatküzdelmek kérdéséhez: KATZELLENBOGEN, A.: Die Psychomachie in der Kunst des Mittelalters von den Anfängen bis zum 13. Jahrhundert. Hamburg, 1933., MALE, E.: L'art religieux du XIIIe siècle en France. I. Paris, 1958. (9. kiadás) 75 skk.

²LEVÁRDY F.: A somogyvári apátság román maradványai. Művészettörténeti Értesítő, XVII (1968) 3–4. 178–179., MAROSI E.: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője. Művészettörténeti Értesítő, XX (1972) 2. 93–100., TROGMAYER O.: Szertől Pusztaszerig. Valóság, XX (1977) 6. 95–99. A korábbi irodalom alaptalanul helyezi ebbe a körbe a litéri kaput. Erről l. LEVÁRDY F.: A litéri román kapuzat. Magyar Műemlékvédelem, 1967–1968. 279.,

³GEREVICH T.: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. XCII. tábla.

⁴LEVÁRDY F.: Les monuments d'architecture médiévale de Pannonhalma. Acta Historiae Artium, VIII (1962) 1. 1–44. Zsámbék: uo. 23., és LUX G.: A zsámbéki templomrom. Bp., 1939. 18–19.

⁵DERCSÉNYI D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943. No. 56., 75. kép. DERCSÉNYI D.: A románkori művészet. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. Dercsényi D., Zádor A. Bp. 1970. I. köt. 60. (A továbbiakban: DERCSÉNYI D. 1970.) TÓTH S.: Középkor. Palágyi S., Tóth S., Tihanyi Múzeum, A római és középkori kőtár katalógusa. Veszprém, 1976.

⁶ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 23 sk., 82., 111. és 13. kép.

⁷ENTZ G.: i. m. 107., 108., 125., 126. kép.

⁸ENTZ G.: i. m. 82., 85., 111.

⁹Entz Géza feltételezi, hogy ezek az Ölekezőkkel és a korábbi Szt. Mihállyal együtt az elpusztult első székesegyház külső díszei lehettek.

¹⁰VEGH J.: Az Énekek éneke ábrázolása a gyulafehérvári székesegyházon. Építés-, Építészetudomány, V (1973) 3–4. 279–287.

¹¹A reliefet a keszthelyi Balatoni Múzeum őrzi. Fényképe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában látható. A relief egy párkány, vagy más frizszerű faragvány darabja, ezért a kompozíció megfogalmazása nem olyan hangsúlyos, mint a következő évtizedek ívmező-domborművein.

¹²A kő jelenleg a veszprémi Bakonyi Múzeum tulajdonában van. GEREVICH T.: i. m. 164.

A baziliszkról: Lexikon der christlichen Ikonographie. Szerk. E. KIRSCHBAUM. Bd. I. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968. cols. 251–253.

¹³GEREVICH T.: i. m. 163.

¹⁴Ebből következik, hogy a magyarországi ívmező-domborművekkel meglehetősen bőséges irodalom foglalkozik. Több tanulmány kísérli meg ezeket stílusuk vagy témájuk alapján típusokba csoportosítani.

tosítani. E tanulmányok közül a legfontosabbak: BOGYAI T.: Isten báránya. Adalékok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiájához. *Regnum*, 1940–1941. 94–122. (A továbbiakban: BOGYAI T. 1940–1941), BOGYAI, T.: Der Löwe mit dem Kreuz. Das Tympanon von Domanjsovci (Domonkosfa) und verwandte Denkmäler. *Zbornik za umetnostno zgodovino*. Letnik VI/VI. Ljubljana, 1959. Lavreae F. Stelé. 147–176. (A továbbiakban: BOGYAI T. 1959.) CSEMEGI J.: Románkori kapuzatok karéjdíszű ívmezői Magyarországon. *Antiquitas Hungarica*, I/1947. 100–105., KÁDÁR Z.: Agnus dei vagy Leo diaboli. *Antiquitas Hungarica*, II/1948. 184–189., KAPOSY V.: Adalékok románkori emlékeink ikonográfiájához. *Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux Arts*. No. 6. 1955. 78–83., (a továbbiakban: KAPOSY V. 1955.) WEHLI T.: Donátorábrázolások a magyarországi románkori monumentális művészetben (kézirat). (A továbbiakban: WEHLI T. 1976.) A 13. századi magyarországi ívmező-domborművek kérdéséhez. Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. A Székesfehérvári István király Múzeum Közleményei. D sorozat 121. sz. Bp.–Székesfehérvár, 1978. 59–66. (A továbbiakban: WEHLI T. 1978.) A jelen tanulmány referátum formájában az 1978-as székesfehérvári Árpád-kori kőfaragványok c. kiállítás alkalmából május 22-én rendezett ülésen hangzott el. A hozzá tartozó korreferátumok a *Forschungen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn* c. kötetben jelentek meg (Az István király múzeum közleményei. A. sorozat. 29. szám. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1979.)

¹⁵ GEREVICH T.: i. m. LXX. tábla. A képtípus legfontosabb irodalma: MALE, E.: *L'art religieux du XII. siècle en France*. Paris, 1947. (5. kiadás) 398–407. KIRSCHBAUM, E.: i. m. Bd. II. 1970. col. 268–276., Bd. III. 1971. col. 136–142., CHRISTE, Y.: *Les grands portails romans*. Genève, 1969., CHRISTE, Y.: *La vision de Matthieu* (Math. XXIV–XXV), Paris, 1973.

¹⁶ WEHLI T. 1976.

¹⁷ GEREVICH T.: i. m. LXX., LXXI. tábla. A bárányról és a kapuívmezők szimbolikus állatairól összefoglalóan: KÜNSTLE, K.: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd. I. Freiburg im Br., 1928. 119–135., BALTRUSAITIS, J.: *La stylistique ornamentale dans la sculpture romane*. Paris, 1931.

¹⁸ WEHLI T. 1978.

¹⁹ WEHLI T. 1976. A bátmonostori timpanont ma a zombori (Sombor) múzeum őrzi.

²⁰ ENTZ G.: i. m. 92. kép.

²¹ Az ilsenburgi kolostortemplom kapuján bal oldalt hosszú szakállas, tekeracet és bárányt tartó aggastyánként mintázták meg Keresztelő Szent Jánost. A túloldalon Evangelista Szent János könyvet tartó szakállatlan ifjú típusban jelenik meg. A kompozíció hátterét paradicsomra utaló növényzet tölti ki: NEUBAUER, E.: *Die romanischen skulptierten Bogenfelder in Sachsen und Thüringen*. Berlin, 1972. 130., Taf. LXIII/84. A timpanon figurális szereplőinek félalakos megoldásáról és a típus szász–weszfáliai–bajor területen való elterjedtségéről: BERGER, R.: *Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst*. Reutlingen, 1926. 118.

²² A timpanon bal oldali szereplője hosszúhajú, szakállatlan aggastyán-típus, attributum nincs a kezében. A jobb oldali ifjú fejének mintázása az Ev. Szent János-típust követi, a kezében összecsavart tekeracet tart.

²³ A salzburgi emléken nagyobb, egyértelműbb program keretében, a gyulafehérvári timpanonnál világosabb formában tűnik fel a két apostol (Romanische Kunst in Österreich. Ausstellung. Krems an der Donau. 1964. Katalógus. Abb. 48.).

²⁴ GEREVICH T.: i. m. LXXVII. tábla, 1. kép.

²⁵ GEREVICH T.: i. m. LXXVII. tábla, 2. kép., DERCSÉNYI D.: Románkori építészet Magyarországon. Bp., 1972. 144. kép., CSEMEGI J.: A jáki apátság temploma. A Vasi Szemle különlenyomata. 1939. 8. kép.

²⁶ A somlószőlősi ívmező képe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában látható. A dorozsmaié: NAGY Z.: A szegedi kőbárány. *Tiszatáj*, I/1947. 1. kép. Az állat mellső lába – szokatlan módon – előre lendül és kereszt helyett pálcát tart. *Domonkosfa*: BOGYAY, T. 1959. Fig. 69. Bogyai igen helyes észrevétele, hogy a timpanon itt másodlagos elhelyezésben látható (uo. 157.).

²⁷ Spitalič: ZADNIKAR, M.: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenské kartuzije*. Ljubljana, 1972. 257., St. Veit-an-der Glan: NOVOTNY, F.: *Romanische Bauplastik in Österreich*.

Wien, 1930. Abb. 67., St. Lambrecht: KODOLITSCH, G.: Zur Restaurierung der St. Lambrechter Stiftskirche 1974/76. Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege, XXX (1977) 3–4. 80., Abb. 79.

²⁸A két dombormű képe: BOGYAY T.: Két Árpád-házi timpanondombormű Zala megyéből. Technika, XXII (1941) 6., 2., 5. kép. (A továbbiakban: BOGYAY T. 1941.) A zalaháshágyi ívmező szőnyegszerű kialakításához hasonló megoldású a század Obergreisslau 12. század végi lunettája: NEUBAUER, E.: i. m., 95., Taf. XXVI/48.

²⁹Ezzel a meghatározási lehetőséggel élt: BOGYAY T. 1941. 226., VALTER I.: A zalaszentmihályfai r. k. templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem, 1971–1972. Klny. 138/a. kép. (A továbbiakban: VALTER I. 1971–1972.) Hasonló megoldású a dornstedti falusi templom Isten báránya-timpanonja, amelyen a bárány körül Szent Máté és Szent János evangelisták szimbólumai nyertek elhelyezést (NEUBAUER, E.: i. m., 60., Taf. VIII/14.).

³⁰St. Veit-an-der Glanhöz ld.: 24. jegyzet és BOGYAY T. 1941. 226. A zalaháshágyi ívmező megoldásának kérdésére e pillanatban nem tudunk magyarázatot adni. Az ívmező belsejének hasonló elrendezése bukkan fel a század-tűringiai Obergreisslau templomán (vö.: 28. jegyzet). Ez a hasonlóság csak izlés és megoldásbeli, a tematikára nem terjed ki. Az izlés nagyobb földrajzi elterjedtsége mellett az ausztriai Leiding templomának timpanonja nyújt bizonyítékot (NOVOTNY, F.: i. m. Abb. 65.).

³¹BOGYAY T. 1941. 226., BOGYAY, T. 1959. 147., 160–169. Bogay nézetét átveszi: DERCSÉNYI D. 1970. 81.

³²Zalaszentmihályfára vonatkozóan: VALTER I. 1971–1972. 154–155. Zalaháshágyról: KÁDÁR Z.: i. m., 184–189., BOGYAY T. 1941. 228. Ezt a nézetet Domonkosfára is kiterjeszti: BOGYAY, T. 1959. 168.

³³Vurpod: GEREVICH T.: i. m., XCII/1. tábla. Vízakna: GEREVICH T.: i. m., XCIII/2. tábla. Újudvar: KAPOSY V. 1955. 78–83., fig. 12., KAPOSY V.: Életfa-ábrázolás egy román kori timpanonon. Művészet-történeti Értesítő, V (1956) 2–3., 122–124.

³⁴Alsleben: NEUBAUER, E.: i. m., 42–43., Taf. II/2.

³⁵Hamersleben: NEUBAUER, E.: i. m., 111. Taf. XXXII/60.

³⁶A Magyar Nemzeti Galéria timpanonja: GEREVICH T.: i. m., CCIV. tábla. A nagycenki ívmező képe: CSATKAI E.–DERCSÉNYI D.: Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956. 589. kép. Az ívmező közepének motívumát az irodalom rozettának vagy virágnak mondja (uo. 560.).

³⁷Ép. hallgatónk építészeti felvételei az 1937–38. tanévben. Börzsöny. Technika, XIX (1938). 288–289., 6. fig.

³⁸NEUBAUER, E.: i. m., Taf. IX/16b.

³⁹Burgsdorf: NEUBAUER, E.: i. m. Taf. VIII/13. A neszmélyi ívmezőt a tatai Kuny Domonkos Múzeum őrzi. Fényképe az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja fotótárában látható.

⁴⁰Fényképe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában van.

⁴¹Hasonló típusok: BALTRUŠAITIS, J.: i. m., 221–224. kép.

⁴²DERCSÉNYI D.: i. m., 104. kép.

Bodor Imre:

A MAGYAR KORONA LEGKORÁBBI ÁBRÁZOLÁSAI

1608-ban öccse, Mátyás főherceg koronázásakor a rendek követelésére Rudolf visszaadta Magyarországnak az általa korábban Prágába vitetett koronázási jelvényeket. A szertartás után törvény született arról, hogy a koronázási ékszereket ezentúl a pozsonyi várban kell őrizni. Ekkor választották meg a két koronaőr egyikéül Révay Pétert, aki először írt könyvet a magyar koronáról.

II. Mátyás (1608–19) uralkodásának elején, 1609–14 között vert érmein feltűnik a magyar korona *pontos* ábrázolása, még pedig ugyanazon érem előlapján a király fejét ékesítve, hátlapján pedig heraldikai koronaként az ország címere fölött.¹

A korona történetével, kialakulásának kérdésével foglalkozó kutatás a II. Mátyás érmein és pecsétein előforduló koronaképet fogadja el a korona első hiteles ábrázolásának. Valójában, 1609 előtt alig találkozzunk a tényleges állapotnak megfelelő képpel.² Igaz, hogy II. Mátyást követően is – leszámítva II. és III. Ferdinánd néhány emlékérmét³ – csak Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király 1620 utáni érmein jelenik meg azok hátlapjának egyesített magyar-erdélyi címere fölött.⁴ Ezután hosszabb ideig elmarad, majd a XVIII. század elején, I. József érmein újra viszontlátjuk.

Bár ezek az első *tökéletes* képek, a korona valósághű ábrázolását célzó első törekvések mintegy másfél évszázaddal korábbiak.

A korona képének alakulását elsősorban Árpád- és vegyesházi királyaink pénzein és pecsétein követhetjük nyomon folyamatosan. Amíg azonban az érmeképek kis méretük-nél fogva nem alkalmasak finomabb részletezésre – nagyobb méretű érmekkel csak II. Ulászló idején, a XV. század végén találkozunk először –, a királyi pecsétek nagy felületeik részletgazdag ábrázolásaival tűnnek ki.

Ennek ellenére a XV. század közepéig a magyar felségi pecsétek előlapján trónon ülve ábrázolt király kizárólag nyílt háromágú liliomos koronát (= a négyágú korona homloknézeti képe) visel. Tekintve, hogy a pecsétképeken látható többi uralkodói jelvény (jogar, országalma) sem azonosítható koronázási jelvényeinkkel, e felségjeleket valószínűleg általánosságban, minden egyéni jelleg nélkül tüntették fel. Háromágú arbrons koronát helyez az esztergomi érsek a magyar király fejére az esztergomi káptalan nagyobb pecsétjén.⁵ (1. kép)

Érdekes, hogy Zsigmondot 1406. évben kelt oklevélen függő magyar királyi kettős pecsétjén (2. kép) hagyományos módon, háromágú liliomos koronával ábrázolták, míg

1433-tól, császárrá koronázása óta használt magyar felségi pecsétjén (4. kép) császári mitrakoronát visel. Mindkét pecséten kopottságuk ellenére jól kivehető Zsigmond jellegzetes kétágú szakállá, a vésnök tehát egyéni megjelenítésre törekedett. Ugyanakkor a felségjelvényeknél megelégedett a királyi, illetve császári méltóságra utaló sablonos ábrákkal.⁶

V. László 1456. évi felségi pecsétjének előlapján a király fejét felül pántokkal lezárt liliomos korona díszíti. A korona csúcán, a pántok találkozási pontján latin kereszt áll. Ezt a koronát viszont – bár hasonlít a Zsigmond pecsétjén látható típushoz – nem tekinthetjük sem német királyi, sem császári koronának, hiszen a császár akkor III. Frigyes volt. Unokaöccse és pártfogoltja V. László magyar királyi rangját – elődei mintájára – jól kifejezte volna a nyitott korona is. Talán a csecsemő korában megkoronázott, de csak I. Ulászló tényleges uralma, majd pedig Hunyadi János kormányzósága után 12 éves korában trónra került gyermekkirály uralkodásának törvényességét hangsúlyozta a kép.⁷ (6. kép)

A korona 1440-ben Frigyes német királyhoz került. V. Lászlót Ulászló halála után, 1444-ben a rendek elismerték ugyan törvényes magyar királynak, 1452-től pedig – gyámság alatt – ténylegesen is ő uralkodott, Frigyes – aki 1452-ben III. Frigyes néven római császár lett – továbbra is magánál tartotta a koronát, hogy általa elnyerhesse a magyar királyságot.

Nem adta vissza 1458-ban, Mátyás királlyá választásakor sem, hiszen éppen vele szemben akarta érvényesíteni magyar trónigényét. Ez a körülmény Mátyás uralkodása kezdetét igen megnehezítette. A főurak egy csoportja vele szemben Frigyeset ismerte el magyar királynak, aki rájuk támaszkodva 1459-ben Bécsűjhelyen a magyar koronával meg is koronáztatta magát. Mátyásnak viszont fiatal kora miatt el kellett tűrnie nagybátyja gyámkodását. Királysága első éveiben nem volt saját felségi pecsétje, ideiglenesen titkos pecsétje alatt adta ki okleveleit. Záradékukban gyakran utalt rá, hogy az okiratot koronázása után díszesen kiállítva nagy pecsétjével fogja majd megerősíteni. Sajátja mellett garanciaként tanácsosainak pecsétjét is rá kellett függesztenie korai okleveleire.⁸

Érthető tehát, hogy Mátyás külpolitikájának legfőbb célja uralkodásának első hat esztendejében a török elleni védekezés mellett a korona visszaszerzése volt. Belpolitikailag is sikerült hatalmát megszilárdítania, így III. Frigyes Magyarországgal kapcsolatos tervei szétfoszlottak. Most már hajlandó volt visszaadni a koronát, hangoztatva, hogy csak megőrzésre volt nála.

A koronáért és az 1441-ben zálogként Frigyeshez került Sopron városáért Mátyás hatalmas összeget, nyolcvanezer aranyat fizetett.⁹ Ily módon uralkodásának hetedik évében végre érvényesen megkoronáztathatta magát a magyar szent koronával. Általa a királyi hatalom törvényes birtokosává vált, noha III. Frigyes élete végéig megtartotta a magyar királyi címet.

Immár teljes értékű uralkodói méltóságának kifejezői a koronázás után használatba vett kettős felségi és arany pecsétje valamint a régít felváltó új titkos pecsétje.¹⁰ Többé már nem kellett mások pecsétje okleveleinek érvényesítéséhez.

Felségi kettős pecsétjének¹¹ (8. kép) előlapja a királyt a szokásos módon trónon ülve ábrázolja két oldalt címereivel. Fejét – mint V. Lászlóét is – zárt korona ékesíti.

A hátlapon viszont jelentős változást tapasztalunk a korábbi uralkodói pecsétekhez képest. A királyi kettős pecsétek hátlapját az ország címere (IV. Bélától kezdve a kettős-kereszt) díszíti, többnyire pajzsban. A címerpajzsot Károly Róbert 1331. évi harmadik nagypecsétjétől kezdve változó számú karéj keretezi. Ezekben a pecsétmezőt a pajzs és körirat között jórészt kitöltő karéjokban a címert kiegészítő patkót tartó strucc, továbbá sárkányok, griffek, stb. találhatók.

Zsigmondnál találkozunk először olyan megoldással, hogy a hátlapi kettőskeresztes pajzsot hat karéj keretezi bennük pedig egy-egy kisebb címerpajzs foglal helyet. A keretező hat címerpajzs a hátlapival azonos elrendezésben az előlapon is megtalálható, ahol a trónoló uralkodót veszi körül. A hátlap kettőskeresztes címerpajzsa így tulajdonképpen magát a királyt helyettesíti. (3, 5., kép)

Feltűnő, hogy az Árpád-ház hétszer vágott mezejű pajzsa – amely a kettőskereszt mellett Károly Róberttől kezdve állandóan jelen van a pecséteken – Mátyásnál előtérbe került. A pénzekben már az Anjouknál is, főleg azonban Zsigmondtól kezdve leggyakrabban főhelyen, a pajzs heraldikai jobboldalán, négyelt pajzs esetén a jobb felső mezőben találjuk a vágásokat. Vegyesházi királyaink alatt az Árpádok családi címere fokozatosan az ország címerévé vált. Már a XIV. században előfordult, hogy a vágások számát az eredeti hét helyett nyolcra vették, így a vágások párosával 1–1, összesen 4 vízszintes csíkot hoztak létre, melyeket a címerpajzs mezejének vörös színű csíkjaitól fehér (illetve ezüst) színűk választott el, domború címerképen pedig kiemelkedtek a pajzs mezejének síkjából. Ezeket a középkori címertani mesteralakokat (ún. pályákat) a XV–XVI. század fordulójára a reneszánsz kor racionális értelmezése szerint az ország négy folyójával azonosították.¹² Talán már Mátyás 1464. évi új pecsétjein is ilyen értelemben váltotta fel a hátlap központi kettőskeresztes pajzsát a vágásos – illetve pályás – címer.

Ennél is fontosabb változás a címerpajzs fölött alkalmazott heraldikai korona.

Címerpajzusra helyezett nyílt, lilimos koronával Magyarországon legelőször az ország rendjeinek 1385. évi pecsétjét és Fogaras vidékének 1413. évi címerespecsétjén találkozunk,¹³ éremtani anyagunkban pedig I. Ulászló 1442–43-ban vert denárain és obulusain.¹⁴ A magyar uralkodói pecsétekre Mátyás idején véstek először az ország címere fölé helyezett pajzskoronát. Megjelenése talán összefügg azzal, hogy a címerpajzs akkortájt már nemcsak a királyt, hanem magát az országot is jelentette. Szükségessé vált a királyra utaló külön jelkép alkalmazása.

Mátyás 1464. évi felségi pecsétjének hátlapján viszont a korábbi pecsétekről ismert hat karéj felül egy hetedikkel bővült (9. kép). A felső, többenél nagyobb karéj a hétszer vágott pajzs fölött elhelyezett koronát foglalja magában.

Ez a korona (10. kép) a megelőző két évtized szórványosan előforduló címertani koronáitól feltűnő módon tér el: a korábbi lilimos abroncskoronát egymásra merőleges két pánt zárja le, a pántok találkozásánál gömbön álló latin kereszttel. A kép azonnal eszünkbe juttatja a magyar korona felső részét, az ún. „corona latina”-t, ezáltal pedig a korona közismert képét.¹⁵

Kérdés, hogy csupán véletlen hasonlóságról van-e szó? Aligha.

Tudjuk, hogy Mátyás felségi kettős pecsétje 1464. évi koronázására készült, a szent koronával történt érvényes koronázás pedig Mátyás egyeduralmának ténylegessé válását

jelentette. Hogy hatalma korábbi kötöttségeinek még az emlékét is eltörölje, használaton kívül helyezte addigi titkos pecsétjét és új felségi pecsétjének hátlapjával lényegében megegyező új titkos pecsétet vésetett.¹⁶ (11–12. kép). Mindkét pecséten új elemként különleges hangsúllyal szerepel a zárt pántos korona. Fontos szerepével magyarázható, hogy nem homloknetben, hanem – tárgyi valóságát jelezve – térbe helyezve ábrázolták, ami heraldikai korona esetében szokatlan. A pecsétmező nagy felülete lehetőséggel szolgált a hűségre törekvő ábrázoláshoz.¹⁷ Megjegyzendő, hogy Mátyás 1464. évi harmadik, legkisebb pecsétjén: aranybullájának hátlapján a pólyás pajzs fölött nyílt korona van. Igaz, zárt korona el sem fért volna a rendelkezésre álló felületen, hiszen a nyílt korona is a körirat betűi közé szorult.

Felvetődik a gondolat, hogy talán a császári korona képét kereshetjük a szóbanforgó ábrázolásban.

Az a körülmény, hogy Magyarország koronájának nagy áldozatok árán történt visszaváltása után tűnik fel ez a kép, önmagában is figyelemreméltó. Semmiképpen sem valószínű, hogy Mátyás a ténylegesen birtokába került, hatalmát megszilárdító nemzeti ereklye, a magyar szent korona helyett a töretlen hatalmat élvező III. Frigyes uralmának jelképét vésette volna pecsétjeire. Másrészt éppen az említett perspektivikus ábrázolás következtében egyértelmű, hogy egymást derékszögben metsző két pánt alkotja a korona felső részét. Ezzel szemben a XIV. századra kialakult császári koronatípus alapvető jellemzője a liliomos abroncsra illesztett, homloktól tarkóig húzódó kengyel két oldalán a püspöki mitrára utaló két szarv. Ilyen mitrakoronája volt III. Frigyesnek, majd pedig I. Miksának és V. Károlynak is. Ezek örökség útján a XVI. században II. Fülöp spanyol királyhoz kerültek, aki beolvasztatta őket. Az egyetlen máig fennmaradt császári mitrakorona Rudolfé, aki azt hagyományos formában 1602-ben készítette Prágában.¹⁸

Luxemburgi Zsigmond (4. kép) és Frigyes császári pecsétjein a trónoló uralkodó ilyen mitrakoronát visel (13., 15. kép).

Mátyás 1464. évi felségi és titkos pecsétjének koronaképén tehát nem a császári korona, hanem – politikai megfontolásból és az akkortájt szokássá vált címertani korona-ábrázolásnak a viszonylag nagy pecsétmező nyújtotta lehetőségét kihasználva – a visszaszerzett magyar korona jelent meg. Utóbbi a szentkorona-tan értelmében az uralkodói hatalom mellett – a pólyás címerhez hasonlóan – jelképezte magát az országot is. A tartományok és a király címereivel keretezett országcímer valamint a fölötté lévő korona ugyanazt az eszmét: a királyi és az államhatalom egységét fejezte ki.¹⁹

Ugyanakkor az ábrázolás erősen eltér a korona tényleges képétől. Alsó abroncsának peremét váltakozó nagyobb és kisebb liliomok díszítik. A felső keresztpántok a pecsétképen keskenyebbek és magasabbra ívelnek, mint a valóságban. Külsőjükön nagyméretű gyöngyök, belső felületükön pedig – a felségi pecsét ábráján – hajlásukat követő félkörív-sorok találhatók. Utóbbiak a titkos pecséten nincsenek. A keresztpántok végei viszont a valódi állapot szerint az abroncs belső felületéhez illeszkednek.²⁰

II. Ulászló – aki 1471-től cseh király volt – 1490-ben vésetett magyar felségi kettős pecsétje (17–18. kép) V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétje (20–21. kép) nyomán készült.²¹ Hátlapján viszont korona van, mely a fentiekhez hasonlít. (19. kép) Eltérés csupán annyi, hogy ábrázolása – miként már Beatrix 1482-ből fennmaradt pe-

csétjén is (22. kép) – címertanilag helyesen homloknézetből történt. Ezáltal az alsó abroncskorona lilioainak száma 5 nagy + 4 kicsi (összesen tehát 16, ha az eltakarta-kat hozzászámítjuk). A Mátyás-pecséteken a liliumok száma feltehetőleg a térbeli ábrázolás miatt tér el ettől a számtól. (A felségi pecséten 6 nagy + 7 kicsi, a titkos pecséten 4 nagy, 5 kicsi).

Ulászló 1490-től használt titkos²² (23. kép), valamint bírói pecsétjén (24–25. kép) új elemként háromszögű oromzatok jelentek meg az abroncs felső peremén. A liliumok azonban továbbra is megmaradtak az oromzatok előtt. (Az abroncs peremén sorakozó oromzatokkal egyébként a budavári Nagyboldogasszony templom 1470-es évszámot viselő címeres domborművén találkozunk először). Ez az oromzatokkal gazdagított liliumos abroncsú, pántolt, zárt korona-kép élt azután tovább II. Lajos és János király pecsétein 1540-ig. (26–30. kép)

JEGYZETEK

¹ HUSZÁR L. Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. (Corpus Nummorum Hungariae III/I.) Bp., 1975. 206–248. sz., XIII–XVI. tábla. A korona képét az uralkodó arcmásával ellátott értékpénzek mindkét oldalán megtaláljuk: a tallérokön (206–207.), a féltallérokön (213, 214.) és a negyed-tallérokön (221, 222.) az előlapon az uralkodó fején, hátlapjukon pedig a címer fölött. Az aprópénzek: a garasokon (226, 229, 230.), a denárokon (239, 240.) és az obulusokon (248.) csak az előlapi címer fölött. A 229. és 230-as számú garas 1614-ből is ismeretes, a többi értékpénz- és aprópénzfaj csak 1609 és 1613 között.

² KATONA T.–GYÖRFFY GY. A korona kilenc évszázada. Bp. 1979. 53. sz. képe a korona csaknem tökéletes rajzát közli a XVI. századból (a müncheni Fugger-krónika egyik lapjának hasonmásán).

³ II. Ferdinánd 1618. évi érmein valamint III. Ferdinánd és Mária 1625. évi koronázási emlékérmén, – melyeket br. Nyáry Albert említ (A heraldika vezérfonala Budapest, 1886. 115. l.) – kívül a későbbi évekből származó vereteken is előfordul. (HUSZÁR–PROCOPIUS: Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 121., 137. sz.)

⁴ Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet (1613–1629) a beszercebányai királyválasztó országgyűlés 1620. aug. 25-én választotta meg. Ő ugyan nem koronáztatta meg magát, de az egyesített magyar-erdélyi címer a magyar koronával és az „electus rex” cím 1620-ban rákerült az érmeire. Bár a nikolsburgi békében (1622. jan. 6.) lemondott a magyar királyi címről, a magyar címer a magyar koronával együtt haláláig szerepelt pénzein, nemcsak az értékpénzekeken hanem a garasokon is. (irod.: HUSZÁR L.: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945.)

⁵ A pecsétkép nyilván arra szolgált, hogy a mindenkori esztergomi érsek királykoronázó jogát jelezze. Ezzel szemben a III. Ince pápa regisztrumkönyvében 1204 végén (vagy 1205 elején) keletkezett lapszéli rajz a korona fő jellegzetességeit helyesen ábrázolja. (Közli: DEÉR J.: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 207–208. lap 371. kép és KATONA–GYÖRFFY: i. m. 7. lap 43. kép) Utóbinál magyarázatul szolgálhat az a körülmény, hogy a pápai regisztrumkönyv rajzának keletkezésekor az aláírása szerint is nyomatékosan Magyarországot jelképező korona Imre király kiskorú fiával, a törvényesen megkoronázott III. Lászlóval együtt Bécsben volt, ahonnan Imre trónkövetelő öccse, a későbbi II. András csak III. László halála (1205. május 7.) után szerezte meg.

⁶ Zsigmond uralkodói képmását viselő pecséteinek jó összefoglalását adja KÉRY B.: Kaiser Sigismund Ikonographie, Wien, 1972. című művében (125–133. lap 87–104. kép). Zsigmond pecsétein az uralkodói képmás koronájának már bizonyos rangjelző szerep jutott. 1411-től, német királlyá koronázása óta a „rex romanorum” cím használatával egyidejűleg zárt pántolt koronával ábrázolták KÉRY: i. m. 92–93. kép), 1433-tól pedig német-római császárként mitrakoronával. Ez utóbbi IV.

Károly (1349–78) pecsétein jelent meg először HEFFNER C.: Die deutschen Kaiser- und Königs-Siegel nebst denen der Kaiserinnen, Königinnen, und Reichsverweser. Würzburg, 1875. 83–88. kép), majd útána csak Zsigmondnál találkozunk vele ismét. A német királyok Zsigmondtól kezdve pecsétképeiken következetesen zárt, a császári rang elnyerése után pedig mitrakoronát viseltek. Így Zsigmond veje, Albert, akinek csupán 1438. évi német királyi felségi pecsétjének előlapját ismerjük (gipszmásolata az Országos Levéltárban V. 1.–90. jelzett alatt), majd pedig Frigyes. Frigyes osztrák herceg 1440-től volt német király, 1452-ben császári rangjának megfelelő új pecsétet vésetett. Ennek ábrája királyi pecsétjével szinte azonos, csak éppen az előlapi zárt koronát váltja fel a mitrakorona, hátlapján pedig az egyfejű sást a kétféjű. SAVA K. v. Die Siegel der österreichischen Regenten. Wien, 1871. 155–156. lap 96–97. ábra és 158–160. lap 99–100. ábra)

⁷ Zárt koronával jelenik meg 1454. évi osztrák főhercegi pecsétjén is. Leírását és képét közli SAVA: i. m. 141–143. lap 83–84. ábra. Ez esetben a zárt koronának határozottan rangjelző szerepe van: az osztrák főhercegség szuverenitását érzékelteti uralkodójának tényleges királyi rangját hangsúlyozva. (A körirat a magyar és cseh királyi címek felsorolásával kezdődik.)

1456-os évszámot viselő cseh királyi kettős pecsétjének előlapján viszont nyílt koronával ábrázolták. (20. kép) A Hieronymus Holper és Seitz Herdegen nürnbergi ötvösök által készített pecsét leírását és képét közli KOHLHAUSSEN H.: Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit. 1240. bis 1540. Berlin, 1968. 74–75. lap 133. sz. és 120–121. kép.

⁸ KUMOROVITZ B. L.: Mátyás király pecsétjei. Turul 46. (1932) 5–19.

⁹ A váltásdíj összege máig tisztázatlan. Bonfini 80 000 aranyról tud, mások, így pl. Révay 60 000 aranyt említ. vö. KATONA–GYÖRFFY: i. m. 87, 91, 97., illetve 212, 227., továbbá a XVI. századbéli müncheni Fugger-krónika egyik lapjának az 53. képen között hasonlóan olvasható szövegrészletben.

Az összeg előteremtéséhez az ország nagyjai, a bosnyák király, Ragusa városa önkéntes hozzájárulása mellett Mátyásnak a királyi városokat is meg kellett adóztatnia. (gr. TELEKI J.: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. kötet, Pest, 1855. 34–36.)

¹⁰ Mátyás koronázására 1464. március 30-án került sor. Felsőgi pecsétjének a 8–10. sz. képen bemutatott példánya a vele hitelesített oklevél (Ol.Dl. 15222) záradéka szerint 1464-ben „primo idus Aprilis Regni nostri Anno septimo coronationis vero primo” kelt, azaz 1464. ápr. 13-án (a „primo” alapján esetleg 12-én), tehát a koronázás után alig két héttel. A 2. titkos pecsét első példánya 1464. április 3-áról ismert (KUMOROVITZ: i. m. 17., 52. jegyzet)

¹¹ A nagy vagy felségi kettős pecsét anyaga természetes színű viasz. Mindkét lapjának külső köre 11,7–11,8 cm, az előlap belső köre 9,78 cm, a hátlap belső köre pedig 9,34 cm átmérőjű. Előlapján a király trónoló alakja uralkodói jelvényekkel. A trón fiatornyokkal díszített baldachinjának felső nyílásaiban Szt. István, Szt. Imre és Szt. László alakja látható, kétoldalt pedig baldachinos fölkében konzolokon álló, címerpajzsokat tartó angyalok. A jobboldali fölkében hármashalomból kiemelkedő kettőskereszt, Szlavónia menyétje és a Hunyadi család besztercei oroszlánja. A baloldaliakban a pólyás magyar címer, Bosznia (vagy Galícia) koronája és Dalmácia három koronás oroszlánfeje, míg a király lábai elé támasztott kisebb pajzsban a Hunyadiak gyűrűs hollója. Körirata: Sigillum maiestatis + matthie + dei + gracia + hungarie + dalmacie + croacie + rame + servie + gallicie + lodomerie + commanie + bulgariet + regis. A hátlap közepére az eddig szokásos kettőskereszt helyére Mátyásnál felülről, egy, oldalról két angyal által tartott hétszer vágott pajzs került, körülötte pedig hét íves keretben egymás alatt – mint az előlap fölkéiben – a hármashalomból kiemelkedő kettőskereszt, Dalmácia, a Hunyadi-ház (kétféle), Szlavónia és Bosznia (vagy Galícia) címere. A hetedik, valamivel nagyobb karéjban zárt királyi korona foglal helyet. A körirat folytatása az előlap föliratának: S + secundū + mathie + dei + gracia + regis + hungarie + et + aliorum + regnorum + in + altero + pari + Sigillo + expressatorum + et + cetera. Mind a két lap dúsán damaszcirozott. (KUMOROVITZ: i. m. 8–9. és 17. lap 48. jegyzet; BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966. I. köt. 303–304., II. köt. 428–429. kép)

¹² KEMÉNY L.: Kassa város czímerlevelei. Turul, 23. (1905) 167–172. Kassa címere végső alakját II. Ulászlótól nyerte. Az 1502-ben Budán kelt oklevél, melynek teljes szövegét közölte Kemény Lajos, a város címerét II. Ulászló és Anna királyné címerének elemeivel bővítette. Kassa címerébe

Nagy Lajos 1369. évi adománya óta bekerült az ország címeréből vett nyolc vörös-fehér vágás (azaz vörös mezőben négy fehér pólya). Ezek Ulászló 1502. évi oklevelének szavai szerint a Dunát, Tiszát, Drávát, Szávát jelentik és az ország címerét alkotják: „... in medietate autem scuti pene usque ad infimum est campus ruber, in quo fluunt stagnandoque labuntur quatuor flumina nominantissima Danubius, Tibiscus, Dravus, Savus, primaria specialiaque huius regni nostri insignia, suo colore depicta, ...”

¹³ NYÁRY: i. m. 112.

¹⁴ RÉTHY L.: Corpus Nummorum Hungariae II. kötet Bp. 1907. 141, 142, 145A, 145B. sz. illetve UNGER E.: Magyar Éremhatározó I. kötet Bp., 1971. 470. 472. 478. sz.

¹⁵ Címerpajzsra helyezett zárt koronát Európa uralkodói csak a XV. század vége felé kezdtek pecsétjeikre vésetni: Spanyolországban V. Ferdinánd 1480-ban, a német-római császárok közül először I. Miksa 1485-ben, Franciaországban pedig II. Henrik (1547–1559). NYÁRY: i. m. 113. Az ábrázolás legkorábbi példái V. László 1454. évi osztrák főhercegi (SAVA a 7. jegyzetben i. h.) és schweidnitz hercegi pecsétjének (SAVA: i. m. 146–147. lap, 87. ábra) heraldikai koronái.

¹⁶ Ez az új titkos pecsét teljesen eltér az elsőtől, s leegyszerűsített formában a kettős pecsét hátlapját mutatja. A különbség az, hogy kisebb annál, a hétszer vágott fő címerpajzsban nincsenek tartói és nincs damascírozva. A hét karéból álló keretben kis kerek talpú pajzsokban a magyar kettős kereszt, a dalmát koronás oroszánfejek, a Hunyadi család beszercei oroszánja, a Hunyadi holló, a szlavóniai menyét és a bosnyák (vagy galíciai) korona foglal helyet. A fő pajzsban zárt királyi korona. Körirata:

Sigillum : mathie : dei : gracia : regis : hungarie : dalmacie : croacie : rame : et : cetera. Külső körének átmérője 5,9 cm, a belsőé 5 cm (KUMOROVITZ: i. m. 9. és 17. lap, 52–53. jegyzet; BALOGH: i. m. I. köt. 305. lap, II. kötet 433. kép).

Kumorovitz i. m.-ban a pecsét használatáról a következőket állapította meg: „Mátyás alatt leggyakrabban használt pecsét a titkos pecsét, a sigillum secretum volt. Az 1458–1464-ig terjedő időben ez volt a legfontosabb pecsétje. Míg az 1464 előtti királyi bírói pecsétet a specialis praesentia regia megszűnéskor a personalis praesentia regia minden változtatás nélkül vett át és használta 1490-ig, addig a titkos pecsétet 1464-ben újjal cserélték ki. Valószínűleg azért, mert a gyakori használat folytán a typarium megkopott.”

Azonban, ha – miként Kumorovitz véli – csupán a typarium elhasználódása miatt kellett volna az új pecsét, akkor a király valószínűleg az eredetihez, nem pedig az új felségi pecsétéhez hasonlót vésetett volna, annál is inkább, mert a felségi kettős pecsét használatba vételével a titkos pecsét addigi jelentősége csökkent.

¹⁷ Feltételezhető, hogy éppen ezek a pecsétek közvetítették a zárt korona képét más képző- és iparművészeti alkotásokra. Példa rá a kassai Szt. Erzsébet templom déli (ún. Mátyás) tornya legfelső szintjének déli homlokzatán látható koronás címercsoport (BALOGH: i. m. 302. kép) amelyen nemcsak a korona, hanem a címerkoszorú egyes tagjainak elhelyezése is pontosan megfelel a szóbanforgó két pecsétábrának.

¹⁸ FILLITZ H.: Die österreichische Kaiserkrone. Wien, 1959. 20–22.

¹⁹ A szentkorona-eszme kialakulása Werbőczy. (BERTÉNYI I.: A magyar korona története. Bp., 1978. 126–135.

²⁰ Ami az ábrázolást magát illeti, lehetséges, hogy V. Lászlónak a 15. jegyzetben említett osztrák főhercegi és schweidnitz hercegi pecsétjei szolgáltak előképekül. Tartalmuk azonban lényegesen eltér egymástól. A szuverenitást kifejező rangjelző korona Mátyás pecsétjein Magyarország valóságos koronájával azonosult. Ehhez egyébként az ismert történelmi okok mellett az a körülmény is hozzájárult, hogy a XV. század közepén kialakult a valóságos fejék címerpajzsra helyezésének szokása. Egyházi méltóságok címerén jelent meg először a heraldikailag alkalmazott kardinális kalap, infula stb. (Nálunk először Hédeváry László egri püspök [1446–1467] kisebb pecsétjén. (Példájuk nyomán az uralkodói koronák is valóságghú alakban jelentek meg a címerekben. III. Frigyesnek a bécsi Szt. István domban lévő sír-emlékén a császári korona eredeti rendeltetésének megfelelően, és heraldikai rangjelzőként is megtalálható. [GHYCY P.: A rangjelző koronák. Turul, XVIII. (1900) 97–116.]

²¹ Ezzel magyarázható a király fején látható nyitott korona is: a két pecsét előlapi ábrája, tehát a trónoló király képe is, apró részletekig megegyezik. Különbség csupán a címerekben és a körirat szövegében, valamint betűinek stílusában mutatkozik.

²² Deér József II. Ulászló titkos pecsétjét említi meg az első ábrázolási kísérletek egyikeként. (DEÉR: i. m. 248 lap 376. kép)

A 24. és 25. számú kép az Országos Levéltárban őrzött eredeti pecsétről a Levéltár fotóműhelyében készült. A többi felvételt Makky György készítette a MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja pecsétmásolat gyűjteményének darabjairól.

Ezúton is köszönetet mondok dr. Muzsnai Lászlónénak, az Országos Levéltár munkatársának, dolgozatomhoz nyújtott segítségével.

Balogh Jolán

KÉSŐRENAISSANCE KŐFARAGÓ MŰHELYEK

VII. Közlemény

A KOLOZSVÁRI MŰHELYEK

XVI. SZÁZAD (VI. RÉSZ)

ADATTÁR

III. Műemlékek

2. ERDÉLYSZERTE (A–GY)

Kolozsvári mesterek munkái és az ebbe a stíluskörbe tartozó művek. Gyulafehérvárt azonban a más stílusú, valamint az elpusztult emlékeket is, – mind a hazai, mind a külföldi mesterek munkáit –, felsorolom a fejedelmi székhely művészi kultúrájának a szemléltetésére. A képszámok a VI. Közleményben (Ars Hungarica. 1979/2.) megjelent képekre utalnak.

A rövidítések jegyzékét l.: Ars Hungarica. 1974. 349–354.

Kiegészítések a forrásokhoz:

- LUKÁCS III. 1967 LUKÁCS, L.: Documenta romana historica Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. III. köt. Roma, 1967.
RMNY I. Régi magyar nyomtatványok. I. Bp., 1971.

Kiegészítések az irodalomhoz:

- KÖVÁRI 1852 KÖVÁRI L.: Erdély régiségei. Pest, 1852.
KÁDÁR II. 1900 KÁDÁR J.: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. II. Dés, 1900; III. 1900; IV. 1901; V. 1902; VI. 1904; VII. 1905.
III. 1900
IV. 1901
V. 1902
VI. 1904
VII. 1905
PETRI I. 1901 PETRI M.: Szilágy vármegye monográfiája. I. Zilah, 1901; II. 1901; III. 1902; IV. 1902.
II, 1901
III. 1902
IV. 1902

BASCAPÈ 1931	BASCAPÈ, G.: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma, 1931.
RADOS 1939	RADOS J.: Magyar kastélyok. II. kiadás. Bp., 1939.
ENTZ 1944	ENTZ G.: Szolnok Doboka műemlékei – Szolnok Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1944.
IONESCU I. 1963 II. 1965	IONESCU, G.: Istoria arhitecturi in România. I–II. București, 1963, 1965.
BALOGH 1975 –	BALOGH J.: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. – „Magyarországi renaissance és barokk” című tanulmánykötet. Szerk. Galavics G. Bp., 1975.
FEUERNÉ 1977	FEUERNÉ TÓTH R.: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977.
TRÓCSÁNYI 1980	TRÓCSÁNYI Zs.: Erdély központi kormányzata. 1540–1690. Bp., 1980.

Mivel e tanulmány elsődleges célja a kolozsvári műhelyek tevékenységének az ismertetése, a XVI. századi vár- és kastély-építkezéseknek csupán csak a legszükségesebb adatait és a témára vonatkozó újabb bibliográfiát közlöm.

Almás (v. Kolozs vm. – Almaşul), vár

1597. szept. 21. Kvár szkve: négy kőműves megy Almásra. (VII/XII.) – Sem a feladat, sem a megrendelő nincs megnevezve. Feltehetőleg Almás várában dolgoztak, – talán a vár megerősítésén a török veszedelem ellen.

Irodalom: KELEMEN 1944. 5 (a vár története irodalommal). KABAY 1973. 1688, 1691 képpel. B. NAGY 1973. 30–31. kép.

Alvinc (v. Alsó-Fehér vm. – Vinţul de Jos), várkastély

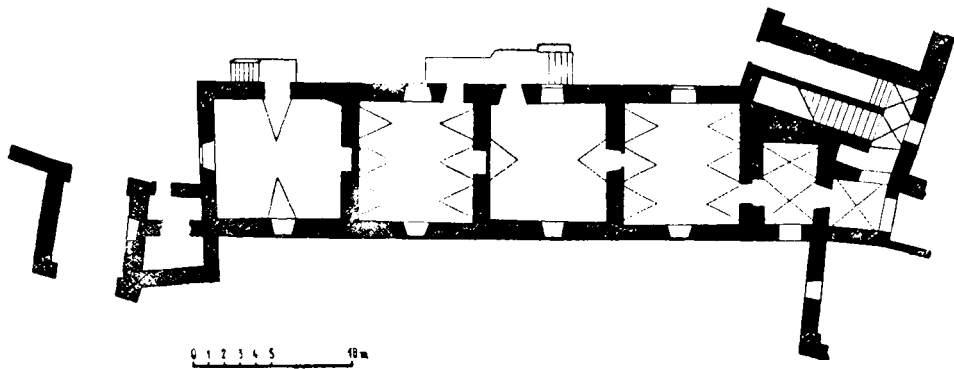
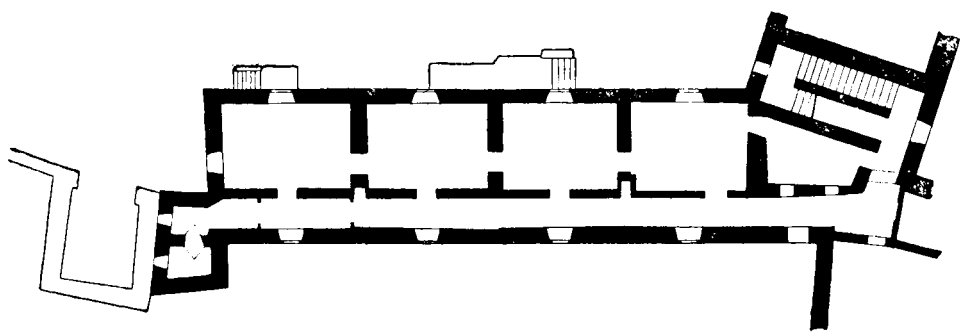
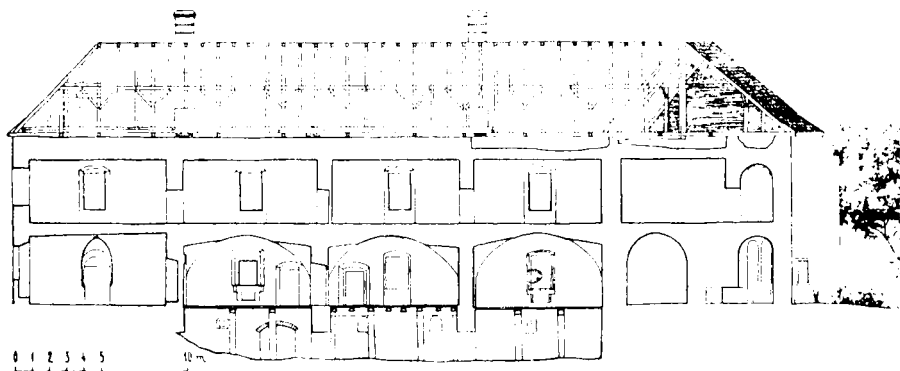
1526–1546. Birtoktörténeti adatok, közölve: KÖVÁRI 1866. 256–258.; KOVÁCS A.: Az alvinci kastély. Korunk. Kvár, 1971. 8. sz. 1169–1173.

1546-ban Martinuzzi birtokába került. (KOVÁCS 1971. 1171.)

1551. szept. Martinuzzi „in castello meo Alvincz” keltezi levelét. (KOVÁCS uo.)

1551. dec. 17-én Castaldo zsoldosai Martinuzsit meggyilkolták az alvinci kastélyban.

1552. Bornemissza Pál veszprémi püspök erdélyi útjáról és Martinuzziról: „Item vidi locum, ubi expiravit, vidi per eum semidestructam ecclesiam quae monasterium erat fratrum praedicatorum S. Dominici vel Augustini, redactum per ipsum in fortalicium, loco sacro prophanato. Audivi istic querelas populi de oppressionibus, quas passi sunt circiter sex annis in labore duro aedificationis illius cum morte multorum hominum utriusque sexus et plurimorum redactorum in perpetuum mendicitatem.” (PODHRADSKY J.: Martinuzsianák. M. Tört. Tár. 1855. 262.; THEINER, A.: Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia. II. Zagreb, 1875. 37.)

Alvinc, a várkastély keresztmetszete, földszinti és emeleti alaprajza.
 Documente 9/2 után.

1565–1570. Givanandrea Gromo feljegyzése: a Maros folyó hajózható, kezdve „a uno Castello ameno già di fra Giorgio, ou’egli fu ammazzato. Questa Città non cinta di muro ne di terra, ma a pena in modo d’ una uilla ha dentro una Rocca di muro cinta ma debole.” – „Lungo di questa uilla (Felkenyér és Alkenyér) altre otto miglia si troua il delizioso castello di Vinz sopradetto . . .” (Apulum. II. 1946. 171, 172.)

1566. Ascanio Centorio: „giunsero a Binse (Lippa elfoglalása után Martinuzzi), che era un castello da lui edificato per diletto in quel luogo, oue il Castaldo conobbe venirgli. . .” (Centorio degli Hortensii, A.: Commentarii della guerra di Transilvania. Vinigia, 1566. 141. – Gáldi László facsimile kiadása. Bp., 1940.)

A vár 1808-ból való látképe és alaprajza közölve: KOVÁCS 1971. 1170. A vár jelenlegi állapotáról készült felmérés közölve: Documente de arhitectură din România. 9. Bucuresti, 1964. Pl. 1–2.

Martinuzzi építkezéseiből (12–19. kép) fennmaradt a hosszénégyszögű északi szárny, melynek nyugati végéhez csatlakozik a nyugati szárny maradványa a keresztboltozatos lépcsőházzal; az északkeleti sarkán bástya áll, emeletén kis boltozott szobával; hasonló bástya állott az épület északnyugati sarkán, melynek csupán romjai maradtak meg. A főépület külső északi frontján (12. kép) a földszint és az emelet között övpárkány húzódik végig, az öt emeleti ablak egyszerűen keretelt, háromszögű lezárással. A bástyák tagolása övpárkánnyal és ablakokkal azonos volt. A főépület déli udvari homlokzatán (13–15. kép) az emeleten négy hasonló ablak (17. kép) látható háromszögű lezárással, a földszinten két egyszerűen keretelt ajtó vízszintes párkánnyal (186X108), és kettős ívelésű iker ablakok, a baloldali ablak (19. kép) íveléseiben levél-rozetták láthatók (belvilága kb. 200X130), a jobboldali ablak keretelő pilaszterei ion fejezetűek. A keleti rövid oldal (16. kép) földszintjén ismét iker ablak, az emeleti ablak háromszögű lezárással. A nyugati szárny-maradvány földszintjén ajtó (18. kép) háromszögű lezárással (210X122), felette jobbra a lépcsőház téglány alakú ablaka. Az északi szárny földszintjén négy egymásbanyúló terem sorakozik, amelyeket fiókos dongaboltozat fed. Három teremben egy-egy egyszerű keretelésű ajtó látható háromszögű lezárással (185X98). Az emeleten egymásbanyúló öt helyiség, mindegyikből ajtó nyílik az északi fronton végig húzódó folyosóra, melynek közepe táján fűtőlyuk látható. A kastély pincéi boltozottak.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 173. 1866, 156–258. GERECZE 1906. 95. (a régebbi irodalommal). BALOGH 1934. 137. CSABAI 1934. 17 lap, 1–2 kép. RADOS 1939. 16, 32. lap, XVII kép. BALOGH 1940. 532, 542 képpel. GEREVICH 1940. 157 lap, XLII. tábla. BIRÓ 1941. 80. BIRÓ 1943. 41. BALOGH 1953. 42, 43 lap, 56 kép. PASCU 1954. 199. BALOGH 1956. 300. 1961. 335. SEBESTYÉN 1963. 40, 99–100 lap, 56 kép. IONESCU I. 1963. 430, 431, 432. BALOGH 1964. 335. Istoria 1968. 416 lap, 413–414 kép. B. NAGY 1970. 61, 91, 256. H. TAKÁCS 1970. 38 lap, 9–13 kép. KOVÁCS A.: Az alvinci kastély. Korunk 1971. 8. sz. 1169–1173, képpel. B. NAGY 1973. 257–259 (az 1699 évi leltár közlése), 373–374 lap (irodalommal), 124–130 kép. FEUERNÉ 222 lap, 121 kép.

Az alvinci kastély építtetője (1546–1551) Martinuzzi György (Frater György †1551) váradi püspök, kincstárnok (thesaurarius), helytartó (locumtemens). Építkezett még Szamosújvárt (1540–1542), Váradon (1546 körül), Branyicskán, Kolozsmonostoron.

Kinyomtatta a váradi tüzes vas próbák XIII. századi jegyzőkönyvét (Ritus explorandae veritatis. Kvár, 1550. – RMNY. I. 1971. 87. sz.), a váradi egyházmegye legfontosabb Árpádkori forrását.

Berethalom (v. Nagy-Küküllő vm. – Biertan), ev. templom.

1518-ban a berethalmi templom egyes kapuit vagy ajtajait Kolozsvárt faragtatták. A berethelmiak ilyen távoli megrendelésre feltehetőleg azért szánták rá magukat, mert olyan valamit kívántak, ami náluk nem volt, Kolozsvárt ellenben igen. Tehát ezeken a faragványokon az új stílusnak valamilyen nyoma mutatkozhatott. Mindazonáltal a ma meglévő két renaissance kapuzat (az északi és a déli kapu) stílus tekintetében nem kapcsolható a kolozsvári faragványokhoz (Balogh 1943. 218. lap, 127 kép).

Irodalom: SALZER, J. M.: Der königl. freie Markt BIRTHÄLM in Siebenbürgen. Wien, 1881. 84. BALOGH 1943. 110. l., 46. jegyzet.

Bethlen (v. Szolnok-Doboka vm. – Beclean), vár.

1438. Albert király Bethlen János fiainak, Gergelynek, Antalnak és Miklósnak megengedi, hogy Bethlenben kő vagy favárat építhessenek. (KÁDÁR II. 1900. 154.)

1543-ban Bethlen Farkas egyik levelét a bethleni várból keltezi (uo. 156). Ugyanez évben említik várnagyát is (uo. 156).

1549. Bethlen Gergely, György és Mihály Bethlen Farkast eltiltják a vár építésétől az itteni szigeten, valamint ennek közelében lévő Nagy-Szamoson malomnak építésétől (uo. 156).

Bethlen Farkas, mint fejedelmi tanácsos a jelentős személyiségek közé tartozott; Castaldo szerint „homo principalissimus.” (LUKINICH I.: A bethleni gr. Bethlen család története. Bp., 1927. 32.) 1540-ben országos főkapitány, 1542–1548-ban a helytartói tanács tagja (TRÓCSÁNYI 1980. 24.).

1552-ben Bethlen Farkas meghalt, örököse Patócsy Miklósné Bethlen Erzsébet.

1552. A Bethlen család tagjai a szigeten épített várat és az abban lévő Sz. Farkasról címzett kápolna kegyuraságát, valamint az ottani malmot kecskeméti Patócsy Miklós és felesége, Bethlen Erzsébet fiainak adják át. (KÁDÁR II. 1900. 156.)

1556. ápr. 26–27. A kvári országgyűlés törvénycikke: „Item: omnis necessitas regni postulat, vt sub arcibus Wywar et Bethlen castella edificentur, unde conclusum est, vt Nobiles in comitatibus Kolos, Doboka et Zolnok interioris iuxta connumeracionem dicatarum portarum vniuersos colonos ipsorum ad constructionem eorundem castellarum leuent, quorum decem habeant singulum currum ac ligones, capisteria, terebra et secures aliaque instrumenta ad constructionem necessaria. . .” „In primo processu dictorum comitatuum edificent castellum sub Wywar. Secundus vero processus sub Bethlen. . .” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 578–579.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Da Rethec (Retteg) tirando senpre all’istesso uento XIIIj miglia lontano si troua Bethlen piccolo di sito ma posto fra sortie [helyesen: cortine] et fabricato alla moderna con grosse et ben fiancate muraglie, fossa profonda, con la sua contrascarpa, tutto cauato dentro il terreno di modo che

tanto coperto si troua che in modo alcuno battere non si può chi non entra nel fosso, et quello essendo pieno de acque profonde, che leuare ne si possono uiene a fare il luogo d'estrema fortezza. Sono Sig-ri di tale gioiello due fratelli giouini fedeli et creati del Re, il loro cognome e proprio dal nome del Castello.” (Apulum. II. 1946. 179.) – Gromo kéziratának német fordítója szerint a két testvér Bethlen Gergely fiai voltak, azaz Bethlen János és György. (Archiv des Vereines für Sieb. Landeskunde. II. 1855. 59.)

1568 körül. Bethlen János – apja, Gergely halála után – Bethlenben akart letelepedni. (LUKINICH: i. m. 1927. 44.)

1570. Bethlen várának felosztása: Fejér és Kígyós bástya (a bethleni Bethlenek címerállata) borpincével, két nagy bolttal, és 9 kőházzal (azaz szobával vagy teremmel), melyet most építettek, Patócsy Gáspár leányainak, Annának és Erzsébetnek jutott; a Kerek és a Szeges bástya és 9 kőház pedig Patócsy Ferenc gyermekeinek. (KÁDÁR II. 1900. 156–158.)

1570. Kászoni Ferenc, a bethleni vár provisorja Besztercétől kér kőművest egy kőláb felrakásához az épülőfélben lévő bástyánál. (B. NAGY 1973. 366.)

1576. Báthory István Báthory Kristófnak adományozza Patócsy Györgynek és Jánosnak (Ferenc fiainak) bethleni részét. (KÁDÁR II. 1900. 158.) A Patócsyak ugyanis résztvettek Békés Gáspár lázadásában.

1578. nov. 9. Kvár szkve: fazekasokat visznek a fejedelem parancsára Bethlenbe. (1578/XIV. 51.) – E bejegyzés alapján feltételezhető, hogy kolozsvári kőművesek is dolgozhattak ugyanez időben Bethlenben.

1589. Kápolnai Bornemissza Boldizsár felesége, Patócsy Anna után Bethlen várában bírt negyed részét, amelyet ősei saját költségükön építettek, cserébe átengedi a fejedelemnek. (KÁDÁR II. 1900. 159.)

1589. ápr. 23. Torda. Báthory Zsigmond Kendy Sándor tanácsosnak, Belső-Szolnok vármegye főispánjának Almás várához tartozó Belső-Szolnok megyei részbirtokokat adományoz, ennek fejében Kendy „in recompensam et refusionem iurium generosae et magnificae condam dominae Catherinae Pathochy de Kecskemeth alias consortis suae [ti. Kendy Sándoré], quae in arce Bethlen in comitatu Szolnok Interior existente majorum suorum sumptibus aedificata et exstructa se suiue haeredes habere praetendisset. . .” (Kvár, Akad.Ltár, régebben Erd.Muz. Levéltára. Kemény József gr.: Appendix. 198 b. sz. – Kelemen Lajos közlése.)

1589–1595. Bethlen várát Báthory András birtokolja a fejedelem adományából. (KÁDÁR II. 1900. 159.)

1661. A bethleni vár leltára. Közölve: B. Nagy 1973. 128–131.

Irodalom: KÓVÁRI 1852. 142. 1866. 201–203. (leírja a vár maradványait). KÁDÁR II. 1900. 154–168 (birtoktörténeti adatok). GERECZE 1906. 861. LUKINICH I.: A bethleni Bethlen család története. Bp., 1927. 26–33 (családtörténeti adatok). ENTZ 1944. 225. JAKÓ ZS.: Belső Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. – Szolnok Doboka magyarsága. Kvár, 1944. 79. H. TAKÁCS 1970. 175–176 (Bethlen várát tévesen Fogaras vármegyébe helyezi). B. NAGY 1973. 365–367 (a vár története a XVI–XVII. században).

Bonchida (v. Kolozs vm. – Bonțida)

Ajtófél korinthusi féloszloppal. Dr. Bod Péter egykori gyűjteményében (jelenleg özvegyénél). Mérete: 80×38×26. Lelőhelye: Kolozsvár, valószínűleg a Fő-téri Bogner-Gelyén ház. (Ars Hungarica. 1974. 301., 22. kép; 1976. 46.)

Branyicska (v. Hunyad vm. – Brănișca), vár.

1549–1551. Martinuzzi birtokában. (KÓVÁRI 1866. 130.)

1553. jan. 20. A kvári országgyűlés törvénycikke: „Praeterea cum insuper munitione finitimorum locorum, potissimum quae ad Deum sunt Domini Regnicolae per eius Maiestatem admoneantur, laudatis et commendatis eiusmodi salubribus Maiestatis Suae consiliis et admonitionibus, a Dominis Regnicolis constitutum est, ut tres nationes huius Regni singulae singulos florenos quingentos pro munitione paranda fortalitorum finitimorum, videlicet Ilye et Branyicska infra Deum existentium contribuant.” (Erd.Orsz. Eml. I. 1875. 437–38.)

1553. jún. 27. Bécs. I. Ferdinánd Branyicska várát (arcem nostram Braniczka) Nicolaus Cherepovith-nak adományozza zálogbirtokként. (VERESS E.: Déva és környéke Castaldo idejében. Hunyad megyei Tört. és Régészeti Társulat Évk. IX. 1896–1898. 65.) – Cherepovith Miklós rác kapitány volt Petrovics Péter szolgálatában 1550 körül, később I. Ferdinándot szolgálta, majd Izabellát (1556–1558), végül János Zsigmond tanácsosa lett sírfelirata szerint. Az 1560-as években halt meg, címeres sírköve a berekszói gör. kel. templomban van. (TORMA K.: A berekszói régi templom. Arch.Közl. XIII. 1879. 56, 57, 59–61. – TRÓCSÁNYI 1980. 26.)

1590. Szalánczy László építkezése. Erről az 1757-iki leltár feljegyzése: „A másik négy szegeletre faragott, lapos alabástromkő, melyen egy oroszlán, egy hold és egy csillag vagy on ékesen kimetszve, ilyen inscriptio rajta: INSIGNIA LADISLAI SZALÁNCZI QUI STRUXIT HOC OPUS ANNO D. 1590. (B. Nagy 1973. 343.) Ugyanez az 1757-i leltár így ír a kastélyról: „Vagy on annak okáért Branyicskának délfelől való résziben, az lefolyó Maros partján, négy szegeletre, négy szegeletbástyákra épített régi, romladozó, másként kies prospectusú kastély . . .” (uo. 338–339). A leltár alapján négy sarokbástyás várkastélyra lehet következtetni, mely Szalánczy idejében épülhetett. Az 1744-es leltár említi, hogy a bástyáknak tornácos sisakja volt, ahonnan szép kilátás nyílt. (B. NAGY 1970. 50.)

1594. szept. 3. Szalánczy László–Bethlen Farkas feljegyzése (XVII. század, 1679 előtt) szerint – „virum multis legationibus ad Portam Otthomanicam laudabiliter obitis clarum” a fejedelem katonái „in propria curia ejus Branyicska dicta” meggyilkolták. (BETHLEN Farkas III. 1782. 478.)

1595. Báthory Zsigmond Branyicskát kancellárjának, Jósika Istvánnak adományozta. 1595-től 1948-ig a Jósika család birtokolta.

Az egykori erődítési övezet falrészlete és két sarokbástyája fennmaradt, feltehetőleg még Martinuzzi idejéből. Erre lehet következtetni egy régi, XIX. századi festményből (az 1930-as években Kolozsvárt, a Jósika család tulajdonában), amelyen az egyik bástya látható alvinci jellegű kettős félköríves ablakával – mintegy korhatározó gyanánt.

Irodalom: KÖVÁRI 1866. 230. TÉGLAS G.: Hunyadmegyei kalauz. Kvár, 1902. 19. GERECE 1906. 393 (a régi irodalommal). BALOGH 1934. 137. BIRÓ 1943. 41, 167. FLOCA, O.: Regiunea Hunedoara, Ghid turistic. Deva, 1957. 147. B. NAGY 1970. 8, 50, 87, 98, 256. B. NAGY 1973. 338–345 (az 1757 évi leltár közlése), 380 (a régi irodalom), 160–162. kép. BALOGH 1974. 89. 1975. 70.

Czege (v. Szolnok-Doboka vm. – Țaga), Wass kastély.

1588. Wass György építkezése, melyhez ajtókat és ablakokat kolozsvári mesterekkel, Keomies Váradi Györggyel és Keomies Gergellyel faragtattott. (1588. aug. 17-én Czegében kelt magyar nyelvű szerződése. Közölve: *Ars Hungarica* 1975. 44.) – Wass György tisztségei (TRÓCSÁNYI 1980. 36.): 1573–1594 Kolozs vármegye főispánja, 1593 tanácsúr, 1590–1594-ben Szamosújvár kapitánya. 1594-ben ő is fogságba került (BETHLEN Farkas III. 1782. 466.) Gyulaffi Lestár szerint 1594-ben halt meg és Czegében temették el. (Tört.Tár. 1893. 121.) Felesége somkerekai Erdélyi Kata (Századok. 1887. 520).

Czegében, az ún. a nagyobbik kastélyban (Wass Albert Farkasverem c. regényének színhelye), 1935-ben néhány XVII. századi faragványt láttam: egyszerűen profilált ablakkereteket és egy ajtót fogsoros párkánnyal, valamennyit az épület elülső frontján. A kastély hátsó frontján pedig virágdíszes keretű címerkő volt befalazva, mely a XVIII. századból származott. Ezt a kastélyt – egy verses felirat szerint – 1698-ban Wass György építtette, majd egy bástya ledőlése után 1770-ben átépítették. A kastély a második világháború után elpusztult.

Irodalom: KÁDÁR II. 1900. 483–484 (közli az adatokat és a verses feliratot). GERECE 1906. 869.

Czege (v. Szolnok-Doboka vm. – Țaga), ún. kiskastély, sírkőlap férfi alakkal.

A Wass család egyik férfi tagjának sírköve: tumbalap maradványa fekvő alakkal. A XVI. század utolsó negyede. 1935-ben az ún. kiskastély udavarán láthattam félig a földbe süllyedten. Utóbb nyoma veszett.

A sírkő stílusa, faragása a gyulafehérvári vitézi sírkőre emlékeztetett, nyilván egy műhelyből származtak, ha nem is egy kéztől, mivel a czegei sírkőlapon az alak beállítása, mintázása sokkal kifejezőbb volt. A czegei Wass család két tagja, György és Tamás, kolozsvári kőfaragókkal dolgoztatott; feltehetőleg a sírkő is Kolozsvárból származott és talán a fent említett családtagok egyikének – valószínűleg Wass György szamosújvári kapitánynak (†1594) – volt a síremléke.

Irodalom: KÁDÁR II. 1900. 484. ENTZ 1944. 215 (XVI. sz. első fele). BALOGH 1970. 244. 1973. 247.

Az ún. kiskastélyt eredetileg bástyákkal erősített kőfal vette körül, közülük kettő részben fennmaradt. A kastélyt 1800-ban Wass Sámuel és Bethlen Rozália klasszicista stílusban átépítették. (ENTZ G.: A czegei Wass kastély. *Ellenzék*. Kvár, 1942. nov. 28. ENTZ 1944. 225, 226.)

Debrecen, renaissance kőfaragványok. 1560, 1582. (Déri Múzeum).

Debrecen címere az egykori városházáról. 1560.

A címerpajzsban Agnus Dei és a datum: 1560. Mészkö. 53x53x16. Feltehetőleg a városháza kapuzatán lehetett. A pajzsforma hasonló az egykorú kolozsvári faragványokéhoz (II.Közl.AH. 1974/2. 24, 28, 60 kép; V. Közl. AH. 1975. 45, 47, 49.).

Ajtó szemöldökkő fogoros párkánnyal. 1582.

Mészkö. mérete: kb. 120 cm. széles (magasan befalazva a múzeum várostörténeti termében). Pajzsban monogram: összefont KZG betűk. Felirata: BENEDICAT DOMINVS INTROITVM ET EXITVM TVVM 1582. Idézet: Zsolt. 121. 8. A faragvány stílusa teljesen azonos az egykorú kolozsvári fogoros párkányokéval (II.Közl.AH. 1974/2. 84. kép).

Mindkét faragvány Debrecen és Kolozsvár kapcsolatát bizonyítja. Vagy kolozsvári mesterek dolgoztak Debrecenben, vagy olyan helybeli kőfaragók, akik Kolozsvárt tanultak.

Irodalom: BALOGH 1934. 148. (kolozsvári hatás). SÓREGI J.: Vezető Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumában. II. kiadás. Debrecen, 1939. 169.

Dés (v. Szolnok-Doboka vm. – Dej), Csonkatorony.

Az Óvárban állt, a Szamos partjára nézőleg. Falában feliratos emléktábla volt 1578-ból a magyarok bejöveteléről Thuróczy János és Heltai Gáspár krónikájában feljegyzett monda alapján. A torony Árpádkori templom maradványa volt, 1938-ban lerombolták. (ENTZ G.: Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei. Kvár, 1944. képekkel. ENTZ 1944. 197. SZABÓ T. A.: Dés története. – Szolnok Doboka magyarsága. Kvár, 1944.

143.) Az emléktábla felirata (KŐVÁRI 1866. 314–315.):

Hunnus de Scythicis digressus aedibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam,
Ter clamans: Deus! hac liceat tullere potiri.
Desicamque dixit Dei de nomine terram.

1578.

Haec Fabius renovat IV. de X. monumenta nepoti
Cum Lucas Dési V. S. Pascit Ovile Dei.

Dés (v. Szolnok-Doboka vm. – Dej), Kamaraház.

1579. jún. Kvár szkve: „Azon napon, Keeressij Balas vitt az fejedelem parancsolattjára 6 lovon Désre 6 kömieseket.” (1579/XVI. 61.)

1588. nov. 23. Kvár szkve: „Tempe János bíró uram akarattjából vitte el az fejedelemnek a fundáló mesterét Désig, 7 lóval. Fizettem fl.3.den.50.” (IV/VI. 116.)

1589. febr. 23. Kvár szkve: „Segesvári Gáspár vitte az fundálót Gálfi uram szolgáljával össze 2 lovon Désre. Attam neki fl. 1.” (IV/X. 66.)

1590. jan. 30. Kvár szkve: „Eodem die, bíró uram akarattjából és urunk parancsolattjából, urunk képiroját vitték Désre 2 lovon fl. 1.” (IV/XXI. 74.)

1590. febr. 15. Kvár szkve: „Bíró uram akarattjából, vitte Korcholy Demeter Désre az fundalot, 4 lóra adtam fl. 2.” (IV/XXI. 75.)

1590.febr. 21. Kvár szkve: „Bíró uram akarattyából vitte Nagy Ferenc urunk kőmiesét, Kőmijes Pétert, urunk levele volt [nála]. Fizettem 2 lóra Désre fl. 1.” (IV/XXI. 76.)

1590.ápr. 4. Kvár szkve: „Bíró uram parancsára vitték el az fondálót és pattantyust, az váradit, Désre, szolgálóst; Zambó Gergely és Zabó Márton 10 lóval, az terheket is vitték. Fizettem fl. 5.” (IV/XXI. 80.)

1590.máj. 11. Kvár szkve: „Eodem die, Kisz Mihály vitte Désre az kőmieseket négy lovon.” (IV/XXI. 83.)

1591. ápr. 23. Kvár szkve: „két szekeren vittek kőmiveseket Désre. (V/X. 42.)

1591.júl. 5. Kvár szkve: „Utza Jakab viszen 6 lóval Désre faragott követ az Kamora házhoz fl. 3.” (V/I. 76.)

1591. júl. 12. Kvár szkve: Bwray Mátyás és Barasay György 6–6 lóval visznek faragott követ Désre. (V/I. 77.)

1591. júl. 16. Kvár szkve: „4 szekér követ vittének az szekeresek Désre, az Kamora házhoz”, 6–6 lovon a fl. 3.” (V/X. 47.)

1591. aug. 8. Kvár szkve: „Ács Lukácsot Désre küldik a Kamora házhoz mielni. (V/I. 34.)

1591. aug. 9. Kvár szkve: „Ács Lukácsot viszik Désre a Kamora Házhoz.” (V/I. 80.)

1591. aug. 24. Kvár szkve: „Pap János vitte az fejedelem fundátorát Désre, négy lóval. Attam neki fl. 2.” (V/X. 51.)

1591. szept. 12. Kvár szkve: „Dési Szabó András viszen faragott követ Deesre az Kamora-házhoz 4 lóval fl. 2.” – „Raab Jakab viszen faragott követ 4 lóval fl. 2.” (V/I, 81.)

1592. nov. 16. Kvár szkve: „Eodem die Vyda Miklós vitte Deésig Gengát 6 lovon fl. 3. János deák is ezen olaszokat viszi Deésig 6 lovon fl. 3. Kósa Márton és Darai János 5 lovat összefogván ezen olaszokat vitte Deésig, fl. 2. den. 50.” (V/XV. 98.)

1592. nov. 17. Kvár szkve: „Bíró uram egy olaszal bocsátott Urunk parancsolattyaából 6 darabontot az kapuból kísérolég; vitte Polchi János őket 6 lovon Désig, fl. 3. – „Az olaszt, ő magát viszi Zambo Gergely hat lovon Deésre, fl. 3.” (V/XV. 99.)

1593. ápr. 19. Kvár szkve: „Zabó István viszem Désre kwmieseket, kik az kamora házat csinálják fl. 2.” – „Eodem die ugyan Wida Miklós is viszem Désre négy lovon kwmieseket fl. 2.” – „Zaz Antal volt fü az kwmiesek között. Adatott Bíró uram nekik költséget fl. 1.” (V/XXI. 103.)

1594. aug. 22. Kvár szkve: „Gingha szolgálját Olasz Antal vitte Pula Mátyás 2 lovon, postán Deesre. Attam fl. 1.” (VI/III. 57.)

Az egykori Kamarházat a XVII–XVIII. században átalakították, későbbi neve Rákóczi ház, 1938-ban lebontották. A XVI. századi építkezés egyetlen maradványa egy ajtópárkány jobb oldali darabja (21. kép) volt. Ennek jobb szélét domborművel díszített, egyszerűen tagolt pilaszterfej zárta le, középen pedig cartouchepajzsban a Báthory címer volt látható S B (Sigismundus Báthory) monogrammal. A pillérfő domborműve férfi profil-fejet ábrázolt, négy sarkában a datum számjegyei 1 5 9 1 .

Irodalom: KŐVÁRI 1852. 253. KÁDÁR III. 1900. 157, képpel, GERECZE 1906.

864. BALOGH 1934. 148. 1935. 25. 1940. 446. 1953. 48. 1961. 343. 1964. 343.

1970. 239. 1973. 241. Szolnok Doboka magyarsága. Szerk.: SZABÓ T. A. Kvár, 1944.

144. után IV. és V. tábla (az átalakított homlokzat barokk erkélyel).

Déva (v. Hunyad vm. – Deva), vár.

XII–XV. századi adatok a vár történetéről: ENTZ G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. II. Teil. Acta Hist. Artium. XIV. 1968. 128 (alaprajz), 166–167. FÜGEDI E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 123.

1460-as évek. Névtelen olasz jelentés: „sono piu castelli fortificati come e Bistrizza, Gheorgin, Deua, vngiat [Hunyad]; questi sono che per un'anno possono sostenere ogni assedio, hauendo uettouaglia entro.” (Milano, Biblioteca Ambrosiana. Cod. S. 86. Sup. fol. 3.^v–XVI. századi másolat. – OL. Filmtár 19047 doboz.)

1564. dec. 19. Velence. Giovanandrea Gromo jelentése Erdélyről egy római főpaprak: „Deva, città con castello fortissimo.” (VERESS. Doc. I. 1929. 252.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „. . . in mezo la ualle uerso Lippa sopra un'alto monte spiccato da ogni lato fortissima Deua, tenuta una delle piu importanti fortezze di quel Regno, si per esser sopra la piu perigliosa gola di quelle, unendosi a quella tutti à tre le uie per le quali il Turco ha immediate adito d'entrare. Come che espugnata quella si ha aperto adito per tutta quella prouincia che tenendosi ruina ogni grosso esercito che quindi presumesse passare. Oltre che ella è inespugnabile per esser padrona di un si importante fiume, quale per nessuna uia si puo diuertire sopra detto monte, quale contiguo e quasi circondato di tal altezze che non ui si puo fare batteria et di tal durezza che non si puo minare.” – „. . . il Re [János Zsigmond] sempre tiene per custodia i piu fedeli che ei si reputi haue et in quella ui chiude et serra il fiore delle sue ricchezza et tesori.” (Apulum. II. 1946. 171.)

1594–1595 körül. Geszthy Ferenc főkapitány építkezése. Erről a várkapu keleti oldalán építési emléktáblája tanúskodott. Felirata:

FRANCISCVS GEZTI DE EADEM GEZD
QVAE TEMPORA DESTRVXERVNT
GENERALIS TRANSILVANIAE SOLERTIA
RESTAVRAVIT

Feljegyzés 1848-ból az egykori szebeni katonai parancsnokság levéltárában. Közölve: SCHMID V.: Déva vára Erdélyben. Erd. Muz. Egylet Évkönyvei. IV. 1866–1867. Kvár, 1868. – Geszthy valószínűleg 1594 óta volt az ország generálisa. (TRÓCSÁNYI 1980. 337.)

Az építkezés gyakorlati végbeviteléről adat nincs. Csak feltételezni lehet, hogy ebben kolozsvári mesterek is részt vettek, különösen a címerek, emléktáblák faragásában. Geszthy – anyai ágon Zsigmond fejedelem rokona – az udvarhoz tartozott, amely elsősorban kolozsvári mesterekkel dolgoztatott. A XVII. században viszont adatok bizonyítják a kolozsvári mesterek dévai tevékenységét.

A vár tervrajzait és irodalmát a XVII. századi építkezések ismertetése során közlöm.

Geszthynek a vár alatt kúriája volt. Itt élt és halt meg anyja, Sulyok Zsófia 1590-ben, sírfelirata szerint „in curia filii sui Francisci sub arce eiusdem sita.” (SZÓTS S.: A dévai ref. templom és régiségei. Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társulat Évk. 1896–1898. 75–76.)

1593. jún. 11-én kelt Geszthy végrendelete, amelyben nagy összeget hagy a ref. egyháznak a dévai templom külső és belső megújítására, valamint arra, hogy parókiát, iskolát, iskolamesteri házat és négyszobás internatust építsenek. Meghalt 1595-ben. (VERESS E. Előadása Geszthyről 1898. jún. 15.-én Déván. Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évk. 9. köt. 1898. 174.) Gyulaffi Lestár szerint 1596-ban halt meg (Tört.Tár. 1893. 121).

Geszthy Ferencnek dedikált könyvek: RMNY. I. 1971. 483, 492, 519. sz. Támogatta a román Bibliafordítás kiadását (Szászváros, 1581–1582. – RMNY. I. 1971. 519. sz.) Mindazáltal az 1593 júliusi fehérvári országgyűlésen kikelt a tudós államférfiak (Kovacsóczy stb.) ellen, és általában a tudomány ellen és a megindítandó háború mellett tüzelt. (SZÁDECZKY L. : Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 106–109.)

Ebesfalva – Erzsébetváros (v. Kis-Küküllő vm. – Dumbraveni), várkastély.

1552. Apafi Gergely építési emléktáblája az ebesfalvi kastély északi szárnyának az emeleti nagy termében (palatium). Helyét és szövegét közli az 1727. szept. 2–13-án kelt Urbarium sive Conscriptio: „Super qua quidem janua in introitu Legitur Sequens inscriptio: Me fecit fieri Egregius Gregorius Apaffi de Apa Nagy Falva Comes Comitatus Dobocensis Magister Curiae Domini Reverendissimi Friderici (sic!) Georgii Episcopi Varadiensis 1552.” (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. 13. H.) A feliratnak Frater György várad-i püspökre vonatkozó része retrospektív jellegű, mert Martinuzzi 1551 dec. 17-én meghalt. Az emléktáblának valószínűleg nem ez volt az eredeti helye, mert ez az épület-szárny XVII. századi jellegű. A tábla a századfordulón pusztulhatott el; 1935-ben már nem volt látható. A feliratot helymegjelölés nélkül említik: HODOR K.: Doboka várme-gye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837; KÖVÁRI 1866. 232. (tévesen Bethlen Gergelyt ír); LÁZÁR M. gr.: Erdély főispánjai. Bp., 1889. 72, 131.

1556. Az Apafi család tagjainak panaszirata, melyben új osztozásra akarják Apafi Gergelyt szorítani. Ebben a következőket írják: „mert az kywul mjnket tanitatnij kellett volna, az Gergelij vram az Ebesfalvij hijmes házra es egyeb zwksegere convertalta.” (Az egykori Erd.Muz. Ltára, most a Román Akadémia kvári Levéltára. Törzsgyűjtemény. – Kelemen Lajos közlése.)

1564. Apafi Gergely építési emléktáblája, befalazva a keleti épületszárny udvari részén a kiugró portikus kapuja felett. Az 1714. márc. 22-én kelt conscriptio így jelöli meg a helyét: „Abhinc aedificium lapideum scandulis tectum duarum contignationum in area procedens, cuius frontispitio inscripta.” (O.L. Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 165/4. – Dr. Horváth Tibor Antal közlése.) A ma is meglévő feliratos tábla szövege a következő:

DOMV HANC EX DEI OPT: MAX:
EGREGIVS DO: GREGORIVS
MAGISTER CVRIE CONSILI
PRINCIPIS DOMINI DNI IOAN
HVNGARIÉ ETC: SVMPTIBVS
A FVNDAMENTO ERIGENDAM
CVRAVIT · ANNO · SALVTIS ·

BENIGNITATE
APAFFI DE APANAGIFALVA
ARIVS SERENISSIMI
NIS SECVNDI ELECTI REGIS
PROPRYS E SOLO ET
EDIFICANDAMQVE
M · D · LXIII

A felirat közepén, az üresen hagyott részen az Apafi címer látható, amely az egyes szavakat megszakítja.

1567. Apafi Gergelyné Gerendy Erzsébet emléktáblája. Egykor Ebesfalva, utóbb Kvár, Múzeum Lt. sz. VI. 1701. Mérete: 76X81 cm. Anyaga mészsző. Felirata (feloldva a ligatúrákat):

EN APPAFFY GERGEL
AZ EN ATTIAMFIANAK GER
ENDY ERSEBETNEK EMLE
KEZETIRE FARAGTATTAM KI
EO CIMERET E KŐRE A D 1567

Az emléktábla közepén a Gerendy címer E G betűkkel.

1568. szept. 17. Gyfehérvár. János Zsigmond Apafi Gergely tanácsost és rokonságát megerősíti a Szolnok-Doboka, Fehér és Küküllő vármegyei birtokokban, közöttük Apafynagyfalva (cum curia Nobilitari), Almakarék (cum curia Nobilitari) és Ebesfalva birtoklásában nova donatio címén. (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. 4. V.)

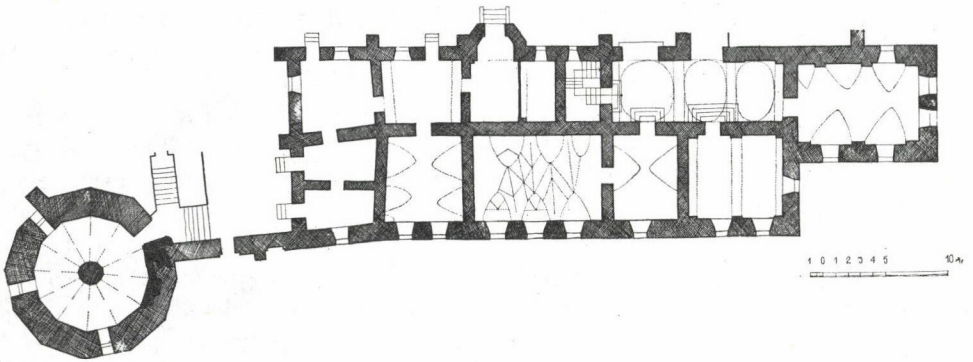
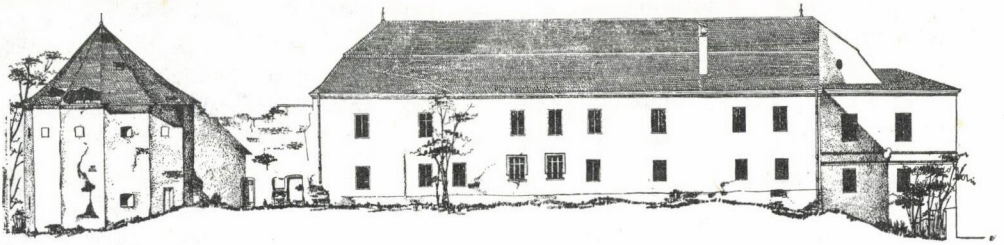
A várkastély XIX. századi állapotáról Kővári László így ír: Keleti és északi szárnya városházzá van alakítva. Nyugat felől emeletes fal, de fedél nélkül. „Déli rész apró szobái kis ablakokkal épen úgy állnak mint I. Apafi korában, hason jó karban mellette egy bástya.” (KŐVÁRI 1852. 152–153).

Apafi Gergely építkezéseiből 1935-ben egy teljes ajtókeretet és több más ajtókeret töredékét láthattam befalazva. 1956-ban csupán csak a keleti szárny emeletén találtam egy befalazott ajtó-párkányt, melynek alsó szélét fogsor, frízét pedig középen címerpajzs díszíti, két szélét cannelurás gyámkő zárja le, – hasonlóan a györgyfalvi párkányhoz. Felirata az erős meszelés miatt nem volt olvasható. Ablakmaradványok a külső homlokzatokon: kettős ívelésű ikerablak (23. kép) hármass keresztoztású ablak. Valamennyi maradvány stílusa szorososan a kolozsvári faragványokhoz kapcsolódik, az 1552-es címeres ajtó nemesen egyszerű tagolása a Wolphard ház korai emlékeihez (1534). Kivétel csupán Apafiné Gerendy Erzsébet címerkőve (1567), mely környékbeli, vidéki kőfaragó munkája.

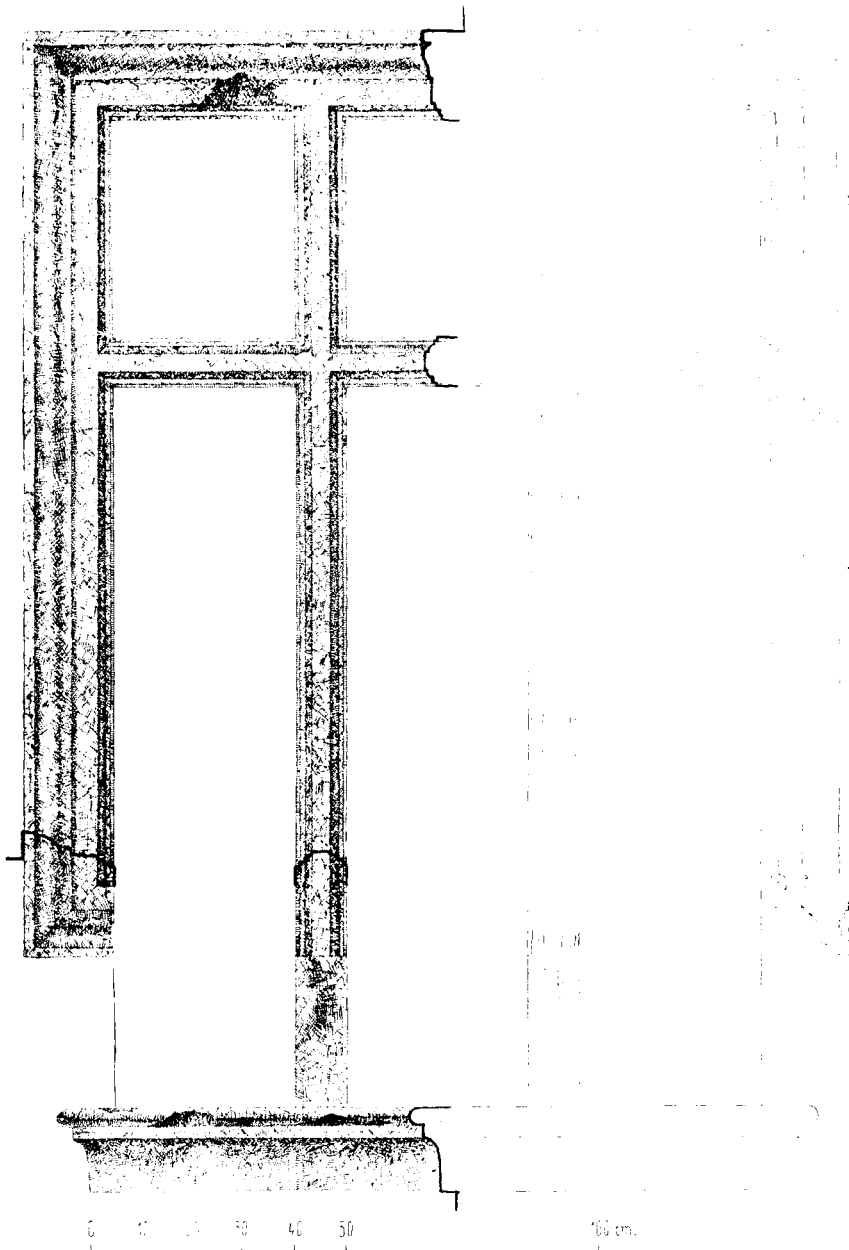
A renaissance faragványokról – közöttük az 1552-ből való címeres ajtóról – egy XIX. századi kéziratban (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár) tollrajzok maradtak fenn. Ezeket az 1930-as években láthattam.

Apafi Gergely Zápolyai János király hívei közé tartozott. János Zsigmond udvarában titkos tanácsos volt és főudvarmester. Nagy tekintélyéről, bölcsességéről, hűségéről Giovanandrea Gromo 1565-ben elismerőleg írt. (Apulum II. 1946. 195.) Báthory István idejében tanácsúr (VERESS I. 1944. 330; II. 34), meghalt 1584-ben. (VERESS: Doc. II. 1930. 301.) Ugyanebben az évben Possevino kedvezően nyilatkozott megnyerő egyéniségéről, amely megmutatkozott: „nel favore i nostri et in non essere lontano dal regno di Dio”, jóllehet protestáns. (Fontes III. 1913. 178.)

Apafi Gergely tisztségei: Fráter György udvarmestere 1551 előtt, dobokai főispán 1551–1552 körül, főudvarmester 1563–1575, fejedelmi tanácsos 1564–1584, Küküllő vármegye főispánja 1576–1584. (TRÓCSÁNYI 1980. 22).

Ebesfalva, a várkastély keleti szárnyának homlokzata és földszinti alaprajza.
Documente 8/40 után.

Ebesfalva, a várkastély egyik ablaka.
Documente 8/42 után.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 152. 1866. 232–233 (az Apafi család birtoklásának története, XV–XVII. század). SZÁDECZKY L.: Erzsébetváros tört. emlékei. Erd.Múz. 1899. 399–402. GERECE 1906. 420. BALOGH 1934. 144, 148. CSABAI 1934. 39. BALOGH 1940. 543. BÍRÓ 1941. 80. 1943. 25. 44. BALOGH 1953. 42. 1961. 335. Documente de arhitectură din Romania. 8. București, 1962. Pl. 40, 41, 42. IONESCU I. 1963. 433. SEBES-TYÉN 1963. 40. BALOGH 1964. 335; 1970. 234. B. NAGY 1970. 69. 103., 41. kép. (az 1564-es emléktábla tévesen, mint keresdi feliratos kő közölve). H. TAKÁCS 1970. 183. BALOGH 1973. 236.

Egeres (v. Kolozs vm. – Aghires), várkastély.

1532. Zápolyai János király „totalem possessionem Egeres cum ruderibus desolati ibidem Claustrii in Comitatu Kolosiensi existentem” Apafi Miklósnak adományozta. A hagyomány szerint a monostor azonos a ref.templommal. (JAKAB E.: Apátságok Erdélyben. M.Tört.Tár. XIII. 1867. 34, 36.) Megjegyzendő, hogy a renaissance várkastély a középkori templomtól távol épült. Annak a feltevésnek, miszerint a várkastélyt a kolostor átalakításával építették volna, nincsen alapja.

1570-ben kapta az egeresi uradalmat Bocskay György. (Kelemen 1944. 6.)

1572-ből való a várkastély kőkapujának a felirata.

1577. febr. 22. Kvár szkve: „a fejedelmet vitték Egeresre”. (1577/X. 58.)

1578. jan. 12. Kvár. szkve: „Eodem die Potts Péter viszen 2 lovon az fejedelem házához Egeresre 1 deákot és 1 sütőné.” (1578/XIV. 65.)

1578. ápr. 8. Kvár szkve: „Vaida János viszen 3 lovon öt téglást Egeresre.” (1578/XIV. 71.)

1578. jún. 27. Kvár szkve: „Nagy János viszi az kőmieseket 4 lovon Egeresre. Attam bíró uram hagyásából fl. 1. (1578/XIV. 81.)

1579. aug 19. Kvár szkve: „Az 19. augusti jöve hozzám az Teoreos Márton egeressi tisztartó, kére 6 lovat, szekeret, hogy az kőmijeseket hatan voltanak, hogy Egeressik vigyék őket. Merthogy jó szomszédtság küldék 2 eitel bort. Fizettem den. 6.” (1579/XVIII. 31.)

1579. aug. 26. Kvár szkve: „Ugyan akkor Teoreos Márton hozott volt Szebenből nyolcz kőmieseket, melyeket viszen Keoressy György 8 lovon Egeresre. Fizettem neki fl. 1. den. 50.” (1579/XVI. 67.)

1596. febr. 2. Bocskay Istvánt statuálják a várkastély birtokába. (Kövári 1866. 200.)

1606. Bocskay István végrendeletében az egeresi várkastélyt Bánfi Lászlónak és a Haller fiaknak adományozta. (Kövári 1866. 200.)

1619. febr. 20. Bethlen Gábor levele kelt „Datum in arce Egeres.” (Kvár, egykor Városi, most Állami Ltár. Kvár, Városi iratok. III/212. – O.L. Filmtár 11543. sz. doboz.)

1665 májusi országgyűlés megvizsgáltja Egeres várát Béli Pállal és Ebeni Istvánnal: érdemes-e végvárrá megerősíteni a portyázó törökök ellen? A válasz nemleges. (TRÓCSÁNYI 1980. 71.)

1699. jún. 29–júl. 5. *Az egeresi kastély leltára* (tulajdonosok: özv Csáki Gáborné Gyulaffi Zsófia, özv. Gyulaffi Lászlóné Gyerőfi Borbara és leánya Gyulaffi Klára). A lel-

tárt Kelemen Lajos találta meg és másolatát az 1930-as években átadta e sorok írójának. A leltár teljes szövegét jegyzetekkel együtt közölte: B. NAGY MARGIT 1973. 271–280, 375. A leltár építészettörténetileg jelentős részletei:

„Vagyon ezen Kastély kőből, imitt-amott téglával elegy, mésszel, hol jó, hol rossz szalmafödél és szarvazás alatt, néhult pedig födél nélkül, négyszegletesen felrakva, melyben mennek bé elsőbben is a *kis palánkba*, rossz zsendelyezés alatt galambbug nélkült, kétfelé nyíló, felső részén vaskapcsokon forgó, fenyődeszkából csinált *kapun*, melynek kapufelei tölgyfából parasztosan vannak kifaragva. . .” Ez a *külső udvar*, ebben áll „a tölgyfából sasokban rakott” *istálló* „tizenhárom lábbon álló eresszé”-vel, továbbá juh-istálló, a lónak való szín stb.

„Innen egy eresztőre csinált *kis hidacskán* menvén bé igen szép faragott, kőből való kapumellyékü, kétfelé nyíló öleg négy vassarkokon forgó és pántokon, záldokfa deszkával jól megdeszkázott *nagykapun*. . . Ezen nagykapun nyílik egy kis fasarkokon forgó záldokfából csinált fenyődeszkával foltozott *ajtó*. . .”

A nagykapun belül „vagyon egy jó bolthajtásos, kőből álló *kapuközi*. . .” Innen balra kőből faragott ajtó nyílik a *tömlecek pitvarára*, ennek boltozása megrepedezett. A pitvaron át mennek a *porkoláb házba* (porkoláb szoba), „ennek ajtómellyéki szép faragott kőből való. Vagyon ezen háznak egy nagy lantornából csinált ablakja, ablakfelij, keresztí szép faragott kőből való.”

A kapuközin kimenvén balra 32 lépcsőjü *grádicson* „mennek fel egy kis romlott *tornácockába*. . .” Ebből a tornából nyílik „*egy régi nagy bolt*” (boltozott szoba), két négyszegletü és egy kerek ablakkal, „ezeknek ablakmellyéki szép faragott kőből, cifrán vannak csinálva; ezen boltban vagyon szép faragott kőből rakott kemencealj . . .” Innen kőből faragott ajtón át „*puszta boltba*” lehet jutni, három ablaka faragott kőből volt. „Innen mégyen bé ugyan faragott kő ajtómellyékü . . . régi ajtón *egy jó bolthajtásos boltba*. . . Ezen boltnak vannak két ablaki, ablakmellyékei és keresztí faragottkőből állók.” Innen jobb kézre kőből faragott ajtó nyílt a bolthajtásos árnyékszékre.

Innen visszatérve a fenti puszta boltba „és jobb kézre térvén s felmenvén hét szakaszban, hosszan faragott kövekből álló hét lépcsőjü *grádicson* egy faragott kövekből álló ajtómellyékü . . . ajtón *egy puszta palotában*” jutottak; két ablaka faragott kőből, de „keresztí megromlottak.” Innen ismét kőből faragott ajtó vezetett a bolthajtásos árnyékszékre.

A grádicson lejövén a fent említett tornác és egy kis bolthajtás alatt következett az *ecetes kis bolt* két kőből faragott ablakkal és a bolthajtásos *sütőház* kőből faragott ajtóval és két ablakkal.

Innen kijövén balkézre a puszta kőfal mellett *12 fogú lajtorja* vezetett a pince felett egy *padlás nélkül való házba*. „Innen ismét jobbkézre menvén ki” egy *puszta ház* következett, ajtaja és öt ablaka faragott kőből volt. Innen nyílt egy *másik puszta ház* kőből faragott ajtóval és három kőből faragott ablakkal. Utána ismét egy *puszta ház* következett két kőből faragott ablakkal.

A fent említett 12 fogú lajtorján lejövén a felső házából, következik a „*második pince*”, a „*nagy öreg konyha*” kőből faragott ajtóval és három ablakkal, közülük kettő faragott kőből. „Itt vagyon kőből rakott, fával párkányozott öreg konyha, melynek

egyik végiben vagyon két faragott kőből csinált oszlopok, melyeken vagyon egy kis bolthajtás; az egyik szélyén nyúlik ki egy kőkémén.” Ezek után következik *egy bolt, egy boltocska, egy ház*, mindegyik kőből faragott ajtóval és ablakkal.

„Innen elébb menvén az grádics alatt vagyon egy kis *folyosóalja*, ezen folyosó négy tölgyfa oszlopra van kötésesen ugyan tölgyfa talpakra csinálva. Ezen folyosóra alól mennek bé romladozott, faragott kőből álló ajtómellyékü . . . ajtón *egy pitvarban*, mely pitvarnak egy ablaka lévén, ablakmellyékei faragott kőből állanak . . . Mennek bé balkéz felé szép faragott kőből való ajtómellyékü . . . ajtón . . . az *uramék házában*.” Két ablaka van, az egyik faragott kőből. Következik a „*katonák háza*” három ablakkal, közülük kettő kőből faragott, az ajtó szintén.

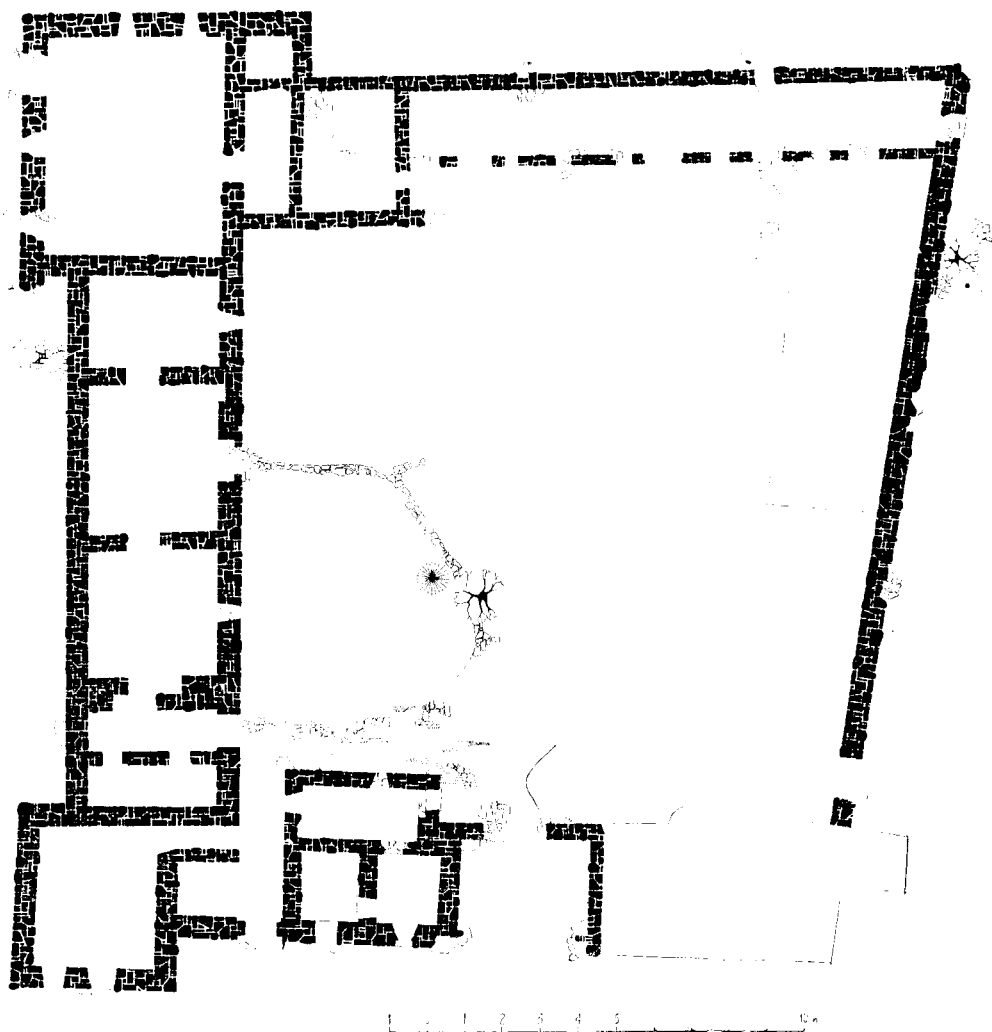
Ezekből a házakból kijöven balkézre térvén 13 lépcsőjű *fagrádics* vezetett a *felső contignatioba*; először a hat tölgyfakötéses oszlopon álló *folyosóra*. A folyosóról egy jó formában boltozott fejéren meszelt *pitvar* nyílt. A pitvarból balkézre kőből faragott ajtó vezetett az *ebédlő palotába*, melynek három „ablakmellyéki szép faragott kőből állnak.” Ugyancsak a fent írt pitvaron át „mennek bé cifra faragott kő ajtómellyékü . . . ajtón az néhai üdvözült *ur házába*,” ennek két ablaka kőből faragott, zöldmázás kemencéje pedig „szép faragott kövekre kőlábakra rakott.” . . . „Mennek bé ezen ur házából az *asszony önagyága házába* egy cifrán faragott kőből való ajtómellyékü . . . ajtón”; két ablaka „cifra faragott kőből”, kemencéje faragott kőlábakra rakott. Innen kőből faragott ajtó vezetett a „*sikátorba*”, ablaka kőből faragott. A sikátorból ismét kőből faragott ajtó nyílt a bolthajtásos árnyékszékre. A sikátorból jobb kéz felé mennek bé a „*leányok házában* cifra faragott kő mellyékü . . . ajtón, melynek van két ablakja, ablakfelei és mellyéki mindeniknek cifra, faragott kövekből állnak.” Innen kőből faragott ajtó „nyílik bé az árnyékszékre, mely is annak rendi szerént van elkészítve.” A lányok házából kőből faragott ajtó vezetett a négy cserelábon álló *folyosóra*.

„Ezen megirt házaknak az végiben vagyon *négy puszta elhagyott házak* fődél és szarvazás nélkül. Az uramék háza végében *egy hosszú puszta ház* kőből faragott ajtóval és négy ablakkal. Azután következett egy *kis puszta ház* kőből faragott ajtóval és ablakkal, ennek végiben „*más puszta ház*”, két kőből faragott ablakkal.

„Ezen házból mennek bé az kastély szegeletein való *két contignatios puszta házba* faragott kőből csinált párkányos ajtómellyékü . . . ajtón. Az *alsó házban* vagyon öt ablak, mindeniknek kőből faragott ablakmellyékjei. A *felső háznak* három ablakja, ennek is kőből faragott ablakmellyékei mindeniknek.” Az alsó házból kőből faragott ajtó vezetett a puszta mellékhelyiségbe.

A leírás szerint a kastélynak akkor még 59 kőből faragott ablaka volt (nem számítva azokat, amelyeknek kőkerete kihullott), 28 kőből faragott ajtaja, valamint 3 kőből faragott kemencealja. A termék közül hat háromablakos volt, egy négyablakos és egy ötablakos. A faragások jellemzése: „szép faragott kőből – igen szép faragott kőből – cifrán faragott kőből csinált” – ablak vagy ajtó. Egy ajtóról megjegyzik: „párkányos ajtómellyékü.” Néhány ablak – a nagy termekben – keresztosztású volt. A nagy konyha boltozatát két kis oszlop tartotta.

A kastély hossznegyszögben épült, az eredeti terv szerint feltehetőleg négy sarokbástyával (26–27. kép). A kastély földszinti és emeleti alaprajza közölve: Documente de

Egeres, a várkastély földszinti alaprajza.
Documente 8/45 után.

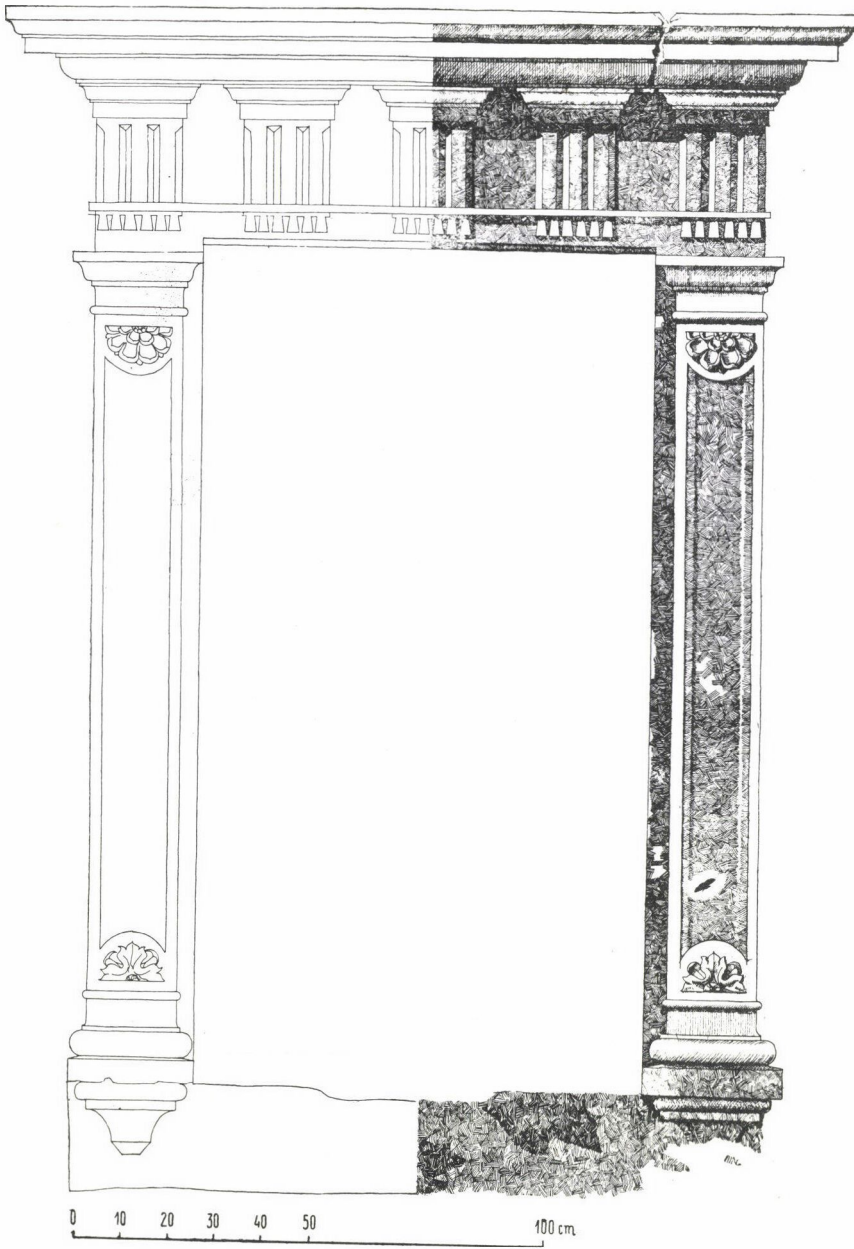
Arhitectura din România. Nr. 8. București 1962. Pl. 44–45. Kővári szerint homlokzatának hossza – 1866-os állapotában – 60 lépés, tehát kb. 420 méter. Az egykori kastélyból az északi szárny maradt fenn és ehhez csatlakozóan a keleti szárny egy része a nagy kapuval. Kővári az északi szárnyban „a lépcsőzet homlokán” feliratos követ látott Báthory címerrel B. I. kezdetűvel, valamint latin vers-sorokkal. 1931-ben, amikor e sorok írója láthatta a kastélyt, ez már nem volt meg. Ellenben épségben állt még a fent említett épületszárny, mind az udvari homlokzatán, mind a külső homlokzatán faragott ablak-keretekkel. Ugyancsak épségben állt a kastély kapuja. Ezt az épületszárnyat lakták is egészen 1948-ig. 1962-ben a kastély már fedetlen volt, az ablakfaragványok (mintegy nyolc) azonban az északi szárnyon (32–33. kép) még épségben a helyükön voltak. Az ablakok különféle típusúak: kettős félköríves ikerablakok, ablakok fogsoros párkánnyal; az udvari ablakok közül az egyikken konzolos párkány, a másik ablak frízén kettős voluta-alakú dísz, ismét más típusú ablakokon a párkány alatt nem egyenletes, hanem gutta-szerű fogsor (33. kép). A kápolna ablak-nyílásai – az északnyugati sarokbástyában (35. kép) – csúcsívesek, de már akkor keret nélküliek voltak. A rom épületben ma is látható egy ajtó egyszerű kereteléssel, valamint a lépcsőház egykori bejáratának igen szép ajtókeret dór frízzel, triglyphes tagolással (62. kép). Mindebből következik, hogy ezek a faragott részletek ugyan a XVI. század utolsó negyedéből származnak, de még sem ugyanabból az építési periódusból. A legkorábbi az 1572-ben készült kapu (28. kép), melynek felépítése megegyezik a kolozsvári ún. Püspöky ház 1571-es kapujával. A legkésőbbi periódusból származik a dór frízű ajtó (mérete 243X153; belvilág 170X106).

A főkapu maradványai (29–31. kép) 1962-ben még hiánytalanul az épület előtt heverték. Ebben a helyzetben, bárha a felépítés harmonikus szépsége nem érvényesülhetett, annál inkább megmutatkozott a részleteknek a kitűnő faragása. Felirata:

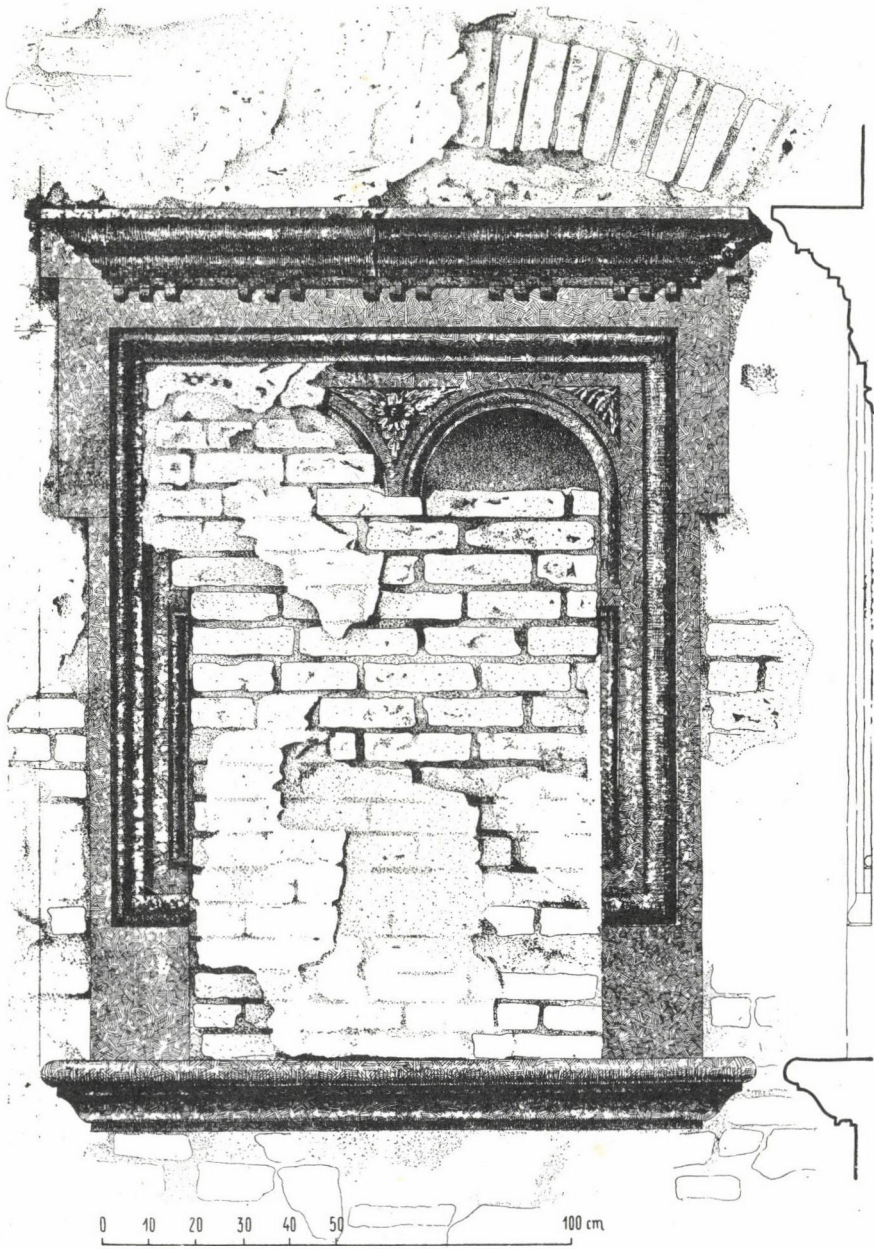
ANO DNI MILESIMO QVNGENTESIMO SEPTVAGESIMO SECVNDO
 FORVNA VIRTVTEM SVPERANS
 OMNE DVRVM PACIENTIA FRANGO
 SEPE LESA PACIENTIA FIT FVROR
 REBVS IN ADVERIS PACIENTIA PROBATVR

A feliratot középen címer szakította meg, ez azonban már Kővári idejében sem volt látható. A feliratos fríz magassága 32 cm, hossza kb. 3,5 méter. A jelmondatok két első sorához nincs analogia; a harmadik sorhoz: Margalits 1895. 217. sz.; a negyedik sorhoz Margalits 387. sz., és változatai Walther VI/4. 1966. 22360, 26361. sz.

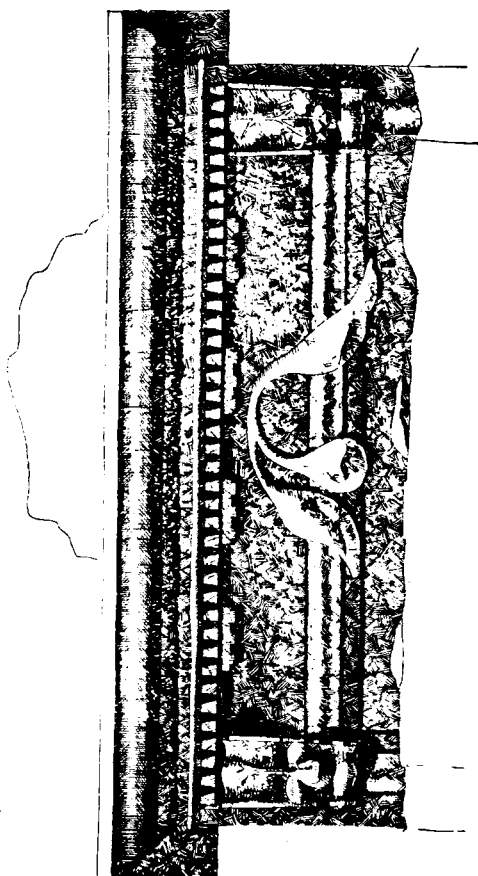
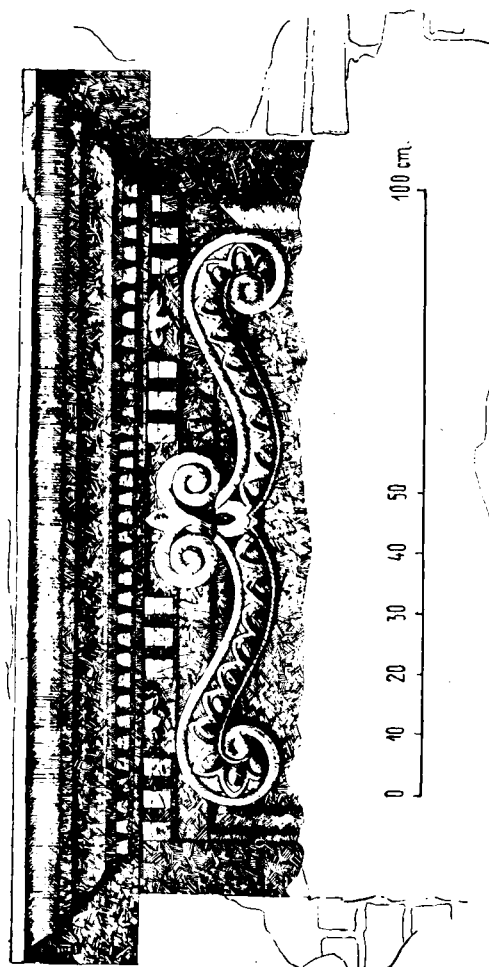
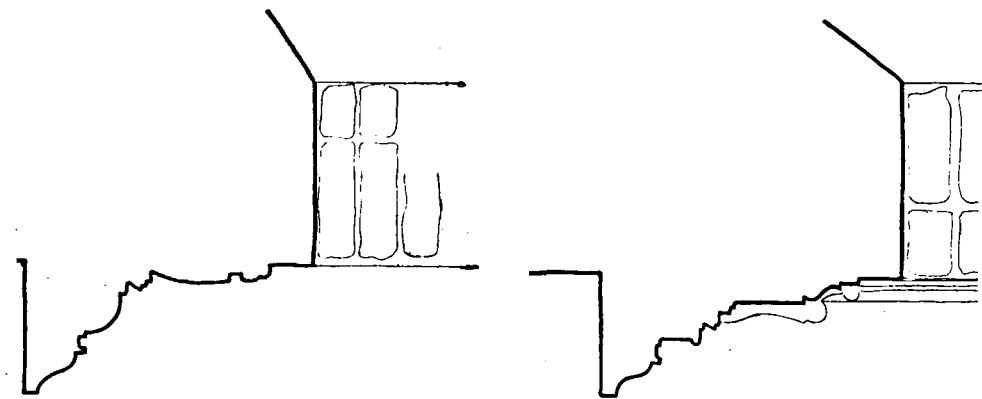
Irodalom: KŐVÁRI 1866. 199–200 (a kastély története). GERECZE 1906. 407. BALOGH 1934. 137, 148 (kolozsvári mesterek tevékenysége Egeresen, ennek korai periódusából az 1572-es kapu, míg a dór frízű ajtó későbbi). 1935. 25. 1940. 543–546. BIRÓ 1941. 83. 1943. 44. KELEMEN 1944. 5–7 (birtoktörténeti adatok). BALOGH 1953. 42, 47, 48, 50, l. 43, 44. kép. 1956. 304. 1961. 335, 342, 343. Documente de arhitectura din România. Nr. 8 București, 1962. Pl. 43–49. IONESCU I. 1963. 431. lap, 211 kép. SEBESTYÉN 1963. 40. BALOGH 1964. 335, 342, 343. 1970. 234, 239. B. NAGY 1970. 24, 50, 87, 90. 246. 257. l. 84. kép. H. TAKÁCS 1970. 48, 184. l.

Egeres, a várkastély emeleti ajtaja.
Documente 8/48 után.

Egeres, ablak a várkastély külső homlokzatan.
Documente 8/46 után.

Egeres, a várkastély udvari ablakai.
Documente 8/49 után.

54–55. kép. BALOGH 1973. 236, 241, 242. KABAY 1973. 1682–1683. B. NAGY 1973. 271–281 (1699. leltár közlése). 138–143. kép. BALOGH 1974. 31. BALOGH 1975. 74. FEUERNÉ 1977. 233., 134. kép. KELEMEN L.: Művészettört. tanulmányok. Bukarest, 1977. 208.

A kastély építtetője Bocskay György; gyermekei István, a későbbi fejedelem, és Erzsébet, Báthory Kristóf felesége. Támogatta – másokkal együtt – Melius Juhász Péter prédikációs könyvének kiadását. (Várad, 1566–1567. – RMNY. I. 1971. 259. sz.). 1569-ben tanácsur (TRÓCSÁNYI 1980. 26.).

Egeres (v. Kolozs vm. – Aghireș) – ref. templom.

Bocskay Gábor sírköve. 1573. (82–83. kép) Homokkő. Mérete: 198X84 cm. Feliratai, feloldva a ligatúrákat (Herepei János közlése nyomán):

A sírkő felső mezejében idézet a Jelenések Könyvéből:

XIIII REZ 13

A ZE/N/T IANOS LATASA ZE/N/T LELEK MONDASA
BODOGOK A HALOTTAK KIK AZ VRBA
HALNAK MEG MERT ATTOL FOGVAN NIVGODALOM
BA VADNAK

A sírkő alsó mezejében

EPITAPHIVM EGREGII ET ANTIQVI STEMMATIS NO
BILITATE ORNATI VIRI DOMINI GABRIELIS BOCZKAI
QVI DIEM CLAVSIT AN/N/O AET . . . XI. CHRISTI
VERO 15 . . .
HAC SVB BOCZKAIVS GABR . . . EPVLTVS
DVLCE QVIESCENTIS MORE QVIESCIT HVMO
VIX DVM COANTIGEBAT FLORENTIA TEMPORA VITAE
OCCVBVIT FATO PRIMA IVVENTA SVO
HIC GENVS A MICZBAN SIMONE TRAHEBAT AVITVM
CVIVS SEPTENA PROLE ERAT AVCTA DOMVS
SEX IVBET EXPONNI CONIVNX QVOS FORTE FERENTI
OVBVVS IT MICZBAN RES PATEFACTA FVIT
INFANTES MICZBAN FAMVLIS MELIORIBVS VSVS
CAVTE CLAM TIMIDA CONIVGE, CVRAT ALI,
ATQVE VBI CREVERVNT NVMEROS AVXERE SVORVM
EX HIS BOCZKAIVS VIR PIVS ORTVS ERAT
DIGNVM FORTVNA MVLTO MELIORE FVISSE
ET GENVS ET VIRTVS ET PIA VITA DOCENT

Utólagos bekarcolások jobbra: 1573 (a számjegyek jellege XVI. századi); a mesterjegytől balra TB/Ao/1616.

A felső és az alsó felirat között a sírkő felső harmadában a két szárnyas angyaltól tartott Bocskay címer (82. kép). Az alsó mezőben a felirat után Seres János mesterjegye (83. kép) van.

A sírkő rajza a felirat betűhív másolatával Herepei tanulmányában.

Irodalom: HERPEI J.: Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere. Kvár, 1947. — Kolozsvári Bolyai Tudomány Egyetem Erdélyi Tudományos Intézet (részletes tanulmány, melynek során a szerző megállapítja a sírkő hiteles dátumát, az elhunyt személyét és a mesternek, Seres Jánosnak a mesterjegyét; közli a régi irodalmat). BALOGH 1970. 236. 1973. 238. KABAY 1973. 1683 (tévesen 1616-ra keltezi). BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. II. Ars Hungarica. 1974. 371–373.

Fogaras (v. Fogaras vm. — Făgăras), szentegyház (rk. templom).

1584. jún. 6. Kvár szkve: „Eodem az fogarassi Király fundátora [nyilván Báthory István király fundálója] jü volt ide. Lovai elfáradtak Bániabükínél. Biró uram küldötte elejiben Konta Miklóst 2 lovával. Fizettem den. 28.” (III/XVIII. 7.)

1584. jún. 10. Kvár szkve: „Az fogarassi fundatort vitte Tordáig vissza Konta Miklós 2 lovon den. 50.” (III/XVIII. 7.)

1585. márc. 20. Kvár szkve: „Herman Márton viszi Tordáig az fogarassi szentegyház fundálót feleségestől. Attam az 4 lóra Tordáig fl. 1.” (III/XXIV. 49.)

1585. máj. 19. Kvár szkve: „Az fogarassj zentegyház köve ala adata biro uram 4 szekeret fejedelem parancholta.” Három szekér 12 ökrös volt, négy 14 ökrös; egy-egy szekér költsége fl. 1. den. 50. (III/XXII. 6.) — A katolikus templom építését valószínűleg Báthory István király, a fogarasi vár ura, kezdeményezte.

1592. jan. 23. Gyfnehérvár. Alfonso Carrillo jelentése az erdélyi jezsuita misszióról: „Templum, more cultuque catholico instauratum, ornatumque, ut vel aemuli ipsi mirifice eius aspectu capiantur. Igitur exclamant: Nunc templum est, ubi spelunca fuit.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 13. Fontes. V. 1921. 31.)

1604. Jezsuita jelentés arról, hogy Fogarasban a katolikus vallást először Báthory Boldizsár, István király unokaöccse, azután Mária Christierna fejedelemasszony pártfogolta: az utóbbi „eiusque templum sacra supellectili alisque pretiosis ornamentis instruxit.” (Fontes V. 1931. 108.)

Irodalom: BALOGH 1934. 148. 1935. 25. 1940. 546. 1953. 48. 1961. 343. 1964. 343. 1972. 239. 1973. 242.

Fogaras (v. Fogaras vm. — Făgăras), várkastély.

1291–1561. Történeti adatok a vár birtoklásáról és az építkezésekről, közölve: BALOGH 1943. 227–229.

A XV. század végén vingardi Geréb János és fiai (László, Péter, Mátyás) építkeztek (kb. 1461–1486), majd Bornemissza János birtoklása idején (1505–1520) a várnagy Tomori Pál (1508–1526), 1536–1540 körül Majlád István. (BALOGH 1943. 227–229.) A vár 1632 évi leltára említi a Tomori bástyát és „az Maylat hazai”-t. (PRODAN

I. 1970. 153, 156, 157.) Ebből az időből való a Majlád–Nádasdy kettős címer a vár falán, melyet Szádeczky 1892-ben igen rongált, megkopott állapotban látott. (SZÁDECZKY L.: Fogaras vára és uradalma tört. emlékei. Erd. Múz. 1892. 138–141. – Tomori Pálnak Fogaras várában kelt levelei (1508–1529) közölve: Tört.Tár. 1882. 78–86. Majlád-ról: BALOGH 1943. 192, 228–229.)

1541–1563. Majlád István felesége, Nádasdy Anna birtokolja Fogaras várát és uradalmát, aki időnként itt is lakott. (SZÁDECZKY: i. m.)

1552. Kvár. Castaldo levele: „Castrum suum seu speluncam Fogaras nec volui videre nec ibi Architectum mittere.” (Takáts Sándor jegyzete a bécsi levéltárból, hagyatékában. – Dr. Baranyai Béláné közlése.)

1558-ban Majládné Nádasdy Anna Izabella királynétól új adományt nyert Fogaras várára. (SZÁDECZKY: i. m.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Dapoi passato detto fiume [Olt] sono circa miglia XX, fino alla forte et ben guardata Rocca di Fogaras, posseduta da Gabriello Mailat, fu figliolo di quello gran Stefano Moldauro . . . La fortezza di Fogaras è tenuta fortissima, ma ella è stata per innanzi quando le batterie non erano così furiose; hora anco si farebbe con poca spesa et breue tempo.” (Apulum. II. 1946. 187–188.)

1566. aug. 6. Gyalu. János Zsigmond Majlád Gábortól megvásárolja Fogaras várát és uradalmát 30 000 forintért. (SZÁDECZKY: i. m.)

1567. jan. 31. Restantia et Inventarium diversarum rerum In arce fogharas et In pertinentibus ejusdem ad eandem arcem pertinentibus Anno 1567 conscripta et manibus Magnifici domini Gregorii Apafi assignata per me petrum nagy.” Az élelem leltára és „Restancia Instrumentorum Bellicorum in arca existentium.” (O.L. Gyfehérvári Kápt. Ltár. Lymbus. I. csomó.)

1567. János Zsigmond Fogarast 30 000 arany forint zálogösszegben Békés Gáspárnak adományozza.

1571-ben Báthory András özvegye, Majlát Margit perli Békéstől Fogaras várát. (SZÁDECZKY: i. m.)

1572. febr. 18. Báthory István fejedelem levele Miksa császár-királynak: „Caeterum nolo hoc vestram S. M^{tem} latere: quod uxor domini Andreae Bathory fratris mei desideratissimi, filia Stefani Mailat fuerit, ex qua ipse adhuc superstite proles reliquit: quae cum Domino Gabriele Mailat nullam habiuit divisionem realem bonorum, licet ea aequo iure concerneret: nunc ipsa cum liberis arcem Fogaras iure mediante requirere vult. Propterea scio vestram S. M^{tem} dominum Bekes, more suo, sinistre aut informavisse, aut informaturum. Sed Vestra S. Maiestas certo sibi persuadere velit, nihil me praeter id, quod rectum et iustum est facturum, et id tantum velle, ut pro ratione officii mei, iustitia aequa lance omnibus administraretur.” (VERESS 1944. I. 177.)

1573-ban Miksa király Békés Gáspárt megerősíti Fogaras birtokában. (SZÁDECZKY: i. m.)

1573. okt. 13. Báthory István fejedelem elfoglalja a várát. Ettől kezdve ő birtokolja haláláig.

1574. máj. 26. Bécs. Békés Gáspár folyamodványa Miksa császárhoz, melyben hangsúlyozza: „Fogaras arx non per inscriptionem alicuius summae apud me habita fuit,

sed illam defunctus Princeps meus clementissimus pro fidelibus probisque servitiis meis perpetuo iure contulit, quam utpote sibimet et ipse iure perpetuo coemerat, quam ut desolatam satis, cum aedificiis ac munitionibus vilibus existentem in manus meas receperim, quo tandem pacto vicissim gravissima impensa mea claris aedificiis illustratam, ac intra extraque munitionibus et fossa bene fortificatam reddiderim, nemini non constat.” Ezért ugyanazon összegért, amelyért az elhunyt fejedelem vásárolta nem adhatja a várat, hanem csak 100 000 forintért, mégis szükségében hajlandó 60 000 forintért átengedni a vajdának (Báthory fejedelem). „Ego eam arcem non per notam Gabrielis Maylat mihi unquam impetravi ac possedi, sed defunctus Princeps meus, tanquam propriam ac peculiarem proque persoluto pretio perpetuo sibi coemptam mihi haeredibusque meis, ut praemissum est, in perpetuum donavit et contulit.” Hangsúlyozza továbbá, hogy nem a vajdának (Báthory István), hanem unokaöccseinek (Báthory András és Majlát Margit fiainak) van joguk Fogarashoz. (VERESS: Doc. II. 1930. 28–29.) – Békés Gáspár 1567–1571 kincstartó, 1573-ban tanácsur; lázadó kísérlete 1575-ben Kerelőszentpálnál leveretett. (TRÓCSÁNYI 1980. 25, 321, 401.)

1574. jún. 29. Pierre Lescalopier párisi utazó feljegyzése: „vinsmes nous coucher a Fougerest ou est vng fort chasteau avec vng large fosse plein d'eau.” (Studi si materiale de istorie medie. IV. 1960. 447.)

1572-ben Petrichevith Horváth Kozma Fogaras praefectusa. (VERESS: Doc. II. 1930. 217.)

1583 ápr. 6. Krakkó. Báthory István király levele „Egregio Cosmo Horwath arcis nostrae Fogaras praefecto.” (uo. 247.) – Petrichevith Horváth Kozmának és családjának közös síremléke (1598) a komlói ref. templomban van. (AH. 1979/2. 87–88. kép.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése az erdélyi kapitányságokról: „E poi finalmente un' altro capitano nel contado di Fogaras, il quale ha in governo la rocca di quel nome, colle sue pertinenze.” (BASCAPÈ 1931. 87.)

1584. Antonio Possevino feljegyzése: „È dunque il detto contado in bellissimo sito, havendo un castello molto munito, et più di settanta villaggi, quasi tutti pieni di Valachi; benchè nella terra stessa di Fogaras sieno Ungheri, Sassoni et Valachi.” (Fontes III. 1913. 58.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István király végrendelete, amelyben Fogaras várát (Arcem Fogaras), unokaöccsének, Báthory Boldizsárnak (Báthory András és Majlát Margit fiának) hagyományozza azzal a feltétellel, hogy apai örökségéről lemond. Egyben intézkedik a további utódlás kérdésében: ha Boldizsárnak nincs utóda, akkor Báthory Zsigmond örökli, ha neki sincs, akkor Majláth Gábor utódai. (VERESS 1944. 299.)

1586. Báthory István lengyel király számadáskönyve: „Friedrich muratori. In Transilvaniam ad Fogaras a Sua Mte Regia misso, ad rationem laboris illius ad cedulam domini coquinae magistri dati fl. 23/10.” (VERESS E.: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyve. Bp., 1918. 226. – Fontes Rerum Hungaricarum III.)

1588. aug. 28. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond fejedelem előtt ifj. Báthory István és Báthory Boldizsár megegyeznek oly módon, hogy Boldizsár István király végrendeleté-

nek az értelmében megkapja Fogaras várát, de ennek fejében lemond Solyomköre és Somlyóra vonatkozó atyai örökségéről. (VERESS: Doc. III. 1931. 139–140.)

1589. febr. 1. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Báthory Boldizsárt Fogaras birtokában: „in dominium totalis comitatus perpetui terrae nostrae Fogaras, utpote totalis Castri et oppidi Fogaras totaliumque possessionum . . .”, következik 64 falu felsorolása. Mindezekben „Magnifici quondam Gasparis Bekes de Kornyat praefuisse.” (uo. 161–162.)

1591. aug. 28. Kvár szkve: „Hasz Marton viszen Bátori Boldisarnak 9 kőmiest Tor-daig, 5 loval. II. 1. den. 25.” (V/I. 80.)

1594. Szamosközy István feljegyzése Báthory Boldizsárról: csakhamar halála előtt „palatium recente erectum in Fogaras, maximo cum fragore concidit nonnullosque interfecit.” (IV. 1880. 41.)

(1594 után). Báthory Zsigmond a szász székek városainak és falvainak: a fogarasi vár és kerület (districtus) kőművesei folyamodtak hozzá: „Ex humili significorum universorum muratorum in districtu terrae et arcis Fogharas commorantium intelligimus, quomodo hoc antiqua consuetudine et usu invaluisse ut dum opera ipsorum in arce nostra praedicta Fogharas non fuisset necessaria vitae sustentationis gratia ultra fluvium T [Olt] ubique signanter vero in terris vestris artem et professionem suam . . . libere locassent . . .” Ez ellen a szász mesterek tiltakoztak, hivatkozván arra, hogy az ő munkájuk jobb. A fejedelem azonban a Fogaras vidéki kőműveseket megerősíti kiváltságukban. (Kvár, az egykori Erd. Múz. Kézirattára. A. 999 számú formulareja. XVI. századi másolat. — Kelemen Lajos közlése.)

1595. Báthory Zsigmond Fogaras várát feleségének, Maria Christiernának adományozta. (SZÁDECZKY: i. m.)

1595–1599 körül. Mária Chrisztierna fejedelemasszony, Fogaras várának birtokosa, kiváltság levelet ad a fogarasi polgároknak. Ebben elrendeli, hogy a várhoz tartozó mesteremberek, kőművesek, ácsok, fazekasok, asztalosok stb. semmi adóval ne tartozzanak. (Fogaras vármegye levéltárában a kiváltságlevél magyar eredetije és másolata. Kivonatol-san idézi SZÁDECZKY: i. m.)

1596–1599. Giorgio Tomasi leírása a fogarasi vár freskóiról. (Delle guerre e rivolgi-menti del Regno d'Ungaria e della Transilvania. Venetia, 1621. 75.) A nagy teremben a következő falfestményeket látta: fénix madár lángok között, felirata SOLA FACTA SOLVM DEVM SEQVOR; Mucius Scaevola története, felirata FORTIA PATERE ET PATI ROMANVM EST; ősember nyilakkal telt puzdrával, felirata: FORTIBVS DEERVNT; smaragdkö, felirata: HOC VNO FIDES VIRTVSQVE PROBATVR. (VE-RESS E.: Zalánkeményi Kakas István. Bp., 1905. 73.) — A fénix emblémára l.: HEN-KEL–SCHÖNE 1967. 795–796.

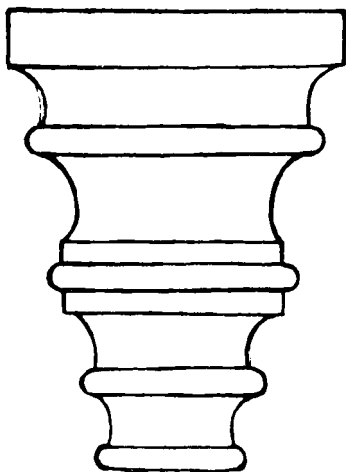
1598. ápr. 18. Brassó. Joh. Bapt. Pezzen jelentése a császárnak erdélyi útjáról és ebben Fogaras váráról: „diese starke ansehnliche vestung” (Erd. Orsz. Eml. IV. 1878. 170.)

1608. aug. 9. Gyfehérvár. Báthory Gábor Balogh János fogarasi vártizedesnek közel 40 évi hűséges szolgálataért, melyet Báthory István, Boldizsár és Zsigmond alatt olykor „vére bő hullásával” folytatott, címeres nemeslevelet ad és fogarasi házát a Malom utcá-

ban Pattantus György és Kertész Bálint szomszédságában minden adó alól felmenti. (SÁNDOR I.: Czimerlevelek, I. Kvár, 1910. 44. sz.)

1632 jan. 15–23. A fogarasi vár inventariuma: „Báthory Bastia – az Bathory Bastiarol az wduöziölt Vrunck Bastaiara menuen – Bathorj Bastia alatt ualo kis hazacs-kaban – Innen [a középső Tárházból] ki jeöven a Bathori Palota előtte ualo Pituaraba – az Pituarbol nilik az Bathori Palotara egj festett, bellett eöregh onas szögekkel vert . . . aito – Reghi Bathori Paloták – Bathori Palotabol be nilo hozzu Audientia haz boltásos.” (Közölve: *Urbaria et Conscriptioes*. 1. füzet. Gyűjtötte dr. BARANYAI Béláné. Bp., 1967. 172–173. PRODAN, D.: *Urbarile Țării Fogarasului*. I. București, 1970. 132, 133, 142, 160, 161, 162. 166.)

Báthory Boldizsár építkezéseinek maradványai. A déli szárny, az udvari homlokza-tán kettős árkádsorral (59. kép). Az első emeleti árkádos folyosó boltozott (60. kép).

Fogaras, várkastély, gyámkő az emeleti folyosón.

A gyámkövek egyszerűen tagoltak, hasonlóak a kolozsvári Wolphard-ház gyámköveihez. Méretük: 80X27. A keresztboltozaton a két angyaltól tartott Báthory címer B B betűkkel. A címerkő faragása Báthory Kristóf 1581-es kolozsvári címerkövéhez hasonlít, a pajzstartó angyalok csaknem azonosak mind arányaikban, mind öltözetükben (alba, a mellen keresztbe tett stólával). *Vö. Ars Hungarica*. 1975. 242. Ugyanezen a szárnyon a folyosó mögött végig boltozott termek vannak. A második emeleti árkádos folyosó lapos mennyezetű. Szórványlelet az egykori faragott díszből: egyszerűen tagolt ajtó párkány, közepén a két angyaltól tartott Báthory címer P B [helyesen B B] betűkkel.

A restaurálás folyamán (1967) a szemközti északi szárny udvari homlokzatán kettős, illetve hármás félköríves ablakok maradványait bontották ki és ezeket kiegészítették.

A vár építtetője somlyói Báthory Boldizsár somlyói Báthory Andrásnak (István és Kristóf fejedelem testvérének) és Majlád Margitnak a fia. Báthory István király udvará-

ban nevelkedett 1581–1583-ban (Fontes III. 1918. 136, 172, 195), résztvett a király oroszországi hadjáratában, majd négy évet töltött külföldön, bejárta Germániát, Galliát, Hispániát, Portugáliát, Itáliát. (VERESS: Doc. III. 1931. 160.) 1586 szept. 18-án Báthory István sürgeti a hazatérését. (VERESS II. 1944. 342.) 1592-ben feleségül vette Kendy Sándor leányát Zsuzsannát. 1594-ben unokatestvére, Zsigmond fejedelem kivégeztette. Építkezett Fogaras várában és Gyulaféhevárt palotát emeltetett. Kedvelte a zenét, a kolozsvári számadáskönyvek 1590 febr. 28–29-én említik hegedűsét, lantosát, virginását (IV/XV. 3.).

Irodalom: (csak a XVI. századvégi építkezésekhez): KŐVÁRI 1866. 183. SZÁDECZKY L.: Fogaras vára és uradalma történeti emlékei. Erd. Múz. 1892. (Különlenyomatban is.) GERECZE 1906. 314 (régembi irodalom). BALOGH 1934. 137. 144. képpel (az udvari árkádok a XVI. század végéről). Deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von V. ROTH. Hermannstadt, 1934. Abb. 201. S. 133. (H. R. Rosemann az árkádos udvar építését 1538-ra teszi, de megjegyzi, hogy végső fokozat olasz eredetű). GENTHON 1936. 20. BALOGH 1940. 543–544, 536, 537 képpel. BIRÓ 1941. 81, BALOGH 1943. 227–229, (adatok 1565-ig; irodalom). BIRÓ 1943. 43–44. BALOGH 1953. 42, 46 képpel. 1956. 302. 1961. 335, 340–342, 1. 263. kép. SEBESTYÉN 1963. 40. 107–108 (a vár keresztmetszetével). BALOGH 1964. 335, 341–342. 1. 263 kép. IONESCU II. 1965. 185–188. BALOGH 1970. 234. B. NAGY 1970. 24, 257. 1., 7. kép (a vár látképe 1739-ből). H. TAKÁCS 1970. 187–189. 1., 61–64. kép. BALOGH 1973. 236, 237, 241. B. NAGY 1973. 21. kép, a vár alaprajza, 50–55. kép. BALOGH 1974. S. 42. Abb. 46, 47 (a vár alaprajza a XVIII. századból). 1975. 98. 1. 47–48. kép (a vár alaprajza a XVIII. századból). IONESCU, G.: Documentation complexe, conservation et restauration de quelques chateaux forts en Roumanie. Acta Technica. Tom. 78: 1974. p. 67–78 (távlati kép, a déli homlokzat, alaprajz), 70 (restaurálása). BALOGH 1975. 98. 1. 47–48. kép (a vár alaprajza a XVIII. századból). FEUERNE 1977. 28. lap, 144. kép.

Gyalu (v. Kolozs vm. – Gilău), várkastély.

1439–1556. Az erdélyi püspök vára (BALOGH 1943. 230–231; JAKÓ ZS.: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. XII. 1.)

XV. század vége. Geréb László erdélyi püspök építkezése. Maradványai: Geréb László címere (Kvár, Múzeum), Szent Mihály dombormű, ajtófél töredék növényi dísszel, gyámkő (BALOGH 1943. 231–232. 1., 51–53, 55–56. kép); tabernakulum töredék fehérmárványból (Kvár, Múzeum), a középső résznek a maradványa a perspektivikusan bemélyedő fülkével (BALOGH 1973. 202); baluszter – pillér növényi dísszel (BALOGH, J.: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn, Graz, 1975. Abb. 89.)

1540 körül építkezés a gyalui várban – nyilván Statileo János püspök megbízásából – Galaczi Moré Péter gyalui várnagy felügyelete alatt, az építési emléktábla tanúsága szerint (BALOGH 1943. 230–231, 232–233. B. NAGY 1973. 45. kép). Az emléktábla felirata:

PETRO MORE DE
GALAC PROCVRAN
TE OPVS CEPTVM
ET PERFECTVM

1556-ban az országgyűlés a fejedelmi udvartartás szükségére rendelte és az udvar kezelésében maradt a XVI. század utolsó negyedéig. (JAKÓ 1944. XII–XIII).

1557. jan. 20. Gyfehérvár. Izabella királyné oklevelében: „castri nostri Gyalw”.
(BALOGH 1943. 231.) – Izabella királyné már 1543 aug. 2-án Gyaluban „in arce nostra Gijalw” keltezte a levelét, mindazonáltal a vár a püspökségé maradt 1556-ig, erről tanúskodik mind Georgius Reychersdorffer feljegyzése (1550), mind Bornemissza Pál erdélyi püspök levele 1555-ből. (BALOGH 1943. 231.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo leírása: „Da Colosuar seguendo uerso Maestro lungi circa X. miglia si troua Gialu, Castello ameno et forte sopra un colle fertilissimo et ben guardato.” (Apulum. II. 1946. 177.)

Ebből az időből, azaz a XVI. század harmadik negyedéből származhatik a cannelurás gyámkő (BALOGH 1943. 232. 1., 54. kép), mely egy terem boltozatát tartotta. Stílusa a Zápolya síremlékekre emlékeztet.

1582. ápr. 8. Kvár szkve: az asztalosokat viszik Gyaluba. (1582/V. 39.)

1582. máj. 24. Kvár szkve: „Colosij Márton viszen két asztalost és egy tölcsérest két lovon Gyalora den. 25.” (1582/V. 42.)

1587. Ghiczy gubernator kapta adományba és birtokolta haláláig 1589-ig.

1590–1594. Báthory András (a fejedelem unokatestvére) birtokolja a várat.

1591 szept. 7. Kvár szkve: „Zep Balint vitte fejedelem fundalojat Gyaluban 4 lovon. Attam den. 50.” (V/X. 52.)

1596 ápr. 20. Kvár szkve: „Diószegi Istvánt és Kőmies Pétert Gyaluban asszonyunk őfelsége [Maria Christierna] hivatalára mivelni vitte, 2 lóval Hoec Mátyás den 25.” (VII/XXI-a. 8.)

1597–1600. Naprágyi Demeter püspök kapta adományba Gyalut, mely ez időben az erdélyi püspökség székhelye volt. (JAKÓ: i. m. 1944. XIII–XIV. 1.)

1605. Gyalu várának leltára: „Az Kapolnaban Alabastrom keöbeöl czinalt három Oltar vagion.” (Suky család ltára). – SZABÓ T. A.: Erdélyi magyar szótörténeti Tár. II. Bukarest, 1978. 153.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 160. 1866. 180–183. (a vár története). BALOGH 1943. 230–233 (a vár története 1560-ig; renaissance töredékek; régebbi irodalom). BALOGH 1953. 18., 18. kép. B. NAGY 1970. 257. H. TAKÁCS 1970. 65–68, 193–194., 74–83. kép. B. NAGY 1973. 286., 43–49. kép.

Gyeke (v. Kolozs vm. – Geaca), egykor ref. templom.

Wesselényi Miklós sírköve. 1584. (84. kép) eredetileg a gyekei templomban, utóbb Zsibón, a kastély parkjában lévő Wesselényi kriptába befalazva. Deák Farkas találta meg 1874-ben a gyekei udvarházhoz tartozó istálló küszöbköve gyanánt. Anyaga homokkő, méretei kb. 200x60. Jobbszéle végig törött. Felirata:

EPITAPHIVM EGREGY
DNI MAGISTRI NICOL . . .
DE WYSSELEN PROTONOT . . .
REGNI TRANSYLVANIAE
OBEVNTIS IN POSSESSIONE G . . .
DIE DECIMA DO . . .
MENSIS MARTY ANNO
DOMINI MD • LXXXIII

NICOLEOS [!] • PATRIA WISSELEN
HOC OCCVBAT • ARVO . . .
OCTOGIMTA [!] ANNOS NON
. . . SINE LAVDE SENEX
ARMA TVLIT PRIMI IANIQV . . .
. . . SIGILLA SECVNDI
REGIS AT • HAEC ANNOS BIS
TVLIT . . . DECEM

Wesselényi Miklós, a család gyekői ágának az őse, Zápolyai János idejében fegyverrel szolgált, János Zsigmond és Báthory István fejedelmek alatt pedig az ítélőmesteri tisztséget töltötte be. Gyekeit ő szerezte. A sírkövön látható címer még nem ábrázolja a későbbi Wesselényi címer szirén-alakját. Wesselényi tisztségei: TRÓCSÁNYI 1980. 357.

Irodalom: KÖVÁRI L.: Erdély nevezetesebb családai. Kvár, 1854. 234, 254.
DEÁK F.: A gr. Wass család czegei levéltáráról és a gyekői Wesselényi síremlékről. Századok. 1874. 57. 51, 309–311. Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 204. BALOGH 1934. 155.

Gyeke (v. Kolozs vm. – Geaca), udvarház.

Az egykori Wesselényi udvarház romjairól Deák Farkas feljegyzése: „a gyekői tó partján emelkedő halmon festői tájképet alkot. Az északi és nyugati bástyák falai még néhány ölnyi magason állnak; még jól észrevehető, hol voltak a szobák, a kapuk? Már a pincék bolthajtásai is romladoznak.” A kapu tornyán óra volt. (Századok. 1874, 309–310.)

Gyerővásárhely (v. Kolozs vm. – Dumbrava), ref. templom.

Gyerőfi Gáspárné Mikola Erzsébet sírköve. 1575. A sírkő felső szakaszában mélyített négyszögben olasz koszorúban pajzs a Gyerőfi–Mikola címerrel és E M betűkkel; a sírkő alsó szakszán latin felirat. Anyaga homokkő. Méretei 159X70. Felirata Herepei János nyomán:

CASPARIS HAC SAXI SVB MOLE . . .
VXOR MIKOLAE STIRPIS ELIZA . . .

HEC PIETATIS AMANS PRVDENS . . .
EXEMPLUM CASTI GRANDE PVDO . . .
AMOVE QVATER DENIS BINOS ADIECT . . .
CUM FRAGILIS NOVIT CORPORIS EX . . .
FILIVS HAE CHARAE POSVIT MONVMEN . . .
EXIGIVM GRATAE MENTIS VT ESSET . . .
ANNO 1575. 15. IAN . . .

Irodalom: HERPEI J.: A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei. Kézirat, az 1930-as évekből (részletes családtörténeti adatok, a felirat pontos közlése és kiegészítése). KABAY 1973. 1684 (tévesen 1515-ös évszámmal).

Györgyfalva (v. Kolozs vm. – Cheorgheni), egykori Haller kúria.

Ajtópárkány 1588. (43. kép). Két szélén a voluta-alakú gyámkő levéldísszel, közepén üres címerpajzs. Lelőhelye: a lebontott Haller kúriából került elő 1961-ben. Homokkő. Mérete 32×130. (Vámszer Géza közlései.) Felirata az üres címerpajzs két oldalán:

SOLA · VIRTVS · E . . . (a pajzstól balra) ET MORTVO STABILIS (a pajzstól jobbra)
VIVET · POST FVNERA VIRTVS
VIRTVTIS ET GLO RIE · COMES · INVIDIA

A párkány alsó szélén: 1 5 8 8

A felirat első sora: Margalits 1895. 220. sz.; második sora Margalits 216. sz., Walther II/V. 1967. Nr. 34026; harmadik sora idézet Sallustiusból Margalits 220. sz.

Irodalom: KABAY 1973. 1685.

Györgyfalvi hegyoldalban a régi *Egyházas-Pata* romtemplomából 1906-ban egy renaissance ajtókeretet bevitték az Erdélyi Múzeumba. (Kelemen Lajos levélbeli közlése 1950. máj. 31.)

Gyulafehérvár (v. Alsó-Fehér vm. – Alba Iulia), székesegyház.

XVI. század első fele. A székesegyház renaissance épületrészei: Lázói János telegdi főesperes kápolnája, másként Szentlélek kápolna 1512; lépcsőkorklát Várday Ferenc püspök címerével 1514–1524; Mária kápolna 1520 körül; Várday Ferenc kápolnája, másként Szent Anna kápolna 1524 körül (BALOGH 1943. 233–243.) – Ugyanebben a munkámban (243.) egy zárókövet – levéldíszének faragásától megtévesztve –, tévesen a XVI. század elején készült darabnak véltem, jóllehet jóval korábbi, románkori.

1545. máj. 10. Gyulafehérvár. Franciscus doctor vicarius és Werewczey Miklós hunyadi főesperes szerződése (conventio) Magister Michael Carpentarius Cibiniensis-szel a torony megépítésére négyfiatornyosan a szebeni és besztercei templomokhoz hasonlóan 200 forintért és napi teljes ellátásért. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 187.)

1549. dec. 29. A marosvásárhelyi országgyűlés végzése, melyben sérelmezik, hogy a királyné távozása után: „non voluntate Majestatis suae factum esse credunt, cum Michael Horváth Portam Capituli occupasset, quo Nobiles, qui causa querendarum Litterarum eo profecti essent, non sunt intromissi. Cum autem Capitulum propter Litteras Privilegiales, quarum Custodem Capitulum ipsum esse voluerunt, Domus tamen vicinalis sit Dominorum Nobilium Regni, idemque ipsi Regnicolae Majestati Reginali et eius illustrissimo filio fideles semper exstiterunt, et nunc quoque sunt, porta vero illa non Capituli, sed Dominorum sit, cui Capitulum et officialis quidem praeest, quemadmodum alia porta Episcopi pro tempore constituta fuit.” A rendek kéri a királynét, ilyent ne engedjen: „sed liberam portae illius possessionem capitulo concedere dignetur.” (Erd. Orsz. Eml. I. Bp., 1875. 296–297.)

1550. febr. 2. A kolozsvári országgyűlés végzésében sérelmezik, hogy: „portaque jam illa diversis temporibus, tum per pedites Domini Patotsi, tum per alios ab eis occupata fuit, quemadmodum nunc quoquo occupata tenetur.” Ezért kéri a királynét: „dignetur Majestas Vestra Capitulo liberam possessionem illius portae concedere, nec de caetero hoc fieri permittere.” (uo. 303–304.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „A canto a tal Palazzo è la chiesa Cattedrale. Nel principio che io arriuai che fu il primo di Maggio 1564 per tutto il sei d’Aprile 1565 si trouò da sacerdoti et Canonici cattolici custodita et celebrata con il pio consenso Regio, del quale ancora che publicamente non udisse messa,” hanem csak a szobájában (nella camera sua), ahonnan mindent jól hallhatott. Nem engedte, amíg „mentre che egli stette in questa Città che tali ministri ecclesiastici fussero leuati, ne in modo alcuno turbare il loro officio . . .”, jöllehet Blandrata és Csáki Mihály kancellár állandóan ellenkező intézkedésre akarták őt rábírní. HANEM, amikor 1565-ben Schwendi ellen indult „non fu à pena detto Re giunto a Colosuar, doue la dieta generale del Regno era già preparata, che questi rebelli d’Iddio, posti prima gli ordini secreti, scacciorono i sacerdoti et tutti gli altari, statue et figure, per terra gettarono. Et fra le altre sceleraggini alcune tauole di mirabili figure antiche spezzarono et bruciarono con due eccellentissimi organi.” (GROMO, G. A.: Compendio della Transilvania. — Apulum. II. 1946. 174–175.)

1565. márc. 1. Gyalu. János Zsigmond elismervénye a gyulafehérvári székesegyház kincstárából átvett drágaságokról (ezüst edények, kandeláberek), közöttük az anyjától, Izabella királynétól ajándékozott monstranciáról. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 220.)

1577. szept. 2. Nyitra. Bornemissza Pál nyitrai (volt erdélyi püspök) végrendeletében úgy intézkedik, hogy a Gyulafehérvárról elvitt kincsek (aranyozott kehely a magyar királyok aranyérmeivel, zafir gyűrű, aranyozott ezüst táblába kötött missale, két ezüst kandeláber, melyeket a farkasfogas – nyilván Báthory – címer díszített) adassanak vissza a gyulafehérvári székesegyháznak. Új adományokat is rendel Gyulafehérvárnak (pásztorbot, aranygyűrű, corporale, altare portatile, zászló). Mindezeket azonban csak akkor, ha a templom visszakerülne a katolikusok kezébe. (Arch.Ért. 1902. 208.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi Caligari püspöknek, a lengyelországi nunciushoz: „et anco questo Maggio passato volle [a fejedelem Báthory Kris-

tóf] che pigliassero dalla chiesa cattedrale d'Alba (quale ora è in mano degli heretici), tutti i paramenti, che v'erano, conservati nella sagrestia, quali furuno da cento et più, fra pianete, piviali, dalmatiche, frontali, etc. Et se bene alcuni sono vecchi, pure ve ne sono molti buoni et alcuni assai ricchi et pretiosi, tutti di seta et molti con oro. Pigliammo anco i libri che v'erano, benchè i migliori erano stati usurpati dagli heretici.” (Fontes I. 1911. 112.)

1581. febr. 26. Kolozsmonostor P. Lod. Odescalchi Caligari püspöknek: a fejedelem a jezsuitáknak ajándékozta „di più tutte le vesti sacre, ch'erano nella già catherdrale d'Alba Giulia, fra le quali ve ne sono alcune molto ricche et belle, tutti ancora i libri de detta chiesa, benchè de questi pochi siano stati i buoni, et di cose sacre.” (uo. 121.)

1581. szept. 1. Kvár, P. Szántó István P. Claudio Aquaviva jezuita generálisnak: „Albae Juliae nescio quo casu fuerunt ultra 50 casulae, dalmaticae 8 aut 10; item antependia non pauca, infula episcopalis cum baculo argenteo et calicibus 10 aut 12 conservata; quae omnia princeps nobis donavit et illis in tribus templis nostris utimur.” (uo. 176.)

1582. febr. közepe. A gyulafehérvári jezuita residentia visitatiója: „Habent nostri optima et pretiosa ornamenta olim cathedralis ecclesiae, quae iam usurpaverant haeretici.” (uo. 222.)

1586 előtt. Joh. M. Brutus feljegyzése: Báthory István – 1576 előtt – egy nagy római sirkövet a nagytemplom északi kapuzatánál helyeztetett el. (BRUTUS J. M.: Magyar Krónikája. Közli Nagy Iván. III. 1876. 202. – Mon. Hung. Hist. II. oszt. XIV. köt.)

1590. júl. 25. Szeben. Johann Huet szebeni királybíró jelenti a fejedelemnek, hogy kívánságára „ligna conquisimus cum organario, eaque curru transmittimus. Opto etiam vehementer, ut organum ipsum rite perficiatur. Cupio autem maiorem in modum, ut Celsitudo V^{ra} Illma sono illius magni et pulchri instrumenti fruatur tranquille ad gloriam Dei”, . . . János Zsigmond idejében az orgonát nem használták. „Post obitum tandem eius nullo relicto herede, organum quoque neglectum est, et maiori ex parte destructum.” (VERESS: Doc. III. 1931. 222.)

1592. jan. 23. Gyfehérvár. Alfonso Carrillo P. Claudio Aquaviva jezuita generálisnak: „Si Schola hic instituenda sit, opus erit restituere omnes libros cum suppellectili hinc in Poloniam, in Moldaviam, in Hungariam et Austriam asportatos. Ut alioquoties scripsi, nihil enim restitutum est.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 9.)

1595. márc. 2. Kvár szkve: „Gergely pap megyen Monostorról Fejérvárra occupálni és az nagy egyházban misét celebrálni vasárnapra.” (VI/XVII-a. 44.)

1595. őszén. Jezuita jelentés Erdélyből: „Restitutum est catholicis hoc anno ipsa Dominica Laetare [márc. 30.], templum Albae celeberrimum, quod Ariani et Calvinistae iam 40 annis tenuerant.” – „idem officii genus etiam praestitum est, cum sexto Augusti in eodem templo nuptiae sollempni apparatu fuerunt celebratae [Báthory Zsigmond és Mária Christierna főhercegnő esküvője], quas nostri quoque variis exquisite pictis emblematis et aliis carminibus exornarunt.” (Fontes. V. 1921. 46.) – Az esküvőről részletes közlés: SZÁDECZKY L.: Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna. Bp., 1883. 8–9.)

1595. okt. 27. Kvár szkve: „Az feiervári nagy egyház orgonája alá az faragott köoszlopokat vitték Fejérvár felé ezek Thordáig . . .” – Tíz darab 12 ökrös szekér, egy darab

10 ökrös szekér és három darab 8 ökrös szekér, tehát összesen 14 szekérral vittek faragott követ. (VI/XVII-a. 104.)

1596. máj. 4. A gyfehérvári káptalan átírja Báthory Zsigmond oklevelét, mely találta-tik: „in sacristia seu conservatorio capituli Ecclesiae Albensis Transylvaniae.” A címerfel-irat kezdő O betűje arabeszkkel díszített, mezejében koronás fej. Körpecsét: Mihály fő-angyal a sárkányon (48 mm.) körirata: S · CAPITVLI · ECCLESIE · TRANSIL · 1570. (Kvár, Akad. Ltár, egykor Erd. Múz. Ltára, a címereslevelek között.)

1598. Johannes Bongarsius feljegyzése a nagy templom kapujában lévő római kövek-ről: „pro valvis templi.” (BONGARSIUS, J.: Transylvaniae Inscriptiones veteres. Kiadta: SCHWANDTNER, J. G.: Scriptores Rerum Hungaricarum. I. Vindobonae, 1746. 881.)

1600. máj. 18. Regestum seu Inventarium rerum et paramentorum in ecclesia Maiore Albensi contentorum et repositorum. (KNAUZ N.: Régi egyházi ékszerek. Magy. Sion. I. 1863. 711–712.) – A leltár tanúsága szerint ekkor a gyulafehérvári kincstárban volt Szent László király váradí ereklyetartó mellszobra.

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése Báthory Andrásról: „exedras in maiore aede atque orchestram, unde ipse sacras conciones audire, in laxam amplitudinem per columnas suspendere.” (II. 1876. 279.)

1601. Egykorú feljegyzés a nagy templomnak és benne a levéltárnak a pusztulásáról. (Erd. Tört. Adatok. II. Kvár, 1855. 203–204. ENTZ: i. m. 1958. 188.)

XVII. század eleje. Szamosközy feljegyzése a székesegyház 1603 évi égéséről. A vá-rat védő németek Bethlen Gábor ostromló csapatainak megzavarására néhány városi há-zat felgyújtottak, a szél a tüzet átvitte a palotára: „constiterat hic incendium obiectu sum-mi templi testaceis inbricibus tecti, nisi turris tota aula temploque sublimior, ab Isabellian-is aedibus auide excepisset cladem. Illa enim siue auara parcimonia, siue vaecordia priorum, pineis asserculis serie inter se connexis imbricata erat, iicet non contemnendo opere, cor-ruptelae tamen facile obnoxio. Huc ubi impetus flammae assurrexit, protinus ab imis suggrundijs ad supremum usque apicem transmisit feralem ignem. Quapropter omnes contignationes, trabes, tabulata, ingens ac sonorum horologium, aeneae campanarum moles, arduj operis et praecellentis horrendo incendio corruptae ac liquefactae, in cine-rem ac informe aes sunt resolutae.” (SZAMOSKÖZY III. 1877. 40.) – A feljegyzést megismétli Bethlen Farkas, közölve: ENTZ: i. m. 1958. 188.

XVII. század második fele. Bethlen Farkas feljegyzése Rácz György hajdúinak pusztításáról 1601-ben: „ex Archivo Regni antiquorum Regum Privilegia, et varia monumen-ta, tum Imperatorum Turcicorum diplomata Transsylvaniae collata, tum alia instrumen-ta litteraria Bona Regnicolarum concernentia, omni Thesauro ipsis pretiosiora, disjece-runt, et gladiis dissecuerunt: sepulchra non solum privatorum, verum etiam Principum et Regum aperuerunt . . .” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis. V. Ci-binii, 1789. 32.)

1604. febr. 3. A gyulafehérvári káptalannak, azaz a levéltári conservatoroknak a folya-modványa a kolozsvári országgyűléshez a levéltár megmentése végett: „Tudja kegyelme-tek, hogy az országnak egyik tárháza, és talám legdrágább az captalanba való levelek. Ugy vagy on, hogy sok kár lött benne. Sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagy on ott, hogy három szekeret bövségesen megrakhatnának vele; mind ott vesz a föl-

dön, ott rothad az torony megegése után az esővíz nedvessége mia. Könnyű költséggel az toronnak az alsó részét az bót felett meghéjazhatnák. Nám az kis-selyki dézmának minden bőv hasznát azért veszik fel az pap uraim, hogy valami részét az templom épületére fordítanak.” Folyamodványukban elmondják: „Ez elmúlt időkben történt veszedelmekben nem ilyen gondviselés volt ez féle drága marhára, mint moston. Budából, Pécsből, Székes-Fehérvárból, Esztergomból Nagy-Szombatba takartak volt az féle leveleket, melyekben most is az egész Magyarországnak igazsága áll. Orodából és Csanadból ide Fejérvárra hozták volt az veszedelem előtt az ország leveleit, moston kenig senkinek anni gondja nem leve arra, hogy csak egy mélföldig az ellenség előtt valami részei elvitethetnek volna, noha sokat torekednénk azoknál, kiknek Fejérvárat arra gondjoknak kellett volna lenni . . . Mi Isten előtt, de kegyelmetek előtt protestálunk, hogy szívünk szerint minden igyekezettel akartuk oltalmazni és takargatni, de minékünk értékünk nem volt hozzá, mert sok időtől fogva semmi fizetésünk meg nem jár. Azért mi sem most, sem ezután okai ne legyünk az iszonyú kárvallásnak.” (Teljes közlés: Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 269–270.)

Gyulafehérvár, jezsuita (egykor domonkos) templom (22. kép).

1289–1361. Adatok a domonkos konventről. 1289-ben az egyik szerzetes Nicolaus pictor (ENTZ G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrh. Acta Hist. Artium. XIV. 1968. 142.

1580. jan. 16. Lelesz. P. Franciscus Sunyer provinciális levele Rómába P. Everardus Mercurian praepositus generálishoz: „L'animo suo [Báthory Istváné] è questa primaviera che viene, dar ali nostri in Alba Julia una bellissima et grande chiesa che era deli bernardini, acciò li possino li nostri habitare, predicare et exercitare tutti li ministerii della Compagnia, dar intrate per sustentare almeno l'ultimo genero deli nostri collegii,” azaz húsz személyes kollégiumot. (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 463.)

1580. szept. 30; 1581. febr. 26; 1581. szept. 1; 1582. febr. közepe; 1592. jan. 23. Jezsuita jelentések arról, hogy Báthory Kristóf fejedelem nekik ajándékozta a székesegyház felszerelését, amelyet azonban utóbb szíjjelküldtek más országokba. L. az 58–59 lapon.

1581. febr. 26. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi Caligari püspöknek, a lengyelországi nunciushoz: „questa Natale l'III^{mo} prencipe diede una chiesa in Alba acciò che ivi i nostri predicassero et celebrassero, il che cominciò a fare l'istesso giorno di Natale, ritrovandosi presente a la predica et messa tutte quelle feste l'istesso III^{mo} prencipe col figliolo,” – azaz Báthory Kristóf és Zsigmond. (Fontes I. 1911. 122.)

1581. máj. 28. Gyfehérvár. P. Leleszi János Báthory István királynak: „Maestati Vestrae notum monasterium ordinis Predicatorum, templum quidem iam habemus, sed monasterium adhuc inhabitatur: sed et templum est totum desolatum: iam pro pavimento Celsitudo Sua [Báthory Kristóf] curaverat adferri decem millia laterum, altare ex ligno pro tempore extruximus, atque ecclesia multa indiget reparatione, sed si idem animus erit Maestati Vestrae, qui fuit optimi principis, invenio et scio modum facilem quo haec omnia perficiantur.” (uo. 134.)

1581. szept. 13. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „In hac tanta penuria [ti. az államkincstár üres lévén], nihilominus ad unicum ver-

bum cubicularius supremus, dominus Galfius (alias religione Calvinista) centum florenos numeravit. Neque hoc contentus, aedem nostram sacram vetustate collapsam, tecto con- vestivit, tegulis latericiis ab aliquot milliariibus allatis.” (uo. 190.)

1581. okt. 16. Litterae missiles Stephani regis ad Patrem Joannem Leleszi, totae pro- pria manu scriptae, de nepotis profectu gratulatoriae, in quibus etiam templum Albae Iuliae renovandum et Patres eo evocandos promittit. (Fontes V. App. VI. No. 14.)

1582. jan. 10. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Fenestras templi vitris tres reparavimus, expensis Illmi principis. Subselliis etiam tem- plum instruitur. Nam hactenus, ut in tantis ruinis fieri solet, nudi templi parietes, nuda pavimenta conspiciebantur, Turriculam quoque pro campanis senatus, alias haereticus, ligneam erigere coepit.” (uo. 210.)

1582. febr. közepe. Gyfehérvár. A gyulafehérvári jezsuita residentia visitatioja: „Ha- bent commodam habitationem quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans, quod totum datum est Societati pro futura habitatione nostrorum, quae sane erit capacissima et commodissima. Habent nostri optima et pretiosa ornamenta olim cathedralis ecclesiae, quae iam usurpaverant haeretici . . .” – Pro directione nostrorum c. fejezetben: „3° Templum omni diligentia accomodetur decentius, quo ad altaria et re- liqua, ut spectantibus devotionem excitet. 4° Fabrica non prius inchoatur, quam de fun- datione residentiae peragatur cum Ser^{mo} rege Poloniae et consulto provinciali.” (uo. 222.)

1583. jan. 27. Niepolomice. „Litterae patentes Stephani Regis, quibus testificatur se Albae Iuliae Societati Jesu in perpetuum tradisse ecclesiam Sancti Stephani, una cum monasterio adiuncto, quod olim fuerat Dominicanorum. . .” (Fontes I. 1911. No. 80.; Fontes V. 1921. App. VI. No. 23.)

1583. Báthory István király felállítottatta Báthory Kristóf síremlékét, Wilhelm Block dan- zigi szobrász művét a jezsuita templomban. L.: „Gyfehérvár, sírkövek” címszó alatt, a 100–101 lapon.

1584. (vagy 1583). Antonio Possevino feljegyzése: „Or quell 'anno, per ordine del re, convocati i nobili del regno in Alba Giulia, si seppeli solennemente il corpo di Christoforo principe: il che prima fatto non si era, si per attendersi a riparare una chiesa pei cattolici, ove doveva essere collocato, non volendo il re, che si seppellisse in alcuna, dove erano stati seppelliti heretici.” (Fontes III. 1913. 148.)

1585. aug. 9. Jurjew. Antonio Possevino a mantovai hercegnőnek: „così il Re [Báthory István] al detto suo fratello [Báthory Kristóf], che dappoi cattolicamente et con tutti sacramenti morì, volle che di nuovo si rifacesse una chiesa, nella quale egli si seppellisse.” (Fontes II. 1913. 125.)

1590–1591. Jezsuita jelentés: „Albae assignatum est collegium templumque Sancti Stephani, quod olim nostrum fuerat, cum commendo annuo vectigali.” (Fontes V. 1921. 30.) – Tudvaleőleg 1589-ben a jezsuitáknak távozniok kellett Erdélyből (Tört. Tár. 1893. 465. l. Reg. 900.), de néhány év múlva visszajöhettek.

1591. máj. 15. Kvár szkve: „Hogy az orgona lábna valo köveket Fejervarra vitték, vitt 7 lovon egy szekeres (fl. 1. den. 75); 6 lovon hét szekeres (fl. 1. den. 50), 5 lovon három

szekeres (fl. 1. den. 25.). – Tehát összesen 11 szekéren szállították le a faragott köveket az orgona lábazatához. (V/X. 45.)

1592. Jezsuita jelentés: „Eodem anno ut catholicorum devotio, divinusque cultus augeatur, Serenissimus princeps in nostro templo sumptibus aliquot millium aureorum, opere perquam magnifico et tanto principe digno, erexit organum praestantissimum.” (Fontes V. 1921. 35.)

1594. febr. 15. Gyfnehérvár. Alfonso Carrillo jelentése az erdélyi misszió 1593-ik évéről: „Ad ornatum arae praeter alia sex candelabra argentea praeclare facienda curarunt.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 54.)

1638. Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános feljegyzése: „Item 1638. Anno az Fehérvári katolikusok templomának tornya, hogy leroskadt volt, minden fáját megküldöttem az vizen cum fl. 28.” – azaz a Maroson leusztatták. (VESZELY K.: Erdélyi egyháztörténeti adatok. I. Kvár, 1860. 144.)

1691. dec. 31. Bécs. I. Lipót császár-király diplomája: „. . . a katolikusok Gyulafehérvárt is a kisebb templomot, mely hajdan Báthory Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék.” (ASZTALOS M.: Adatok egy erdélyi imperium változás történetéhez. Jancsó Benedek Emlékkönyv. Bp., 1931. 136.)

1693. ápr. 9. I. Lipót pótdiplomája: „a Fejérvári Báthory templom a katolikusok részére helyre állíttassék.” (uo. 137.)

1743. Franciscus Fasching: „Ad haec tribus provisa Templis [ti. a püspökség javadalmából]: uno Patrum Societatis Jesu a munificentissima Bathoryorum Familia excitato. . . Illud ereptis morte Fundatoribus, heterodoxorum furor pulsus Jesuitis invasit, tantumque afflixit, ut praeter ruinam manserit nihil; seculo fere exules reducti, Deo primum dicatas, impendiis Comitiss Stephani Apor, deinde et suas aedes instaurare coeperunt; et quoniam sua dote ac fundis carent, ex quo exuti sunt, idcirco domicilium eorum cum Minervae Aethnaeo, lente admodum consurgit.” (FASCHING, F.: Nova Dacia, Claudiopoli, 1743. 57–58.)

XIX. század vége. A templomot katonai raktárként használták. (GERECZE 1906. 102.)

1898-ban dr. Cserni Béla lefényképezte. Felvételei: a templom; a templom északi oldala és vele párhuzamosan a kollégium északi szárnya, mely később az új gimnázium kápolnája lett; a kollégium nyugati szárnya; a templom belseje. Közölve: Fontes V. 1921. 36–37. lapok között. – A templom sekrestye ajtajának – egy régi fénykép tanúsága szerint – egyszerűen profilált renaissance kerete volt. A templomot lebontották. Helyére épült a rk. lyceum (VERESS: Doc. II. 1930. 243.)

Irodalom: GERECZE 1906. 102. Fontes V. 1921. 36–37. SERBAN, I.: Un monument de arhitectură gotică din cetatea Alba Julia Biserica Báthory. Apulum. XV, 1977. 313–333.

Gyulafehérvár, jezsuita temető és kápolna.

1592. Jezsuita jelentés: „Nostri ergo, ut etiam in hoc honestati et solatio catholicorum consulerent, expensis partim propriis, partim ex eleemosynis corrogatis, emptis etiam ad id aliquot hortis, amplum et honestum coemiterium, magna cum laude tam haeticorum, quam catholicorum, lapideum exaedificarunt, totum a ruribus distinctum, qui aedificio haud exiguam pulchritudinem et sepulturis commoditatem afferunt. Fatentur omnes, in toto reg-

no tam elegans coemiterium non inveniri, miranturque se videre duorum duorum mensium spatio absolutum opus, cuius prima fundamenta cum poni vidissent, crediderant, ante triennium se perfectum non visuros.” (Fontes V. 1921. 35.)

1593. Jezsuita jelentés: „Quo autem fructus iste magis ac magis in dies augeatur, in animum nostri induxerunt, ut corrogatis eleemosynis pulchrum admodum templum exaedificaretur intra coemiterium, quod pro catholicis optimo lapideo muro anno elapso cingi curaverant. Itaque opus fuerunt aggressi in mense Maio, ut ad medium Septembrem fuerit aedificium usque ad initium testudinis deductum, magno catholicorum solatio. Ad primum autem lapidem ponendum instituta fuit celeberrima supplicatio ex templo nostro antiquo S. Stephani, ad locum novi templi, quod Angelo custodi dicatum fuit. Res profecto valde laudata et commendata etiam ab heareticis. Sex praeterea perpulchra candelabra argentea et tintinnabulum item argenteum pro templo nostro sunt parata.” (uo. 38.)

1593. máj. 31. Gyfehérvár. Carrillo levele Aquaviva jezsuita generálisnak. „Hic nunc ex eleemosynis aedificio pro catholicis pulchrum templum in medio coemeterii lapidei, quod elapso anno satis amplum eleemosynis quoque paraveram.” (VERESS: Carrillo I. 1906. 49.)

Gyulafehérvár, gör. kel. monostor.

1602. Naprágyi Demeter püspök emlékirata az erdélyi viszonyokról: „Imprimis Albae Juliae princeps Sigismundus, in gratiam Michaelis vaivodae, quem a Turcarum societate avocaverat, omnibusque benevolentiae significationibus prosequetur, monasterium in colle penes civitatem sumptibus Michaelis extrui permiserat, praediisque donaverat.” – „Quod itaque primo ad monasterium attinet, sentio illud nulla ratione Valachis permittendum propter has rationes, Primo. Sive princeps, sive gubernator, sive episcopus aliquis Albae Juliae resideat, non decet penes fenestram pallacii schismaticum templum fieri, et ecclesiae Romanae rebelles contra ecclesiam cathedralem, cui prope est monasterium, triumphum occinere.” (Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 170, 171.)

Gyulafehérvár, prot. schola (iskola)

1565. jan. 30. János Zsigmond megerősíti a jan. 22–29-i kolozsvári országgyűlés törvénycikkeit: „Az fehérvári schola megépítésére, jövedelemnek ahhoz szakasztásához és tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákat tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére, hogy öregbedjék, ő felsége jóllehet az keresztyéni kegyeségből az előtt is gondolkodott róla; de az ő kegyelmek országul való engedelmes intésekre és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja megépíteni az fehérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetembe kedveskedhessünk.” (Erd. Orsz. Eml. II. 2876. 289–290.)

XVI. század vége. Szamosközy István János Zsigmondról: „Testantur eius benignitatem scholae provinciales, in usum iuventutis literariae sufficientibus salariae dotatae Albensis, Vasarhelyiensis, Claudiopolitana.” (I. 1876. 112.)

1590. aug. 3. Gyfehérvár. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „Az iskola épületire száz forintot, de úgy hogy rá költség és addig oda ne adják, mig gondviselés nem lészen rája.” – „Valami szentírás könyvek vadnak az egy almariomban az könyves házban, azokat

mind papoknak és tanulóknak az fejérvári predicatoroknak tetszéséből osszák.” (SZÁ-DECZKY L.: Kovacsóczy Farkas levelei. Tört. Tár. 1893. 39, 40.)

Gyulafehérvár, jezsuita residentia és kollégium.

1575. márc. 27. Gyfehérvár. Báthory István fejedelem P. Lorenzo Maggio ausztriai jezsuita provinciálisnak: „Verum in hoc regno neque amoeniorem, neque commodiorem isto Albensi, quo etiam nos residemus, reperimus. Non sine causa sane, etiam antiqui Hungariae reges, viris religiosi hunc locum delegerant. Quam ob rem cum hoc loci seminarium pietatis, politiorumque literarum instituendum in animo habeamus, V.P.^{tem} diligenter rogatam volumus, ut pro suo in ecclesiam catholicam zelo, quo imprimis ducitur, duodecim Jesuitas, inter quos duo aut etiam tres sint, qui reliquis tam gravitate, quam eruditione praestent, mittere velit.” (Fontes I. 1911. 19.)

1576. aug. 7. Prága. Delfino nuncius levele Galli római államtitkárnak: a bécsi jezsuita provinciális értesítette „che il Vaivoda di Transilvania gli domanda hora 12 Padri et dove prima voleva metterli in Varadino hora dissegna fondere un Collegio in Albagiulia, quasi nel mezo di Transilvania.” (VERESS: Doc. II. 1930. 71–72.)

1580. P. Justus Rabb évi jelentése a lengyel provinciáról: „Albae Juliae duo sunt nostri sacerdotis, brevi templum et monasterium quoque desertum habituri.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 520–521.)

1581. máj. 28. Gyfehérvár. P. Leleszi János Báthory Istvánnak: „Erat voluntas Cels^{nis} Suae [Báthory Kristóf] Albae quoque nomine suo non minimum genus collegiorum facere et fundare, locum delegerat. M^{ti}V^{rae} notum monasterium ordinis Praedicatorum, templum quidem iam habemus, sed monasterium adhuc inhabitatur.” A továbbiakban a templom helyreállításáról ír. (Fontes I. 1911. 134.)

1581. szept. 1. Kvár. P. Szántó István. P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Collegium hic [Gyulafehérvárt] nondum est factum, sed speratur 20 aut 25 personarum. Patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta.” (uo. 174.)

1581. szept. 13. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Exactis autem annis illis [a kolozsvári kollégium befejezése után], integre ad Albanos redeat summa. Ibique rex Serenissimus teneatur, collegium extruere etc.” (uo. 191.)

1581. szept. 25. Kvár. P. Jacobus Wujek P. Claudio Aquaviva jezsuita generalisnak: „vel Albae Juliae, ubi est nostrorum residentia et forte fiat brevi collegium.” (uo. 197.)

1582. febr. közepe. Gyfehérvár. A gyfehérvári jezsuita residentia visitatioja: „Habet commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans, quod olim fuit Augustinianorum, cum coniuncto monasterio fere diruto, quod totum datum est Societati pro futura habitatione nostrorum, quae sane erit capacissima et commodissima . . . Fabrica non prius inchoatur, quam de fundatione residentiae peragatur cum Ser^{mo} rege Poloniae et consulto provinciali.” (uo. 22.)

1582. máj. 8. Poznan. P. Ioannes Paulus Campano lengyelországi jezsuita praefectus P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Addo et illud, Regem cogitare de altero loco erigendo nobis Albae Juliae stato et certo tum propter aulam illam ibi degentem, tum ut nobilitas primariorum senatorum, qui suos liberos Claudiopolim non mittent ad scholas, ibi in una vel altera schola instruantur . . .” (LUKÁCS III. 1967. 114–115. Doc.46.)

1582. szept. 21. Jaroslav. Ugyanaz ugyanannak: „Neque Rex ipse urget collegium Albae Juliae, sed aliquam scholam tantum pro hoc tempore.” (uo. 142. Doc. 66.)

1583. jan. 27. Niepolomice. Báthory István király a jezsuitáknak kertet adományoz: „Ut . . . aliquem locum idoneum habeant in quo se studiarum laboribus defatigatos recreare possint . . . hortum extra muros ex adverso portae Sancti Gregorii [helyesen Georgii] praefatae civitatis albensis situm, alias ad praeposituram albensem pertinentem.” (Fontes I. 1911. 248; Fontes V. 1921. App. VI. No. 23; LUKÁCS III. 1967. 276.)

1583. febr. 12. Gyfnehérvár. Báthory Zsigmond meghagyja a gyfnehérvári levéltári requisitoroknak, hogy a jezsuitákat a Szent György kapuval szemben lévő régi préposti kertbe iktassák be. (BEKE A.: Az Erd. Káptalan Levéltára Gyfnehérvárt. Tört. Tár. 1893. 463. lap. Reg. 893.) – A Szent György kapu a vár keleti oldalán volt.

1583. máj. 19. Gyfnehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Báthory István király adományát, aki Gyulafehérvárt egy kertet adott a jezsuitáknak. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 29; LUKÁCS III. 1967. 277–278. No. 144.)

1583. aug. 1. Róma. P. Claudio Aquaviva jezsuita generális kéri XIII. Gergely pápát, hogy Báthory István adományait erősítse meg. Az adományok a következők: *ecclesia Sancti Stephani cum regulari domo illi contigua, quae olim fuerat fratrum ordinis Praedicatorum*”, továbbá „*unum hortum prope et extra muros dictae civitatis*” szemben a Szent György kapuval. (Fontes I. 1911. 289–290; Fontes V. App. VI. No. 34.)

1583. aug. 1. Róma. XIII. Gergely pápa a gyulafehérvári residentiónak – megerősítvén Báthory István király adományait –, teljhatalmat biztosít bennük. (Fontes I. 1911. 297–302; Fontes V. 1921. App. VI. No. 34.) – A díszesen kiállított oklevél képből közölve: LUKÁCS III. 1967. Melléklet.

1584. Antonio Posevino feljegyzése: „Et in questo fra l’altre cose, era che Christoforo [Báthory] lasciava in perpetuo in Alba Giulia il munistero colla chiesa, et colla rendita perpetua di mille ducati Ungheri l’anno, che si pagano hora alla fabbrica delle scuole del collegio, acciochè quella città, et residenza del principe, non restasse priva o di collegio, o di altra sorte delle nostre residenze.” (A. Possevino: Transilvania. Fontes III. 1913. 135.) – Bascapè szerint Posevino munkája 1583-ban készült. (BASCAPÈ 1931. 129.)

1584. ápr. 3. Jaroslav. P. Joannes Paulus Campani provinciális Báthory István királynak: „Ut iuxta antiquum praescriptum, iuxtaque piam pientissimi principis Christophori mentem aliquando tandem manus ad reparationem ipsius monsterii apponantur, ut si scholae esse debent Albae, quas saepe cupivit Regia Maiestas V^{ta} quamprimum fiant, et habitationes pro magistris et sacerdotibus, concionatoribus et confessariis ac curatoribus templi catholici. Ac mandabit quidem Maiestas V^{ta} Regia hoc saepius per litteras, sed non prius mea sententia fiet, quam mandato dato de certa summa pecuniae, quotannis attribuenda fabricae Albanae, sicut factum est et fit Claudiopoli. – Reliqua aedificii ratio nostris demandetur. Ad quod nec multum, nec tam longo tempore opus erit isto subsidio pro una residentia, sicut pro integro collegio pluribus classibus Claudiopolitanis.” (Fontes II. 1913. 72–73.)

1585. ápr. 3. Gyfehérvár. Instrumentum, quo Sigismundus princeps confirmat donationem domus providi Bartholomaei Olah in suburbio Albensi pro Patribus Collegii factum. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 49.)

1585. máj. 10. Niepolomice. Báthory István király levele „religioso Patri Ioanni Leleszi, rectori scholae Albensis de pago Szent-Mihály-köve et 12 colonis in suburbio Albensi Patribus Societatis Jesu attributis.” (Fontes V. 1921. 245. App. VI. No. 51.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István király végrendelete: „Sic etiam Albensem [collegium] . . . non solum conservent, sed augeant ad eorumque incrementa aliquid adjiciant.” (VERESS 1944. II. 299.)

1585. júl. 20. Gyfehérvár. Relatio statutionis super domo fundoque Albensi in platea Nagybódogasszony nuncupata, vineisque duabus in promontorio Albensi Korgó appellato, per Bartholomaeum Oláh R^{dis} Patribus Societatis Jesu Albae Juliae degentibus testamentaliter collatis, sine contradictione executae emanata. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 54.)

1585. aug. 26. Niepolomice. P. Joannes Paulus Campani provinciális P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Donavit et Albanis monasterium extra civitatem cum villa et aliquot rusticis et agris, videbo quid erit: et pro fabrica scholarum destinavit 500 taleros singulis annis et fundationem collegii minoris ibidem adornat; de qua ego taceo, nec promoveo, nec recuso, quia Paternitas V^{ra} scripsit semel, cum scholas duas aperiri concedebat, posse admitti bona tanquam pro futuro collegio.” (Fontes II. 1913. 131.)

1586. jan. 15. Beszterce. Ugyanaz ugyanannak: „Dum haec scribo pransus interim et coenatus apud Ill^{mun} principem, deprehendi dominum Gubernatorem [Giczy János] non cupere fundationem Albae, quia, cum haereticus sit, non putat se aliter hunc puerum tracturum ad suam sectam, ut olim tractus est Joannes II., nisi longe ab eo absint Jesuitae. Rex vero, quod probe id novit, omnino iubet fieri fundationem ibi minoris Collegii et pro fabrica dari quotannis 500 florenos, sed, ille ait, Collegium et principem Albae simul vivere non posse ob tenuitatem bonorum, quasi vero rex ipse non noverit minimum terrae iugerum quod ibi habet: 500 tamen annuos pro fabrica obtinui hoc vespere, alioquin dissolvendae essent illae duae classes iam diu apertae, quaeque florent sane, ob solum aedificii defectum. Donavit iam etiam rex Albanis praeter optimum suburbanum unum monasterium uno milliari distans ab Alba cum villa seu pago . . . Ideam futuri aedificii mittam ad P. V^{ram} Reverendam, quod omnino aggrediendum erit nobis hoc anno propter scholas, illae autem non soiae fabricari solent, sed super iisdem fundamentis et sub eodem tecto dormitorium quoque supra scholas fieri solet; quamobrem ita erit dirigenda fabrica ista, tamquam pro futuro Collegio, quod certum est, quantum ab haereticis impediri tentabitur, tantum a nobis optari detur apud principem, si in Transylvania certas sedes habere debemus.” (uo. 153.)

1586. febr. 23. Grodno. Báthory István király P. Paulo Campani jezsuita provinciálisnak: „De fundatione collegii Albensis dubia quaedam dominus gubernator iniecerat, quae quidem nos ita explicavimus, ut fundationem illius collegii ex his capitibus faciendam iuberemus: Monasterio Szentmihályköve, molendino aliquo pro pane idoneo, horto suburbano et mille florenorum paratae pecuniae ex pontis Albensibus proventibus atque arendis decimarum constituendis, de quibus dominus Gubernator ulterius cum ipso con-

feret, Hortamur Devotionem Tuam, bene consulat, acceptetque hoc quidquid est, ut parvis ex initiis ad ulteriora aliquando pateat aditus.” (Fontes II. 158.)

1586. febr. 23. Grodno. Báthory István király levele Leleszi Jánoshoz, melyben biztatja: „ad labores apostolicos et erigendum collegium Albanæ.” (Fontes V. 1921. App. VI. 65.)

1586. ápr. 29. Kvár. Massimo Milanese levele P. Joannes Paulus Campani provinciálisnak: „In Alba si debbe fabbricare un collegio, et per non vi essere altri, sono mandato io a quella cura.” (uo. 162.)

1586. első felében. A Residentia Albensis névsorában: „Maximus Milanese, Italus infirmarius et praefectus fabricae.” (LUKÁCS III. 1967. 648.)

1586. július eleje. Grodno. P. Joannes Paulus Campani provinciális levele. P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak, melyben felsorolja Báthory István király adományait az alapítandó gyfnehérvári kollégium részére, többek között: „Dat enim monasterium quoddam desolatum Sancti Michaelis [Szentmihálykő pálos kolostor] in sylvis positum, uno milliari ab Alba distans, unde ligna collegio suppeditari abunde poterunt tam ad ignem, quam ad fabricam et alia aliqua. Hortum praeterea suburbanum iam pridem dederat, ad cuius culturam etiam aliquot rusticos Valachos deputaverat. Insuper pro fabrica collegii et scholarum 500 florenos Hungaricos quotannis solvi mandavit, et si quid etiam materiae poterit, suppeditabitur, ut tanto citius finiatur.” (Fontes II. 1913. 173.)

1586. szept. 6. Grodno. P. Joannes Paulus Campano lengyel rendfőnök P. Claudio Aquaviva generálisnak Rómába: „R. Paternitati Vestrae cum his literis mitto varias ideas collegii a bono Maximo [Milanese] factas, quas et Regi ostendi tanquam in luctu musicam. Spacius illud ante quod sartoris dicitur, forte impetrabimus et tunc omnino cuperem fabricam ad anteriorem partem trahere. Expectabo sententiam R. Paternitatis Vestrae . . .” (LUKÁCS III. 1967. 616.) – Jegyzetben: „Maximus Milanese infirmarius collegii claudiopolitani.” (uo. 573.)

1586. szept. A pestisben elhunyt jezsuiták névsora: „Maximus Milanese florentinus, praefectus fabricae albanæ et medicus collegii; scribitur Albae Juliae mortuus peste in iulio.” (uo. 643.)

1586. szept. 14. Grodno. Báthory István király levele Leleszi János jezsuitához, melyben részvétét fejezi ki a pestisben elhunyt jezsuiták felett és ígéri a fehérvári kollégium építésének támogatását „ex arrenda decimarum.” (Fontes V. 1921. App. VI. No. 70.)

1589. Báthory Zsigmond fejedelem és a rendek határozatából megállapított pontok a jezsuitáknak Erdélyből 20 nap alatt leendő eltávoztása ügyében. (BEKE A.: Az Erd. káptalan levéltára Gyfnehérvárt. Tört. Tár. 1893. 465. Reg. 900.)

1592. jan. 23. Gyfnehérvár. Carrillo levele P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Sua Serenitas et ego personarum [auxilium exspectamus] ad instituendam Albae scholam ad formam Societatis;” – „Si schola hic instituenda sit, opus erit restituere omnes libros cum suppellectili hinc in Poloniam, in Moldaviam, in Hungariam et Austriam asportatos. Ut alioquoties scripsi, nihil enim restitutum est. Item ut Sua Sanctitas concedat pro Alba pensionem seminarii Claudiopolitani.” (VERESS: Carrillo I. 1906. 8. 9.)

1592. jan. 23. Gyfehérvár. Carrillo évi jelentése az erdélyi jezsuita misszio 1591-es évéről: „Albae assignatum est collegium, templumque Sancti Stephani, quod olim nostrum fuerat, cum commodo annuo vectigali.” (uo. 11; Fontes V. 1921. 30.)

1596. aug. 16. Gyfehérvár. Litterae pro domo Dominici Panichi empta a collegio albensi. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 134.)

1596. dec. 28. Gyfehérvár. Diploma originale in pergameno confectum Sigismundi principis super fundatione collegii Albensis et possessionibus ad praetitulatum collegium applicandis, (uo. App. VI. No. 141.)

1597. dec. 26. Gyfehérvár. Mandatum Sigismundi principis de 400 fl. pro fabrica collegii Albensis. (uo. App. VI. No. 166.)

1598. febr. 18. Gyfehérvár. Facultas Sigismundi principis data de eruendie lapidibus et lateribus pro aedificio collegii Albensis. (uo. No. 175.)

1598. máj. 1. Gyfehérvár. Consensus Mariae Christiernae principis Transylvaniae de recompensatione Stephani Bodoni thesaurarii, qui domus et curiam suam nobilitarem, vicinam collegio Albensi, ad amplificationem eiusdem collegii pro fl 500 donavit. (uo. No. 180.)

1598. Johannes Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről Gyulafehérvárt: „In ea principalium aedium parte, quam tenebant iesuitae Anno MDLXXXV.” (J. BONGARSIIUS: Transilvanicae inscriptiones veteres. – J. G. SCHWANDTNER: Scriptorum Rerum Hungaricarum. I. Vindobonae, 1746. 677–678.) – Nb. ez az épület a jezsuiták első lakóhelye, a volt préposti palota lehetett.

1598. dec. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond rendelete: „de provisione alimentaria studiosorum scholae catholicae Albanae ex redditibus arcis Albensis.” (Fontes. V. 1921. App. VI. No. 195.)

1601-ben a gyulafehérvári jezsuita kollégium igazgatója, Székelyvásárhelyi Gergely. (Tört. Tár. 1893. 465. Reg. 902.)

1603. Jezsuita jelentés: „Collegium fere solum in mediis flammis intergrum conservatum fuit.” (Fontes V. 1921. 84.) Azaz Gyfehérvár 1603-i ostromakor, midőn a németek védelmezték a várost Bethlen Gábor csapatai ellen.

A *gyulafehérvári kollégium tervrajzai*, amelyeket Fr. Massimo Milanese készített 1586-ban (Delineationes collegii Albensis Anno 1586), fennmaradtak és Párisban a Bibliothèque Nationale-ban (Cabinet des Estampes) őriztetnek. Jelzetük: Hd-4d, 1–4. (LU-KÁCS III. 1967. App. II. B. p. 659.)

A rajzok a következők: 1. *tervrajz* (földszinti alaprajz), jelzete Hd-4d, 2.; mérete 48,6×42 cm. – 2. *tervrajz* (emeleti alaprajz), jelzete Hd-4d, 3.; mérete 48×42,7 cm. – 3. *tervrajz* (földszinti alaprajz), jelzete Hd-4d, 1.; mérete 49×42 cm. – 4. *tervrajz* (emeleti alaprajz), jelzete Hd-4d.; mérete 27,8×42,5 cm. Megjegyzendő, hogy a 3. és 4. *tervrajz* az első kettő ismétlése.

A rajzok első közlése: VALÉRY–RADOT, J.: La recueil des plans d'édifices de la compagnie de Jesus, conservée à la Bibl. Nat. de Paris. Roma, 1960. 486–487; részletes leírásuk ugyanott E. Lamalle-tól.

Irodalom: LUKÁCS III. 1967 p. 27*–28.* Doc. 6.§ 3, Doc. 20. §, 7., Doc. 280; Doc. 304. § 4. BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. VI. Közl. Ars Hungarica. 1979/2. 179, 181 (az 1. és 2. sz. rajz közlése).

Gyulafehérvár, nyomda.

1567–1568-ban Raphael Hoffhalter, később az özvegye (1568–1569) és az utódai vezették a nyomdát. (Régi Magyarországi Nyomtatványok I. 1971. 760.; JAKÓ ZS.: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979. 56–69. PAVEL, E.: Meşteri tipografii Bălgrădeni. Apulum. XVII. 1979. 299–302.

Gyulafehérvár, vár.

A „castrum Albense” említése középkori oklevelekben: 1206, 1461, 1467, 1492, 1507. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 178–185. II. Történeti források. 8, 44, 46, 50, 53. számú oklevelek.)

1469–1540. Építéstörténeti adatok: BALOGH 1943. 222–223. – Pótlás a fentiekhez: 1524 aug. 31. A gyfehérvári káptalan oklevele „pro egregiis et nobilibus Thoma et Andrea literatis de Szent Mihály, castrorum episcopalium Albensis et Gyalu ac proven-tuum Thasnadiensium provisoribus.” (Egyháztört. emlékek a magyarországi hitújítás ko-rából. I. Bp., 1902. 149. l. 152. sz.)

1555 febr. 14. Gyfehérvár. Antonio de Bufalo (Buffalo, Buppl, Bubafus) levele, melyben arról panaszkodik, hogy az erdélyi püspök nem fizeti a „propugnaculum”-ok építését. Aláírása: „Antonius Bufalus in toto regno Transilvania Maj. Suae Sacratissimae architectus.” (BANFI F.: Olasz katonai építészek Erdélyben. Erd. Múzeum, 1932. 298.)

1565. Ascanio Centorio feljegyzése Castaldoról: „. . . menando seco ingegnieri per ripare quei luoghi che mostravano di essere più degli altri deboli, facendosi dall’ altro canto fortificare Zibinio, e parimenta Albagiulia, e Sassebesse; . . . di commissione del Re fu ordinato, che tutte l’ entrate del Vescovado di Transilvania con quelle del Vescovado di Agria girassero all’ impresa de questi fortificazioni.” (CENTORIO, A.: Commentarii della guerra di Transilvania. Vinegia, 1565. 94.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése a várról és a városról: „Questa Città giace alquanto eminente in mezzo uno amenissimo piano circondato da altissimi monti ma lungi il più vicino circa tre miglia; stando in essa, se li scuoprono diuere amene ualli à tutte le facce: è cinta di muro antico di pietra sgrezza con fosse non molto larghe ne profonde di forma bisquadra, et per il bello et importante sito il Castaldo l’hauea posta in sicura difesa, hauendolo aiutata di quattro braui fianchi Reali et quattro piattaforme di terra in modo che hauendo le necessarie prouisioni dentro può difendersi un tempo da ogni grosso sforzo. Dentro essa Città non habita se non la corte di sua M-ta et qualche personaggio con li soldati che sono per ordinaria custodia della terra et quelli per la guardia di sua M-ta. Fuori poi, uerso Ponente ui è un ampio Borgo doue stanno li Mercanti et si fanno traffichi grandi et di tutte le cose al uiuere humano necessarie, di continuo abundantemente.” (Compendio della Transilvania. – Apulum. II. 1946. 173–174.)

[1571. Téves közlés szerint Paolo da Mirandola ebben az évben tervet készített a gyulafehérvári várhoz (Apulum. XIII. 1975. 257.) Valójában Paolo da Mirandola Gyula vára megerősítését tervezte éspedig 1561-ben. (Erd. Múz. 1932. 298–299.)]

1571. júl. 6. Gyulafehérvár. Báthory István fejedelem Beszterce város tanácsának: „Quoniam pro neccessitate huius arcis Albensis fabrorum lignariorum opera et laboribus indigemus, Committimus Dominationibus Vestris firmiter”, hogy levelünket látván, „Magistrum Simonem et Volphangum, qui pontem supra fluvium Zered extruxerunt”, késedelem nélkül ide küldjétek, „vna cum instrumentis necessariis” a megszokott módon. (VERESS 1944. I. 129.)

1574 júl. 2. Pierre Lescalopier párisi utazó feljegyzése: „nous allames coucher à Alba Julia, qui es vng fort et grand chateau accompagné d’ung bourg grand, marchant et peuplé comme une ville. Il n’y demeure Allemande ni Walacque mais tous parlent hongrois. C’est la langue naturelle de pays.” Szól a római maradványokról, a feliratos kövekről. (P. Cernovodeanu közlése: Călătoria lui Pierre Lescalopier. Studi și materiale de istorie medie. IV. 1960. 447–448.) – Lescalopier részletesen szól a Szent György kapun (la porte nommée Campador) levő római feliratokról és domborművekről. (uo. 452.)

1576. Báthory Kristóf meghagyja Szeben városának, hogy ama végzés értelmében, mely szerint Gyfehérvár erősítésére a három nemzetnek közösen kell anyagot adniok, a rá eső részről gondoskodjék. (O.L. Múzeumi törzsanyag.)

1576. A székesegyház északi mellékapsisanak 3-ik fülkéjében bekarcolás a freskón. Entz G.: „A karcolat a templom homlokzata előtt elhúzódó várfalakat is jelzi.” (ENTZ G.: A Gyfehérvári székesegyház. Bp., 1958. 121.) – Ez a fal a belső várhoz tarthatott, amely a székesegyházat és a palotát övezte.

1580. Gyulaffy Lestár: Fehérvárra torzszülött ludfiat hoztak, „Az kék darabontok a felső vár kapujára szegezték fel.” (Tört. Tár. 1893. 122.)

1580. jún. 28. Kolozsmonostor. P. Jacobus Wujek Sup. Trans. levele P. Averardus Marcian Praepositus generálishoz: „Interea nocte, quae 22 iunii diem antecessit, turris quaedam angularis Albae Juliae, in qua pulveres sulphures asservabantur, fulmine de caelo tacta est; unde maximus pulveris cumulus succensus non exiguam domorum aedificiorumque stragem intulit. Platea una civitatis tota fere vi pulveris eversa atque delata, tantaque ruina subsecuta est ut nullae pene domus in civitate illesae remanserint.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 500.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi levele a lengyelországi nunciushoz, melyben értesíti a gyulafehérvári löportorony felrobbanásáról és a városfal pusztulásáról: „la notte innanzi la vigilia [jún. 22.] di San Giovanni circa l’undici hore venne un bruttissimo temporale con lampi e tuoni spaventevoli, et finalmente cascando una saetta, diede in una torre della mura della città piena di polvere di archibugio et gettando con la torre buona parte delle mura a terra, fece co’sassi, che portò la vehemenza del fuoco tal ruina in una parte della città che era horribillissimo spettacolo, gettando a terra le case, benchè la maggior parte erano di legno in quelle bande . . .” (Fontes I. 1911. 111–112.)

1590. Franco Sivori, genovai nemes Memorialeja havasalföldi küldetéséről, amikor is a vajda Petur Cercel megbízásából 1584-ben Gyfehérvárra ment: „E entrai nella città pic-

cola ma convenientemente forte.” (PASCU, Ș.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185.)

s.d. (1598 előtt). Báthory Zsigmond oklevelei egy peres ügyről, melyet „Johannes Horváth de Ladinocz provisor arcis nostrae Albensis” előtt folytattak. (Latin formularium. XVI. sz. vége. Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 999. fol. 27^v–28^f és 71.)

XVI. század utolsó negyede. Báthory Zsigmond utasítja a gyulafehérvári provisor, hogy „ex proventibus arcis nostrae Albensis” évenként adja ki Simone Gienga architectus járandóságát, azaz „76 cubulos tritici et 8 vasa vini.” (Kvár, Egy. Ktár. Kézirattár. Ms. 999. Latin formularium, XVI. század vége. Fol. 61.) – Genga 1585 óta állt Báthory Zsigmond szolgálatában.

1599. novemberében és 1600 februárjában Vitéz Mihály vajda épületfát rendelt Besztercétől a gyulafehérvári vár palánkjának építéséhez. (TRÓCSÁNYI 1980. 271–272.)

1601 májusában Báthory Zsigmond Szebentől rendel épületfát a gyulafehérvári palánk építéséhez. (uo.)

1602. aug. Szamosközy István: „magna et memorabilis tempestas Albae, quae turris Albensis suburbanae supremam partem humi deiecit circa horam noctis 2.” (Tört.tár. 1889. 37.)

1603. márc. 1. A gyulafehérvári vár és palota leltára. L.: „Gyulafehérvár, fejedelmi palota” címszó alatt 80. lapon.

XVII. század eleje (1603 után). Szamosközy István feljegyzései: „Est Alba patenti, plano pulchroque ad aspectum loco posita; incumbit enim editae planitiei a proximis vinetis, optimi vini feracibus, longo tractu descendenti. Hunc locum, arcem Apulj euer-sae Romanorum coloniae, cujus supra quoque meminimus, fuisse, monumentorum cicatrices, ac utriusque portae residua moles, quae antiquitatem manifeste contestatur, non futilibus argumentis docent. Nam et moenium vasta fundamenta, quae solum rimantibus occurrunt, et testudineatae concamerationes, hypogaea, columnae aliaque veteris structurae obruta vetustate opera, passim cellas vjnarias aut puteos fodientibus occurrunt. Moenia habet in quadrum posita, mille passuum ambitu, ita ut singula latera binis stadijs ab angulo in angulum porrigantur.” – „Murum habet oppidum antiqui operis, ducentis ab hinc annis, quantum conjectura assequimur, ex Apuli vicinae urbis parietinis constructum; fossam, et ex egestâ humo aggerem Ferdinandus Imperator pro muris olim objecerat, sed iam magna ex parte incuria eorum, qui rebus praesunt, oblimatam. Geminas habet portas, alteram ab oriente aestiuo, quae Marisi et Apulj amnis confluentem mille passuum interuallo spectat, diuique Georgis ab aedicula adiuncta nomen habet; altera suburbium ad occidentem prospicit, diuique Michaelis nomen fert, totidem passuum interuallo haec a vinetis, quot Georgiana a Mariso distat.” – „At Spinosa [városparancsnok] intus cum suis dux ad omnes casus circumspectus validam custodiam per omnes murorum coronas et propugnacula distribuerat.” – „Erat turris in medio septem-trionalis lateris posita, singulis utrimque stadijs, parique interuallo ab extremis angulis dissita. Haec vetustate vitium fecerat, rimaque apparebat, quae vectibus et malleis facile aperiri putabantur, calce ob aetatem per se friabili cementisque vix inter se cohaerentibus.” – „. . . atque praeter haec aulae quoque Principalis postica ianua et Michaeliana Georgianaque porta, alijque passim loci, non tam spe superandi, quam obsessorum vires

distrahendi multa variaque contentione ac vehementia oppugnati sunt.” (III. 1877. 25–26, 51–52.)

Irodalom: GERECE 1906. 102. BANFI F.: Olasz katonai építészek Erdélyben. Erd. Múz. 1932. 298. BALOGH 1943. 222–223. ANGHEL, GH.: Cetățile medievale de la Alba Julia. Apulum. XIII. Alba Julia, 1975. 245–271.

Gyulafehérvár, lóportorony.

1580. jún. 28. Kolozsmonostor. P. Jacobus Wujek levele P. Averardus Marcian Praepositus generálishoz a június 22-i villámcsapásról: „turris quaedam angularis Albae Juliae, in qua pulveres sulphures asservabantur, fulmine de caelo tacta est.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 500.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi levele a lengyelországi nunciushoz a június 22-i viharról: „finalmente cascando una saetta, diede in una torre della mura della città piena di polvere di archibugio et gettando con la torre buona parte delle mura a terra. . .” (Fontes I. 1911. 111–112.)

XVII. század második fele. Bethlen Farkas feljegyzése az 1603-i ostromról: „Adjacebat eidem Templo altera etiam Turris, ubi tunc pulvis pyrius asservabatur, alteri proxima, sublimitate tamen aliquantum humilior, quae dum vicina Turri ignem hausisset, succenso pulvere pyrio, non solum tectum, verum et jam parietes disjecti sunt.” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis, V. köt. Cibinii, 1789. 237–238.)

Gyulafehérvár, fegyverház (armamentarium).

Sine dato (1598 előtt). Báthory Zsigmond „. . . attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis egregii Alberti Almassy, praefecti armamentarii nostri Albensis,” elrendeli, hogy azt a 268 forintnyi összeget, — amelyet Almássy néhai „nobilis Johannes Olaz”-nak, a zalatnai aranybánya bérlőjének adott, de visszafizetni nem tudta —, a hagyatékot birtoklók Almássy Albertnek fizessék ki. (Kvár, Egy. Könyvtár. Kézirattár. Ms. 999. Latin formularium a XVI. század végéről. fol. 67.)

Sine dato (1598 előtt). Báthory Zsigmond előtt „Hieronymus Vitalius Cremonensis, capitaneus supremus tormentorum nostrorum bellicorum” meghatalmazza „. . . nobilem Themistoclem Venustum, familiarem nostrum in armamentario nostro Albensi” lengyelországi ügyeinek és pereinek — különösképpen Laurentius Ardenti Italus krakkói kereskedővel folyó perének — a vitelével. (uo. fol. 75^v.)

1598. jún. 26. Gyfehérvár. Maria Christierna fejedelemasszony Beszterce városának: „Hagyjuk és császár ő Főlsége autoritásából is prancsoljuk, hogy mingyárást négy kovácsot és négy kerekést küldjetez ide Fehérvárra az fegyverházba.” (VERESS: Doc. V. 1932. 168.)

XVI. század eleje (1603 után). Szamosközy István feljegyzése a „Farkas” nevű ágyú öntéséről: „Erat Albae ingens aenea machina, Lupus, annos ab hinc nouem [1594] a Sigismundo Bathorio Principe Transylvaniae omni elegantia exulta, nec tam ad usum, quam ad splendorem, et magnificentiam, fusili opere elaborata: unum totius Transylvaniae insigne monumentum. Ea moles verius, quam machina (quid enim vetat in tam exi-

mio opere pauxillum immorari?) triginta et tres spithamas in longum porrigitur; ambitus crassitudinis, qua maximus: decem, qua minimus: septem spithamarum. Totum corpus anaglyphicis scalpturis, exstantibusque palmarum atque florum formis, itemque ad similitudinem espressis hippopotamorum, syrenum, Medusarum, serpentum, volucrum, ementisque aliarum animantium figuris mirifice exornatum atque excultum. . . Auctor operis clarissimi Mauritius Hass patria Saltzburgensis, et Jeremias Aurifaber Segesuariensis Transylvanus, natione Germani.” Az ágyú súlya 140 mázsa, azaz 14 000 font. „Hoc Sigismundus in sui nominis illustrisque familiae memoriam conflandum curauerat, in quo tridentes lupini, insignia gentilitia visuntur, addito epigrammate Francisci Hunyadini elegantis poetae et medicj:

Sum Lupus, Alpinum nomen ne temnito Lector:

Auspicijs creuit maxima Roma meis.

Hoc tormentum Moses [Székely Mózes], nuperrima conflagratione armamentarij [1603], omnibus ad vehendum adminiculis spoliatum, basi cui incumberet, imponendum iusserat.” (III. 1877. 146–147.)

Az ágyút – Szamosközy napló-feljegyzése szerint – 1593. április 2-án öntötték. (Tört. Tár. 1889. 33.)

A kiváló öntvény mesterének neve nem szerepel a Thieme–Becker Künstlerlexikonban. 1630. jan. 20. Gyfehérvár. Brandenburgi Katalin címeres nemes levelet ad Petrus Literatus Baranyai de Várad-nak, aki korábban pedagógus volt, most pedig „domus nostrae armamentariae vulgo Kende [helyesen Kender] Vár dictae provisor.” (SÁNDOR I.: Czi-merlevelek. II. Kvár, 1912. 153. sz.)

Gyulafehérvár, híd.

1571. júl. Gyfehérvár. Báthory István meghagyja Beszterce városának, hogy küldjék Fehérvárra késelem nélkül „Magistrum Simonem et Volphangum, qui pontem supra fluvium Zered extruxerunt.” (VERESS 1944. I. 129.)

1584. szept. 30. Kvár szkve: „Jövének Feiervárról Zaz Péter és Márton, Besztercén la-kozó, az nagy hidon építettek Fejérvárnál. Urunk parancsolt vala, hogy szekeret adnánk alájuk. Vitték Désig, Nirő Jósa 2 lovon fl. 1.” (III/XVIII. 13.)

Gyulafehérvár, vízvezeték.

1574. júl. Pierre Lescapier párisi utazó feljegyzése: „J'on nous mena voir des aque-ducts que le prince [Báthory István] faisait faire pour conduire de l'eau en son chateau d'une lieue loing.” (CERNAVODEANU: i. m. 1966. 454.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „Nam fontana, quae subterraneo ductu roboreis tubis in aulam deriuatur, vix ejus loci usibus sufficit. Andreas Cardinalis [Báthory András] laudabili conatu, sed nullo cum operae pretio, partem Apuli amnis [Ompoly] ab Sardo [Sárd] intra muros, fossa ducta, corriuare molitus erat, extatque in-cepti operis irritum vestigium.” – „Constituerat etiam Apuli amnis partem, qui ab ur-be senis stadiis recedit, ducta a Sardo oppido per tria amplius passuum millia fossis in plateas urbanas prae siti tantum non animam agentes Albam corrivare. Et licet ille ad

perficiendum destinatum omni studio connitteretur, imperatis ex omni circa vicinia rusticis operis, atque etiam architecto et aquilege, Simone Genga, Italo, ad ducendam fossam adhibito: tamen postea sive incititia aquilegis, sive qua alia de causa remoratus, paulo ante quam Michael irrumperet, ab incepto destitit, postquam aliquot florenum millia in Simonem et operas frustra erogasset. Extatque adhuc inchoati operis vanum vestigium.” (III. 1877. 27, 279.)

Gyulafehérvár, fejedelmi palota (régbben püspöki palota).

1514–1524. Várady Ferenc püspök építkezései. (Balogh 1943. 252–253.)

1526. máj. 26. Gosztonyi János püspök oklevele kelt: „Datum in palatio nostro episcopali Albensi.” (Egyháztört. emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Bp., 1902. 258. l. 248. sz.)

1542. júl. 22. Izabella királyné meghívója a kvári országgyűlésre kelt: „Datum Albe Julia.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 128.) – Ettől kezdve Fejérvár állandó székhely. (uo. 94.) Izabella levelei Fejérvárt keltek 1543. máj. 20-án, 1545. ápr. 6-án. (uo. 181, 216.), 1547-ben címerlevele (OL. – Dr. Straub Éva közlése) jeles udvari festőtől.

1545. Izabella királyné Szeben városától téglát rendel a gyulafehérvári palota építéséhez. (TRÓCSÁNYI 1980. 271. l., 723. jegyzet.)

1548. Verencsics Antal Ernest Eluer festőt Gyfehérvárra hívta a nyolc éves János Zsigmond arcképének megfestésére. (KATONA, St.: Historia critica regum Hungariae. XXI. Buda, 1790. 741–747; NAGY Iván: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 285–286.) – Verancsics Antal Zápolyai János király majd Izabella királyné titkára volt 1540–1549-ben. (TRÓCSÁNYI 1980. 184.)

1552–1556 között Bornemissza (Absthemius) Pál erdélyi püspök építkezése. Erről Antalfi János püspöki helynök 1714. okt. 17-én Alvincen kelt levele tudósít: „... a Várból vagyon bé az ajtó az Ecclesiaba, melyen az fejedelmek lejártak garádicson a templomba, régen a Püspök a Praepostság continue, azon túl az Ecclesia háta mellet a sanctuarium felől, az Ecclesianak napnjugoti ajtójánál a mint a templomból kijönek balkéz felől vagyon a püspöki Vár kapuja derék residentia csak adnák meg, most is a mint a nagy palotára fel mennek a garádicson, noha azelőt bé vakolták volt, az ajtó felső küszöbén oda vagyon írva Paulus Absthemius Eppus Tran aedificauit az infula feljül.” (ENTZ G.: Gyfehérvári székesegyház Bp., 1958. 192. l. 81. sz.; továbbá 124. 159 l., 137. jegyzet.) – A levélből kitetszik, hogy két garádics volt: az egyik a püspöki, utóbb fejedelmi várból a székesegyházba vezetett, a másik garádics a püspöki vár kapuján belül „a nagy palotára” vagyis a nagyterembe.

1564. dec. 19. Velence. Giovanandrea Gromo jelentése Erdélyről egy római főpapa-nak: „... non solo mai non ha a loro consentito, ma a loro mal grado ha voluto mantenere [János Zsigmond] tutti quelli che celebrano la chiesa cathedrale in Alba Giulia, quale essendo unita al palazzo regale, di modo che et in letto, et a tavola stando Sua Maesta sente non solo le voci, ma le parole destinte de'preti celebranti...” (VERESS: Doc. I. 1929. 256.)

1565. Kvár szkve: „Chin [?] Joannes Kepiro ad rationem ex necessitate regiae maiestatis timpana duo depinxisset, deputati sunt den. Octoginta . . .” (1565/X. 242.)

1566. Kvár szkve: „Chin Joannes Kepiro regiae Maiestatis unam picturam seu imaginem tela duplicasset et tabulasset propterea manserit eidem debitores domini senatores den. 50.” (uo.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Ui si troua il Palazzo Regio di detta Città e il vescouado, il quale essendo per molti anni stato mal tenuto era andata in Ruina: la Regina Isabella, madre del Re presente, L’ha assai bene restaurato. A canto a tal Palazzo è la chiesa Cattedrale.” (Compendio della Transilvania. – Apulum I. 1946. 173–174.)

1569. júl. 2. Gyfehérvár. II. János király adománylevelében, egy ház helyrajzi leírásában említve: „ex altera [parte] providi magistri Castillionis Lapidice Italy in Comitatu eiusdem Albensi Transilvaniae existentis habitam.” (O.L. Kolosmonostori konv. Lib. Reg. VI. köt. 38. – Dr. Horváth Tibor Antal közlése.)

1569. dec. 20. Gyfehérvár. II. János választott király hangsúlyozván, hogy a fejedelmekhez illő „ut subditos suos quot artium aliquarum singulari peritia caeteros antecellere cognoverint eos praeter caeteros fovere, complecti, fortunas eorum promovere ac acibus et emolumentis eorum magis quam exterorum gentium consulere studeant.” Ezért Georgius Schutze Pomeranus festő munkásságát védelmébe veszi az esetleges kül- és belöldi utánzókkal, másolókkal szemben és az utóbbiakra pénzbüntetést szab ki. „Proinde nos quoque considerantes singularem artis pictoriae peritiam circumspecti Georgii Schucze Pomerani inhabitatoris hujus civitatis nostrae Albensis, ut ipse auspiciis laboribus huius artis suae studiosius incumbere, et commodiis nobis, et regno Nostro inservire queat, ex speciali nostra et munificentia regia eidem Georgio Schucze id clementer annuendum duximus et concedendam, quod si quis ab externis regionibus, eiusmodi picturas et imagines, quas ipse Georgius Schucze proprio sua marte, industria et artificio excogitare et excogitatas recidere, excitas depingere et excudere voleret . . .” A továbbiakban megállapítja a pénzbüntetés mértékét három márka tiszta ezüstben, ennek kétharmada a kincstárt illeti, egyharmada a festőt. (Kvár, Akad. Ltár, régebben Erd. Múz. Levéltára, KEMÉNY József gr.: Appendix diplomatarii Transilvanici. D. 11. kötetéből 94. 3. – Kelemen Lajos közlése.) – KELEMEN Lajos erről a festőről többször írt: (Művészet, 1907. 348; Művészet 1912. 75. Mindkettő újra megjelent posthumus kötetében: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 131–132.) – A fejedelem műveltségéről, könyvtáráról: JAKÓ Zs.: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 175, 177, 294, 337/36; AH. 1979. 201.

1573. febr. 2. Gyfehérvár. Báthory István Kereszturi Kristófnak címert adományoz, melynek képe látható az oklevél elején lefestve „manu docta pictoris.” (OL. P. 1870. Rhédey család leltára. 29. csomó, 2. állag, 21. tétel). Ebből következik, hogy 1573-ban egy festő működött a fejedelmi udvarban. Az egész dokumentum az erdélyi címereslevélfestészet ritka korai és igen szép emléke. (Közölve: AH. 1980/2.)

1574 júl. Pierre Lescapier párisi utazó feljegyzése a fejedelmi palota két oldalán látható római feliratos kövekről: „d’un costé et de’autre de la maison de prince . . .” Megtekintette továbbá a fejedelem fegyvergyűjteményét „son cabinet d’armes”, és János Zsigmond fejedelem pompás sátorát. (Studii și materiale de istorie medie. IV. 1960. 452, 454.)

1577. márc. 28. Kvár szkve: „Az fundator Fejérvárról jöve vissza; és négy lovon viszik Hunyadig. Visszamegy Váradra, ahonnan márc. 16-án jött el. (1577/X. 62.)

1577. ápr. 7. Kvár szkve: „Kovács Lukács 3 lovon vitte Seres Jánost Fehérvárra, hogy a fejedelem hivatta.” (uo. 63.)

1579. jan. 22. Kvár szkve: említik a fejedelem lakat-gyártóját. (1579/XVI. 52.)

1579. jún. 20. Kvár szkve: négy esztergályost küldenek Gyulafehérvárra. (uo. 62.)

1579. jún. 22. Kvár szkve: két asztalgyártót küldenek a fejedelem szükségére. (uo. 62.)

1579. júl. 8. Kvár szkve: négy asztalgyártót küldenek a fejedelem szükségére. (uo. 64.)

1582. aug. 16. Kvár szkve: „Hivatta Keomies Antalt az fejedelem Fehérvárra Zwch [Szücs] Máté lován, attam kölcségére, lovára, magára fl. 1.” (1580/VIII. 49.)

1583. márc. 24. Gyfhehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „. . . omnes ad horam sextam matutinam in palatium Principis conveniunt, tandem ingreditur cum clero Abbas infulatus et recta ad eum locum. ubi principis corpus in conclavi . . . custoditum fuit, progreditur.” Később „geruli tumbam . . . efferunt, et in atrio locant.” (VERESS: Doc. I. 1930. 243, 244.)

1583. Jelentés Possevino gyfhehérvári látogatásáról: „ipse (a fejedelem) usque ad palatii scalam, ubi frequentissimum erat satellitium ob viam veniens . . . In amplum principis cubiculum adducti . . . Discedentes, princeps usque ad eandem palatii scalam est prosecutus, una cum universa aula.” (Fontes V. 1921. 204.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése: „Alba Giulia, città antica insino a tempi nostri fu residenza del vescovo di Transilvania con molti altri castelli e pertinenze. Questa è in bellissimo sito, et hora pel principe, che coi suoi senatori e guardia vi risiede, è con alquanto splendore, se bene non è molto popolata.” (BASCAPÈ 1921. 83.)

1584. máj. 27. Kvár szkve: „Az váradi fundator hetedmagaval, ugyanazon váradi kocsisok vitték Tordára.” (III/XVIII. 6.)

1584. jún. 2. Kvár szkve: „Az varadi fundator jöve vissza Fejervarrol, ugyanazon varadi ket kucsis vive Hunyadig.” (uo. 7.)

1584 szept. Franco Sivori, genovai nemes a havasalföldi vajda, Petru Cercel megbízásából Gyfhehérvárra ment Báthory Zsigmondhoz; erről 1590-ben kelt Memorialéjában így ír: „E entrai nella città piccola ma convenientemente forte” (p. 185.) – „Scavalcato che fui nella corte del palazzo, me ne andai sopra in una grandissima sala. ritrovai moltitudine di persone . . .” – „Passai in mezzo di loro et entrai in un salotto dove era il Principe, giovanetto, che sedeva sotto un baldachino . . .” (p. 186.) – „Onde con mio grandissimo giubilo e sodisfazione, fui accompagnato fuori [tartózkodása végefelé, egy audencia után], per andare a tavola, la quale era posta in una grande sala, apparecchiata alla Italiana . . . in un cantone molti musichi con li instrumenti alla italiana, con un organo suavissimo . . .” (p. 188.) – „Stettemo molto allegramente et ogni volta che il Principe o io bevevamo, era di dentro il cortiglie del palazzo fatto dalli soldatti una salva di archibugiate con suoni di trombe a tamburi; e finito il banchetto, che passo di quatro hore, levatti da tavola, entramo in un salotto, dove in contro al Principe, fui fatto sedere . . .” (p. 189.) (PASCU, Ş.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185, 186, 189.)

1586 előtt. Joh. M. Brutus feljegyzése: „Nam et in Regiae area priscae antiquitatis monumenta alia conspiciuntur, sacrae arae, sepulchra, columnarum tabularumque frag-

menta, quae grandioribus litteris incisae urbem nobilem olim fuisse testantur.” (BRUTUS J. M.: Magyar Krónikája . III. Bp. 1876. 202.)

1588. Carolus Clusius feljegyzése egy római feliratos kőről, amelyet Gyulafehérvárt látott a fejedelmi palotában: „Albae Juliae in summis gradibus quibus ascenditur in palatium principis.” (MOMMSEN, TH.: Corpus Inscriptionum Latinarum. III. Berlin, 1873. No. 1175.)

1588. márc. 11. Kvár szkve: „Hivatta Urunk ö nagysága Feyervarra Diozegy Istvánt és Zilagy Jánost Fejervarra.” (IV/VI. 20.)

1588. máj. 24. Kvár szkve: Vistából hoznak két-két szekér követ hat-hat lovon. Tovább viszik Tordáig, most már 12 szekeren hat-hat lóval. (IV/I. 1588. 8.)

1588. júl. 17. Kvár szkve: „Zep István viszi az itt való kömieseket Váraddá . . . A fejedelem kömiese is vele volt; mindenestől voltak 13-an.” (IV/I. 9.)

1589. jún. 24. Kvár szkve: „Az mely két kömiest urunk ö nagysága parancsolattyára botsáttunk alá, Dioszegi Istvánt és Kuti Mártont attam költségbe nekik den. 50.” (IV/X. 26.) – Ugyanilyen dátummal kifizetés a kétlovas szekérről, mely a két kömivest Tordáig vitte fl. 1. den 50 (IV/X. 70.)

1589. júl. 22. Kvár szkve: „Az kömieseket Kuti Andrásékat Kalmár András vitte Thordára 3 lovon den. 75.” (IV/X, 71.)

1589. aug. 7. Kvár szkve: „Az fejedelemnek faragott követ vittek. . .” Következik a szekeresek névszerinti felsorolása, volt közöttük: hat darab 12 ökrös szekér, egy darab 10 ökrös szekér, két darab 6 ökrös szekér, két darab 6 lovas szekér, egy darab 3 lovas szekér, tehát összesen 12 szekér. A szekerezés költségei szekerenként fl. 1. den. 50. – A feljegyzés végén: „Dioszegi Istvánt, hogy bíró uram alá kütte a kövekkel Fejervarra, attam den. 50.” (IV/X. 72.)

1590. máj. 7. Kvár szkve: „Eodem die az mely darukat, hattyukat, madarakat, vittenek urunknak, bíró uram akarattyából vöttem kenyeret nekiek den. 12.” (IV/XXI. 25.) – 1590. máj. 7 Kvár szkve: „Lovas Tamás vitt Thordára urunknak darukat és hattyukat, madarakat, három lovon. Attam den. 75.” (uo. 83.)

1590. aug. 27. Kvár szkve: „Biro uramnak parancsolattyából négy mesternek Komijes Lőrincz, Komijes András és Komijes István, Fejérvárig fl. – den. –” Nb. kitöltetlen (IV/XX. 15.)

1591. jún. 3. Kvár szkve: „Vydóc Miklós vitt Thordáig itt való kömieseket, Feyervarra mentenek, négy lovon vitte; attam neki fl. 1.” (V/X. 46.)

1591. júl. 21. Kvár szkve: „Kelemen László viszi Gynga Simont 2 loval Thordára den. 50.” (V/I. 78.)

1591. aug. 26. Kvár szkve: „Kárpitos Péter vitte Thordáig az kömieseket, kiket Feyervarra az fejedelem hivatott, 4 lovon. Attam fl. 1. den. – Ő magoknak attam költségben den. 25.” (V/X. 51.)

1591. aug. 29. Kvár szkve: „Mondra Jakab viszi Gingátt az fundalót Tordára 3 lóval, den. 75.” (V/I. 80.)

1591. nov. 1. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond a kvári lapicidák kérésére, – akiknek nevében „Stephanus Diozegij magister cehe, Joannes Kwthy és Michael Keomies ma-

gistri lapicide” személyesen megjelentek –, megerősíti a céhlevelüket. (BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. III. Közl. Ars Hungarica. 1975. 54.)

1592. szept. 8. Kvár szkve: „Monika Mihalyt több komiesekkel hatod magával Kovachi János viszi urunk számára négy lovon Tordáig fl. 1.” (V/XV. 90.)

1592-ben Gyfnehérvárt kelt Paulus Bielfft szebeni ötvös címeres levele. A címerkép kitűnő figurális kompozíciója arról tanúskodik, hogy ezidőben egy kiváló olasz festő működött a gyfnehérvári udvarban. (BALOGH J.: A későrenaissance falfestészet kérdései Erdélyben. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 53. sz. 1979. 283. l. 76. kép.)

1593. júl. 14. Kvár szkve: „Urunk küldett ide kömiesekért. Ment Keomyes Ambrus heted magával. Adatott Biró uram nekik kölcségre fl. 1.” (V/XXIII. 34.)

1594. szept. 9. Kvár szkve: „Eodem Olaz Ginga portékáját viszi Tott Gáspár 4 lova, szekere Tordára fl. 1. Wida Miklós viszen azonképpen Ginga portékáját 4 lovon, szekeren Tordára fl. 1.” – „Eodem Karaznáj Tamás egy lovan ment el ezen Gingának egyik szolgálja Feiervarra, attam den. 62 1/2.” – Tott Gáspár a mely Olaz Ginga portékáját és szolgálit Tordára viszi, Tordáról vitetteg magokat Feiervarra. Fizettem nekik fl. 1. den. 87.” (VI/VIII. 198, 199.)

1594-ben Báthory Zsigmond kamarása (ciambellano particolare) Francesco Baviera da Senigallia volt. Feljegyzéseit magyar fordításban kiadta BARLAY Ö. Szabolcs (Magy. Könyvszemle. 1976. 205, 206.) – Pótlás a VI. Közleményhez. AH. 1979/2.206.

1595. máj. 5. Kvár szkve: „Zilagi Janost az köművest hivatta urunk ö felsége. Vitte Thordaig Ujfalun Iako Soldos Gáspár 2 lován szekeren, den. 50.” (VI/XVII-a. 58.)

1595. jún. 26. Kvár szkve: „Urunk öfelsége pattantusát, Mihály mestert és kömiesét, szakácsát és álgyunak való csigákat hoztak ala Somlyóról.” Vitték Tordáig. (VI/XVII-a. 72.)

1595. júl. 16. Kvár szkve: „Boldis György vitte Gingat Tordára, 6 lovon. Item Tordáról vitte Simon Gienga kényszerítéséből Enyedre. Attam neki 3 mélyföldre Biró uram akarattjából miért, hogy az tordaiak megh nem fizettenek volt neki fl. 2. den. 28.” (VI/XVI. 134.)

1595. szept. 20. Kvár szkve: „Durandot a fejedelem aranyművesét, három ötvös leányét és minden művelő szerszámát, item urunk képiróját Stolpso Vaggonit” Désig viszik. (VI/XVII-a. 98.) – Ezt az adatot ismertette KOMÁROMY A.: Báthory Zsigmond udvartartásához. Erd. Múz. 1901. 118. – A festő igazi neve Astolfo Vagioli; Veronából származott, jelzett művei 1617-ből a krakkói Corpus Christi kápolna oltárképei. (THIEME, U.–BECKER, F.: Allg. Lexikon der bild. Künstler. XXXIV. 1940. 38.)

1595. dec. Gyfnehérvár. Don Cesare Viadana jelentése a mantovai hercegnek a palotában rendezett ebédéről: „Hora giunti nella Sala grande. . . che v'erano doi credenze d'argenteria cosi bella e numerosa, et curiosa ch'io per me non lo saprei mettere in carta, cose certo ricchissime.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 316.) – Báthory Zs. ezüstcsészéje (1592) a M. N. Muzeumban. (Arch. Ért. 1883. 152.)

1598. Joannes Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről: „Albae Juliae in aedibus principis.” (SCHWANDTNER I. 1746. 877.)

1599. máj. 24. Prága. Cosimo Concino toszkán követ jelentése I. Ferdinánd toszkán nagyhercegnek: Báthory András fejedelem Báthory Zsigmondot a lemondása után „dopo

pochi giorni lo mandasse fuori delle stanze regie ad habitar da basso.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 593.)

1601. Bethlen Farkas feljegyzése (XVII. század második fele) Rácz György hajdúnap pusztításáról: „Albam Juliam . . . civitatem et Arcem mirum in modum defaedarunt, Emblemata et alia ornamenta, quibus erant Palatia Principum in Arce exulta, detraxerunt.” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis. V. Cibinii, 1789. 32.)

1603. márc. 1. Inventarium rerum omnium in arce Alba-Julieni repertarum, ab egregio Francisco Buday sacratissimae caesareae regiaeque Maiestatis provisorum Albensi succedenti sibi in officio, egregio Stanislav Kracker ad manus assignandarum die prima Martij anno 1603. — A leltár jelentősebb feljegyzései:

„*In inferioribus arcis et domini generalis habitationibus* — In primo hypocausto — In secundo — in tertio (Tapetes inauratae circumcirca; imagines in tabulis No. 7.) — In cubiculo (Tapetes laneae circumcirca).

In palatio arcis superiori — In hypocausto solutionis vicegerentis — In hypocausto secretarii — In hypocausto palatii maioris — In palatio ipso (Fenestrae vitreae magnae confractae Nro. 4. Candelabrum magnum aereum confractum Nro. 1.) — In hypocausto musicorum primo — In altero. (Ezekben a szobákban — a nagy palota kivételével — a leltár egy üvegablakot, egy ajtót, egy kemencét és egy asztalt említ.) — In reliquis habitationibus neque ianuae neque fenestrae sed omnia confracta et ablata sunt. — In conclavi inferiori (ablak és ajtórácsok vasból, egyéb szerszámok fából és vasból, vas és fa ajtó stb.) — In cella arcis prima (hordó borok és egyéb felszerelés) — In secunda (hordó borok és nagy létra).

Spectant praeterea ad provisoratum molae tres, quae omnino confractae et de novo aedificandae erunt.” (A teljes szöveg közölve: Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 205–208.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése János Zsigmondról: „Aedificia Albae spectabilia erexit, Palatia principalia, quae antea ob antistitem negligentiam arcta angustaque uidebantur, in decentem laxitatem splendoremque redegit, picturis doctissimis parietas intra forisque illustravit; belli simulacris, urbium oppugnationibus, apothegmaticis emblematicis; triclina, caenationes cubiculaeque ornavit, laquaearia aurato opere, sculptilibusque rosis distinxit: superbissimis aulaeis peristromaticisque omnia habitacula uestiuit: prorsus ut regiae magnificentiae decus, cum summa sapientia coniunctum uel in ipsis aedificiis perspicere liceat.” (I. 1876. 112.)

Szamosközy Báthory Andrásról: „. . . ruinas palatiorum restituere, dissolutos imbrices supplementis reficere.” (II. 1876. 27.)

Szamosközy egyéb feljegyzései a palotáról: „Principale palatium non contemnenda elegantia primum ab Episcopis Transilvanis quorum sedes dudum fuit, postmodum a Joanne secundo rege, Principe Transilvaniae excultum, ad occasum hybernum spectat, angulumque urbis late occupat. Huic templum imminet et ardui aedificij et molis, Michaeli primori angelorum dicatum.” (p. 26.) — Az 1603-i ostrom leírásában a palotáról szóló részletek: „Forte enim per id tempus Africus vehementior, et veris intemperie et incendio increbescens, raptum ex abiignis tegulis fomitem, nihil suspicantibus Germanis, in aulae principalis portam intra muros, pineis tectam scandulis dejecit. Illa correpta, validam flammam, in suprema proximarum aedium quae, Isabellae Reginae palatia appel-

lantur, citissime promouit. Consterat hic incendium obiectu summi templi testaceis inbricibus tecti, nisi turris tota aula temploque sublimior, ab Isabellianis aedibus auide excepisset cladem.” (p. 39–40.) – „. . . atque praeter haec aulae quoque Principalis postica ianua et Michaeliana Georgianaque porta, alijque passim loci, non tam spe superandi, quam obsessorum vires distrahendi, multa variaque contentione ac vehementia oppugnati sunt.” (p.52). SZAMOSKÖZY III. 1877. 26, 39, 40, 52.)

A XVI. századi gyulafehérvári építkezésekből in situ semmi sem maradt; csupán csak a székesegyház legújabb restaurálásakor (1970-es évek) került elő egy kettős félköríves ikerablaknak (20. kép) a töredéke (mérete 37×73×40 cm), amely befelé fordítva oldal-kölként volt befalazva Hunyadi László szarkofágjába. Stílusa az alvinci palota faragványaira emlékeztet.

Irodalom: KŐVÁRI 1866. 305–306. (történeti adatok). BALOGH 1934. 148 (a kolozsvári mesterek tevékenysége Gyulafehérvárt). 1935. 25, 1940. 546, BIRÓ 1941. 83. BALOGH 1943. 90–91., 1953. 48. FLOCA, O.: Regiunea Hunedoara, Ghid turistic, Deva, 1957. 478–479. BALOGH 1961. 343. 1964. 343. 1970. 239. 1973. 241.

Gyulafehérvár, városi házak (időrendben).

Bachkay Miklós püspök háza, utóbb Thatai Jánosnak, a Sz. Miklós kápolna rektorának háza. 1503. (BALOGH 1943. 253.)

Lázói János telegdi főesperes háza, utóbb a kápolnájában lévő oltár (altar piarum animarum) rektorának a háza. 1512. (uo. 253–254.)

Megyericsei János kolozsi főesperes kertés háza, római feliratos kövekkel. XVI. század eleje. (uo. 254.)

Thordai Salathiel dobokai főesperes kertés háza, római feliratos kövekkel. XVI. század eleje. (uo. 254.)

Sz. Anna kápolna káplánjának háza. 1524. (uo. 254.)

Stephanus Taurinus háza.

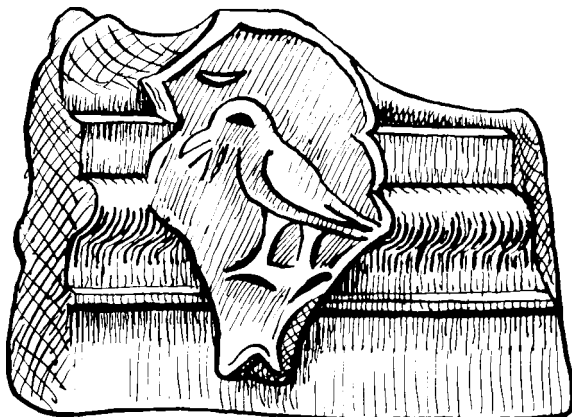
1519. S. Taurinus Stauromachia című művének utószavát így keltezi: „Aedibus nostris Albae Juliae pridie Nonarum Martii. Anno Graciae M.D.XIX.”

Tövisi János telegdi főesperes háza.

1526 máj. 26. Gyfnehérvár. Gosztonyi János püspök Tövisi János főesperes kérésére megerősíti Perényi Imre kiváltságlevelét, amelyet Tövisi házára adott: „super quadam domo lapidea in contigua vicinitate Capellae Sanctae Annae Matris Mariae versus septemtrionem in hac urbe nostra capitulari.” (Egyháztört. Emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1902. 207–208.)

Wolphard Adorján főesperes, püspöki vikarius (?) háza.

Ablak vagy ajtóparkány töredéke, tagolása: keskeny lemez, syma, széles lemez; közepén lófejes címerpajzs, mezejében szőlőfürtöt (?) tartó madár. 1520–1530 körül. Mész-kő, mérete 29×43×12. Lelőhelye: a vár. A címerképhez hasonló címer volt a Lázói ká-

Gyulafehérvár, párkánykőtöredéke. 1520–1530 körül.
Gyulafehérvár, Múzeum.

polna homlokzatának bal szélén (BALOGH 1943. 78. kép). Az utóbbi címer pedig valószínűleg Wolphard Adorján főesperes püspöki vikarius címere (BALOGH 1943. 206–207, 235). Nem lehetetlen, hogy a keret-töredék Wolphard gyulafehérvári házából származik.

Országház

1549. dec. 29. A marosvásárhelyi országgyűlés végzése, melyben sérelmezi a káptalani levéltár katonai megszállását, hangsúlyozván, hogy a levéltárhoz, (mely a székesegyház tornyának boltozott helyiségében volt) „Domus tamen vicinalis sit dominorum Nobilium Regni.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1975. 296.) – Ez feltehetőleg előzőleg egyházi épület volt.

Préposti palota

1553. máj. 3. Sopron. Verancsics Antal vallomása: „Idem testis dixit, quod cum frater Georgius hospitaretur in ejus Albae Juliae praepositurae domo. . .” (THEINER, A.: Vetera monumenta slavorum meridionalium. II. Zagreb, 1875. 40.)

1582. febr. közepe. A gyfehérvári jezsuita residentia visitatioja: „habent commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans” – azaz az egykori domonkos templomtól. (Fontes I. 1911. 222.)

1583. A jezsuiták megkapják a prépostság kertjét a Sz. György kapuval szemben. (l. a 66. lapon.)

Giorgio Blandrata háza.

1574. júl. 12. Gyfehérvár. Pierre Lescalopier: „Le 12 de Juillet le sieur Blandrata docteur medecin et 1-er comseiller du prince nous festoya dilitieusement avec musique long de disner.” (Studi și material de istorie medie. IV. 1960. 454.) – Blandrata tanácsuri tisztségéről: TRÓCSÁNYI 1980. 26, 103/140, 281/843.

1584. Franco Sivori genovai nemes 1590-ben írt Memorialeja gyulafehérvári tártózkodásáról: „Et il Lunedì seguente fui convitato dal Signor medico Blandrata consigliere di Sua Altezza in casa sua ad'un sontuoso banchetto, in quale furon anche convitati li Signori Stefano e Gabriello Battori, cugini del Principe, che parlavano bene italiano.” (PASCU, Ș.: Petru Cercel și Tara Românească. Sibiu, 1944. 190.)

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve az elhunyt G. Blandrata háza „in theatro civitatis”, melyet a fejedelem Simone Gengának adományozott. (BALOGH J.: Varadinum. Kézirat. 1978.)

Giovanandrea Gromo Blandrata lengyelországi és erdélyi működéséről, valamint jelleméről: „Compendio della Transilvania. Apulum. II. 1946. 198–199.

Irodalom: Dr. N. IGNA: Un medic italian la Alba-Julia in secolul al XVI-lea. Apulum. II. 1946. 399.

Castillio lapicida háza

1569. júl. 2. Gyfehérvár. János Zsigmond adomány levelében említve. (Adattár 76. 1.).

Zalatnai pénzváltó olaszok háza

1577. ápr. 7. Wladyslawów. Báthory István Báthory Kristófhoz: „Irtanak az Zalatnay olazok is nekwnk az haz feleol, kyt mi nekik Feyervarot attunk wolt miert hogy lattiwk wala, hogy annakwl semmikeppen nem lehetnek, holot amykor be jwttenek onnan vagy keneseot vagy araniat hozthanak be egiebeoue nem volt wolna io, hogy zallottanak wolna vele. . .” – „Kegyelmed tarcha megh eoket benne, mind addig, mig abban az tiztben leznek, mert mys csak vgy attwk nekyk hogy addig meeg abban az zolgalatba leznek, biriak azt az hazat.” (VERESS 1944. 71–72.) – 1574-ben – Pierre Lescalopier szerint – a zalatnai aranybánya bérlői „Jacomo Grisoni Venetien” és „Fausto Guai Romain”. (op. cit. 850.)

Turbulya Tamás festő háza

1579. nov. 1. Gorod vára. Báthory István lengyel király Turbulya Tamás képírónak (pictori nostri), aki öt hosszú ideig udvarában lengyel földön is szolgált. Czegán előnévvel nemességet adományozott, ezen kívül adómentes házat Gyulafehérvárt a Tégla utcában *Apadi István és Útőkezü János* szomszédságában és Borpatakon (promontorium) egy szőlőt. (LEHOCZKY T. közlése a vásárosnaményi Eötvös család levéltárából. Századok. 1880. 834.) – A román festészet kezdetéről szóló tanulmányban Toma Turbulea (Turbulya) néven. (Művészettört.Ért. 1956. 85.)

Ház a fejedelmi palota mellett.

1581. szept. 1. Kvár. P. Szántó István P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta.” (Fontes II. 174.)

Szeben városának háza

1583. márc. 30. Niepolomice. Báthory István király a szebeni magistrátusnak, – mivel az országgyűlések miatt gyakran kell neki Gyfnehérvárt tartózkodni –, egy házat adományoz: „integram domum intra muros praefatae civitatis Albensis Transylvaniae, in vicinitatibus domorum Egregii quondam Gregorii Doczi et Archidiaconatus de Küküllő, olim canonicalem”, melyet egykor János Zsigmond *Monaki György*nek adományozott, annak halála után pedig visszazsállt a fiscusra. (VERESS: Doc. II. 1930. 246.) – Veress szerint a ház első tulajdonosa Martinuzzi volt, utána a fiscusra szállt. (VERESS 1944. II. 224.)

Dóczi Gergely háza

1583. máj. 30. Niepolomice. Báthory István oklevelében említve Dóczi Gergely háza a falakon belül a küküllői főesperesség háza és a szebeni magistratus háza szomszédságában. (uo. 246.)

A küküllői főesperesség háza

1583. márc. 30. Niepolomice. Báthory István király oklevelében említve a küküllői főesperesség háza a falakon belül Dóczi Gergely háza és a szebeni magistratus háza szomszédságában. (uo. 246.)

Külföldi követek fogadására rendelt ház

1584. Franco Sivori genovai nemes Memorialeja (1590) gyfnehérvári tartózkodásáról: „dove mi fu assegnato per me e per miei gentil’homini una bona casa, solita di servire per li ambasciatori.” (PASCU, S.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185.)

Kovacsóczy Farkas kancellár háza

1584. Franco Sivori genovai nemes Memorialeja (1590) erdélyi útjáról: „E perchè per lettere, sendo in Valachia, havevo già prima fatta stretta amicitia col Signor Volgango Chovachiochij, Gran Cancelliero e terso presidente del Regno, persona di grandissima autorità e prudenza versata molto tempo nelli studij di Padova, e che possedeva benissimo la lingua italiana, fui visitato de esso e convitato l’indomani a banchetto in casa sua privatamente. . .” (PASCU op. cit. 1944. 185.)

1589. ápr. 5. Alba Julia. Báthory Zsigmond oklevele: „Donatio Egregij Joannis Kowachoczij super domo lapidea Albensi.” (O.L.F. I. Gyfnehérvári Kápt. Orsz. Ltár. Erd. fejed.

kancellária. II. Liber Regius Sig. Báthory. 407.) – Kérdés, hogy azonos-e Kovacsóczy Farkas házával, mely a várban volt a fegyvertár és Bánfi György háza szomszédságában. (SZÁDECZKY L.; Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 70.)

1590. aug. és okt. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „az fehérvári házat ha vagy az fejedelem, avagy ki utánam cancellarius leszen kivanja tőlek [gyermekai gyámjától], jó aron adjak oda és az pénzét tegyék az gyermekek summájához.” A végrendeletben említve: „Könyves ház”, a kincsek „az bótban”, és az „ebédlőház”. (SZÁDECZKY: i. m. 65, 66.)

1598. Joannes Bongarsius feljegyzése a Gyulafehérvárt látható római feliratos kövekről: „In aedibus cancellarii Wolfgangi Kowachoczii.” (SCHWANDTNER II. 1746. 880.)

Kovacsóczy Farkas 1540 körül született Erdélyben. Forgách Ferenc pártfogoltja. 1562–1571-ben Itáliában, Padovában tanult, majd visszatérése után Forgách mellett títár. 1572–1574-ben ismét Padovában az ifj. Báthory Istvánnal. Utána Krakóban Báthory István király mellett az erdélyi kancellária titkára. 1576-ban visszatér Erdélybe, 1581-ben Báthory Kristóf egyik végrendeleti végrehajtója. 1583-ban a hármaskormánytanács tagja, 1585-től kancellár. Báthory Zsigmond 1594-ben kivégeztette. Itáliai tanulmányairól, rendkívüli műveltségéről, irodalmi munkásságáról, levelezéséről, a neki dedikált könyvekről: SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 82–91; VERESS E.: Matricula et acta. I. Padova. Bp., 1915. 68, 76–77, 206–213; VERESS E.: Matricula et acta. Bp., 1941. 196, 201, 211, 574–575; A magy. irodalomtört. bibliográfiája. I. Bp., 1972. 319; RMNY. I. 786. lap (a nyomtatványok felsorolása). Szamosközy neki ajánlotta az erdélyi római régiségekről írott művét (Analecta lapidum. Padova, 1593) és verset írt címeréről. Gyulafehérvári palotájában „könyves ház” volt. 1584-ben P. Ferrante Capeci így nyilatkozott róla: „parla italiano cosi come nativo; ha ritenuto l’habito italiano insin’ a questo Natale.” (Fontes II. 1913. 59.) Hasonlóképpen írt róla Possevino: „ch’egli essendo stato lungamente in Italia, et havendo praticato coi migliori, et essendo anco stato a Vostra Santità ambasciadore a nome del re, ha pure veduto la grandezza dell’ingegno di molti, et la frequenza de’ migliori popoli della christianità si grande et si unita in una fede.” Kovacsóczy tisztségeiről: TRÓCSÁNYI 1980. 30.

Bartholomaeus Olah háza

1585. ápr. 3. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Bartholomaeus Olah adományát, mely szerint házát „in suburbio Albensi” a jezsuitáknak adta. – 1585. júl. 20. a jezsuiták beiktatása a házba „in platea Nagyódogasszony nuncupata”, melyet Barth. Olah végrendeletileg nekik hagyott. (Adattár. 67.)

Bánffy György háza

1589. ápr. 5. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond adománylevelében említve Bánfi György háza a várban Kovacsóczy háza szomszédságában. (SZÁDECZKY: i. m. 70.) Bánffy György udvari főkapitány 1572–1575; 1575-ben tanácsúr (TRÓCSÁNYI 1980. 24.).

Simone Genga fejedelmi fundátor háza

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond Simone Gengának adományozza az elhunyt Blandrata orvos házát „in theatro civitatis Albensis”, Kolozsvári Gábor fejedelmi titkár háza és Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza szomszédságában. (BALOGH J.: Varadinum. Kézirat. 1978.)

Kolozsvári Gábor fejedelmi titkár háza

1590. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Kolozsvári Gábor háza „in theatro civitatis Albensis” S. Genga házának a szomszédságában. (uo.)

Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza „in theatro civitatis Albensis”, S. Genga háza szomszédságában. (uo.)

Apaffi Miklós szállása

1591. Kiss János szerződése, melynek értelmében Gyulafehérvárt épülő házát nov. 24-én átadja Apaffi Miklósnak [Apaffi Gergely fiának] élethossziglan. (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. Fasc. 25. A.) Apaffi Miklós tanácsúr, Küküllő megyei főispán (TRÓCSÁNYI 1980. 23.).

Báthory Boldizsár háza

1594. Szamosközy István feljegyzése: „Bátori Boldizsár mikor az uj házát az prépostház ellenében építette Fejérváratt, a boltása néki szakadt, tizenhat kék darabontnál többet opprimált.” (IV. 1880. 41.)

Pietro Busto udvari zenész háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond zenészét Pietro Bustot megerősíti a neki adományozott ház birtokában: „integram domum suam lapideam in platea Olasz utcza vocata, intra muros civitatis huius Albensis, in vicinitatibus domorum ab una Generosi Ioannis Baptistae Musto magistri chori musicorum nostrorum, parte vero ab altera nobilis Francisci Kovach in comitatu Albensi Transsylvaniae existenti habitam ab Egregio Nicolao Zolyomi in rationem nostram emptam, a nobisque eidem Pietro Busto donatam.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.) – Busto 1595 jan. 21-én kelt jelentésében említi a gyfehérvári római régiségeket. (Tört. Tár. 1878. 970.)

Kolozsvár város háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond fenti adománylevelének a hátára jegyzve: „Fejérvári házhoz való.” (Kvár város levéltára. Fasc. IV/104. – VERESS: Doc. IV. 1932. 217.) Vagyis Busto háza utóbb Kolozsvár tulajdonába került.

Zólyomi Miklós háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve egregius Nicolaus Zolyomi háza: „in platea Olasz utca vocata, intra muros civitatis Albensis”, melyet a fejedelem megvásárolt és Pietro Busto-nak adományozta. (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.)

1633. aug. 29. Rákóczy György oklevele *Zólyomi Dávid* notaperéről, melynek során az egyik tanú Perneszi Erzsébet vallja: „Mikor még Zoliomi uram kezénél nem volna Gyalu vára, egykor itt Fejérvárat maga házánál lévén . . . azt hallottam . . .” (Erd. Orsz. Eml. IX. 1883. 361.) – A Zólyomi családnak ez az újabb háza nem azonos a fentemlítetttel.

Johannes Batista Musto (Mosto) udvari zenész háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond adománylevelében említve: „In platea Olasz utca vocata, intra muros civitatis huius Albensis, in vicinitatibus domorum ab una Generosi Ioannis Baptistae Musto magistri chori musicorum nostrorum.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.)

Kovach Ferenc nemes háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Busto háza szomszédságában „parte vero ab altera nobilis Francisci Kovach” háza az Olasz utcában. (uo. 216.)

Pompeio Panichi, utóbb Dominico Panichi háza

1595. jún. 20. Gyfehérvár. Instrumentum, quo Sigismundus princeps domum certam Albae cum iure regio donat Pompeo Panichi. (Fontes V. App. VI. No. 125.)

1596. aug. 16. Litterae pro domo dominici Panichi empta a collegio Albensi. (uo. No. 134.)

Petrus Bailla de Keoreosbanya pixidarius háza

1598. febr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond gyalogpuskásának Petrus Bailla de Keoreosbanyának a házát „extra muros huius civitatis nostrae Albensis in platea Teowis uca vocata” felmenti mindennemű adó alól. (VERESS: Doc. V. 1932. 143.)

Kochis Pál háza

1598. febr. 18. Báthory Zsigmond oklevelében említve „domus . . . Pauli Kochis auri-gae nostrae” a falakon kívül a Tövis utcában. (uo.)

Keresy Péter gyalogpuskás háza

1598. febr. 18. Gyfehérvár. A Báthory Zsigmond oklevelében említve „domus . . . Pet-ri Keresy peditis nostri pixidarii” a falakon kívül a Tövis utcában.(uo.)

Bodonyi István kincstárnok háza

1598. máj. 1. Gyfehérvár. Mária Christierna oklevele arról, hogy Stephanus Bodoni thesaurarius „domum et curiam suam nobilitaren vicinam collegii Albensi” eladta a jezsuitáknak ötszáz forintért. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 180.)

1599. máj. 1. Gyfehérvár. A káptalan oklevele arról, hogy Stephanus Bodonyi eladta ötszáz forintért a jezsuitáknak „Domum suam Albensem, collegio Patrum Societatis Jesu contiguam.” (uo. No. 213.)

Praefectus regni háza

1598. Joh. Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről, amelyek láthatók „Ad aedes praefecti regni.” (Schwandtner I. 174. 879.) A ház gazdája valószínűleg Jósika Istvánnal azonos (TRÓCSÁNYI 1980. 181, 337.).

A lovassági parancsnok háza

1598. Joh. Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről, amelyek láthatók „in aedibus praefecti equitum.” (uo. 880.) A ház gazdája talán Sibrik Gáspár udvari főkapitányal azonos. (TRÓCSÁNYI 1980. 339.)

Kornis Gáspár palotája

1600. ápr. 8. Róma. Giovanni Mocenigo követ a velencei dogenak: „et che in Albai-ua haveva tolto [Mihály vajda] al Cornis, che fu quello che tradi il Cardinal Bathori, un bellissimo palazzo, et appropriatolo alla sua medesima persona per sua habitatione.” (VERESS: Doc. VI. 1933. 77.)

Kornis Gáspár huszti főkapitány volt. 1577-ben a vár kapuját építtette (I. a VIII. Közleményben, A H. 1980/2.) 1594-ben is ezt a tisztséget töltötte be. (VERESS: Doc. IV. 1932. 67.) Egyéb tisztségei: 1575 máramarosi alispán, 1595–1601 tanácsur, 1599-ben főgeneralis. (TRÓCSÁNYI 1980. 30.)

Geszthy ház

1607. okt. 5. Gyfehérvár. Rákóczy Zsigmond Szamosközy Istvánnak adományozta Fehérvárt az ún. Geszthy házat. (SZAMOSKÖZY I. tört. maradványai. I. Bp., 1876. VIII. lap.)

Valószínűleg Geszthy Ferenc generális, dévai kapitány háza volt, aki 1595-ben halt meg.

Gálffi ház

1627. jan. 18. A török követséget Gyulafehérvárt a „Gálffi házban” szállásolták el. (Erd. Orsz. Eml. VIII. 1882. 76.) – Ez a ház feltehetőleg a XVI. század utolsó negyedében Gálffi Jánosé volt, Báthory Zsigmond egykori nevelőjéé, akit 1594-ben kivégeztek.

Szamosközy István történetíró háza

1607. okt. 3. Gyfehérvár. Rákóczy Zsigmond fejedelem Szamosközynek adományozta az ún. Geszthy házat. (Szamosközy tört. maradványai. I. 1876. VIII. lap.)

Szamosközy itáliai, padovai tanulmányairól, műveiről, közöttük régészeti kiadványáról (Analecta Lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum. Patavii, 1593.) l.: VERESS E.: *Matricula et Acta*. Bp., 1941. 211, 273–274, 574–575.

Szamosközy régészeti műve megírására a gyulafehérvári antik gyűjtemények (Megyericei János, Várday Ferenc, János Zsigmond, Báthory István, Kovacsóczy Farkas stb. gyűjtései) ösztönözhatték. Munkáját Kovacsóczy kancellárnak ajánlotta 1593. febr. 20-án.

Bocskay István Szamosközyt a gyfehérvári káptalan levéltára egyik konzervátorának és országos történetírónak nevezte ki. Bocskay végrendeletében 2000 forintot hagyott a kolozsvári konvent jövedelméből történeti műve kinyomtatására. Szamosközy 1598-ban már erősen előrehaladt a munkájában (uo. VIII. lap).

A főurak házai

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése az 1603-iki ostromkor támadt tűzvészről: „Inde deinde velut e sublimi torridae turris culmine dejectum in inferiora malum, omnes magnatum domos ob tegulas ligneas concipiendo ignj obnoxias, populando peruasit tam repentino impetu, ut mirum fuerit, nec interualla longiuscula aedium, nec vicorum laxitatem ullam remoram ad cohibendum ignem praestare potuisse.” (III. 1877. 40.)

A polgárság házai

A gyfehérvári polgárság építkezéséről eddig még nem került elő adat, a város története sincs feldolgozva. Némi tájékoztatás szolgálhat azonban Báthory Zsigmond keltezetlen oklevele (1590-es évek), amely közli a bírák és az esküdt polgárok névsorát: „Stephanus

Nyrew, Martinus literatus notarius, Jacobus Chizmazia, Jonas literatus, Martinus Mezaros.” (Latin formularium. XVI. század vége. Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 999. fol. 27^v–28^v.)

Gyulafehérvár, nagy templom (székesegyház), sírkövek (XVI. század)

Források és irodalom: VETT 1697 = Johannes Georgius VETT kézírata a sírkő-feliratokról, amelyeket 1696. szept. 28–29-én jegyzett le. (Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 977. Napló 1697-ből. –FASCHING 1743=FASCHING, F.: Nova Dacia. Claudiopoli, 1743. –SZEREDAI 1791=SZEREDAI, A.: Collectio continens tabulas vetustorum et recentiorum monumentorum, quae in templo Albae olim Juliensi nunc Carolinensi in Transilvania sunt fueruntque locata. Albae-Carolinae, 1791. – KŐVÁRI 1866.–BALOGH 1943. – ENTZ 1958 = ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958.

Megyericsei János kolozsi főesperes sírköve. 1507. (elpusztult.)

A sírkő felirata: VETT 1697. FASCHING 1743. 55–56. („negro incisa marmorii.”) BARABÁS M.: Megyericsei János kolozsi főesperes. Erd. Múz. 1907. 115–121. BALOGH 1943. 249–250. ENTZ 1958. 171.

Várdy Ferenc püspök sírköve 1524. (elpusztult.)

A sírkő felirata: VETT 1697 (közli a sírkő köriratát: „Episcopus Ecclesiae Albensis Transylvaniae: Franciscus de Kis Varda.” és az epitaphium verset). KŐVÁRI 1866. 279. BALOGH 1943. 350–351. ENTZ 1958. 242, 271.

Statileo János püspök sírköve 1542.

Felirata és irodalom: BALOGH 1943. 251. l. 170 kép. ENTZ 1958. 168, 214.

Címeres sírkő töredéke. XVI. század első fele. (elpusztult.)

A címerben ágat tartó madár és N T betűk. Hasonló címer egy párkány töredéken (l. a 81–82. lapon) és a Lázói kápolnán. A Wolphard címerhez hasonlít.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 37. ENTZ. 1958. 173.

Martinuzzi György síremléke 1552. (elpusztult.)

Sírkőlap Martinuzzi címerével. A címerpajzs felső mezejében holló, alsó mezejében unicornis, a pajzson mitra és kardinális kalap; a címer alatt felirat (SZEREDAI 1791.25.):

MORIENDVM EST OMNIBVS

1552

Helye: az 1826-i leltár szerint: „Ad columnam chori ex parte Evangelii lapis sepulchralis in quo haec sunt sculpta: Moriendum est omnibus 1555.” (ENTZ 1958. 214.)

Megrendelője Ascanio Centorio szerint I. Ferdinánd: „Al Frate Giorgio . . . fu pur al fine data stanza nella chiesa d’Albagiulia, ove da alcuni Suoi amici portato, fu posto in

una sepoltura di pietra in mezzo la nave maggiore della chiesa – appresso a quella del Re Giovanni Uniade Corvino, – ch'in l'ultimo a spese di Ferdinando l'have fatto ponere il Castaldo.” (CENTORIO, A.: Commentarii della Guerra di Transilvania. Velence, 1565. 148.)

Említi Giovanandrea Gromo 1565-ben: „tre seulture de fino marmo sottilmente intagliate l'una d'Huniade, l'altra di Gio. Sepusco, padre del Re presente, poi quella del Cardinale fra Giorgio.” (Apulum. II. 1946. 175.)

Irodalom: SZEREDAI 1971. 25. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 172. Korunk. 1968. 1261. (Kazinczy Ferenc feljegyzése a helyéről, valamint Bitay Árpád feltevése arról, hogy a XIX. század elején a padlózat felemelésekor a föld alá kerülhetett.)

Kendi Ferenc és Antal síremléke. 1558. (Részben elpusztult.)

Kőszarkofág volt, amelyből két rövid oldallap maradt fenn, beillesztve a Hunyadi szarkofágokba; újabbban ezekről leválasztva külön vannak a falba illesztve.

Kendi címeres töredék (66. kép): a címerben F & A K betűk, jobb szélén növényi ornamentikával díszített (65. kép). Anyaga mészkő. Mérete 48×75×19 cm.

Kendi Ferenc erdélyi vajda pecsétje közölve: VERESS E.: Izabella királyné, Bp. 1901. 363.

Maszkos töredék, közepén két egymásra helyezett pajzs, a felsőben félig emberi, félig állati arc. Anyaga mészkő. Mérete 49×76×14 cm. Megjegyzendő, hogy a két dombormű stílusa nem azonos, aligha tartózhattak egy síremlékhez.

A vajdai tisztséget Kendi Ferenc 1553-ban kapta I. Ferdinándtól Dobó Istvánnal együtt. Mindkét Kendi tagja volt a helytartói illetve a fejedelmi tanácsnak. Antal 1542–1551, 1556–1558, Ferenc 1542–1548, 1556–1558. Mindkettőt 1558-ban kivégezték. (TRÓCSÁNYI 1980. 20.)

Irodalom: SZEREDAI 1791. 34. (már akkor a Hunyadi szarkofágokhoz voltak illesztve). VERESS E.: A Hunyadiak síremlékei és Csataldo. Magyarország Műemlékei. I. 1905. BALOGH 1934. 134. BIRÓ 1941. 93. ENTZ 1958. 214. l. 183 kép.

Sírkő-töredék 1558 (Gyulafehérvár, Múzeum)

Sírkő maradványa, egyszerűen profilált keret szegélyében antiqua betűs felirat. Anyaga mészkő. Mérete 22×53×6 cm. Felirata (feloldva a ligatúrákat) AE ANNO 1558 I DIES.

Izabella királyné (†1559) síremléke

Kőszarkofág (67. kép), fedőlapján az elhunyt fekvő alakja, lábánál címere négyelt pajzsban; homlokfalán dombormű az irgalmas szamaritánus történetének a jeleneteivel (Lukács evangéliuma 10. 30–37). Anyaga kemény mészkő, Kővári és Bágyuj szerint szürke márvány. Mérete 69×215×112 cm; a felső rész magassága 45–49 cm. Valószínűleg a másik hosszú oldalra vagy a rövid oldalak egyikére volt felvéve Csáky Mihály epitaphium verse.

1565. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „un humil deposito della Regina Isabella in un cantone il piu scuro della Chiesa.” (Apulum, II. 1946. 175.)

1605. jún. 12. Kassa. Bocskay István levele Thurzó Györgyhöz: „Az Gyula Fejérvári Szentegyházban eltemetett böcsületes személyeknek sírjainak feltörése, Hunyadi Jánosnak, Ivatskonak, János király Fiának s az édes Anyjának tagjai és csontjai kihányása. . . Mindezeket penig az ő felsége vezéri és hada hadnagyi jelenlétében cselekedték az ő felsége Ország oltalmára bocsátott vitézi.” (ECKHARDT S.: Rimay János összes művei. Bp., 1955. 299.)

Irodalom: FASCHING 1743. 55. SZEREDAI 1791. 24, 49. KŐVÁRI 1866. 278. VERESS E.: Izabella királyné, Bp., 1901. 486 (közli Csáky Mihály epitaphium versét). ÉBER L.: Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet. VIII. 1909. 182 (a Zápolya síremlékek egy mester művei, olasz és német hatás mutatkozik rajtuk; talán lengyel eredetűek). DIVALD K.: Magyarország művészeti emlékei. Bp., 1927. 189, 206. képpel. PÉTER A.: A magyar művészet története. II. 1930. 14. 1. képpel. BALOGH 1934. 148. 1940. 560. (német hatás mellett helyi hatások, talán kolozsvári munka), 555. képpel. BIRÓ 1941. 43. BALOGH 1956. 313. ENTZ 1958. 168. BALOGH 1964. 357. Istoria I. 1968. 420. BALOGH 1973. 247. BÁGYUJ L.: A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. Korunk. 1978. 12. sz. 1039, 1040.

Dávidnak, Izabella királyné étékfogójának sírköve. XVI. század 3. negyede. (Elpusztult.)

Címeres sírkő lap, címerében hattyú. Felirata:

GENEROS . . . LAO . . . DIVAE . . . GINAE
PA . . . DAPIFER . . . DAVID
SBC PRO MEM

Irodalom: SZEREDAI 1791. 38. ENTZ 1958. 173.

Varkocs Tamás bihari főispán sírköve 1566. (Elpusztult).

Felirata:

HIC. IACET. AN. . . . IM. PANNONIAE. THOMAS.
DE. STEMMATE. VARKOTZ.
NON. MINVS. HIC. PATRIAE. PACEM.
STVDIOSVS. AM . . .
. . . ENT. MONVMENTA. DVORVM. MARTE.
POTENS. CONSTANSQVE. FIDE. SPECTA. . .
ET. PIETATE. GRAVIS. CVNCTANDO.
RESTITVIT. REM.
IVDICII. DIVES. . .
NITA. . . DICERE. PAR. . . VS
. . . TAMEN, IVSTVM. SOLIVS. AB. CRE.
PEPENDIT.
POSTERITAS. MOERET. LVGETQVE. SILESIA.
NIOPSIAE. AT.

VIRTVTIS HONOS. ET. FAMA. MANEBIT.
IN. AEVVM.
MOLLITER. OSSA. CVBENT. SVPERA. MENS.
GAVDEAT. AVLA.
VIVIT. NICOLEOS. HAERES VIRTVTIS.
AVITAE.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 41. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 172.

Krisztina asszony sírköve. 1570. (Elpusztult)

Felírata:

INDITA TELLVRIS CHRISTINA · P . . .
GO · BVDAE
HOC RECVBO · STEPHANI NVPTA
PUDICA OS
VIX · BENE · QVINQVE · MEI LACHESIS
COMPLEVERAT AEVI
LVSTRA FERA CVM MEA
FATA · MAN . . .
FEB. II. 1570.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 31. ENTZ 1958. 172.

János Zsigmond fejedelem síremléke. 1571.

Kőszarkofág (68. kép), fedőlapján az elhunyt páncélos alakja. Mindkét hosszoldalán dombormű csatajelenettel; négy sarkán szárnyas géniuszok dombormű faragással. A fedőlap alsó végében címer, ágaskodó oroszlán, az elhunyt két oldalán egy-egy félig előbúvó angyal (VII. Közl. 1980. . . . 1.) Anyaga kemény mészkő, Kővári és Bágyuj szerint szürke márvány. Mérete 84X220X96 cm; a felső rész magassága 62. cm.

Az egykori epitaphium vers közölve: Archiv des Vereins für Sieb. Landeskunde. N. F. Jakab II. 1888. 94.

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése a temetési pompáról: „Vbi in Basilica urbis maiore, ad tumbam peruentum est, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, habito peractoque panegyrico corpus terrae redditum est. . .” (I. 1866. 118.)

Irodalom: FASHING 1743. 55. SZEREDAI 1794. 23. KÖVÁRI 1866. 278. ÉBER L.: A Hunyadiak tumbája. Arch. Ért. 1904. 332–340. ENTZ 1958. 168. l. 186 kép. SEBES-TYÉN 1963. 73. lap 40. kép. BÁGYUJ L.: A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. Korunk. 1978/12. 1039 (a dombormű a hadadi csatát ábrázolja), 1040 (új helye a Várday kápolnában, ahol a tumba mindkét domborműves oldala látható).

János Zsigmond tanácsosának sírköve. 1574. (Elpusztult.)

Felirata:

CONSILIAR. DD IOANNIS SECVNDI RE
GIS. . . ANNO AETATIS SVAE
SVPRA. . . ANNO MDLXXIII IVNII
DIE XXIII HORA IIII POMERIDIANA
ALBAE IVLIAE

Irodalom: SZEREDAI 1791. 27–28. ENTZ 1958. 172.

Báthory Miklós sírköve. 1576. (Elpusztult.)

Epitaphium

Nicolai Bathorei, Generosae Indolis
Pueri, filii illustrissimi Principis Cristophori
Bathorei, Vayvodae Transilvaniae, qui
Obiit anno M D LXX VI. Aetatis suae
IX. die Junii ultimo.

Hic jacet eximiae puer indolis, ortus ab alto
Stemmata Bathoridum, nomine Nicolaus.
Sarmatiae Stephanus Rex est huic sanguine junctus,
Dacicus est pater est Vayvoda Christophorus,
Bocskaianae generosae parens Elisabethe stirpis;
Huic tamen brevis haec vita caduca fuit.

Irodalom: VETT 1697. SZEREDAI 1791. 49.

Giczi (Ghyczy, Géczy) János kormányzó síremléke. 1588. (Elpusztult.)

Sírkő töredéke, felirata:

. . . ANNIS · GICZI . . . ANSILVAN . . .
AC · PATRIS · D . . . FELIX . . .
SVMMA . . .

Ghyczy tisztségei: 1572 váradi vicekapitány, majd főkapitány, 1585–1588 kormányzó, 1585–1580 tanácsur. (TRÓCSÁNYI 1980. 27.)

Irodalom: BOD Péter: Hungarus Tymbaules. Nagyenyed 1764. 50. SZEREDAI 1791. 42. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 173.

Vitézi sírkő XVI. század 2. fele.

Kőszarkofág fedőlapja (71. kép), rajta fekvő alak, hosszú dolmányban, köpenyben, tol-
las süvegben, jobbában buzogány, bal keze kardján nyugszik. A sírkő alsó része csonka. Ré-

János Zsigmond fejedelem síremléke (háttoldal). 1571. Gyulafehérvár, székesegyház, Várdy kapolna.

gebben tévesen Hunyadi János sírkövének tartották. A sírkő alsó végén kőfaragójel (70. kép). Anyaga: mészkő, mérete 191×88 cm.

A mesterjegy a Seres család jegyéhez hasonló, de nem azonos vele. Mindazáltal a hasonlóság alapján feltételezhető, hogy a Seres-műhelyből, vagy legalábbis Seres János köréből származik.

Irodalom: 1. Seres János címszó alatt: *Ars Hungarica* 1974. 373. Továbbá: KŐVÁRI 1866. 278. (nem Hunyadi sírköve). ENTZ 1958. 140. l. 184. kép. BALOGH J.: Késő renaissance kőfaragó műhelyek. *Ars Hungarica*, 1974. 372–373. Korunk (Kvár) 1968. 1260–1261. (Bitay szerint Bocskay István síremléke 1608-ból).

Bocskay Erzsébet sírköve. 1581. (Elpusztult.)

XVII. század 2. fele. Bethlen Farkas feljegyzése: „Eodem (a nagy templomban) antea conditi sunt. . . Elizabetha Bocskai demortui Principis [Bocskay István] soror eademque Christophori [Báthory] Principis uxor.” (BETHLEN F.: *Historia de rebus Transilvanicis*. VI. Cibinii, 1789. 494.)

Gabriel Literatus de Kolosvar fejedelmi titkár síremléke. 1591. (89. kép). Elkallódott.

A sírkő bal széle és jobb alsó sarka hiányzott. A széles sírkő-táblát cannelurás pilaszterek keretelték, a mezeje közepén címer, felette és alatta feliratok. A címer feletti felirat kiegészítve Vett 1697. évi feljegyzésével:

EPITAPHIVM GABRIELLIS LITERATI DE KOLOSVAR
SECRETARII ILLVSTRIS · PRINCIPIS · DNI · D · SIGIS-
MVNDI BATHORI TRANS · ET SICVUL[ORVM] . . .

A címer két oldalán: MEMENTO MORI

A címer alatt újabb felirat:

HOC GABRIEL TVMVLO PROPE PIGNORA CHARA QVIESCVNT
FRANCISCI ET MEMBRA TENELLA SARAE
[CLAR]VS ET CVNCTIS FVIT IN SERVIRE PARATVS
..... AGENS INTEGRITATE FIDE
..... SERERE PISSIME IESV
QUANDO ANTE TRIBVNAL . . . ER
OBDOR [MIVIT] [DO]MINO ANNO : : .
ANNO M D LXXXXI . . .
CATHERINA ZEGEDI RELICTA
THOMAS AC GEORGIVS FR(ATRES) . . .

Kolozsvári Gábor Báthory István familiariusus volt, 1573-ban Padovában tanult (VERESS E.: *Matricula et acta*. Bp., 1941. 83.) Tisztségei: 1567–1572-ben a nagyobbik kancellária irnoka (TRÓCSÁNYI 1980. 192.); 1575-ben kancelláriai titkár (uo. 185.); később Báthory Zsigmond titkára lett.

Valószínűleg ugyanehhez a családhoz tartozott Joannes Literatus Kolozsvári camerarius Thordensis, akinek a nevét az 1590. dec. 20-án kelt oklevél említi.

Gabriel Literatus sírköve 1931-ben a székesegyház déli kereszthajójában volt több darabban, akkor fényképeztem; 1969-ben már nem találtam, Entz Géza sem említi könyvében (1958). A sírkövet Vett kézírata említi, de már akkor (1697) is töredékes állapotban lehetett. Darabjai feltehetőleg a székesegyház 1907–1916 évi restaurálásakor kerültek elő.

Irodalom: VETT 1697. SZEREDAI 1791. 50. (tévesen 1581-es évszámmal).

Kovacsóczy Farkas kancellár síremléke 1594.

1590. aug. 3. Gyfehérvár. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „temessenek el ott, ahol helt csináltattam neki [a holttestnek], Fejérváratt, a koporsót is kőből csináltassák meg, amint én elrendeltem volt, kinek jegyzését megtalálják; Gienga is az én barátom jobban elejekbe tudja adni.” (Tört. Tár. 1893. 56.)

1591. okt. 25. Gyfehérvár, Kovacsóczy Farkas kancellár végrendelete: „Testemet mikor annak ideje lezen, aggiak meg az ew annianak a földnek. Az mellij rakot sijrt Feijeruarat a templomban chinaltattam, kyben ijmmar a zegen Aniammal Egnehanian feköznek oda tegiek, kőből chinaltassanak kijwöl valami memoriat chak illien Inscriptioual

Volffgangus Kouachoczy iaceo hic cum
meis, quis fuerim si bene quid egi, scient
posterii.”

(Kvár, Akad. Ltár., régebben Erd. Múz. Levéltár, br. Bálintitt levéltárban Kovácsóczy eredeti végrendelete. — Kelemen Lajos közlése.)

A síremlékről egyéb feljegyzés nincsen, kérdés egyáltalán, hogy elkészült-e.

Irodalom: SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas, Bp., 1891. 76. (a síremlék tervezője Genga).

Lenczies Györgynek és feleségének Szenfalvi Annának síremléke. 1594. (Elpusztult.)

A síremléket Lenczies György fiai, Mihály és Gábor állították szüleiknek. Feliratai:

MOLE. SVB. HAC PROBITATE. NITES,
PIETATE. GEORGI.
LENTZIES. CUM. CASTA. CONIVGE.
PONE. IACES
HIC. DOMINAE. ILLA. VIRO. PARITER.
VIXERE. FIDELES.
AMBO, IN. LEGE. PII. CONSERVERE.
DEI.
HVIVS. ET. AETERNOS. SVPERAVIT'
VITA. CATONES.
IN. PATRIAM. PIETAS. IN. DOMINVMQVE
FIDES. (A felső mezőben.)

GEORGIO. LENCZIES. ANNAEQVE. SZENFALVAI.
PAREN. DESIDERAT.
AETATE. IN. SENILI. DEFVNCT.
MICHAEL. ET. GABRIEL. MOESTISSI. FRATRES.
POSVERVNT. A. D. 1594.
VIXIT. PATER. ANNOS. 63. GENITRIX.
ANNOS. 55 OBIERVNT.
PATER. VI. MATER. VERO. XXXI. DIE.
MENSIS. MAY. 1593. (Az alsó mezőben.)

Lencsés György tisztségei: 1581 előtt Báthory Kristóf feleségének Bocskay Erzsébetnek az udvarmestere, 1587–1593-ban kincstári számvevő. Fia Gábor 1587-ben a kisebb kancellária írnoka. (TRÓCSÁNYI 1980. 332, 368, 392.)

Irodalom: SZEREDAI 1791. 14. KŐVÁRI 1866. 279. (1593-as évszámmal). ENTZ 1958. 172. (sajtóhibából 1549-es évszámmal.)

Báthory Boldizsár (†1594) castrum doloris-a. 1599.

XVI. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „Curaverat etiam [Báthory András 1599-ben] sepulcrum Balthasari Bathorio fratri fabricandum, quem quadriennio ante Sigismundus Princeps, in nova arce, quae ad Zamosum [Szamosújvár] est, indicta causa necaverat, eiusque ossa Cardinalis Albam transferre solemnibus exequiis destinaverat, ut ex infami, ignobilique sepulcro erutum de integro in conditorium Bathoriorum Principum inferret, ac quae posset, pro tempore iusta fratri germano persolueret. Id monumentum ligneum quidem, sed artis ministerio in apsidem laqueatum aliasque figuras eleganti opere formatum erat. Totum sepulcri aedificium atro holoserico panno indutum erat, quod per seriem argentei clavuli, in eum usum conflati, materiae adstringebant. Hos clavos Andreas Princeps, uti ocium quodammodo in negocium verteret, ac fraternae pietati deditum officium faceret, ipse suis manibus beneficio malleolorum, monumento ligneo ordinatim incuciebat, totosque dies ei solum negotio vacabat. Miserabili instabilitatis rerum humanarum documento, ferale monumentum fraternis ossibus parans, in quo paucis post diebus magno cum fortunae ludibrio ipse qui fecerat, conderetur.” (II. 1876. 279–280.)

Báthory András Báthory Boldizsár tetemeinek ezüst koporsót csináltatott, amelybe utólag öt temették el. L. a feljegyzést 99. lapon.

Johannes Baptista Musto (Mosto) síremléke. 1596. (Elpusztult.)

Felirata Johannes Georgius Vett 1697. évi feljegyzése szerint:

„Nobili Johanni Babtistae mastro Veneto
Serenissimi Transylvaniae Principis Sigismundi
Chori Praefecto: Altima marito et Petrus
Angelus Musitanus socero dilectissimo

Et desideratissimo moerentes re . . . erunt
Vixit annos, menses huius Saeculi MD XC VI.”

Mosto gyfnehérvári madrigáljait 1978-ban hanglemezen kiadták. (G. B. Mosto: Il primo libro de' madrigali. Hungaroton. SLPX. 11867.) Múveit méltatta: BARLAY Ö. Sz.: G. B. Mosto gyulafehérvári madrigáljai. Magy. Zene. 1975. 173–182.

Báthori András síremléke 1599.

1599. dec. 14. Gyfnehérvár. Valentin Walawski, Mihály vajda kozák kapitánya Tharowski Andrászt értesíti Báthory András temetéséről. (VERESS: Doc. V. 1932. 365.) – 1599. dec. lengyelországi jelentés Báthory András haláláról és temetéséről. (uo. 368.)

1599–1600. Joannes Daraki jelentése: „Corpus Cardinalis magna pompa tempore comitiorum, una cum capite, quod ante allatum reliquum corpus duabus hebdomadis erat a Siculis abductum, sepulturae mandavit, in sepulcro argenteo, quod reliquijs Balthasaris Bathory pro quinque millibus florenorum extruxerat.” (HURMUZAKI, E.: Documenti privitóra la Istoria Románilor. III/1. Bukarest, 1880. 432. VERESS: Doc. V. 1932. 368.)

1600. Jezsuita jelentés: „Caput Albam allatum et in nostro templo asservatum, eosque dum reliquum corpus iussu vaivodae [Mihály vajda] adveheretur, 24. Novembris capiti aptatum, subcollantibus regni senatoribus, in maius templum delatum et terrae mandatum est. Prosecutus etiam funus vaivoda facem accensam gestans, et iustis (quae Reverendissimus electus episcopus Demetrius Napragii, octo ex nostris sacerdotibus praesentibus peregit) interfuit. Pompa fuit pro tempore magnifica, quae Hungaris maxime lachrymas excivit.” (Fontes V. 1921. 74.)

1600. ápr. 8. Róma. Giovanni Mocenigo követ a velencei dogénak: „Che haveva voluto vedere [Mihály vajda] la sepultura del Cardinal Bathori, la quale era due braccia solamente lontana da quella del fu Cardinale Sigr Georgio, che fu già ammazzato dal Sigr Palavicino.” (VERESS: Doc. VI. 1933. 77.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „e minori aede, in augustius templum elatum, ac fornicato conditorio Albae Juliae illatum, ad VIII. Kalendas Decembres. Tumuli vice, monumentum e materia non ineleganter fabrefactum, quod ipse Cardinalis ad Balthasari fratris funus decorandum, ut supra memoravimus, destinaverat, sepulturae inpositum est.” (II. 1876. 369–379.)

Báthory András és Boldizsár kenotaphiuma: Wartenburg (Varmia tartomány), egykori ferences templom, Sz. Antal kápolnája. Állította a felirat szerint Báthory András 1598 szeptember havában. Közölve: VERESS E.: Lengyelországi adalékok. Bp., 1896. 34–46 lap, képpel.

A gyulafehérvári sírkövek pusztulása

Bethlen Farkas (XVII. század 2 fele) feljegyzése az 1601. évi pusztításról: „sepulchra non solum privatorum, verum etiam Principium et regum aperuerunt. . .” (BETHLEN F.: Hist. de rebus Transylvanicis. V. Cibinii, 1789. 32.)

1605. jún. 12. Kassa. Bocskay István levele Thurzó Györgyhöz a gyulafehérvári síremlékek feltöréséről. (L. 82. lapon.)

Gyulafehérvár, jezsuita templom, sírkövek

Báthory Kristóf castrum doloris-a. 1583.

1583. márc. 24. Gyfehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „In templo Divi Stephani, olim coenobio fratrum Dominicanorum, nunc Jesuitarum proprio, in eius scilicet sacrario Castrum doloris, in quadrata forma, panno nigro circumcirca una cum tecto pensili acuminato obductum, candelis cereis atris undique stipatum, confectum ea nimium forma, quam hic ex opposito depinximus. Parietes itidem templi ex utroque latere pannis nigris obducti et insignibus Principis, ac carminibus in laudem demortui compositis ornati.” (VERESS: Doc. II. 1930. 243.) – Ugyanebben a jelentésben közölve az a vers, amelyet a palotában egy apród az elhunyt nevében elmondott (244.)

1583. márc. 24. Gyfehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „Tumba autem intra monumentum, quod in parte sinistra templi subtus terram testudinis instar est excitatum cum hastae fragmentis, clipeo exuviisque militaribus illata quiescit.” (VERESS: Doc. II. 1930. 245.)

Báthory Kristóf síremléke.

1583. okt. 20–nov. 12. Báthory István számadáskönyveiben feljegyzések a síremlék szállítási költségeiről. Erre a célra 1500 forintot irányoztak elő, 29 szekér és 124 ló vitte a síremlék darabjait, azaz 25 négylovas, 4 hatlovas szekér. (VERESS E.: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyvei. Bp., 1918. 187, 197, 200–201, 211.)

1584. jún. 18. Danzig. Wilhelm Block szobrász levele Danzig város tanácsához, amelyben megírja, hogy a király (Báthory István) testvérének: (Báthory Kristófnak), az erdélyi fejedelemnek a síremlékét elkészítette és fel is állította (da ich es auch aufgesetzt). „Soll Euer Ehrbarem Radt ich unterdienstlichen nicht vorhalten, demnach Ihrer Kön. Mt. ich in Anfertigunge ihres gottseligen Herrn Brudern, Fürsten weilandt in Siebenbürgen Epitaphii undt Begräbnuss ein zeitlang gedienet undt immer nach endtlicher Vollendunge desselbigen Werks aus Siebenbürgen, da ich es auch aufgesetzt, an die Kön. Mt. widerumb mit genugsamer Kundschaft meyner Vorrichtunge kommen, undt von hochgedachter Kön. Mt. Allernädigst abgefertiget bin worden, als habe ich nach solchem abgerichteten Werke undt gnädigster Abfertigunge dieser Löblichen Stadt undt E. Ehrb. Radt. meine geringe, iedoch getrewe Dienste nach dem Vermögen, dass mir der Allerhöchste in meyner Kunst und Handthabunge mitgetheilet, anzutragen. . .” Aláírás: „Wilhelm Block Steinhawer.” (VERESS: Doc. II. 1930. 304.)

Willem von dem Block Mechelnben született, Königsbergben és Danzigban működött, a svéd királynak is dolgozott. Meghalt 1628-ban. (THIEME, U.–BECKER, F.: Allg. Lexikon der bild. Künstler. IV. Leipzig, 1910. 123–124.)

1584. dec. 31. Grodno. Báthory István levele az erdélyi hármastanácshoz: testvérének Báthory Kristófnak a síremlékéhez vas rácsot rendelt Gedanumban (Danzigban). Eddig Tasnádra érkezett, onnan vitessék Gyfehérvárra. (VERESS 1948. 237.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István végrendelete: „Deinde apud Magnum procuratorem propriae pecuniae meae restant florenorum octo millia, quae exponantur tem-

pore sepulturae in eleemosynam pauperum et sepulchri praeparationem, quod simile fiat sepulchro fratris mei nuper per me Albae erecto.” (VERESS 1944. II. 300.)

XVI. század vége. Szamosközy István feljegyzése: „Ei [Báthory Kristóf] Stephanus Rex Poloniae, frater non magis corpore quam animo coniunctissimus, monumentum in-signis sane et magnificum, paucisque uel Italiae uel Germaniae postponendum in aede minore Albae ponendum curauit.” (I. 1876. 211.)

1622. máj. 13. Gyulafehérvár. Bethlen Gábor megbízza Alvinczi Péter kassai prédikátort, hogy szobrászt szerezzen neki elhalt felesége, Károlyi Zsuzsanna sírelmének a kifaragására. „Az Bathori Kristof monumentomának formájára hasonlót akarunk csináltatni.” (Orsz. Levéltár. – Bethlen kiállítás, 1980.)

*

Az Adattár folytatása (H–Zs) megjelenik a VIII. Közleményben, az *Ars Hungarica* 1980/2. számában.

Sisa József

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI ROMANTIKUS KASTÉLYÉPÍTÉSZETHEZ

A hazai romantikus építészet mindezeideig a magyar művészettörténet kevésbé feldolgozott területe, ezen belül a korszak kastélyépítésze eddig – ha lehet – még inkább elkerülte a kutatás figyelmét. Az emlékek számbavétele sem történt még meg, a jelentősebb épületekről is csak szórványosak és esetlegesek adataink.

Jelen tanulmányunk célja hat nyugat-magyarországi megye, Fejér, Győr-Sopron, Komárom, Vas, Veszprém és Zala megye romantikus kastélyainak bemutatása és elemzése. A nagyobb kastélyokon kívül tárgyaljuk az említett országrész kúriáit, illetve néhány világt is. Bár ezek az emlékek kívül esnek a kastélyépítészet szorosan értelmezett műfaján, közös tartalmi és formai jegyek indokoltá teszik e három rokon épülettípus együttes vizsgálatát.

Minthogy tulajdonképpen ez az első kísérlet a hazai romantikus kastélyok egy viszonylag nagyobb csoportjának szisztematikusan áttekintésére, már az emlékek pusztá bemutatását, néhány velük kapcsolatos alapkérdés tisztázását, a tárgyalat alkotások vázlatos összefüggésbe állítását is nyereségként könyvelhetjük el. Hiányosságai ugyancsak a vállalkozás ugyanezen jellegéből fakadnak: több kiegészítés lesz még szükséges, az sem kizárt, hogy egyes adatok némileg módosulni fognak, esetleg néhány további épülettel fog bővülni a bemutatandó emlékek köre. A kutatás előrehaladtával ez elemzés teljesebbé válhat, idővel nagyobb összefüggésekre derül majd fény.

NAGYSZABÁSÚ KASTÉLYOK

Vizsgálatunkat a nagyméretű, igényes külső és belső kialakítással rendelkező kastélyokkal kezdjük, amelyek a kor építészetében kulcsszerepet játszanak.

A későklasszicizmus emléke az *fehérvárcsurgói* (Fejér megye) Károlyi-kastély, egyes részleteiben azonban már a romantika szellemét idézi fel.

Magát a birtokot 1823-ban adta zálogba Perényi Imre Károlyi Györgynek, aki véglegesen 1853-ban szerezte meg az uradalmat.¹ A kastély építése 1844-ben kezdődött id. Heinrich Koch (1781–1861) bécsi építész tervei szerint, aki a Károlyi család más megbízásainak is leget tett.² A Bécsben élő Kochot Fehércsurgón Ybl Miklós képviselte; az építkezés vezetésén kívül, különösen a munkálatok késői szakaszában, számolhatunk a

fiatal építész önálló tervezői közreműködésével is.³ 1849-ből fennmaradt több számla, amelyeket a kastélyon dolgozó mesteremberek nyújtottak be; az elvégzett festő- és mázoló munkák között a torony és a kapusház kifestését is feltüntették,⁴ ami arra utal, hogy ekkor épületünk már készen állt.

Az U-alakú, cour d'honneurös, klasszicizáló architektúrájú kastély bal oldalszárnyában kapott helyet a kápolna, amely fölött egy körülbelül harminc méter magas torony emelkedik. Ezt a tornyot eredetileg felül mellvéddel és hangsúlyos sarokelemekkel látták el, amint ezt a korabeli ábrázolásokon láthatjuk.⁵ Ezzel a mellvédes-fiatornyos toronylezárással találkozunk a nagyhörccsökpusztai Anna-váron, amely nem sokkal később, 1852 és 1855 között épült Ybl tervei alapján; ez a rokon motívum is valószínűsíti Ybl tervezői közreműködését a fehérvárurgói kastélyon. A magas torony megbontja az épület szimmetriáját; ez a klasszicista kastélyokon egyébként szokatlan elem a romantikus épületek kedvelt motívuma lesz, a tornyok iránti előszeretet végigkíséri korszakunkat. Az épület jobb oldalszárnyának külső oldalán fémvázás-betétes, oszlopos veranda látható, amely mértéktartó, de gazdag kiképzése romantikus formanyelvet mutat.⁶

Az építtető, gróf Károlyi György (1802–1877) a reformkorban tevékeny politikus volt, Széchenyi barátja, a mérsékelt főrendi ellenzék tagja.⁷ Szimpátiájáért a szabadságharc ügye iránt 1849. aug. 11-én éppen fehérvárurgói birtokán vették őrizetbe és innen vitették Pestre.⁸ Csurgói kastélya a magyar későklasszicizmus egyik utolsó példája, kortárs a első nagy romantikus kastélyainknak.

A Szombathely közelében fekvő *Vépen* (Vas megye) nagyméretű, négyszöget bezáró, középkori eredetű várkastély állott,⁹ amelyet gróf Erdődy Sándor 1846–47-ben romantikus stílusban átalakíttatott.¹⁰ Az átépítés Johann Romano (1818–1882) bécsi építész tervei szerint történt, a munkálatokat ifj. Woita Donát vezette.

Az épületet fogazott mellvéddel látták el, kialakítása várszerű; ezt az angol nyelvű szakirodalomban „castellated”-nek nevezik. Korai emléke a hazai romantikus kastélyépítésznek, az 1848 előtti időből csak két másik nagyméretű, hasonló stílusú kastély ismeretes: az oroszvári (volt Moson vm.; Rusovce) Zichy-kastély (1841–44), melyet Franz Beer tervezett, valamint az Alois Pichl tervei alapján átépített nagyugróci (volt Bars vm.; Vel'ké Uherce) Keglevich-kastély (1845–50).¹¹

A Kálóztól délre fekvő *Nagyhörccsökpusztát* (Fejér megye, közigazgatásilag Kálózhoz tartozik) a szabadságharc előtti években gróf Zichy Ödön bírta.¹² (Zichy Jenő testvére volt, akit 1848. szept. 30-án Görgey Lórávnél felakasztattott.¹³) A korábban legelőnek használt terület¹⁴ Zichy Ödön unokatestvérének fia, Zichy Pál¹⁵ örökölte. A főúr Ybl Miklóst bízta meg az itt építendő kastély terveinek elkészítésével.¹⁶ A tervek és a költségvetés 1852-ben már megvoltak, további alaprajzi vázlatokon pedig az épületen dolgozó iparosok aláírásával feljegyzéseket találunk 1855 októberéből, amelyek a kastély elkészültére utalnak.¹⁷ Az épületen talán további módosítást is végeztek Weber Antal tervei alapján.¹⁸ A kastély az Anna-vár elnevezést kapta bizonyára Zichy Pál felesége, Kornis Anna neve után, akivel a főúr 1854-ben házasodott össze.

A hosszan elnyúló tömeget képező, bonyolult konfigurációjú kastély nagyrészt elpusztult; a fennmaradt alaprajzokat és archív fényképeket, valamint az Ybl Ervin által közölt tervrajzot összevetve megállapíthatjuk, hogy az épület elülső fő része kis módosítással az

eredeti elképzelés szerint valósult meg. Az Anna-várra jellemző a mozgalmas tömegkialakítás: a magas, fogazatos torony, laposszögű oromzattal lezárt, kiugró rizalitok, sokszögű fülkék változatos, aszimmetrikus egységet alkotnak; ugyanakkor a szögletes ki- és beugrások kubusos-mértánias jelleget kölcsönöznek az épületnek. A külső egységes gótizáló-romantikus részletkiképzést nyert. A belső földszintjén boltozott termek, nagyobb csarnokok helyezkedtek el, az emeleten kisebb helyiségek nyíltak.

A nagyhőrcsöki Anna-vár eddigi ismereteink szerint az első nagyléptékű magyarországi romantikus kastély, amely nem korábbi épület felhasználásával készült, amelynek kialakítását tehát nem befolyásolta előtte itt álló kastély alaprajzi elrendezése, tömege, vagy részletformái. Ennek a ténynek is tudható be, hogy az Anna-vár szakít a barokk és klasszicista kastélyok ortodoxiájával, a főhomlokzat – középrizalit – oldalszárnyak sémáját a kötetlen változatossággal cseréli fel. Az épület egyike Ybl legsikerültebb romantikus alkotásainak, egyéniességben és kvalitásban későbbi, hasonló stílusban készült kastélyai (mint például a tápiósági, a fási vagy a zombolyai) sem múlják felül.

Vörösváron (volt Vas vm.; ma Rotenturm, Ausztria) korábban középkori eredetű kastély állott, az Erdődy család birtokába 1532-ben került.¹⁹ Az épületet rossz állapota miatt, esetleg csak részben, lebontották.²⁰ Az új, romantikus stílusú kastélyt Weber Antal építész tervezte, az épület 1862-re készült el.²¹ A munkákkal kapcsolatban egy múlt századi elbeszélő leírja, hogy a kastély „Wéber, az ismeretes pesti építész tervei szerint s felügyelete alatt épült, s csaknem kizárólag hazai iparosok szerelték fel. A gróf be is vésette mindnyájának nevét egy réztáblába, melyet a kápolnába a falhoz erősítettek, s melyen az is meg van említve, hogy a vörösvári község ingyen adta az építkezéshez a szükséges meszet.”²² Az igényes kialakítású kastély felszerelésében Lotz Károly festő, Weber Antal sógora is résztvett: az épület elkészülte után, 1863-ban az ajtók fölötti lunettákba vászonképeket festett, illetve Erdődy István budapesti palotájából a későbbiek folyamán több Lotz-kép került Vörösvárra.²³

A kastély alaprajza nagyjából szabályos négyzet, amelyhez hátul másik, keskeny épületrész kapcsolódott. A masszív főépület lehangsúlyosabb eleme a főhomlokzat bal sarkán emelkedő lapostetejű, háromemeletes torony, amelynek legfelső szintjét körbefutó loggia élénkíti. A jobb oldalrizalitot lépcsősen elhelyezett árkád koronázza, az épület közepén ötíves, felül kőrácsos árkád, fölötte az emeleten terasz látható.

Az épület megjelenésében a románkor és a velencei reneszánsz világát idézi, némi móros beütéssel. Ha egyáltalán be lehet sorolni valamelyik stílusáramlatba, a félköríves nyílások meghatározó jelenléte, a felidézett építészeti korok alapján talán leginkább a német nyelvterületen elterjedt „Rundbogenstil”-hez kapcsolhatjuk. Kvalitásos, invenciózus alkotás, a romantika korszakának egyik legeredetibb emléke. Jellegzetes, loggiás tornya igen hasonlít az ugyancsak Weber által épített galántai (Galanta) Eszterházy-kastély tornyához.

Az épületbe belépve boltozott, oszlopokkal tagolt, tágas előcsarnokba jutunk. A földszinten található a kastély kápolnája, az I. emeleten az ebédlőből lehet kijutni a balkonra. „(A vörösvári kastély) jellege a nagyszerűség. A szobák magasak, az arányok szélesek, a tagozatok diszítványai szintoly súlyosak, a mily gazdagok” – idézi fel a látottakat

Pulszky Ferenc. Leírása szerint a termekben különféle régiségeket és fegyvereket őriztek, a toronyban az értékes levéltár kapott helyet.²⁴

Az épülethez nagy angolkert és vadaskert csatlakozik, amely „több helyütt kilátást enged a körülfekvő hullámos völgyekre, melyeknek háttérét a láthatáron halványan kék-lő stájer havasok képezik” – írja Pulszky. „A parknak egyik fénypontja egy óriási hársfa. . . Nemkevésbé érdekes egy fenyves, hol a fák a kedvező talajban óriási magasságra egyenesen nyúlnak fel.”²⁵

A kastély a 20. században többször is gazdát cserélt. 1924-ben belseje nagyrészt kiégett, a hátsó épületrészt lebontották. Ma állapota rossz.

Az építtető, gróf Erdődy István (1813–1896)²⁶ apja halála után, 1859-ben jutott a vörösvári birtokhoz, tehát az építéshez nem sokkal az örökség megszerzése után kezdett. A főrendiház tagja volt, több magas rangot viselt.

Weber Antal (1823–1889),²⁷ a vörösvári kastély tervezője és kivitelezője Bécsben tanult építészet, az Akadémián Pietro Nobite tanítványa volt. A szabadságharc bukását követően elsősorban vidéken tevékenykedett, több kastély építését ill. átépítését hozzák kapcsolatba nevével (Vörösvár, Galánta, Sárosd, Gyöngyös stb.). 1867 után főleg Budapesten működött, nagyszámú alkotásait tartózkodó reneszánsz stílus jellemzi.

Mikospusztán (Vas megye, közigazgatásilag Mikosszéplakhoz tartozik) „ős időktől fogva. . . egy jókora, szálas tölgyes erdő s ennek közepén egy dús forrásokkal bővelkedő szép hegylejtő állott” – emlékezik meg a Vasárnapi Ujság egy 1866-os írása. „E helyet szemelte ki néhány évvel ezelőtt b.(áró) Mikos (Ede) építendő kastélya számára. Akadályt nem ismerő kitarással és szorgalommal, roppant földhordásokkal és nagy költségekkel, a soha nem lakott pusztá vadonban a legkellemesebb lakóhelyek egyikét varázsolta elő.”²⁸

Az elbeszélés szerint tehát az építést 1860 körülre tehetjük, a jelenlegi kastély helyén nem állt korábbi épület.²⁹

A kastély alaprajza szabálytalan U-alakú, az egyemeletes épületet magas nyeregtető zárja le. A kastélyépület két homlokzatra komponált: a főhomlokzatot bástyaszerűen kiképzett, háromszintes középrizalit uralja, amelynek földszintjéhez vasos, csúcsíves kiképzésű kocsibehajtó kapcsolódik; a hosszú baloldali szárny tagolt homlokzatát meredek, lépcsőzetes oromzatok élénkítik. A nyílások döntő többsége egyenes záródású, amelyeket szögletes, ún. Tudor-szemöldökpárkányok hangsúlyoznak.

Az épület bal szárnyához a későbbiekben földszintes pálmaházat toldottak, illetve annak végéhez gótizáló kápolna épült. A hátsó homlokzat egyik tornyán egykor magas toronysisak állt, amelyet tűzveszély miatt lebontottak.

A belső több nagyobb helyiséget foglal magába, mint az egykori biliárdterem, a tágas ebédlő, a dohányzó, a bálterem és a könyvtár. A főlépcsőház háromkarú korlátja vasból készült. A termeket táblás parketta, egyes helyeken mozaik burkolja, több ablakot színes üveg díszített. Figyelmet érdemelnek a csúcsíves betétű ajtók, valamint a kazettás, függődíszes famennyezetek. Talán az épülettel egyidősek az ebédlőben ma is látható, nagyméretű gótizáló tálalószekrények. A kastély „berendezése pazar fényű és építőjének nagy műízlésére vall. Drága faragott bútorai, nagymértékű régi és újabb festményei egész vagyont képviselnek. Faragott szárnyajtóinak minden egyes kilincse mintázott szobrászati munka” – számol be a belsőről egy múlt század végi leírás.³⁰

Az épülettel egyidőben alakították ki az impozáns méretű angolkertet is, amelyet magas kerítés vesz körül. A már idézett, 1866-ban megjelent cikk a parkot a következőképpen írja le: „A parkban ízléssel épült egyes pavillonok vannak; a kastély előtt szép vízeséssel egy nagy halastó terül el. Igen csinos alakban és czélszerűen vannak építve a park különböző helyein álló vadászlak, istállók és kertészlak.”³¹ Az említett kerti épületek a kastélyhoz hasonlóan romantikus stílusban, azzal egyidőben készültek, még a kert főkapuját is kétoldrólól valószínűleg kis gótikus építmények fogják közre.

Az egységes külső és belső kialakítású mikosdpusztai épület jelentős romantikus kastélyunk, amelyet tervezője több kortárs nyugat-európai (pl. német) kastélyhoz hasonló szinten – még ha különösebb egyéni invenció nélkül is – alkotott meg.³² Egyes vonásaiban az angolos „cottage”-építészet hatása mutatható ki (erről a tanulmányban később bővebben lesz szó), ugyancsak angolos ízü a függődíszes, kazettás mennyezet, bár formálása kissé száraz. A kastélyépület a hozzátartozó parkkal és a változatos kerti építményekkel viszont összességében olyan homogén együtttestet alkot, amely igen ritka a magyar romantikus építőművészetben.

A *martonvásári* (Fejér megye) Brunszvik-kastély eredeti romantikus formájában egyik elsődrendű emléke a korszak hazai építészetének.³³ A martonvásári birtokot Brunszvik József szerezte meg a 18. század második felében, és korábbi épületek felhasználásával 1773–1775-ben barokk stílusú kastélyt emelt. Ezt a kastélyt egy 1861-ben kiadott könyv litografált ábrázolásából ismerjük.³⁴ A barokk épületet Brunszvik Géza (1834–1899)³⁵ 1870 körül gótizáló stílusban kívül-belül átalakította.

Az egyemeletes barokk kastély elrendezése megváltozott formában tovább él a romantikus épületen. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a kastély főhomlokzatát vizsgáljuk, amely inkább utal a korábbi állapotra: a középrizalit és az oldalrizalitok elhelyezkedése, sőt még a tengelyek száma is megegyezik az átalakítás előtt és után. Ami az épület tömegét illeti, a legszembeütőbb változás felül történt: a magas barokk tetőt, amelyet a rizalitokon manzárdos kiképzés tett hangsúlyosabbá, igen lapos nyeregterő váltotta fel, amivel az épület magassági és hosszúsági arányai döntő módon megváltoztak.

A főhomlokzat kialakítása viszonylag mértéktartó: szabályosan előreugró rizalitok és mérműves mellvéddel koronázott oldalszárnyak alkotnak egységet, amelynek része a gótizáló átalakítástól nem érintett barokk templom. A tóra néző hátsó homlokzat kialakítása mozgalmassabb, zsúfoltabb, a főpákányt a romantikus átalakítást követően szeszélyes vonalú, lőréses mellvéddel látták el. Ezen az oldalon emeltek képtár és műterem céljára egy festői hatású épületet gazdag mérműves lépcsőkoriáttal, csúcsíves loggiával, valamint az ívsorral alátámasztott főpárkányon nagyléptékű, fiatornyos-lőréses mellvéddel.^{35a}

Harmónikus arányai, finom, fantáziadús részletei a martonvásári kastélyt a magyar romantikus kastélyépítészet egyik legszebb, legartisztikusabb alkotásává avatják. Formavilága alapján építését az 1870-es évek helyett inkább egy-két évtizeddel korábbra tennénk; elképzelhető, hogy a romantikus átépítés korábbi eredetű mintakönyv vagy mintalap felhasználásával készült. Elegancia, artisztikum, művészi kvalitás szempontjából a martonvásári épületet a magyarországi példák közül leginkább a parnói (volt Zemplén vm.; Parchovany) Andrassy-kastéllyal rokoníthatjuk.

A martonvásári épület belső kiképzése – a fennmaradt archív felvételek tanúsága szerint³⁶ – szintén igen gondos volt. A fölépcső a középrizalitban nyert elhelyezést. A laposan emelkedő kétkarú lépcső, amelyet öntöttvas korlát kísér, egyfajta galériát képez a lépcsőházban, a lépcsőház maga ugyanakkor egy nagy előtér, pontosabban intimebb hatású hall is. Ez a lépcsőház-hall közeli rokonságot mutat az angliai kastélyok lépcsőházával, a szigetországban az Erzsébet- és Jakab-kori udvarházaktól kezdve egészen a Gothic Revival híres rezidenciáiig számtalan hasonló megoldással találkozunk. A martonvásári lépcsőház gyakorlatilag két szintet összefogó nagy ablaka, amely párjával együtt a hátsó homlokzaton szokatlanságával szembeötlő, nem kevésbé angolos reminiscenciájú. A belső helyiségek asztalosmunkája szintén gótizáló kiképzésű, a szobák famennyezete kazettás.

A kastély képtárában értékes képgyűjteményt őriztek, amely mintegy 400 darabot számlált. Jelentős a kastély mögött elterülő, változatos részleteket mutató nagy angolkert, létesítése a romantikus átépítés előtti időszakra esik.³⁷

A kastély az átépítés után nem sokáig maradt a Brunszvik család birtokában, többszörös átalakításon is átesett. Brunszvik Géza 1893-ban több mint 2 millió forintért eladta az uradalmat József főhercegnek. Ezt követően a kastély elhagyatva, elhanyagoltan állt pár évig, amikor is 1896-ban tatarozták, javították és új berendezéssel látták el.³⁸ A főhomlokzat középrizalitján ekkor alakították ki az erkélyt: ehhez az emeleti részt levágták, amely így majdnem belesimul a homlokzat síkjába, és a főpárkányt koronázó mérműves mellvéd-darabot áthelyezték, ez lett az erkély rácsa. A bal oldalrizalitot lapossá tették, nyílásait leegyszerűsítették. A martonvásári birtok hamarosan ismét gazdát cserélt, 1897-ben Dreher Jenő vette meg.³⁹ A 20. század elején a képtár épületét lebontották és a kastélyon további átalakításokat végeztek: a főhomlokzatról a kőrácsos mellvédet és a nagy vimpergát, a hátsó homlokzatról a kocsiáláhajtót eltávolították.

Nádasdladány (Fejér megye) korábban Ladány néven a Shmidigg család birtokában volt, a múlt század közepén került a nagymúltú Nádasdy család tulajdonába.⁴⁰

Egy székesfehérvári hírlap 1873. márciusában jelenti be az újságot: „Egy monumentális épülettel ismét gazdagabb leendő megyénk. Ugyanis: Linczbauer István cs. kir. udvari műépítész terve után gf. Nádasdy Ferencz ő méltósága által Nádasd-Ladányon építtetni szándékozott nagyszerű kastély építésével ismert nevű helybeli építész, Hübner Nándor bízott meg, ki azt el is fogadta. Az, hogy helyben az újabb időben épült nagyszerű házak, valamint az állandó színház is művezetése alatt emelkedik, elég garancia a nádasdladányi kastély építkezésére.”⁴¹ A kastélyhoz készült három tervlap dátátlan, de Linczbauer körpecsétjét viseli, amelynek szövege a következő: „K. K. Hof-Architect Ritter St. von Linzbauer.”⁴² Az épület e tervek szerint valósult meg.

A kastély építését tehát 1873-tól számíthatjuk; 1876-ra az épület már állott,⁴³ 1878-ban a család levéltárát Agárdról ide szállították.⁴⁴

A további munkálatok még több évig elhúzódtak, bizonyára a tervező, Linczbauer halála (1880) szintén hátráltatta az épület teljes befejezését. A belső kiképzés Hauszmann Alajos (1847–1929), a később sokat foglalkoztatott eklektikus mester, műegyetemi tanár nevéhez fűződik. Önéletrajzában közreműködéséről így számol be: „az ún. Ősök terme, a rendkívül gazdag könyvtár és házikápolna részesültek [általam] művészi kialakításban.”⁴⁵ A könyvtárterem 1881-ben készült el,⁴⁶ a kastély kápolnáját pedig 1885-ben

szentelték fel;⁴⁷ ez utóbbi évszámot tekinthetjük az épület teljes elkészültének és berendezése évének.

A nagyszabású, reprezentatív hatást keltő kastély egyemeletes központi szárnyból és a főhomlokzathoz előlről merőlegesen kapcsolódó földszintes oldalszárnyból áll. Az épület mozgalmas tömege masszív bástyát, támpilléres kocsiáláhajtót, meredek oromzattal lezárt rizalitokat, hegyes tornyokat foglal magában, valóságos repertoárját adva a közép-korias elemeknek. A kissé száraz megfogalmazású, élesen metszett tagozatok a Tudor-kor világát idézik fel.

Az épület ma már részben elpusztult belsejét több részletes leírás⁴⁸ és archív felvétel⁴⁹ mutatja be. A földszinten kaptak helyet a nagyobb reprezentatív termek, mint a könyvtár, az ebédlő, az ősök csarnoka, a biliárdterem, a télikert, valamint a földszintes szárny végében a kápolna; az emeleten nyíltak a hálószobák és más kisebb helyiségek. A főkapun belépve az előcsarnokba jutunk, ahol „fehér karrarai márványba faragva – családi pantheonként – a Nádasdy-ősök legkiválóbbjainak mellszobrai fogadják a belépőt”.⁵⁰ A kastély legdíszesebb, legpazarabb kialakítású terme az ősök csarnoka, ahol a falakat a Nádasdy család történelmi nevezetességű tagjainak képe díszítette. A terem legfigyelemreméltóbb érdekessége a gazdagon kiképzett, ácsolt famennyezet, amely szabadon felfutó támíveivel és függő gyámjaival nyitott fedélszék érzetét kelti. Ez a megoldás Angliából terjedt el az európai kontinensen; klasszikus és a kortárs külföldön is jól ismert – bár kissé stilizált – példája a Sir Jeffrey Wyatville által 1823 és 1840 között újjáépített windsori kastély ún. Waterloo-terme. A terem nevét a falakon található festményekről kapta, amelyek a Napóleon-ellenes szövetség legkiemelkedőbb alakjait ábrázolják. Természetesen Angliában ez is helyi hagyományokra megy vissza, gondoljunk csak Hampton Court „Great Hall”-jának mesterművű nyitott fedélszékére, amelyet VIII. Henrik 1531 és 1536 között ácsoltatott, vagy akár szerényebb udvarházak nagy csarnokára.

Magyarországhoz közelebb is találkozunk a nádasdladányihoz hasonló, bár annál súlyosabb, gazdagabb nyitott fedélszék- és mennyezet-kialakítással: éspedig a Ferdinánd Miksa főherceg számára Trieszt mellett felépített Miramare kastély tróntermében. Az 1860-ban már álló épület belső kiképzését Julius Hofmann végezte.

E rövid kitérő után térjünk vissza a nádasdladányi kastélyhoz. Mint már említettük, az ősök termén kívül a könyvtárterem berendezését is Hauszmann Alajos tervezte. A család mintegy 25 000 kötetet számláló könyvtárát a falakat körben beborító csücsíves stílusú üveges könyvszekrényekben helyezték el. (Később könyveket vittek át a kastély keleti tornyába is.) A többi termet igen változatos módon rendezték be: „Képviselve van itt minden stílus a nehéz ónémet faragású-bútoroktól a legtisztább francia különlegességig. Egyes termekben az olasz-, német-, francia renaissance bútorainak remekbe készült darabjaival találkozunk. . . hogy aztán megnyugodjék a szemünk az empire- és modern angol berendezésű bútorok tömörebb, egyszerűbb formáin”.⁵¹ Az épületben ezenkívül számos festményt és műtárgyat őriztek.

Említést érdemel a kastélyhoz kapcsolódó nagy kert is, amelyet az 1870-es években létesítettek.⁵² A nádasdladányi igen jelentős angolkert, amelyben a hazai növényfajták mellett sok egzotikus növény is helyet kapott. A parkban tavat is létrehoztak, rajta sziget, partján kis mesterséges vízesés volt; a fák közt grotto és más kerti építmények hú-

zódta meg. A századforduló után pár évvel született leírás⁵³ megemlékezik a szakemberről, aki a kert kialakítását irányította: Kálmán János, a korán elhunyt jeles főkertész. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a nádasdladányi könyvtárban ekkor viszonylag frissen publikált kertészeti szakkönyvet is őriztek, éspedig Abel, Lothar: Garten-Architektur (Wien, 1876) c. művét.⁵⁴

A kastély építtetője és tulajdonosa, gróf Nádasdy Ferenc (1842–1907)⁵⁵ sokoldalú arisztokrata volt, aki magas rangjának megfelelő társadalmi funkciók betöltése mellett szenvedélyes vadász és nagy sportember volt, valamint gazdasági intézmények igazgatásában is részt vállalt. Ő létesítette a Magyar Tudományos Akadémia irodalmi jellegű Nádasdy-alapítványát.

Linzbauer István lovag (1838–1880)⁵⁶, a tárgyaló kastély tervezője tanulmányait Bécsben végezte, az 1860-as évektől Pesten működött. Jelentősebb művei, mint a Haaspalota (1872), amely egykor a Vörösmarty téren állt, vagy a Dunaparton épült háromemeletes ház, (Bp. I. Bem rakpart 4.) amely gróf Andrássy Gyula számára készült (1875 körül), neoreneszánsz és neobarokk stílusban fogantak.

Hübner Nándor (1833–1886),⁵⁷ a nádasdladányi kastély kivitelezője, székesfehérvári építőmester volt. Mint ahogy a korábban idézett újsághír tanúsítja, több épület kivitelezési munkáit vezette Székesfehérváron, így például a városi színházét.

A nádasdladányi Nádasdy-kastély a nagyobb hazai romantikus kastélyok közül az egyik utolsó, vastagabb tömegformálásában, kissé száraz részleteiben az eklektika szellemét idézi. A hetvenes évek elejétől egyre-másra épülnek a nagy, gazdagon formált eklektikus kastélyok; az 1871-ben megkezdett, barokkosan hullámzó kernyesdi Kendeffy-kastély a Hátszeg völgyében, amely Lukse Fábri Béla tervei szerint épült,⁵⁸ vagy a német reneszánsz elemeket mutató Ybl-féle ókígyósi (ma Szabadkígyós, Békés m.) Wenckheim-kastély (1875–1879)⁵⁹ kortársai a nádasdladányi épületnek.

KISEBB KASTÉLYOK, KÚRIÁK

A továbbiakban először azon épületek csoportját tekintjük át, amelyek a romantika gótizáló-későközépkori modorában készültek, illetve átalakításuk vagy bővítésük gótizáló stílusban történt.

1840 körül épült Milkovich Zsigmond kúriája *Kisigmádon* (Komárom megye).⁶⁰ Az egyszerű, későklasszicista ízlésű építmény mellett magas, lőréses mellvéddel torony emelkedik, amely már a romantika felé mutat.

A *Mihályiban* (Győr-Sopron megye) álló Dőry-kastély⁶¹ helyén 15. századbeli udvarház emelkedett. 1567-ben egykorú források már castellumról, várkastélyról emlékeznek meg, amely várkastély négy saroktoronnyal és fallal körülvett udvarból, keleti oldalán egyemeletes lakóépületből állt. A 18. század közepe táján alakították ki a főhomlokzat szimmetrikus, középrizalitos formáját. Ez a négyzetes alaprajzú, középkori eredetű várkastély 1860-ban vagy az azt követő években került Dőry Miklós tulajdonába, aki ezután a homlokzatokat romantikus formában átépítette és a belsőben is radikális átalakítást végzett.⁶² 1969 és 1974 között korábbi épületrészek kibontásával ill. rekonstrukciójával

a kastélyt helyreállították, jelenleg a keletre néző főhomlokzat mutatja romantikus arculatát.

A lépcsőzetes oromzatú, nyolcszögű pillérekkel szegélyezett rizalit, amelyből Tudor-íves főkapu nyílik, valamint a kétoldalt húzódó, füles szemöldökpárkányokkal hangsúlyozott ablakok szerény, de finom kiképzésben részesültek.

A Mihályiban álló épülethez a *somlószőlősi* (Veszprém megye) Zichy-kastély mutat közelebbi rokonságot. Eredeti formájában a 18. században építették,⁶³ a múlt században a család oroszvári ágának a tulajdonában volt.⁶⁴ A kastély romantikus átalakítását, a stílusjegyek figyelembevételével, az 1850-es vagy 60-as évekre tehetjük. Az átépítést általában Zichy-Ferraris Emanuel (1808–1877) személyével, a pompás oroszvári kastély átépítőjével hozzák kapcsolatba.⁶⁵

Az egyemeletes kis kastély szabályos tömege egy bástyának kiképzett középrizalitból és két hegyes oromzattal lezárt oldalsó részből áll, baloldalt kapu csatlakozik hozzá. A főbejárat és a kapu Tudor-íves, a nyílásokat szakállas szemöldökpárkányok koronázzák. Mind a somlószőlősi, mind a mihályi épület angolos gótikájú, ám a Mihályiban látott finom részletképzéssel szemben itt a tagozatok szögletesebb, markánsabb formában jelennek meg.

Tordason (Fejér megye) eredetileg a Sajnovics család kis barokk kastélya állt,⁶⁶ amely a 19. század első felében már a Palocsay család birtokában volt.⁶⁷ A század közepe után Palocsay Horváth Ferdinántól a birtokot ifj. gróf Batthyány László vette meg,⁶⁸ aki az újonnan megszerzett uradalmon ezt követően romantikus kastélyát építtette.

Az épület mai formájában nem utal a korábbi barokk kastélyra, hacsaknem a szokatlan alaprajz nem tudható be az előtte itt álló épület felhasználásának; a hosszan elnyúló földszintes főépülethez a hátsó homlokzaton lépcsőzetesen mellékszárnyak kapcsolódnak. A főhomlokzat hosszú sávját középen bástyás-lőréses szakasz tagolja; kétoldalt oromzatos rizalitokkal bontakozik ki a kastély. Az épület szerény összhatása ellenére bővelkedik változatos, artisztikusan formált részletekben.

Vétel útján a kastély 1875-ben Dreher Antal sörgyáros birtokába került, az 1940-es évekig a család tulajdonában volt.⁶⁹

A Gyermely mellett fekvő *Gyarmatpuszta* (Komárom megye) levéltári források szerint már a 18. században a Sándor család birtokában volt.⁷⁰ Az itt található nagy vadaskertben egy valószínűleg a barokk-korból származó kis vadászkastély állott.⁷¹ Az uradalom a múlt század derekán gróf Sándor Móric (1805–1878),⁷² a lovasbravúrijairól híres főnemes, neves vadász és sportember, a lötenyésztés előmozdítója tulajdonát képezte, aki az épületeket romantikus részletekkel látta el.

A négyzetes alaprajzú, egyemeletes kis kastély sarkain átlós irányban elforgatott rizalitok helyezkednek el, az épület megmozgatott, de szimmetrikus tömege barokkos jellegét megőrizte. Az átformálás során a főpárkányt lőréses mellvéd váltotta fel, az ablakokat szakállas szemöldökpárkánnyal látták el, a főhomlokzatra pedig vasszerkezetű erkély került. Egy századforduló utáni leírás arról tudósít, hogy „E kastélyban sok relikviát őriznek a híres gróf Sándor Móricz idejéből. Van itt számos érdekes festmény és metszet, gróf Sándor Móricz gazdag vadászfegyver-gyűjteménye, egyéb reá vonatkozó és tőle származó emlék, stb.”⁷³

Az épületet kevésbé szakszerűen 1950-ben renoválták, romantikus jellegétől részben megfosztották.⁷⁴

A gyarmatpusztai kis kastély egyike a korszak kisszámú, kifejezetten vadászat céljait szolgáló építményeinek. A romantikus vadászkastélyok legreprezentatívabb darabja Galgamácsán (Pest m.) épült 1869–1870-ben Ferenc József számára, Schultz Ferenc tervei alapján, Bergh Károly kivitelezésében.⁷⁵

A *zsennyei* (Vas megye) Bezerédj-udvarház története a középkorig nyúlik vissza.⁷⁶ A századok folyamán többször átépítették, mai formáját az 1867-es romantikus átalakításkor kapta. Az eredetileg latinkereszt alakú épületet hosszanti irányban megnyújtották és egy további keresztzárnyal bővítették, vagyis megkettőzték az eredeti keresztet, és a már álló épületrészt is átformálták romantikus ízlésben.

Az építkezés időpontját leolvashatjuk a falra helyezett kronosztichonról, melynek a szövege a következő: DVpLICaVIt CrVCeM Alexius de Bezeréd. Ebből azonban nemcsak az 1867-es építési évszám olvasható ki, hanem jelen esetben a felirat szó szerint érthető: Bezerédj Elek, az épület ura az átépítés terveit saját maga készítette, sőt a részletformákat is meghatározta.

Bezerédj Elek (1823–1894)⁷⁷ személyéről, illetve a birtokain történt építkezésekről unokája, Hertelendy Gáborné elbeszéléséből értesülünk.⁷⁸ Bezerédj Elek a bécsi Theresianumban tanult, Bécsben doktorált sub ausp. reg. Diplomáciai pályára készült, de 1848-ban beállt nemzetőrnek, és 1849 után nem szegődött császári szolgálatba. Ekkor tanult építészetet. Építési hajlamait csak apja, Bezerédj György halála után (1863) élhette ki. Bezerédj Eleknek fennmaradt egy kis vázlatfüzete, ebben tervrajzok találhatóak.⁷⁹

Az elbeszélő szerint Zsennyén nemcsak az udvarház átalakításának tervezte meg a legkisebb részleteit, hanem az építkezést is személyesen ellenőrizte.

A kétemeletes épületet lépcsőzetes oromzatok koronázzák, az ablak- és ajtónyílások felváltva csúcsívesek ill. egyenes záródásúak, a két külső ajtó gótikus faragású szárnyai művészi igényességről tanúskodnak. A szerény kis udvarház kissé egyenetlen megjelenése lakályossággal párosul. Az épülethez tölgyekben gazdag őspark tartozik.

Bezeréd (Zala megye) a Bezerédj család ősi birtoka volt, amelynek tulajdonjogát 1456-ban királyi okmány erősítette meg.⁸⁰ Bezerédj Elek a zsennyei kis kastély átalakítása után foghatott neki a bezerédi földszintes udvarház építésének, természetesen újfent saját tervei és részletrajzai alapján.

Az épületet eredetileg nem állandó lakhelynek szánták, mindössze egy nagyobb szobából és két kis szobából állt, az alagsorban mellékhelyiségekkel. Gondosan megtervezett részletei – mint a szegmensíves záródású, romantikus stílusú betétekkel ellátott faragott ajtó, vagy a sokszögű pilléreket koronázó dísz – igen közeli rokonságot mutat a zsennyei épület részletformáival, ezzel is bizonyítva ugyanazon tervező szerzőségét. A belső pácolt, barna tölgyfabútorai szintén Bezerédj Elek tervei nyomán készültek, a falra festve családi címerek voltak láthatók.

1894-ben, Bezerédj Elek halála után a házat fia, Adorján örökölte, aki ezt állandó lakásul választotta, és az épületet megtoldotta. A 20. században további módosítások történtek.

Répcelakon (Vas megye) a Radó család kúriája állt. Az eredeti épületet a 15. században emelték, 1867-ben romantikus stílusban átalakították.⁸¹ Az azóta lebontott földszintes épület romantikus köntösben is egyértelműen elárulta egykori tornácos-timpanonos klasszicista kúria-mivoltát. Főpárkányára körben végigvonuló lőréses mellvéd került, egyenes záródású ablakait szakállas szemöldökpárkányok koronázták.

Az építtető, Radó Kálmán (1844–1899)⁸² 1867-ben lett a sárvári járás szolgabírája, nyilván ez alkalomból határozta el ugyanebben az évben régi lakhelye felújítását.

Hasonló léptékű a múlt századi kis kastély *Táplánszentkereszten* (Vas megye). Az épület az Inkey család birtokában volt, majd az 1870-es években a Batthyányak tulajdonába került.⁸³

A több tömbből álló épületet sokszögű, lőrésekben végződő pillérek és szakállas szemöldökpárkányok díszítették, ezektől a romantikus elemektől később megfosztották, egy részét lebontották.

Érdemes nyomon követni a *Pusztaszentlászlón* (Zala megye) álló kis kúria sorsát. A múlt század derekán Oszterhueber (1868-tól Tarányi) József birtokában volt, aki Deák Klárát, Deák Ferenc nővérét vette feleségül.⁸⁴ Sógora, a nagy politikus a hatvanas években a nyarakat Pusztaszentlászlón töltötte,⁸⁵ ahol őt közügyekben a kor kiemelkedő személyiségei gyakran felkeresték, így például Wesselényi, Mikó Imre, Kemény Zsigmond, Andrássy Gyula, Pulszky Ferenc.⁸⁶ Egy látogató, aki 1867-ben ment el Deákhoz, futólag leírja a kúriát is, és egy kis rajzot közöl róla.⁸⁷ A földszintes, „ambitusos” épület gazdasági épületektől övezett egyszerű udvarház, itt kapott helyet Deák Ferenc „antique egyszerűséggel bútorozott” dolgozószobája.

Tarányi József halálát (1869) követően birtokait unokaöccse, Tarányi Ferenc örökölte. Az új tulajdonos bizonyára a birtok megszerzése után, tehát az 1870-es évek elején átalakíttatta a falusias épületet. A ház hosszú oldalához lőréses pillérekkel szegélyezett oromzatos részt, az épület végéhez további pilléreket toldottak. Így alakult át kis romantikus kastéllá az egykori szerény kúria, ám régi énjére emlékeztet letagadhatatlanul az arányában domináló, meredek nyeregvető.

A Tarányi család tulajdonában volt a Zalagyömrő melletti *Nyírlakpusztán* (Veszprém megye) álló nagyobb kastély is. Az L-alakú, egyemeletes épület a 17–18. században épült,⁸⁸ a múlt század második felében ezt is Tarányi Ferenc birtokolta,⁸⁹ akit a pusztaszentlászlói kúria átalakításával kapcsolatba hoztunk. A nyírlakpusztai kastély csak néhány romantikus részlettel bővült; az épület hangsúlyos, centrális pontján emelkedő, kétemeletes része mellé nyolcszögű, lőréses tornyot emeltek, az előtte elhelyezkedő kaput erődítésszerűen, kétoldalt csúcsíves fiáléval képezték ki, az ablakokat a szögletes szemöldökpárkánnyal tették hangsúlyosabbá, anélkül azonban, hogy az épület barokk jellegén változtattak volna.

Kisebb romantikus átalakításon esett át a *sitkei* (Vas megye) Batthyány-kastély is.⁹⁰ Ez a 18. századi épület aszimmetrikusan elhelyezett középrizalitját érintette, illetve néhány egyéb kisebb részlet is utal a módosításra. A kert gótizáló ízlésű kapuján az 1851-es évszám olvasható, ez bizonyára a romantikus átalakítás dátuma.

Genthon István topográfija szerint *Mosonszentmiklóson* (Győr-Sopron megye) egy 18. század közepén épült kastély állott, amelyet 1850 körül romantikus stílusban átala-

kítottak.⁹¹ Leírás és ábrázolás híján az épület építészeti nem értékelhető, a romantikus átalakítás körülményei is némileg ellentmondásosak.⁹²

Vályi András a helységgel kapcsolatban így emlékezik meg a 18. század legvégén: „... földes-ura gr. Zichy uraság. . . s négy tornyú fényes Váraival ékesítettik”.⁹³ A 19. század első évtizedeiben a birtok Zichy Károly (1779–1834), Moson vármegye főispánja tulajdonában volt,⁹⁴ az 1840-es évek közepén már báró Sina János a kastély ura.⁹⁵

Sina János Simon (1804–1869)⁹⁶ balkáni eredetű gazdag család sarja, Sina György bankár öccse; osztrák báróságát 1832-ben Magyarországra is kiterjesztették. Bizonyára magas társadalmi rangja bírta rá, hogy szerezzen egy „ősi” birtokot és a kor divatjának megfelelően átalakíttassa az ott álló kastélyt.

Egyeden (Győr-Sopron megye) a Festetics család kastélya állt,⁹⁷ amely a múlt század utolsó harmadában Egyedy Artúr birtokába került. Az épületet 1880 körül Egyedy Artúr nagyrészt lebontatta és gótizáló stílusban újjáépíttette.⁹⁸ A saroktornyos, mértéktartó formákat mutató épület ezek szerint igen késői példája a hazai romantikus kastélyépítészetnek, és utal arra, hogy a kastélyépítészet műfajában tartósabban meghonosodott a gótizáló-romantikus irányzat, mint a közületi épületek vagy a városi magánpaloták esetében.

Általában a romantikus kastélyok közt tartják számon az Eszterházyak többszörösen átalakított *sárosdi* (Fejér megye) kastélyát.

Az épület 18. századi eredetű,⁹⁹ nagy kertjét 1810 körül létesítették, ahol Eszterházy Imre szobrokat állíttatott.¹⁰⁰ Később a kastélyban lakott fia, László, majd az ő fia, ifj. gróf Eszterházy László.¹⁰¹ Károly János könyvéből tudjuk, hogy Eszterházy László még a régi, egyszerű kastélyban lakott, azonban „Ma már, új kastély áll a régi helyen, nagyobb, díszesebb, ifjú László gróf építette.”¹⁰² E megjegyzés alapján arra következtettünk, hogy az említett átépítés a múlt század utolsó évtizedeiben történt, ifj. gróf Eszterházy László ugyanis 1857-ben született. Ezt az elképzelést a szóbanforgó könyvben található fényképek is igazolják: a képeken ugyanis egy terjedelmes, egyes részeiben középkorias, de összességében eklektikus kastélyt látunk. A Weber Antallal foglalkozó irodalom¹⁰³ úgy tartja számon, hogy az 1860-as években Weber dolgozott az Eszterházyak számára a sárosdi kastélyon. A kastélyt a 20. században Möller István tervei szerint átépítették, gótizáló részleteitől teljesen megfosztották.¹⁰⁴

A legutóbbi átalakítást megelőző időből fennmaradt archív fényképek valóban ábrázolnak néhány olyan részletet – itt elsősorban a bejárat kiképzésére gondolunk –, amelyek származhattak az 1860-as évekből (lehet, hogy egy kisebb romantikus átalakítás már korábban lezajlott); ám az épület egészét inkább eklektikusnak tekintjük, amely ebben a formájában talán az 1880-as években alakult ki.

A gótizáló romantikához kapcsolódnak leginkább azok a sajátos épületek, amelyek a kortárs angliai „cottage”-ek mintájára készültek. A „cottage” tulajdonképpen kunyhót, vidéki nyaralót jelent; ebben a korban a „cottage”-építészet olyan építkezési módot jelöl meg, amelynek sajátosságai a belső terek változatos elrendezése, a sima külső falak, nagy, meredek háromszögű oromzatok, a fal síkjából kiugró és belső helyiségekhez kapcsolódó, nagyablakos fülkék, az ún. zárterkélyek, valamint az egyenes záródású szögletes Tudor-szemöldökpárányal ellátott ablakok. Az angolos „cottage” az egész európai

kontinensen elterjedt volt, számtalan illusztrált angol kiadvány, majd ezek fordítása szolgált mintaképpül a külföldi építészeknek és megrendelőknek. Ezek hazánkba is eljutottak: Eötvös József „A falu jegyzője”-ben (1845) bemutatja Bántornyi Jakabot, akiben felismerhetjük a kor szellemesen lefestett angolmániás nemesét; Bántornyi Jakab, vagy ahogy ő maga jobban szereti, Bántornyi James, „Loudon’ encyclopedia of cottage architecture szerint tervezett angol emeletes ház”-at épített magának.¹⁰⁵ Az említett könyv¹⁰⁶ egyike a kor legnépszerűbb építészeti kiadványainak, amelyek a „cottage”- és villa-építészetet tárgyalják (Hitchcock a legjelentősebb ilyen jellegű műnek tartja¹⁰⁷); a múlt században több kiadást is megért.

Egyébként Eötvös véleménye cseppet sem kedvező erről az építkezési formáról: bírálja a szerinte erőltetett szabálytalanságot, a „kőszén égetésre épült kandalló”-t, a tűzveszélyes falépcsőt.

Hogy valójában ki használta, vagy használták-e egyáltalán ezt a mintakönyvet Magyarországon, nem tudjuk. Találtunk azonban a Festetics család keszthelyi levéltárából származó öt, 1855-ből datált kisméretű tervlapot, vagy inkább egyedileg rajzolt mintalapot, amelyeket William Burn, skót származású Londonban élő építész készített.¹⁰⁸ William Burn (1789–1870)¹⁰⁹ Robert Smirke, az angol klasszicizmus mesterének tanítványa volt, a 19. század derekán számtalan palota és udvarház épült tervei szerint Angliában és Skóciában. Fentemlített rajzai kisebb „cottage”-eket ábrázolnak, amelyek közül az építetőnek – jelen esetben a Festetics család valamelyik tagjának, aki a rajzokat megrendelte – ki kellett választania a neki tetsző változatot.

Hazánkban viszonylag ritka a „cottage”-modorú építkezés. A jelentősebb kastélyok közül több vonása is megjelenik a már tárgyalt mikosdpusztai épületen, pl. a nagy hegyes-szögű oromzatok és a zárterkély.

Nyugat-Magyarországon egymáshoz közel három épületet is találunk, amelyek ezt az irányzatot követik, eddigi tudásunk szerint hazánkban ez az egyetlen kisebb emlékcsoport képviseli tiszta formában a szóban forgó stílusáramlatot. A legkiemelkedőbb közülük a ma *Szombathelyhez tartozó bogáti* (Vas megye) Festetics-kastély. Eredetileg a Skerletz család kolonnádos, 19. század eleji épülete állt itt. Ezt „vásárolta meg 1856-ban gróf Festetics Dénes, aki 1860-ig jelenlegi alakjában felépíttette.”¹¹⁰ Az egyik oromzaton szélszélű volt látható, rajta az 1860-as évszám, az épület elkészülésének dátuma.

A szabálytalan alaprajzú és változatos tömegű épület rizalitjait fiatornyos, meredek oromzatok koronázzák, a sima falakat több zárterkély élénkíti, az egyenes záródású nyílásokat szögletes szemöldökpárkányok hangsúlyozzák. A bogáti kastély a magyarországi „cottage”-modorú építészet legkvalitásosabb példája.

Az épület földszintjén a nagyobb termek kaptak helyet, pl. a szalon, a biliárdszoba, az ebédlő és a kápolna; az I. emeleten voltak a hálószobák és a fürdőszoba. A gazdagon bebútorozott szobák, a belső kiképzés stílusát tekintve független volt a külső angolos gótikájától, mindössze a kápolna az itt lévő oltárral mutatott gótizáló formákat. Az épülethez zárt fatornác és ehhez kis télikert kapcsolódott, mindkettő csücsíves kialakítású volt. – Hasonló, az épülethől megközelíthető télikerttel találkoztunk Vében és Nádasladányban is, ezek jól tükrözik a korabeli életforma igényeit.

A bogáti kastély mögött kisebb franciakert terült el, az egész együttest nagyobb angolkert ölelte körül.¹¹¹

Festetics Dénes (1813–1891)¹¹² mint császári kamarás és a főrendház tagja működött. Bár többfelé voltak birtokai, állandó lakása Bogáton volt.

A bogátinál kisebb a *szelestei* (Vas megye) kastély. Tornyan az 1855-ös évszám látható, amely az építés dátuma. A kastély elkészültekor a birtok a Szentgyörgyi Horváth család birtokában volt.¹¹³

Az egyemeletes épület alaprajza viszonylag szabályos téglalap. A park felőli reprezentatívabb főhomlokzatot előreugró középrizalit tagolja, melyet hegyes oromzat koronáz. A többi, hegyes ormokkal díszített homlokzat síkban tartott. Az épület leghangsúlyosabb eleme a jobb hátsó sarokban emelkedő középkorias torony, amely robusztusságával eltér a kastély egészének nyugodt lakályosságától.

Később az épület Festetics Andor tulajdonába került, aki a kastély körül nagy, teraszos parkot létesített.¹¹⁴ Idővel a bal hátsó részt, amely eredetileg földszintes volt, egyemeletesre egészítették ki.

A mai *Püspökmolnáriban* (Vas megye) a Festetics család számára 1815-ben épült kastély.¹¹⁵ A század közepe után az épületet átalakították, az azt körülvevő parkot várfal-szerű kerítéssel kerítették körbe. A kerítés építésére vonatkozóan fennmaradt Feigl Adolf számtartó gróf Festetics Györgynek írt levele, amely az 1863. ápr. 3-i dátumot viseli:

„A Molnári angol kert falának átídomításáról készített Rajzra az Építésznek már most szüksége lévén — mély alázattal kéri a Vasvári uradalom tisztsege azon Rajznak kegyesen leendő kiküldését.”¹¹⁶

Kézenfekvő a feltevés, hogy az igényes kialakítású kerítés és a kastélyátalakítás egyidőben, tehát az 1860-as évek elején készült, talán ugyanazon építész tervei szerint.

A kastély nagy négyszögletes tömböt képezett, sima falait hegyes oromzattal lezárt, enyhén előreugró rizalitik tagolták. Az oromzatokat, hasonlóan a bogáti kastélyhoz, fiatornyok díszítették. A homlokzatokat folyamatosan végighúzódo, szögletes szemöldök-párkány élénkítette. Az épületben 27 szoba kapott helyet, körülötte szép angolkert terült el.¹¹⁷ Az együttes külön érdekessége volt a sajátos kerítés, amelyet nagy lőréses bástyák, illetve ezekhez hasonló pillérek tagoltak.

A püspökmolnári kastélyt gróf Festetics László (1815–1883)¹¹⁸, cs. és kir. kamarás építtette át. Halála után leányára, Festetics Georginára és vejére, gróf Kinsky Zdenkóra szállt a birtok. 1925-ben a jó állapotban lévő kastélyt és a kertet eladták, majd az épületet lebontották, a park fáit kivágták, a földet felparcellázták.¹¹⁹

Egymástól mindössze néhány kilométerre fekszik Bakonyszentlászló és Gic; e helységekben két olyan kis kastély áll, amelynek arculatát meghatározza a félköríves záródású nyílások jelenléte. Ezt a románkort felidéző stílusáramlatot a németnyelvű szakirodalom „Rundbogenstil” néven szokta említeni; ez a tendencia Németországból eredt és nagyarányú elterjedésével ugyanott találkozunk.

Bakonyszentlászlóról (Veszprém megye) ezt írja Vályi András 1799-ben: „... földes Ura Gr. Eszterházy uraság. . . Az Uraságnak is szép épülettye, ’s nyári mulató helye van itten”.¹²⁰ Később az itt álló épület helyén, esetleg annak kis mértékű felhasználásával romantikus stílusban újabb kis kastély épült. Ez az 1850-es évek második felében történt,

ugyanis Rómer Flóris, mikor 1859 augusztusában itt járt, a látottakról a következőképen számolt be: „A gróf úrral átmentünk az urasági gróf Eszterházy Sándor – újonnan épült nyaralójába . . .”¹²¹

A földszintes épület főhomlokzatának középrizalitján három díszes szemöldökpárkánnyal lezárt félköríves záródású ablak húzódik, a középrészt felül összetett, lőréses pártázat koronázza. A hosszan hátranyúló épület bal oldalán további félköríves nyílások sorakoznak, a jobban tagolt jobb oldalhoz a későbbiekben alacsony raktáreépületet toldottak.

Rómer Flóris említi, hogy a házban gróf Eszterházy Sándor látta vendégül. Eszterházy Sándor (1810–1867)¹²² katonai pályát futott be: 1848–49-ben először a szabadságharcosok, majd az osztrákok oldalán harcolt, 1860-ban mint tábornoki őrnagy nyugdíjazták. Nőtlen volt, és Bakonyszentlászlón vele lakott bátyja, Imre (1808–1891), aki szintén katoná volt.

Gicen (Veszprém megye) található a Jankovich család földszintes kastélya, amely stílusjegyei alapján ugyancsak 1860- körül épülhetett.¹²³ A főhomlokzatot középen tompaszögű oromzattal lezárt rizalit, két szélről egy-egy torony tagolja. Ezen az elülső részen szemöldökpárkánnyal koronázott félköríves ablakok vonulnak végig. Az épület kiterjedt hátsó része többszörös átalakításon és bővítésen esett át.

A bakonyszentlászlói és a gici kastély két hasonló léptékű épület, amelyek az e műfajban egyébként kevésbé elterjedt „Rundbogenstil”-t képviselik. Megfigyelhetjük azt is, hogy mindkét épület középrizalitjának ablakait egymással hajszálpontosan megegyező, fűrészfogas, felül virágmotívummal díszített, gazdagon kialakított főköríves szemöldökpárkány hangsúlyozza. Mindez, valamint az a tény, hogy a két helységet mindössze körülbelül 10 km választja el egymástól, egyértelműen arra enged következtetni, hogy a két épület egyazon, bizonyára helybeli mester műve.

Szokatlan, egyéni megjelenésű a *Mogyorósbányán* (Komárom megye) álló kastély. A főkapu két oldalán egy-egy kőtábla látható, az egyikén az 1829-es évszám alatt a Weissenberger név vehető ki, a másikon az 1864-es évszám alatt a Brzorád Rezső név látható. Ez úgy értelmezhető, miszerint a korábbi épületet Brzorád Rezső 1864-ben átépítette.¹²⁴

Az egyemeletes, U-alakú kastély keskeny udvart fog közre, ahová a bejárás hármaskapuzaton át történik. Az épület érdekessége a hátsó és a baloldali homlokzat, amelynek minden egyes tengelye külön széles falisávot alkot. Az ablakok az I. emeleten szegmensíves, a földszinten félköríves fülkében helyezkednek el, az I. emeleti ablakokat mellvédmezők díszítik.

VILLÁK

A városiasodás meggyorsulása magával vonta a vidéki nyaralók és a hasonló léptékű, többnyire zöldövezetben álló városi villák építését; hazánkban számuk a század közepétől kezdve egyre növekszik. A vizsgált országrész néhány ilyen jellegű emlékének ismertetésekor nem törekszünk teljességre: célunk mindössze pár sajátos, a műfaj jellegzetességeit magukon viselő épület bemutatása.

A *szombathelyi Bagolyvár* (Vas megye) várkastélyszerű villa a város határában. A villát Czvitkovits Károly építtette az 1840-es években, mely 1848-ban már állott. Állítólag egy

Amerikában élő rokonától kapta az épület tervét, valamint az elkészítéshez szükséges pénzt.¹²⁵

A domboldalon álló villa aszimmetrikus elrendezésű, megjelenését a tömegek változatosága jellemzi. Legmarkánsabb eleme a négyszögletes torony, a nyílások egyenes záródásúak ill. félkörívesek.

A kis kastély többször gazdát cserélt, néhányszor át is alakították. A legjelentősebb változtatás a toronyra helyezett kisebb hengeres toldás, valamint a tulajdonképpeni épület szintje alatt az oldalsó fronton az utcával párhuzamos építmény kiegészítése.

Czvitkovits Károly, a villa építője köznemes volt, Szombathely város polgára, aki 1848 előtt mint vármegyebiztos, 1863-ban mint szolgabíró tevékenykedett.¹²⁶

Az 1848-ban már álló „Bagolyvár” korai romantikus kastélyaink és kastélyszerű épületeink körébe tartozik. Jellegében rokonítható az ugyancsak viszonylag korán, 1847–48-ban épült tornyos, lovagvárszerű budai Frivaldszky-villával, amelyet Brein Ferenc tervezett.¹²⁷

Keszthelyen (Veszprém megye) épült egy kisebb villa (ma: Balaton utca 17. sz.), amely hasonlít az olyan „cottage”-ekhez, mint amelyet a korábban említett Burn-féle rajzok ábrázolnak. Az egyemeletes épület háromszögű oromfalaival, a kiugró fölkébe vágott nagy ablakkal szemelláthatóan ezt a típust képviseli. A nyárilak Hencz Antal (1838–1899) és Bergh Károly (1830?–1889) dunántúli építészek tervei alapján készült 1861-ben.¹²⁸

Nem kevésbé angolos Ranolder János veszprémi püspök villája *Csopakon* (Veszprém megye). A nyaraló 1860-ban készült¹²⁹ a főpap rokona, Szentirmay József tervei alapján.¹³⁰ A földszinten árkádsor húzódik végig, mely fölött emelkedik az épület szögletes, partázattal lezárt tömbje. A középrizalit sok apró mezőre osztott nagy ablakai, a Tudorszemöldökpárkányok éppúgy, mint az egész épület szögletes dobozszerűsége angol előképekre megy vissza. A bal oldalszárny végén torony kapott helyet. A homlokzaton egykor szobrok álltak, az épület előtt szökőkút helyezkedett el.

Ranolder Nep. János (1806–1875)¹³¹ Pesten, Pécsen és a bécsi Augustinumban végezte tanulmányait, az 1840-es évek elején beutazta egész Európát. 1849-ben veszprémi püspök lett. Mint főpap híres volt jótékonyágáról, ezenkívül több vallásos művet írt és adott ki, valamint számos építkezés patronálása fűződik nevéhez.

Szentirmay József (1871-ig Schornbeck v. Scharenbeck József¹³²) Randolder sógora volt. Eredetileg mérnöknek készült, majd Firenzébe került, ahol Markó Károlynál tanult rajzot és építészetet.¹³³

Hazatérve a veszprémi püspöki uradalom igazgatója lett, 1874-ben „darvastói” előnévvel nemességet kapott.¹³⁴ A csopaki nyaraló mellett másik ismert alkotása a veszprémi angol kisasszonyok temploma és iskolája (1860).¹³⁵

Pilismaróton (Komárom megye) található Heckenast Gusztáv (1811–1878),¹³⁶ a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem egyik legnagyobb alakjának kis villája. Valószínű, hogy az 1850-es évek első felében épült, ugyanis Fényes Elek 1857-es kiadású topográfiájában a következőket írja: „Pilis-Marót, . . . Heckenast Gusztáv úr csinos kéjlakával és kertjével”¹³⁷

Az egyemeletes épület középrizalitjának díszítése – a pillér- és oszlopfeljezetek, az oromzat díszítményei – az ismeretlen tervező rendkívüli eredetiségére vallanak. Ugyanakkor érdemes megfigyelni a középrész I. emeletén a fából ácsolt, fedett teraszt, amely elő-

reveti a később, különösen a századforduló környékén oly kedvelté váló faszerkezetes, lombfűrészdiszes tornácú tiroli házikók divatját. Tiroli-svájci ízű ácsolt szerkezettel találkozunk a tárgyalt korszak más emlékein is, például a korábban már említett galgamácsai királyi vadászkastély (1869–1870) hátsó homlokzatán.¹³⁸

Balatonfüred (Veszprém megye) fürdőhellyé történő kiépítését, magánvillák létesítését az tette lehetővé, hogy Simon Zsigmond, aki 1865-ben lett tihanyi apát, kieszközölte, hogy telkeket adhassanak el magánosoknak.¹³⁹ A nyaralók tömeges építése a rákövetkező években megindult.¹⁴⁰ A Dőry család villája a rk. templom közelében 1869-ben épült.¹⁴¹

A kétemeletes villa középrizalitján főköríves nyílások foglalnak helyet, felül védőoromzat-szerű mellvéd koronázza, így az épület összességében romantikus összhatású; több részletében azonban már a reneszánsz stílusvilágát felidéző koraeklektikára utal.

Miután az emlékek sorát áttekintettük, alkalmunk nyílik pár általános észrevételt tenni a tárgyalt országrészre vonatkozóan, valamint néhány tanulságot levonni a hazai romantikus kastélyépítészetreletet illetően is.

Az első romantikus kastélyokkal az 1840-es években találkozunk (a gótizálás korábbi előzményei a proromantika külön fejezetében tartoznak), igen jelentős kastélyok épültek még a 70-es években is, amikor a fővárosban már a koraeklektika egyeduralomra tett szert. Ebben az évtizedben készültek nagy eklektikus kastélyok is, de a romantikus formák szívósan tartották magukat a kastélyépítészeti műfajában, később nemegyszer majdnem észrevétlenül összenőve a neogótikus eklektikával. Az ízlésváltás tehát ezen a területen később és kevésbé éles formában zajlott le, illetve a gótizáló ízlés továbbra is inkább megmaradt a kastélyépítészetben, míg a városi építészetben a neoreneszánsz vált általánossá.

Feltűnő ugyanakkor a nagyszabású, építészettörténetileg jelentős romantikus kastélyok viszonylag csekély száma. Ha ezeket összevetjük az előző korszak, a klasszicizmus emlékeivel, könnyen észrevehető az építési kedv, ill. az építkezés céljait szolgáló anyagi erők elapadása. Ez bizonyára a szabadságharc utáni kedvezőtlen gazdasági és társadalmi viszonyokkal magyarázható. Ugyanakkor ez betudható annak is, hogy egyfajta telítettség lépett fel az előző korszak nagy kastélyépítései nyomán.

Érdeemes összehasonlítani a klasszicista és a romantikus kastélyok alaprajzi- és tömegelrendezésének néhány vonását. (Természetesen itt azokat a romantikus kastélyokat vesszük figyelembe, amelyek terjedelmük és kvalitásuk alapján a korszak sajátosságait legtisztábban képviselik, és korábban ott álló épület nem játszott döntő szerepet kialakításuknál.) Míg a klasszicizmusban tovább él a barokk U-alakú alaprajz, ill. kisebb épületeknél általános a szabályos négyszög alakú alaprajz, a romantikus kastélyok többnyire mozgalmasabb konfigurációt mutatnak. Ehhez kapcsolódik a tömegek megjelenésének kérdése: az előző korszakban a szimmetrikus épületrészek, vagy legalábbis egyes szárnyak azonos magasságúak voltak, a romantika korában a tömegek gyakran ésszerűtlennek tűnő ki- és beugrása, hirtelen szintváltozása figyelhető meg. Míg korábban az erős egységet egy-

egy kupola is ritkán bontja meg, a romantikában divatos lesz a sokszor aszimmetrikusan elhelyezett torony.

A torony gyakorlati haszna minimális, ellenben szimbolikus-heraldikus jellege annál szembetűnőbb: valóságos vagy fiktív jogfolytonosságra, mintegy az ősök keresésére, illetve az ősökre való hivatkozásra utal.¹⁴² Renate Wagner-Rieger azt is kimutatja, hogy érvényesül ez a gondolat az épületbelsőben: a termeket múzeumszerűen rendezik be, és ez gyakran egy nagy emlékcarnokban kulminál, mint például az ősök gelériája.¹⁴³ Erre jó példa a Nádasdyak náadasdladányi kastélya. Ez a hangsúlyozottan „őskereső”, vagy ősökkel hivatkozó feudális jelleg reakciója annak a folyamatnak, amely során a nemesség pozíciója megrendül, társadalmi súlya csökken. A nemesek a Habsburg-monarchiában 1848 óta már csak tulajdonosai, de nem urai birtokaiknak, a jobbágyfelszabadítással ugyanis kiváltságaik megszűntek. Történelmi szerepüket, előjogaikat próbálják mintegy igazolni a magasba emelkedő tornyokkal, az ősapák felsorakoztatásával.

Az épületek kialakításánál felhasznált formák többnyire gótikus-későközépkori eredetűek, a vizsgált országrész kastélyai döntő többségükben a gótizáló romantika stílusjegyeit viselik magukon, jóval kisebb a „Rundbogenstil” és más tendenciák szerepe. Az emlékek bemutatása során többször történt utalás angolos formákra, angol előképekre. Az angolos hatás a kastélyépítészetben erősebben érvényesül, mint a többi építészeti műfajban. Azonban kevés olyan szálát találunk, amely közvetlenül Angliába fut vissza, az a néhány mester, akiket az egyes épületekhez tudunk kapcsolni, az általános európai áramlatot követte; sem Ybl, sem Weber, sem Linzbauer például nem rendelkezett angol képzettséggel, mindhárman Bécsben tanultak építészetet, akárcsak legtöbb magyar kortársuk.

A kastélyépítészet a 20. századig a magyar művészet egyik legfontosabb ága. A romantika korában ezen emlékek szerepe még jelentősebb. A kastélyok jellegükből adódóan kötetlenebb, egyénibb módon épülhettek, mint a középületek vagy a városi lakóházak; mi sem természetesebb, hogy a stílus, amelynek épp a kötetlenség az egyik fő sajátossága, a kastélyépítészetben találta meg legadekvátabb megjelenési formáját. (Angliában például már több évtizeden át készültek gótizáló kastélyok és udvarházak, amikor ez a fajta építési mód betört a világi középítkezés területére.) Várkastélyszerű épületek városainkban is megjelennek, mint például a szekszárdi (Tolna m.) Augusz-ház vagy a komáromi (Komárom) tiszti pavilon; de jól érzékelteti a kastélyépítészet döntő hatását az a tény is, hogy ebben a korban számtalan lakó- és középület a korabeli kastélyok rekvizitumait, apróbb formai megoldásait átveszi és alkalmazza.

Rövidítések jegyzéke

BFL	= Budapest Főváros Levéltára
Fejér vármegye [kötet, évszám]	= KÁROLY János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár.
FÉNYES dunántúli [kötet, évszám]	= FÉNYES Elek: Magyarország ismertetése statistikai, földiratis történelmi szempontból. I. Dunántúli kerület. Pest.

- FÉNYES geographiai = FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
[kötet]
- FÉNYES statisztikai = FÉNYES Elek: Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tarto-
[kötet, évszám] mányoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- GENTHON 1959 = GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp., 1959.
- KEMPELEN = KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. Bp.
[kötet, évszám]
- MNZs = Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. Főrangú családok. Bp., 1888.
- NAGY = NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzék-
[kötet, évszám] rendi táblákkal. Pest.
- OL = Magyar Országos Levéltár
- OMF = Országos Műemléki Felügyelőség
- SZINNYEI = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp.
[kötet, évszám]
- Vasvármegye = Dr. SZIKLAY János és Dr. BOROVSZKY Samu (szerk.): Ma-
gyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. Bp.,
MDCCCXCVIII. (1898).
- VU = „Vasárnapi Ujság”
- YBL 1956 = YBL Ervin: Ybl Miklós. Bp., 1956.

JEGYZETEK

¹ KÁROLYI L.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, II. Bp., 1911. XXII., 126.

² Uo. p. 159. – KONDOR: Csurgó kastélya és vidéke. VU V. (1858) 171–173.

³ YBL 1956 15. – BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 2. tekercs; két datálatlan és szignálatlan részletrajz, az egyik a csurgói kastély biliárdtermének balusztrádjához. A 9. és 10. tekercs az Ybl-hagyatékban szintén a fehérvárcsurgói kastély részletrajzaiként vannak megjelölve, a tanulmányhoz történő anyaggyűjtés idején nem voltak hozzáférhetőek.

⁴ BFL: XIV. 13a. Ybl Miklós műépítész iratai. Vidéki építkezések.

⁵ VU V. (1858) 172. – „Az Ország Tükre” II. (1863) 249. – HUNFALVY J.–ROHBOCK L.: Magyarország és Erdély eredeti képekben, II. Darmstadt, 1860. 328. szemben.

⁶ YBL 1956. 120. említi, hogy 1851-ben ónöntvényeket küldtek Bécsből Csurgóra, Károlyi György címére. Feltehető, hogy a szóbanforgó veranda elemeit rendelte meg az építtető Bécsből.

⁷ Magyar Életrajzi Lexikon, I. Főszerk.: Kenyeres Á. Bp. 1967. 868.

⁸ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékkönyve, III. Szerk.: Galgóczi K. Bp. 1883. 14.

⁹ A várkastély történetét lásd „Magyarország és a Nagvilág” V. (1900) július p. 3.

¹⁰ A romantikus átépítés történetét lásd SISA J.: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 170–172.

¹¹ KOMÁRIK D.: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” VII. (1975) 3–4. sz. 431–451.

¹² FÉNYES geographiai, II. 170.

¹³ Révai Nagy Lexikona, XIX. Bp., 1926. p. 676. – A köztudatban Zichy Jenő és Ödön személye nemegyszer összezsérlődött.

- ¹⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben, XIII. Magyarország, IV. Bp., 1896. 574.
- ¹⁵ NAGY, XII. 1865. 375–378, 394.
- ¹⁶ HUNFALVY–ROHBOCK 5. sz. jegyzetben i. m. 331. – YBL 1956. 31.
- ¹⁷ BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 14. tekercs; alaprajzi vázlatok 1855-ből keltezett feljegyzésekkel, valamint részletrajzok. – YBL 1956. 48. sz. képen közölt alaprajz és távlati rajz 1852-ből a rendezés és restaurálás alatt álló Ybl-hagyatékából még nem került elő.
- ¹⁸ Így tartja számon a Weber-irodalom: pl. „Pesti Hírlap” VIII. (1886) 310. sz. 8. – JAKABFFY F.: Weber Antal és művei: „Magyar Építőművészet” 1907. 11. sz. 3. – YBL E.: Weber Antal. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” I. (1957) 3–4. sz. 419.; stb.
- ¹⁹ A kastély teljes történetét részletesen tárgyalja az Österreichische Kunsttopographie Bd. XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Obenwart. Wien, 1974. 421–424.
- ²⁰ AGUSTICH I.: Két kép Vas megyéből. VU XXIII. (1876) 3. sz. 38.
- ²¹ Uo. – Ybl E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418. – Az osztrák topográfia (I. a 19. sz. jegyzetben i. m.) megemlíti, hogy az építető, gróf Erdődy István először Ybl Miklóst kérte fel a tervek elkészítésére, aki azonban nem fogadta el a megbízatást. A magyar szakirodalom erről nem tud (Ybl 1956 nem említi). Az osztrák mű az építkezést 1862–64-re teszi.
- ²² PULSZKY F.: Két magyar úri lak. „Fővárosi lapok” 1877. 731.
- ²³ YBL E.: Lotz Károly élete és művészete. Bp., 1938. 48, 49, 82–87; 1/a sz. kép.
- ²⁴ PULSZKY F.: 22. sz. jegyzetben i. m.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ MNZs p. 92. – KEMPELEN, III. 1912. 457–458.
- ²⁷ Lásd a 18. sz. jegyzetet.
- ²⁸ A mikosdi kastély (Zala- és Vasvármegye határán). VU XIII. (1866) 468–469.
- ²⁹ Dr. Gerő László az 1920-as és 30-as években többször is járt a mikosdpusztai kastélyban. Viszsaemlékezése szerint a kastély könyvtárában őrizték az épület szignálban eredeti terveit, amelyeket a hagyomány szerint bécsi építész készített. A tervrajzok a II. világháború után elpusztultak. (Dr. Gerő László szóbeli közlése, 1976. – „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 173.)
- ³⁰ Vasvármegye p. 66.
- ³¹ Lásd a 28. sz. jegyzetben i. m.
- ³² A mikosdpusztai kastély közeli rokonságot mutat pl. a herdringeni Fürstenberg-kastéllyal, amely a kölni dómépítő, E. F. Zwirner tervei alapján épült 1844–52 között. (MUMMENHOF, K. E.: Wasserburgen in Westfalen. 3. kiadás, h. n., 1968. 51, 61.; 128. sz. kép)
- ³³ A martonvásári kastélyról átfogóan: DOBOS J.: A martonvásári kastély. VU XLII. (1895) 257–258. – Delta: József Ágost főherceg úr otthona. „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 58. sz. – Fejér vármegye, IV. 1901. 369–378. – GENTHON 1959. 192. – BALOGH A.: A martonvásári kastély és parkja. „Műemlékvédelem” X. (1966) 210–213. – B. (udai) A.: A martonvásári kastély helyreállítása. „Magyar Építőművészet” 1977/6. 50–55.
- ³⁴ KOTZ L.: Was ich erlebte! Was mir auffiel! Erinnerungen vermischten Inhaltes, III. Prag, 1861., címlappal szemben. A szerző rajzát Würbs ültette át litográfiába. – A litográfia egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található I. 9086 ltsz. alatt.
- ³⁵ KEMPELEN, II. 1911. 447.
- ³⁵² Az OMF fotótárában található (negatív nélkül) egy sorozat archív fénykép, melyeken látható az eredeti romantikus architektúra.
- ³⁶ „Szalon Ujság” VI. (1911) feb. 15. 13–18.
- ³⁷ ZÁDOR A.: Az angolkert Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” V. (1973) 47.
- ³⁸ „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 46. sz. – VU XLIII. (1896) 457–458.
- ³⁹ LENCSÉS F.: Martonvásár története. Bp., 1965. 35.
- ⁴⁰ Ladányról emlékezik meg, melynek főura Schmidigg, FÉNYES geographiai, III. 5. – FÉNYES dunántúli, I. 1865. 104, 142–143. már Nádasdy-birtokról beszél.
- ⁴¹ „Vértesalja” I. (1873) 8. sz.
- ⁴² OL: T. 5. Nádasdy csal. lvt. tervei; Linzbauer István eredeti tervei, 200: a pince alaprajza, 201: az I. emelet alaprajza, 202: a földszint alaprajza.

⁴³HORVÁTH J.: A nádasdi gróf Nádasdy család nádas-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése. Bp., 1889. 45.

⁴⁴KÁROLY J.: Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádas-ladányi levéltárából H. n., é. n. (Bp. 1879.) 4.

⁴⁵Hauszmann Alajos, életrajz. 1925. Kézirat a Magyar Építészeti Múzeumban. – Megemlékeznek Hauszmann közreműködéséről más, a könyvtár leíró munkák is: HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45. – BALLAGI A.: A nádasladányi könyvtár. „Magyar Könyv-Szemle” 1889. 316.

⁴⁶HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45.

⁴⁷Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Wesprimiensis . . . ad annum Domini MCMXVI. Wesprimii, 1916. 12.

⁴⁸HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45–46. – Fejér vármegye, IV. 1904. 17–26. – SZEGHALMI GY.: Dunántúli megyék. Bp., 1939. 329–330.

⁴⁹„Szalon Újság” VI. (1901) 23. és 24. sz. 6–9. – Uo. XVI. (1911/12. sz. 2–6. – OMF fotóarchívuma: 23 348–23 370.

⁵⁰SZEGHALMI GY. 48. sz. jegyzetben i. m. 329.

⁵¹Uo. 330.

⁵²RAPAICS R.: Magyar kertek. Bp., é. n. 223.

⁵³Fejér vármegye, V. 1904. 17–34.

⁵⁴HORVÁTH J. 43. sz. jegyzetben i. m. 107.

⁵⁵SZINNYEI, IX. 1903. 493–495. hasáb.

⁵⁶VU XX. (1873) 320–321. – ÉBER–GOMBOSI: Művészeti Lexikon, II. Bp., 1935. 36. – ZAKARIÁS G. S.: Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest, Bp., 1961. 25.

⁵⁷VU XXXIII. (1886) 177.

⁵⁸„Az Építési Ipar” V. (1881) 63, 93; a7. és 11. sz. melléklete.

⁵⁹YBL 1956. 73.; 137 és 138. sz. képek.

⁶⁰BOROVSKY S. (szerk.): Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Bp., é. n. (1907) 75.; képe 68.

⁶¹CSATKAI E.: Sopron és környéke műemlékei. 2. kiad. Bp. 1956. 559. képek 558. – KOPPÁNY T.: A mihályi kastély helyreállítása. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 162–169.

⁶²KOPPÁNY T. előző jegyzetben i. m.-ben, 166. levéltári forrásokra hivatkozva 1860-ra teszi a tulajdonosváltást. FÉNYES dunántúli; I. 1865. 63. így emlékezik meg a várkastélyról: „jelenleg pedig a Fiáth család tulajdona.” Számolhatunk azonban azzal, hogy az adatok Fényeshez több éves késéssel jutottak el.

⁶³GENTHON 1959. 295.

⁶⁴FÉNYES statisztikai, I. 1836. 464. Zichy–Ferraris Ferencet említi; FÉNYES geographiai, IV. 156. Zichy Istvánról emlékezik meg; FÉNYES dunántúli, II. 1866. 239, 275. Zichy Manót (Emánuel) jelöli meg birtokosként.

⁶⁵Lásd a 63. sz. jegyz. – Az orszvári kastélyról l. a 11. sz. jegyzetben i. m.

⁶⁶GENTHON 1959. 396.

⁶⁷FÉNYES statisztikai, I. 1836. 100.

⁶⁸Fejér vármegye, V. 1904. 405. – FÉNYES geographiai, IV. 211. még Palocsay Horváth Ferdinándot jelöli meg tulajdonosként. FÉNYES dunántúli I. 1865. 122. már ifj. gróf Batthyány Lászlót.

⁶⁹WÜNSCHER F.: Tordas. Debrecen – Bp., 1943. 159.

⁷⁰OL: P 592. Sándor (Bia) csal. lvt. Tomus F., Fasc. I. 1–15. Gyarmat és Gyermel birtokjoga 1717–1760.

⁷¹Hogy a romantikus periódust megelőzően már állt, bizonyíték FÉNYES statisztikai, I. 1836. 170. említése.

⁷²Sándor Móricról: SZINNYEI, XII. 1908. 143–144. hasáb.

⁷³BOROVSKY S. 60. jegyzetben i. m. 70.

⁷⁴FERENCZY K.: Kastélyok felhasználásra és helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1949–1959. Bp. 1960. 60.

- ⁷⁵RÓMER F.: A mácsai gim-les, mint királyi vadásztanya VU XVI. (1869) 381–382. – BOROVSZKY S. (szerk.): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp., é. n. 68–69, képe 66.
- ⁷⁶Az épület romantikus átalakítás előtti történetét részletesen bemutatja KÁROLYI A.: A zsenyeyei Sennyeyi udvarház. „Vasi Szemle”XXV. (1971) 3. sz. 443–456.
- ⁷⁷JUHÁSZ I.: Szemelvények a Bezerédj-család történetéből (Genealogiai táblákkal). Bp., 1940. 29., I. és II. táblák.
- ⁷⁸Hertelendy Gáborné levélbeli közlése (1976. máj. 7.; 1977. nov. 6.)
- ⁷⁹Hertelendy Gáborné birtokában van Bezerédj Elek kis vázlatfüzete.
- ⁸⁰ÁLDÁSSY A.: Adalékok a Bezerédj-család történetéhez. Klny. a „Turul” 1929. évi XLIII. kötetéből, 3.
- ⁸¹Vasvármegye 88.
- ⁸²SZINNYEI, XI., 1906. 388. hasáb.
- ⁸³Vasvármegye 102, 104.
- ⁸⁴Az Oszterhauber (később Tarányi) családra vonatkozóan: „Nagy Iván Család-történeti Értesítő” III. (1901) 1–2. Füzet. 19–20. – KEMPELEN, X. 1931. 276.
- ⁸⁵Erről a helyi sajtó többször is beszámolt, pl.: „Zala-Somogyi Közlöny” II. (1863) 76. – Uo. V. (1866) 4. sz.
- ⁸⁶„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8. Uj. Fénykép a kúria átalakított formájáról.
- ⁸⁷HALÁSZ I.: Látogatás Deák Ferencnél Pusztá-Szent-Lászlón. In: Deák-album. Emlékkönyv. Bp. 1876. 19–23. A kúria képe 20.
- ⁸⁸GENTHON 1959. 434–435.
- ⁸⁹„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8.
- ⁹⁰Vasvármegye 57.
- ⁹¹GENTHON 1959. 208.
- ⁹²TSCHISCHKA, F.: Kunst und Altertum in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1836. 284. ezt írja a kastélyról: „Grosses prächtiges Schloss und Garten des Grafen Zichy, im neueren Baustyle.” – MAJOR P.: Moson megye monographiája, II. Magyar-Óvár, 1886. 150. így emlékezik meg: „Szt.-Miklós gr. Zichy-család birtoka. Ez utóbbi helyen néhány év előtt lett az urilak a kor kívánalmaihoz alkalmazottan kiépítve.”
- ⁹³VÁLYI A.: Magyarország leírása, III. Buda, 1799, 389.
- ⁹⁴NAGY, XII. 1865. 377, 394.
- ⁹⁵FÉNYES E.: Magyarország leírása, II. Pest, 1847. 14.
- ⁹⁶WURZBACH, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, XXXIV. Wien, 1877. 355–356. – KEMPELEN, IX. 1915. 373.
- ⁹⁷A Festetics-kastély utolsó említésével FLEISSIG, M. K.: Heimatkunde für die Schuljugend des Oedenburger Komitates. Oedenburg, 1872. 40. találkozunk.
- ⁹⁸CSATKAI E. 61. jegyzetben i. m. 488. – GENTHON 1959. 78
- ⁹⁹GENTHON 1959. 286.
- ¹⁰⁰KUNITS, M.: Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen, I. Pest, 1824. 94–95.
- ¹⁰¹Az Eszterházy családról: ESZTERHÁZY J.: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 211, 213, 214, X. sz. tábla
- ¹⁰²Fejér vármegye, V., 1904. 260., az épület képe 261, 263.
- ¹⁰³L. a 18. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁴YBL E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418–419.
- ¹⁰⁵EÖTVÖS J.: A falu jegyzője, I. Pest, 1845. 233.
- ¹⁰⁶LOUDON, J. C.: Encyclopaedia of Cottage, Farm and Villa Architecture and Furniture. London, 1833.
- ¹⁰⁷HITCHCOCK, H-R.: Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries. 2. kiad. Harmondsworth, 1963. 445.
- ¹⁰⁸OL: T3. A Festetics csal. lvt. terve. VI. Téka, 513/1–5.

¹⁰⁹William Burnröl: THIEME–BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler V. Leipzig, 1911. 264. – The Dictionary of National Biography. Founded in 1882 by George Smith. From the Earliest Times to 1900. Reprinted 1963–1964. III. London, 378–379.

¹¹⁰Vasvármegye 23.

¹¹¹A bogáti kastély leírását Koroknay István elbeszélése (1979) nyomán ismertettük.

¹¹²MNZs 112. – KEMPELEN, IV. 1912. 118.

¹¹³Ezt a családot jelöli meg tulajdonosnak FÉNYES geographiai, IV. 93., ill. FÉNYES dunántúli, II. 1866. 160.

¹¹⁴F. SZABÓ G. (szerk.): Vas vármegye, 1931–32. Bp., é. n. 235.

¹¹⁵Vasvármegye 67.

¹¹⁶OL: P 250. A Festetics csal. keszthelyi lvt. VIII. Festetics II. György iratai 3. Hozzáintézett levelek.

¹¹⁷L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹¹⁸MNZs 109. – KEMPELEN, IV. 1912. 117–118.

¹¹⁹L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹²⁰VÁLYI A. 93. sz. jegyzetben i. m., III. 1799. 377.

¹²¹RÓMER F.: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlata. Győr, 1860. 109.

¹²²ESZTERHÁZY J. 101. sz. jegyzetben i. m. 213., X. tábla.

¹²³GENTHON 1959. 105.

¹²⁴BOROVSKY S. (szerk.): Esztergom vármegye. Bp., é. n. (1910) 30. azt olvashatjuk, hogy „A helybeli kastélyt 1862-ben Brzorar (!) Rezső építtette, jelenleg Schelzenlechner Borbála tulajdona.”

¹²⁵BODÁNYI Ö.: Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei. Kiny. az „Építő Ipar” 1910-i évfolyamából. Az írásban említett Wälder-féle építkezés nem valósult meg. – A kézikönyvek és utikalauzok általában sommásan megjegyzik, hogy a Bagolyvárat Czvitkovits Károly 1851-ben építtette. Ennél hitelt érdemlőbb Bogdányi Ödön, Szombathely egykori főmérnökének fentemlített beszámolója, amely több adattal is szolgál.

¹²⁶BALOGH GY.: Vasvármegye nemes családjai. Szombathely, 1901. 28.

¹²⁷KOMÁRIK D.: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. „Építés-Építészettudomány” IV. (1973) 1–2. sz. 200–203.

¹²⁸RÁTH K.: Egy kéjlek Keszthelyen. VU IX. (1862) 232, képe 233.

¹²⁹JANCSIK E.: Kirándulások hazánkban. I. Füzet. Dunántúli tájrajzok. Pest, 1863. – ugyanez az írás megjelent: VU X. (1863) 317. a nyaraló képe ui.

¹³⁰DORNYAI B.–VIGYÁZÓ J.: Balaton és környéke részletes kalauza. Bp. 1934. 128. Itt leírást is találunk az épület akkori állapotáról. – RADNÓTI A.–GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 65.

¹³¹VU IV. (1857) 429–430. – Idősb KÁKAY Aranyos: Ujabb árny- és fényképek. Pest, 1866. 160. – VU XXII. (1875) 305–306. – SZINNYEI, XI. 1906. 542–545. hasáb.

¹³²„Zala-Somogyi Közlöny” X. (1871) 7. sz. hírt ad arról, hogy „Scharenbeck József veszprémi lakós Szentirmaira változtatta nevét.”

¹³³EÖTVÖS K.: Utazás a Balaton körül. 5. kiadás. Bp., MDCCCXVIII. (1908). II. köt. 111–126. Erre a műre Dr. Vargha László hívta fel a figyelmemet.

¹³⁴KEMPELEN, X. 1931. 134.

¹³⁵VU VIII. (1861) 569–570. – GENTHON 1959. 445.

¹³⁶Révai Nagy Lexikona, IX. 1913. 649.

¹³⁷FÉNYES E.: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása, II. Pest, 1857. 273–274.

¹³⁸A kastély ma már nem áll. Archív fényképét l. „Szalon Újság” IX. (1904) 6. sz. 4, 5.

¹³⁹Balaton-Füred hajdan és most. VU XXVI. (1879) 462.

¹⁴⁰„Zala-Somogyi Közlöny” VI. (1867) 11. sz.

¹⁴¹Balaton és vidéke. Eggenberger-féle utikönyvek III–IV. Bp. é. n. (1909) 102. – LIPTÁK G.–ZÁKONYI F.: Balatonfüred. Veszprém, 1956. 103. – GENTHON 1959. 25.

¹⁴²A torony szerepéről l. MOJZER M.: Torony, kupola, kolonnád. Bp. 1971.

¹⁴³WAGNER–RIEGER, R.: Romantik und Historismus. In: Wagner–Rieger, R. – Krause, W. (Ed.): Historismus und Schlossbau. München, 1975. 11–18.

Kathy Imre

A KORSZERŰ NEMZETI ÉPÍTÉSZET ÚTJÁN (A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti iránya)

A magyar századforduló építészetének kétséget kizáróan legjelentősebb irányzata az, amelyiknek a célkitűzése, hogy a megszületendő új építészeti a kor színvonalán álló korszerű és egyben nemzeti jellegű legyen. A magyar századforduló – Európaszerte uralkodó – eszmeáramlatának a szecesszió, ezen belül is különösen a magyar szecesszió építészetének alapvető jellegzetessége és megkülönböztető jegye, hogy már az induláskor is kifejezetten ezen az elvi alapon állt.¹ A későbbiekben pedig a korszak minden jelentős építésze vagy építészcsoportja – különböző alapállásból, vagy különböző mélységből kiindulva ugyan – a nemzeti építészeti kiművelésének talaján állt, és eredményeit kifejezetten ennek útján érte el. A korszak legjobb építészei és legjobb épületei a nemzeti építészet művelésének útján termelődtek.²

Az Iparművészeti Múzeum tervpályázatát 1890-ben írták ki, abban az évben, amelyet éppen korszakhatárnak tekintünk az eklektika és a szecesszió között. Ebben az évben született tehát az a terv – Lechner Ödön és Pártos Gyula keze nyomán – amelyet a szecesszió, s egyben a nemzeti építészeti törekvések elindítójának tekinthetünk Magyarországon. Ha ennek az indulásnak az előzményeit kutatnánk, az építészeti területén kevesebb, de más területen annál több olyan kezdeményezéssel találkozhatnánk, amelyek bővópatakként indulva végül is olyan folyóvá dagadtak, amely immár határozott medret vájt magának, s azt a medret többé már nem lehetett eltorlaszolni és a folyó sodrát is tudomásul kellett venni. Az előzményekből a legközelebbi és legközvetlenebb Huszka József munkássága, aki a magyar ornamentikával, annak eredetével foglalkozó tanulmányait néhány évvel azelőtt jelentette meg.³ Ez Lechner építészetének kiindulásánál döntő, mondhatni elengedhetetlen indíték, és egyben egész formakincsének forrása. A távolabbi, nem közvetlen, de átfogóbb nagyobb távlatot nyitó előzményt, a magyar élet egészét, múltját, jelenét, jövőjét magában hordó látnok, Széchenyi István „Pesti por és sár” című írásában találjuk: „... Magyarország építményeire kizárólag sem északi, sem déli minta nem tökéletes, s eképp, valamint a magyar nemzetnek eredeti képe, s éghajlatának, ha nem is szembeszökő, de mégis különös sajátossága van, úgy architektúrájának is önállóságának szükségessége lenni, s ennél fogva építményeinek is okvetlen különös ábrázattal kell bírniok, s ez sem olasz, sem germán nem lehet (. . .) Mert vajjon mi a jó, mi a szép emberi készítményben? – Semmi egyéb, mint célirányosság, s így azon idomok s formák, amelyek ehhez legközelebb visznek. Miből az következik, hogy valamint minden nemzetnek, mely

még kozmopolita zagyvalékra nem olvadt egybe, sajátosságainak megfelelő öltözete van, úgy külön-külön országra nézve is külön-külön lakóház, építési ízlés illik inkább, mit megint az éghajlat határoz el.” Ezeket a sorokat Széchenyi jóval a szecesszió megindulása előtt írta le, de a benne foglaltak akkor is, ma is érvényesek.⁴

Az előzményeket tekintve azonban ezek csak jellemző részletek, mert a nemzeti célok minden területen való érvényesítésének gondolata, mint a negyvennyolcas szabadságharc indítéka és vezérelve, a szabadságharc leverése utáni osztrák elnyomás alatt is továbbélt, és a kiegyezés után ha korlátozottan is, törvényes keretek között kereste a megvalósulás lehetőségét. Az építészet ezen belül részterület ugyan, de jelentősége annál nagyobb. Nem véletlen, hogy a legnagyobb csatákat ezen a területen kellett megvívni a nemzeti jelleg érvényrejuttatásáért.⁵

Lechner Ödönnek elvévülhetetlen érdeme, hogy az új építészeti irányzatnak a szecesszióknak már az induláskor olyan irányt szabott, hogy a századfordulón induló új nemzedék tagjai, amennyiben az eklektikával szemben az új építészeti útját kívánták járni, a nemzeti építészeti kérdését nem kerülhették ki, még akkor sem, ha szemben álltak azzal. Ma már tudjuk, hogy mindazok akik a századelőn jelentőset alkottak, így, vagy úgy, kisebb, vagy nagyobb mértékben követték tanításait, a legjobbak úgy, hogy meghaladták azt. Lechner útja végül is nem vezetett el az igazi értelemben vett nemzeti építészethez, ennek azonban rajta kívülálló okai vannak. A legalapvetőbb ok az, hogy a kornak akkor – nemcsak akkor – téves elképzelései voltak a magyar építészeti mibenlétéről, illetve egyáltalán annak létét vonták kétségbe, a népi építészetről pedig úgyszólván nem vettek tudomást.⁶ Így gyakorlatilag az új építészeti kiindulás lehetséges alapját eleve figyelmen kívül hagyták. Lechner tehát abból indult ki, hogy a nemzeti építészeti megteremtéséhez a magyar nép gazdag díszítőművészetét kell felhasználni, az építészeti formán keresztül lehet és kell tehát az építészeti nemzeti jellegét megadni.⁷ Ezen túl, Lechner felhasználva a Zsolnay gyár adta lehetőségeket, épületeit a nagyon gazdag hagyományokkal rendelkező népi kerámiák ihlette színes mázas burkolattal látta el.⁸ Maga az épülettest Lechnernél általában eklektikus felfogású, és a főformába, különösen az Iparművészeti Múzeumnál, belejátszik a magyarság keleti (indo-iráni) – származására utaló, főleg India meghatározott részein kifejlődött sajátos építészeti formák hatása is. Lechner épületei zseniális alkotások, kitűnő építészeti formáló készségnek bizonyítékai, és annyiban részei is a nemzeti építészetnek, amennyiben annak bizonyítékai, hogy akkor, abban az időben, és mindazok akik hittek benne, ilyennek hitték a sajátos magyar építészetet. Mai szemléletünk szerint annyiban része nemzeti építészetünknek, amennyiben elindítója volt egy olyan nagyarányú kísérletezésnek, amelyben később tisztultabb alapállásból kiindulva – hitünk szerint – valóban születtek is olyan alkotások, amelyek sajátos hazai levegőt árasztanak, nemzeti karakterük van.⁹ Lechner építészete ezen túlmenően magyar-nak, ha úgy tetszik nemzetinek is minősíthető annyiban is, hogy tévedései is csak itt, ilyen adottságok és lehetőségek között születhettek. Lechner Ödön egyébként elméletileg sokkal tisztábban látta a kérdéseket – különösen jelentős épületei megépülte után – mint az alkotásaiból kitetszik. Egyik 1906-ban megjelent írásában ez olvasható: „Az új szerkezetek lehetősége új formákat fejleszt, így ebben az új evolúcióban idő és alkalom kínálkozik, hogy nemzeti egyéniségünket belevigyük az új formanyelv megalkotásába.”

Ebben már nincs szó arról, hogy egy valamilyen módon létrejött épülettetést lássunk el népi díszítőművészetünk motívumkincsével, vagyis felületi jellegzetességekkel. Itt már lényegi kérdést érint, amikor „nemzeti egyéniségünket” az „új evolúcióban”, vagyis a kor építészetének új feltételei és lehetőségei között kívánja belevinni az új építészet formá nyelvébe.

Amikor azonban ezeket a sorokat írta, már nem vett részt a magyar építészet útjának irányításában, sőt ebben az időben már közvetlen tanítványai is – akik korábban szinte teljesen átvették építő modorát – különböző hatások alatt nagyjából már eltértek korábbi irányvonalától.¹⁰

Lechner legközvetlenebb tanítványai kezdetben szinte szószerint követték, nem elveit, stílusát. Különösen Lajta Béla néhány korai épülete. Márkus Géza kecskeméti épülete a „Cifraház”, Komor és Jakab Városház épülete Marosvásárhelyen, vagy Árkay Babochay villája jellemző ebből a szempontból.¹¹

A századfordulón azonban, főleg a gödöllőiek révén ismertté vált az angol preraffaeliták tanítása, de az ennek alapján már kifejlődött „modern” angol építészet is.¹² Az angol építészetéről már a kilencvenes években is jelentek meg ismertetések. Lechner abban az időben többször megfordult Angliában, Lajta pedig talán dolgozott Schaw-nál Londonban, így meglepő, hogy ez akkor rájuk nem volt hatással. Toroczkaí Wigand Ede mint a gödöllői Művésztelep tagja,¹³ a preraffaeliták szellemében már 1902-ben folytatott rendszeres népi építészeti tanulmányokat az ország különböző vidékein, így a Székelyföldön is. Egy családiház tervpályázaton 1903-ban már olyan pályatervet adott be, amelyen a zsűri észrevette a népi gyűjtőutak hatását, de ez bútorterveiben is érzékelhető.¹⁴ Gyűjtőútjainak közzétett anyaga, valamint jellegzetes rajzai majd a fiatalok indulásánál kap jelentős szerepet.¹⁵

Időközben Medgyaszay István ugyancsak a népi építészet tanulmányozásának útján építi, teljesen sajátos egyéni megközelítéssel, a nemzeti építészet útját.¹⁶ Ő már a század elején abból indult ki, hogy a nemzeti építészetet a népi építészet ismeretében, annak tanulmányozása és a benne rejlő lényegi összefüggések feltárása útján kell kifejleszteni.¹⁷ A magyar építő szellemet kell megtanulni a néptől és azt korszerű igények és szerkezetek révén kell új formákban kifejleszteni. Medgyaszay, aki kitűnő statikus is volt, az új építőanyagoknak, de különösen a vasbetonnak, a mérnöki szerkesztésen túli, az új építészeti formálásban, különösen pedig a nemzeti építészeti jelleg megformálásában való lehetőségeit kutatta, majd sikerrel alkalmazta.¹⁸ A Gödöllőn tervezett és épített (1904–06) két műteremháza funkcionális szerkezeti és formai szempontból is úttörő jelentőségű. További nemzetközi jelentőségű műveiben is a nemzeti jelleg organikusán, ellentmondás nélkül formálódik korszerű vasbeton épületekké.¹⁹

A század első éveiben tehát már körvonalazódott a nemzeti építészet megközelítésének a lechneritől eltérő mélyebb és igazabb útja, amely a nemzeti építészet kérdését nem kívülről, hanem belülről közelítette meg, nem a formában, hanem a formát is meghatározó tartalommal kereste a kiindulást.²⁰ Nem abból indult tehát ki, hogy egy feltételezett nemzeti jelleghez kereste a formát, hanem abból, hogy meg kell találni azt a biztos bázist, ahonnan elindulva, fokozatosan el lehet jutni a nemzeti jelleg kibontakoztatásához. Ezt a biztos bázist pedig a népi építészetben találták meg, mint a nép olyan ősi hagyományo-

kat őrző, külső hatásoktól kevésbé érintett alkotásában, amely magában hordja a magyarságnak, mint etnikumnak, olyan eredendő jellegzetességeit, amelyek a történelem viharai közepette is áthagyományozódtak.²¹ Itt azonban sokkal többről van szó, mint egyszerűen a népművészeti formakincs átadásáról, átvételéről; az emberi közösségről, a népről van szó, aki alkotója és használója a népművészetnek.²² Nem a pillanatnyi forma a lényeg, hanem az a szellemi-lelki magatartás, amely a forma mögött munkál és amelynek a pillanatnyi forma is engedelmeskedik.²³ A pillanatnyiság tehát nem véletlenszerűség, hanem egy fejlődésében is változatlan belső törvénynek adott pillanatban érvényes képlete. Kós Károly erről így ír 1909-ben: „Ennek a közösségnek a törvényeit kell tőlük eltanulnunk (. . .) Ez az amiért járom a földjüket, (. . .) azért akarom élni az ő életét, álmodni az ő álmait, akarok úgy gondolkozni mint ő, érezni tudni, mint ő. Mert ez az érzés, gondolat és emlékezés benne van cselekedetében akkor – ha öntudatlanul is – amikor kifaragja tornáca oszlopát, amikor kihímezi kapuját, amikor házát, csűrét, templomát építi.” Ezek a sorok később rögződtek mint megfogalmazódtak. Ezeket az elveket vallották korábban Toroczka és Medgyaszay is, ilyen értelemben írtak, terveztek és építettek.

A fiatalok, de főleg Kós Károly 1907 körül új szint hoztak a nemzeti építészetbe. Kós írásaiból is, épületeiből is kitűnik, hogy az új nemzeti művészet alapjának a népművészetet tekintette, az alaphoz hozzávette ugyan a magyar középkor művészetét is, de könnyen belátható, hogy a „középkor művészete” alatt ő annak csak jól körvonalazható területét, nevezetesen középkori falusi templomainknak szinte népművészeti alkotásnak tekinthető csoportját, a kerített templomokat értette.²⁵ Tovább szűkítve a kört Kalotaszeg falvainak, nagyobbbrészt, valóban egyszerű népi mesterek kezén nyomán szerkesztettformált építészeti csodáit értette. Így lényegében csupán ugyanannak a jelenségnek két oldaláról van szó. A körösfői templom azért is lett jelkép. A Kós nemzedék elméleti bázisában nem nehéz felfedezni – amit Kós Károly írásaiban rögzít is – azokat a különböző irányokból jövő indításokat, amelyeknek átértékeléséből saját útjuk irányvonala egyértelműen kirajzolódott. Egyik a ruszini-morisi eszmék, amelyeket nagyrészt már hazai átértékelésben, sőt főleg a gödöllőiék révén hazai alkalmazásban ismerhettek meg. Másik a finnek vilákiállítás sikere Párizsban 1900-ban, amely éppen az említett angol eszmék gyakorlati bizonyítéka volt.²⁶ Harmadik az itthon ez irányban már eredményes elméleti és gyakorlati munka, többek között a rendszeres népművészeti gyűjtőmunka.²⁷

A külföldi elméletek és példák azonban csak annyi szerepet játszottak, hogy ráébresztették Kóst, mint az új generáció szellemi vezérét is arra, hogy a népművészetre, népi építészetre alapozva valóban lehet nemzeti építészetet teremteni és ehhez kimeríthetetlen kincseshánya Kalotaszeg. Most ébredt rá igazán korábbi, eladdig megfogalmazatlan vonzalmára, amely őt ehhez a kis zárt, kerek, minden viszonylatában egyértelmű világhoz kötötte.²⁸ Az egész Európát átható preraffaelita eszmék, Finnországot kivéve, sehol nem valósultak meg olyan következetesen – mert sehol nem vágtak olyan mértékben egybe a kívánalmakkal és lehetőségekkel – mint éppen Magyarországon. Webb „Vörös ház”-a az angol középkori és a népi építészeti ötvözetéből születő, addig nem látott, korszerű nemzeti jellegű angol építészeti első megfogalmazása. Kósnál is a népi építészeti és közép-

kori építészet találkozásából születik a nemzeti jelleg. Csak az elvek azonosak, utánzás fel sem merülhet, a vörös nyerstéglás komor Red House, más világ, mint Kós derűt árasztó hófehér házai.²⁹ A finn hatások szerepe hasonló, bár az adottságok folytán a hasonlóságoknak nagyobb tere nyílik.³⁰

A nemzeti jellegű építészetet a magyar társadalom, végül is elsősorban Kós Károly épületein keresztül vette tudomásul. Ennek oka egyrészt az, hogy ekkor már nem volt vita tárgya a nemzeti építészet ügye, másrészt ez az építészeti karakter valahol mégis csak ott élt az emberi lelkek mélyén, a megütött hangra valami rezonált. Ezen túl azt is figyelembe kell vennünk, hogy az első e nemben megvalósult épületek tartalmukban a legkevésbé sem mutattak ellenállást az új építészeti formálással szemben.³¹ Egyébként is nagyon sok irányú kedvező körülmény és következetes tevékenység játszott közre abban, hogy felfedezték Kalotaszeget mint művészetünk megújulásának talán legbővebb forrását, és irányzatoktól függetlenül azt mintegy közös alapnak tekintették.³² Így lehetett 1906–07-től kezdve a nemzeti törekvéseknek néhány évig szinte egységes jellemzője az a Kalotaszeg ihlette jellegzetesség, amely legerőteljesebben talán Kós Károly műveiből sugárzik. Ez a Lajta műterem munkáin éppen úgy megfigyelhető, mint még a nemzeti törekvésektől távolállókén is, de ebben az időben érik Árkay építészetében a fasori templomhoz vezető fordulat is. Toroczkai Wigand pedig, aki ennek a fordulatnak már a kezdeteknél egyik munkálója volt, ebben az időben kezdte meg néhány éves székelyföldi munkásságát, ahol egy újabb jelentős népművészeti terület értékein gazdagodva továbbvitte, és sajátos módján kiteljesítette a nemzeti építészetet.³³ Medgyaszay is ezen az úton éri el nemzetközi sikereit.³⁴

Ahogy szükséges volt, és mint láttuk; be is következett a különböző alapokból induló nemzeti törekvések egy mederbe terelődése, addig, ameddig a nemzeti építészet ügye vitatott volt, úgy ez a szükségesség az ügy győzelmével megszűnt.³⁵ Ezért 1910 körül már egy sokféleség, azonos törekvésen belüli sokféleség kezd kibontakozni. Ez szükségszerű és fölöttébb kíváncsoly folyamat, mert azonos nemzeti karakterű jelentős művek csak a művészek egyéniségén átáramolva, egyéni jelleggel ellátva jöhetnek létre. A nemzeti karakter pedig nem valami fitogtatni való felületi dísz, hanem egy népközösség, egy nemzet, önkifejezésének szükségszerű megnyilvánulása. De tovább is mehetünk, azt mondhatjuk, hogy létérdeke. Amikor Széchenyi korábban idézett soraiiban ezt mondja: . . . „valamint a magyar nemzetnek eredeti képe (. . .) van, úgy architektúrájának is önállóságának szükséges lenni” . . . nemcsak az építészetre, az épületekre gondol, hanem a sokkal nagyobb épületekre a hazára, az országra is. Arra, hogy azt is úgy kell felépíteni, berendezni, hogy a benne lakók képének megfelelően, önállósága legyen. Ez pedig gazdasági, szociális, kulturális kérdés, létkérdés, a nemzet önállóságának kérdése. Így kapcsolódik a nemzeti építéstílus az önálló-lét, a gazdasági függetlenség, egyáltalán a lét kérdéséhez. Bobula János 1893-ban ezt írta: . . . „Senki sem vonhatja kétségbe, azt az elvitathatatlan tény, hogy az épületeinken alkalmazandó német stílus jobban germanizálja nemzetünket, mint akár ezerszámra menő fekete-sárga zászló.”³⁶

A magyar szecesszióknak többek között, ezért is van az európaiságon belül is sajátos arca, mert itt ebben az időben nem pusztán az új életérzés új kifejezőmódjáért, hanem részben magáért az életért, de legalább is az életnek olyanná alakításáért kellett hadakoz-

ni, amelyben a „nemzet önállása” lehetővé válik. Ehhez egyidejűleg a nemzet formálása, építése is szükségeltetett. A népművészetnek a nemzeti művészet rangjára emelése annak alkotóját is szükségszerűen oda emelte. A nemzeti művészet formálása tehát egyben a nemzet formálása is. Ezt jelenti a népművészetben alapuló nemzeti művészet. Így gondolták ezt ebben a korban az építészekon kívül Ady, Bartók és Kodály, Csontváry vagy Móricz Zsigmond is.

JEGYZETEK

¹ A nemzeti építészettel már korábban is foglalkoztak. Schauff János már a XVIII. sz. végén tervezett egy nemzeti oszloprendet. A klasszicizmus idején is felmerült a nemzeti jelleg kérdése (Péchy Mihály) a reformmozgalom, az ennek hatása alatt álló irodalmi népiesség valamint a zene (Mosonyi) hatására. A romantikában elsősorban Feszli Frigyes, de mások is kifejezetten törekedtek a nemzeti jellegű formarend megteremtésére. Azt is tudjuk, hogy a kozmopolitának minősített eklektika mestereit is foglalkoztatta a kérdés. Az eklektika felülmúlhatatlan zseniális mestere Ybl Miklós és kortársai is vitalkoztak róla, bizonyára a hatvanhét körüli új reformszellem hatása alatt. (Ybl építésze ezért vagy nem ezért valóban nemzeti építész is.) A századfordulón azonban ez a kérdés egészében másképpen jelentkezik, mert mindenirányú korszakváltással egyidejűleg történik, és mert felfedezték a nemzeti jelleg kiművelésének forrását a népművészetet, népi építészetet. A nemzeti jellegű szecesszió elindítója Lechner Ödön és Pártos Gyula Iparművészeti Múzeuma (1893–97)

² Lechner Ödön, Lajta Béla, Toroczkai Wigand Ede, Medgyaszay István, Kós Károly, Árkay Aladár és mások.

³ Huszka József (1854–1934) nem volt építész. Írásaiban a magyar népi díszítő művészet formakincsének eredetét kutatta. Az élő népművészeti formakincs, valamint honfoglaláskori művészetünk formái alapján a magyar díszítő művészet keleti eredetét tárta fel, illetve bizonyította. Huszka hatása a magyar szecesszió építészetében de más téren is felmérhetetlen, hiszen e nélkül az egész fejlődés esetleg más irányt is vehetett volna. Lechner munkásságában meghatározó jelentőségű. A múlt század második felében felfedezett keleti művészetek hatása az egyetemes szecesszió kialakulásánál alapvető szerepet játszott. Huszka felfedezésében a Kelet művészete a magyar művészet ősforrása. A más helyen csak különleges, idegenszerű, (bár vonzó) keleti művészetekhez fordulás a kor felfogása szerint nálunk, művészetünk legősibb alapjainak való visszatérés. Ez döntő meghatározó a magyar szecesszió sajátos arculatának kialakulásában.

⁴ Széchenyi ezen sorainak közvetlen hatását az építészetben kimutatni nehéz lenne, de bizonyára ott munkált az Ybl nemzedék ilyen irányú érdeklődésében is.

⁵ Itt utalhatunk az Iparművészeti Múzeum megépülte után fellángolt éles sajtóvitákra, de az 1930-as években, az 1950-es évek első felében, vagy napjainkban újra és újra jelentkező, gyakran szélsőséges, vitákra.

⁶ Huszka művei építészeti vonatkozásban nem adtak, nem adhattak útmutatást, ő elsősorban a magyar díszítőművészet eredetét kutatta, annak felhasználása más kérdés.

⁷ Lechner első szecessziós jellegű műveinél kifejezetten formaművész, megelőző eklektikus alkotásai konstruktívabbak.

⁸ A Zsolnay kerámia jelentősége messze túlnő a pusztá lehetőségén, hiszen Zsolnayék még az épületkerámiák előtt felfedezték és alkalmazták a népművészetet. Ilyenformán ösztönözték az épületkerámiák motívumkincsét is. A Zsolnay gyárban már a nyolcvanas évek közepétől külön részleg foglalkozott az épületkerámiával illetve pirogránittal. A korszak jelentős építészeti Ybl Miklóstól Lechner Ödönig mind alkalmazták is, de jelentős mennyiségben eljutottak a gyár épületburkoló elemei Ausztriába, Bécsbe is.

⁹ Medgyaszay, Kós, Toroczkai Wigand Ede épületei jelentik ennek legjavát, de ezen túl is szép számmal vannak ide sorolható épületek.

¹⁰ A nagyarányú gyűjtések révén ekkorra már tisztábban látták a népművészet mibenlétét és főleg felfedezték a népi építészetet. Ettől kezdve a legjobbaknál a népi-nemzeti építészet már nem a népi díszítőművészet elemeinek alkalmazását jelentette.

¹¹ Néhány esetben ilyen „Lechner-stílusú” épületnél Lechner közreműködése kimutatható vagy feltételezhető.

¹² Egyrészt folyóiratok és kiállítások, másrészt utazások és személyes kapcsolatok révén is.

¹³ Azt, hogy adminisztratív értelemben tagja volt-e a művésztelpeknek többen vitatják, de hogy a lényegét illetően szoros szálak fűzték oda nem lehet vitás. Medgyaszay is a Művésztelpehez („Társasághoz”) tartozónak vallotta magát, az irodalom sehol nem említi.

¹⁴ „Igen eredetien kezeli a magyar motívumokat” (Művészet 1905). „Baillie Scotthoz és a többi vezető építőművészhez hasonlóan ő is értett ahhoz, hogy teljesen nemzeti építészetet teremtsen” (Der Architekt 1911).

¹⁵ A Kós nemzedék stílusirányának alapozásában az eddig ismertnél jelentősebb szerepe van.

¹⁶ Medgyaszay a magyar népművészet keleti kapcsolatait kutatta, a hagyományanyagot ezzel lényegesen kibővítette, színesítette. Építészetének sajátos levegőjét ez is adja.

¹⁷ . . . „törekedjünk arra, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyait minél világosabban jellemezzük, műveink a mi népünk formanyelvén beszéljenek és azokban a mi korunk gyermekének lelke, a mi világnézetünk tükröződjék.” (M. I.)

¹⁸ A Veszprémi Színháznál (1907–08) mindezek kiteljesedését figyelhetjük meg. Az itt követett elveket elméletileg is megfogalmazta, leírta: „A vasbeton építészet művészi megoldásairól” című tanulmányában, ezt a Veszprémi Színházról bemutatott képekkel illusztrálta; „Die künstlerische Lösung des Eisenbetonbaues” címen a VIII. Nemzetközi építészkongresszuson ismertette nagy nemzetközi elismeréssel (Megjelent német nyelven a kongresszusi kiadványban.)

¹⁹ Veszprémi Színház (1907–08) Soproni Színház (1908–09), Moson elemi iskola (1909), Rescabánya iskola (1909), Ráosmulyad templom (1909–10)

²⁰ Ez elsősorban is a népi építészet jobb megismerésének következménye, de nem utolsó sorban a nép életével való közvetlen találkozásnak is.

²¹ Ezek az alaprajzi fejlődés, a szerkezetek és építőanyagok, valamint a díszítőmód és nem utolsó sorban a település rendjében egyaránt jellegzetesek. A java építészek éppen ezeket kutatták és kísérelték meg átültetni saját műveikbe.

²² Ilyen mélységekig a gyűjtőutak, a néppel való találkozás nélkül nem lehetett volna eljutni.

²³ A gyűjtőutaknak éppen ez volt, ez lehetett egyik leglényegesebb tanulsága, a különböző tájegységek és különböző korú épületek egybevetése révén.

²⁴ A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti irányának éppen ez a szellemiség, a népi alkotások, a népi alkotásmód mibenlétének kutatásából-feltárásából átsugárzó lényeglátás a jellemzője.

²⁵ Ez a templomtípus, amely legtömegebben és legjellegzetesebben formában Kalotaszeg falvaiban maradt fenn, korábban szinte az egész Magyarországon elterjedt forma volt. Kós Károlyt – bár nem szülőföldje – rendkívül szoros szálak fűzték e vidékhez, formakincsének jelentős része innen eredeztethető, de a magyar romanika monumentális világhírű alkotásai (Ják, Gyulafehérvár) is nyomot hagytak épületein. Kalotaszeg különben az egész magyar szecessziós építészetében képző- és iparművészetében döntő hatású gyakorolt.

²⁶ Kós és a Fiatalok építészetében az angol és finn igazodás kétségtelenül kimutatható, de az angol–finn–magyar szecesszióban kimutatható egy olyan belső rokonság is, amely közvetlen hatásokkal egyértelműen semmiképpen nem magyarázható. Ennek tisztázása még a jövő feladata.

²⁷ Elsősorban is a Malonyai szervezte gyűjtőmunka, amelyben az építészek (Medgyaszay) fontos szerepet játszottak, majd az ennek feldolgozása révén megjelenő „A magyar nép művészetét” kötetei.

²⁸ Kós Károly egy diákkori kirándulás, illetve baráti meghívás alkalmával ismerte meg először Kalotaszeg falvait.

²⁹ Ez is bizonyítja, hogy a népi nemzeti jelleg sokkal mélyebb gyökerű mintsem, hogy felületi díszítéssel pótolható lenne. A sajátos használati kívánalmakon túl az éghajlat, az építőanyagok és felhasználásmódjuk a hagyományos színek és még sok más tényező határozzák meg elsősorban.

³⁰ Különösen a fa felhasználásában figyelhető meg.

³¹ Az állatkerti épületek, templomok, családiházak jellemzőek ebből a szempontból.

³² Kalotaszeg azért tölthette be ezt a szerepet, mert elzártsága folytán ott az életrend és a lakókörnyezet még sokkal nagyobb harmoniában volt mint az ország civilizáció által jobban érintett területein.

³³ Toroczkai Wigand Ede a „székely akció” keretében Székelyföldszerzte sok népházat, iskolát, templomot, lakóházat stb. tervezett. Ezeknek az épületeknek a megformálásánál kifejezetten a székely népi építészet szelleméből indult ki, mintegy kiteljesítette azt.

³⁴ Különösen a Veszprémi Színház épülete aratott jelentős sikert, amelyben a vasbeton építésnek sok – mindmáig kiaknázatlan – szerkezeti-formai lehetőségét csillantotta meg.

³⁵ 1910 körül a legjelentősebb építések mindenike, de a nagyközönség is, már természetesnek vette a nemzeti építészetet. A századelejei nagy viták elcsendesedtek, vagy más síkra terelődtek.

³⁶ Építészeti Szemle 1893 (9.)

Nemes Márta

A KÖBÁNYAI TEMPLOM TÖRTÉNETE

A TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

Kőbánya 1873 előtt nem tartozott a fővároshoz, régen virágzó kőfejtő-iparáról elnevezett település volt. Az ipari fejlődés fellendülésével, új iparágak létrejöttével lakóinak száma ugrásszerűen növekedni kezdett, és ez magával hozta egy új templom építésének igényét is. Először ugyan csupán az 1740 körül épült Kápolna téri kis kőkápolnát bővítették ki (1870-ben)¹, de miután ezzel együtt is tarthatatlanná vált a helyzet, a kőbányai polgárok 1883. november 17-én bizottságot alakítottak a templom-építés megszervezésére,² és írásban fordultak a főváros törvényhatósági bizottságához ügyük felkarolása végett.

1884-ben a törvényhatósági bizottság napirendre tűzte a kőbányaiak kérelmének megtárgyalását,³ és a főváros mérnöki hivatalának bevonásával 1855. májusára elkészült az épület elhelyezési variációinak terve.⁴ Eszerint a lehetőségek a következők voltak:

1. a Kápolna tér,
2. az egykori Dreher-féle sörfőzde telkéből kihalásandó háromszögű telekrész és
3. a Bánya tér.

A három változat közül az első kettő a közgyűlés képviselőinek óhaja,⁵ a harmadik pedig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának – városrendezési elképzeléseibe illeszkedő – javaslata volt.⁶

1885-től 1887. június 15-ig tartott a templom helyének eldöntése körüli vita, s mivel megegyezni nem tudtak, végül a belügyminiszternek kellett az ügyben határoznia, aki a Bánya-téri változatot választotta.⁷

A bizottmány és a tanács nehezen tudott belenyugodni a döntésbe. A következő esztendőben újabb indítvánnyal álltak elő: legyen Kőbányán inkább két, kisebb templom, egy a Bánya-, egy pedig a Kápolna téren. Természetesen ilyen javaslat nem kaphatott helyet egy jogerős belügyminiszteri döntés után, mely kimondta: „. . . a kőbányai templom a bánya téren lesz elhelyezendő, mögötte hat öles új utca lesz nyitandó, a plebániaépület számára a ligeti iskolaépület párjaként leendő megépíthetése céljából a templom másik oldalán a hely fentartandó. . .”⁸ stb.

Ezzel eldőlt a templom elhelyezésének kérdése.

A TEMPLOM TERVEI

A történeti kutatás eddig a kőbányai templom építésének kezdetét Lechner Ödön első tervének elkészültétől számította.⁹ A most bemutatásra kerülő anyag tükrében az épületre vonatkozó történeti adatok teljesebbé válnak, és fény derül arra is, miként nyerte a templom ezt a nem kimondottan Lechnerre jellemző „eklektikus-szeccessiós” formát mely annakidején és azóta is bírálóiból oly ellentétes és heves érzelmeket váltott ki.

Lechner Ödön építészeti törekvései köztudottak. Eredményeit a megelőző és rákövetkező korok hasonló törekvéseivel szemben itt nem célunk taglalni. Érdeklődésre tarthat számot azonban, hogy a kőbányai templom építésének története éppen ugyanazokért a célokért küzdő elődjének, Feszl Frigyesnek alakjával kezdődik.

Feszl Frigyes – akárcsak Lechner Ödön – huzamosabb ideig lakott Kőbányán, s így „élete utolsó éveiben a legmelegebb ragaszkodással csüggött a Kőbányai templom – már akkor is sokat hangoztatott – építésének eszméjén. Részt vett benne és előmozdította a kezdeményezést és az aláírások alkalmával 100 frt.-tal járult a tőkegyűjtéshez. A kőbányai polgárok bizalma és szeretete által felhivatván az új templom tervének elkészítésére, e felhívásnak készségesen meg is felelt” – olvashatjuk fiának 1889. májusában kelt levelében, melyben a főváros törvényhatósági bizottságának megvételre felajánlja az atyja által készített terveket.¹⁰

A templom első terve tehát már 1883 végén, 1884 elején elkészült, s ha nem is maradt fenn minden rajz, a meglévők világosan illusztrálják Feszl elgondolását (62–65. kép).¹¹ A három hosszhajós elrendezésű, hat boltszakaszból álló templomtest főhajója bazilikális megvilágítású, mellékhajói igen alacsonyak. A szentély a nyolcszög öt oldalával zárul, a mellékhajók félköríves lezárású kápolnában, illetve sekrestyében folytatódnak. A homlokzatok neoromán architektúrát kaptak. A főbejáratot két zömök torony fogja közre, melyek csak a harangház szintjével magasabbak a főhajónál, toronysisakjukat gazdagon csipkézett attikás főpárkány rejtje el. Az oldalhomlokzatokat támpillérek tagolják, a hajók boltozata fölött nyereg-, ill. félnyereg tető húzódik.

Az elképzelés tehát formát öltött, az épület helyének megválasztása körül azonban oly hosszúra nyúlt a vita, hogy mire a döntés megszületett, Feszl Frigyes már négy esztendeje nem élt. S bár fia 1889-ben felhívta a figyelmet apja meglévő munkájára, a törvényhatósági bizottság 1890-ben mégis új terveket készíttetett a főváros mérnöki hivatalának alkalmazottjával, Barcza Elek építésszel.¹²

Barcza elgondolása (66–68. kép) az akkoriban szokásos történeti stílusok divatjának hódolva neogót megfogalmazásban készült.¹³ Felépítése három hosszhajó egyhajós kereszt-házzal, szintén bazilikális elrendezésben. A főhajó hat-, a mellék- és kereszthajó pedig öt-öt boltszakaszból állt. A poligonális főszentélyt a sekrestyéből ill. kápolnából megközelíthető körüljáró övezte. A főbejárat kis, keresztboltozatos előcsarnokkal indult, melynek zömök falai a homlokzati tornyot tartották. Innen jobbra és balra a főtorony testéhez simuló lépcsőtornyocskák bejárata nyílt. A templombelső első boltszakasza fölött orgonakarzat húzódott, kétoldalt pedig a mellékhajók terét egy-egy kápolna bővítette.

Ez a klasszikus megfogalmazású, minden egyéni vonástól mentes templomterv határozta meg a ma is álló épület felépítését, s a hozzá való ragaszkodás hiúsította meg Lechner Ödön első, zseniális tervének megvalósulását.

A kőbányai polgárok gyűjtési akciója – bármennyire is lelkes volt – a templom költségeihez reális alapul nem szolgálhatott. Az építési szándék akkor lépett a megvalósulás útjára, mikor a kegyúr főváros 1890. okt. elsején 200 000.- forintot szavazott meg az építés költségeinek fedezésére.¹⁴ Ugyanekkor határozták el azt is, hogy a végleges tervek kidolgozását és az árlejtést is Barcza elgondolása alapján kell végrehajtani, mégpedig úgy, hogy az építkezés 1891 tavaszára megkezdhető legyen.

A mérnöki hivatal azonban a végleges tervek elkészítését már nem tudta vállalni,¹⁵ ezért a főváros 1891. április 15.-én úgy döntött, hogy a „templom részletes építési terveinek, költségvetéseinek és az ajánlati verseny feltételeinek haladéktalan elkészítését, s az egész építkezés vezetését Lechner Ödön helybeli magánépítész úrra bízta. . .”¹⁶ (Nincs szó tehát pályázatról, ahogy azt Vámos Ferenc 1927-ben megjelent monográfiájában állítja.¹⁷) A határozat kikötései továbbá, hogy „. . . az összes részletes terv és költségvetés a fővárosi mérnöki hivatal által készített, s miniszterileg jóváhagyott alapterv lehető figyelembe vételével készítendő el, és azokon – tekintettel a rendelkezésre álló költség aránylag csekély voltára – csak olynemű változtatások iránt tehessen esetleg előterjesztést, melyek a templomot egyszerűsítik ugyan, de annak szépségéből levonni mit sem fognak”.

Lechner amilyen örömmel vette a megbízást, annyira nem lehetett inyére, hogy alapjában véve azt várták tőle: adaptálja Barcza Elek tervét úgy, hogy annak kivitele minél kevesebbe kerüljön,¹⁸ a rendelkezésre álló keretet lehetőleg ne haladja meg.

Lechner Ödön egyéniségét és építészti törekvéseit ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy Barcza historizáló koncepcióját alapvetően elfogadhatatlannak minősítette. Feladata megoldását saját elképzelése szerint alkotott, a korszerű építési anyagok-, és technologiaadta lehetőségek alkalmazásával készült terv megvalósításában látta.

Nem törődve a megbízásban foglalt kikötésekkel, hozzálátott saját koncepciójának papírra vetéséhez, és 1892 elején jóváhagyás végett előterjesztette terveit¹⁹ (69–71. kép). Ez a megoldás – ha akkor megvalósul – a kontinens egyedülálló konstrukciója lett volna.

A bizánci építészeti jegyében fogant megoldás szerint a templom centrális belső terét közepén hatalmas kupola borította, melyhez a négy égtáj felé egy szinttel alacsonyabb félkupolák csatlakoztak, majd a 45 fokos átlók irányában elhelyezett kápolnákat újabb szinttel alacsonyabban negyedkupolák fedték. A főbejárathoz csatlakozó előcsarnok íves folyosókon keresztül kapcsolódott baloldalon a keresztelőkápolna, jobboldalon pedig a harangtorony tömegéhez. Tartószerkezete vasbetonból készült volna.

A terv benyújtásakor Lechner a bizánci stílus alkalmazásának jogosultságát a kereszténység keleti eredetével indokolta. Megbízóiban azonban nagy megrökönyödéssel fogadták mind óhajuk ilyen nyilvánvaló megtagadását, mind pedig az új, Magyarországon még kipróbálatlan konstrukciót, és – bár a képzőművészeti bizottmány a legjobb véleménnyel volt róla – a tervet visszautasították, és szigorúan megtiltották Lechnernek a Barcza tervétől való eltérést.²⁰ Álláspontjukon az a tény sem változtatott, hogy a neogót tervváltással ellentétben ez a megoldás csak 255 578 forintba került volna.²¹

Majd féléves huza-vona után Lechner engedett a megbízói követelésnek,²² és 1893. március 24-re elkészítette második tervét (72–74. kép).²³ Ez a változat már az 1890-ben elfogadott tervek tiszteletben tartásával készült, de csak felépítésében ragaszkodott a gótikához, az architektúra részletei már „lechnerire fordítva” kerültek az épületre. Az építés költségei 310 000 forintra rúgtak. Ez a terv még mindig nem felelt meg a bizottmány igényeinek, ezért – akkor már nagyon türelmetlenül – utasították Lechnert azok záros határidőn belüli átdolgozására.²⁴

Ennek Lechner megfelelt, és 1893. szeptember 14.-re elkészítette a harmadik, immár végleges tervváltozatot (75–76. kép), melyet jóváhagytak.²⁵ Jellemző, hogy ezúttal nem volt akadály a felmerülő többletköltség, a 310 000 forintos összeget elfogadták.²⁶

ÉPÍTÉSTÖRTÉNET

Amilyen nehezen tudtak megállapodni a templom helyének²⁷ és terveinek megválasztásában, olyan nehezen zajlott később az építkezés is.

A kivített árlejtés útján Szabó János építőmester vállalta el, a művezetéssel pedig a tervezőt bízták meg, azzal a kikötéssel, hogy az alapozást 1894-ben meg kell kezdenie, az átadásnak pedig 1895 végéig kell megtörténnie.²⁸

A munkálatokat 1894 áprilisában el is kezdték, június 12-én a szentély alatti falban elhelyezték a templom alapkövét.²⁹ A jó idő beálltával azonban a munka lendülete lanckadni kezdett, és ma már eldönthetetlen, hogy a tervező, vagy a kivitelező hibájából történt-e. Ők egymást okolták, véleményünk szerint azonban a felelősség mindkettőjüket terhelte: Lechner ugyanabban az időben az Iparművészeti Múzeum építkezésével is el volt foglalva, míg Szabó János a milleniumra készülő egyéb beruházások kivitelezésében volt érdekelt. Ráadásul előzetes talajmechanikai vizsgálat híján csak az alapok ásásakor derült ki, hogy a teherhordó talajréteg a tervezettnél jóval mélyebben található, s így a torony alapfalát 286 cm-rel, a hajóéét 142 cm-rel mélyebbre kellett vinni. Ez mintegy 23 200 forint többletköltséget jelentett, melyet a tanács és a bizottmány azonnal megszavazott,³⁰ a kivitelező azonban 1894. október 11-én megis beszüntette a munkát azzal az indokolással, hogy Lechner nem készítette el az építkezés részletes programját.³¹

A számvevőség Szabó János mentségét elfogadhatatlannak minősítette, a tervezőt pedig felkérte a mulasztás pótlására. A munka azonban csak 1895 nyarán folytatódott, mert Lechner – építési irodájának nehézségeire hivatkozva – csak késve tudta a programot összeállítani.

Ugyanebben az évben a főváros törvényhatósági bizottsága a fővárost megillető kegyúri jogánál fogva úgy döntött, hogy a templom védőszentjéül Szent Lászlót választja.³² 1896. június 27-re az építkezéssel odáig jutottak, hogy – Szent László napján – megtartották a falegyen ünnepélyt.

1897 januárjában egy vihar alkalmával a hajó oszlopai fölött levő nyers faltömeg deformálódása miatt két oszlop megsérült.³³ A hibát hamarosan kijavították, s 1897. augusztus 11-én felszentelték a templom keresztjét. A szertartást Bogisich Mihály c. püspök végezte.³⁴

Az eredeti elképzelés szerint, 'mint láttuk, az építkezésnek már 1895-re be kellett volna fejeződnie, és az a tény, hogy ez az időpont két évvel későbbre tolódott a hívek sorában türelmetlenséget keltett. Ezért a külső munkák befejezése után, amikor Lechner bejelentette, hogy a berendezés 1:10-es léptékű terveinek összeállítása hat-, a munka elkészítése pedig tizennyolc hónapot igényel, a főváros a további megbízást visszavonta tőle.

Ez az intézkedés építész- és művész körökben nagyfokú elégedetlenséget keltett. Száz művész – élükön Alpár Ignáccal – azzal a kérelemmel fordult a fővároshoz, hogy vonja vissza ezt a határozatot, mert a templom nem történeti stílusban épült, hanem Lechner egyéni elgondolása szerint, s ha a belsőt nem tervezheti ő, veszélyben forog az épület harmóniája, és pótolhatatlan értékkel lesz szegényebb a magyar építőművészet.³⁵

Lechner Ödönt is érzékenyen érintette a megbízás visszavonása, de hiába érvelt azzal, hogy az általa létrehozni kívánt stílus különleges tanulmányokat, és ezzel együtt több időt igényel, ez éppúgy nem ingatta meg a tanácsot döntésében, mint ahogy Alpárék beadványa is hatástalan maradt. Az építkezés sürgősségére hivatkozva a tanács – anélkül, hogy az ügyet a közgyűlés elé vitte volna – 1898. február 9-én megbízta Tandor Ottó³⁶ építész a belső berendezés megtervezésével és a további munkák művezetésével.³⁷

A tervek elkészítésére három hónap állt rendelkezésére, az átadás időpontját pedig az év végére tűzték ki. Egy korábbi határozat³⁸ a berendezés költségeire 120 000 forintot engedélyezett, és Tandor minden vele szemben támasztott követelménynek legjobb tudása szerint eleget tett: nem lépte túl az előirányzott költséget (sőt némi megtakarítást is fel tudott mutatni³⁹), és a befejezés időpontjával sem késétt sokat. Papíron tehát minden rendben volt, de azt nem számította ki senki: mennyivel csökkent az épület értéke amiatt, hogy Tandor legjobb tudása – a lechneri mű befejezésében – az anyaghoz való ragaszkodással ki is merült (77–78. kép). Mert sajnos attól, hogy a külsőt is és a belsőt is kerámiából mintázták, a templom még nem lett egységes, e két, homlokegyenest ellenkező „ars poetica”-jú művész alkotása – míg áll – figyelmeztetheti az utókort hasonló tévedések elkerülésének fontosságára.

Tandor Ottó a belső megtervezésekor nem tudta felvenni a „lechneri szálát”, és ha egy általa tervezett templomba került volna ez a berendezés, nem okozott volna stílustörést. Mint építész ismerte és alkalmazta a történeti stílusokat, de sem a szecessziónak, sem a nemzeti stílus kialakításának – alkotásaiból ítélve – nem volt harcosa. Ezért nem találunk magyarázatot arra, hogy ha Tandor ennyire kívül maradt saját korának stílustörévésein, miért vállalta el ezt a munkát, ha pedig megtette, miért zárkózott el annak formavilágától ennyire? !

Az igaz, hogy a vele együtt dolgozó társművészek szinte mindegyike az eklektika képviselője volt, a tervezés és az irányítás azonban az ő kezében összpontosult

A tervei szerint dolgozó művészek közül a legtöbb munka talán Marchenke Vilmos⁴⁰ szobrásznak jutott. Ő mintázta az oltárokat, a szószéket, a keresztelő medencét, melyeket Zsolnay kivitelezett (85. kép), sőt a fából kifaragott berendezési tárgyakat is, melyek Lingel Károly⁴¹ cégénél készültek. A padok, stallumok és gyóntatószékek közül ez utóbbiak oly elismerést váltottak ki, hogy azokat Lingel a párizsi világkiállításra is elküldte.⁴²

Az asztalosmunkát (szélfogók) Guilbrand Gregersen cége⁴³ kivitelezte, összesen 1500 forint értékben: 700 forintért a külső-, 800 forintért a belső ajtókat.⁴⁴ Utóbbiakat szí-

nes üvegbetétekkel, előbbieket pedig ornamentális rézdomborítással készítették a kor leg-foglalkoztatottabb mesterei, az üvegfestő Róth Miksa és Jungfer Gyula lakatosmester.

Róth Miksa⁴⁵ festette – egy kivételével – a templom összes üveglakát is. Az üvegfestmények egy része ornamentális-, másik része figurális kompozíció volt. A figurálisak mind elpusztultak,⁴⁶ a geometrikus díszűek részben ma is megvannal. Az elpusztult alakos ábrázolásokat a Magyar Építészeti Múzeumban őrzött Róth kartonok között nem találtuk meg,⁴⁷ de egy részük, számszerint hét darab fekete-fehér fényképen ránkmaradt (79–84. kép).⁴⁸ Nincs ábrázolás, de leírásból tudjuk,⁴⁹ hogy a Szent Margit oltár melletti ablak alexandriai Szent Katalint jelenítette meg, és Schifdeck Katalin ajándéka volt, a Szent Antal oltár melletti ablak dr. Virava József ajándékaként Szent Józsefet mutatta be, és hogy a keresztház keleti ablaka – mely Glogovátz és Krause műhelyéből került ki – Benczúr Gyula Vajk megkeresztelése c. kompozíciója nyomán készült. A szentély négy ablaka virágmustrás volt, a középsőt pedig Magyarország királynéjának képe díszítette.

A Szent Antal mellékoltár oltárképe, valamint a főbejárat és a kereszthajó bejáratának oromzati díszét képező üvegmozaikok szintén Róth Miksa alkotásai. A mellékhajók és a kápolnák ablakainak, valamint a Szent Antal és Margit mellékoltároknak a költségeit a kőbányai polgárok adományaiából fedezték.

Jungfer Gyula⁵⁰ lakatosmester készítette a hét külső ajtó rézlemez díszítését. Ez a növényi motívumokat geometrizáló dekoráció nem borította be teljesen a fából készült ajtószárnyakat, s ennek következtében az esőtől nem védett helyeken az ajtószárnyak anyaga rövid időn belül korhadásnak indult. Már 1901 márciusában felmerült a megromgált ajtószárnyak sorsának kérdése,⁵¹ majd 1902. március 18-án Lepter János ajánlatát fogadták el a keresztház két, kétszárnyú és a sekrestye két darab egyszárnyú ajtajának kijavítására.⁵²

Lepter János⁵³ leszedte az ajtók díszítését, és a szárnyakat teljes felületen rézlemezrel fedte be. A munkával 1903. január 3-ra készült el.⁵⁴

Az épületen dolgozó lakatosmesterek sora Páder Nándorral⁵⁵ zárul, aki Jungfernek mesterségbeli tudásban közel egyenrangú társa volt, bár a kőbányai templomon nem végzett jelentős munkát.

Tandor irányítása alatt dolgozott Roskovics Ignác,⁵⁶ aki a főoltár Szent László apotheozisát ábrázoló oltárképet festette. Az ő műve a Szent Margit oltárkép is.

A belső berendezés darabjainak összhangját nagymértékben befolyásolta a falfestés. Mint említettük, ez eredetileg alkalmazkodott a majolika oltárok és az üveglakok színeihez. Alkotója Scholtz Róbert⁵⁷ volt. Az eredeti réteget azonban azóta háromszor is átfestették, s nem valószínű, hogy akár tenyérnyi összefüggő darabot fel lehet tární belőle. A templom vakolata tudniillik a sorozatos beázások és egy tűzoltósági beavatkozás következtében nagyon hiányos, ezért összefüggő darab felszínre kerülését még a később festett rétegek ornamentikájából is reménytelen várunk.

A berendezés tárgyainak említésekor nem feledkezhetünk meg az azóta már elpusztult hatalmas neogót csillárról, mely a négyezeti boltozatról csüngött alá. Készítője Kissling Rudolf volt.⁵⁸

A templom nagyon jó minőségű, ma is működő orgonáját a jägerdorfi származású Rieger testvérek készítették. Velük tulajdonképpen befejeződik a kőbányai templom ismertebb mestereinek sora.^{5 9}

Néhány beemelési tárgy még nem volt a helyén,^{6 0} amikor 1899. március 21-én Kanovics Béla Mór apátplébános, ker. esperes egyháziilag megáldotta a templomot, és megtartotta benne az első szentmisét. Az épületet a közhasználatnak 1899. április 2-án adták át.^{6 1}

Noha a művészek és mesterek mindegyike becsülettel elvégezte feladatát, a templom – mire elkészült – olyan heterogén belső képet adott, mintha annak elérése elsődleges szempontja lett volna tervezőjének. A történelem folyamán előforduló stílusok szinte összes neo-változata megtalálható e belsőben, méghozzá egyetlen tervező tollából, az egyes kivitelezők kezevonásának ötvözetében: neoreneszánsz majolika főoltár, neoromános mellékoltárok, neogót csillár, neobarokk gyertyatartók stb. Ilyen zaklatott összkép után a részletek megoldása sem adott megnyugvást: a majolikából mintázott drapéria anyag-szerűtlensége, a túldíszített falak stb.

Nem csoda, hogy az átadás után sem csitulak az építkezés folyamán felborzolódott kedélyek, s egyre-másra követték egymást a sajtóban a különböző érzelmektől fűtött cikkek.^{6 2}

Alig három évvel az átadás után, 1902 nyarán a belső festés peregni kezdett a falakról.^{6 3} A szöszék helye sem bizonyult a legalkalmasabbnak,^{6 4} ezért még abban az évben áttették mai helyére. A falfestés pótlását, valamint a rossz szellőzés miatt felmerülő javításokat szintén Scholtz Róbert végezte el.

Ezt követően a levéltári és tervtári anyag hiányosságai miatt homályban marad a templomban végzett átalakítások története. A különböző korokban készült fényképek adnak ugyan némi tájékoztatást, ezeket a változásokat indokolni és pontosan datálni még sincs módunk.

A legtöbb károsodást úgysem a kisebb változtatások okozták, hanem a második világháborús sérülések, és az a tény, hogy ezek kijavítására, pótlására mostanáig nem kerülhetett sor. Akkor rongálódtak meg a homlokzati tornyok és semmisült meg a huszártorony. Leégett a fedélszék nagy része, és ezzel együtt elpusztult a tetőhéjalás. Ennek következtében a belső állandóan beázott. A homlokzat kerámia díszei megsérültek és szobrai megcsontultak.^{6 5}

Az 1945 és 1948 között eszközölt helyreállítás a szükséges nemesebb anyagok hiánya folytán csupán állagmegőrzésre szorítkozott. Csak az utóbbi években kezdődtek meg a szakszerű helyreállítási munkák.

AZ ÉPÜLET MŰEMLÉKI VÉDETTSÉGÉNEK TÖRTÉNETE

Az előzőekben már utaltunk arra, milyen kemény küzdelmet kellett vívnia Lechner Ödönnek célkitűzéseinek elérése érdekében. A kőbányai templom a túlságosan sok kötöttség miatt nem válhatott olyanná, amilyenné tervezője szerette volna alakítani. Említettük már, hogy Lechner sok művész-társa annakidején tisztában volt törekvéseivel, cél-

kitűzését helyesnek tartotta, és elvben többen mellette álltak. Idővel azonban ezek zömmel elfordultak tőle, és a Lechner által képviselt irányzat a neostilusok újabb erősödésével⁶ hanyatlani kezdett.

Részben ez, részben pedig a Lechner épületei körül lezajlott bonyodalmak (melyre a kőbányai templom az egyik legjobb példa^{6 7}) ismeretének hiánya építészetének lebecsülését, illetve félreértését okozta, melyet sokáig nehéz volt kitörölni a köztudatból.

Noha Lechnernek kezdettől fogva számos lelkes híve és halála után is sok (inkább a külsőségeket értékelő) követője volt, művészetét igazán helyesen elsőként Fülep Lajos ismerte fel és értékelte 1916-ban írt, és 1918-ban megjelent tanulmányában.^{6 8} Bár ez az írás 1923-ban könyvalakban is megjelent,^{6 9} gyakorlatilag hatástalan maradt, még a Lechner követők sem aknázták ki értékeit, sőt említésével sem találkozunk.^{7 0}

A kőbányai templom műemléki értékelésével sajátos módon mégis meglepően korán, már az első, kéziratos formában készült, félhivatalos műemléjegyzekekben^{7 1} találkozunk, melyet Lechner Ödön unokaöccse, Lechner Jenő állított össze 1924-ben. Ennek alapjául egy korábbi, 1917-ben szerkesztett javaslat szolgált.^{7 2}

Hivatalos formában első ízben az 1949-ben összeállított ideiglenes műemléjegyzekekben szerepel,^{7 3} rangsorolás nélkül, mivel ez a jegyzék nem alkalmaz még védettségi kategóriákat.

A Budapesti Városépítési Tervező Iroda által 1952-ben félhivatalosan összeállított, csak a fővárosra vonatkozó műemléjegyzekekben^{7 4} elsőrendű műemlékként szerepel. (A jegyzék terminológiája: elsőrendű műemlék = műemlék, másodrendű műemlék = műemlékjellegű épület).

Benne van az első országos, 1953-ban kiadott, csak az elsőrendű műemlékeket tartalmazó jegyzékben^{7 5} is, és ez az értékelés változatlan az 1952-es jegyzék 1955-ös, javított kiadásában is.^{7 6}

Dr. Borsos Béla-Sódor Alajos-Zádor Mihály 1959-ben megjelent könyve,^{7 7} mely magába foglalja a budapesti műemlékek listáját is, még elsőrendűként ismeri, de az 1960-ban megjelent országos műemléjegyzekekben^{7 8} már műemlékjellegű minősítéssel szerepel.

Az 1967-es, csak a fővárosra vonatkozó jegyzékben^{7 9} megmaradt ez a rangsorolás, és így tartalmazza a legutóbbi műemléjegyzekek is.^{8 0}

JEGYZETEK

¹ DAUSZ GY.: Kőbánya múltja és jelene, Bp. 1913. 91.

² SCHOEN A.: A kőbányai Szent László plébániatemplom. Magyar Főváros, 1939. júl. 7. 3–4.

³ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1884-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1915. 123.

⁴ Budapest főváros X-ik kerületében építendő templom elhelyezésének átnézeti térrajza, 1885. május BTM Várostartó Oszt. tervtárában.

⁵ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1886-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1886. 97

⁶ Uo. 169.

⁷ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1887-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1887. 74.

⁸ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1888-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1888. 170.

⁹ A korabeli sajtóban megjelent kisebb cikkeket leszámítva az épület történetével először Vámos F. foglalkozott. 1927-ben megjelent két kötetes Lechner monográfiájában Lechner első és harmadik tervét tárgyalja. Erre később még visszatérünk.

Schoen A. 2. jegyz.-ben idézett művében részletesebben követi az építkezést megelőző eseményeket, de csak Lechner terveit említi.

Az első, aki ír a fővárosi mérnöki hivatal által készített tervekről Seenger Ervin, de ő is csak megemlíti, évkör megjelölése nélkül. (Senger E.: Történelmi stílusú egyházi építészeti fővárosunkban és a kőbányai Szent László-plébániatemplom. Tanulmányok Budapest Múltjából X. 1943. 257.)

Lechner Ödön másik monográfiája, Kismarty–Lechner Jenő 1961-ben megjelent könyvében az építkezést szintén csak Lechner Ödön szempontjából tárgyalja, így elődeinek adatait nem bővítette. Megjegyzi: „A kőbányai Szent László plébániának nincsen Historia Domus-a, és így a templomépítés folyamatairól nincsenek hiteles feljegyzéseink. A Főváros tervtárában elfekvő terveken és kísérő okmányain olvasható dátumokon kívül csak a korabeli hírlapi közlésekre támaszkodhatunk.” (p. 74.)

¹⁰ BTM Várostartörténelmi Oszt. tervtára: *Kőbánya 60.329*

¹¹ A szóbanforgó tervet az Országos Levéltár (a továbbiakban OL) őrzi: *T. 11. Feszli hagyaték 4. téka No. 3.* (Épülettervek 1–306.) fol. 75, 230, 231, 236 és 238.

¹² BARCZA E.: (1853–1913) életének és munkásságának összefoglalását I. SZENDREI–SZENT-IVÁNYI: Magyar képzőművészek lexikona I. Bp. 1915. 121–122.

¹³ Budapest Főv. Tan. VB. Városrendezési és Építészeti Főoszt. tervtára: 39124 hrsz.-ú tervcsomóban.

¹⁴ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1890-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1890. 153.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) *IV. 1407/b. Tanácsi iratok: I. 5140/1884.*

¹⁶ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1891-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1891. 70.

¹⁷ VÁMOS F.: Lechner Ödön, Bp. 1927. 17. Ráadásul az évszám meghatározásába is tévedés csúszott mert – mint látni fogjuk – Lechner első tervét 1891. ápr. 15-én követően kezdte el, s 1892 első felében mutatta be, nem pedig „1893 végén, 1894 elején.”

¹⁸ Lechner számításai szerint Barcza tervének megvalósítása 297 835 forintba, a mérnöki hivatal szerint 270 000 forintba került volna (BFL, 15. jegyz.-ben id. iratcsomó).

¹⁹ Az eredeti tervet sajnos nem sikerült megtalálni, feltehetően elpusztultak. Több, 1930-ban megjelent lapban említik, hogy a XII. nemzetközi építész kongresszus alkalmából Lechner Ö. kőbányai templomának terveit is kiállították (MAGYAR V.: Magyaros építészeti törekvések a Nemzeti Szalonban. Magyar Építőművészet, 1930. 9. sz. 15–32. Uő: A XII. nemzetközi építész-kongresszus tervkiállításának mérlege. A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1930. 64. köt. 381., továbbá KÁRPÁTI A.: A magyaros építészeti törekvések kiállítása a Nemzeti Szalonban. Magyar Iparművészet, 1930. 161., Vállalkozók Lapja, 1930. szept. 6. 1.). Arra azonban nem derül fény, hogy mind a három változat szerepelt-e, vagy csak valamelyikük, s így nem tudhatjuk: a jelzett időpontban a tervek megvoltak-e még, vagy talán már a kiállításon is csak reprodukciójuk volt meg. Lehetőség mindkettőre van, hiszen az Építő Ipar 1893. jan. 12-i száma az első- (p. 7–8.), az 1894. jún. 13-i száma pedig a harmadik tervváltozatot közölte (p. 411. és 27–30. rajzmelléklet).

²⁰ BFL, *IV. 1407/b. I. 5140/1884. 24678/92* ikt. számon.

²¹ Uo., Lechner Ö. 1893. jan. 15-én kelt levele szerint. Az igaz, hogy ez is jóval több az előirányzott 200 000 forintnál, de ezt a határt már 1890-ben irreálisan állapították meg, mert az alapterv kivitele a mérnöki hivatal számításai szerint is 270 000 forintra rúgott volna.

²² A 15. jegyz.-ben idézett forrás 32591/92 ikt. számú határozata szerint Lechner Ö. három havi halasztást kapott az új tervek elkészítésére.

²³ Bp. Főv. Tan. VB Városrendezési és Építészeti Főoszt. tervtára, 39124 hrsz. szerinti tervcsomó.

²⁴ BFL, *IV. 1407/b. I. 5140/1884. 3228/93* ikt. számon.

²⁵ Ezek eredeti példánya is feltehetően elpusztult. Az Építő Ipar 1894. évfolyama közli őket. L. még 19. jegyz.-ben mondottakat.

²⁶ L. 15. jegyz.-ben idézett forrás 14463 ikt. sz. határozatát.

²⁷ Az 1887-es döntés után – amikor végre a Bánya téri változat mellett kötöttek ki – csak 1893. jún. 9-én határozták meg, hogy milyen szögben álljon az épület az akkori Jászberényi úthoz viszonyítva. (L. 15. jegyz.-ben idézett forrást).

²⁸ L. 15. jegyz.

²⁹ Uo.

³⁰ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1894-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1894. 189.

³¹ L. 15. jegyz.

³² Uo., 1514 ikt. sz. határozat.

³³ L. 15. jegyz.

³⁴ Fővárosi Közlöny 1902. 978.

³⁵ A 15. jegyz.-ben idézett forrás, 3870/98 ikt. számon. Csak néhány a kérvény aláírói közül: Beniczúr Gyula, Csók István, Fadrusz János, Fényes Adolf, Ferenczy Károly, Feszty Árpád, Freund Vilmos, Gerster Kálmán, Giergl Kálmán, Glatz Oszkár, Grünwald Béla, Györgyi Kálmán, Huszka József, Jakab Dezső, Kallós Ede, Kernstok Károly, Komor Marcell, Korb Flóris, Kőrösi Albert, Lotz Károly, Pásztor János, Quittner Zsigmond, Ray Rezső, Sándy Gyula, Stróbl Alajos, Székely Bertalan, Thorma Sándor, Vaszary János, Zala György stb.

³⁶ Tandor Ottó (1852–1913) a műegyetem elvégzése után egykori tanára Steindl irodájába került, aki egyébként képességeit nagyra becsülte, és később irodájának vezetését is rá bízta. Csendes természetű embernek tartották, aki a súrlódások elkerülése végett megtette pl. azt, hogy az erzsébetvárosi plébániatemplom pályázatára készített tervét – miután megtudta, hogy Steindl is pályázik – nem nyújtotta be (Steindl a pályázatot megnyerte!). Később aztán felhasználta a tervet egy másik pályázaton, ahol első díjjal jutalmazták. Ilyen előzmények után nem könnyű megérteni, miért vállalta el a kőbányai templomra vonatkozó megbízást. Elképzelhetetlen, hogy nem volt tudomása a Lechner építészete, személye és a megbízás visszavonása körül viharossá korbácsolódott közvéleményről. Nekrológirója szerint Steindl tanácsára tette. A templom berendezésének befejezése után több megbízást nem vállalt, hanem a műegyetem tanára lett. Munkássága kezdetén főleg pályázatokon vett részt, 1886-ban a vingai templom pályázatán második díjat, 1890-ben a Magyar Mérnök- és Építészegylet pályázatán ismét templom tervvel első díjat, egy évvel később az iparművészeti múzeum- és iskola pályázatán, Lechner Pártos mögött második díjat kapott. 1893-ban a milleneumi kiállítás történelmi csarnokára kiírt pályázaton 1500 koronával jutalmazták munkáját. Mindezek mellett Steindl helyettes volt az országház építkezésénél. Helyreállítási munkái közül a szakirodalom főleg az ócsai templom restaurálásáról szól elismerően. 1911-től tagja volt a Műemlékek Országos Bizottságának is. (Irod.: Vállalkozók Lapja 1886. nov. 17. 2., 1891. júl. 1. 3., 1892. márc. 24. 2., 1911. febr. 1. 13., Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1890. 493–496., Vasárnapi Ujság, 1891. 492., Építő Ipar 1893. 135., Magyar Génius, 1896. 387., 392. Budapesti építőmesterek ipartestületének VIII. évkönyve, Bp. 1912. 171. Művészet, 1913. 282.

³⁷ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1898. 69.

³⁸ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1897. 499.

³⁹ A 15. jegyz.-ben idézett forrás szerint ez az összeg 5 671 forint volt. és ebből a pénzből a következő munkákra futotta még: a három timpanon mozaikjára, egy db. cibóriumra, két db. díszes zászlóra, egy feltámadási szoborra, két szenteltvíztartóra és két oltárszönyegre a mellékoltárokhoz.

⁴⁰ Marchenke Vilmos (1842?–1915) baráti viszonyban volt a Lechner családdal, Kismarty-Lechner Jenő véleménye szerint Lechner Ödön más épületein is dolgozott. Főleg díszítőszobrász-munkák mintázását vállalta, és a hetvenes évek közepétől korának egyik legfoglalkoztatottabb mestere volt. Ott találjuk az Egyetemi Könyvtár, az új városháza, az operaház, a lipótvárosi bazilika, a Sugár úti Karsay palota, a Wenkheim palota (ma Főv. Szabó E. Könyvtár) stb. építkezésének mesterei között. Tervek modellezésére is vállalkozott, ő készítette az országház és a budai Királyi Vár átépítési terveinek makettjét. (Irod.: Budapesti Bauzeitung und Wohnung-Anzeiger 1874. 9. sz. 64., 11. sz. 80. és

1875. 9. sz. 66., Bauzeitung für Ungarn, 1877. 232., 1882. 42., 1888. 189. és 1890. 2., Vállalkozók Lapja, 1882. jan. 18. 3., Építőipar-Építőművészet, 1915. 16. sz. 94., KISMARTY-LECHNER J.: Lechner Ödön, Bp. 1961. 15–16.)

⁴¹Id. Lingel Károly (1837–1913) az első magyar faáru- és bútorgyár alapítója. Esztergályosként kezdte, néhány évig Németországban, Nürnbergben dolgozott. Pesten, az 1864-ben alapított Rózsa utcai esztergályos műhelyét gyárrá fejlesztette. Ő volt az első, aki kézi erővel hajtott marógépet alkalmazott. 1874-ben gépeit már gőzerő hajtotta. Gyártmányaival hamarosan országos hírnevet szerzett magának. 1898-ban két fia, Károly és János a cég belfelügyeletté, akik apjuk halála után jelentősen kibővítették, és iparművészeti jellegű bútorképzésére specializálták a gyárat. Id. Lingel K. visszavonulásakor, 1912-ben érdemeinek elismeréséül leányfalvi előnévvel nemességet és Ferenc József-rendet kapott. Ifj. Lingel K. 1944-ben bekövetkezett haláláig vezette a gyárat, mely 1948-ban állami tulajdonba került és beolvadt a Budapesti Bútoripari Vállalatba. Id. Lingel ismertebb alkotásai voltak: a Királyi Vár iparművészeti felszerelése és a Szent István bazilika, valamint az erzsébetvárosi templom berendezése. (Irod.: A Hét, 1899. 244., Magyar Iparművészet, 1903. 162., Építő Ipar, 1905. 391–394. és 1912. 495., Vasárnapi Újság, 1913. 136., Magyar Életrajzi Lexikon I. Bp. 1967. 75., Budapest Lexikon, Bp. 1973. 650.)

⁴²A Hét, 1899. 244. Megjegyezzük, hogy a stallumon később némi átalakítást végeztek, ma már nincs baldachinja, de az átalakítást az eredeti pártázat felhasználásával végezték, így nem zavaró.

⁴³Guilbrand Gregersen (1824–1910) ácsmesterként került 1847-ben Norvégiából Magyarországra, ahol először vasútépítkezéseknél dolgozott. 1848-ban honvédként állt be a magyar hadseregbe. A szabadságharc leverése után is főleg vasúti hidak építésében vett részt. Vállalkozásának alapítási éveként 1850-et tartják számon. Cégének nevéhez fűződő fontosabb építkezések: híd a Vág és Ipoly felett, vasútvonal Érsekújvár és Esztergom között, a szolnoki vasúti fehéridő, a szegedi híd stb. 1865-ben megvásárolta a Luzenbacher-féle fűrész- és fatelepet, és ennek alapján bontakoztatta ki vállalkozását, mely 1875-ben 315, 1887-ben már 600 munkással dolgozott. 1873 után fiai bekapcsolódtak a cég vezetésébe, akik apjuk halála után a vállalkozást tovább fejlesztették. (Irod.: GELLÉRI M.: A magyar ipar úttörői. Bp. 1887. 113–116., LÉDERER E.: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 243., VÖRÖS K.: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából, XVIII. Bp. 1971. 264.)

⁴⁴Ld. 15. jegyzetben idézett forrást.

⁴⁵Róth Miksa (1865–1944) L. önéletrajzi munkáját: Egy üvegfestőművész emlékei, Bp. 1943.

⁴⁶A szentélyben látható három, ablakos üveglablak nem Róth alkotása. Ezek később kerültek oda, mesterük Palka József (1860–1952), ausztriai származású üvegfestő nemzedék tagja volt, aki tanulmányait Bécsben végezte. Tanára Kölber Dezső volt. Önálló műtermet 1894-ben nyitott Budapesten. Itt készítette el több ország (köztük Ausztria, Észtorország, Románia) mintegy 600 templomának üveglablakait. Az egyházi üvegfestészet terén szerzett érdemeiért X. Pius pápa „Pro Ecclesia et Pontifice” arany érdemkeresztellett tüntette ki. Az első magyar iparművészeti tárlaton az iparügyi minisztérium bronzérmét, az országos kézműipari kiállításon az arnykoszorús mesteri címet kapta. (Irod.: Vállalkozók Lapja, 1912. júl. 10. 15., THIEME–BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler XXVI. Leipzig 1932. 162., ÉBER–GOMBOSI: Művészeti Lexikon II. Bp. 1935. 252., SÁGHELYI L.: A magyar üvegesipar története, Bp. 1938. 434., Uő.: Az üvegművészet könyve, Bp. 1948. 368.)

⁴⁷Ez az anyag nem a teljes Róth hagyaték, ezért felkerestük Róth Amáliát, a művész hagyatékának tulajdonosát, aki Róth Miksa számottevő mennyiségű munkáját őrzi. A kőbányai templom ablakainak kartonjai sajnos innen sem kerültek elő, csupán a kereszthajó egyik bejárata fölötti mozaikjának terve.

⁴⁸BTM Várostartörténeti Oszt. fotótára a meliékahajók hat ablakának fényképét őrzi, a keresztház nyugati ablakának tervét pedig a Magyar Géniusz 1899. ápr. 16-i száma reprodukálta.

⁴⁹SCHOEN A.: A kőbányai Szent László plébánia-templom. Magyar Főváros, 1939. júl. 7. 3–4.

⁵⁰Jungfer Gyula (1841–1908) Irod.: PEREÁZKY K.: Budapest utolsó száz esztendejének kovacsoltvas-művészete és jelentősebb mesterei, Építés-Építészettudomány, Bp. 1976. 3–4. sz. 395.

⁵¹L. 15. jegyzetben idézett forrást: a kőbányai templom építési bizottságának 1901. márc. 14-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

⁵² L. 15. jegyz.-ben idézett forrást, 52740/902. ikt. számon.

⁵³ Lepter János (1855–1934) munkásságának kutatása folyamatban van. Tevékenységének rövid összefoglalását l. Perekházy K. 50. jegyz.-ben idézett tanulmányában. Megjegyezzük, hogy a 15. jegyz.-ben idézett forrás adatokat tartalmaz Lepternek a X. ker. plébánia épületén és a volt Sziget és Ügnyök utca sarkán lévő iskolán végzett munkáiról (14035/901. ikt. számon.).

⁵⁴ Lepter négy kapu fémdomborítását készítette el, ami a Jungfer által végzett munka mennyiségének több mint a fele. A számlák szerint Jungfer 5300 koronát, Lepter 2275 koronát kapott. Utóbbi valamivel kevesebb az előbbi felénél, de tudjuk, hogy Jungfer számlájának összegében a szentélyhez, a két kápolnához és a szósékhöz sárgarézből készült rácsainak ára is benne volt. (Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást: 58149/898., 30086/899., 52740/902., 10636/903. ikt. számokon). Lepter honoráriumiának összegéből ítélve valószínű, hogy a teljes fémdomborítást újra készítette. Ebben az esetben minden elismerést megérdemel, annyira tökéletesen sikerült utánoznia Jungfert. Fel kell azonban vetnünk annak a lehetőségét is, hogy – mivel az iratok csak a faanyag tönkrementeléről szólnak – Lepter az eredeti fémdíszítést újra felhasználta. Ez esetben szerzősége csupán a lemezborítás és a meglévő díszítmények összedolgozására zsugorodik.

⁵⁵ Páder Nándor (1850 k.-1912) tevékenységének rövid összefoglalását l. Perekházy K. 50. jegyz.-ben idézett tanulmányában.

⁵⁶ Roskovits Ignác (1854–1915) Irod.: LYKA Károly nekrológja a Művészet 1915-ös évfolyamában. (448.)

¹ ⁵⁷ Scholtz Róbert (1837–1912) sziléziai születésű szobafestő. Apja hivatalnok volt. Inasévei letelte után Bécsbe került, és a rajzakadémia tanfolyamait látogatta. Már bécsi tartózkodása alatt dolgozott magyarországi megrendelésekre. 1857-ben megtelepedett Pesten, s üzletet nyitott. Ettől kezdve lassan kiemelte a szobafestő ipart a mesterség szűk korlátai közül elsődrendű műiparrá fejlesztve azt. Maga képzett segédeket. Iparában szerzett érdemeit kiüntetésekkel és az udvari szobafestő cím adományozásával honorálták. Ő volt a budapesti szobafestők és mázolóok ipartestületének elnöke is. Munkái megtalálhatók a régi műcsarnok, a ferencvárosi-, a józsefvárosi-, a terézvárosi-, a kőbányai-, a Mátyás- és a belvárosi templomok, a lipótvárosi bazilika, az operaház, a vigadó, a keleti pályaudvar, a várkert-bazár, a volt New York kávéház, az egykori Kúria, a fővámház, az országház és számos budapesti bérpalota épületében. (Irod.: Budapesti Bauzeitung und Wohnungs-Anzeiger, 1874. 217., Bauzeitung für Ungarn, 1877. 195. és 371., 1878. 181., 1879. 222., 1881. 163., 1882. 195., 1889. 31., 159., 168., 1891. 116. és 1894. 246., KURTZ V.: A budapest-ferencvárosi rk. plébániatemplom, Bp. 1879. 44., Vasárnapi Újság, 1883. 733., EGYESI G.: A magyar kir. államvasútak központi személy-pályaudvara, Ország-Világ, 1884. 533., GELLÉRI M.: A magyar ipar úttörői, Bp. 1887. 221., Vállalkozók Lapja, 1895. máj. 14. l., 1897. ápr. 13. 5., Magyar Génius, 1896. 388., Építő Ipar, 1912. 246.)

⁵⁸ Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁵⁹ A teljesség kedvéért legalább neveik felsorolásával megemlékezünk az épület munkálatainak többi résztvevőjéről: Oppenheimer Ignác szobrász, Müller Ernő, Seenger Béla, Hauszmann Sándor és Áprily János kőfaragó mesterek, Melocco Péter padlóburkoló, Bodicsi Sándor és Walser Ferenc cége (harangok), Ozarovszky Henrik mázoló-, Hérmán Ödön kárpitos-, Sowinszky József órás-, Tóth Imre bádogos-, Wellisch Arnold ács- és Ehrlich kályhás mesterek.

⁶⁰ Pl. a nagy harang, mert a Bodicsinál megrendelt három harang közül csak kettőt vettek át, a nagy harangnak nemkívánt hangja lévén. Szűts és tsa. cégétől, akik a templomfelszereléseket szállították, csak némi huza-vona után vettek át különböző kandelábereket, a főoltár szőnyegét, egy koporsó-terítőt stb. (Ld. 15. jegyz. 1900. dec. 6-án kelt iratban).

⁶¹ L. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁶² Itt jegyezzük meg, hogy a korabeli lapok és a levéltári forrásmunkákat nélkülöző szakirodalom egyes adatai nem egyeznek az általunk hitelesnek minősített adatokkal. Az építéstörténet leírásakor nem állt módunkban ezeket kitérni, ezért alább időrendben felsoroljuk azokat, melyek véleményünk szerint téves adatokat tartalmaznak, s amelyekről eddig még nem esett szó:

Vállalkozók Lapja, 1892. máj. 24. 3.: „Lechner Ödön kőbányai templom tervét – melyet már elfogadtak – a közgyűlés elő terjesztik, mivel az előírányzott 200 000 forintot csaknem kétszeresen túllépi. . .” Ezt az adatot átveszi Kismarty-Lechner J. Lechner Ödön c. monográfiájában (p. 67.).

„Építő Ipar” 1894. aug. 22. 411.: „A tervező a rendelkezésre álló összegre való tekintettel (400 000 forint) tartózkodott a részletezéstől. . .” írta Gerster K.

Vállalkozók Lapja, 1897. jún. 30. 2.: „Lechner Ödön készíti a kőbányai rk. templom díszítésére és berendezésére vonatkozó vázlatterveket, mely munkálatokra a felügyeleti bizottság 100 000 forintot szavazott meg.”

⁶³Nem Scholtz hibájából. Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁶⁴L. a hosszmetset tervét (a 13. jegyz.-ben megadott helyen).

⁶⁵SCHOEN A.–KARDOS GY.–ZAKARIÁS G.: Budapest műemléki kárai 1944/45-ben. Kézirat a Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményében. Bp. 1950. 175–176.

⁶⁶Ennek egyik legjelentősebb képviselője éppen Alpár Ignác lett, aki 1898-ban még a leghatározottabban Lechner mellett állott.

⁶⁷Akadtt olyan bíráló is, aki Lechner számlájára írta a Tandor hibáit, amelyeket ugyan jogosan kifogásolt, csupán eredetük körülményeit mulasztotta el felkutatni. Így ír: „Ezért nem győz meg felelőtlen kőbányai temploma. . . Tekintsünk csak. . . a kőbányai példára, gótikus, reneszánsz, mór, indiai és magyar építészeti elemeivel. Csak a vak nem látja a kiáltó ellentétet, . . . a kapkodó válogatás korszakok keretében volt. . .” (dr. HORVÁTH M.: A történeti templomépítészet Budapesten, Bp. 1946. 16–24.)

⁶⁸FÜLEP L.: A művészet forradalmától a nagy forradalomig I. Bp. 1974. 275–293. Ez a tanulmány először 1918-ban jelent meg a Nyugatban.

⁶⁹FÜLEP L.: Magyar művészet, Bp. 1923.

⁷⁰Pl. JÁNSZKY B.: A magyar formatörekvések története építészetünkben 1894–1914. Bp. 1929.

⁷¹Dr. LECHNER J.: Budapest székesfőváros műemlékeinek és műemlékszerű épületeinek lajstroma, Bp. 1924. 40. (kézirat)

⁷²Dr. KISMARTY-LECHNER J.: Budapest építőművészeti topográfiája, Bp. 1917. (kézirat). Épületünket már ez is tartalmazza.

⁷³Budapest műemlékjellegű épületeinek jegyzéke. Összeállította GENTHON I. és ZAKARIÁS G. S. (sokszorosítás) Bp. 1949. 74.

⁷⁴Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Budapesti Városépítési Tervező Iroda, Bp. 1952. X/1.

⁷⁵Műemlékjegyzék az 1953. júniusi állapot szerint. Kiadja a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Bp. 1953. 36. (sokszorosítás)

⁷⁶Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Budapest városképi és műemléki vizsgálata (II. jav. kiad.) Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Bp. 1955. 109.

⁷⁷Dr. BOROS B.–SÓDOR A.–ZÁDOR M.: Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei, Bp. 1959. 328.

⁷⁸Országos Műemléki Felügyelőség: Műemlékjegyzék, Bp. 1960. 54.

⁷⁹Budapesti Műemlékfelügyelőség: Műemlékjegyzék, Bp. 1967. 62.

⁸⁰Magyarország műemlékjegyzéke. Összeállította az Országos Műemléki Felügyelőség és a Budapesti Műemlékfelügyelőség. Felelős szerk. dr. Tilinger István, az OMF igazgatója. Bp. 1976.

DOKUMENTUMOK

Baranyai Béláné:

ÚJABB ADATOK A DEBRECENI SZENT ANNA-TEPLOM
BERENDEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

Debrecen városa az 1715: 18. t. c. szerint a szabad királyi városi cím engedélyezése fejében egy r. katolikus plébániatemplom és (ferences) rendház építésére alkalmas fundus átadására kötelezte magát. Gróf Csáky Imre váradi püspök és kalocsai érsek, valamint a váradi káptalan hathatósan támogatta ezt. Csáky Imre, a templom alapítója, lipóczi Keczer István kanonokot annak plébánosává nevezte ki. Ugyanakkor Bakó János váradi kanonok szorgalmazta a piaristarend ottani letelepítését; ennek előmozdításához a püspökök érsek csatlakozott. 1719. I. 17-én érkezett Debrecenbe Szlopnyay Elek piarista, hogy segítségére legyen Keczernek addig, amíg átvehették a piaristák – tanítás mellett – a plébániát is, amelyet 1807-ig vezettek. Ezután világi papok – mindig a váradi káptalan tagjai – voltak Debrecen plébánosai.

Az iskolai oktatást 1721-ben kezdték meg. Az első évben ötven tanulójuk volt. Bakó kanonok nagyösszegű alapítvánnyal segítette egy nemesi kollégium létesítését; ezt 1725-ben Koháry István további 10 000 forinttal támogatta. Akkor ugyanis már több vidéki nemes család – így Krucsay János és a Jósa család – fiait neveltették a piaristák internátusában.

A templom felépítésének költségét főként Csáky Imre viselte. Kébell Mihály c. püspök az ő megbízásából 1721. VII. 27-én – Szent Anna napján – helyezte el a hajó alapkövét. Az építőmester, az egri Giovanni Battista Carlone egész műhelyével itt dolgozott. A kőfaragók is egri mesterek voltak. Carlone építette az első, földszintes kis rendházat, a szentély keleti oldalán (a Szt. Anna-templom nem keletelt, hanem észak–déli irányú). A szentély alapkövét 1724. V. 15-én Csáky maga tette le. 1727-ben tűz rongálta meg az épületet; a károk helyrehozása után tovább folytatták a munkát. 1729-ben már a templom külsejét vakolták. Csáky Imre, az alapító 1732. VIII. 28-án halt meg, Szálkapusztán; halálának első évfordulóján testvére, Csáky Miklós váradi püspök a Szt. Anna-templom kriptájában temette el. Akkor csak két oltár volt a templomban: a főoltár és a Csáky Imre címerét viselő Szt. Háromság-oltár. 1746. május 5-én Szt. Háromság vasárnapján Csáky Miklós a főoltárral együtt felszentelte a templomot.¹ Az épületnek zsindeley fedésű tetője volt 1831-ig; csak akkor említi meg a Canonica Visitatio: „tectum novum imbricibus vestitum”. 1732-ben a templom belseje teljesen készen volt: ez év november 30-án ide temették el fr. Lucas piarista festőt,² aki azelőtt Nyitrán, Privigyén és Nagykárolyban díszítette a rend templomait festésével. Itt Debrecenben a templom széles hevederíveit ékesítette geometrikus ornamensekkel. E kifestés nyomait – bár az 1807-es tűzvész miatt elég rongált állapotban – 1928-ban még magam is láttam. 1723. IX. 8-án a piaristák „ad rationem contractus statuarum” a templom homlokzatán álló 12 szoborért egy szintén egri statuariusnak 120.– forintot adnak, akinek munkáját a következő év végéig teljesen kifizetik.³ 1723-ban leteszik az alapkövet is az első rendházon, 1744. III. 30-án Carlonének 240.– forintot adnak, de csak 1748-ban ő „exolutus est . . . ab aedificio collegii . . . in florenis 123.60”.⁴

Végül itt csak röviden említünk két Szabó Erzsébettől publikált rajzot a templomról, amely 1774-ben készült.⁵ Ezek után a templom igényes belső berendezésében némi új adat:

A 18. század ötvenes éveiben a templomnak 7 oltára volt, a főoltár és egy-egy mellékoltár minden oldalkápolnában. Az 1817-es Canonica Visitatio ezeket sorolja fel, akkori titulusukat is említi:

azonban ebből sem helyük, sem keletkezési sorrendjük nem derül ki pontosan. Újabb időkben az evangélium-oldalán álló első oltár Jézus Szíve oltárrá, a harmadik Kis Szt. Terézé lett. A régi felsorolás szerint: a főoltár Szt. Anna-oltár. Az evangélium-oldalán egymás után: Szt. Háromság, Szt. Joakim- és nep. Szt. János-oltár, a lecke-oldalon Immaculata-kalazánci Szt. József- és Szt. család-oltár áll.

A Főoltár:

Eredeti korból való a kőből faragott stipes; ennek homlokzatán faragott színezett antependium van. Úgy látszik, sokáig a főoltár menzáján csak a barokk, kisebb angyalszobrokkal kísért tabernakulum állott. Csak az 1831-es Canonica Visitatio beszél egy rossz állapotban levő fa retabulumról.⁶ Lehetséges, hogy az az 1811-es tűz alatt ment tönkre. 1834-ben helyére – állítólag egri mesztertől készített – új fa-retabulumot emelt Kricsfalusy plébános; ennek festménye – Szt. Anna – a bécsi Rahl festőművész műve. Az egész oltár 8 000ft-ba került. A retabulum egyszerű, szürkére festett későklasszicista asztalosmunka volt; még 1928-ban a helyén állott. Az oltárkép szép, romantikus stílusú festmény, amelyet Wälder nagy templomrestaurálása után egy új, neo-barokk főoltárpítményébe helyzetetett át.

A mellékoltárok:

Úgy látszik, retabulumainak felépítése csak a negyvenes évektől kezdve történt. Valamennyien – szarkofág alakú stíppel, retabulummal együtt – teljesen fából készültek, kétoldali kápolnában a főoltárral párhuzamosan felállítva.

Az evangéliumi oldalon: 1. Szent Háromság-oltár (most Jézus Szíve oltárképpel).

Az eredeti Szent Háromság-oltárképet kassai képiro festette 1749 előtt.⁷ Ez a legrégebbi, 1733-ban már álló mellékoltár. A stipes közepén Csáky Imre bíboros cimere bíboros kalappal, püspök süveggel. A menzán volutás sarkú barokk tabernakulum: faragott ajtaján felhők közt kehely és ostyá sugárkoszorúban. A zárópárkány alatt 4 kerubfej. A stipes mögött egyszerű, oldalt enyhén befelé ívelt oltárfalat magas talapzattól induló hosszú sarokvoluták keretelik, rajtuk s mellettük gazdag virág- s gyümölcsdíz. Az oltárképet sima pilaszterek fogják közre. A közepén megszakított főpárkány, oldalrészein egy-egy élénk mozdulatú angyal. Közöttük volutákból induló baldachinos, kagylós oromzat emelkedik, benne dicsfényvel övezett Istenszem. A fehérszínű oltár finoman aranyozott ornamentikája kiváló fafaragási munka.

2. *Szent József oltár* (eredetileg Szt. Joakim- vagy Nep. Szt. János oltár).⁸ A kartussal, lombfüzérékkel gazdagon díszített stípest az oltárfal körülfogja. Két magas, faragott oszlopszéken két kannelurás oszlop között van az oltárkép (újabb kép: Szt. József), hosszú füzérekkel keretelve. Kétoldalt volutás rácsdíz alatt evangélista és keresztelő Szent János kvalitásos faszobrai. Az erőteljes főpárkány fölött Istenszem sugárdíszben, felhőkkel. Kétoldalt egy-egy lendületes mozgású angyal puttóval. A régence-stílusú, kvalitásos oltár színezése sötétzöldeskék és arany.

3. *Kis Szent Teréz-oltár* (eredetileg Szt. Joakim- vagy nep. Szt. János-oltár). Újabb oltárképe Szt. Teréz a Madonna előtt.

Az erőteljes oltárpítmény felépítése, elegáns díszítése és színezése hasonló az előzőhöz. A stipes faragott kartus- és virágdíszel. A menzán barlangban fekvő Szent Rozália faszobra. Kétoldalt faragott oszlopszéken csavart oszlop virágfüzérrel. A két pestis-szent – Rókus és Sebestyén – kvalitásos faszobrai keretezik az oltárképet; felette gazdag kagylódíz röpködő két puttóval; a közepén emelkedő baldachin felett négy angyalka a kinszenvedés eszközeivel.

A lecke oldalon: 1. Immaculata oltár.

Mint megfelelője a másik oldalon – a Szent Háromság-oltár – fehér-arany színkontrasztú. Kissé nehézkes fastipes felett gazdagon faragott predella. Az ovális keretben levő eredeti oltárkép mestere nem ismerjük. Nincs oltárfal: az oltár nagyon szép felső ornamenszítésé teljesen szabadon függ a falon, ovális külső keretként körül fogja a két anyalkától koronázott képet. Ezt két nagyobb méretű, szabadon álló, lendületes mozdulatú angyal keretezi, aranyozott szárnyai erős mozgást érzékeltenek. Az angyalokat belső álló és külső mozgó lábbal ábrázolták; kezükben ovális kartust tartanak.

Az oltár Simone Grimiale kassai szobrász műve 1753-ból.⁹

2. *Kalazánci Szent József oltár:* Négy évvel a templom felszentelése után – 1750 májusában – volt kalazánci Szent József beatifikálásának napja: akkorra készült el a Szent Anna-templomban a piarista rendalapító oltára. A barokk kor szokásainak megfelelően ünnepelték ezt Debrecenben.¹⁰ Nem csoda, hogy ezt az oltárt a templom legkiválóbb képe díszíti, bécsi mester kiváló műve: a szent szegény és gazdag diákok között – ez utóbbiakat élénk pirosszínű magyar gála öltözetben ábrázolta a festő. A kép sötét meleg színekben van festve.¹¹ Felette kartus látható a rend monogramjával. Az oltár felépítésében hasonlít az előzőhöz: A faragott predellán kétoldalt egy-egy nagyobb álló angyal szobor, nyugodt testtartással, patétikus gesztussal.¹²

A kép felett szabadon a falon függő bravúrosan lazán faragott dísz: rács, virágok, középen kagyló, éleskontúrú levelek; az angyalok fölött dús gyümölcs- és virágfüzér.

3. *Szent Család oltár:* Az egyszerű szarkofág alakú stipes felett 19. századi romantikus oltárkép: a Szent Család menekülése Egyiptomba.

A templom szószerkei:

A mostani Wälder neo-barokk szószerkeket éppúgy Wälder Gyula tervezte, mint a főoltárt. 1727-ben említik a számadáskönyvben: „Cathedra loco Ambonis”. 1735-ben mint új tárgyat „cathedra cum superficie . . .” Az 1817-es Canonica Visitatio csak említi: „datur cathedra”; úgy látszik, hogy ez az 1811-es tűz alkalmával megrongálódott; mert az 1823-as Canonica Visitatio szerint (habet „Cathedram Anno 1813 pictam et renovatam”. Végre az 1831-es Canonica Visitatio „Cathedram novam”-ot említ, „hoc Anno constructam, pictam et inauratam”!) Ez lehet az az egyszerű asztalosmű, amely még a Wälder-féle restaurálás előtt látható volt.

A piarista rendház számadáskönyvének bejegyzései szerint tehát a Szent Anna-templom 1723–24-től kezdve dolgoztak. 1723-ban már kész a szerződés az egeri „statuarius”-sal – nevét, sajnos, nem említik – a homlokzatra elhelyezendő 12 kőszobor elkészítésére. Számára az utolsó kifizetés 1742-ben történt. (Összesen 335.40 fl. a honorariuma.) Még 1743-ban „lapicidae Agriensi” dolgoztak Debrecenben. 1757–1759-ig elvégezték a templom külső-belső meszelését. 1754-ben a templom beüvegezését említik, egy évvel később új kőburkolatot nyert a belső térség; annak kőanyagát Pestről hozták Debrecenbe. 1752-ben készült a nagy monstrantia, Szilassy János lőcsei mester nagy műve, amelyért összesen 427.68 forintot fizettek ki neki. Ugyanazokban az években új egyházi hangszerekről találunk adatokat.¹³

A kollégium első épületén Carlone 1724–1748-ig dolgozott, tetejét 1750-ben fejezték be. 1755-ben felállították a kályhákat benne. Ugyanakkor a rendház helyi gazdasági épületeit is felállították. 1748-tól kezdve a ház könyvtárának gyarapodásáról is értesülünk. Velencén, Pesten is értékes műveket vettek.¹⁴

Honnan jöttek a mesterek?

Egerből való Giovanni Battista Carlone egész műhelyével együtt, a kőfaragó és a statuarius (kőszobrász) szintén onnan jött. 1735 júliustól novemberig „murarius Palczér” dolgozik a debreceni piaristák zeleméri birtokán. Még 1759-ben említenek egy „Craicz” (Kreuz?) nevű murariust, de lakóhely nélkül.

A Szent Anna-templom tornyain s főajtáján 1753-ban dolgozó *ácsmestert*, sajnos, csak név nélkül említik, feltehetően helyi, debreceni ember volt.

Vidéki, alföldi mesterek: „Georgius Kocsis, figulus Margitensis” (1735) és a „tegulifex Michaelis Barta” (1753).

Két asztalosról esik szó: az egyik, a bécsi piarista rendház rektorának a testvére 1726-ban hét hónapig dolgozott Debrecenben.^{1 5} A másik, „F. Godefridus”, szintén a rendhez tartozott: ő 1750 nyarán a debreceni háznak éjjel-nappal dolgozott; a nagykárolyi rendház tagja volt.^{1 6}

Két mellékoltár *faszobrászai* – nyilván a fafaragást is elkészítették – kassai mesterek: az egyiknek nevét említik is: Simone Grimiale; az ő művei az Immaculata-oltár szép, lendületes szobrai (1753; 120.– fl.). Sajnos, társának, a kalazánci Szt. József-oltár ezeknél merevebb szobrainak mesterét név szerint nem említik (1750; 144.– fl.). Nyitva marad továbbá az a kérdés, hogy kitől származik a két oltár finoman faragott, gazdag felső levéldíszítménye – vajjon egy kéztől? Esetleg mint a két szobrásznak dolgozó, csupán ornamentalsfaragást végző mester volt-e? – Azt sem tudjuk, ki az a „sculptor”, aki tervrajzokat adott az oltárokhöz 1742-ben. Szintén ismeretlen marad előttünk az evangéliumi oldalon álló második és harmadik oltár szobrászának neve: ezek mind stílusukat, mind minőségüket tekintve különböznek egymástól.

Képirót – festőművészt – hármat említ a számadáskönyv: nepomuki Szent János (eltűnt) képe egri festő műve volt 1748-ból; nyilván ugyanaz a mester készítette két évvel később, a beatifikálás ünnepére a diadalkaput; ő színezte ugyanakkor a főoltárstípeket és antependiumát. Kassai festőtől való a szintén eltűnt Szentháromság-kép.

A templom legkvalitásosabb festménye bécsi művész alkotása: kalazánci Szt. József sötét, mély tónusú barokk oltárképe. Lehetséges, hogy egy új szakszerű tisztítás a mester nevét napvilágra hozza. Ugyanaz történt a főoltár képével, a Wälder-féle restaurálás folyamán kiderült, hogy Rahl Károly (1779–1843) bécsi művész későklasszicista alkotása. A 19. század második feléből való romantikus felfogású Szent Család-oltár képe már kevésbé minőségi munka.

Összefoglalván az előzőben kimutatott adatokat, megállapíthatjuk: hogy építész, kő- és faszobrászok és az aranyműves észak- és északkelet-magyarországi városokból valók: egri, kassai és lőcsei mesterek voltak.

A harangok közül egyet 1726-ban Budán öntöttek; 1814-ben a váradi Horner Henrik újra öntött négy, az 1811-es tűznél elolvadt harangot (S. Annae–S. Josephae–S. Petro–S. Joannis Nep.-i, az 1823-as Canonica Visitatio szerint. 1831-ben egy újabb Canonica Visitatio öt harangot sorol fel, ezek közül négyet 1831-ben Eberhard Henrik öntött Budán (S. Joannis Nep.-i – S. Annae – S. Francisco Salesio – S. Josepho – Agonizantium).

1816-ban olvasható a rendház házitörténetében, hogy a templom új orgonát kapott, amely a váradi „híres” orgonaépítő Kremer János műve, szekrényét zöld–arany színűre festették.

JEGYZETEK

¹ A Szent Anna-templomra vonatkozó irodalom:

LÁNG N.: A debreceni Szent Anna-templom. Debrecen, 1930.

MÁLNÁSI Ö.: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Kalocsa 1933/116. l.

ZOLTAI L.: A debreceni róm. kath. templom, a kegyestanítórend társháza és a plébánia területének 300 éves múltja. A debreceni kegyestanítórendi róm. kath. Calasanzii Szent József Reál Gimnázium Értesítője az 1934–35. iskolai évről. Debrecen, 1935.

BALANYI-BÍRÓ-TOMEK: A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, 1943.

SZABÓ E.: Giovanni Battista Carlone. Műv. Ért. 1968. 3.–4. sz. 219–220. l. Carlone-t mint a templom építését a piarista számadáskönyvben levő bejegyzések is biztosítják. Azonban Carlone sajátkezű, szignált tervrajzát, a szerződést vagy arra vonatkozó költségvetési iratot alig láthatta az írók közül valaki. Amennyiben ezek el nem veszték, valószínű, hogy a Csáky-család szepesmindszenti (Bécs, Staatsarchiv) levéltárban vannak.

² Nyilván azonos fr. Hraditzky Lukáccsal; l.: CSÖSZ: A kegyes tanítórendiek Nyitrán. 1879. 241., 253. l. – GARAS K.: A Magyarországi festészet a XVIII. sz.-ban. Bp. 1955. 186., 224. l.

³ Bp.: Piarista levéltár: a debreceni rendház számadáskönyve (a továbbiakban rövidítve: Sz. Kv.). Kisebbségi részletfizetések után (1724. VII.–IX.-ig) 1724. X. 8.: „statuario . . . ad complanationem pretii 10 Statuarum dati 114.– fl.” – Statuario ad rationem residuarum Statuarum . . . fiendas future vero 19.20 fl.” azaz: a homlokzat oromzatán álló 10 szoborért 303 forintot, a lent két fülkében állók számára 19.20 forintot, összesen 322 forintot kapott az egri mester.

⁴ U. ott.

⁵ SZABÓ E.: i. m. 219. Most is ugyanazon a helyen vannak az Orsz. Levéltárban; a Helytartótanács C. 42. Acta Miscellanea 296. cs. fasc. 93 nr. 8 iratai között; ezek a gróf Forgách Miklós-féle bizottság 1774-i jelentése és ehhez tartozók „Commissio Oeconomica Mixta”. Az arra adott válaszszöveg 13. pontja a debreceni piaristákkal foglalkozik: „Quod Patres Piaristas . . . pro aliquo subsidio, ex quo primi quidem ecclesiam et collegium ad perfectionem deducere . . . possint . . . demum desuper una cum delineatione sumptuum proiectuo circumstantialium informationem submittat.” E szöveg mellett fekszik a két említett rajz, mind a kettő dátum, szignálás és szöveg nélkül, csak mércével ellátva. Szokatlanul kisméretűek, 18. század 2. feléből való, papírosra több színnel díszített tusrajzok. A templom homlokzatát mutatja az egyik, mint ahogy Szabó Erzsébet is mondja, ez az 1774-es évi állapotának felmérési rajza: a két toronynak még csak alsó két szintje áll. (22 x 29,5 cm.) A másik lap (39 x 30 cm), a templom és a kollégium már álló és még kiépítendő részeivel az utóbbiak számára tervrajz. Mind a két lap nyilván ehhez a beadványhoz készült, talán piarista rajztanár munkája. Nem tudni, hogy előtte feküdt akkor esetleg Carlone eredeti tervrajza, de ez nem valószínű.

⁶ Debrecen, Szt. Anna-plebánia, irattár: „. . . strues lignea vetusta ruinam minans”.

⁷ Sz. Kv.: 1749. XI. 14.: „exolutus est Pictor Cassoviensis ab imagine SS. mae Trinitatis . . . 22.80 fl.”

⁸ U. ott: 1748. VII. 20.: „Pictor Agriensis ad huc . . . ab altari S. Joannis Nepomuceni (exolutus) plene 16.80 fl.” Magam inkább azt hiszem, hogy az evangélium oldali középső mellékoltár volt Nep. Szt. János oltára; okaim: a magyar piarista rendtartomány e szentet különösen tisztelte, így, ezen a helyen, Kalazánci Szt. József oltárával párhuzamosan áll; régi eredeti oltárképével és a két Szt. János szobrával keretezve, a három Szent János oltára volt. Feltűnt nekem az is, hogy mind az 1817-es Canonica Visitatio, mind a piarista háztörténet (408. l.) a mellékoltárokat ilyen sorrendben adja: „SS. mae Trinitatis-Immaculatae Conceptionis – S. Joannis Nepomuceni – S. Joachimi – S. Calasantii – S. Familiae honoribus dicatae”; eszerint az evangéliumi oldalon álló 3. (pestis) oltár eredetileg Szt. Joachim oltára volt (most Kis Szt. Teréz-oltára).

⁹ Sz. Kv.: 175. II. „Cassoviam Sculptori Simoni Grimialem ad rationem Altaris transpositi fl. 29.70.” – 1753. X.: „Exolutus est Sculptor pro altari B.V.M. sine Macula Conceptae fl.64”. – „item P. Vice Rector dederat ei Cassoviae existentem duae Aureae”. – Ara ergo illa constat in toto Rhenenses 130 praeter Imaginem et . . . devectionem”.

¹⁰ Sz. Kv.: 1750. IV. 30.: „Pro 4 involucris crassae telae pro pictura ad frontispicium Ecclesiae praeparata triumphali fl. 11.40” – 1750. V. 30.: „Pictori (egri) . . . ad rationem laboris in Ecclesia nostra pro . . . Solemnitate dati fl. 12.–”. Két további részletfizetés után VI. 30.: „Pictor a laboribus occasione . . . beatificationis . . . item totius maioris arae coloratione exolutus . . . fl. 86.40”.

¹¹ Sz. Kv.: „Pro imagine D. Fundatoris in 65 Rhenenses conventa, dati anticipate duo aurei cremnicienses . . . fl. 10.–” – 1750. VI. 30.: „Pictori Viennensi ad exolutionem totalem Imaginis Beati Ordinis nostri missi per P. Vice Rectorem Viennam fl. 72.–”

¹² Sz. Kv.: 1751. I.: „pro ara D. Fundatoris dati Sculptori fl. 120.–”

¹³ Sz. Kv.: 1755. X. 31.: „pro instrumento Musico Fagoth dicto fl. 10.20”. – 1756. X. 16.: „Pestini pro 10 orificis ad Fagoth et Hubojáh (Oboe) fl. 2.04”. – 1757. II. 29.: „pro fidibus ad chorum emptis fl. 9.88”.

¹⁴ Sz. Kv.: 1748. VII. 20.: „pro libris Venetiis allatis . . . fl. 72.–”. – 1750. VIII. „pro . . . libris Pestino emptis, nempe Pallavicini, Seneca in 3 tomis, Confessio S. Augustini concionatore Paulo

Szegneri et Scriptoribus Historiam Romanae fl. 24.–“ – 1752. X.: „pro operibus S. Augustini in tomus undecim fl. 75.60.“ – 1755. V.: „pro omnibus operibus S. Ambrosii fl. 39.20 – pro Scriptoribus Rerum Hungaricarum fl. 24.–“

¹⁵ Sz. Kv.: 1726. XI. 12.: „Arculario Christophoro P. Rectoris Viennensis fratri . . . dati . . . pro laboribus hic praestitis per septem menses fl. 24.–“

¹⁶ Sz. Kv.: 1750. VI. 30.: „F. Godefrido arculario laboranti pro solomnitate Beatificationis uno integro mense totius diebus et fere noctibus, cum ad domum Karolyensem pertineret, dati pro discretione fl. 15.6.“

Zusammenfassung

Die St. Anna-Pfarrkirche in Debrecen
(Zur Geschichte ihrer Altäre.)

Der Großwardeiner (Várad, Oradea) Bischof Gr. Imre Csáky, zugleich Metropolit von Kalocsa, liess sie von 1723 an durch den Erlauer (Eger) bischöflichen Baumeister Giovanni Battista Carlone erbauen: eine barocke Kirche mit je drei Kapellen an den Langhausseiten, kurzem Sanktuarium und Orgelempore; die beiden Fassadentürme wurden bis 1746 (Weihejahr) nur bis zum Hauptgesims, erst 1834 völlig hochgeführt. Von 1719–1807 waren die Piaristen-neben Schule und Konvikt–zugleich die Pfarrer; danach waren dies Weltpriester, Domherren von Várad. Csáky starb 1731 und wurde im folgenden Jahr in der Krypta der Kirche beigesetzt.

Die Inneneinrichtung der Kirche wurde langsam, bis um 1750 fertig: die heute noch (teils mit anderen Altarblättern und Titel) stehenden 7 Altäre: Hochaltar und in jeder Kapelle ein Seitenaltar. Aus den Rechnungsbüchern des Piaristenkollegiums konnten dazu einige Angaben beigesteuert werden.

Der steinerne Hochaltar stand lange nur mit Tabernakel, ohne Retabel; er erhielt später eines, das beim Brand 1811 beschädigt, bald danach durch ein neues ersetzt wurde; Maler des Altarblattes war der Wiener Karl Rahl. Seit 1933 schmückt es das grosse neo-barocke Hochaltarretabel.

Künstlerisch wertvoll ist vor allem der ganz aus Holz gefertigte figürliche und ornamentale Schmuck der Seitenaltäre: an jedem Altar wird das Bild von Engel- bzw. Heiligenfiguren in mehr oder weniger schwungvoller Haltung seitlich gerahmt; den oberen Anschluss bildet bravurös geschnittenes Laubwerk mit herabhängenden Girlanden, teils noch mit Gitterwerk, teils mit sehr zurückhaltendem Rocaille vereint. Auch einige der sarkophagähnlichen Stipes zeigen reichen Laubwerkschmuck.

Wer waren die Künstler?

Ausser dem Baumeister Carlone und seiner Werkstatt stammt auch der Steinmetz sowie der Skulptor – Schöpfer der 12 Fassadenfiguren – aus Erlau. Ein Piarist – fr. Lucas – hatte um 1730 die Gurtbögen des Stichtonnengewölbes mit geometrischen Ornamenten bemalt, die noch um 1930 sichtbar waren (vor der neobarocken Stuckierung).

Je ein – mit Namen nicht genannter – Maler aus Erlau wie aus Kaschau (Kassa, Kosice) malte eines der Altarblätter: St. Johannes von Nepomuk und Hl. Dreifaltigkeit. Das qualitativste Bild, das des hl. Josef von Kalasanza (1750), schuf ein Wiener Maler, dessen Signatur vielleicht die Restaurierung jetzt herausbringen wird.

Zwei Holzbildhauer aus Kaschau schufen den Josef v. Kalasanza – und den Immaculataaltar; den letzteren nennt das Rechnungsbuch mit Namen: Simone Grimiale (1753).

Die dort erwähnten Zimmerleute, Töpfer und Ziegelbrenner sind ungarische Meister aus der Debrecener Gegend.

LEVELEK TOLNAY KÁROLYHOZ

Az Ars Hungarica 1978/2 számában közöltünk néhány fontos dokumentumot, melyet Tolnay Károly professzor bocsátott rendelkezésünkre. (Ferenczy Noémi önéletrajza és levele Tolnay Károlyhoz.) Most ezek sorát néhány levél követi. Közzétételüket az érintett művészettörténeti könyvek, tanulmányok, ill. kutatási témák fontosságával indokolja. A publikálásuk lehetővé tételéért ezúton mondunk köszönetet Tolnay Károlynak.

Fülep Lajos levele Tolnay Károlynak

Kedves Carlo,

tegnap valamiért Pécsre s az egyetemen jártam, ott láttam a Pannoniát, benne a cikkét s elhülve és felháborodva láttam a rettenetes marhaságot, amit csináltak Bernáth és Derkovits önarcképének összekeverésével stb. Én, mikor a kefelevonatot visszaküldtem a nyomdának, azt is írtam nekik, hogy a clichélevonatokot küldjék el nekem – nem tették, így lett ez a szörnyűség. Hát hiába: így jár, aki ilyenekkel kezd. Annak idején, mikor H. N. J. azt írta nekem, hogy 5, ha az Ars Hungarica-tól clichéket kap, 8 reprodukciót közölhet, kiválasztottam és megjelöltem a Maga fotóin az öt, sőt azon felül jónéhányat, amiket a cikk szempontjából legfontosabbnak tartottam – s kisült, hogy nem is mind azt közölték; hogy H. N. J. Artingerrel miképp csinálta a válogatást, nem tudom, még nem beszélhettem róla; ajánlottam neki, hogy legalább egy Ferenczy N.-t is közöljön, ebből se lett semmi. Ezek olyan marhák, hogy a legegyszerűbb mondatokat se értik meg, de meg se hallgatják, csak handabandáznak a saját buta fejük szerint. Hát most aztán nincs más mit csinálni, mint a Magának megküldött 50 példányban – mert tegnap azt is mondták nekem, hogy annyit már elküldtek Magának – tollal kijavítani a hibákat. Rina bizonyára szívesen meg fogja tenni.

Együttal meg is kérem valamire, ha nincs terhére. Mivel én csak 2 lenyomatot kaptam s azokat másra tartogatom, küldjön el egy példányt de ma part erre a címre: Baronne de Noirmont Montfleuri. Saint-Cyr-sur-Loire. Az én nagyon kedves, pár éve elhunyt abbé Vignot barátomnak hűséges barátnője volt, néha levelet váltunk s ügyeink iránt érdeklődik.

Közben a Bosch-t persze elolvastam. Azt kívánja tőlem, hogy részletesebben írjam meg véleményem – szívesen írnám is akár 100 íven, de nem érzem magam illetékesnek, nem

ismerem eléggé Bosch-t; igazában a Maga könyvéből ismertem meg; bár nagyon valószínű, hogy ha több képét ismerném, akkor is a Maga könyvéből ismerném meg igazán, annyira új és alapvető, amit Maga mond. Ezért hát inkább csak benyomásról beszélhetek, s az, hogy ez a könyv hasonló jelentőségű reveláció, mint a Bruegel – s megint azt mondom, amit akkor, hogy ha nem élnénk olyan marha világban, mint a mai, világszenzáció lenne ez a könyv; mert világra szóló dolog, mikor ilyen művészeket kap a világ; mert szerintem ezek a Maga könyvei óta *vannak* igazában. Bámultam azonban mindazt, amit a reprodukciók alapján is kontrollálhattam analízisében – hihetetlenül fején találja a szöveget s amit külön végtelenül szeretek, hogy, mint előző könyvében is, oly rendkívül röviden, pár szóval tudja megmondani a leglényegesebbeket; sehol egy felesleges szó, de ami kell, az aztán ott van. Hát, Carlo, én nem tudok mást mondani, mint hogy remek dolog, amit csinál. Szeretném megölelni érte.

Ha ráér és alkalmaslag hírt ad Magáról, nagy örömet szerez. Mindkettőjüket ölelő öreg barátjának

Fülepnek

Zvárkony, 1937. VII/14

A levélben említett Tolnay cikk: La peinture hongroise contemporaine, Pannonia, 1937
H. N. J. = Halasy Nagy József, a folyóirat szerkesztője

Jacques Maritain levele Tolnay Károlyhoz

Toulouse, 24 octobre 1963

Mon très cher ami,

J'ai reçu à Paris votre étude sur les Conceptions religieuses dans la peinture de *Piero della Francesca*.

Je voulais vous répondre tout de suite, mais j'ai été pris soudain d'une terrible fatigue du coeur, et j'ai dû demander aux Petits Frères de me ramener à Toulouse en voiture, étendu par un matelas. Je vais mieux maintenant, le coeur a repris son rythme normal, mais je suis encore extraordinairement fatigué, (sans doute le changement de climat? . . .) Pardonnez-moi donc de ne pouvoir vous écrire que quelques mots. Je veux vous dire combien chères me sont les deux dédicaces, – celle imprimée et celle écrite à la main, – et avec quelle joie j'ai lu cette admirable étude, qui m'a appris tant de choses. Sans parler sur votre incomparable érudition, votre analyse de toutes ces oeuvres est merveilleuse de pénétration et de précision, aussi bien en ce qui concerne l'oeil qu'en ce qui concerne l'esprit, vous faites vraiment découvrir l'âme du peintre et ses intentions secrètes. J'ai été très frappé de ce que vous dites de la part d'inspiration flamande – „élevée jusqu'à la dignité, la clarté et l'humanité de la tradition classique italienne” – dans l'oeuvre de Piero, et du sens religieux de la monumentalité de cette peinture, qui fait place à la fin à un style plus intime. Votre travail est un hommage magnifique rendu à

la Foi d'un grand Toscan, et vous avez montré d'une manière décisive que c'est la qualité de cette Foi explique l'originalité de son génie.

Merci encore, mon très cher ami. J'espère que Rina et vous allez bien. Je vous embrasse tous deux avec grande affection

Jacques

Lesznai Anna és Gergely Tibor levele Tolnay Károlynak

Darling Carlo and Rina, we wish you "both-to both" a merry Christmas health, fine work, peace inside and outside and the Lord's blessing for the New Year.

I have chosen this book for Carlo, because I am scared that it is better than my book: which Carlo reawakened in me. He gave me the first push to go on with it – and so he is kinds of responsible for its existence – and has to study thoroughly our rival!

Love Máli, Gerg.

(1963)

A levélben említett két könyv: Szabó Magda: Pilátus és Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert

Kenneth Clark levele Tolnay Károlyhoz

Saltwood Castle,

Kent.

Hythe 67190.

27th January 1964

Dear Mr de Tolnay,

I am deeply grateful to you for sending me your inspiring article on Piero della Francesca. It seems to me to give a better idea than anything I have read of the action of his mind and the real character of his spirit. It contains many observations which I am ashamed not to have made when I was writing about him. For example, I did not see the symbolism of the pillar and the cloak in the Madonna de la Misericorde, which extend to the Madonna del Parto. Worse still, I do not think I mentioned, although I had actually noticed it, that the trees to the left of the Resurrection were bare, and those to the right were in leaf, an observation which would have greatly strengthened my description of the Christ as a risen God of antiquity.

At every point in your article I found illuminating insight. I suppose that someday I shall do another edition of my book on Piero, which has long been out of print, and if so I shall quote with acknowledgement many of your inspiring thoughts.

May I take this opportunity of saying how grateful I am for your great work on Michelangelo which has been my constant companion for many years.

Yours sincerely

Kenneth Clark

Budapest, den 29. 2. 64

Kedves Tolnay!

Nagyon köszönöm szíves küldeményét. Éppen ez a probléma engem személyesen rendkívül érdekel. Ugyan több, mint tíz éve elmúlt annak, hogy egy felejthetetlen napot töltöttem el a scuola di San Rocco-ban. De a Tintoretto-probléma még ma is izgat. Sajnos mindig gyenge olasz tudásom az idők folyamán szinte semmire fogyott. Nagy szerénytelenség volna, ha arra kérném, hogy – amennyiben ez a dolgozat német, angol vagy francia nyelven megjelenik – küldjön nekem abból egy példányt, mert szeretném áttanulmányozni.

Nagy örömömről szolgált, hogy érdeklődéssel olvassa az Esztétikát. Remélem, ha végigolvasta, nem fog csalódást érezni, mert azt hiszem, hogy minden komoly művészettörténeti foglalkozásnak csak a mimézis-elmélet lehet az elméleti alapja.

Nyáron kapott kedves levelére csak Málin keresztül tudtam felelni. Most, hogy megvan a címe, egyenesen fejezem ki köszönetemet.

Melegen üdvözli, igaz híve

Lukács György

Lesznai Anna képeslapja Tolnay Károlynak

aug 3. 1965

Drága Carlo,

itt is szép. Nagyon szép kívül és belül mindaz, amit idehaza tapasztaltam. A régi barátok meghatóan hívek – és nagyon kedves új emberekkel és sok jóindulattal találkoztam hálásan. Te! tudom elfeledsz az olasz bűvös szépségben. Rinát ölelem. Téged is. Írj! Aug. 27-én utazom vissza. Rém nehéz Gergtől távol lenni.

Málid

Jacques Maritain levele Tolnay Károlyhoz

Toulouse, 31 janvier 1967

Mon très cher ami,

En retransmettant hier soir de Paris, où j'ai passé deux semaines, j'ai trouvé ici, pour mon émerveillement, votre splendide *Hieronimus Bosch*. Et je ne veux pas tarder à vous dire ma profonde gratitude de ce don magnifique que vous m'avez fait. C'est un incomparable monument. Je vais lire votre texte avec passion, et je suis déjà ébloui par l'admirable musée Bosch constitué par les photos.

J'espère que vous allez bien.

Quel travail prodigieux vous avez accompli! Merci encore de tout mon coeur.

Je vous embrasse avec toute ma fidèle affection.

Jacques Maritain

Fülep Lajos levele Tolnay Károlynak

Carissimo,

Bosch è arrivato – ne son tutto confusione. Come merito questo regalo regale e come posso ricambiarlo? non ci tengo alla vita, ma ci tengo all' occorrenza che cio mi sia ancora accondato, e non domando altro.

Intanto Vi ringrazio ed abbraccio mille volte

Vostro Lodovico

16, II.. 67

Lukács György levelei Tolnay Károlyhoz

Budapest, 1969. okt. 14.

Kedves Tolnay!

Hálásan köszönöm levelét és küldeményét. Most, hogy újra elolvastam Popper Leo szép cikkét, újra felelevenedtek bennem fiatal korom emlékei. Mit gondol, nem lehetne-e a magyar művészettörténészeknek javasolni, hogy legalább ezt a két cikket folyóiratukban közöljék? Talán ha alkalmilag Maga ezt megemlíti nekik, sikerülhet is.

Én is nagy örömmel gondolok vissza az együtt töltött estére, valamint a Maga érdekes előadására. Nagyon örülnék, ha májusban ismét itt lenne; emberi számítás szerint én akkor Pesten leszek.

A régi barátsággal üdvözlö:

Lukács György

L u k á c s G y ö r g y

Budapest, V.

Belgrád rakpart 2. V. em. 5.

Telefon: 186–366

Budapest, 1969. dec. 2.

Kedves Tolnay!

Köszönöm kedves levelét és nagyon örülnék, ha a Popper Leó kiadás megvalósulna. Csak abban nem osztom nézetét, hogy az előszót én írjam. Én az Esztétikámban behatóan értékeltem ez írások elméleti jelentőségét. De ebben az esetben az lenne a fontos,

hogy művészettörténészeink, főleg a fiatal nemzedék, elismert szakértőtől vennék tudomást, mit jelentenek ezek az írások művészettörténeti szempontból. Ilyen előszót csak Maga tudna írni a megfelelő hitelességgel. Én magam egyáltalában nem akarom magam a dologból kivonni. Popper Leó halála után a Pester Lloydban nekrológust írtam róla, erről igyekezni fogok másolatot szerezni és Magának elküldeni. Ezt lehet vagy Magának idézni, vagy a Maga bevezetése mellett külön közölni. (A cikk különben 1911 végén vagy 1912 elején a „Fackel”-ben is megjelent.)

Meleg üdvözetekkel híve

Lukács György

A levélben említett Popper Leó cikk-összeállítás megjelent: Acta Historiae Artium, 1971, 1–2. számában, magyarul: Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 2. számában.

Robin M. Paisey

LÁSZLÓ MOHOLY-NAGY IN LEICESTER

A full appraisal of the life and work of the Hungarian-born artist and teacher László Moholy-Nagy is touring Great Britain in an exhibition organised by the country's Arts Council and on view in London, Leicester, Edinburgh and Newcastle-upon-Tyne from January through to May 1980.

The Leicester showing from 16 February – 16 March proved very popular, with many students and general visitors coming to the County Museum and Art Gallery to see the paintings, drawings, photographs, books and documentary material so essential in understanding one of the great exponents of the work of the German Bauhaus School of Design founded by Walter Gropius. Moholy-Nagy taught at the School from 1923 to 1928.

The exhibition is accompanied by a thorough essay on the early work of this amazing artist by the Hungarian art historian Mrs. Krisztina Passuth. Leicester was very happy recently to welcome Mrs. Passuth and two of her colleagues Mrs. Julia Szabó and Mr. János Brendel, to the exhibition, particularly as Moholy-Nagy had contributed four works to a major contemporary art show held here in 1936.¹ It is not for me to emulate Mrs. Passuth's comprehensive researches, but I am pleased to give a little information from Leicester's records about the 1936 event.

Moholy-Nagy came to London to learn the colour-copy process at the Kodak laboratories in August 1934, after a first visit in the previous November. In 1932 he had already met one of the British pioneers of abstract art, Ben Nicholson, when in Paris. Moholy-Nagy soon became involved in more design projects, photographic and film work, and exhibitions in London, Holland and Belgium. In May 1935 he arrived in London to stay, with occasional visits abroad, until July 1937 when, following Gropius, his former Bauhaus colleague, he went to America to his appointment as the head of the New Bauhaus School in Chicago. Gropius had come to England in 1934, working as a design consultant for various interior design schemes until his departure in March 1937 to take up his Chair in Architecture at Harvard University.

In 1936 Moholy-Nagy was particularly involved in the total design work for Simpson's new store for men in Piccadilly, London, a high-class establishment which flourishes to this day, retaining Moholy-Nagy's advertising logo for the firm's name. At this time he was also very interested in creating new work, paintings, reliefs and sculptures, four of which were lent to the Leicester exhibition from May to June. Moholy-Nagy later had a one-man show of 'Paintings, Drawings and Constructions' at the London Gallery, Cork Street, London, from December 1936 to January 1937.

The Leicester loan exhibition was significant for various reasons. In the 1930s the cause of modern art in Great Britain, whether representational or abstract, was struggling to gain ground. Artists such as Barbara Hepworth, Henry Moore, John Piper and Ben Nicholson, who all took part in the Leicester show, were, along with many others, glad of opportunities to show their new work. Moholy-Nagy was himself in a similar situation, finding Great Britain still under-developed in its attitudes to contemporary art and in particular art education. From the correspondence with the Art Assistant, A. C. Sewter, in Leicester's files,² we glimpse Moholy-Nagy's pleasure at being included in this show which was called "frankly adventurous" for a provincial gallery. We know also that he was able to visit

the exhibition one Sunday with Ben Nicholson and that he was not disappointed with what he found here (Note 2, No. 8). Charles Sewter had been able to help Moholy-Nagy display his new paintings which used plastic sheets to catch, reflect or contain light, such an important element for the artist. The sheets were projected two inches from the back-board of the picture held by metal claps like pegs. Moholy-Nagy used this method for a while, modifying it when in America to use wooden channels.³ Leicester's Art Assistant had also helped the artist by fixing some special screws to stabilise the Nickel Construction (Note 2, No. 6).

So far we have been unable to trace any photographs of the 1936 show but from the news cuttings it seems that the local citizens were quite amazed at the range and wealth of material on view. Several people wrote letters to the press protesting at the "outrageous" pictures exhibited but most were truly appreciative of the chance to see a comprehensive selection of work by many artists who have since risen to great fame.

The reunion of Moholy-Nagy with Leicester has been especially pleasing as the Arts Council exhibition has been so well received and attended, a tribute to the foresight of Charles Sewter in recognising the serious commitment of the Hungarian artist to the whole course of the 'modern movement' in the 1930s.

"It is important to realise that the artist is not concerned merely with the visual appearances of nature. Nor will a good artist be content to repeat for the present what seems to him good in the art of the past. If he is a LIVE person, conscious of his own environment in all its complexity, contemporary in Spirit, he is concerned also with social, political, economic events . . . And the artist's feelings, and ideas, and attitude to life BECOME his art."⁴

NOTES

¹ List of works by L. Moholy-Nagy exhibited in the exhibition 'Contemporary Art', 1st May to 20th June 1936 at the City of Leicester Museum and Art Gallery (now Leicestershire County Museum and Art Gallery).

Catalogue No. 171 Galilith Picture, No. 1, 1932
172 Painting A, XI, 1923
173 Celluloid Picture, No. 8, 1935
218 Nickel Construction, 1921

² László Moholy-Nagy's letters at Leicestershire Museum and Art Gallery. 1. From LM-N to A. C. Sewter (Art Assistant) 1. 3. 1936 (from 7 Farm Walk, Hampstead Garden Suburbs, London NW11) – 2. From ACS to LM-N 16. 3. 1936 (ACS's visit to London 18th March to select work and refer to Dr. Klingender, art historian and mutual friend). – 3. From Dr. K. to ACS 30. 3. 1936 Insurance valuations for three pictures (sent from address as No. 1) – 4. From Dr. K. to ACS 16. 4. 1936 LM-N happy to add nickel construction for show (sent from address as No. 1) – 5. Copy of receipt for LM-N works 21. 4. 1936 Three pictures, one sculpture; titles and insurance valuations for Leicester 'Loan Exhibition of Contemporary Art', 1936. – 6. From LM-N to ACS 21. 4. 1936 "My dear Sewter . . ." Details of nickel sculpture, four screws needed to fix lower part and new nickel coating required. (from address as No. 1) – 7. From ACS to LM-N 22. 4. 1936 Safe arrival of all works at Leicester; intention to fix nickel sculpture at the local Dryad Works. – 8. From H. S. Ede (art historian and collector) to ACS 19. 6. 1936 i) Reference to the return of pictures by another artist ii) "Moholy-Nagy told me that the Exhibition looked beautiful".

³ The British scholar, Terence Senter, describes this development in his Catalogue Commentary on the artist's life and the works on view in the current exhibition.

⁴ Extract from the unpublished 'Introduction' by A. CHARLES Sewter, Art Assistant, to the Contemporary Art exhibition catalogue (Leicester, 1936 Leicestershire Museums and Art Galleries' archives).

Kivonat

Robin M. Paisey: Moholy-Nagy László Leicesterben.

1980-ban az Arts Council szervezésében Moholy-Nagy László alkotótevékenységének minden oldalát bemutató kiállítás utazott Londonból Leicesterbe, majd Edinburghba és Newcastle-upon-Tyne városába. A Leicesterben rendezett bemutató elsősorban Moholy-Nagy Bauhaus tanári működését reprezentáló anyaga miatt volt igen népszerű a városban, másrészt azért is, mert a művész maga is járt 1936-ban Leicesterben, levelezett a helyi múzeum munkatársaival, s olyan művészekkel együtt szerepelt közösen Leicesterben egy modern művészeti kiállításon, mint Barbara Hepworth, Henry Moore, John Piper és Ben Nicholson.

Moholy-Nagy 1934. augusztusában jött Londonba, hogy a Kodak laboratóriumban a színes nyomás technikáját tanulmányozza, majd 1935 májusától 1937 júliusáig kisebb megszakításokkal állandóan Angliában tartózkodott. 1936-ban Simpson férfiruhaáruházának teljes design tervezésével foglalkozott, de emellett festményeket és szobrokat, reliefeket készített, amelyek közül négyet adott kölcsön az 1936 május–júniusában rendezett leicesteri kiállításra. A leicesteri kiállítás a harmincas évekbeli modern angol művészeti élet fontos eseménye volt, mivel ebben az időben Nagy-Britannia a modern művészet eredményeinek ismeretében és elfogadásában még a kevésbé fejlett országokhoz tartozott, s annál nagyobb volt annak a jelentősége, hogy egy vidéki múzeum vállalta a bemutatás és népszerűsítés feladatát. Moholy-Nagy egy vasárnap Ben Nicholson társaságában megtekintette a leicesteri kiállítást, s mint az ezzel kapcsolatos levelezésből kiderül, nem volt elégedetlen a rendezéssel és válogatással. Charles Sewter, a múzeum munkatársa néhány technikai megoldással is segítette a művész festményeinek és plasztikáinak jobb bemutatását, amelyeket ezután Moholy-Nagy később Amerikában is tovább alkalmazott.

Moholy-Nagy László 1936-os és 1980-as leicesteri kiállítása egyaránt nagy hatással volt Leicester kulturális életére, s mindkét korszakban elősegítette a művész írásban is kifejtett eszméinek jobb megértését, a modern művészet komplexitását.

Dokumentumok

Moholy-Nagy László levele A. C. Sewternek, a leicesteri múzeum művészeti-asszisztensének.

1st. March 1936

Dear Mr. Sewter,

Miss Helen Wilson informed me about your exhibition plan.

I am very glad indeed to hear, thath you want me to join this exhibition and I should be very grateful if I could hear about number and size of the pictures you want.

Miss Wilson wrote me, that you want the pictures sent to Leicester so, that you may choose, but unfortunately all my paintings are so fragile, that a transport always endangers them.

I hope you stay often in London and it would be awfully nice, if you could spare the time, to call on my house in Golders Green, to choose those of my paintings you like. Telephone: Speedwell 8847.

I hope to hear when you come next time over here and I shall be very glad to meet you than.

Yours sincerely
L. Moholy-Nagy

1936. március 1.

Kedves Sewter úr,

Helen Wilson informált engem az ön kiállítási tervéről.

Nagyon örülök, hogy Ön engem is a kiállításhoz való csatlakozásra hív és nagyon hálás lennék, ha megtudhatnám az Ön által igényelt képek számát és méretét.

Wilson kisasszony azt írta nekem, hogy Ön szeretné, ha Leicesterbe küldeném képeimet, hogy ott válasszon közülök, de sajnos, minden festményem olyan törekeny, hogy a szállítás mindig veszélyes számukra.

Remélem, Ön sokszor van Londonban és az végtelenül kedves lenne Öntől, ha időt szakítana arra, hogy eljöjjön a Golders Green-ben lévő házamba, hogy kiválassza az Önnek tetsző képeket. (Telefon: 8847).

Szeretném megtudni, mikor jár legközelebb errefelé s nagyon örülnék, ha találkozhatnánk.

Öszinte híve:
Moholy-Nagy László

*

A. C. Sewter levele Moholy Nagy Lászlónak.

Museum 0331
before 5.

16th March 1936.

Dear Moholy-Nagy,

I am coming to town for a couple of days to arrange about pictures for our Loan Exhibition and hope to be able to call on you some time on Wednesday afternoon, March 18th, to select pictures of yours to come to Leicester.

I wonder if you could let Dr. Klingender, whom I believe you know, know that I am coming as he is a friend of mine and I should like his assistance in selecting from your work.

I am sorry I cannot give a definite time, but you must realise how difficult it is to plan journeys in London suburbs.

Yours sincerely
A. C. Sewter,
Art Assistant

Monsieur Ladislaus Moholy-Nagy,
7. Farm Walk,
Hampstead Garden City,
London N.W.11.
Speedwell 8847

1936. március 16.

Kedves Moholy-Nagy,

Bemegyek a városba néhány napra, hogy a kölcsön kiállítás képeinek ügyét intézzem s remélem, hogy szerda délután (március 18-án), valamikor eljutok Önhöz, hogy kiválasszam a leicesteri kiállításra a képeit.

Nem tudom, hogy értesíthetné-e Dr. Klingender, akit gondolom, Ön is ismer, hogy jövök, s mivel ő jóbarátom, szeretném, ha segítene az Ön művei válogatásában.

Sajnálom, hogy nem tudok pontos időt írni, de Önnek be kell látnia, milyen nehéz egy utazást megszervezni London egyik külvárosába.

Őszinte híve
A. C. Sewter

(Múzeumi számom 0331, 5 óra előtt.)

Moholy-Nagy László úrnak,
7. Farm Walk
Hampstead Garden City.
London N.W.11.

*

F. D. Klingender levele A. C. Sewternek

30. 3. 36.

Dear Sewter,

Moholy has asked me to let you have the following valuations for insurance purposes:

65 Gns for the largest picture, A XI (1923)

35 Gns for the Galalith picture Gal (1930)

45 Gns for the Celluloid picture Zel 7 (1935)

The designations and dates are the identification marks to be used for catalogue purposes. Moholy was very pleased to make your acquaintance and thanks you very much for your visit.

I hope your wife is now quite recovered, please remember me to her

Sincerely yours
Klingender

1936. III. 30.

Kedves Sewter,

Moholy megkért, hogy tudassam Önnel a következő összegeket a biztosító miatt.

65 guinea a legnagyobb képért; A XI. (1923)

35 guinea a Galalit képért Gal (1930)

45 guinea a Celluloid képért Zel 7 (1935)

Az elnevezések és keltezések egyben a katalógusban használandó azonosítási jegyek.

Moholy nagyon örült, hogy megismerkedhetett Önnel és nagyon köszöni a látogatást.

Remélem, hogy felesége már teljesen felépült, kérem, adja át üdvözetemet.

Őszinte híve:
Klingender

*

Dr. Klingender levele A. C. Sewternek.

7 Farm Walk,
N.W.11.
16. 4. 36.

A. C. Sewter Esq.,
City of Leicester Museum,
Leicester.

Dear Sewter,

Moholy has asked me to thank you for your letter. He is quite willing to send up the nickel construction for your exhibition. The particulars you require are:

NICKEL SCULPTURE (1921) Gns. 50.

He will arrange for the safe packing of the celluloid picture and the other exhibits. He has also sent you today a complimentary copy of "Telehor".

The "Abstract-Concrete" show is now here, as is also an amazing exhibition of George Grosz oils that must be seen to be believed. It shows a complete reversal to fatuous fish, etc., still lifes within the last few years.

Please remember me to your wife, I hope she is now quite restored.

Yours
Klingender

7. Farm Walk
N.W.11. 16. 4. 1936.

A. C. Sewter
Leicester
Városi Múzeum.

Kedves Sewter,

Moholy kért, hogy köszönjem meg levelét. Ő természetesen szívesen elküldi a Nickel-konstruktó az Ön kiállítására. A részletek, amiket kért, a következők:

Nickel szobor (1921) 50 guinea.

Ő majd elrendezi a celluloid kép és a többi kiállítandó tárgy biztonságos csomagolását. Ezen kívül ma elküldött Önnek egy tiszteletpéldányt a „Telehor”-ból.

Az Absztrakt-konkrét kiállítás most itt van, valamint George Grosz olajképeinek megdöbbentő kiállítása, amit meg kell nézni, hogy elhiggye az ember. Teljes visszafordulás az ostoba halakhoz és ilyesfélékhez, csendéletek az utolsó néhány évből.

Kérem, adja át üdvözetemet feleségének, remélem, már teljesen felgyógyult.

Az Ön
Klingendere

*

A leicesteri múzeum átvételi elismervénye

21st April 1936.

RECEIVED from Ladislaus Moholy-Nagy
on behalf of the Leicester Museum & Art Gallery
(Loan Exhibition of Contemporary Art, 1936)
the following:

1930 Galalith picture	£ 36 15. 0.
1935 Celluloid picture	£ 47 5. 0.
1923 Painting A XI	£ 68 5. 0.
1921 Nickel Sculpture	£ 52 10. 0.

£ 204. 15. 0.

Signed

1936. április 21.

A leicesteri Múzeum és művészeti galéria átvette Moholy-Nagy Lászlótól a kortárs művészet 1936 kölcsön kiállításra a következő műveket:

1930 Galalith kép	£ 36 15. 0.
1935 Celluloid kép	£ 47 5. 0.
1923 A XI. Festmény	£ 68 5. 0.
1921 Nickel konstrukció	£ 52 10. 0.

Összesen £ 204. 15. 0.

aláírás

*

Moholy-Nagy László levele A. C. Sewternek

21st. April 1936

My dear Sewter,

I am very grateful to you for your kind letter and for the nice words you said about my work. I hope you will like the pictures I sent to-day and I wish you the best success for the forthcoming show.

There was unfortunately a little mishap with the nickel-sculpture, which I sent to-day with the three pictures: there are four nickel-screws fixed on the lower part of the sculpture. Two of them were lost during my last removal and I gave an order to make new ones. They were only ready this morning and they are not quite alright, because the screw is too long. Could you perhaps find a metal-worker in Leicester, who could put these screws in good order.

If, at the same time, this man could give a new nickel-coating to the whole sculpture I should be very glad and I should be very grateful if you could give this order for me and let me have the account.

With my best thanks for your kindness I am

Yours sincerely
(L. Moholy-Nagy)

1936. április 21.

Kedves Sewterem,

nagyon hálás vagyok kedves leveléért és a műveimről mondott szép szavakért. Remélem, tetszeni fognak Önnek a ma elküldött képek és a legjobb sikert kívánom a közelgő szállításnak.

Volt egy kis baleset a nickel szoborral, amelyet a három képpel együtt küldtem, négy nickel csavar volt a szobor alsó részén, kettő elveszett utolsó költözésem idején, s én újat csináltattam, de csak

ma reggelre lettek kész s nem teljesen jók, mert a csavar túl hosszú. Talán ön tudna találni egy fémművest Leicesterben, aki rendbehozná ezeket a csavarokat.

Ha ugyanakkor ez az ember új nikkel-bevonatot tudna adni ennek az egész szobornak, nagyon hálás lennék, ha megbízná velem és tudatná a számla összegét.

Kedvességéért köszönetet mondva,

Őszinte híve
Moholy-Nagy László

*

A. C. Sewter levele Moholy-Nagy Lászlónak

22nd April 1936.

Dear Moholy-Nagy,

Thank you for your letter concerning the nickel sculpture. Everything arrived here safely this morning, and I think the celluloid picture is greatly improved by the white background.

I think we shall manage to get the nickel sculpture attended to by Dryad Works, and I will follow your instructions carefully.

Yours sincerely
(A. C. Sewter)
Art Assistant

Professor Moholy-Nagy,
7. Farm Walk,
Hampstead Garden Suburb,
LONDON. N.W.11.

1936. április 22.

Kedves Moholy-Nagy,

Köszönöm a nikkel szoborról írt levelét. Minden rendben megérkezett ma reggel, és úgy vélem, a celluloid kép sokkal jobban néz ki a fehér háttérrel.

Úgy gondolom, hogy meg tudjuk szervezni a nikkel szobor javítását a Dryad művekkel, utasításait gondosan követni fogom.

Őszinte híve
Sewter
művészeti asszisztens

Moholy-Nagy Professor
7. Farm Walk
Hampstead Garden Suburb.
London. N.W.11.

*

Helen Wilson levele A. C. Sewternek

Tate Gallery, Millbank, SW.1.

19. 6. 1936.

Dear Sewter,

I am glad to hear that the 2 pictures are coming back, and I should like them delivered home at 1 Elm Row Hampstead N.W. They originally came from this adress- but I believe you collected them from the Redform Gallery.

Moholy-Nagi told me that the exhibition looked beautiful. I was glad to see you the other day.

Yours sincerely
Helen Wilson

Tate Gallery, Millbank SW.1.

1936. jún. 19.

Kedves Sewter,

Örömmel hallom, hogy a két kép visszajön, s szeretném, ha hazavinnék 1 Elm Row-ba, Hampsteadbe. Eredetileg erről a címről érkezett, de én úgy emlékszem, hogy Önök a Redform Gallery-be gyűjtötték be. Moholy Nagi (sic!) mondta nekem, hogy a kiállítás gyönyörű volt. Örülnék, ha látnám magát valamikor.

Őszinte híve
Helen Wilson

T Á J É K O Z Ó D Á S

SZEMLE

**Magyarországi reneszánsz és barokk
Művészettörténeti tanulmányok
Szerkesztette Galavics Géza**

Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 561 l., sztl. ill.

Az utóbbi években megélenkült reneszánsz- és barokk-kutatás jóvoltából mind alaposabban ismerjük meg e két korszak művészetét. E kutatások tulajdonképpen a több kötetre tervezett magyar művészettörténet számára készült előtanulmányoknak tekinthetők.

A kötetben szereplő tanulmányok közös jellemzője – mint erre Aradi Nóra az Előszóban rámutat –, hogy érvényesülnek bennük a korszerű művészettörténetírás szemléletbeli és módszertani eredményei. A magyar művészet fejlődését az európai hatások fényében vizsgálják, és a nyugat-európai kapcsolatok mellett jelen van a kelet-európai művészethez fűződő viszony tanulmányozásának szempontja is. Jelen-tős tényező a művészet társadalmi szerepének vizsgálata is, akár a politikai eszmék szolgálatában álló fegyverként, akár a társadalmi munkamegosztás egy sajátos területeként szerepel.

A reneszánsz témájú tanulmányok sok újabb kutatási eredmény alapján teremtett összefüggéssel tesz gazdagabbá az olasz művészet hatásáról eddig kialakított képet. A budai vár eddig kevésbé ismert részeinek feltárásával és az új momentumok feldolgozásával egyre világosabbá válik, hogy a Mátyás idején épült reneszánsz palotában egy – olasz mintára készült – függőkert is volt. Ennek előképét az urbinói hercegi palotában a Francesco di Giorgio Martini által tervezett *Giardino Pensilè*-ben kereshetjük. Az erről szóló tanulmány (*Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia*) a budai építész személyének megállapításához Francesco di Giorgio Martini szerzőségének lehetőségét is megvizsgálja. Végül arra a meggyőződésre jut, hogy az építész egy urbinói körben is működő olasz mesterben kell keresni, aki a budai építkezésekkel is kapcsolatba hozható. Ennek eldöntésére, illetve a feltételezett személy (Chimenti Camicia) iránti bizonyítékok felsorakoztatására még további kutatások szükségesek.

Hasonlóképpen az olasz építészet hatását elemzi *Balogh Jolán* tanulmánya (Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink). Megfigyelhető, hogy a magyarországi négy sarokbástyás vár illetve kastély az itáliai típus kibontakozásával lépést tartva fejlődött. Közvetlen előképek Peruzzi, Serlio és Vignola rajzai és tervei, amelyeket a nálunk dolgozó olasz hadmérnökök közvetítettek. A kerek sarokbástyás magyar típusnál az előbbieken kívül Leonardo és Francesco di Giorgio Martini kísérletei is visszacsengenek, miként a centrális alaprajzi sémákban az olasz reneszánsz térideál közvetett megvalósulását láthatjuk. A hatalmas tényanyaggal dolgozó tanulmányban mindvégig bizonyítva érezzük azt a tételt, hogy az átvétel egyben átförmálást is jelent. Az analógiák meggyőzően láttatják, miként alakulnak át a könnyed mediterrán formák az éghajlati, felfogásbeli és a háborús viszonyok meghatározta körülmények hatására.

A két további reneszánsz témájú tanulmányban (Radocsay Dénes: *Az utolsó budai miniátorok és Bobrovsky Ida: Későközépkori és reneszánsz szövművészet Magyarországon*) az európai hatás vizsgálata nem ilyen központi jelentőségű.

A barokk témájú tanulmányok az európai hatás továbbélésével foglalkoznak. Nálunk ebben a korban is meghatározó az olasz művészet befolyása: „A barokk művészet meghonosodása Magyarországon, mint mindenütt Közép-Európában, az itáliai mesterek tevékenységéhez fűződik” – állapítja meg *Garas Klára* (Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása, 201. l.). A tanulmány lapjain kirajzolódik előttünk azoknak az észak-olasz származású építészeknek, kőfaragóknak, stukkátoroknak élete és tevékenysége, akik északra vándorolva, Közép-Európa különböző városaiban alkották műveiket. Megismerjük azo-

kat a nehézségeket is, amelyekkel a kutatás szembenéz, amikor az egymással rokoni kapcsolatban álló, gyakran több generáción keresztül is azonos nevet viselő mesterek és művészek alkotásait azonosítani akarja. Mindenesetre előttünk állnak azok a nagy egyéniségek, akik a minduntalan változó körülmények közepette is örökérvényű remekműveket alkottak (Filiberto Luchese, Carpofo Tencala, a Carlonék és mások).

A magyarországi barokk művészetben a török kiűzése után, majd kiváltképp Mária Terézia uralkodása alatt fokozatosan megerősödött a francia építészek hatása. A hatás közvetítői ezúttal is hadmérnökök voltak, akik magyar erősségeken alkalmazták az új francia vívmányokat a töröktől nemrég visszafoglalt déli végeken. Őket kvalitatív honfitársaik követték (Jean Nicolas Jadot), akik a cour d'honneur-ös francia palotát honosították meg a Habsburg tartományokban. A francia barokk hatását elemző tanulmány (*Voit Pál*: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon) azt hangsúlyozza, hogy a Jadot által tervezett budai várpalota (amelynek nagy részét kivitelezték 1749–53 között) az egész magyar palotaépítészt számára mintául szolgáló épületté vált. A szerző ebben látja a 18. században épült, ún. „Grasalkovich-típusú” paloták mintáját. Mint írja, ezek számára a budai palota volt a hazai Versailles vagy Schönbrunn (Gödöllő, Nagytétény stb.).

Az előljáróban említett másik vizsgálati szempont, jelesen a művészet társadalmi szerepének elemzése, nagyszerűen érvényesül a barokk művészet tematikájának helyi elemeit feldolgozó tanulmányban (*Galavics Géza*: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század). A szerző úgy rajzolja meg hazai profán barokk festészetünk ikonográfiáját, hogy közben meg is felelteti a történelmi momentumokkal, amelyek ideológiai, olykor politikai céljait szolgálta. Megismerjük azokat a „jelentéseket”, amelyeket maga a tematika (a magyar középkor szent királyai, majd a török elleni harcok csataképei, végül a Nádasdy-összeesküvés résztvevőinek kivégzése) kifejezett, és amelyek már ezen túlmenően, az ábrázolásmód által közvetítődtek. Ebben a tematikában – állapítja meg a szerző – „világkép és képi világ” (nagyszerű nyelvi lelemény!) összefüggése korántsem bonyolult, így a művészet közvetlen és közvetett „üzenetei” kevésbé áttételesen érkeznek el a „címezettekhez”. Szinte magától válik világossá, miként kell ennek szükségszerűen átalakulnia, mássá válnia a Nádasdyék kivégzése utáni országos megtorlás, illetve a nemesség idegenekkel való „felhígulása” következtében.

A kötet további tanulmányai (Cennerné Wilhelmb Gizella: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok; Baranyai Béláné: Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban, és Héjné Détári Angéla: A fraknói Esterházy-kincstár a történelmi források tükrében) különböző témákban szintén a művészet társadalmi viszonyát elemzik.

A mintaszerűen szerkesztett kötetben csupán egyetlen valami zavaró, és ez a „reneszánsz”-szó közvetlen használata. Míg az első rész címe a „Reneszánsz”, és a tanulmányok zöme is ezt az írásmódot használja, addig a második tanulmány a „renaissance”-formát teszi magáévá. Lehetséges, hogy egyéni fel fogások fejeződnek ki ebben, azonban egy kötetben, egymás után következve, mégis zavaróan hatnak.

Hajnóci Gábor

*

Egyre rangosabb „melléktermékekkel” jelentkezik a Kutató CSoport Kézikönyv-előkészítő és művészettörténeti kutatást szervező, átfogó munkája: folyóirata, a Füzetek, a forráskiadványok és az alkalmilag megjelenő tudományos kiállítási katalógusok mellett 1975-ben szép kiállítás, vaskos kötetbe gyűjtve adta közre a reneszánsz és barokk kutatások önálló tanulmányokká érett eredményeit, résztemeit – új sorozatot indítva a tanulmánykötettel.

Feuerné Tóth Rózsa cikke a Mátyás-kori budai palota egyik eddig figyelemre nem méltatott építészeti egysége (az ún. Albrecht-pince) eredeti funkciójának meghatározásával (Cisterna Regia) rekonstruálta a délnyugati homlokzat függőkertjét, s gazdagította kitűnő alkotással Chimenti Camicia életművét. Amellett, hogy a szerző szakmánkban szokatlan technikai-történeti módszerrel azonosította a palota egyes objektumait, áttekintést ad a reneszánsz korban jelentős függőkertek építészeti műfajáról, ikonológiai szerepéről, s általuk tárja fel Camicia korábban homályban maradt működési korszakát, művészetének lehetséges összetevőit.

Balogh Jolán tanulmánya a későreneszánsz váreépítéset közvetlen itáliai irányultságát kimutatva, sorra veszi a hazai négysaroktornyos, öt- és hatszögű centrális alaprajzú várakat – és a körük szervező-dött városokat –, amelyek leírt típusa jellemzően magyarországi művészeti jelenség. A török elleni védelem céljára kiépített várendszert olyan olasz vendég-mesterek alkotása volt, akik életműve, művészegyénisége nem ragadható meg teljesen, működésük viszont az itáliai reneszánsz építészeti külső és belső téralakítását tette honossá Magyarországon. *Radocsay Dénes* posztumusz írása az utolsó budai miniatörök munkáját mutatja be, összegyűjtve a Corvina-műhely felbomlása után, a címereslevelek változatos díszítményein dolgozó mesterek alkotásait.

Bobrovsky Ida a hazai szövömművészet legkorábbi emlékeit – számszerint harmincat – gyűjtötte össze a 15–17. századból. Revideálva a korábbi irodalom (elsősorban Divald Kornél) szóhasználatát (bakacsin, barchent), igen pontosan definiálja a színes pamuttal mintázott sávolykötésű vásznak (vegyesszövetek) e típusát, történeti források alapján ismerteti készítésük és felhasználásuk gyakorlatát. A különböző múzeumokban őrzött, szépségségi eredetű vásznak motívumainak elemző leírása során stílusuk fejlődését három periódusra osztja. Adattár egészíti ki az alapos feldolgozást, amelyből talán csak a szerző megelőző, hasonló tárgyú cikkére történő hivatkozást hiányolhatjuk.

A barokk fejezet nyitánya *Garas Klára* átfogó tanulmánya a Magyarországon a 16. századtól rendszeresen megjelenő olasz mesterek munkásságáról, stílusformáló hatásáról. A hazai és külföldi részpublicációk, az első közlések és az újonnan feltárt levéltári adatok összevetéséből rendezett képet kapunk a 17. századi olasz mérnökök, építésszek, fundálók, kőművesek, stukkátorok és festők; családok és dinasztiai egymásba fonódó tevékenységéről. *Garas Klára* leválasztotta a Nagyszombatban működött Pietro Spazzo kőműves és társa, Antonio személyét a Prágából, Bécsből ismert Spazzo-művészcsaládokról; új adatok birtokában (melyeket Függelékben közöl) összefoglalta az építész *Philiberto Luchese* munkásságát.

Galavics Géza tartalom-, illetve téma-központú szemlélettel, a történelmi tények és a társadalmi kapcsolódások viszonylatában vizsgálja a barokk ábrázoló művészeteket – ezúttal a 17. századi művek változatos műfajú, széles spektrumában. A *Patrona Hungariae* ikonográfiája, az ósgalériák, királysorozatok stb. célzatos képzőművészeti ábrázolásai, a török–magyar csataképek országos jelentőségű tematikája mellett a helyi eseményeket megörökítő provinciális képeket is sorra veszi. A nagyszabású, korszerű gondolatmenet szinte háttérbe szorítja a szerző új adatainak jelentőségét: ismeretlen művek, azonosítatlan ábrázoltak, pontatlan kormegjelölések és a monogramos HRM mester meggyőző meghatározásait. Szintén ikonográfiai feldolgozás *Cennerné Wilhelmb Gizella* tanulmánya az erdélyi fejedelmek 17–18. századi provinciális arcképsorozatáról. Meghatározva az egyes ábrázolások képi előzményeit, a kelet-európai kultúra egy ágának lehetséges összetevőit vizsgálja a szerző.

Baranyai Béláné kitérő tanulmánya a lőcsei fadaragó műhely, elsősorban *Olaf Engelholm* asztalos és a vele kapcsolatos *Strecius*-szobrászcsalád munkásságának felgöngyölítése révén megadja a kulcsot a barokk faszobrászat mindenkorai tudományos megközelítéséhez. A levéltári kutatás és a helyszíni vizsgálódás együttes módszerével azonosította az északkelet-magyarországi, jól elkülönülő, kvalitásos emlékcsoport darabjait. A faszobrászat megjelenési formái, az egyházi műfajok bemutatása részletes formaelemzéssel és származtatással párosul, külön fejezet foglalja össze a korabeli műhelygyakorlatot, mecénás–vállalkozó–mester társadalmi szerveződését. A tanulmány megállapításait széles körben áttekintett európai (főként északi) összehasonlító anyag és bőséges Adattár támogatja. *Voit Pál* a magyarországi barokk művészetben a 18. század újzépítői érvényesülő francia hatást mutatta ki, elsősorban építészeti emlékek tárgyalásával, részben új adatokra támaszkodó meghatározásával. Kiemelt jelentőségűnek tartja *Nicolas Jadot* szerepét a budai királyi palota kialakításában, következőképpen a hazai kastélyépítésre ható befolyásával. A kötet barokk művészettel foglalkozó fejezetében is helyet kapott egy, a kisművészetekről szóló tanulmány, ez *Héjjné Détári Angéla* munkája: A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. A csak részben ránk maradt tárgyak és a különböző időkben felvett leltárak és egyéb leírások összevetésével rekonstruálja a szerző a kincstár állagát a hercegi család történetének egyes korszakaiban. Nemcsak a gyűjtemény jellegéről (“Kunst und Wunderkammer”), hanem a művészi import irányáról, a családdal kapcsolatos európai és hazai művészek személyéről is egészítő kerekedő információkat nyerünk Héjjné Détári Angéla feldolgozásából.

Bevált ez a könyv. Az időközben eltelt évek során új kutatásokra ösztönöztek a kötetben közölt eredmények. A jól összeválogatott tanulmányok a szakterületen folyó munka legmagasabb színvonalát jelölik. Szerkesztése gondos (talán csak egy sajtóhiba kiabál, de az kurzíválva a 161. lapon), az illusztrációk ésszerű tördelése (pl. Cennerné cikkénél) könnyíti a könyv hasznos forgatását, akár laikus számára is.

Jávor Anna

EÖRSI ANNA: COSIMO TURA.

Corvina, Bp. 1979. 27 l., 45 kép

(A Művészet Kiskönyvtára 130.)

A sorozat ismét reneszánsz festő életművének ismertetésére adott lehetőséget. Cosmé Turát, a ferrarai Quattrocento legjobb mesterének munkásságát mutatja be a most megjelent könyvben a szerző. Kismonográfiájából kitetszik, hogy elsőként a reneszánsz képzőművészete ma sem általánosan ismert, bonyolult jelképrendszerének pontos és didaktikus ismertetése volt fő gondja. Ezért a művek elemzésében a tartalmi vonatkozásokat magyarázta részletesen. Írásműve e téren sem pótolnivalót, sem kivetnivalót nem hagy. Nem bizonyult azonban ilyen erős oldalának Tura művészetének egybefogott jellemzése, és – noha nevek említésével találkozunk – a ferrarai és környéki festői-művészeti milióban való elhelyezése. Noha Berenson mesteri jellemzésével intonálta a turai művészet vonásait, a tárgyalás folyamán a már megszólaltatott generálbasszus aprózottabb ismétléseit adta. Ahol a Tura megfestette tárgyak, allegóriák, kellékek tartalmi jelentését elemzi, festői minőségeit jellemzi, az valóban figyelemreméltó és avatott, de sokszor adós marad e művek, mint kompozíciós egész, dramaturgiai egység találó értékelésével. Az az érzésem, mintha a mögöttes jelentésekre irányuló figyelem feledtetne volna a figura- és drapériastílus, alak és térbehelyezés Tutára jellemző feszítettségek, a mozdulatok hol kitérő döbbeneteinek, hol visszafogott, nem oldódó görcseinek drámai élményét.

Pedig Tura képei mögött, a kifejezés mélyén mindig dráma lobog. Ez minden bizonytalansággal Tura egyénisége és a megrendelői elvárások olyan találkozásából ered, mely esetünkben nehezen egybeolvasható belső feszültségektől terhes. Visszafojtott fájdalom, hősiességben is elegancia, néhol rusztikus indulatok és hétköznapiság, és az udvari-lovagi reprezentáció condottiere-i szargonba váltó feszültségei húzódnak Tura előadásmódja mögött. A kitűnő, minden részletében precíz kulturtörténeti kép felvázolása és az ikonográfiai szövevények – egy helyen saját eredményre támaszkodó – felfejtése a legnagyobb erénye a kismonográfiának. De elmaradt a kortárművészek – noha találkozunk mint indítókkaival Mantegna, Donatello, mint ösztönzőkkel-átvevőkkel a pályatársak, Cossa, Ercole Roberti, Michele Pannonio nevével – és mesterünk között élő, ható művészettörténeti stíluskapcsolatok részletezőbb, érzékeny rajza. Igaz, a művészeti környezetbe való beágyazottságból, úgy vélem, csak egy fontos név maradt ki: Niccolò dell' Arcáé, akinek gyászoló, sirató alakjai (Bologna: Santa Maria della Vita Krisztus siratása) kétségtelen erős hatással lehettek Turára. A műelemzések során a részletek pontosan megfigyeltek, ezért sajnáltam, hogy a ferrarai orgonaajtó szárnyára festett Szt. György apokaliptikus paripája – de még a Roverella oltár Menekülésének veszélyt szimatoló, értelmes számára sem keltette fel a szerző figyelmét. Itt nem filológiai hasonlítást tennék, hanem emlétem, hogy a két állat rendhagyó az itáliai művészet emlékei között – csak Vitale da Bologna sárkánytűző tálta és Marini dermedt lovai a hozzájuk foghatók.

Nem lehetett feladata a szerzőnek Tura űveje kritikai kérdéseinek mégcsak felvillantása sem. Mégis, talán befért volna a szűk terjedelemben az ismert rajzok említése (Berlin, Firenze, Rotterdam), és utalni kellett volna a remek Ajaccio-i „Trónoló Madonna szentekkel” kompozícióra. (Utóbbi hiánya, lehet, hogy a szerző kizáró álláspontját jelenti.) A kiadónak azonban mulasztása, hogy a Szépművészeti Múzeum Pannóniai Mihály Thália festményét nem reprodukálta, pedig nagyon tanulságos és helyénvaló összevetés olvasható a könyvben e festmény és Tura Eratója között.

Szerzőnk Berenson soraival kitűnő keretbe foglalta írását. De a nagy művészettörténet minden hasonlatában és megállapításában ma már nem követhetjük – Tura épületfantáziáinak és a médek és

perzsák büszke palotáinak hasonlításában, abban, hogy Tura a „groteszkig” jutott volna el, hogy Turától származott volna mind Raffaello, mind Correggio művészete. De erről a véleménycserére nem e kismonográfia recenziójának műfajához tartozik.

Eisler János

Kovács Péter: Georg Raphael Donner
Corvina, Bp. 1979. 28 l., 4 + 47 kép
(A Művészet Kiskönyvtára 128.)

Dicséretes, hogy ismét szobrászról jelentetett meg a Művészet Kiskönyvtára önálló kötetet abban a sorozatban, melyben főként festők jutnak szóhoz. A választás azonban magát a szerzőt, Kovács Pétert dicséri, aki vállalta, hogy hazai közönségünk figyelmét ismételten felhívja a még máig sem eléggé becsült, értett és propagált barokk művészet egyik kiválóságára, a magyarországi barokk szobrászat legnagyobb mesterére, Donnerre. Vállalkozása egyben felelősségteljes, hiszen a szobrászat történetével foglalkozók tudják, hogy közönségünket jobban vonzza a festmények világa, és hazai szakembereink körében is egyenlőtlenül kisebb azok száma, akik kutatásaikat nem a festészet és építészet, hanem a szobrászat történetének szentelik. Fontos és időszerű munkát végzett tehát a szerző.

Munkájának első részében a szerző biztosan helyezi el Donnert a kortársak (festők és szobrászok) közé. A Salzburgban, Bécsben. Pozsonyban lezajlott eseményeket jó arányérzékkel vázolja. Különösen figyelemreméltóak szép műelemzése, melyek közül az érett Donner stílusáig előremutató, korai Pietárol, majd a pozsonyi Dóm Alamizsnás János kápolnájának Esterházy Imre szobráról, továbbá a jelenleg a Dóm belsejében felállított Szent Márton lovasszobor-kettőséről, valamint a bécsi, egykori Mehlmarkt kútjának (ma a Belvederében, Österreichische Galerie) figuráiról írottak tűnnek ki megjelölő erejű értelmezéseikkel.

Amennyire megbízhatók azonban az említett, és további művek elemzése, annyira vitára serkentő Kovács Péter *általános* képe Donnerről, felfogása a donneri művészet mibenlétéről. A tudományos ismeretterjesztés alapkérdését érintjük, mikor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a nagyközönségnek historikus stíluselemzéssel és tartalmi értelmezéssel is jól körülírható és jellemezhető szobrászi életművet, mely ma is, úgy tűnik, hagyományos interpretációval is beilleszthető és magyarázható a barokk szobrászat, valamint a 17–18. századfordulója esztétörténeti mozgásának keretei közé – egy életművet olyan szempontok szerint bemutatni, melyek visszatérően, ismétlődve fel-feltűnnek a kismonográfia szövegében, s amelyek inkább esztétizáló megközelítésnek minősíthetőek, s közülük néhány, végső elemzésben vagy pszichologizáló, vagy szubjektív szemléletű, egy életművet ilyen szempontok szerint felvázolni, felelősségteljes és kritikát kiváltó vállalkozás. Kétségtelen, hogy a szerző ezzel a mai olvasóhoz, a ma közönségéhez törekszik közelhozni egy, a mai ízléstől és művészettörténeti tájékozódástól messzebb eső szobrászművészetet. Munkája komolyságához, a kismonográfia erényeihez nem fér kétség – de alább következő kiemeléseink egyéninek tűnő megközelítésekre, félreértésekre okot adó részletekre kívánnak rámutatni.

Tudható, hogy a szerző H. Sedlmayr Donner-vázlatának szempontjait is érvényesíti művében (noha a bibliográfiában erre nem utal). Az olyan karakterisztikumok, mint pl. e művészet „oldottsága”, „elengedettsége”, az érzelemben „magamegadása” – vagy motívumokat tekintve az arc, tekintet lefeléfordítása, „lehajtott fejtartása”, „befeléfordulás”, a donneri művészet elemzésébe való bevitel, az interpretációban történő szélesebb kifejtése, a rájuk építő általánosítás – pl. a donneri művészet nosztalgikus jellege –, helyes megközelítésnek tartható. De ezekből a stílári és tartalmi jegyekből levont további következtetések már a szerző saját, egyéni megközelítései. Ilyenek a szerző szemében a donneri életmű „akadémikus l'art pour l'art” jellege. Szerinte Donner számára a „ . . . feladat konkrét és jelképi jelentése egyaránt közömbös maradt”, vagy „mint elődeié, Donner erőfeszítése a 18. század első harmadában ugyanúgy reménytelen volt . . . a teljesség elérésére”. E minősítésekhez újra átgondolandó lenne, hogy a 17. század végén nyíló bécsi Akadémia fennállásának első évtizedeiben inkább művészeti iskola volt (ahová talán csak be-be látogatott Donner) ahol ezidőben folyó képzés – antik felé fordulás, a társ-

művészetek egymásra vonatkoztatása – éppenhogy újító lépés volt, mely az osztrák barokk betetőzéséhez vezetett. A francia 17. századi festőakadémia művészei, mesterei sem a mai értelmű „akadémizmust” művelték – honnan tehát az akadémikus *l'art pour l'art*? És ismét emlékezetbe idézendő, hogy a művészettörténet a barokk korszakot is, sui generis, a maga vonatkoztatási rendszerében és autoktón értékeiben éppúgy „teljesnek” tartja, mint bármely más nagy stílustörténeti korszakot. Hogy egy barokk szoborkompozíció figurái vagy szereplői, az illuzionizmus kiteljesedése idején mennyiben „csak szobor voltukat szolgálják”, arról a barokk poétikájának forrásai a mérvadók.

Nem látok visszafogott „*l'art pour l'art*” megközelítést olyan Donner-műveken, mint akár a korai, kisméretű Pietà halál előtti kiszolgáltatottságot mutató Krisztusának lerogyant térdeiben, szenvedésben egymásracsavarodott lábaiban, akár az 1736 körüli Levételnek a kompozícióba hasító, felkiáltójelű Krisztusa széttárt karjaiban, vagy Márton és a koldus lovasszobron az óriás erejű, paripát zabolázni tudó Márton megfogalmazásában – aki a pietás-gesztusát harcmezei csata izomfeszítettségében cselekszi, vagy a koldusban –, utóbbi itt folyamistenből átformált alakban, aki mintha életéért küzdene, mikor felnyúl a köpenyért. A kompozíció részletein az ismert előzmények átfogalmazásával Donner a három szereplő eksztatikus együvértározását, egymásrautaltságának értelmét magyarázza. A barokk retorika *l'art pour l'art* fogás és eszköz lenne? (E kompozíciónak a könyvben adott sokkal inkább formális elemzését egy teljesebb elemzés kibővíthetné, mely során a korszak „lovasemlékeinek” és egyéb lovaskompozícióinak beállításával, és szobruknak jegyeinek összehasonlításával, egy genetikus elemzéssel bizonyára kiviláglana a donneri átfogalmazás jelentése. Véleményem szerint még a kismonográfia adta terjedelemben is érdemes volna az alakok funkcionális mozgásának és a kompozíció erővonalainak összevetését újra elvégezni – mely során helyesnek bizonyulnának az itt használt tömszerűség, mozgalmasság, reliefszerű megjelenés kategóriái – de bizonytalannak illetve pontatlannak a „meghatározó tengelyről” (szerintem egy átló a fejtől-fejig, és két ferde párhuzamos a ló és a koldus törzse), az „állandóság érzetéről” mondottak, valamint az az állítás, hogy Donner „alapvető szándéka”, hogy „szinte a XX. századi *l'art pour l'art* értelmében vett *tiszta plasztika*”-t alkosson (18).

Sajnálatos, hogy nem mindig sikerült neologizmusok is találhatóak az ívnyi terjedelemben, pl. „mozgás-szituáció” (18) – mozdulat nem lenne elegendő? –, vagy: szobor „belügye” (18); a „Donner szobrok mozgásai, cselekvései alibimozgások, alibi-cselekvések” (28). Erről úgy hisszük, nem más, mint a szerzői *l'art pour l'art* értelmezés bevitele egy szobrászmű kompozíciójában, mint kompozíció részében megragadott quasi-mozgás leírásába, mely a kompozícióban megvalósítandó mintha-mozgás értelmében, szinte mindig megjelenik a szobrászattörténet folyamán – különösen a barokknak az „egyik pillanattól a másikba átmenet”-elvében; – általában nem-klasszicizáló korszakokban „mintha” mozdulatknak, ahol nem pusztán természetes mozgásban bemutatott emberalakot mintáznak, faragnak.

Ezek az elemzésekbe bevitt, valójában a donneri művészet jelenségéhez és tartalmához közelítő, mából megcélzott, de végülis a mai olvasót nem a múlt értéséhez segítő, hanem ellenkezően, a tárgyat a mához közelvivő, eltoló értelmezések bizonyára nem részletkérdések. Különböző megközelítések egy mű vagy egész életmű esetében vezethetnek jogos, pluralista interpretációkhoz (persze a tudományosság szintjén), de jelen kismonográfiában jelentkező szemlélet, úgy tűnik, dedukciója annak az alapállásnak, mely egyrészt a következő, semmiképp nem elfogadható történeti helyzetképet rajzolja meg – idézem: „Donner megérezte (?) a Michelangelo utáni szobrászat tudathasadásos (!) állapotát, s kemény munkával új szintézist (?) próbált teremteni”, (27) másrészt a már említett „*l'art pour l'art*” talán a beleérző esztétika intuitív feltevésének.

Fenti megjegyzések ellenére hangsúlyoznom kell, hogy Kovács Péter a donneri művészetet jól ragadja meg, mikor lényegét és stílusának egyéniségét a következőkben látja: a barokk-kori szobrász, rátalálva az „antikvitásra” nem adja fel saját szemléletét, és egyéniségének (nem világképének) nosztalgiját megtartva művészetében elégikus hangnemet üt meg. Úgy hiszem, hogy ezek mind a korszak művészetének egyik irányára, mind a nagy mester egyéniségére és művészetére fényt vető megállapítások helytállóak, és e két, talán legfontosabb eredőből alakuló művészet megértéséhez iránytmutatók.

Eisler János

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 septembre – 2 octobre 1975

Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. Kiadja Köpeczi Béla, Bene Ede, Kovács Ilona. 356 l., sztl. kép

1977-ben kötetben jelent meg a III. mátrafüredi nemzetközi Felvilágosodás-kongresszus (1975) idegennyelvű vitaanyaga. A Köpeczi Béla elnökletével megtartott konferencia három nagy témaköre (Politika – Kultúra és közönség – A Felvilágosodás stílusa) közül a harmadik adott teret művészet-történeti eredmények és nézetek előadásához, jóllehet Szabolcsi Hedvig a második téma vitájához is alakítólag járult a hazai oktatás terén végzett kutatásainak adataival. A stílus-kérdéscsoport két előadója az irodalomtörténész Jean Ehrard és Zádor Anna volt. Zádor Anna művészet és Felvilágosodás címmel alapos áttekintést nyújtott a korszak hazai művészetének, annak kutatásának helyzetéről, mind a társtudományok, mind pedig az európai művészeti összkép tükrében. A helytelen stílusmegjelölések (rokokó, empire, copf, biedermeier) előrevetésével jellemezte a párhuzamos törekvések együtthatásában formálódó kort, jelezte az egységes terminológia kijelölésének nehézségeit. Az alapvető jelentőségű építészet stiláris újításai mellett sorra vette a szobrászat és a festészet magyarországi jelenségeit.

Hozzászólásában Szabolcsi Hedvig elvetette az egyetemes (európai) művészet-közi felvilágosodás-stílus meghatározásának szükségességét és lehetőségességét. A helyi és műfaji megkülönböztetések figyelembevételével az „első újklasszicizmus” (premier néo-classicisme; magyarul a koraklasszicizmus elnevezés-változat vált be) terminust javasolta a magyarországi és a közép-európai képzőművészetek jellemzésére. Egyébként a vitát a rokokó stílusfogalom kiküszöbölésére irányuló indulat jellemezte, reflektálva az első, a francia vitaindító előadás gondolatmenetére és a kongresszuson szintén résztvevő Roger Laufer immár 1963 óta nagy port felverő Voltaire-i felvilágosult rokokó irodalmi stílus-fogalmára.

A vitán kívül került sor Belitska-Scholtz Hedvig előadására, amelyben összefoglalta a magyarországi színházművészet felvilágosodás-kori történetét. A hagyományosabb kastély- és iskolai színjátszás mellett a városi színházművészet csak késlekedve fejlődött; hiányzott a másutt meghatározó udvari vagy nemzeti színház. A német nyelvű színjátszás az osztrák külvárosi színházak színvonalán rekedt meg. A színpadi tervezés művészetében a 18. századi mestereket felváltják a német és osztrák dekorátorok, helyi festők, a barokk díszleteket a technikai felszerelésekkel működtetett konstrukciók. A színház látványvilága egyre inkább eltávolodott a kortárs képzőművészeti törekvésektől.

A francia klasszicista irányultságú – már Zádor Anna előadásában modell-szerűen említett – váci székesegyház épületének hazai hatását elemezte Bibó István, a hivatalos építészet szerepét és jelentőségét a 18. század második felének művészetében Kelényi György. Galavics Géza a soproni Új utca 18-ban feltárt falfreskók tematikájának (Fénelon Telemakhosának jelenetei) meghatározásával a felvilágosodás-kori világi képzőművészeti ikonográfia sajátosságait körvonalazta. A három előadás bővebb, kifejtett formában is megjelent (Bibóé AHA 1972; Kelényi Gy. és Galavics G. tanulmánya a Művészet és Felvilágosodás című tanulmánykötetben, szerkesztette Zádor A. – Szabolcsi H., Akadémiai Kiadó Bp. 1978.).

Jávor Anna

Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok.

Magyar Helikon, Bp. 1976. 87 l., 61 ill.

A hazai sokszorosító grafika egységes, saját fejlődéstörténettel rendelkező része a debreceni rézmetsző diákok munkássága, a 18. század végétől az 1860-as évekig alkotott lapjaik sorozata. A könyvnyomtatás mellett, külföldi példákra a református kollégiumban meghonosodott metszés igen hasznos és jó mesterségbeli színvonalon űzött kedvtelésévé vált a diákoknak, akik közül néhányan valóban jó ízléssel és rajzkészséggel rendelkeztek. Szándékuk elsősorban a debreceni és a hazai oktatás ügyét kívánta előmozdítani. A Tóth Béla által bemutatott grafikai anyag értékes gyűjtemény – nagyszámú eredeti

rézlemez is őriznek Debrecenben, ill. Sárospatakon –, jelentősége azonban a művelődéstörténet nem művészi területein a nagyobb.

Jól látja ezt a szerző, s éppen amiatt kárhozhatja a témával foglalkozott előadeit (Lyka Károlytól Kazinczyig visszamenőleg), hogy az egyedüli művészettörténeti szempontot érvényesítve, igazságtalannul alábecsülték a debreceni rézmetsző diákok működését. Holott valóban elismerésre méltó – és a kor szellemével adekvát – cselekedet volt az egyre modernebb térképek (sőt földgömb!) metszése, kiadása, a természettudományos tankönyvek állat- és növényképekkel történő illusztrálása, majd a rajzoktatás bevezetésével Sárvány Pál módszerének vizuális szemléltetése. Az első, jó rajzkészségű diákok (Pethe Ferenc, Karacs Ferenc) munkásságának bemutatása után tér rá a szerző a kollégiumi diákok szűkebben vett „társaságára”, amely mint szervezet és műhely, igen megbecsülten dolgozott a 18–19. század fordulóján. Eröss Gábor, Halász István, Papp József, Pethes Dávid, Oláh István és a többi „togátus Deák ifjak” munkálkodtak az újabb és újabb „Atlas”-ok, természetrajzi szemléltető ábrák kivitelén – ezek színes reprodukciói gyönyörködtetnek és mulatságosak a könyvben. Legkiválóbbjuk, Eröss Gábor volt az egyetlen, aki a kollégiumot elhagyva a rézmetszést kívánta életpályául választani – sikertelen próbálkozásai miatt „a magyar, sőt debreceni viszonyok”-at okolja a szerző, holott többször is idézi Kazinczy véleményét a mesterről. A költőnek még Eröss betűmintái sem tetszettek, „A 'cursivok' s a' németek kimondhatatlanul rútnak” (40. l.). Sárvány Pál famulusai már inkább képzőművészeti beállítottságú metszők, Lumnitzer János és Beregszászi Péter voltak, didaktikus ábráik között finoman dolgozott – klasszicista ízlésű – antikizáló szobor-rajzokat is láthatunk. Ismerve Lumnitzer másutt számon tartott metszeteit és a Nemzeti Galériában őrzött kitűnő olajfestmény női képmását, az általa képviselt művészi szinthez megint csak visszaesést mutat Kiss Sámuel sokoldalú tevékenysége. (A városi rajztanártól Szilágyi Gábor professzor akvarell arcképe reprodukált a könyvben.)

Végül csupán építészeti rajzokkal, de igen színvonalas és érdekes művekkel mutatkozik be Beregszászi Pál. A könyvet Jegyzetek és Függelék zárja a rézmetsző diákok munkáinak felsorolásával és megőrzött lemezeik katalógusával. Szokatlan és dicséretes újítás ez az apparátus a Magyar Helikon ünnepi kiadványánál.

Jávor Anna

Koós Judith: Style 1900. A szecesszió iparművészete Magyarországon. Képzőművészeti Alap, Bp. 1979.

Mi nehezebb: szintézist alkotni adatok híján, vagy adatok halmazával pótolni az egységes nézőpont hiányát? A magyar századforduló iparművészetével foglalkozó szakirodalom, úgy tűnik, eddig még nem találta meg a csoportosításnak az anyag természetéből adódó szempontjait és az adatok teljességre törő feldolgozásával is elmaradt.

Koós Judith költséges kiállítású könyve még élesebben reflektorfénybe állítja a szecessziós iparművészet feldolgozásának hiányosságait. Az eddigi legtöbb tárgyi anyagot bemutató, de korántsem teljes munka főként az Iparművészeti Múzeum anyagán alapul. A tudományosság „kellékei”, a lábjegyzetek, a rengeteg hivatkozás (főként a szerzőre) nem szolgálja az anyag pontosítását vagy gazdagítását. A bevezetés nagyarányú szintézist ígérő kijelentései ellenére sem valósul meg a szerző célkitűzése, hogy tárgyát „összetett történeti szemlélettel” dolgozza fel. Érthetetlen többek közt az is, hogy az Iparművészeti Múzeum egyébként kiváló korabeli gyűjtésből származó nemzetközi anyagának illusztrációként való bemutatása milyen célt szolgál. Az egyetemes szecesszió egészét nem képviseli, s így a magyar anyaggal való összevetés szempontjának sem felel meg.

G. K.

Könnyen végletes, túlértékelő vagy kézlegyintő szubjektív értékeléshez vezethetnek képzőművészetünk közreadatlan alkotásai, tényei. Ezt figyelhettük meg Farkas István esetében, akinek képei régóta várják monográfus-interpretálójukat a magányújteményekben. Sajnos Pataky Dénes kismonográfiája (Corvina 1970) képanyagában jórészt fotónegatívokra támaszkodott, melyeket Petrás István készített még a művész életében. A művek ilyen másodközlését megkeserüli a szakkutatás és a hamisítások megszaporodásával a művész ōuvre-je. Ezért öröndetes, hogy ma is fellelhető alkotásokra épít csak a Képzőművészeti Alap Farkas István kötete.

S. Nagy könyve egy olyan új sorozat második darabja, melynek helyét leginkább a figyelemfelkeltő esszék és a tudományos nagymonográfiák között kereshetjük. (A Kiadó más, színes kiadásban folytatja az 1950-es években megjelentetett Magyar Mesterek sorozatát.) Amit most kézhez kapunk, nem egyenletesen kimunkált művészmonográfia, hanem inkább érzékletes képelemzéseivel vonzó esszé. Az életút és a művek kutatásában nem tűnnek el a fehér foltok (különösen az 1910–20-as évekből!). A kötet belső szerkezete erőltetetten oszlik meg az *Élete* és *Művészete* címszavak között. Az utóbbit természetesen átszövik az életrajz odakívánkozó elemei, míg az előbbiben sommázó igény nélkül keverednek az önvalomások, levelek, értékelések és adatok. Teljesebb és egységesebb a kötetet záró életrajzi, kiállítási és bibliográfiai mutató (egyes hiányosságoktól eltekintve, mint pl. a „Művészet” 1969 áprilisi számában, a „New Hungarian Quarterly” 1970. 36. számában megjelent cikkek.).

A könyv a „Farkas-rejtély” élményszerű, emberközeli feloldására törekszik. Ez azonban még nem menti fel a szerzőt az alól, hogy miért mellőzi a korszakosan tágabb, a pszichoanalitikusan mélyebb problémafelvetést. Az objektív értékelést miért fedik el a találó irodalmi analógiákkal, összecsendésekkel, áthallásokkal gazdagított képelemzések. Ami a részekben feltételezett, nem kerekedik a könyv végére művészettörténetileg, esztétikailag értékelő összegzéssé. Mindez fokozni látszik Farkas István festészetének senkihez sem köthető mivoltát. A magányból numbusz lesz így, a kiemeléssből glorifikálás. Pl. Farkasnál csak festői ujjgyakorlatoknak ítéli a szerző azokat a munkákat melyek „a Gresham tagjainak, a legiava magyar festőknek tájképeihez illeszthetők”. (48. l.) Az odavetett megítélés mögött kielemzetlenek maradnak az analógiák, és végleg tehetetlen az olvasó, ha reprodukálatlan, sőt megsemmisült művekről esik szó.

S. Nagy él a lehetőséggel, melyet a korabeli kritikák kínálnak a hiányzó képek és rajzok helyett. Hallgat, túlságosan is hallgat az írott szó szavára. Közben nem figyel a lehetőség veszélyes oldalára, nem tekint az írárok mögé. Természetes-e, hogy Farkas István egyedül állt a magyar festők közül azzal, hogy élete delén Párizsban, A. Salmon könyvet szentelt munkásságának? És indokolhatja-e pusztán érdek, hogy 1947-től két évtizedre csaknem teljesen kiiktatózott művészettörténeti hagyományunkból? (A Kokas-iskola történeti előzményei közé is bekerülhetett volna.) A könyv megszabott 3 éves szövegterjedelme ellenére helyet kérne magának a társadalmi-szociális, művészetpolitikai és tudománytörténeti tényezőkre is figyelő kitekintés. A művek és a hozzájuk kötődő értelmezések történeti tükrében talán eljutott volna az írás Farkas István mai értékeléséhez, művészetében a magyarság és az egyetemes kötődés szálainak árnyaltabb kiemeléséhez.

Helyesen idézi a szerző, hogy Farkas István megmaradt magyarnak Párizsban is, a natura tiszteletére és a belső drámák iránti fogékonyságra apellálva. Igaz ez, nemcsak kortársai szerint, hanem képeiből levezethetően. Kár, hogy nem bontotta ki S. Nagy ezeket a szálakat is éppúgy, mint a művész ōuvre-jén belüli kontinuitás megfigyelését.

Farkas sajátos helyét meghatározza az a tény, hogy a kép tárgya nem vált nála magában való problémává éppúgy, mint a megformálás mikéntje, a korszak izmusainak tanulsága. A könnyen félreérthető és nem igen dokumentálható kubista vonások után a szerző helyesen indult ki a „vadak” színre építő dinamikus szenualizmusából, mint a farkasi piktúra legközelebb művészeti forrásából. (A nagybányai neósok megismerésétől lehetne kezdeni!) Túlzás azonban Matisse festői rangjára emelni Farkast (22. l.). Közelebb állt az utóvirágzó fauve-ok, Dufy, Friesz festészetéhez, s több köze lehetett a szűkebb érte-

lemben vett Ecole de Paris lírikus, melankólikus mestereihez (Modigliani, Pascin, Soutine), akikről említés sem történik. Érdeemes figyelni arra is, hogy a latin szellem kényelmes nyugalmat áhító életörömvágya (lásd Vaszarynál, Márfynál, Czóbelnél) Farkas képein – egy éniségével éppen ellentétben – drámai felhangok nélkül sohasem került kifejezésre. A sorsgyötört fa-ember, ház-világ szimbolikus, expresszív motívumai korhoz és helyhez kötöttebbek. Végül néhány szót, az igényesen nyomtatott reprodukciókról. A szöveg közé tördelt grafikai anyag könnyen eltereli az olvasó figyelmét a naturaközeli szén és ceruzarajzok irányába. (Két kivételtől eltekintve az 1932-ig terjedő korszakból valók.) Vízfestményei így nem szólhatnak bizonyosságul a valóság képi megjelenítésének és jelentéstartalmának változásáról, amely bekövetkezett Farkas művészetében az 1940-es években (*Csendélet* 1943, *István-napi csendélet* 1943, *Napban álló* 1943, *Királyné szoknyája* 1943. stb.). A bemutatott rajzokkal a könyv feltétlenül újat ad, de nem értékorientálón átfogót. Érthetetlen és leszúkitó az egyetlen gyűjtő, Glücks Ferenc anyagához kötődés a fekete-fehér képeknél. A rajzválogatás problémásságát ellensúlyozza a festmények igényesen válogatott sora és Schiller Alfréd remekbe sikerült színes reprodányaga. (A fő művek közül legfeljebb a Magyarországi emlék 1929, Gesztenyesütők 1930-as évek hiányzik, a csaknem teljesen eltűnt korai anyag mellett.) A szerző és a Kiadó jókor ragadták meg azt a kínálkozó alkalmat, amit a Magyar Nemzeti Galéria nyújtott 1978 januárjában a frissen tisztított, restaurált Farkas művek gyűjteményes bemutatásával.

R. Bajkay Éva

Nagy Ildikó: Szabó Marianne.

Képzőművészeti Alap, Bp. 1979. 46 l., 19 + XVI kép, 1 melléklet (Mai Magyar Művészet 52.)

A hagyománynak és a kontinuitásnak lényeges szerepe volt a magyar textilművészet 1968 körüli „forradalmában”. Nagy Ildikó nem azért fogalmazza meg ezt a tanulságot, hogy utólag megszelídítse a 70-es évek vadóc textiljét. S nem is Szabó Marianne – formáiban – higgadtabb művészetének apológiájára törekszik. A kis könyvbe foglalt – terjedelme ellenére igen alapos – életmű-elemzés egyik „mellékes” konklúzióját idéztük csupán. Ennek a több mint tíz évvel ezelőtti fordulatnak fontos eleme volt az őszinteség. Tulajdonképpen retrográd őszinteség volt az: Szabó Marianne, Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit a szecesszió értelmében autonóm falkárpitjain nem a szecesszió, hanem saját gyermekkoruk otthon-hangulatát idézték meg nosztalgikus iróniával. Azt a polgári interieur, mely gátlástalan eklektikával hordta össze a század első harmadának minden dekoratív, komfortos értékét. A „felhatalmazást” ehhez az őszinteséghez a festőktől kapták a textilesek. Azoktól a festőktől (és grafikusoktól), akik a 60-as évek folyamán kinkeservesen föltárták a művészet megelőző – homályban tartott – fél-évszázadát. Rokon fogalmazású művek – mondjuk egy Csernus-kép és Szabó Marianne kárpitjai, vagy méginkább „horgolt fényképei” – alapvetően különböző gyökerekkel kapaszkodtak tehát az előzményekbe. S a következők méginkább különbözőek: a maga halk módján Szabó Marianne rövid idő múlva egészen szélsőséges mediális és plasztikai problémák megfogalmazására vállalkozik.

Nagy Ildikó arányosan felépített tanulmányában nem kapott ilyen túlzott hangsúlyt ez a gondolat. Azért tartottuk érdemesnek aláhúzni, mert hasonló következetes végiggondolása ugyancsak termékenynek ígérkezik a hazai „új textil” többi jelentős életművével kapcsolatban. Nagy Ildikó abban is következetes, hogy a textil kapcsán (is) régóta érvénytelennek minősített „iparművészet” határvonalat valóban érvénytelennek tekinti az elemzés, az értékelés során.

Blickfangos bevezető, a téma pontos megnevezése, az előzmények széleskörű nemzetközi és hazai áttekintése, a személyes indítékok, a bevezető pályaszakasz összefogott elemzése egy csomópont, az 1968-as önálló kiállítás kapcsán, majd az egymásba fonódó ágak szétbogozása és egymásra vonatkoztatása az életmű kibontakozásában – pózmentes egyszerűséggel épül ez a kis könyv, egyre közelebb vezetve az olvasót a művekhez, felszínre hozva az utolsó nagyobb kiállítása, az 1974-es székesfehérvári Életút óta rejtőzködő művész individuális mitológiáját. Találó, hogy ezt az ambivalenciák kielezésével érzékelteti: „egyedi méterárú”, szecessziós montázskompozíció, természetben fölismert szecesszió, moralizáló, filozófálgató kézimunkázás stb.

Nagy Ildikó gyakran ütközik a szöveg folyamán a szecesszió fogalmába. Nem véletlenül. Szabó Marianne saját bevallása szerint is követendőnek tekinti azt az illetéktelen intimitást, ahogyan az nyúl mindenhez. Az 1972-es emberléptékű tárgyegyüttes, a Pad még álomszerűen, bizarr módon kezelte a megújulás nélküli elmúlás kérdését, az 1971-es életnagyságú Piros baba pedig játéknak álcázza az alterego létrehozását. Az ezekben lappangó drámát kiteljesíteni próbáló „nagy mű”, a Történet (eredeti címén: Életút), ez a film panoptikum tragikus torzó; nem csak a mostoha körülményekből következő félmegoldások miatt, de mert az ilyen végleges megfogalmazás életről, halálról – Szabó Marianne is belátta már – képtelenség, „az ábrázolás gyenge az étellel szemben”. Ebből azonban mégsem a művészet feladására következtet, sugallja egy másik 1974-es művével, a Szírénnel Szabó Marianne. Nagy Ildikó finom elemzéssel mutatja ki a filcreliefben a valóság és a lehetőség, a szárnyalás és a leköltöttség feloldhatatlan ellentétét.

Azóta a nagy fiókosszekrényt építi Szabó Marianne. Apró fadobozokba készíti műveit, ezek a fiókok eklektikus individuális mitológiájának szeletkéi. A dobozokban egyaránt helyet kapnak apró megfigyelések a médium vizsgálatának köréből, egy nem létező vallás kultikus tárgyai, és más mágikus tárgyak is, vagy a prózai lét személyes kellékei. Nagy Ildikó tartózkodott attól, hogy megítélje ez utóbbi pályaszakaszt, hiszen a fiókoktól valóban nem látjuk még a szekrényt.

Bán András

S. Nagy Katalin: Péter Vladimír.

Corvina, Bp. 1979. 44 l., sztl. ill. (Műterem)

Péter Vladimír főiskolás korában két főszerepet is kapott: könyvet írt az ötvösségről, s egy sorozat nagyméretű szobrot készített a Hungária Kávéház számára. Mindkét fellépésével megérdemelt, szép sikert aratott. Azóta karakterszerepet játszik: ékszerkészítő ötvösként jegyzik. Az újabb, időben jött nagy lehetőség ez a könyv volt számára. De ebben a könyvben valahogy nem neki jutott a főszerep: a könyvkészítés körülményei agyonnyomták művészetének sajátos értékeit.

Péter Vladimír tevékenysége semmiképp sem egyszerűsíthető az ékszerészetre. Ám a szerző joga, hogy csak arra fordítson figyelmet, amit igazán bemutatásra méltónak ítél. S. Nagy Katalin meglehetősen pontos leltárt állított össze az ékszerész Péter Vladimír tárgyformálásának előzményeiről és sajátosságairól (elfogulatlan, gazdag anyaghasználat, a komponálás és a megmunkálás egysége, gondossága az ékszer egészén, a változatok igen széles skálája a karakteres stíluson belül, tudatos színhasználat stb.). Egyéb műveire viszont érdemben nem utalt, és figyelmen kívül hagyta formavilágának képzőművészeti vonatkozásait is, így – sajnálatos módon – elég hamis képzetünk alakulhat ki Péter Vladimír tevékenységének arányairól.

Nem foglalkozott továbbá Péter Vladimír műveinek „retro” jellegével sem: talán illetlennek tartotta volna a kritikai felhangokat egy ilyen nagyszabású könyvben. Pedig a veszélyes játék a giccsel, a talmival és az avittal épp annyira része Péter Vladimír plasztikáinak és az ötvösmunkáknak, mint az anyagkezelés „ösi” tisztasága. Péter Vladimír telibe találta az önmaga nosztalgiáját megelő, önkeltető 70-es éveket, ugyanakkor sajátos hangot teremtett („Manuál”) a kézműves értékeken túl is.

Érthető, hogy nehéz erről a felkészült és szerény művésztől pontosat, érvényeset írni, hiszen ami igazán fontos, az látható, tapintható. Az is érthető, hogy S. Nagy Katalin nem vállalkozott hosszabb tanulmányra, hanem elegyes eszközökkel próbált az olvasó segítségére sietni: interjúval, kritikarészletekkel, bő képaláírásokkal. Ám ez a sokféleség – újabb aránytévesztések, s főleg a monumentálisra növelt interjú kínos üresjáratok miatt – bazárává tette a könyvet.

Méginkább elmarasztalható azonban a fényképanyag, és a szerkesztés, tervezés. Kusza hátterek, lapos tárgyfotók (a Hungária-szobrok fotói minősíthetetlenül rosszak!), kapkodó tördelés, képismétlések. Végeredményben méltatlanul gyenge könyv, másodvonalbeli áruházi ékszerkatalógus jött létre a nemes alapanyagból.

b. a.

*

VÁLASZ EGY BÍRÁLATRA

Az *Ars Hungarica* 1977. évfolyamában (349–351. l.) Wehli Tünde polémiát közöl *Bibliotheca Corviana* című munkánkról. Sorai nem ismertető jellegűek, mert eleve lemond az objektív bírálatról; ezt a feladatot a korábbi ismertetőkre hátrítva pusztán azt veszi számba, amit kifogásolhatónak tart, elsősorban a művészettörténet szempontjából. Sajnos, kifogásai legnagyobb része alaptalan, vagy téves, ezért kénytelenek vagyunk feleletet adni rá.

Mindenekelőtt problémát okoz Wehli Tündének a kötet műfaja: tudományos vagy népszerű munka-e? Mind a kettő. Szintézis, amely a tudomány mai álláspontján összefoglaló képet ad a Corvina Könyvtárról, mindenhol megadva a legfontosabb szakirodalmat, ahol a kérdések részletesebb, analitikus ismertetése megtalálható (köztük utalva a szerzők saját 56 publikációjára, amelyek megalapozták a kötetet), stílus, megfogalmazása azonban igyekszik olyan lenni, hogy közérthető legyen. De szerzőknek egyébként is az a véleményük, hogy tudományos munkákban sincs szükség olyan, idegen kifejezésekkel teletűzdelt, komplikált szakmai „tolvajnyelvre”, amely csak kevesek számára érthető és senki számára sem világos. A kötetben közölt képek pedig illusztrációk, megfelelő magyarázószövegekkel, nem céljuk kiterjeszkedni a korvinák illusztrációjának „egészére”, mert akkor a képek zereit kellett volna közölni és leírni.

Hibáztatja Wehli Tünde, hogy az 1. kiadásnak több önálló tanulmányra tagolt bevezető szövege helyett itt egységes tanulmány áll. Nézetünk szerint ez sokkal jobban megfelel a munka szintetikus jellegének. Különbözik pedig tévedés, mintha az így keletkezett „aránytalanságok következtében a kőtéstábla és kódexfestészeti feldolgozás károsodott” volna. A valóságban a kötésekről szóló rész terjedelme nem változott, a kódexfestésről szóló rész több mint kétszeresére növekedett: 6 hasáb helyett 13 hasáb.

Wehli Tünde kifogásolja, hogy a bibliográfia „korántsem teljes”. De teljességről nem is lehet szó akkor, amikor a Corvina Könyvtárra vonatkozólag csak 1940-ig publikált művek bibliográfiája (Zolnai-Fitz) egymagában 160 lapot tesz ki, s az újabb irodalom ezt kb. megkétszerezte. Ezért az első jegyzetben utalunk arra, hol lehet megtalálni a teljes irodalmat. (Ami különben a két cím szerint hiányolt munkát illeti, azokra azért nem hivatkozunk, mert eredményeikkel nem értünk egyet, kötetünk pedig nem az a hely, ahol ilyen részletszemponctokat ki lehet fejteni.)

Ami a „Vatikáni Missalet” illeti, már a megnevezés is helytelen Wehli Tündénél. Vatikáni Missale néven ti. az Urb. Lat. 110. jelzetű kódexet szokták nevezni. A Wehli Tünde által említett Missale valóban szintén a Vatikáni Könyvtárban van, de aránylag nem hosszú idő óta, s ez legfőljebb *Missale fratrum minorum*-nak, vagy *Rossiana*-missalának nevezhető, ha már mindenáron nevet akarunk adni neki. Ami ebben a kódexben Szt. Ferenc és Klára ábrázolását illeti, amit munkánk első kiadásában feltételeztünk, az valóban tévedés. De a hivatkozás Vayer 1972-ben megjelent cikkére fölösleges, mert ezt a tévedést munkánk 1969-ben, 3 évvel Vayer előtt megjelent német és angol kiadásában elhagytuk.

Ami a lapszám nélkül, pusztán római számmal jelölt rövidítéseket illeti, az nem felületességből történt, hanem azért, mert a megfelelő helyen az illető tanulmány egészére kívántunk utalni, nem egy bizonyos lapjára.

Arra a kifogásra, hogy a képleírások szerzőjében „fel sem merült . . . hogy meghatározza a képek címét, tárgyát . . . ezek interpretációjával nem is kísérletezett”, nem is érdemes felelni, annyira meggyőződéssel alaptalanságáról mindenki, aki ezeket a leírásokat olvassa. Meg kell azonban jegyezni, hogy itt nem egyes képek, hanem képegységek, egész kódexlapok magyarázatáról van szó, vagy pusztán díszes lapszélkretekről, amelyeknek összefoglaló „képcímét” sokszor nem is lehet adni.

Nem egészen érthető kifogása WT-nek, hogy „ajánlatos lett volna minden első előforduláskor rövid magyarázatot adni a kódextípusról és jellemző díszítéséről, pl. *Missale*: liturgikus könyv”. WT megfedkedezik mindúntalan arról, hogy könyvünket a maga egészében kell használni, nem pusztán a képleírásokat kiszakítva. Az olvasó a kódexekre vonatkozó tartalmi ismertetést és bibliográfiát megtalálja mindenkor a kódexek jegyzékében. (Az különben sem elegendő meghatározás, hogy „*Missale*: liturgikus könyv”. Helyesen *Missale*: misekönyv, – ha ezt egyáltalán magyarázni kell valakinek.)

A „durvább hibák és nagyobb hiányosságok” közt először azt említi meg WT, hogy a Brüsszeli Missale kánonképének Magdolnájában és Szt. Jánosában „valószínű hiába való fáradozás Beatrix és Corvin János alakját keresni”. Ha azonban összehasonlítjuk ezt a lapot (III. t.) a római Breviáriumnak azzal a képével, ahol Szt. Pál beszél a néphez (LXVI. t.), utóbbin a hallgatóság első sorában ülő Mátyás, Beatrix és Corvin János teljesen hasonló arcú alakjaival találkozhatunk, mint a III. képtáblán. Minthogy a két képet ugyanaz a művész festette, érthető, hogy mind a kettőn ábrázolta a királyi család három tagját, amit a meglepő hasonlóság is aláhúz.

Miért hiba a VIII. t. leírásában, hogy Mátyás „bronzmedáliaként kidolgozott képmása” van rajta? Ez a megfogalmazás nincs ellentétben azzal, hogy „egy konkrét érem alapján készült”.

A XVI. táblánál közölt megjegyzést, hogy a harmadik ábrázolt alak „férfi, nem pedig nő” és hogy „A jelenetek megfejtése és értelmezése bizonyára a Mátyás és VIII. Károly francia király mellett álló harmadik személy kiletét is megvilágítaná”, WT bizonyára nem tette volna meg, ha elolvassa a kódex leírásában hivatkozott (Csapodiné XI.) tanulmányt, amely éppen ezzel a kérdéssel foglalkozik. Az Anne de Beaujeu-re vonatkozó föltevés tehát nem pillanatnyi ötleten alapszik.

Nem világos, miért írja WT az LII. táblával kapcsolatban, hogy indokolatlan az „ábrázolás homályos körülírása”, hiszen semmi kétségünk sem lehet, hogy „az alsó szegélyben az Atyaistent ábrázolták félalakban”. Nálunk: „nyilván az Atyaisten.”

Téves WT megállapítása a LXXI. táblával kapcsolatban, hogy ott az oltár predelláján „a feltámadt Krisztus és nem Keresztelő Szent János látható. Az ikonográfiai típustól függetlenül az ábrázolás helye is erre enged gondolni”. A valóságban a meztelen felsőtestű alak bal kezében rövidebb szárú keresztet tart. A feltámadt Krisztust azonban sohasem ábrázolták a szenvedés jelével, a kereszttel, hanem a feltámadás dicsőségét hirdető, keresztes lobogóval, míg Szt. János kereszttel való ábrázolására nem is kell példát fölhoznunk, annyira gyakori a quattrocentóban. Az ábrázolás helye pedig ebben az esetben semmit sem mond, mert a Commune sanctorum-nak semmi vonatkozása sincs a feltámadáshoz. Különbözik is, ha megnézzük ugyanennek a Breviáriumnak 7. foliójáról készült képet, ahol az Ordo Brev. kezdődik (LXV. t.), ott az oltár predelláján Neptun látható, lovak által vont szekerén. Ez csak nem a tartalomra vonatkozik?

Nem hisszük, hogy hibás és a tartalmat figyelembe nem vevő fogalmazás a LXXII. táblánál, hogy „körülöttük szentek, üdvözültek, angyalok. Az első csoport alatt proféták.” WT a cím alapján feltételezte, hogy ott csak apostolok vannak, pedig apostolok is vannak, de a 12-nél nagyobb számú személy közt van például 3 nő is. A másik csoportban viszont (10 személy) ott van Dávid király lantjával.

Hibáztatja WT, hogy Szt. Pál alakjával kapcsolatban nem kardról, hanem pallosról írunk. Azt gondoljuk, a megjelölés helyes, mert a kard nem mint harci fegyver vagy hatalmi szimbólum szerepel Szt. Pál attribútumai között, hanem azért, mert pallossal fejezték le, tehát vértanúságának jelvénye, lefejező pallos. A kard alakja pedig nem „a korabeli fegyverdivatot követte”. A fegyverek alakját nem a divat határozta meg, hanem a haditechnika. A XV. századi egyenes, kétélű, széles, hegyes kard többszázados fejlődés eredménye, azért alakították ilyenre, mert ez volt a legalkalmasabb az egyre erősebbé váló páncélok és sisakok bezúzására, de egyben a páncélok réseibe való beszúrásra is.

Valóban „durva hibát” követ el azonban WT, amikor azonosnak veszi a lába alatt holddal (és a Sátán arcával, aki „sarka után leselkedik”) ábrázolt Szűz Máriát a Sárlos Boldogasszonnyal: „Sárlos Boldogasszony vagy a Madonna a Holdsarlón (WT)”. A hold Máriával kapcsolatban azt szimbolizálja, hogy a hold változékonyságával szemben ő a büntelen állandóságot képviseli. A „Sárlos Boldogasszony” pedig a „visitatio” (Mária látogatása Erzsébetnél, július 2.) ünnepének magyar, népies neve, ami nem a holdsarlóra utal, hanem az aratás korai, kezdetleges szerszámára. Tehát azt jelenti, hogy Máriának az aratás idejére eső ünnepe. Ugyanolyan megnevezés, mint az „annuntiatio” népies magyar neve: „Gyümölcsoltó Boldogasszony”.

Befejezésül megemlíthetjük, hogy munkánk elsősorban művelődéstörténeti és nem művészettörténeti célzatú. Egyik célunk éppen az volt, hogy szembeforduljunk a Corvina Könyvtárnak azzal az egyoldalú szemléletével, ami hovatovább általánossá vált és amely a Corvina Könyvtárban valami műkincs-gyűjteményt lát, amely elsősorban művészettörténeti méltatást érdemel. Igyekeztünk bemutatni a könyvtárt a maga egészében, jelentőségét az egész középkori magyar művelődés történetében, mint

szellemi termékek együttesét. A kódexek pusztán, vagy túlnyomóan művészettörténeti vizsgálata ezzel szemben nem annyira a magyar művelődéstörténet, mint inkább az olasz miniatúrafestészet történetének feladata, hiszen a kódexek túlnyomó többsége itáliai termék. Szép külsejük által Mátyás király a szellemi tartalomnak kívánt méltó keretet biztosítani.

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára

1. Az esztergomi káptalan nagyobb pecsétje
1347. évi oklevélen (OL. Dl. 1101.) Eredeti
nagyság.

2. Zsigmond 1406. évi magyar királyi kettős
pecsétjének előlapja (OL. Dl. 8295.) Eredeti
nagyság fele.

3. Zsigmond 1406. évi magyar királyi kettős
pecsétjének hátlapja (OL. Dl. 8295.) Eredeti
nagyság fele.

4. Zsigmond császárrá koronázása (1433) óta
használt magyar felségi pecsétjének előlapja
1435. évi oklevélen (OL. Dl. 64285.)
Eredeti nagyság fele.

5. Zsigmond császárrá koronázása (1433) óta
használt magyar felségi pecsétjének hátlapja
1435. évi oklevélen (OL. Dl. 64285.) Eredeti
nagyság fele.

6. V. László magyar felségi kettős pecsétjének előlapja, 1456. (OL. Dl. 14605.) Eredeti nagyság fele.

7. V. László magyar felségi kettős pecsétjének hátlapja, 1456. (OL. Dl. 14605.) Eredeti nagyság fele.

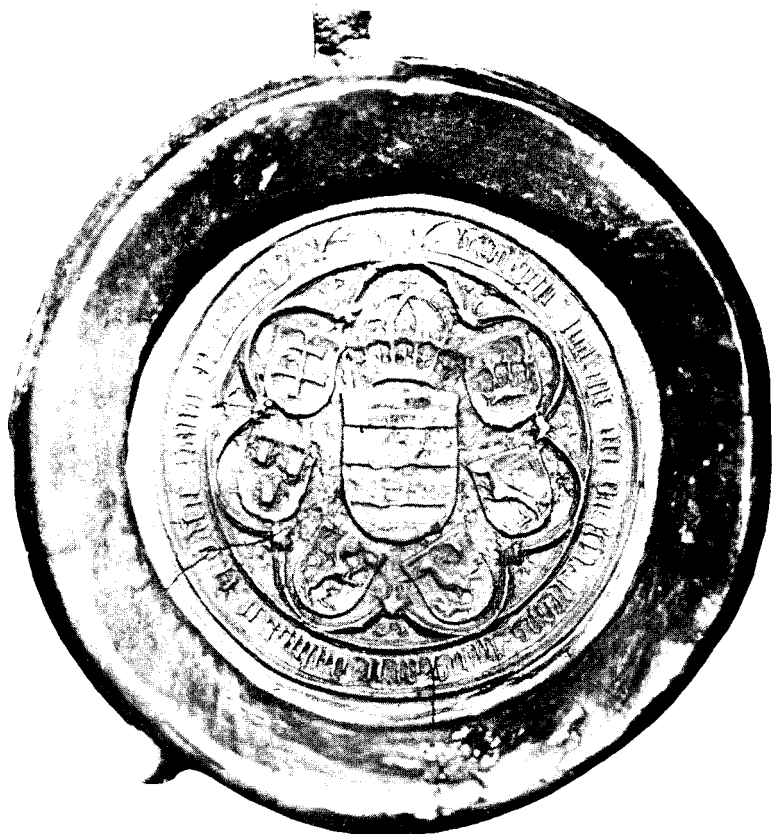
8. I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének előlapja. (OL. Dl. 15222.) Eredeti nagyság fele.

9. I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének hátlapja. (OL. Dl. 15222.) Eredeti nagyság fele.

10. A korona I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének hátlapján. (OL. DI. 15222.)

11. I. Mátyás 1464. évi 2. titkos pecsétje (1465. — OL. Dl. 16284.) Eredeti nagyság.

12. A korona I. Mátyás 1464. évi 2. titkos pecsétjén. (1465. — OL. Dl. 16284.)

13. III. Frigyes 1452. évi császári kettős pecsétjének előlapja. (1459. — OL. Dl. 24832.) Eredeti nagyság fele.

14. III. Frigyes 1452. évi császári kettős pecsétjének hátlapja. (1459. — OL. Dl. 24832.) Eredeti nagyság fele.

15. III. Frigyes magyar királlyá koronázása után készült 1460. évi oklevélen függő osztrák főhercegi pecsétjének előlapja. (OL. Dl. 63197) Eredeti nagyság fele.

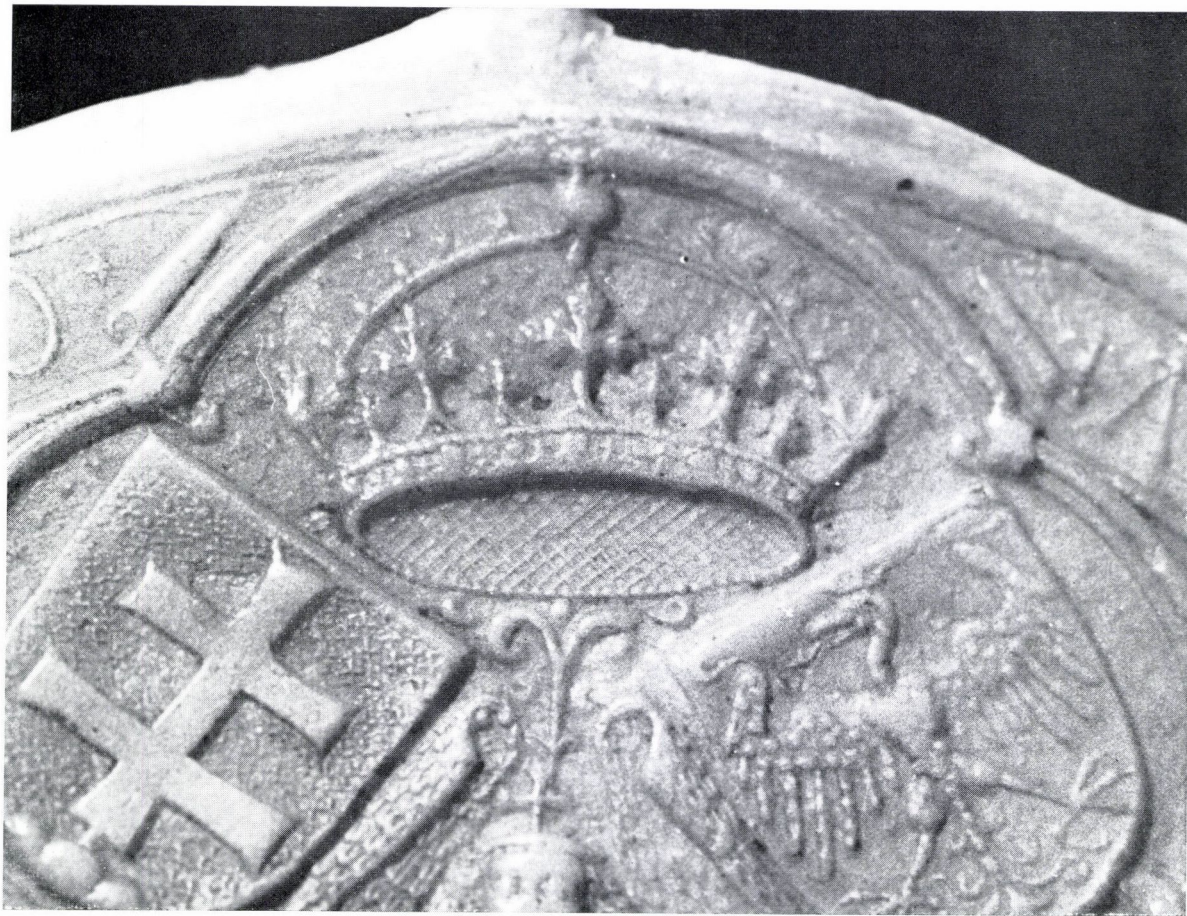
16. III. Frigyes magyar királlyá koronázása után készült 1460. évi oklevélen függő osztrák főhercegi pecsétjének hátlapja. (OL. Dl. 63197.) Eredeti nagyság fele.

17. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének előlapja. (1493 — OL. Dl. 19968.)
Eredeti nagyság fele.

18. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének hátlapja (1493. — OL. Dl. 19968.)
Eredeti nagyság fele.

19. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének hátlapi korona képe. (1493. — OL. DL. 19968.)

20. V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétjének előlapja (H. Kohlhaussen: Nürnberger Goldschmiedekunst... c. műve nyomán.) Eredeti nagyság fele.

21. V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétjének hátlapja (H. Kohlhaussen: Nürnberger Goldschmiedekunst... c. műve nyomán.) Eredeti nagyság fele.

22. Beatrix királyné pecsétje 1482-ben
kelt oklevélen (OL. Dl. 24768.)
Eredeti nagyság.

23. II. Ulászló 1490. évi titkos pecsétje
(1494. — OL. Dl. 17867.) Eredeti
nagyság fele.

24. II. Ulászló bírói pecsétje 1492-ből. (OL. Dl. 71036.) Eredeti nagyság.

25. A korona II. Ulászló bírói pecsétjének országcímerén (1492. — OL. Dl. 71036.)

27. II. Lajos bírói pecsétje, 1520. (OL. Dl. 1428.) Eredeti nagyság.

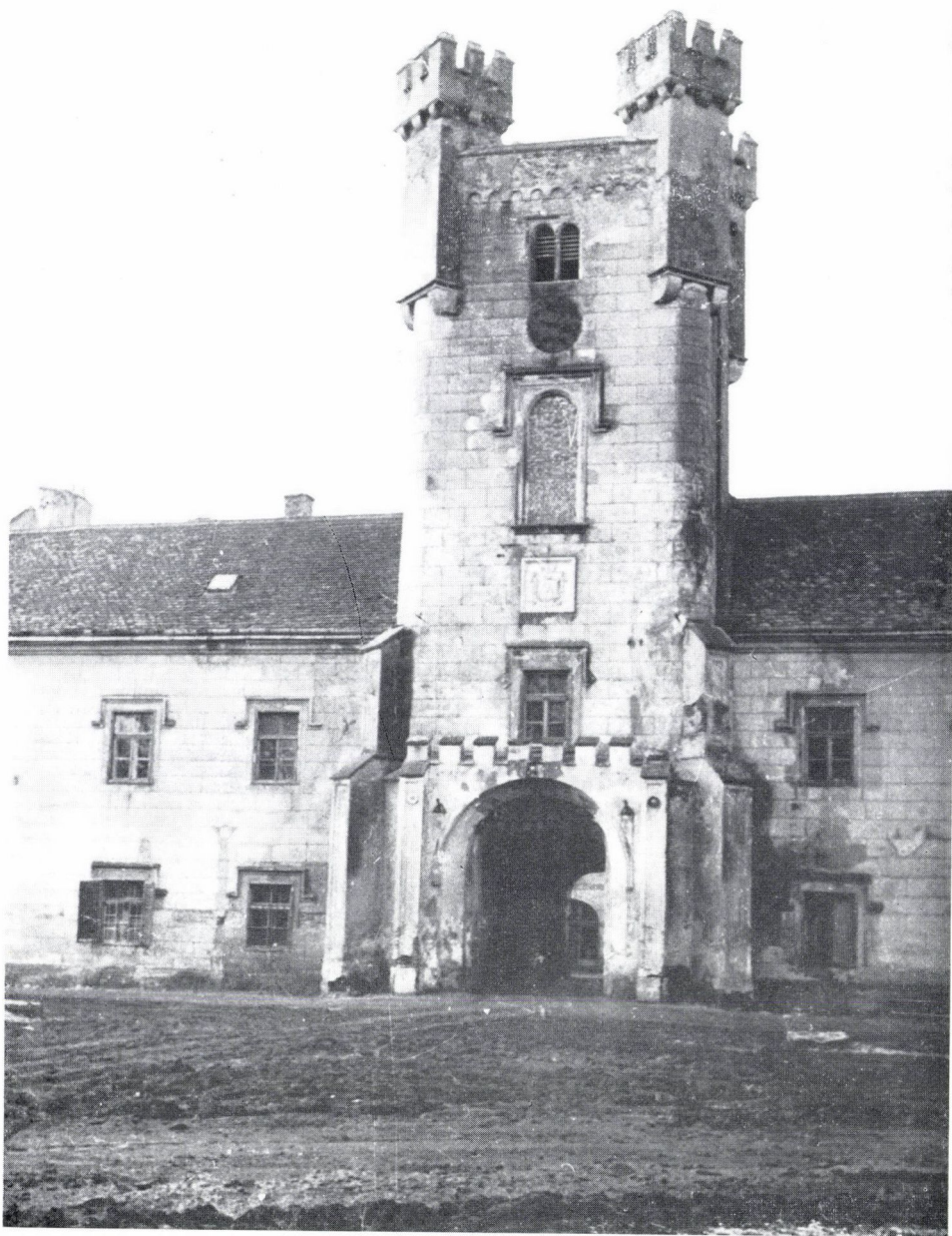
28. Az országcímer fölötti korona II. Lajos bírói pecsétjén, 1520. (OL. Dl. 1428.)

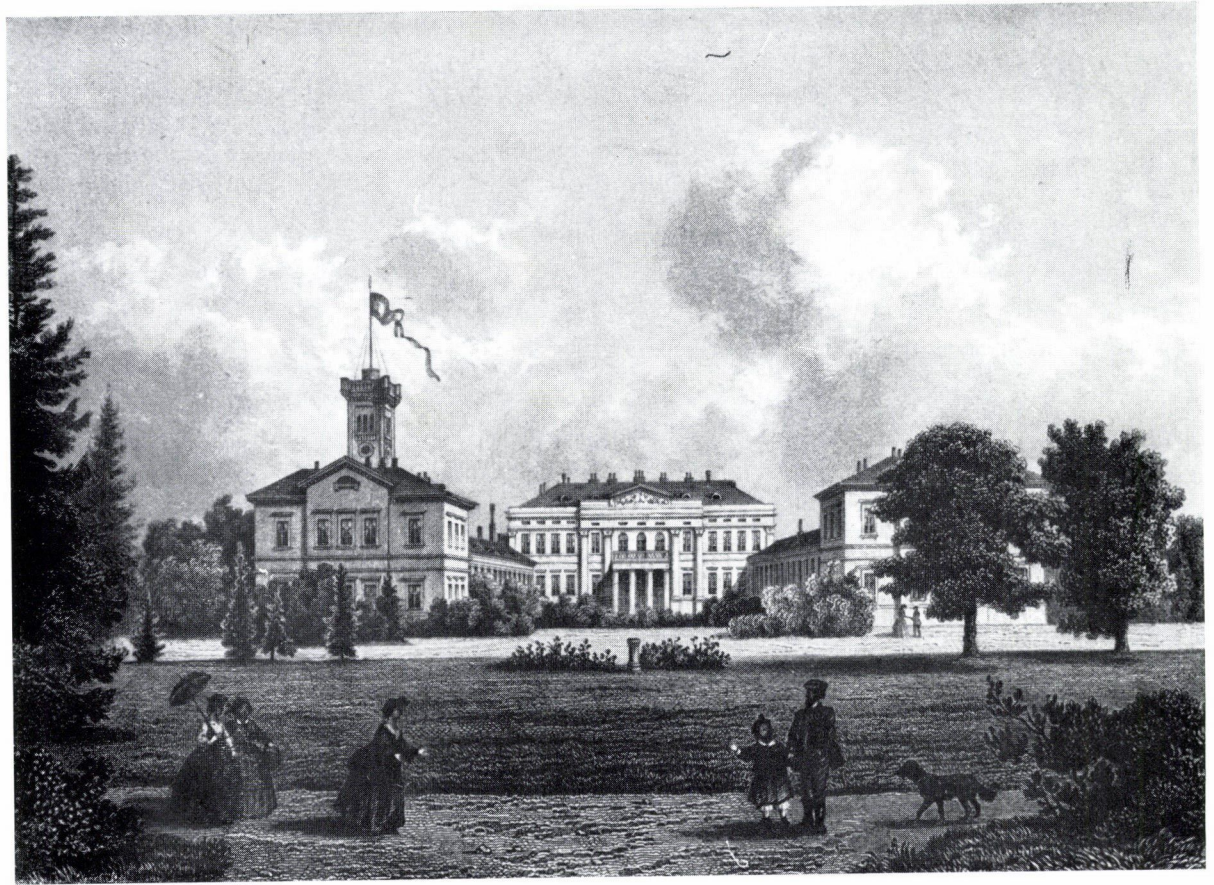
29. Szapolyai János titkos pecsétje, 1537.
(Eszterházy hg-i cs. lt. Rep. 44. f.
D. Nr. 109. p. 108.) Eredeti nagyság
fele.

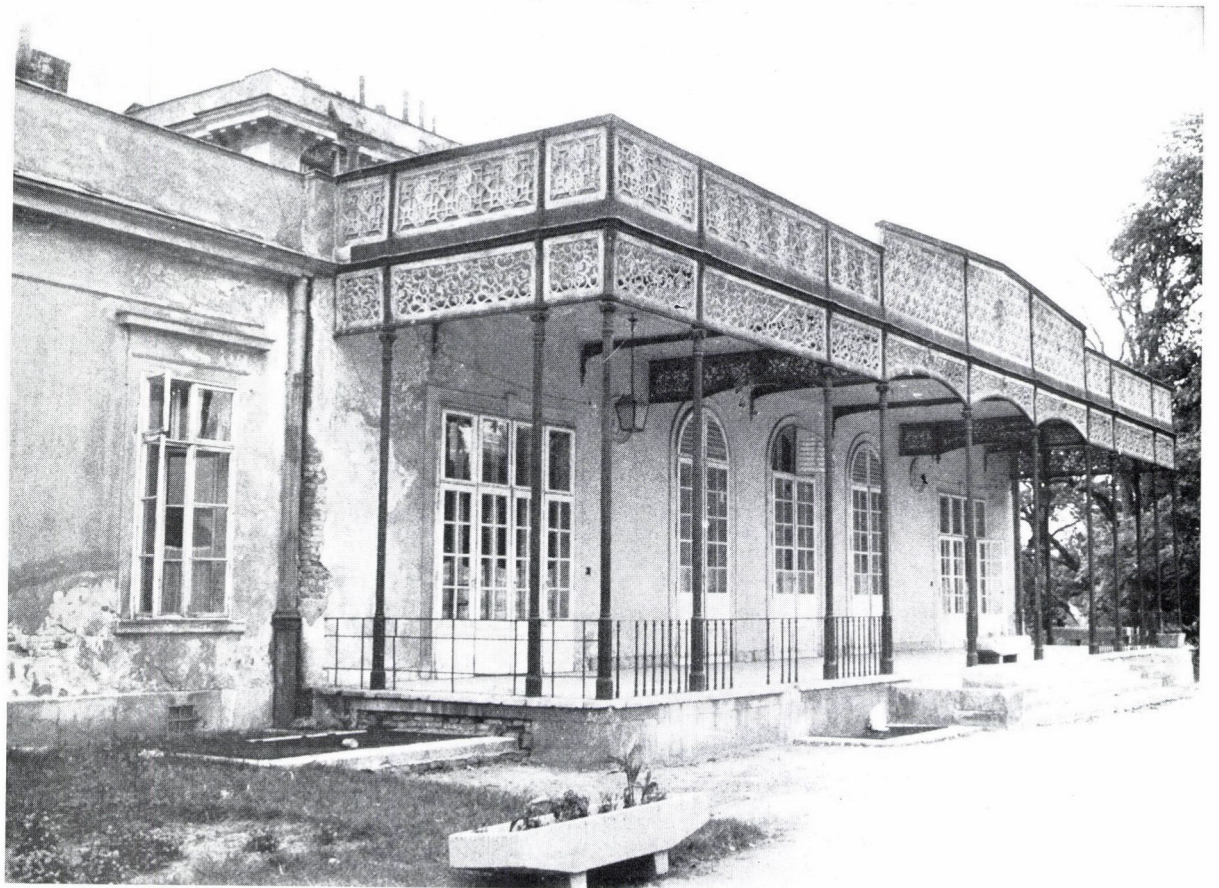
30. Címer-korona Szapolyai János titkos pecsétjén, 1537. (Eszterházy hg-i cs. lt. Rep. 44. f. D.
Nr. 109. p. 108.) (Fotók Makky György)

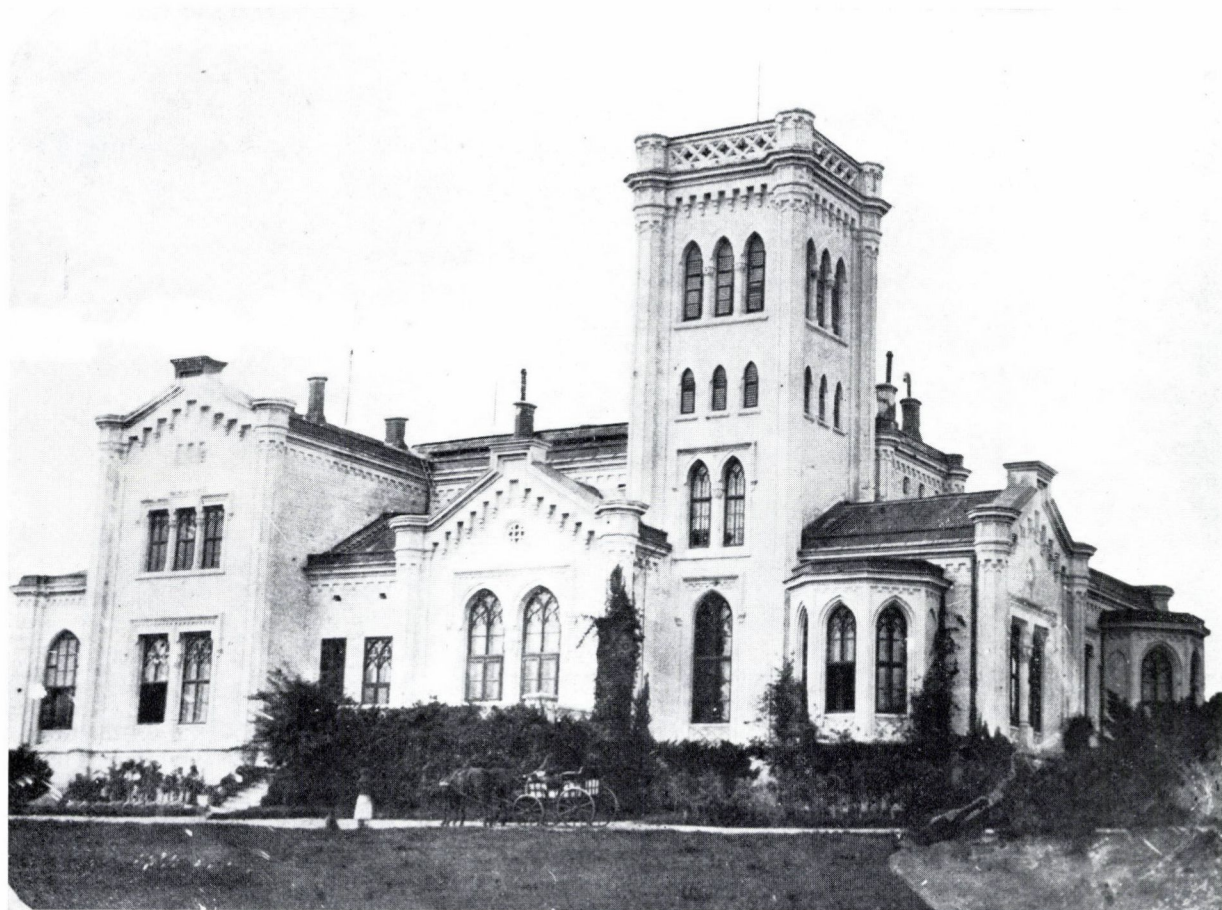
31. Vép, Erdődy-kastély, bejáratí torony. Johann Romano, 1846—47. (1960 körül készült fénykép.)

32. Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, főhomlokzat. Id. Heinrich Koch és Ybl Miklós, 1844—1849. (Múlt századi ábrázolás)

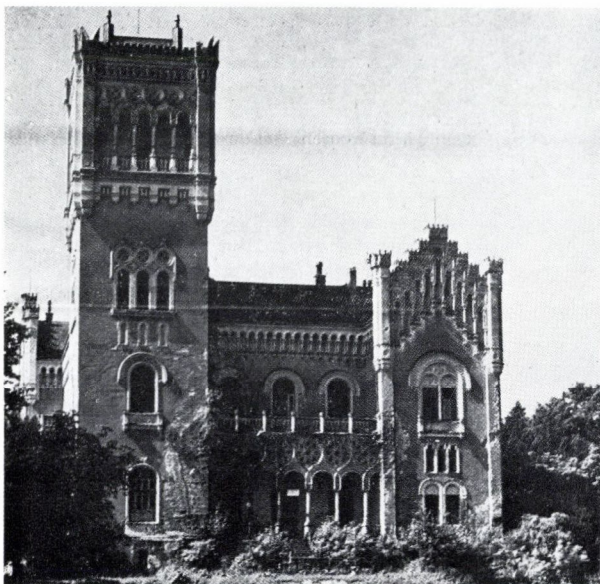
33. Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, veranda a jobb oldalszárnynon. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

34. Nagyhorcsökpuszta (Káloz mellett), Zichy-kastély, főhomlokzat. Ybl Miklós, 1852—55. (II. világiaború előtti felvétel)

35. Nagyhörcsökpuszta (Káloz mellett), Zichy-kastély, oldalhomlokzat. (II. világháború előtti felvétel)

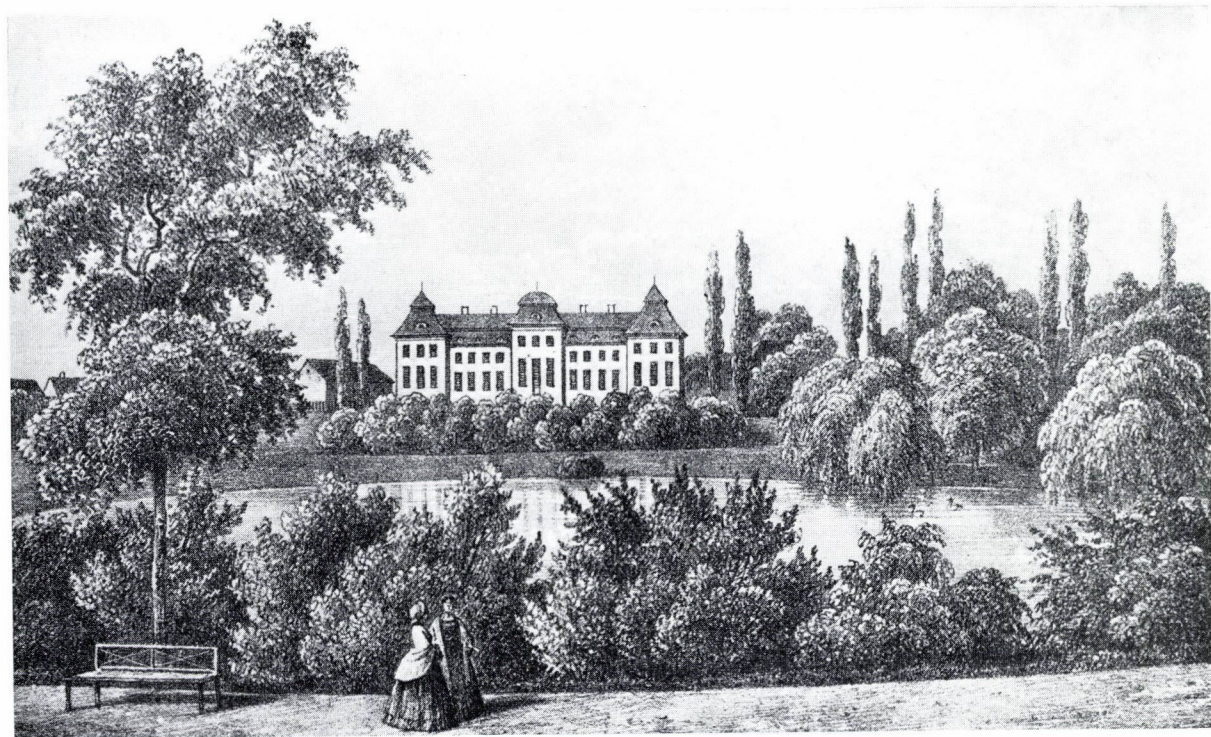
36. Vörösvár (Rotenturm), Erdődy-kastély, főhomlokzat. Weber Antal, elkészült 1862-re. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

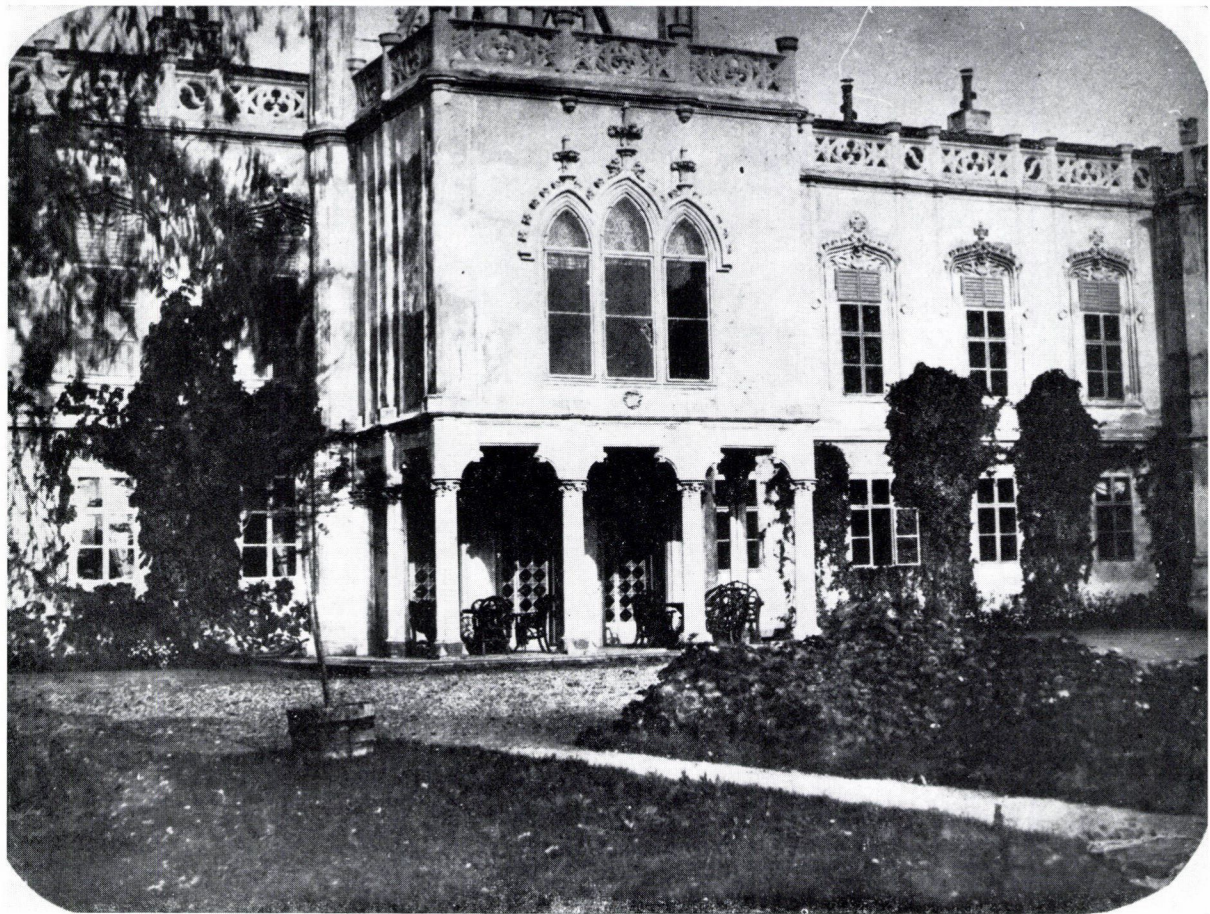
37. Vörösvár (Rotenturm), Erdődy-kastély, az előcsarnok részlete. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

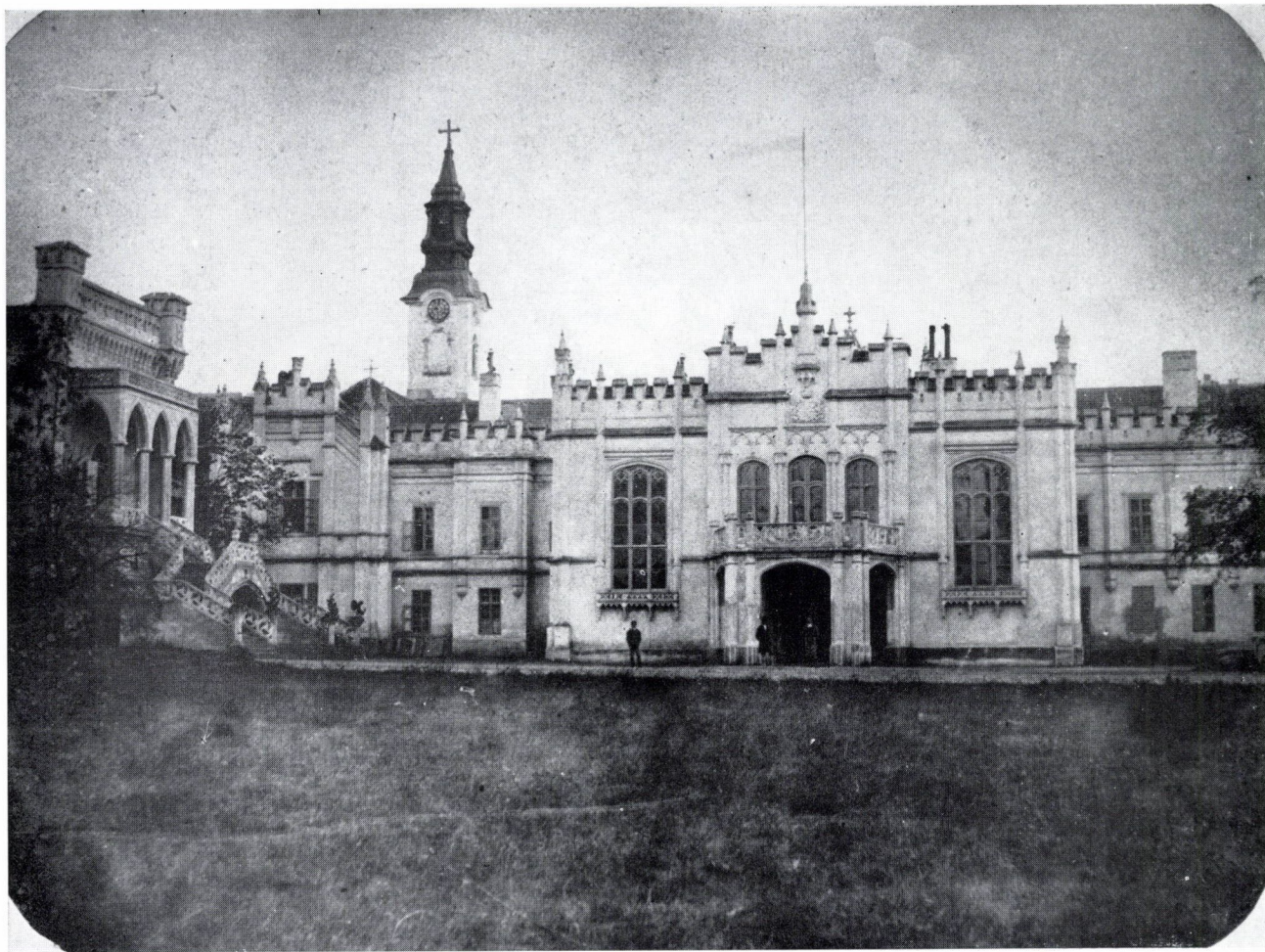
38. Mikosdpuszta, Mikos-kastély. 1860 körül. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

39. Martonvásár, Brunszvik-kastély, a romantikus átalakítás előtti állapot. (Múlt századi ábrázolás)

40. Martonvásár, Brunsvik-kastély, főhomlokzat. Romantikus átépítés 1870 k. (Múlt századi fénykép)

41. Martonvásár, Brunszvik-kastély, a kertre néző hátsó homlokzat. (Múlt századi fénykép)

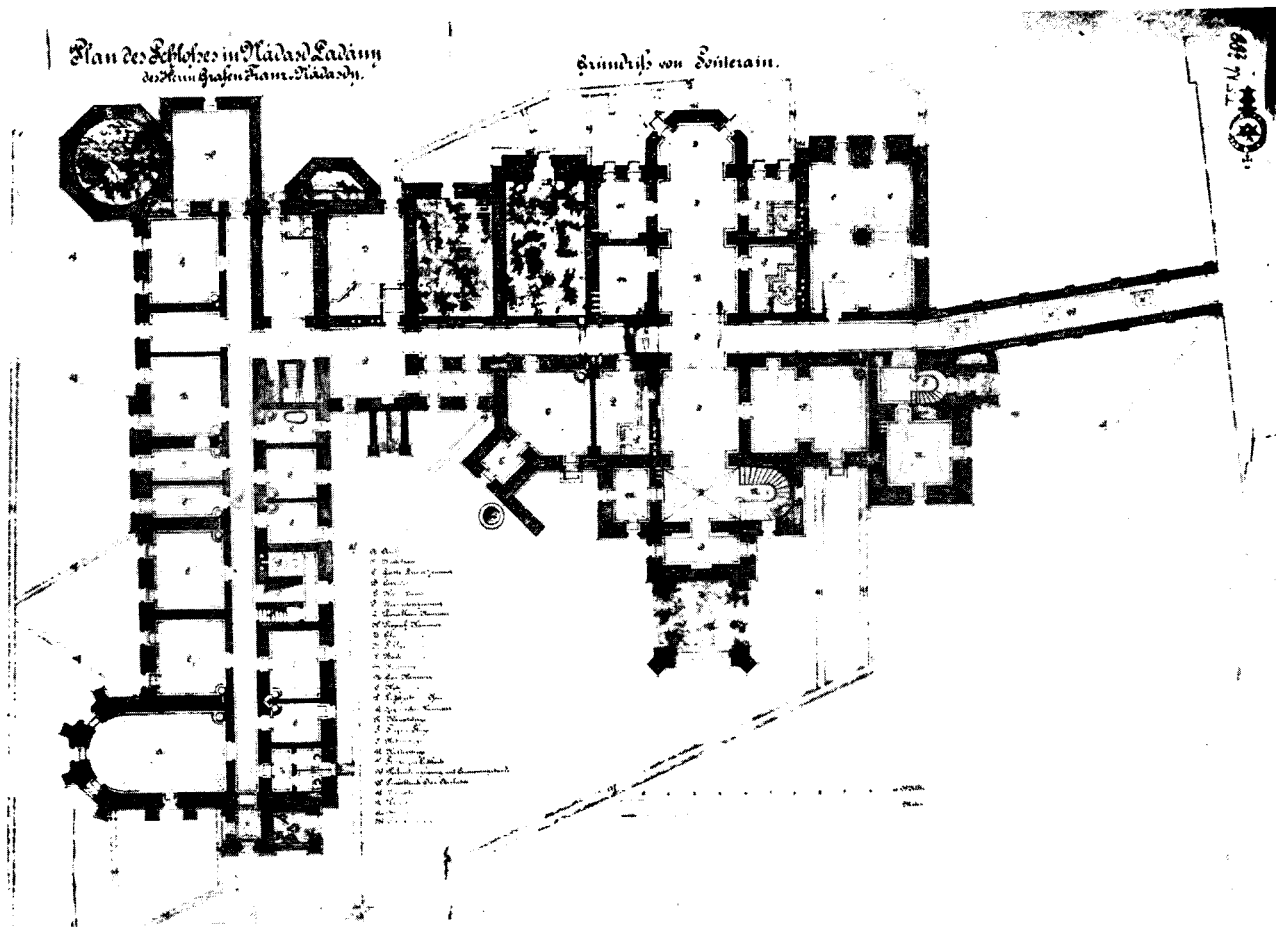
42. Martonvásár, Brunzvik-kastély, a főhomlokzat részlete. (Múlt századi fénykép)

43. Martonvásár, Brunszvik-kastély, lépcsőház. (Fénykép a századforduló idejéből)

44. Martonvásár, Brunszvik-kastély, könyvtár. (Fénykép a századforduló idejéből)

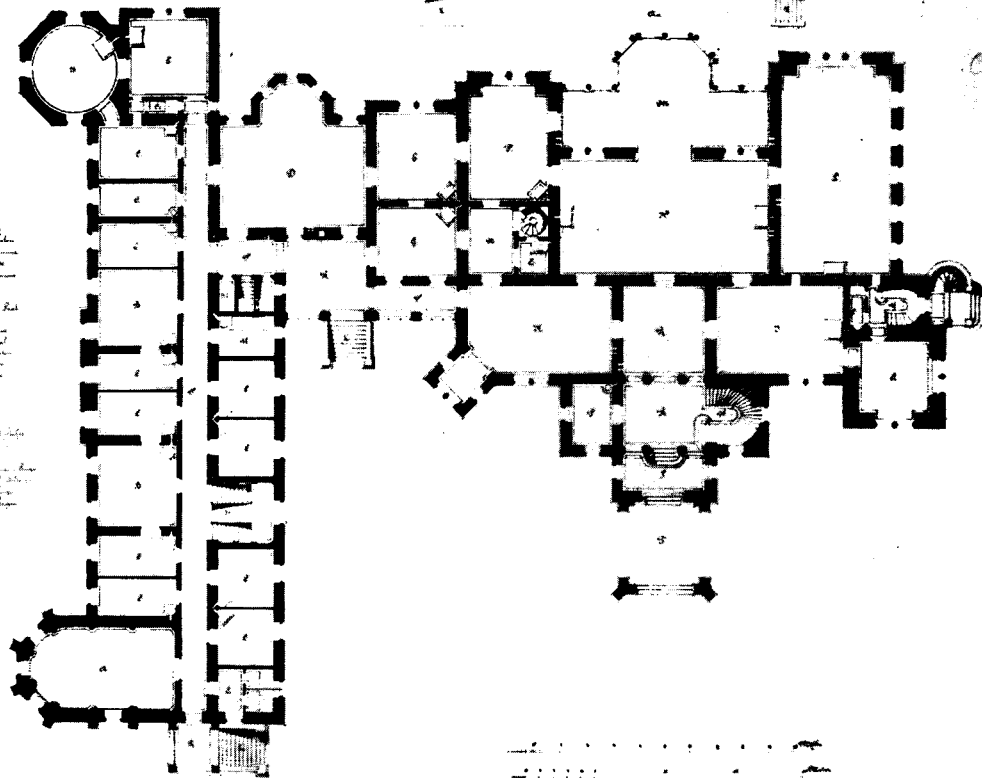

45. Linzbauer István eredeti terve a nádasszládányi kastélyhoz: a pince alaprajza

Plan des Schlosses im Nadasdladany.
in dem Graubunten, Steyer.

Grundriß von Festerre.

1. Kuchel
2. Kuchel
3. Kuchel
4. Kuchel
5. Kuchel
6. Kuchel
7. Kuchel
8. Kuchel
9. Kuchel
10. Kuchel
11. Kuchel
12. Kuchel
13. Kuchel
14. Kuchel
15. Kuchel
16. Kuchel
17. Kuchel
18. Kuchel
19. Kuchel
20. Kuchel
21. Kuchel
22. Kuchel
23. Kuchel
24. Kuchel
25. Kuchel
26. Kuchel
27. Kuchel
28. Kuchel
29. Kuchel
30. Kuchel
31. Kuchel
32. Kuchel
33. Kuchel
34. Kuchel
35. Kuchel
36. Kuchel
37. Kuchel
38. Kuchel
39. Kuchel
40. Kuchel
41. Kuchel
42. Kuchel
43. Kuchel
44. Kuchel
45. Kuchel
46. Kuchel
47. Kuchel
48. Kuchel
49. Kuchel
50. Kuchel
51. Kuchel
52. Kuchel
53. Kuchel
54. Kuchel
55. Kuchel
56. Kuchel
57. Kuchel
58. Kuchel
59. Kuchel
60. Kuchel
61. Kuchel
62. Kuchel
63. Kuchel
64. Kuchel
65. Kuchel
66. Kuchel
67. Kuchel
68. Kuchel
69. Kuchel
70. Kuchel
71. Kuchel
72. Kuchel
73. Kuchel
74. Kuchel
75. Kuchel
76. Kuchel
77. Kuchel
78. Kuchel
79. Kuchel
80. Kuchel
81. Kuchel
82. Kuchel
83. Kuchel
84. Kuchel
85. Kuchel
86. Kuchel
87. Kuchel
88. Kuchel
89. Kuchel
90. Kuchel
91. Kuchel
92. Kuchel
93. Kuchel
94. Kuchel
95. Kuchel
96. Kuchel
97. Kuchel
98. Kuchel
99. Kuchel
100. Kuchel

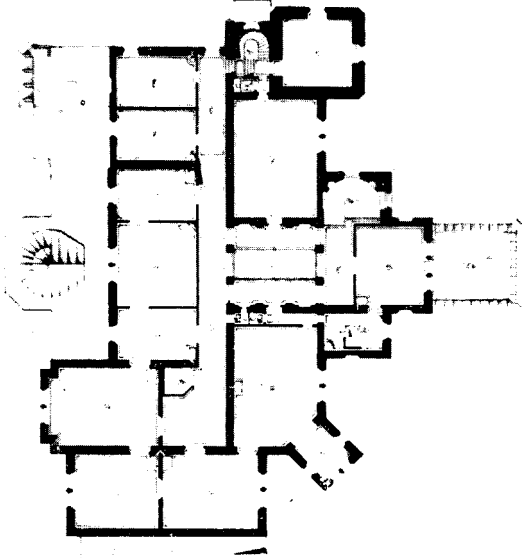
46. Linzbauer István eredeti terve a nádasdladányi kastélyhoz: a földszint alaprajza

Plan de S. Péter megladástól
az építész István Székely

1. A. A. A.

Építész István Székely

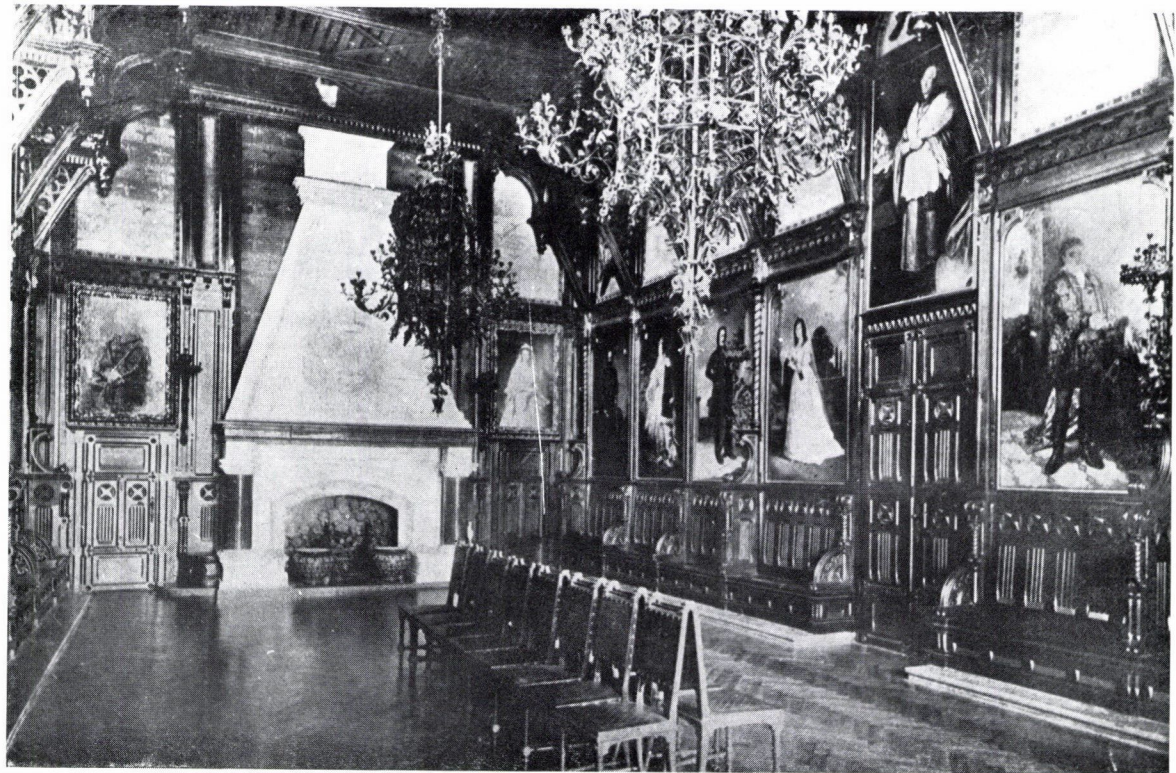
47. Linnbauer István eredeti terve a nádaszládányi kasszélyhoz: az I. emelet alaprajza

48. Nádasdladány, Nádasdy-kastély, főhomlokzat. Linzbauer István, 1873—76. (II. világháború előtti felvétel)

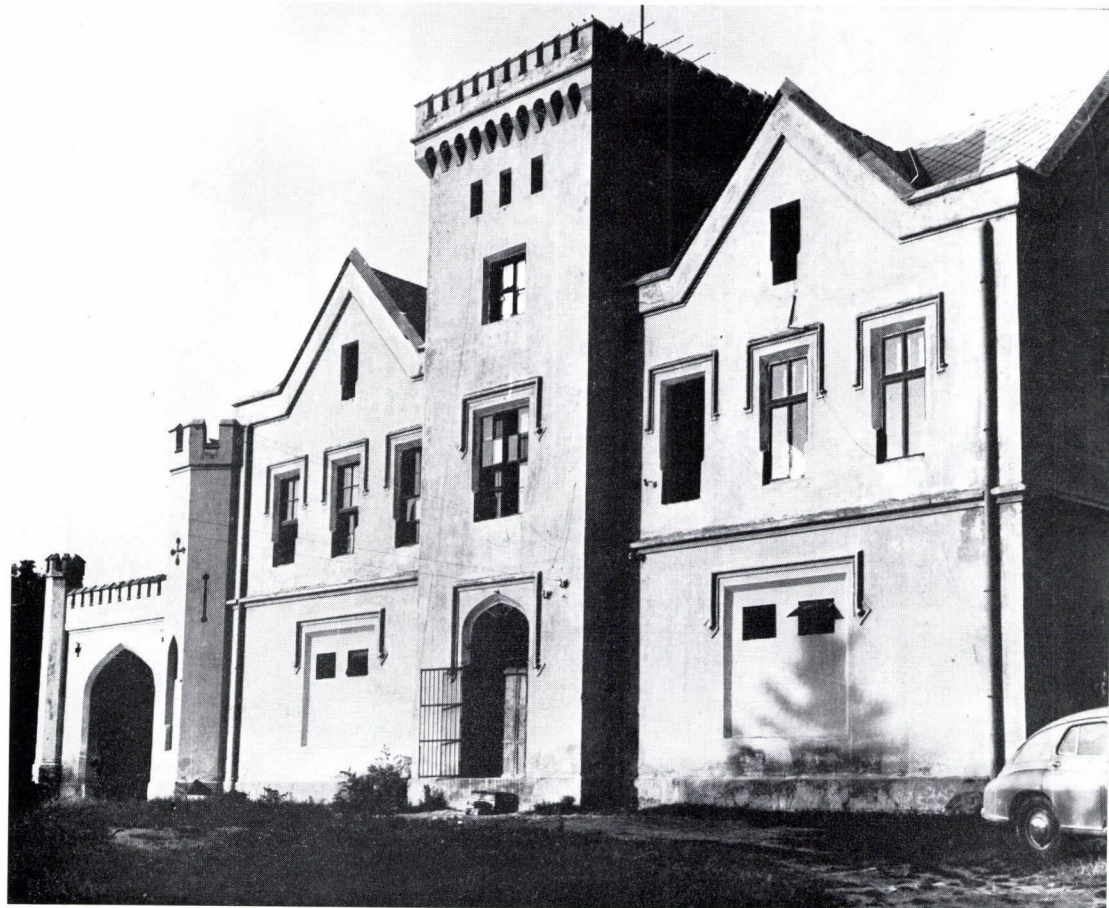
49. Nádasdladány, Nádasdy-kastély, a hátsó homlokzat részlete. (II. világháború előtti felvétel)

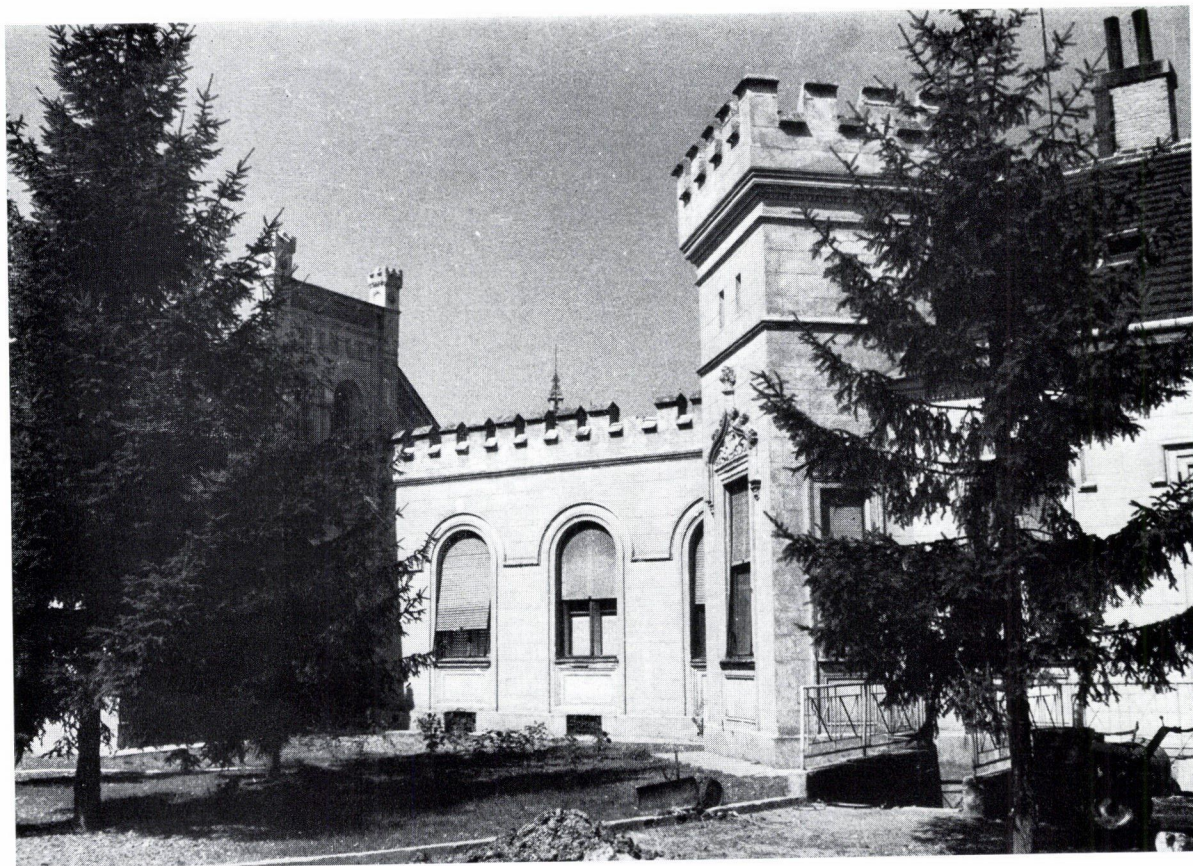
50. Nadasdladány, Nadasdy-kastély, az ún. ősök terme. Belső kialakítás: Hauszmann Alajos, 1880 k.
(Fénykép a századforduló idejéből)

51. Mihályi, Dóry-kastély. Romantikus átalakítás az 1860-as években. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

52. Somlószőlős, Zichy-kastély. Romantikus átalakítás az 1850–60-as években. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

53. Tordas, Batthyány-kastély. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

54. Gyarmatpuszta, a Sándor család vadászkastélya. (Vízfestmény a századforduló idejéből)

55. Zsenye, Bezerédj-udvarház. Bezerédj Elek, 1867. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

56. Bogát (ma Szombathelyhez tartozik), Festetics-kastély. Átépités 1856 és 1860 között. (Fénykép a századforduló idejéből)

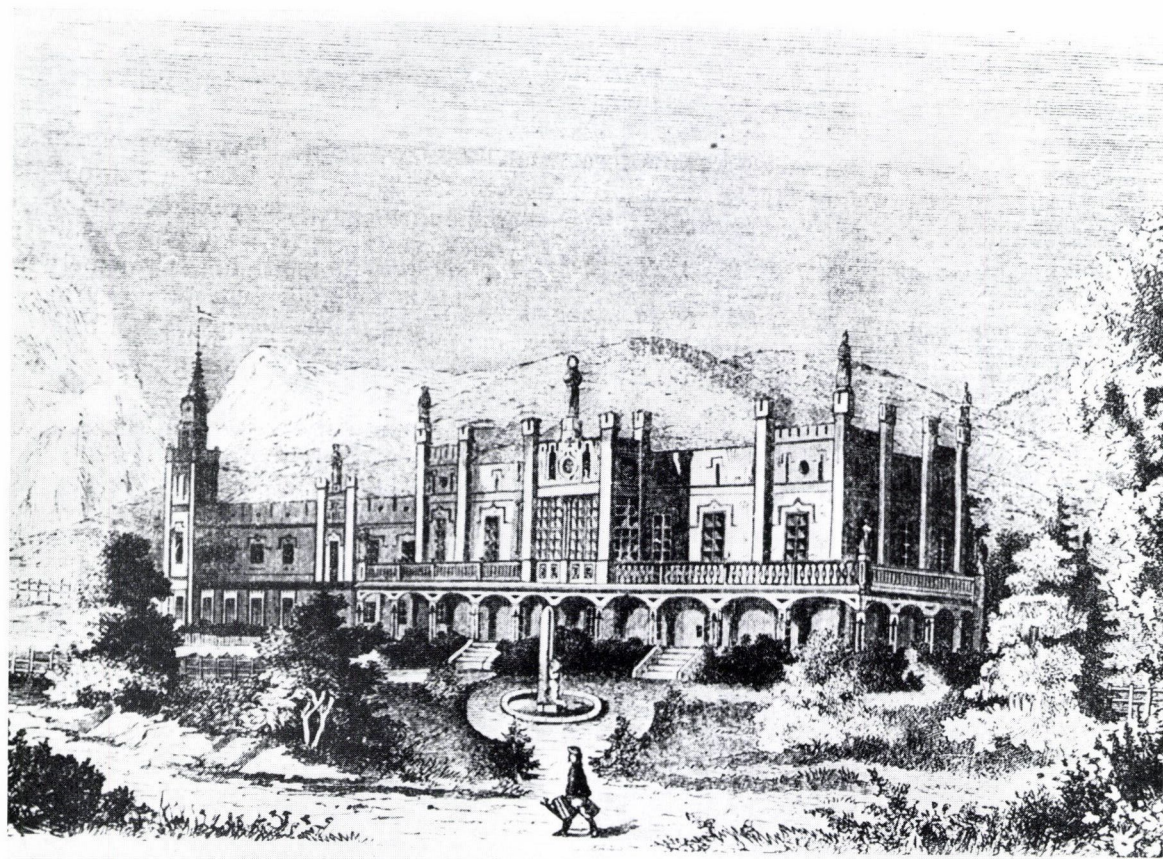
57. Bogát, Festetics-kastély, zárt veranda és üvegház. (Fénykép a századforduló idejéből)

58. Bakonyszentlászló, Eszterházy-kúria. 1850-es évek második fele. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

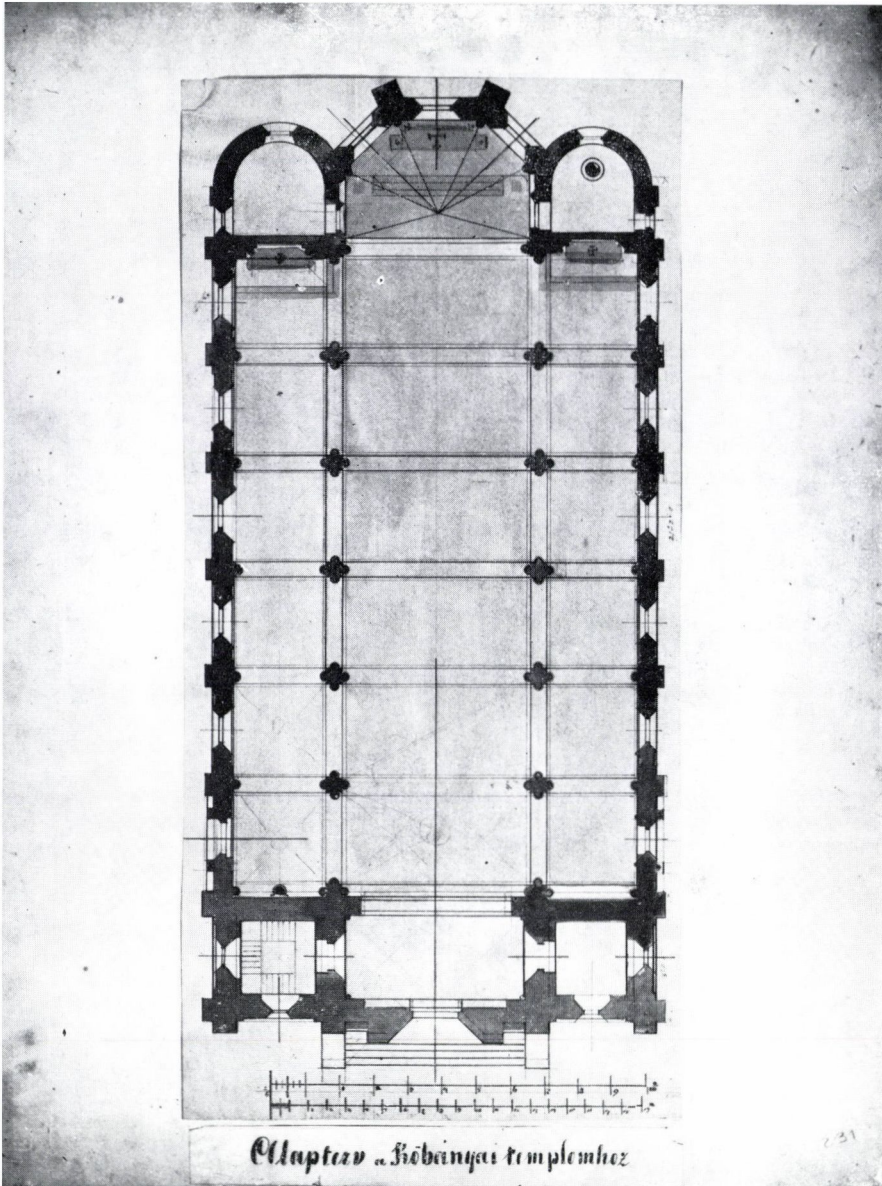
59. Szombathely, Bagolyvár. 1840-es évek. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

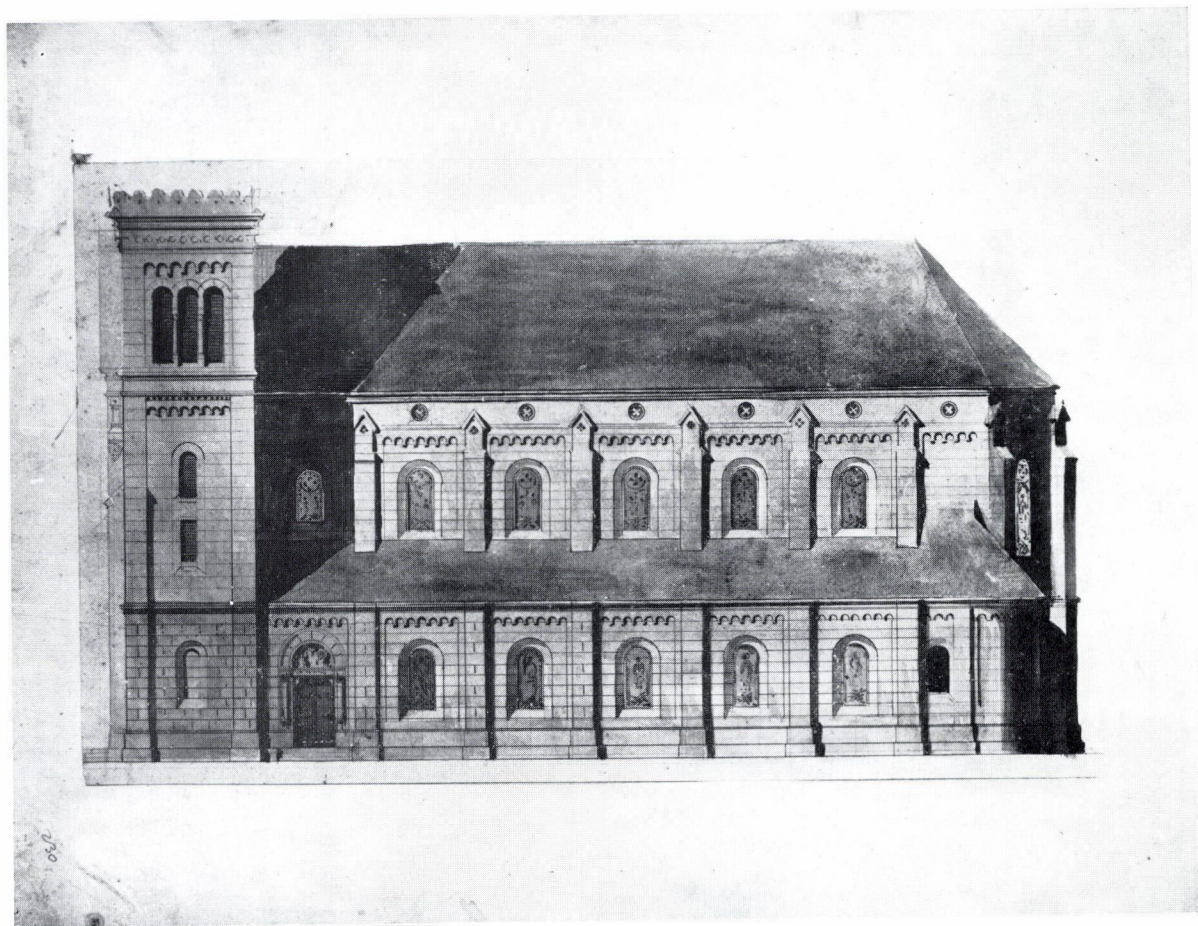
60. Csopak, Ranolder villa. Szentirmay (Schornbeck) József, 1860. (Múlt századi ábrázolás)

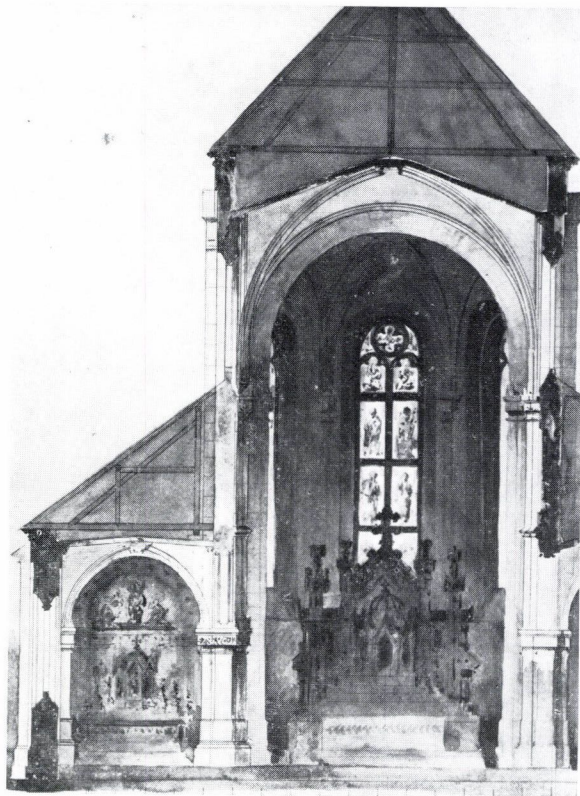
61. Pilismarót, Heckenast-villa, 1850 k. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

62. Feszty Frigyes 1884-ben készült terve: földszinti alaprajz

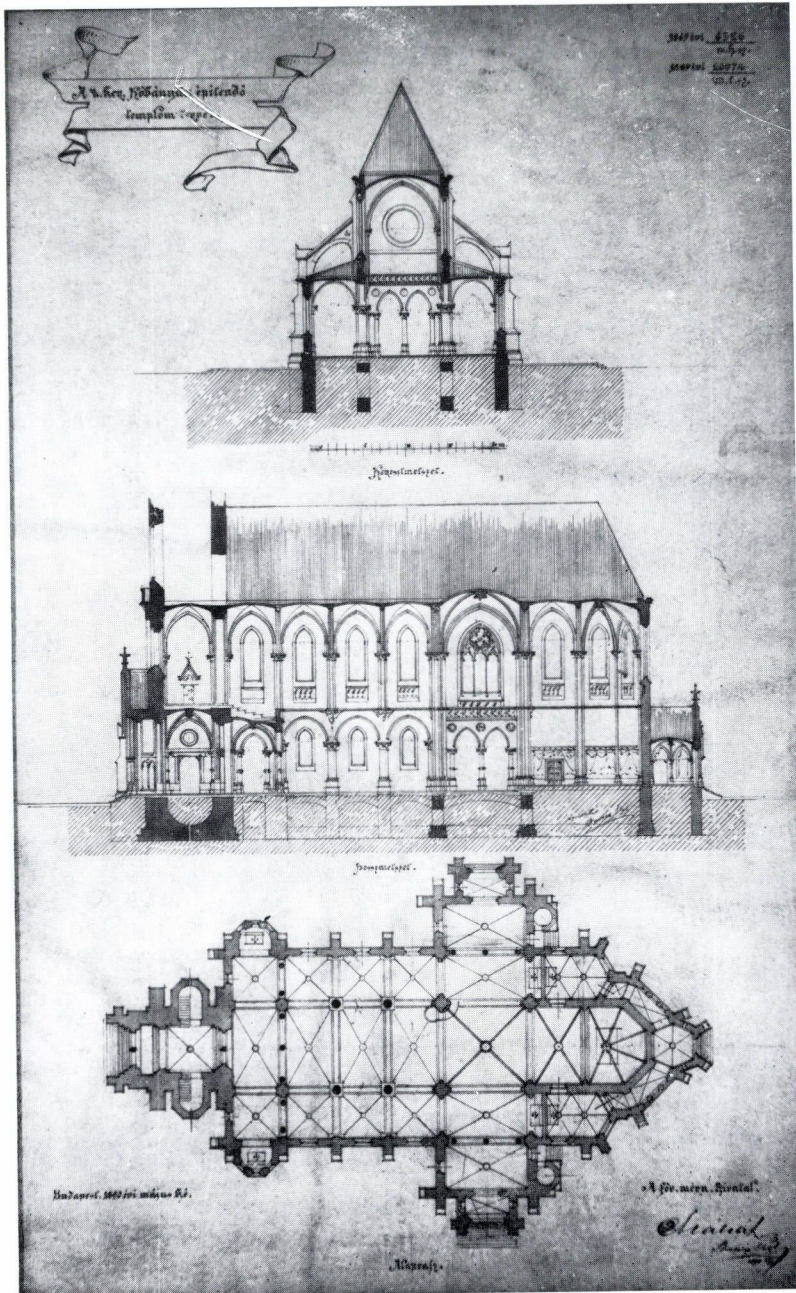
63. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: oldalhomlokzat

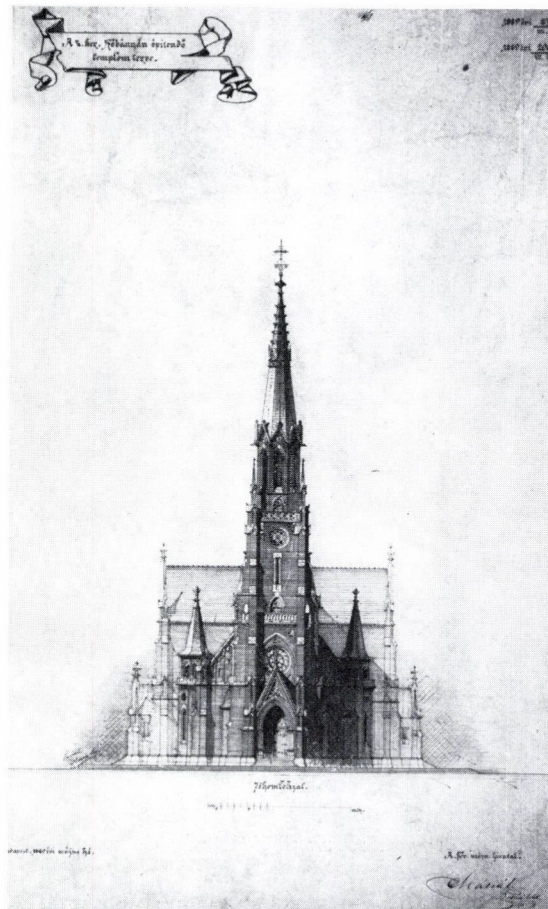
64. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: metszet

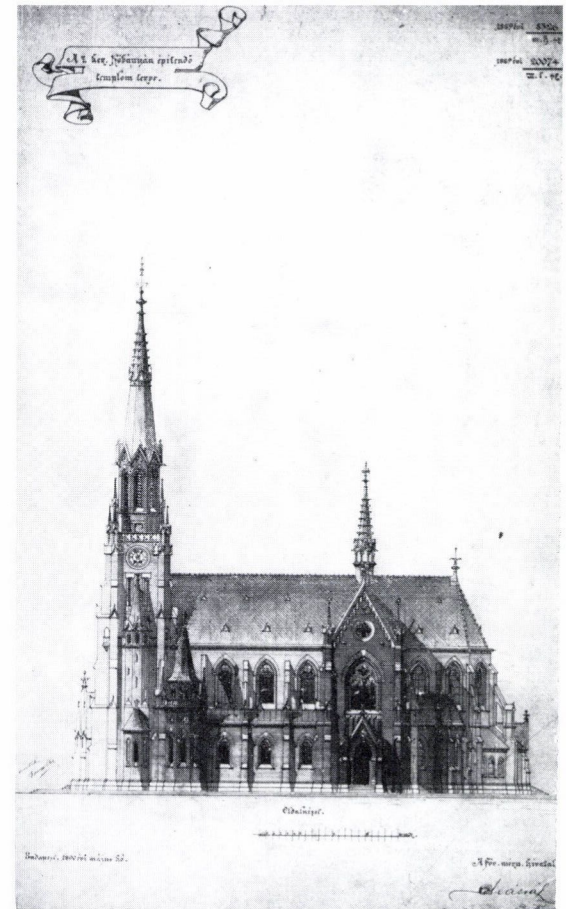
65. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: belső részlet

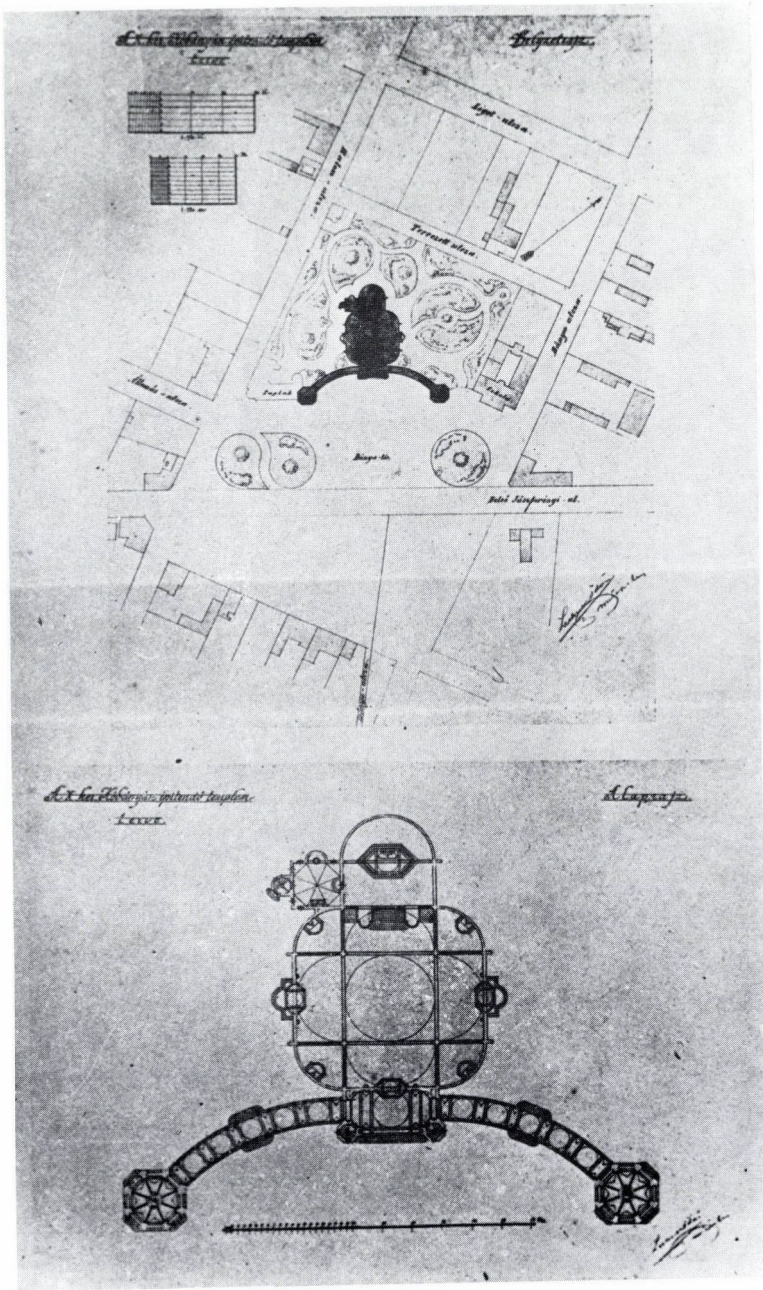
66. Barcsa Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: alaprajz és metszetek

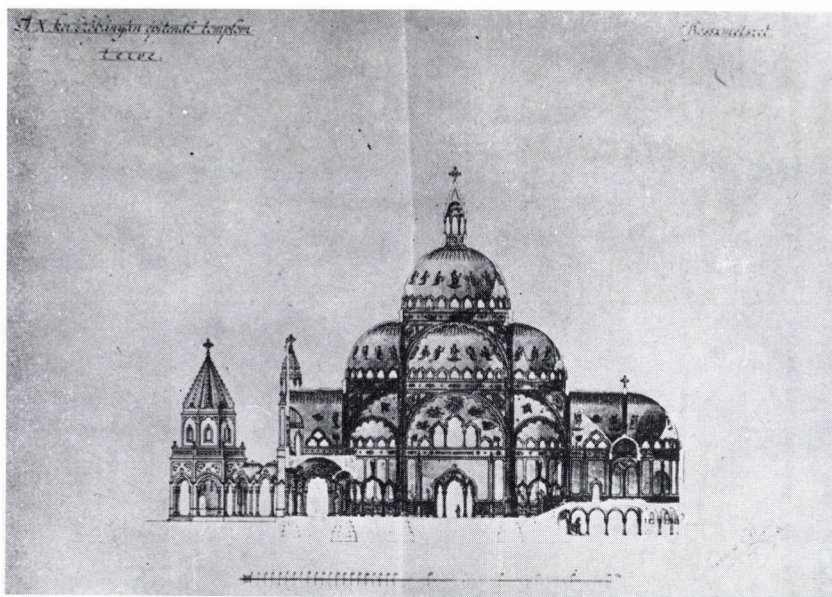
67. Barca Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: főhomlokzat

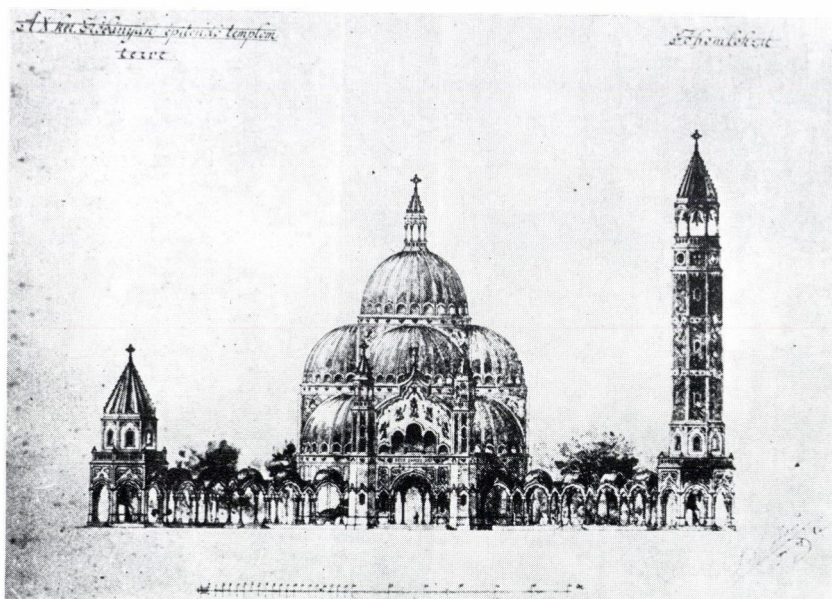
68. Barca Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: oldalhomlokzat

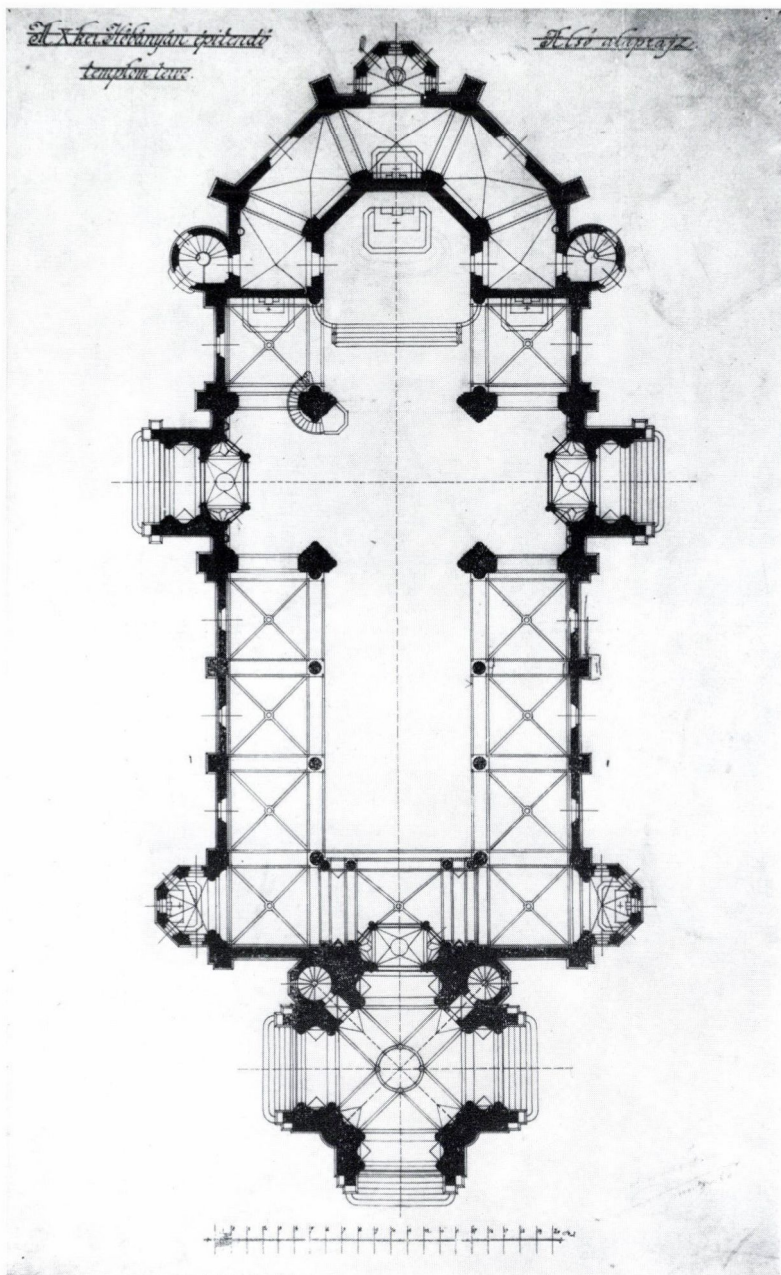
69. Lechner Ödön 1891/92 fordulóján készült első, visszautasított terve: helyszínrajz és alaprajz

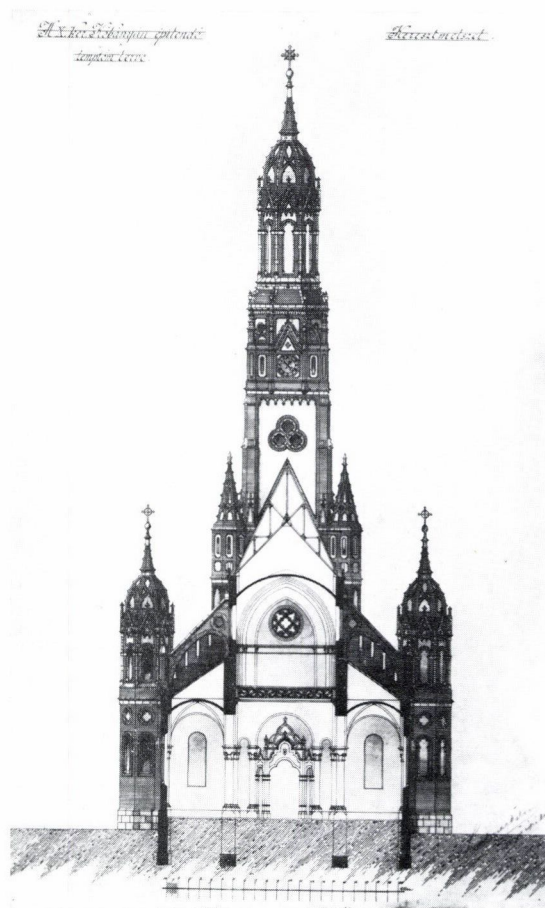
70. Lechner Ödön 1891/92 fordulóján készült első, visszautasított terve: metszet

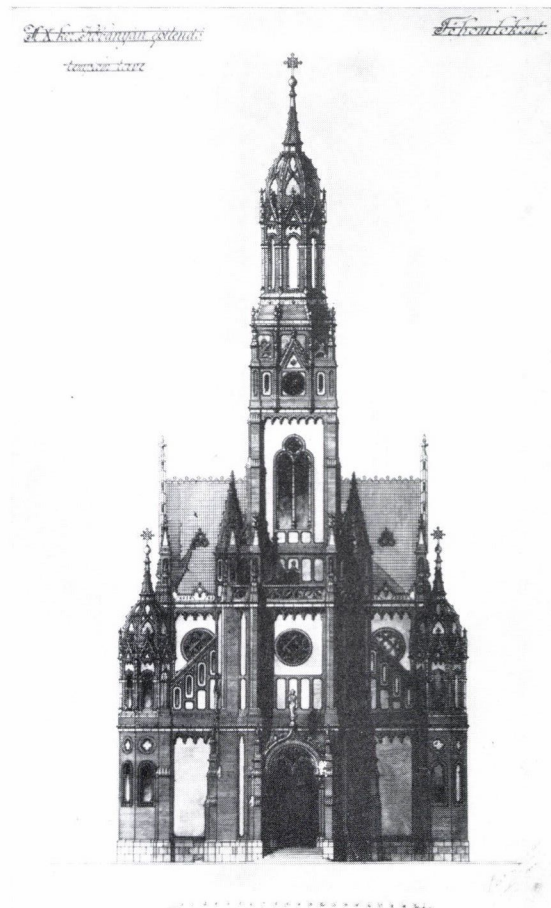
71. Lechner Ödön 1891/92 fordulóján készült első, visszautasított terve: főhomlokzat

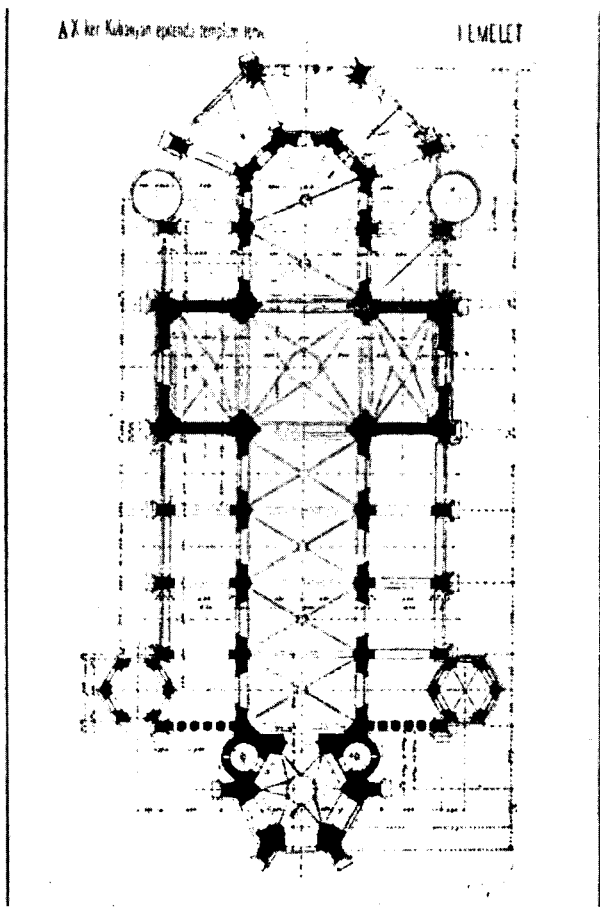
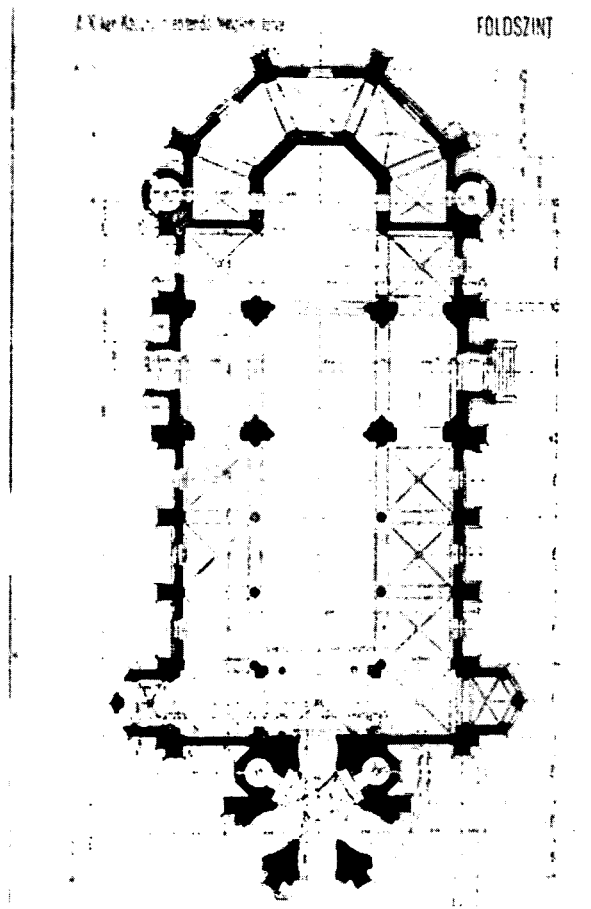
72. Lechner Ödön 1892/93 fordulóján készült második, visszautasított terve: alaprajz

73. Lechner Ödön 1892/93 fordulóján készült második, visszautasított terve: metszet

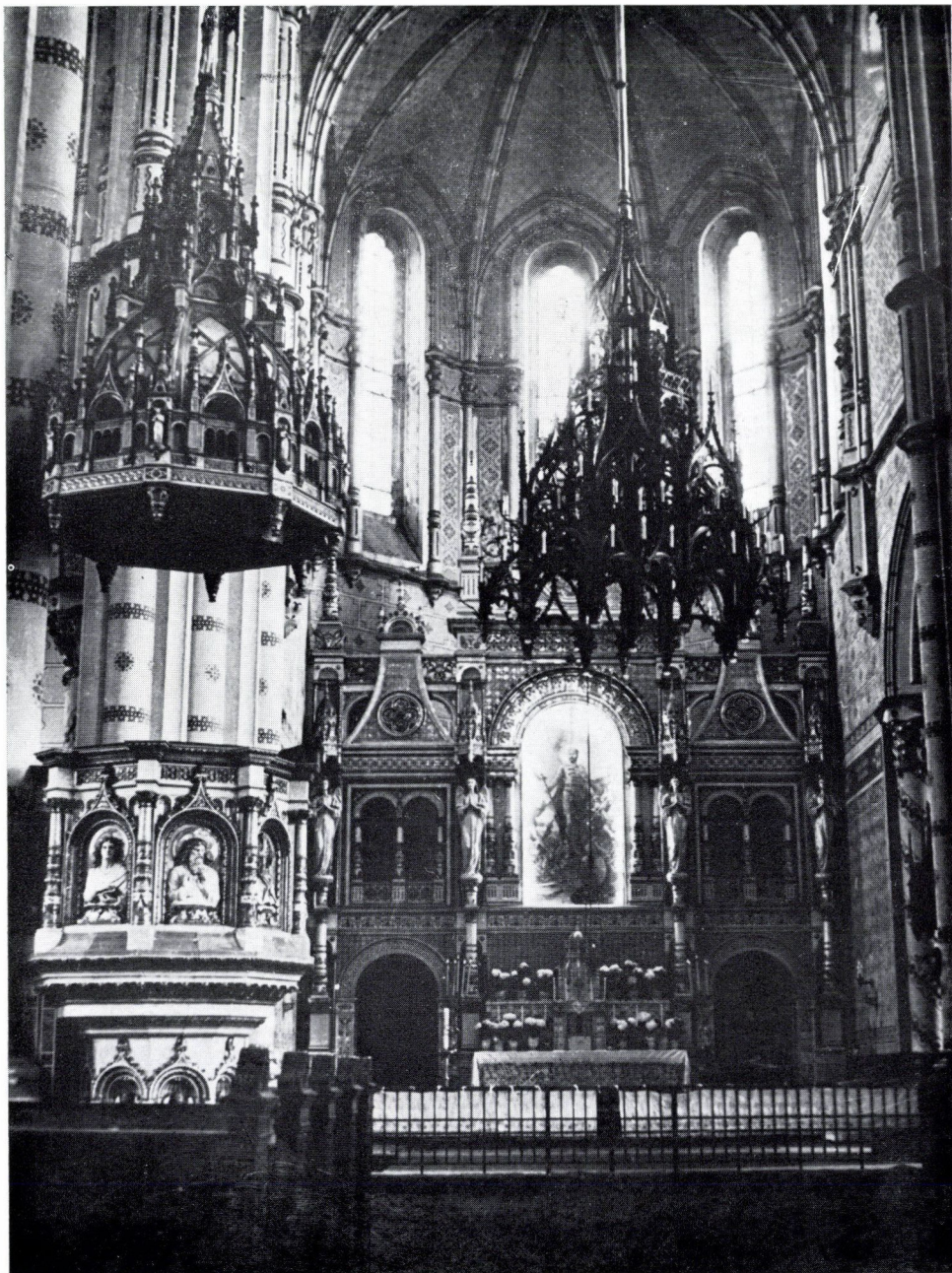
74. Lechner Ödön 1892/93 fordulóján készült második, visszautasított terve: főhomlokzat

75. Lechner Ödön 1893 nyarán készült harmadik, elfogadott terve: alaprajzok

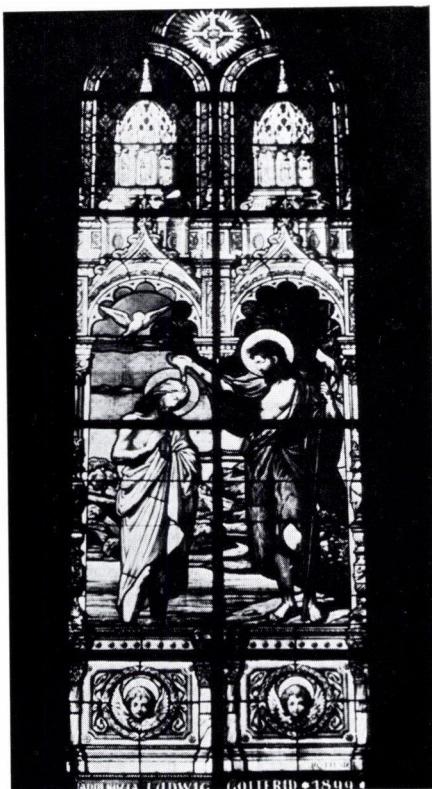
76. Az épület 1897 körül. Fotó Klösz.

77. Belső kép a főoltárral. Ismeretlen szerző felvétele. BTM Várostart. Oszk. fototára

78. A főhajó a szentély felől. Ismeretlen szerző felvétele. BTM Várostart. Osz. fototára

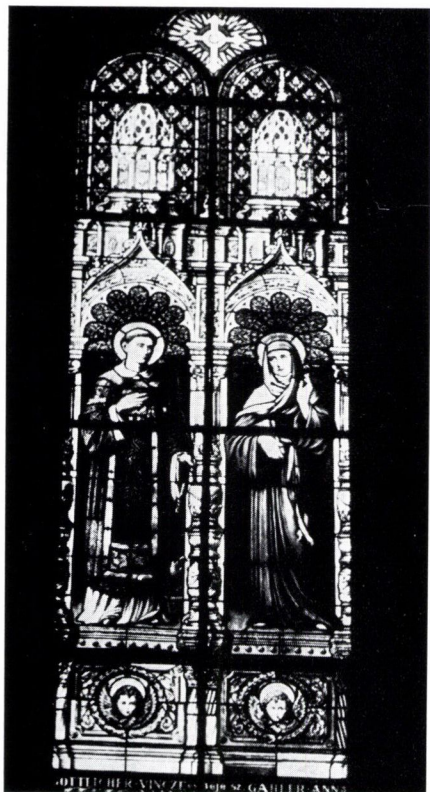
79. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Krisztus megkeresztelése). Készítette Róth Miksa

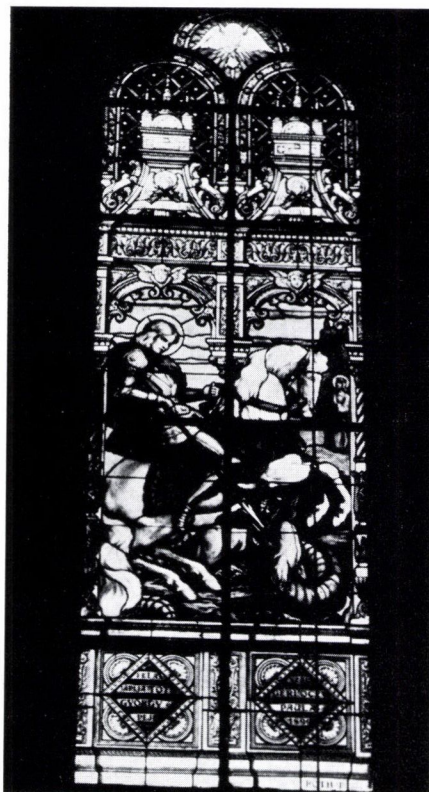
80. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Angyali üdvözlés). Készítette Róth M.

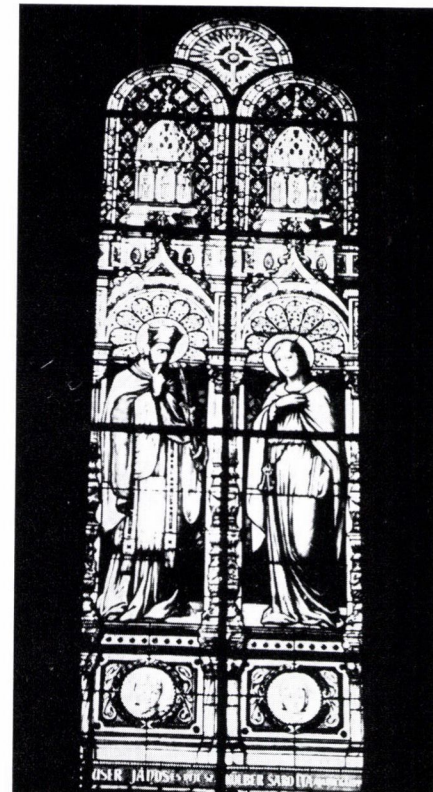
81. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Szt. László vízfakasztása). Készítette Róth M.

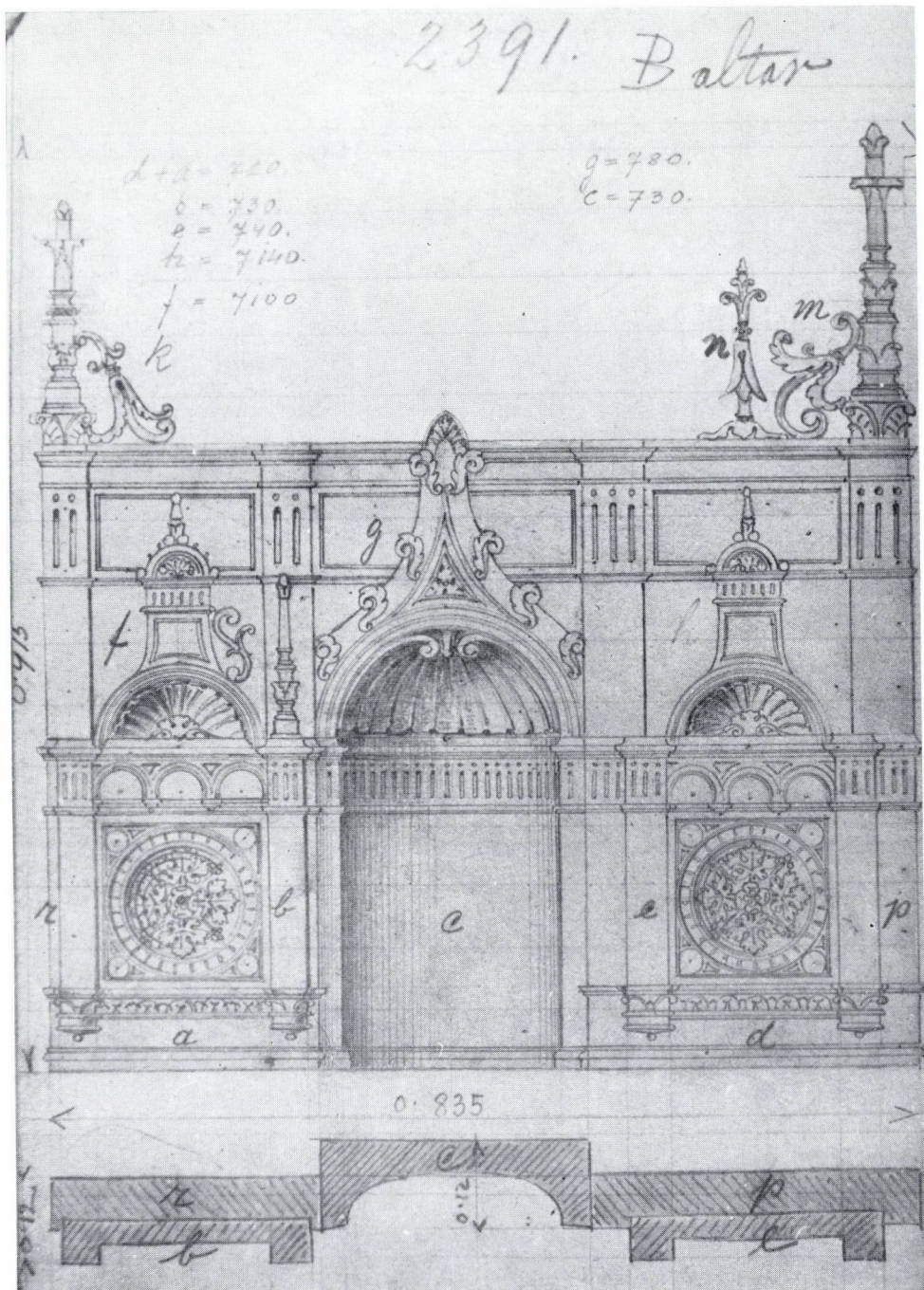
82. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Szt. Vince és Szt. Anna). Készítette Róth M.

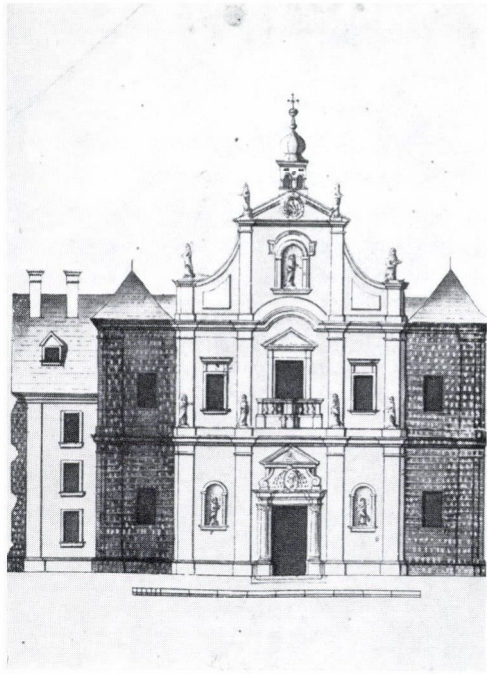
83. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Szt. György)
Készítette Róth M.

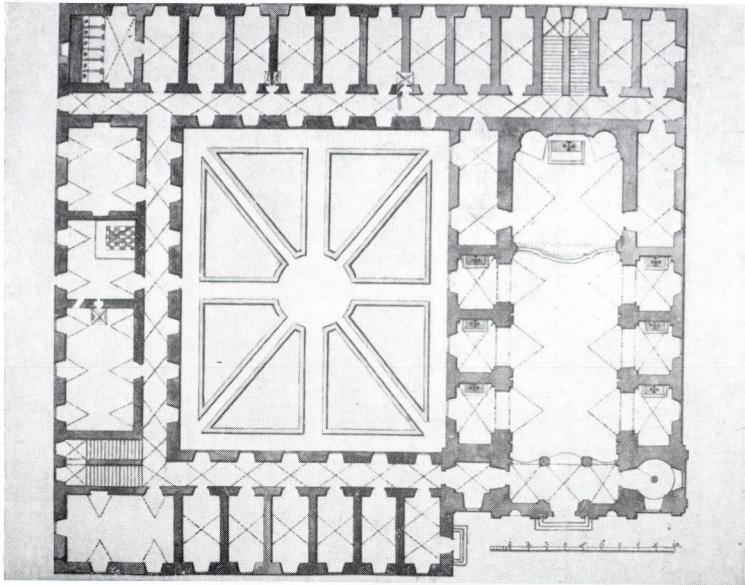
84. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Nep. Szt. János és Szt. Sarolta). Készítette Róth M.

85. Tandor Ottó terve nyomán — az egyik mellékoltár megmintázásához — készített műhelyrajz. Finomkerámiaipari Művek, Pécs

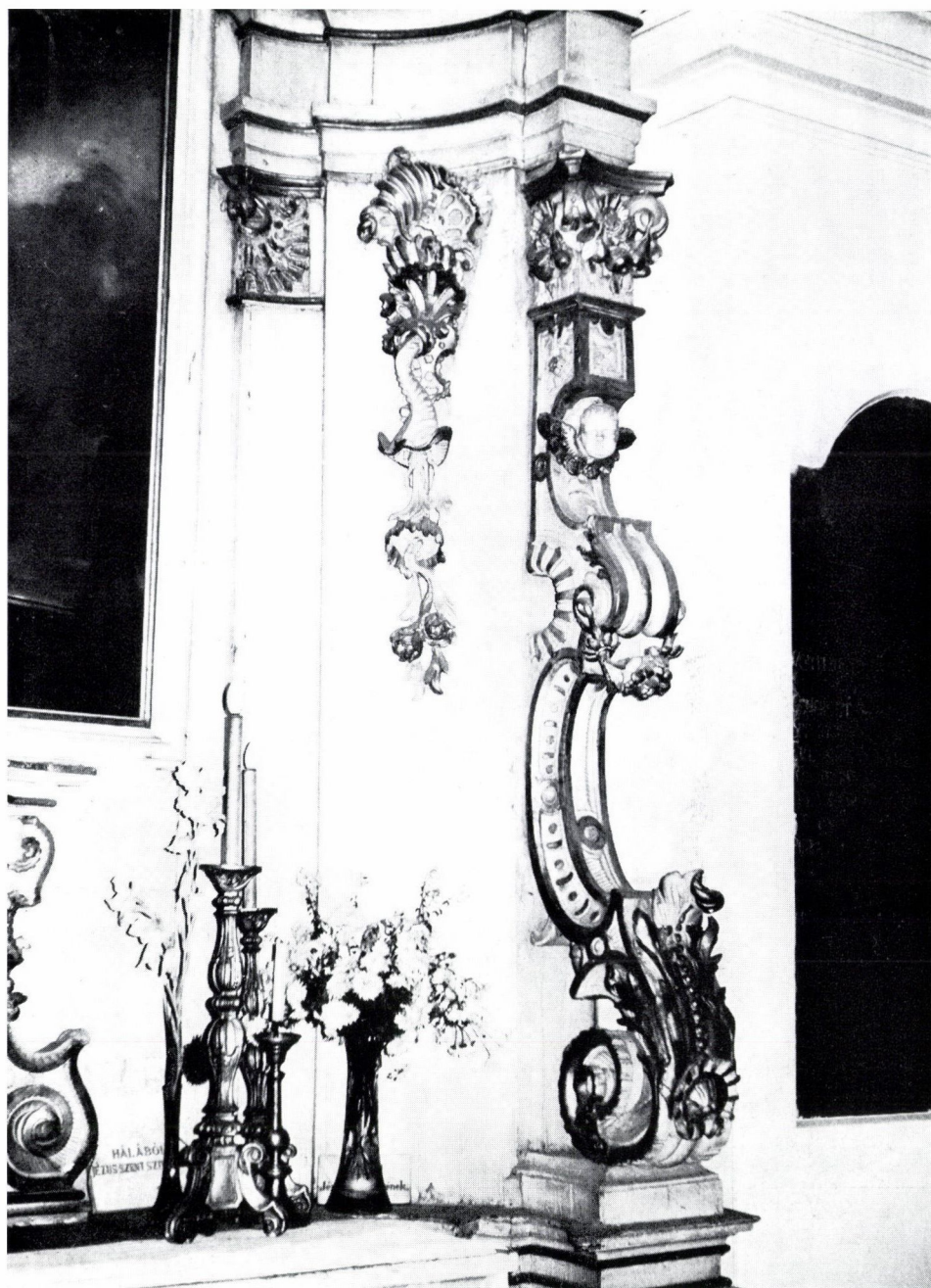
86. Debrecen.
Szent Anna templom.
Homlokzat-terv

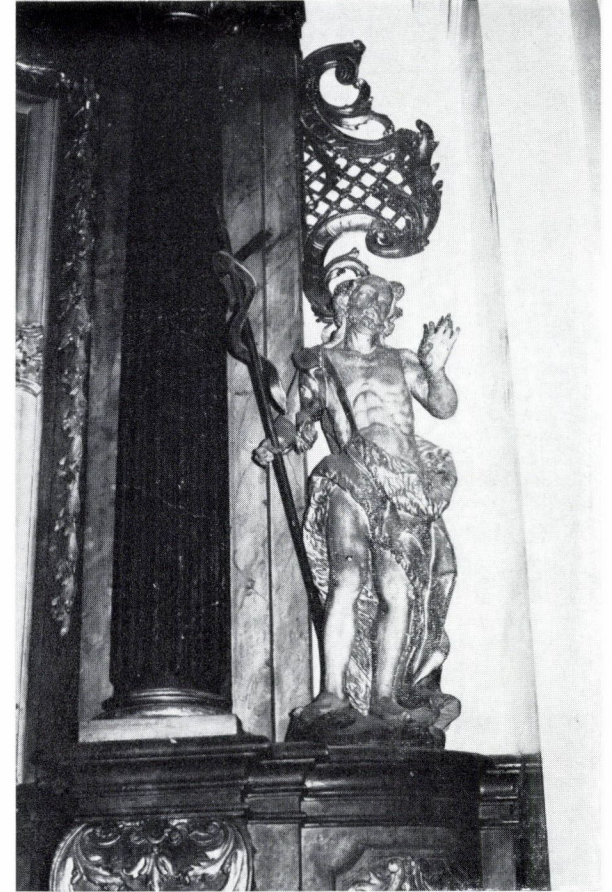
87. Debrecen. Szent Anna templom. Alaprajz

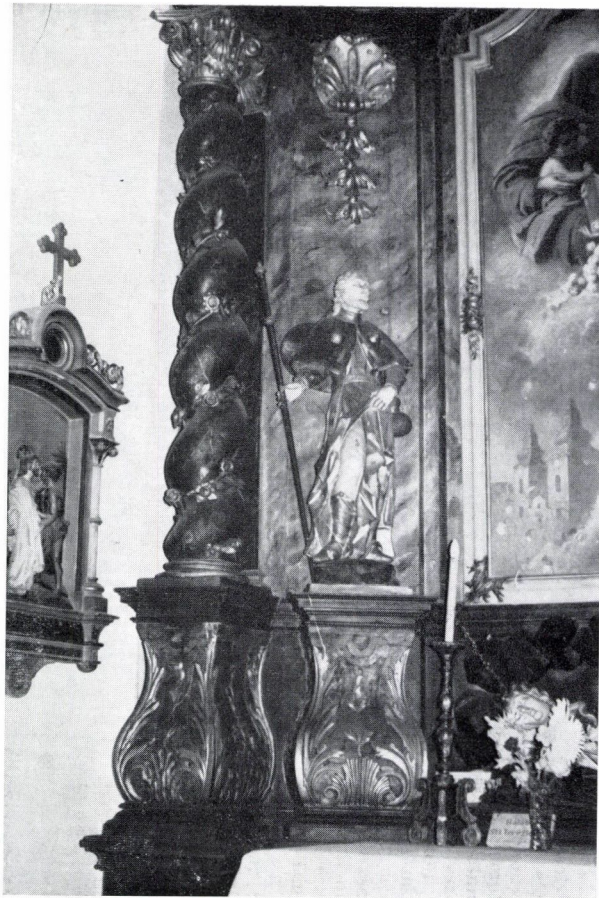
88. Debrecen. Szent Anna templom. Főoltár.

89. Debrecen. Szent Anna templom. Részlet a Szentháromság oltárról.

90. Debrecen. Szent Anna templom. Részletek a Szent József oltárról

91. Debrecen. Szent Anna templom. Részletek a Szent Teréz oltárról

92. Debrecen Szent Anna templom. Részlet az Immaculata oltárról.

93. Debrecen. Szent Anna templom, Részlet a Kalazánci Szent József oltárról.

94. Debrecen. Szent Anna templom. Részlet az Immaculata oltárról

ARS
HUNGARICA
1980/2

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ARS HUNGARICA

SZERKESZTI
AZ IGAZGATÓ TANÁCS

1980

VIII. ÉVFOLYAM
2. SZÁM

FELELŐS SZERKESZTŐ
TÍMÁR ÁRPÁD

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1014 BUDAPEST I., URI U. 62.

ARS HUNGARICA

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN OF THE
INSTITUTE OF
ART HISTORY OF THE
HUNGARIAN ACADEMY OF
SCIENCES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1981

HU ISSN 0133–1531

Megjelenik évente kétszer

Megvásárolható az Akadémiai Könyvesboltban 1052. Budapest V. Váci utca 22.
és az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán 1054. Budapest V. Alkotmány utca 21.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

Printed in Hungary – 81.9651 Akadémiai Nyomda, Budapest

TARTALOM

Marosi Ernő: Dercsényi Dezső köszöntése	191
Dávid László: Nagyalambfalva temploma és a középkori székelyföldi művészet	195
Szmodisné Eszláry Éva: Későreneszánsz falfestészetünk három jelentős emlékééről	205
Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. VIII. közlemény	217
Szvoboda Gabriella: A Pesti Műegylet megalakulása és első kiállítása 1840-ben	281
Štraus, Tomáš: A modernizmus szlovák változata	323
Borghida István: Gallasz Nándor	333

TÁJÉKOZÓDÁS

Szemle	341
--------	-----

CONTENTS

Marosi, Ernő: A Homage to Dezső Dercsényi	191
Dávid, László: The Church of Nagyalambfalva and the Mediaeval Art in the Székely Territories of Transylvania	195
Szmodis-Eszlár, Éva: On Three Important Monuments of Our Late Renaissance Mural Painting	205
Balogh, Jolán: Late Renaissance Stonemasons' Workshops VIII.	217
Szvoboda, Gabriella: The Formation of the Pesti Műegylet and its First Exhibition in 1840	281
Štraus, Tomáš: The Slovakian Version of Modernism	323
Borghida, István: Nándor Gallasz	333

SURVEY

Review	341
--------	-----

DERCSÉNYI DEZSŐ KÖSZÖNTÉSE

Dercsényi Dezső 1980. július 17-én hetven éves. Hetvenedik születésnapja táján kötet-szerkesztőként és szerzőként dolgozik az új magyarországi művészettörténet Árpád-kori kötetének kutatástörténeti-kritikai bevezetőjén és a 13. századi művészettörténetet bemutató fejezetein, a közelmúltban publikált a Képes Krónika keletkezésének problematikáját újabb oldalról vizsgáló tanulmányt. Érzékenyen reagál minden, a magyarországi műkincsállományt és különösen a műemlékvédelmet érintő kérdésre, s nem sokkal hetvenedik születésnapja előtt nyert meg egy csatát: a magyar művészettörténeti publicisztikában párját ritkítóan meggyőző és elegáns kritikája nyomán (páratlan a műfaj is: a műemléki helyreállításnak mint művészi tevékenységnek a műkritikája) javítottak a budai országúti ferencesek templomának nem sokkal előbb fertelmesen tönkretett homlokzatán. Eközben televíziós emlékezéseiben tud megnyerő, okos szóval, közvetlen beszéddel egy fél országot éppúgy rábeszélni mindarra, amivel életében foglalkozott, ahogyan tanítványainak még kisebb csapatát látta el egyenként tennivalóval. Valamilyen vonatkozásban szinte mindenki a tanítványa, s közvetve vagy közvetlenül az mindenekelőtt a középkort kutató művészettörténészek, a műemléki kutatók, a műemléki topográfiát összeállító népes csapata.

Hatvanadik születésnapjára a Magyar Műemlékvédelem 1967–68. c. évkönyv munkásságának tekintélyes bibliográfiáját közölte; most, tíz év múlva, amikor az Építés–Építészettudomány 1980. évfolyama ünnepi tanulmánykötetként jelent meg, a bibliográfiai tételek alapos sokasodást jeleznek. De ebben nincs semmi csodálatos: életének megelőző, emlékkönyvek által még nem ritmizált idejében is bármely tíz évből ugyanennyit lehetne idézni. Ritka egyenletességet árul el ez az irodalomjegyzék: a *nulla dies sine linea* etikai elvvé emelt következetességét. S a témák mindig ugyanazok: román kori művészet, a 14. század, magyar városok, tájak és műemlékeik, a műemlékek és védelmük. Mindez tudományos összefoglalásokban, topográfiai és katalógus-kötetekben, szakfolyóiratok elvi cikkeitől rendszeres beszámolóig, polémikus tanulmányoktól recenzióig, közhasznú vezetőktől napilap-cikkeig. A szakma érdekében vállalt szolgálat egyesül mélységes humanitással ebben a mindenkivel szót érteni igyekvő, mindenki megnyerését igénylő műfaji sokféleségben.

Ennek a néhány jól meghatározható téma köré csoportosuló irodalmi munkásságnak legszembetűnőbb vonása koncentrikus jellege. Dercsényi Dezső, a szakíró, állandóan visz-

szatér témáihoz. Mióta disszertációja a somogyvári Szent Egyed-apátság maradványairól 1934-ben megjelent, közel fél évszázadon keresztül mindig újra tárgyalta az egyszer már feldolgozott és megoldott kérdéseket. Ilyen, vezérmotívum-szerűen ismétlődő problémák munkáiban a magyarországi építészeti és kőfaragás 11. századi kezdeteinek kérdése, a magyarországi bencés építészeti hagyomány értékelése és összefüggése a nemzeti reprezentációval, Pécsnek és körének szerepe, Esztergomnak, Jáknak művészettörténeti helyzete, az Anjou-kor udvari művészetének egysége. Mindezek eléggé fontos kérdések ahhoz, hogy alapjai legyenek a magyarországi művészet első négy évszázadáról szóló mindenkori szintézisnek. És közben soha nem maradt észrevétlenül újonnan feltárt emlék, újonnan vagy újból felismert művészettörténeti összefüggés, frissen feltárt történeti, irodalomtörténeti, topográfiai vagy egyháztörténeti adat. Dercsényi Dezső művészettörténete soha nem csak „közöl”, mindig „feldolgoz”: interpretál, beépít minden új tényt, lehetőleg a már kialakított, szükség esetén a módosított összképbe. Ennek a feldolgozásnak tanulságos etűdjei azok a sorozatban megjelent hivatalos beszámolók, amelyek egy-egy időszak műemléki munkáinak eredményeit inventarizálják. Dercsényi Dezső legsajátosabb irodalmi műfaja a bővített és átdolgozott kiadás: legtanulságosabb példája az 1956-ban megjelent Magyarországi művészettörténet Árpád-kori része, amely öt kiadása során tagolásában, anyagában, megfogalmazásának módjában, de legszembetűnőbben a bibliográfiájában sűrített kritikus kutatás-képpen mindig felfrissült, módosult. Elég csak Pécsre és Esztergomra, a munka e két fő pillérére gondolnunk. Mindenkinek, aki polémiaát folytat e kép egyes részletei ellen, – s melyik zárt kompozíció nem csábít elemzésre, titkos összetartó erőinek feltárására? – tudomásul kell vennie: nem egy kép létezik, hanem változó, alakuló képeknek egész sora. S mindez: majdnem fél évszázadon keresztül. Nemcsak műveinek nagy száma, nemcsak szerzőjük tekintélye, hanem e történeti vízió alapján is Dercsényi Dezső a huszadik századi magyar művészettörténetírás egyik meghatározó egyénisége. Munkássága folytatása annak a művészettörténetírásnak, amelyet valaha Henszlmann, Ipolyi és Rómer kezdeményezett, Gerecze Péter folytatott (hogy ő több volt, mint szorgos adatgyűjtő, azt éppen Dercsényi Dezső bizonyította be), s amely Éber László, Péter András, de mindenekelőtt Gerevich Tibor kezén alakult tovább. Ha van értelme ma a magyarországi román kor részletkérdéseiről és összefoglaló történeti megítéléséről vitatkoznunk, ezt az teszi lehetővé, hogy e nagy művészettörténeti korszakról volt a magyar művészettörténetírásnak mindig is annyi mondanivalója, ami a szintézist lehetővé tette. Talán csak a magyarországi reneszánsz és a klasszicizmus építészeti kutatása fejleszthet tovább hasonlóan kialakult összképet. Dercsényi Dezső történeti összképe ennek a középkor-képnek újabb, századunk közepén-harmadik negyedében érvényes változata. Jogos tehát a törekvés, hogy megismerjük főbb kompozíciós elveit.

Dercsényi Dezső művészettörténetírásának egyik legszembetűnőbb ténye tárgyi megalapozottsága. Ezért is kulcsa az emlék felfogása. Ő ugyanis nem melleleg foglalkozott műemlékvédelemmel, hanem ugyanazt tette az emlékek védelme terén, amit művészettörténeti interpretációjuk útján. Munkásságát olyan korszakban kezdte, amikor a magyar műemlékvédelemben (és igen fontos, hogy az építészettörténetben is!) meghatározó szerepet játszott a 20. század elejének megújulást hozó generációja. Az a generáció, amely-

nek elveit Alois Riegl foglalta össze, katekizmusát pedig Max Dvořák írta meg. Ez a generáció egyértelműen a Riegli régiségi érték mellett tört lándzsát, elvetve minden történelmietlen normativitást. A harmincas években, Székesfehérvár, de mindenekelőtt Esztergom rekonstrukciója során a régiségi érték feltétlen tiszteletének szempontja egyesült, bővült az újdonsági érték egy sajátos, alapjaiban historikus formájával: a modern tudományos szemlélet alapján végrehajtott interpretációval. Ez a szintézis vált a modern magyar műemléki gyakorlat alapelvevé, s végül is ezt igazolták a hatvanas években nemzetközi szinten is elfogadott műemléki módszertani charták. A művészettörténet nyelvére fordítva: az emlék régiségi értékében, történetileg meghatározott állapotában tárgya a művészettörténetnek, s éppen ezek a tárgyi adottságai lehetnek kiindulópontjai az interpretációnak.

Ezért Dercsényi Dezső művészettörténetírása soha nem csak tárgyak leíró katalogizálása, túllép a pusztán pozitivistikus szempontokon. Persze, tekintve, hogy a századforduló körüli magyar művészettörténetírás pozitívista tendenciája rövid életű, gyenge és bizonytalan volt, s feladatait inkább csak kitűzte, mint elkezdte, alapvető feladatok megoldása maradt a későbbi tudománytörténeti szakaszra is. A főként Gerecze-féle kezdemények nyomán így maradt feladata emlékcsoportok katalogizálása (főként Székesfehérvár, de Somogyvár, az óbudai Szent Péter prépostság faragványai esetében is), így vállalt szerepet a magyarországi műemléki topográfia megindításában, amely mindmáig egyik legfontosabb működési területe. De a pozitívista megalapozottság éppúgy erénye az esztergomi Pörta speciosáról szóló alapvető tanulmányának, amint az írott források kritikája például az 1956-os hétszázadik jubileumra írott Ják-tanulmánynak is legfontosabb értéke. Nem kevésbé jelentős műveinek helytörténeti-várostörténeti megalapozása. Vác, Sárospatak, Sopron, Esztergom, Pécs, Budapest mintegy jelzik azt a tárgyi (és nem kevésbé személyes élmény-) bázist, amelyre művészettörténeti koncepciója, Magyarország-képe épül. Véglegesen Dercsényi Dezső munkáiban vált a Duna vidéke, a 13. század óta „az ország közepének” nevezett terület a magyar középkori művészettörténetírás tulajdonképpeni otthonává. Kezdetben mindenekelőtt a peremterületek voltak alkalmasak arra, hogy épebben fennmaradt emlékanyagukkal a művészettörténetírás szemléleti bázisát adják. Csak az ösztönösségen túljutott, fejlett segédtudományi apparátusra támaszkodó művészettörténet számára vált hozzáférhetővé a központi, Duna-környéki vidék is. Ez a terület vált az alapjává a magyar művészet történeti helyéről szóló elképzeléseinek is: Dercsényi Dezső, akinek munkássága kezdetén a zárt magyar iskola (románkori központi műhelyek vagy sajátos, Anjou-kori trecento) lebegett szeme előtt, e központra támaszkodva érkezett el a közép-európai összehasonlító művészettörténet koncepciójához.

Ez azonban már történeti interpretáció kérdése. Dercsényi Dezső a harmincas évek magyar művészettörténetírásának szellemi-történeti irányába kapcsolódott. Nem a konszansnak tekintett magyar stílussajátosságok, a sajátos stílusok kimutatása foglalkoztatta, hanem mindenekelőtt a stílusnak szellemi, eszmetörténeti jelenségként való értékelését tette magáévá. A Nagy Lajos-könyv kulturális milieu-rajzának meg is említett módszertani mintaképe Horváth Henrik Zsigmond-könyve, s ennek közvetítésével szellemi nagyszülője a Magyarországon ekkor legaktuálisabb Huizinga-féle középkor-felfogás. Ennek

a módszertani apparátusnak, s vele a hazai történetírás és irodalomtörténet hagyományainak eredményeit mutatja be a Nagy Lajos-kori Magyarország nagy történeti képe éppúgy, mint az esztergomi Porta speciosának alapvető, a III. Béla-kori udvar kulturális egészét felölelő monográfiája. A szellemi környezet ilyen érzékeny rekonstrukciója fejlődött a későbbi művekben, mindenekelőtt a Magyarországi művészettörténet Árpád-kori képében, majd a magyarországi román kori építészet összefoglaló tárgyalása során a középkori társadalomtörténet oldaláról megalapozott művészettörténeté. Hasonló módon, a könyvfestészet kutatása, amelynek terén egyik első fegyverténye a Nekcsei Biblia meghatározása és a magyar művészet történetébe való beiktatása volt, mindenekelőtt a Képes Krónika kutatása során vezette a 14. századi magyarországi udvari művészet új stílusjelenségeinek társadalomtörténeti alapjaihoz.

A művészettörténeti módszertani problémák, egyetemes érdekű kérdések felfogása határozza meg egy művészettörténész tudománytörténeti helyzetét. Dercsényi Dezső ezeket a problémákat mindig a magyarországi művészettörténet emlékeivel és jelenségeivel kapcsolatban vetette fel. Egyike azoknak, akiket mindig a magyarországi művészettörténetnek az egyetemes művészettörténet részeként való szemlélete vezetett, példát adva követőinek is a nemzeti művészettörténet provinciális elfogultságtól mentes művelésére.

A tanítvány-generáció egyik tagjának talán elnézhető, ha születésnapjára köszöntője tudománytörténeti helyzetmeghatározás kísérletévé válik. Ha e helyzetmeghatározás ráadásul nem is pontos, ennek az is oka, hogy tárgya mozog, változik, fejlődik: aktív. Ehhez az aktivitáshoz kívánunk a hetven éves Dercsényi Dezsőnek jó egészséget.

1980. május

Marosi Ernő

Dávid László

NAGYALAMBFALVA TEMPLOMA ÉS A KÖZÉPKORI SZÉKELYFÖLDI MŰVÉSZET

Nagyalambfalván a legkorábbi építésből a jelenlegi templom hajója, egy faragott béléltű ajtókerete és két ablaknyílása maradt meg. (1–2. kép) Bögöz és Homoródkarácsonyfalva mintájára a nyíláskeretek eme típusához kis félköríves apszisú szentélyt kell gondolnunk (alapfalai ott lehetnek a mai gótikus szentélyben). Ez a két részből álló egyszerű alaprajzi forma a XII–XIII. század templomépítészetében általános. Pontosabb datálást a nyílások formái és profiltagozatai árulnak el. A déli bejárat kőkerete csúcsíves nyílású, vastos hengertag-szegélyezéssel. (2. kép) a Bejárat fölött kétoldalt magasan elhelyezett ablaknyílások vannak, sajátos alakítással. A falba szegmentíves lezárású, meredek rézsüvel alkotott ablakkávák mélyednek, s egy jóval keskenyebb nyílással áttört kőlap alkotja magát az ablaknyílást; boltíves tetején egyik helyen köríves, másikon csúcsíves kis nyílással. Itt inkább háromkaréjos nyílásról beszélhetünk, mint mérműves ablakról. Mind a kapu-, mind az ablakkereteknek legalább annyi közülük van a román kori, mint a gótikus stílushoz. Abba a stílusváltásba illenek bele, mely Udvarhelyszék emlékanyagában a félköríves stílusnak a gótikába való átmenetét mutatja. Szervezett és lendületes építőtevékenység tanúi a XIII. század közepéről. Legelső emlékei sem alkalmazták már a pilléres-oszlopos kapubéleletet, csak a vastos hengertag-profilozást vagy annak variánsait, amelyek a tiszta félköríves építészetben párkányokon, béléltíveken, kisebb nyíláskereteléseken használatosak. Kezdetben csak félköríves nyílásokon mutatkoznak. Később, amikor a nagy központok építkezésein már a gótikus stílus tör előre, ugyanez a profilképzés csúcsíves nyílásokon is megjelenik. Alaprajzi beosztásban, tömegkomponálásban román kori épületeken jelentkeznek ezek az átmeneti jegyek. Ennek a fejlődésnek egyik fázisát rögzítette számunkra Nagyalambfalva legkorábbi ránk maradt templomhajója és annak részletei. Itt még nincs gótikus profil sem az ajtó-, sem az ablakkereteken, így az építkezés a XIII. század végéről keltezhető.

Ha az aránylag gazdag székelyföldi emlékanyagban figyelemmel kísérjük az átmenet stíluskorát, ha egyszerre figyelünk az alaprajzi szerkezetre, a nyílásívek és profilok formájára, akkor külön tudjuk választani a korábbi, tiszta félköríves, és a későbbi, gótikus formáktól (Orbán Balázs a román és a gótikus elemek egy épületen belül való jelezettségét nevezte átmeneti kornak, és datálta a XIII–XIV. századra), s e különválasztásban a sokat vitatott, vagy kétségbe vont XIII. századi székelyföldi építészet képéről tiszta fogalmat alkothatunk. A XIII. század második feléből származó ilyen jellegű

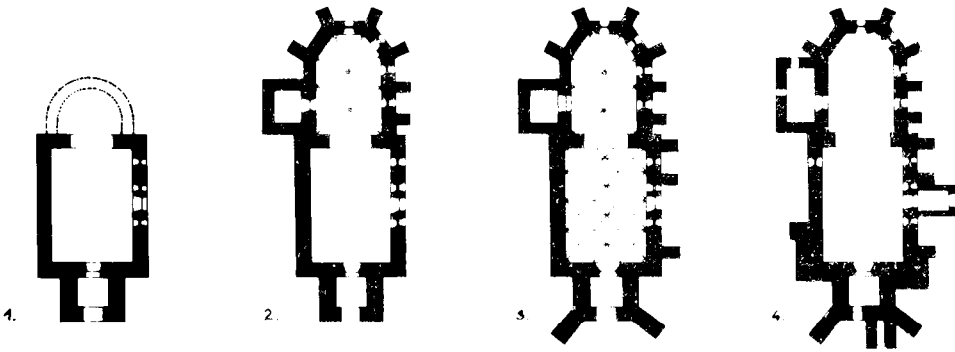
emlékek gyakorisága – mint már említettem – egy kiterjedt építkezési lendület tanúja, s nemcsak Udvarhelyszéken, hanem a csíki, gyergyói és háromszéki medencében is sűrűn találkozunk emlékeivel. Kérdés, hogy hol és mikor alakult ki ez az egyszerűsége törekvő stílusváltozat, milyen okokból lett otthonos a székelyek építészetében, kísérői voltak-e a társművészetek, például a falképfestészet, mely ma csak néhány emléket mutat ebből az időből (Bögöz, Keresztúr, Gelence), milyen befolyása volt a faluközösségeknek e művészet átvételében?

Ujabb kérdéseket vet fel a pápai tizedjegyzék kb. 150 székely falut említő adatanyaga. A tizedjegyzék művészettörténeti tekintetben is felbecsülhetetlen értékű, hiszen minden említett plébánia már létező plébániatemplomot is jelent, s az azt építő és fenntartó közösség anyagi lehetőségeit is sejteti. Nagyalambfalváról is a tizedjegyzékben találjuk az első adatot. Az 1333. évi jegyzék „Jacobus de villa Salonib solvit, VI. banales” adatát a Salonib-Galonib-Galomb javítással szokták Galambfalvára vonatkoztatni. Az 1334. évi jegyzék már kétségtelen: „Item Petrus sacerdos de villa Galamb solvit IIII. banales antiquos” (Mon. Vat. 115., 133.). A fizetett tized a környék falvainak átlagánál jóval magasabb, így a plébánia a XIV. század elején a népesebb egyházak közé tartozott. Ekkor készülnek újabb építkezésre, a szentély kibővítésére.

A pápai tizedjegyzék általában kész és kifejlett egyházszervezetet mutat a Székelyföldön. (A telegdi főesperesség az erdőháti – ez Udvarhely vidéke –, marosi és csíki esperességekkel; a kézdi főesperesség a kézdi és sepsi esperességgel.) Ha ezt következményeivel együtt végiggondoljuk, minden vonatkozásban szervezett egyházat és egyházi életet kell feltételeznünk. Minden plébániának rendelkeznie kellett a fenntartásához szükséges anyagi feltételekkel, a kultusz gyakorlásához szükséges eszközökkel: a népességnek megfelelő templommal, temetővel, papilakkal, az épületek fenntartását szolgáló anyagi javakkal, amelyekhez bizonyos művészet, stílus kapcsolódott; e művészet eredetét pedig a kialakult társadalmi viszonyok határozták meg, az egyházi központokkal, főpapsággal, a művészet pártolásában előljáró világiakkal való kapcsolatok. A falu népe ebben a szervezett egyházban, közösségben él, s ez a keret határozza meg életének sok vonatkozását, köztük a művelődést is.

Nagybirtokos réteg hiányában ebben az időben a székelyek között ismeretlen a földesúri, egyházi kegyúri jog, a patronátus. Az építmények létrejöttében ezt a kötelességet és jogot maga a közösség teljesíti és gyakorolja megrendelésével, esetleg kétkezi munkájával is. Így a művészet szintje elsősorban a közösség tagjai számának (no meg anyagi helyzetének) függvénye. Hiányzik belőle az egyéni nagyságot és vagyonosságot prezentáló vonás, ezért megjelenési formája egyszerűbb. A zárt társadalmi szervezet miatt a plébániák egymással való szervezeti és kulturális kapcsolatai lényegesen; döntő az, amit a plébániák közössége egymástól lát, ezért lesz zárt egységű és sajátos jelentkezési formájú ezen a tájon a művészet.

A XIII. század második felének építkezési lendülete a XIV. században megcsendesedik. Ebből az időből kevés az emlékünkhöz. Az érett gótika korából inkább csak részletek, töredékek maradtak. Nagyalambfalva egy nemes építésű szentélyt mutathat fel ebből az időből. Ez a XIII. század második feléből való hajóhoz építve gótikus megjelenésében ma is áll, magas falazatával, lépcsősen tagolt támpilléreivel, lábazattal koszorúzott falai-

Nagygalambfalva. A templom építési periódusai: 1. Az első építkezés alaprajza (XIII. század második fele). – 2. Alaprajz a XIV. század közepe táján épült szentéllyel. – 3. A templom alaprajza a XV. század második felében épített részekkel. – 4. A mai állapotot jelző alaprajz.

val, csúcsíves ablakaival, keleti falában mérműves körablakkal. (3. kép) A belső teljesen átalakult. Csak két csonka bordaindítás maradt a keleti zárófalon, s ugyanott másodlagos elhelyezésben egy gyámkőpajzs. De az itt-ott beépített meg szerteszté heverő – utóbb egybegyűjtött – töredékek alapján teljes egészében rekonstruálhatjuk ezt a XIV. századi szentélyt. E töredékek: körtetagos profilú bordák, nyolcszögű falpillér-darabok, a négyszögalapból gulametszéssel nyolcszögűre alakuló falpillérlábazat-darabok, pálcatagos átmenettel. A keleti falsarokban levő bordaindítások nyolcszögű falpilléren vannak visszametszve. A XIV. századi formát mutató pajzson faragott Anjou-liliom. (5. kép) Ezek alapján biztosan megállapítható, milyen volt e szentély belső kiképzése, boltozata, mely adataink szerint egészen 1816-ig állott. A XIV. század közepe táján – a formák erre vallanak – az építők lebontották a régi kis apszist, és egy olyan szentélyt fűztek a megmaradt hajóhoz, mely méret- és tömegarányában nem talált hozzá. A szentély tengelyét a hajóéhoz képest délre törték, a hajó szélességénél fél falszélességgel keskenyebb szentélyt építettek, a falazatot a hajóénál magasabbra emelték. A szentély külsejének a támpillérek és a lándzsaívű, keskeny lóhereíves ablaknyílások szabályos ritmusával adtak gótikus aspektust. Az északi falhoz sekrestyét csatoltak, melynek két fala ma is áll. A sajátosan XIV. századi belső boltozat körtetagos kőbordái egyszerű keresztboltozatos rendszerben borultak a szentély tere fölé, a bordázat változatosan alakított támrendszeren nyugodott. A megmaradt töredékek alapján bizonyos, hogy a szentély diadalív melletti falsarkainál a bordázat visszametszett alakítással, nyolcszögű falpilléren halt el, a falpillérek alsó végét rátett pajzsok takarták. Itt kellett lennie az Anjou-liliomos és még egy, azóta elveszett címerpajzsoknak. A kettő együtt sok mindent elárulna ezen építkezésről. A szentély hosszfalainak közepén, gazdagon alakított lábazatról nyolcszögű falpillér emelkedett, ennek három oldalára metsződött a három felől jövő bordázat (középen a heveder). A keleti falon a falpillérré visszametszett bordatámasztás a helyén

van. Falusi templomokban ritka boltozat kiképzés ez. Az építők következetesen alkalmazták a gótikus szerkezetet. Az ornamentika elmaradása a szerkezeti elemek fontosságát hangsúlyozza. Maga a látható, világos szerkezet olyan ritmust ad a belső felületeknek, hogy a nemes arány s a szerkezeti változatosság díszítőelemként hat. A gótikának ebből a tiszta változatából a Székelyföldön csak néhol maradhat hírmondóként egy-egy töredék. Galambfalva úttörő volt e stílus átvételében, de egy másik dologban is: a szentélyek bővítésében, újjáépítésében, mely igen elterjedt szokássá lett a XV. század második felében. Talán időben e szentélyhez tartozik a sepsiszentgyörgyi múzeumban őrzött szentségtartó fülke. (4. kép) Méreteiben nagyobb az átlagosnál, s bár fülkéjének nyílása csúcsíves, díszítésében régebbi nyomokon halad. A román kori stílusban gyakori kötélfonásos oszlopot utánzó külső szegélye van (nem reneszánsz kötélfonat!), s a román stílus óta a kőfaragásban gyakran feltűnő hatszirmú rozetták díszítik szabad felületét. Ez a motívum a helyi népművészetből is eredhetett.

A galambfalvi szentély a székelyföldi gótika stílusfejlődése szempontjából jelentős. A stílus áttekinthető, világos szerkezeti rendszerét, nemes egyszerűségét, megszokott formai jegyeit alkalmazzák a későbbi építők. A támasztórendszer egyszerűsödik, a boltrendszer szövevényesebbé válik, hangsúlyosabb lesz a gyámok díszítése, de maga az épületkomponálás ugyanilyen szellemű marad mindvégig a gótika korában.

Az 1970. évi renováláskor kerültek napvilágra Nagyalambfalva középkori freskói. A falak átvizsgálása még nem történt meg, így az előbukkant jelenetekhez még mások is tartozhatnak a mészréteg alatt. A helybeliek a déli falon rovásírászerű feliratról is tudnak. Az északi falon, keretbe foglalva két teljes jelenet s a harmadiknak egy keskeny sávja került elő. (6. kép) A 270 cm hosszú felső keretdísz négyzetalakú kockákat kitöltő, erősen csipkézett, négyágú levelekből áll. Ennek a mintának legegyszerűbb változata a IX–X. század fordulójának művészetéből ismeretes, de feltűnik a XII. század eleji fedebri freskókon s gazdagabb alakítással a Bécsi Képes Krónika rajzain. Mint freskószegélydísz Erdőfüle XIV. századi falképén láthatjuk, a galambfalvinál egyszerűbb kivitelben. A három függőleges keretdíszsáv elnyújtott négykaréjos, tuskés alakú mezők egymásból következő sora. Jelenetekkel kitöltve ugyanilyen elnyújtott keretet láthatunk az 1338 előtt készült Nekcsei Bibliában. Nem elnyújtott formában az esztergomi királyi kápolna szentjei vannak hasonló keretbe foglalva (1340 körül). A székelyföldi freskóknál ritka keretelési mód a miniált kódexek közvetlen hatását mutatja.

Az első kép Mária (?) születését és fürösztését ábrázolja. A második kép Mária megkoronázásának mennyei jelenete. Öt alkalos kompozíció, jó elrendezésben. A harmadik képnek csak a szegélye maradt meg. A képeken a főleg vonalrajzzal ábrázolt alakok majdnem teljesen kitöltik a felületet, a kékes háttér csak néhol látszik. A tér rendezett kompozíciójú, de kissé zsúfolt kitöltése, a keretre kilépő részletek ismét csak a miniált kódexekhez vezetnek, s mind a Képes Legendárium, mind a Nekcsei Dömötör Bibliája, mind a Képes Krónika képszerkesztésére jellemzőek. (7–8. kép)

Jelen állapotukban e falképek úgy hatnak, mint egy összefüggő történet első három jelenete. A látható jelenetsor felett még lehetnek képek, ugyanis ikonográfiaileg nehezen érthető, hogy a születés után nyomban Mária megkoronázását látjuk. A festő, aki a szen-

télyépítés befejezése, a XIV. század közepe után dolgozhatott itt, feltétlenül ismerője s talán munkatársa is a korabeli miniatúr kódexeknek, a miniatúr műhelyeknek.

A falképek eredetének kérdése nemcsak Galambfalva szempontjából érdekes. A téma-választás különös, elsősorban azért, mert addig majdnem kizárólag I. László király legendájának jelenetei kerültek elő (a XIV. századból Bibarcfalván, Maksán, Homoródszentmártonban s Erdőfűlén). Ebben az időben festik Bögözön a Margit-legendát, később az Utolsó Ítéletet. A László-legendánál kézenfekvő és megalapozott a téma-választásban helyi indítékokat látnunk (csatajelenet a hadi szolgálatot teljesítő székelyek között), de a ritkán megjelenő egyéb témák választásánál az indítékok, befolyások homályban maradnak, még akkor is, ha tudjuk, hogy a középkori művészettől nem idegenek. A téma-választásnak nyilván ez esetekben is megvolt az indítéka, s a megrendelővel való kapcsolatot éppúgy meg kell keresnünk, mint a László-legendák esetében. Csakhogy a falképkutatás a kezdeteknél tart. Székelyföldi falképeinket, melyek a korabeli művészet legmagasabb szintjét képviselik, ezidáig környezetüktől függetlenül vizsgáltuk, szinte kiszakítva teremtő közegükből, nem kutatva azok ikonográfiai jelentése s az őket létrehozók közötti szoros kapcsolatot. Így a megrendelőkről, a mesterekről, a művek szerepéről, tehát értelméről és értékéről is vajmi keveset tudunk. A kutatás nem elégedhet meg annak megállapításával, hogy jó művészi színvonalú falképeink vannak; mihelyt korban és stílusban a falképeket elhelyezte, tovább kell mennie, mígnem megtalálja az alkotó embert, a kort, a közösséget.

A XV. században megjelennek a pápai tizedjegyzéket követő első okleveles adatok, melyek falunevet, családokat említenek, s általuk az egész társadalom életébe bepillantást engednek. Galambfalváról egy, a közösségből kiemelkedő családot ismerünk meg. V. László király 1456. március 30-án, Budán kelt oklevele nemesi ranggal és címerrel ajándékozta meg hadi érdemeiért Galambfalvi Istvánt és fiát Antalt, Galambfalvi Györgyöt és fiait, Andrászt, Pétert és Gergelyt (Székely Oklevéltár I., 170). Galambfalvi András 1459-ben Nyújtódi Jánossal együtt Vingárti Geréb János erdélyi főkapitány megbízásából békéltető bíró a Pálfalva és Firtosváralja közötti határperben (i. m. 177). Birtokügyi vitában említik Galambfalváról 1507-ben Geréb Márton és Kacai Antal nevét, mindkettő buzgó birtokszerző volt Udvarhelyszéken (i. m. VIII., 225). A XV. század közepétől megszaporodó okleveles adatok ritkán szólnak közvetlenül művészettörténeti vonatkozásokról, családok művészetpártoló tevékenységéről (patronusi jog elnyerése, templomépítés, várrenoválás). Van azonban a székelyföldi XV. századi és XVI. század eleji műemlékek között néhány, mely nemzeti címeret őrzött meg számunkra (Csikkarcfalva, Menaság, Székelyderzs, Dálya, Jánosfalva). Ezek az oklevelekből megismerhető családokra irányítják figyelmünket. A község vagy a szék hadi, közjogi, egyházi életében jelentős szerepet játszó s vagyoniilag is tekintélyes személyek nevének fölbukkanása arra ösztönöz, hogy a művészeti emlékek létrejöttében kezdeményező szerepet tulajdonítsunk e családoknak. A megyei területen érvényes és a kegyúri jogon alapuló mecénáság ekkor – ritka kivételektől eltekintve – még nincs gyakorlatban a székelyek között, de a közösségi eredetű művészetbe már beékelődik egy új-mecénás réteg, mely lassan igyekszik kivenni a közösség kezéből a kezdeményezést és a beleszólási jogot. E folyamat kezdete olvasható le néhány emlékünkről, s ily módon bepillantunk a kor társadalmi erőviszonyaiba is.

Ha az építészet s általában a művészetek föllendülését nem ragadjuk ki a középkor sajátos világából, keletkezésük vallási okaira is rátalálunk. Ismeretes, hogy a vallás ijesztőre festette a pokol és tisztító tűz gyötrelmeit, de az egyház javára tett adományokkal, misealapítványokkal megszerezhetőnek hirdette az üdvösséget. Akinek anyagi lehetősége volt rá, az tetemes földöntúli kínoktól menekedhetett meg, a lelke üdvére rendelt misék révén. Az átlagember csak szerényen élhetett ezzel a lehetőséggel, de a tehetősebbek bőségesen áldozhattak lelkük üdvösségére. Ez az eljárás kihatott az építkezésekre is, az oltáralapításoknál és a templomi kegytárgyak adományozásánál pedig a legfőbb indítók lehetett.

A XV. század elejétől a templomépítés a Székelyföldön erőteljesen föllendül. Ez a kor majdnem minden faluban hagyott ránk emléket. A régi egyházas helyek közül csak ritka esetben bontják le teljesen a régit, és építenek újat (Énlaka, Küsmöd; ez utóbbi búcsúengedéllyel épít 1446-ban). Legtöbb helyen a régi templomhajókhoz építenek új szentélyt, a megnövekedett liturgikus igények szerint. Erre az időre esik sok filiális rangú falucska templomépítése, esetleg önálló plébániává szerveződése. Az adatok olyan okokra és lehetőségekre hívják fel a figyelmet, melyek megvilágítják ezt a nagyarányú építőlendületet; ilyenek: a történelmi események hatása, a hadi szolgálatot teljesítő székelység szerepe, a gazdasági fellendülés, a polgáriasodó városok példaadása és ösztönzése, a székely társadalom még nagyjából egységes volta, az egyház belső életének megújulása, a szerzetesi mozgalom új lendülete, a koldulórendek székelyföldi tevékenysége. Az építészetben a munkaszervezés és a kivitelezés szempontjából ugrásszerű haladást látunk: megszorodnak a szakemberek; munkatelepek, műhelyek szerveződnek, melyek rövid idő alatt teljesítik a megrendeléseket, okosan használják ki a helyi erőforrásokat. A megrendelő közösségek egymás buzgóságáról vesznek példát, még a kis létszámú közösségek is építkezésükkel igazolják életrealitásukat.

Ez a lendület Nagyalambfalvát is megérinti. Itt azonban nincs szükség új szentély építésére, az a múlt században megtörtént. A XIII. századi hajó még használható, de a kor ízlésétől elütő, hát legalább belső megjelenésében formálják át későgótikus stílusban. Talán erre az időre esik a torony építése is. A hajó beboltozásáról nemcsak a téglabordatöredékek beszélnek, hanem egy jelentős emlék is: a boltozatháló tervrajza a hajó déli falára felrajzolva. (9. kép) Másfelé, ahol épen megmaradt, láthatjuk, milyen a későgótikus hálóboltozat. Néhány helyen töredékekből rekonstruálhatjuk, itt viszont az építőmester azt rajzolta fel, milyen lesz az új boltozat. A XV. század második felében a következő építkezések történtek: a későromán, vaskos falakat keskenyebb falrészsel magasztították, beépítették a gyámkövekre támasztott négyszakaszos hálóboltozatot terrakotta-bordázattal, úgy, hogy a bolthéj súlya a falakon nyugodott, s a hálóbolt bordázata gótikus köntösként szolgált a reneszánsz szerkezetű dongaboltozatban. Így szerkezetileg nem volt szükség támasztórendszerre, és csak erősítésül építettek a déli falhoz egyet-kettőt. Ugyanitt egy keskeny ablakocskát többosztatú csúcsíves ablakkal cseréltek föl, a másik kettő úgy maradt. A templom nyugati homlokzata elé – lehet, hogy még későromán alapra – erős falazatú tornyot építettek, két nagy átlós támpillérrel. A torony falazata a hajó nyeregvetőjének magasságáig ért. Ma a torony és a hajó csatlakozó része támpalakkal és támpillérekkel körül van építve, így nehezen olvasható le e rész építke-

zése, gótikus jellegéből is sokat veszített az idők folyamán. Négy szép kőkeretes toronyablak csúcsíves nyílása épen és szabadon maradt. A szentély nagyjából megmaradt a XIV. században nyert formájában, mindössze egy egyszerű, szemöldökgyámos sekrestyeajtókeret és egy ülőfülke való a XV. századból. Mindkét gótikus építkezés érintetlenül hagyhatta a későromán hajóval egyidős félköríves diadalívet, mely a szentély boltozatának lebontásáig állott.

A formai és szerkezeti egyezések vagy hasonlóságok ezt az építést legszorosabban a székelyderzsi, XV. század végi építkezéssel kapcsolják össze. A bordaprofilok egyezése, a derzsi szentély azonos boltozatrendszere, a nyugati karzat építése elegendő bizonyíték a két építkezés összefüggésére. A hasonló későgótikus rendszerű hálóboltozatok és ugyanilyen típusú bordaprofilok alapján ebbe az építési körbe vonható be Bögöz, Farcád, Jánosfalva, Keresztúr, Rugonfalva, Szentdemeter temploma, mindegyiknél régebbi részek gótikus átépítéséről lévén szó. A felsorolt, aránylag épen álló templomokhoz aztán szorosabb-tágabb szállal sok más építés fűzhető. Ezek az összefüggések Udvarhelyszék, illetve az egész Székelyföld XVI. század elejére is átnyúló későgótikus művészetének lenyűgöző képét vetítik elénk. Egységes képet az építészetről kapunk, a társművészetek (öt-vösség, bronzművesség, famunkák, falkép- és táblaképfestészet, textilművészet) emlékei jóval ritkábbak. Az okot azonban nem e művészetek hiányában, hanem az ingó javaikat megsemmisítő háborúkban kell látnunk.

A galambfalvi toronyépítés kapcsán külön kell szólnunk a székelyföldi templomok erődítéséről. Általános jelenség ez a XV. század második felétől, egyenes következménye a török veszedelemnek. A védtelenség, kiszolgáltatottság ellen maguk a közösségek szervezik meg önmaguk és javaik védelmét. Mivel a megerősített udvarházak, nemesi várak a Székelyföldön ritkák, a közösség tulajdonában levő, amúgy is a falu legerősebb épületének számba jövő templom a legalkalmasabb arra, hogy védelmet nyújtó erősséggé építsék. A jobban szervezett szász lakosságú falvakban valóságos várrendszerek épülnek, sőt maga a templom is lőrésekkel és szurokontókkal ellátott erődde lesz, fallal, bástyákkal körülépítve. A székelyföldi templomok közül egyedül a derzsi követi ezt a mintát, még a várszerű falak és bástyák is ritkák (Illyefalva, Zabola, Sepsiszentgyörgy, Csíkkarcfalva, Bölön, Homoródszentmárton). A szerényebb méretű erődítés jellemző itt: a védőbástyának is alkalmas torony és a templom köré húzott középmagas kőfal (a cinterem). A torony elhelyezése kétféle. Vagy a templom nyugati homlokzatánál áll, vagy a kerítésfalba van beiktatva, mint kapubástya. A kőkerítések építési idejének meghatározása legtöbbször bizonytalan, de ahol a gótikus torony kapubástyaként külön áll, ott ezzel egyidejű a kőkerítés is, tehát az egész védelmi rendszer. Leginkább utak mentén, nagyobb folyóvölgyekben épült templomaink ilyen jellegűek. A XVI–XVII. században, a belső harcok miatt, a szegény, középkori eredetű „vártemplomok” is komolyabb erődítést kapnak a torony és a falak magasztásával, bástyák közbeiktatásával, a cinteremkapuk megerősítésével. A templomvárak építéséhez már kezdetől a közösség összefogására volt szükség. Nagy dologra vállalkozott az a falu, mely temploma körül védelmi erősséget akart építeni, s büszke lehetett minden közösség, mely véghez is vihette tervét. Nagyobb hadak ellen aligha nyújtott védelmet, de portyázó csapatokkal szemben egyetlen oltalom volt. Zavaros időben a falvak számára maga a tudat is jelentős lehetett: lesz hová menekülni, ha jön a veszedelem.

Számunkra más jelentősége van szerényen erődített templomainknak. Külső jellegüket meghatározza a vaskos torony, a körbefutó kerítésfalból kimagasló épület. Szemléletünkben elválaszthatatlan a „középkori falusi templom” esztétikai és történelmi képzetétől a hegyen magasló, fallal kerített, messze látszó építmény. Galambfalva egyházának is sajátos külsőt ad hatalmas, támpilléres tornya, cinteremkapukkal megszagotott körkerítése.

A székelyföldi művészet történetének talán legszebb időszaka a gótika és reneszánsz stílusváltása. Előbb csak apró jelek mutatják, hogy a gótika szilárd, nálunk sohasem túl-hajszolt világát új stílus érintette meg; aztán mindinkább keverednek, egymáshoz simulnak a két stílus szerkezeti és formai elemei, és sehol sem jutnak olyan szép összhangra, mint a művészetben mértéktartó, egyszerűséget kedvelő Székelyföldön. Lassan uralkodóvá válnak a reneszánsz elemek, de a gótika robusztusabb köntösében. A reneszánsz csak a díszítőművészetben lel talajra, a népművészet rokon vonásaival társulva. A vidéki egyházi építészetben a gótika marad az első és utolsó „magas stílus”, mely itt valóban otthonra talált. Ezután a falusi templomok nem igazodnak többé a következő stílusokhoz, csak díszítésükben, részleteikben jelentkeznek a barokk, rokokó, klasszicista jegyek. A reneszánsz építkezés jórészt a világiaké: városi polgároké és kastélyépítő földesuraké.

A galambfalvi templom is csak egyetlen töredékkal ad ízelítőt a reneszánszból. Ha a hajó későgótikus boltozata épen állna, szerkezetében, a gyámkövek faragványain bizonyára találnánk reneszánsz jegyeket. A legutóbbi javításnál előkerült egy szép faragvány: gazdagon tagozott fogsorpárkányos falpillér-fejezet töredéke. (10. kép) Ez a reneszánsz faragvány jelzi, hogy a XVI. században is végeztek építkezést a templomon. Az építők az új stílus tökéletes ismeretében, a kor ízlése szerint alkottak. Egyébként az udvarhelyszéki templomok anyagából az imént elmondott stílusváltás pontosan nyomon követhető.

A galambfalvi templom majdnem kétszáz éven át állott épen, középkori formájában. 1661-ben, „Ali pasa járásakor” nagyobb romlást szenvedett. 1666-ban hallunk először arról, hogy a templomot a két Galambfalvának közösen kell kijavítania. 1675-ben a lelkesí testület gyűlése sürgeti a munka közös végzését. A templomi ülőhelyek elrendezéséről szóló vizitációs határozatból, ahol a templom nyugati részén épített három körlábról van említés, arra következtethetünk, hogy 1682 előtt a javítás megtörtént. A munka befejezését jelölheti a ma is meglévő szélvitorla 1685-ös és a torony 1688-as évszáma. A hajó gótikus boltozata 1758-ban még áll, de a fedél javítása miatt hónapokig veri az eső, s ugyancsak az eső miatt nem szállíthatja Erszényes István segesvári cserépkészítő a javításhoz rendelt cserepet. Ez a késlekedés pecsételi meg a boltozat sorsát. A presbiterek 1788-ban határoznak a javításról: „Nagygalambfalva (. . .) temploma igen megromladozott, minekelőtte azért nyakunkba szakadna, előre, ha lehetséges lenne, kívánánk igazítást tenni rajta. Már is a mester emberekkel szegődségre és Contractusra mentünk.” Le is bontják a hajó boltozatát, idős és ifjabb Szászbudai Rösler György asztalos-festőkkel készítette festett kazettás mennyezetet helyébe.

A szentély remek gótikus boltozata, falpilléres támasztőrendszere 1816-ig állott, ezt az ácsfallérral kötött szerződésből pontosan megtudhatjuk: „. . . templomának Sanctua-

riumából le bontván a Boltot és a templomot el rekesztő Gébel (diadalív!) lábait, a mi romlás azokkal esett, és egyebütt is az egész Templomon belül, a mi szükséges reparatio léssen, azt tisztességesen meg készíti.” Az egyszínű kazettás mennyezet benei Kiss Péter műve. 1843-ban készül a nyugati fakarzat, virágosan festett mellvéddel. 1861-ben a gótikus torony falazatát addig befedő tornácos fatoronysisakot cserélik fel, magasított falakra épített hólyagos szarvazatú sisakra. Valamelyik javításkor megrongálódik a szentély keleti körablakának kőrácsa és a későgótikus építésű széles hajóablak mérműve.

Az 1970–1971. évi renoválás jelentős a templom történetében. A történetére nézve oly fontos falképek, bolthálórajz mellett egyéb részletek is előkerültek. A megtámogatott torony és a köpenyfalak s táмок folytán felépített nyugati hajórész restaurálására azonban még nem került sor.

*

Ez a tanulmány szerző a Korunk 1975. évfolyam 11–12. számában (872–876 és 956–960. l.) megjelent tanulmányának az Ars Hungarica számára átdolgozott, rövidebb változata. A fényképek, melyekkel a szerkesztőség a tanulmányt kiegészítette, az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményéből származnak.

Szmodisné Eszláry Éva

KÉSŐRENEZÁNSZ FALFESTÉSZETÜNK HÁROM JELENTŐS EMLÉKÉRŐL

*Dr. Balogh Jolánnak ajánlva
80. születésnapja alkalmából*

A 17. században is elevenen élő későrenezánszalfestészet két szép példáját kívánjuk tanulmányunkban elsősorban tárgyalni: a sárospataki vár Sub rosa erkélyének falfestményeit és a radványi kastély egykori kápolnájának festett díszítését. Majd ezekhez kapcsolódva a lőcsei Szent Jakab templom 17. századi falfestményeire is kitérünk. A korszak virágzó barokkalfestészete mellett a későrenezánszstílusban is készültek falfestmények, sőt egész helyiségeket betöltő falképegyüttesek határozott ikonográfiai programmal. Ezekből napjainkig már csak nagyon kevés maradt fenn, s a sárospataki és radványi emlékek éppen ezért igen értékesek számunkra. Ez a két emlék különösen nemcsak a fennmaradt 17. századi későrenezánsz emlékek sorában foglal el előkelő helyet, hanem magyarországi viszonylatban készülésük idején a maguk műfajában élvonalbeli alkotások lehettek. Számos közös sajátosságuk is megfigyelhető, azonban ennek okát nem egymáshoz való kapcsolatukban kell keresnünk, hanem abban, hogy mindkét emlék valamely, főként az egykori Magyarország észak-északkeleti részén elterjedt, s ma már csak kevés példában ismert, későrenezánsz falképtípus megnyilvánulása.

Mindkét emlék középpontjában rózsadísz látható. Sárospatakon építészeti szempontból is központi helyen. (26. és 29. kép) A boltozatos mennyezeteken fehér alapra került az ornamentális díszítés, a 17. századra jellemzően.¹ Sárospatakon a szimmetriára felépülő ornamentális rendszer váltakozik a kötetlenebb, a mennyezetet szabadon befutó indadíszítéssel. Radványban a központi elrendezés mellett az indák vonalvezetése kötetlen. (12–14. kép) Az oldalfalak félkörös íveiben mindkét emléken figurális, tematikus ábrázolások láthatóak. Ezek részben vallásos tárgyúak, részben a korra jellemző emblematika alkalmazásával közlik mondanivalóikat.

A radványi kastély kápolnájának falképeit magyarországi szakirodalmunkban először kívánjuk bemutatni. 1956-ban került elő ennek a két boltszakaszos helyiségnek festett díszítése, restaurálása 1959-ig tartott.² Már a belépéskor is elevenen hat a szemlélőre a falképek üde színvilága és finom rajza.

A két boltszakaszból álló helyiség mennyezetének a közepét dekoratív rózsahangszílyozza. A piros rózsát zöld indás díszítés veszi körül. Zöld levelek és virágok díszítik a mennyezetet. Az indák aszimmetrikusak, csavarodó vonalaik levelekben, virágban végződnek. A boltozat középső szakaszán, a rózsakörül lanton játszó, körgalléros figurák láthatóak. (20–22. kép) Ebben a mezőben állatfigurák is feltűnnek: madarak, mókusz

és egy tornyot a hátán vívő elefánt. A mennyezet oldalsó szakaszát indás, virágos, mardaras díszítmények borítják. A növényi motívumok között számos helyen az akanthusz levél és az ún. „akanthusz-virág” mutatkozik.³

A kápolna oldalfalain a következő festmények láthatók: a bejárati ajtó felett széles tájban két magas hegy, a hegyeken várromok, a két hegy között vékony magas fa. A táj háttérében falfal körülvevett erős vár, a várak alatti részen házak. A festmény bal szélén csak egy fej látszik. A jobb szélének alsó része viszont fennmaradt, ezen egy fiú alakja tűnik fel, mögötte két tevé halad. (15. kép) A fiú és a tevék csoportja mögött lovas alak. Előttük állatfigurák láthatók, de már nagyon halványan. A kompozíció színben okkeres és szürkészöld hatású. Feltételezésünk szerint esetleg ez a jelenet a Királyok imádását ábrázolta. A kompozíció balszélén az első vár alatt kőfal nyomai figyelhetők meg és két különböző magasságban elhelyezett ablak. Talán ez volt az istálló épülete és erre vonult a széles tájban a csoport, melynek egyik fiú-alakja és a két tevé figurája fennmaradt.⁴

A bejáratnál szemközti falon ablak nyílik, felette pedig nőalak látható keresztrel és kehhellyel. A nőalak alatti falrészén oldalt térdelő női figura, ki a kezét mellén keresztbe teszi, előtte vázában virág. Ez a homályosan kivehető nőalak az Annunciáció Máriaja. (16. kép) Tőle jobbra, a kompozíció bal oldalán térdelő angyal, aki kezében vékony jogart tart. Az Angyali üdvözlötet ábrázoló jelenet tehát a Királyok imádását bemutató feltételezett jelenettel szemközt levő falra van festve.

Az oldalfalakon pedig a következő ábrázolások láthatók: A bejáratától jobbra erdőben ülő nőalak. (23. kép) A következő boltszakasznak megfelelő oldalsó félkörívben szintén ülő nőalak látható, a háttérben pedig magas vár. „Glória” olvasható ezen a képen, a nőalak jobbájában tart valamit, azonban ez már nagyon megfakult. (25. kép) A bejáratától balra a boltszakasznak megfelelő oldalsó félkörívben erdőben ülő nőalak, aki kezét összekulcsolja, mögötte nyúl és szarvas. Előtte a földön számszerű látható, felette Spes felirat. (24. kép) A következő boltszakasznak megfelelő félkörívben a Feltámadt Krisztus jelenik meg zöldbélésű piros palástban. Zászlót tart, négy angyal veszi körül szenvedése eszközeivel. (17. kép) A jobboldalon kőalakban elkerítve a tisztítóűzben szenvedő lelkek láthatók. (18. kép) A baloldalon az üdvözültek ruhátlan csoportja. (19. kép) Pirosruhás angyal kezével felfelé mutatva kíséri őket.⁵

A következőkben a falképek értelmezését kívánjuk megoldani részben az egyes képekre, részben a teljes együttesre vonatkozóan, és egyben keletkezésük idejét is tisztázni. Fel kell vetni a kérdést, ki volt a megrendelő, hiszen a mecénás személyének felismerése hozzásegíthet az értelmezés és a keletkezés megoldásához is.

Radvány birtokosai évszázadokig a Radvánszkyak voltak. A Radvánszky családra vonatkozó történeti kutatások eredményt ígérőnek mutatkoztak témánkra nézve is, mivel az idevágó irodalom igen bőséges.

Elsősorban Radvánszky László 1756-ban kiadott családi genealogiájára kell itt gondolnunk,⁶ amely ebben a műfajban Magyarországon viszonylag igen korán, magas színvonalon íródott és kiemelkedett a kor átlagos színvonalú genealogiái közül. Más genealogiák nagyrészt nem a történelmi valóságnak megfelelően íródtak, hanem céljuk a családok elő-

kelő eredetének bizonyítása volt, vagy örökösödési igények támogatására szolgáltak. Radvánszky László munkája történeti tényeken alapszik.

Radvánszky László, a családtörténet írója Radvánszky János költő fia volt. Radvánszky János érdekes egyénisége a 17. század vége, 18. század eleji magyar lyrai költészetnek.⁷ Balassa Bálint és Zrínyi Miklós erősen hatottak rá. Nem mindennapi műveltségű főnemes volt, akinek írásaiban sokszínű érzelmi élet, humanista tartalom és mély hazafiasság nyilvánult meg, és aki egyéni életében is megjárta az emberi szenvedés mélységeit. Apjával Radvánszky Györggyel együtt Eperjesen Caraffa fogságába került mint Thököly híve, s csak fiatal korának köszönhetette szabadulását. Át kellett élnie apja szörnyű eperjesi megkínztatását és tragikus halálát. Az elevenen félig megégetett, testi fájdalmaiba beleőrült és cellájában kiszenvedett Radvánszky György holttestének meggyalázását Caraffa véres eperjesi színpadán az ő elbeszélései alapján írja le Radvánszky László – az unoka – genealogiájában. A magyar történelemnek egyik leggyalázatosabb, legvéresebb epizódjáról számol be a 18. század közepén megdöbbenő közvetlenséggel és érzelmi feszültséggel. A genealogia középpontjában – érthetően – Radvánszky Györgynek 1687. évi szörnyű halála, s az a nehéz tíz esztendő áll, melyben 1687–1697 közt a jó tollú Radvánszky János kérvényekkel ostromolja a Habsburg uralkodót birtokainak visszaszerzéséért, a kérvényeiben nemcsak a maga ügyét képviseli, hanem az eperjesi vértanúk özvegyeinek és árváinak ügyét is.

Radvánszky László genealogiája és az 1863-as genealogia⁸ a család és Magyarország életében olyan tragikusan jelentős Caraffa féle vérengzés mellett jól és jellemzően tájékoztat a család többi tagjairól is. Ezen a nyomon elindulva lehetőségünk van arra, hogy a falfestmények mecénásaira következtethessünk.

A Radvánszkyak történetében 1557-ig érdemes visszamennünk témánkkal kapcsolatban. Ugyanis akkor osztozik a két testvér III. Radvánszky György és I. Radvánszky Ferenc oly módon, hogy „a felső Radváni ház Ferencnek jutott, mint ifjabb testvérnek, a Curia pedig Györgynek.”⁹ Feltételezhető, hogy a Curia már arra a kastélyra vonatkozik, melyben a falfestmények találhatóak és amit a későbbi évszázadokban kibővítenek. I. Radvánszky Ferenc fiúága a következő generációban kihal, III. Radvánszky Györgynek egy fia van III. Ferenc, akinek pörösködéseiről és véres harcairól a leányági örökösökkel szemben a genealogia ír.¹⁰ III. György révén ő birtokolja a Curia-nak nevezett épületet. Fiúgyermeké neki sincs, s élete állandó birtokviszályban telik a család leányágával. Valószínűtlennek tűnik, hogy a Curianak nevezett épület mellett ilyen körülmények közt új építkezésbe kezdene. Ezek a körülmények valószínűsítik, hogy a genealógiában említett Curia a mai kastély egykori magjára vonatkozik.

III. Radvánszky Ferenc hetven éves korában másodszor nősül, feleségül veszi Bakó Euphrosinát, majd nemsokára pestisben meghal. 1645-ben a leányági rokonok jószágát kérik, s statutiót kívánnak, aminek azonban a gyermeket váró asszony ellentmond, s nemsokára meg is születik IV. György, aki a későbbiekben Eperjesen vértanú halált fog halni. IV. György anyja gyámsága alatt nevelkedik, aki még két ízben férjhezmegy. Harmadik férje Bory Mihály. A genealogia Bory Mihály alakját kedvező színben mutatja be, olyan embernek, aki emelte a család gazdagságát és tekintélyét. Ő III. Ferdinánd királytól jogot nyert az évi háromszori vásár tartására 1655-ben. Birtoka és tisztségei által ko-

rának hatalmas embere volt: a korponai végvárnak főkapitánya, Wesselényi nádor teljhatalmú megbízottja, a hétszemélyes tábla elnöke. Témánk számára érdekes adat róla, hogy buzgó katolikus volt, de mégis elég jóakarátú arra, hogy se feleségét, se gyámfiát ne kényszerítse saját vallására.¹¹

Bory Mihály személyében kell – véleményünk szerint – a falfestmények egyik megrendelőjét keresnünk. A jó módú, művelt s a maga korában vallási szempontból liberálisan gondolkodó nemes úr új otthonában kápolnát alakít ki a kastély valószínűleg akkor már meglévő két boltszakaszos helyiségéből és azt falfestményekkel díszítteti. Az „Angyali üdvözet” ábrázolása térdeplő glóriás Máriájával s a középen vázában virágcsokorral a katolikus templomokban előforduló képtípusnak felel meg, de nem idegen ez a téma az evangélikus christologia számára sem. A megváltásra utaló gondolatkörbe beleillik a Királyok imádása ábrázolás a bejárati falon és a Feltámadt Krisztus és a tisztítóútúzen szenvedő lelkek ábrázolása¹² az egyik baloldali falmezőben. (17–19. kép) A mennyezetet pedig a magyarországi későreneszánsz stílus olaszos ízlést mutató, a középen rózsából kiinduló gazdag indaornamentikájával díszítette. A megrendelő révén ezeket a falfestményeket a 17. század ötvenes éveibe helyezjük. Különösen a két boltszakaszos mennyezet sajátos szépségét emeljük ki. A fennmaradt későreneszánsz emlékek között egyedülállónak mondható mind kvalitását, mind pedig intakt voltát illetően. A fehér alapon üde színekkel megfestett indás mennyezetdísz természetes egyszerűséggel, aszimmetrikusan hálóztta be a boltozatot, dekoratív rajza mégis hallatlanul tiszta, áttekinthető. (12–14. kép) Az olasz későreneszánsz legszebb példáit követi, melyek a hasonló jellegű antik indadíszes és állatalakos emlékek nyomán készültek. Antonio Veneziano 1535-re datált egyik metszetét említjük meg, mely az Ara Pacis egyik részlete után készült.¹³ Ilyen jellegű előképek után terjedhetett el nálunk Magyarországon a 16. és 17. században ez a gazdag indadíszes, állatfigurás motívumkincs, mely késői és távoli kicsengéseiben is megőrzi a példakép szépségét és ünnepélyes méltóságát. Az indákba festett állatfigurák nagyrészt egykorúak a növényi dísszel, a madarak és a mókus figurája harmonikusan beleillik az együttesbe. (13–14. kép) Ezek olyan motívumok, melyek a reneszánsz születésekor is már szerepeltek,¹⁴ s a későreneszánsz motívumkincs is megőrzi őket. A mennyezet levéldíszítéséhez hasonló formájú és festésű az „Angyali üdvözet” középső vázájában elhelyezett nagy csokor. (16. kép) Ez is valószínűsíti, hogy a mennyezet és a megváltás gondolatköréhez kapcsolódó falképek egykorúak lehetnek.

Más jellege van azonban a négy szimbólikus nőalakot ábrázoló falfestménynek, ahol széles, levegős tájakat is láthatunk. (23., 25. és 24. kép) A mennyezet gazdag későreneszánsz motívumkincse mellett ez egészen határozottan későbbi korszakra és más megrendelőre utal.

Az allegorikus nőalakok jelentéstartalmának vizsgálata talán közelebb hozhat minket a korszak és megrendelő meghatározásához. A bejáratnál szemközti főfalán, központi helyen, az „Angyali üdvözet” jelenet fölött nőalakot látunk, kereszttel és kehellyel. Ez a nőalak Fiducia,¹⁵ aki az isteni igazságosságban és kegyelemben való bizalmat jelképezi, mely legyőz minden fájdalmat. A jobboldali falon Fiducia alakjához legközelebb a Glória felirattal jelzett nőalak van. (25. kép) Az erény által elért dicsőséget jelképezi, a kezében elmosódottan látható tárgy talán a babérmagokba helyezett könyv. Ez ismert

attributuma Glória alakjának.¹⁶ A bejárattól balra, az oldalfalon ülő nőalak látható (24. kép), előtte a földön íj, háttérben magas hegyen várrom. Mögötte szélestörzsű fa, a fa előtt nyúl, a fa mögött szarvas. Széles, levegős tájban helyezkedik el a figura, mely a reményt személyesíti meg egész speciális értelemben. A nőalak kezeit összekulcsolja és felfelé tekint. Az íj előtte fekszik, melyhez valószínűleg valamikor törött nyíl is tartozott. A reménynek íjjal és törött nyállal való bemutatása a megzabolázott, szárnyaszegett reményt ábrázolja. Arra utal, hogy csak az élőknek van reménye, a halott számára már nincs reménység.¹⁷ A reménynek ilyen módon való ábrázolása mélyen pesszimista tartalmú, s eltér ikonográfiai jegyeiben is a békés, élő remény ábrázolásmódjától, melyet általában az egyházi ábrázolási gyakorlatban alkalmaztak.¹⁸ Ez a speciális értelmezés utalás a Radványban még sokáig nyomasztóan érzett családi gyászra, Radvánszky György tragikus halálára.

S végül felvetődik a kérdés, ki lehet a finoman megfestett negyedik nőalak, akit széles erdei tájban fák közt ábrázoltak. (23. kép) Valószínűleg az élet szövetét szövő párka figuráját láthatjuk itt. Tőle balra a földön homokórát vélünk felfedezni, mint a mulandóságra való utalást és a kompozíció jobboldalán a fa alatt egy megszárt és levágott, majd porbahullott szövetdarabot.¹⁹ A párkák különben Radvánszky János lyrai költészetében is szerepelnek.²⁰

A négy ülő alak, mely később került rá a kápolna falára, mint a későreneszánsz menyegyzetfestés és a vele egykorú vallásos jelenetek, határozott ikonográfiai mondanivalót képvisel, s értelme konkrétan utal – véleményünk szerint – a Radvánszky családot ért tragikus eseményre, Radvánszky György eperjesi mártírhalálára. Az ő emlékéé a dicsőség, ő miatta fordulnak az isteni igazságossághoz a lesújtó fájdalommal szemben, miatta jelenik meg a remény ebben a speciális pesszimista megfogalmazásban s kerül ábrázolásra az életet kézben tartó vagy elejtő Párka.

A festmények megrendelője nem lehetett más, mint Radvánszky János a költő, aki 1697-ben kapja végre vissza birtokait.²¹ 1738-ban bekövetkezett haláláig sokirányú tevékenységet fejtett ki. II. Rákóczi Ferenc barátja volt, és a fejedelem megbízottja Erdélyben.²² Rákóczi Ferenc több ízben időzött Radványban, amely szép és kellemes művelődési központja lehetett a vidéknek. Könyvtára gazdagságáról külön megemlékeznek.²³ Élete végén is foglalkozik még költészettel és 23 évvel a szatmári béke után így ír:

„Láttam igaz ügyet, hogy le nyomattatott,
Láttam sok ártatlant, hogy sok vért hullatott
Iszonyatos kínban halálig jajgatott
Bosszú álló Isten! hogy ezt hogy halasztod.”²⁴

Apja igazságtalan és borzalmas halála élete végéig foglalkoztatja és fájdalmas emlékként él benne. Ez nyilvánul meg versében is, ez jelentkezik a radványi falfestmények allegorikus nőalakjaiban, melyek a 17. század utolsó éveiből vagy a 18. század elejéről valók. A széles, levegős tájak, a finomrajzú alakok már egy bizonyos könnyed idilli ábrázolásmód képviselői az erősen tragikus mondanivaló ellenére is. Bár későbbiek a mennyezet későreneszánsz, gazdag indadíszítésénél, mégis ábrázolási helyük és tartalmuk szerint

meg a reneszánsz ízléshez kapcsolódnak és post-reneszánsz jelenségeknek mondhatók. Ezekkel egykorúak – véleményünk szerint – a mennyezet játékos, zenélő figurái és a hátán tornyot vivő elefánt. (20–22. kép) Világosan látható ezeknél, hogy utólag kerültek rá a mennyezet indadíszítésére. Az egyik lantos, nadrágos figura sapkát és fehér öltözéket, magas gallért visel. A másik lantos alak szintén magas gallért és sapkát visel, köpe nye pedig lila színű.

Nem tudjuk ma már megmondani, hogy a négy allegorikus nőalak üres falmezőkbe került-e vagy esetleg a kápolna vallásos képsorához tartozó falképekre festették rá őket. S nem tudni azt sem, hogy készülésük idején kápolna volt-e még a kastélynak ez a két boltszakaszból álló helyisége, vagy más rendeltetést kapott. A család a továbbiakban is evangélikus vallású maradt, annak ellenére, hogy vallásváltoztatásuk előnyös lett volna a birtokviszasszerzési eljárások idején.

A 16. és 17. századi emblematika ismerete jellemzi a radványi 17. század végi és 18. század eleji falképeket. Kérdésként vetnénk fel, van-e valami jelentése a harci tornyot a hátán vivő elefántnak is, akit a két lantos vesz közre. Az emblematikából ismert egyik szimbólikus jelenet Eleasart ábrázolja, a hős makkabeust, aki a harci tornyot vivő elefántot megöli és hősi halált hal.²⁵ A halál által nyert hírt jelképezi ez a jelenet. Lehetséges, hogy ennek egyszerűsített és mennyezetdekorációba átkerült formája itt Radványban a harci tornyot vivő elefánt, utalása a halál által való megdicsőülésre beleillenek a második megrendelő programjába. S a két lantos figura esetleg ehhez a gondolathoz kapcsolódott a hősi tett dicsőítőjeként. Ezt azonban feltevésként említjük. Az elefánt a lanton játszó figurákkal csupán díszítőelemnek is felfogható.

A radványi falképeket csupán egyszer volt alkalmunk tanulmányozni. Bizonyára többszöri vizsgálata újabb eredményekre vezetne, mégis úgy érezzük, hogy kutatásunknak ebben a stádiumában is ismertetnünk kell a 17. századi magyarországi falképfestészetnek ezt az igen érdekes emlékét. Sokáig lehetne a festés módját vizsgálni, hiszen vannak olyan elemek, melyek arra mutatnak, hogy a második megrendelés alkalmával az első megrendelő által készített képekbe is belefestettek. Emellett vannak helyenként későbbi belefestések is. Azonban az összhatás szempontjából mégis szép és intakt együttes ez, sokkal inkább mint a sárospataki vár Sub rosa erkélyének falfestményei. Meg kell jegyeznünk, hogy a radványi falképek készülésére vonatkozó adatokat a Radvánszky család levéltári anyagában is megkíséreltük keresni, azonban az iratokban nincsen adat a falfestményekről.²⁶

A sárospataki várkastélyban a köralaprajzú négyes kapcsolt ablakú erkélyes szoba fiókos kupolaboltozatán láthatóak a 17. századi falképek. A boltozat középpontjában stilizált, mélyített domborművű rózsza záródisz. (26. és 29. kép) A tizenhárom szziromból álló rózsza két végén három-három sugár. A mennyezetten fehér alapon zöld, kék, narancssárga, okker színek jellemzik a nagyrészt virágokból, indákból álló, alapjában véve olasz eredetű változatos ornamentikát. A szimmetrikus, kötöttebb díszítőmotívumok mellett kötetlenek is találhatók. A kötetlen rendszerű motívumok azonban elég szeszélyes, kiegyensúlyozatlan vonalvezetésűek, nincs meg bennük az a harmonikus rend és nyugodt ritmus, mint a radványi mennyezet ornamentikájában.

A sárospataki mennyezet indadíszé részben metszetekről a falképfestők gyakorlatába került motívumok alapján, részben ötletszerűen, a festő invenciója alapján készült. A keskenyrajzú, széles ívekben kunkorodó motívumokban távoli kicsengését érezzük a 17. század első évtizedei metszetmintáképeinek.²⁷ Ez a motívumkincs a 17. század közepére terjedhetett el a magyarországi falfestészetben. A sárospataki és radványi falképek ilyen módon nagyjából egyidősnek mondhatóak. Hangsúlyoznunk kell azonban a radványi dekoratív falfestmények elsőrangú kvalitását, mely a sárospatakiakkal összehasonlítva is megmutatkozik.

A sárospataki falfestmények sohasem kerültek mérszréteg alá, mindig szabadon láthatóak voltak. Ezzel sajnos együtt járt az, hogy későbbi korszakokban belefestettek a dekoratív díszítésbe és átfestették a szimbolikus alakokat is. Bár az átfestések formailag és színben jelentős változást okoztak az eredetihez képest, mégis a boltozat alatti ívsorban elhelyezett szimbolikus alakok még mai átfestett formájukban is utalnak arra a morális mondanivalóra, amit a józan szellemű megrendelő, a hazai puritán mozgalom jelentős alakja, Lórántffy Zsuzsanna itt közölni kívánt. A négyzetalakú trónon ülő és kezében tükröt tartó Prudentia (27. kép) jelenléte miatt a szakirodalomban erény ábrázolásoknak nevezik ezeket a szimbolikus figurákat.²⁸ Ez az értelmezés azonban nem vihető következetesen végig.

A négy ablak feletti ívekben jobbról balra haladva a következő ábrázolások láthatóak. Az első Potestas felirattal jelzett, trónon ülő alak, jobbában kormánypálca, baljában pálcmaág, mely a hatalom békés gyakorlására utal. Erősen átfestett, de a négyzetes talapzaton ülő erőteljes nőalak drapériája arra utal, hogy a régi figurát újították fel. Tehát ez a nőalak eredetileg is szerepelhetett az együttesben. A következő ívben a földgolyón ülő, trombitát fújó Fama, a hír látható. (26. kép) Az eredeti 17. század közepéről való együttes része lehetett, de azért ezt is átfestették. Ezután következik a Lórántffy címer kartusban (26. kép), melyet fehér ruhás, vörösdolmányos alakok tartanak. Itt utalnunk kell a korabeli festett oklevelek falfestészetre gyakorolt hatására.²⁹ A címer is része lehetett az eredeti együttesnek s tartalmi középpontjában volt a szoba ikonográfiai mondanivalójának. Balra tőle ábrázolták – mint említettük – a hírt, a hatalmat s valószínűleg még más földi értéket is. Ez a szimbolikus figura azonban sajnos ma már nincs meg, csupán nyomokban látható. A címertől jobbra levő három falmező falfestményei azonban fennmaradtak. Ezek közlik a megrendelő által – kinek címere a középpontban látható – kívánt erkölcsi tanúságot. A földi javak önmagukban nem elegendőek, szükséges hozzájuk a szorgalom jelenléte. A szorgalom ábrázolása környezetével együtt erősen átfestett, a bőségszarut tartó alak azonban eredetileg is szerepelhetett. (26. kép) A lábainál levő állatfigura valószínűleg átfestés eredménye. Eredetileg a bőségszarut tartó Diligentia lábánál fekvő legyőzött éhséget ábrázolhatták.³⁰

A szorgalom mellett az Okosság fontos szerepére utal az előnyök helyes felhasználásában Prudentia négyzetalakú trónon ülő alakja. (27. kép) Ez a figura őrzött meg rajzában viszonylag legtöbbet az eredetiből. S végül következik a Prudentiához hasonlóan bal profilban ábrázolt félig ruhátlan nőalak, aki kertben ül, körülötte fák, virágok, jobbával virágot szed, a baljában tartott koszorú számára. (28. kép) Az ő jelenléte teszi egészen világossá a megrendelő által kívánt programot.

Fiatal istennő alak ez, aki gazdag virágos kertben ül és koszorúja számára virágot válogat. De a válogatás hátráltatja a mű létrehozását, nem tud elhatározásra jutni. Mire valók a javak, ha nem tudjuk azokat megfelelően használni? – vonja le ez a szimbolikus jelenet az erkölcsi tanulságot.³¹

Lényegében a következőkben rekonstruálhatjuk ezeknek az erősen átfestett szimbolikus értelmű falképeknek mondanivalóját. Ahol a hír és dicsőség és más földi előnyök rendelkezésre állnak, ott szükséges a szorgalom és okosság is, hogy mindezek megfelelő irányban legyenek hasznosíthatók. Józan, puritán protestáns gondolkört képviselnek a sárospataki szimbolikus jelenetek, jól alkalmazzák az emblematika formuláit saját nézeteinek kifejtésére.

A szakirodalomban ezzel a témával foglalkozó kutatók részletes adatokat közölnek a sárospataki vár 17. századi falképeiről.³² Idézik Lórántffy Zsuzsanna 1646–47 évi levelezését, melyben határozottan freskóról van szó és arról, hogy a képírókat – akiknek majd Fehérvárt is lesz dolguk – Eperjesről vagy Kassáról kell hívni. 1647-ben elkészülnek a freskók, de nem tudni, hogy a Sub rosa-beliékkal azonosak-e. Bár biztosan ez ma már nem állapítható meg, mégis valószínűnek tartjuk, hogy igen, s a városi képírók munkásságának azt a 17. század közepéről való stílusát képviselik, mint a radványi kastély első festési periódusában készült falképei. Kvalitását tekintve azonban alatta marad a radványiaknak.

Sárospatakon az ablakok felett húzódó friz egy európai és három egzotikus figurája talán a négy világrészre való utalást jelenti. (26. kép) Ez a téma ebben a korban kedvelt volt.³³

Fel kell vetnünk még a sárospataki falfestményekkel kapcsolatban az itt és Radványban egyaránt megtalálható központban ábrázolt rózsá jelentésének kérdését. Sárospatakon építészeti szempontból központi helyen van, Radványban viszont nem jelent az építészeti szempontból hangsúlyos részt. Ezért nem értelmezhető a sárospataki sem csupán úgy, mint építészeti szempontból jelentős művészeti hangsúlyozása. Kellene ennek a középső rózsá motívumnak, mely az egykori Magyarország észak-északkeleti részén két fontos emléken is fennmaradt más értelmének lennie. Véleményünk szerint a mennyezet középpontjában látható rózsá motívum az emblematikában szereplő isteni gondviselésre való utalás. A sárospataki rózsá-dísz körüli sugarak ezt a gondolatot méginkább hangsúlyozzák. „Flo-rebo prospiciente deo” megjelenési formája ez.³⁴ A gondolat egyaránt illik kápolnába vagy kastély interieurjébe. A rózsá az embert személyesíti meg, aki a nap, Isten jelenlétének hatására virul. A rózsá körül elhelyezett növényi ornamentumok és állatfigurák egy bizonyos ideális létezési forma szimbólumai lehetnek valamikor a magát az isteni oldalon alá helyezni kívánó megrendelő számára.

Itt kell megemlítenünk a hazai szakirodalomban még nem ismertetett 17. századi lőcsei falfestményeket,³⁵ (30. és 31. kép) melyeket címerek, arabeszkék, ornamentális motívumok, gyümölcsök, groteszkék díszítenek és négy allegorikus figura: a Hit, Remény és Szeretet mellett az Igazságosság. A fehér alapra került falfestményeket a halvány zöldes, okkeres, pirosas színek harmóniája jellemzi. Németes ízlést mutat az arabeszkék és groteszkék alkalmazása, és a tömött gyümölcsfüzérek ábrázolása az indavonalak ritmikája helyett. A díszítőmotívumok közt számos játékos későreneszánsz elem

szerepel, így pl. faun figurák, koronás puttófejek, halfarkú női figura és halfarkú szakállas király, amorett. Állatfigurák, majom és a nyúl is szerepelnek. A mennyezetben a rózsza motívum négy helyen is előfordul kettős kereteléssel kiemelve, s két alkalommal sugárkéve is megjelenik a kettős kerettel ellátott rózsza két oldalán. Ez a lőcsei emlék is bizonyítja a rózsza motívumra vonatkozó értelmezésünk helyességét és hogy ebben a korban ez kedvelt művészi motívum volt.³⁶

A falképek a lőcsei Szent Jakab templom északi hajójában az oldalbejárat melletti reneszánsz boltozat ívében találhatóak, a cipész-céh emporiuma alatt. A boltozatszíntartó címerek: magyar-címer, országcímer, címer kétféjű sasban és a Lőcse város életében jelentős szerepet játszó Bobest család címere.³⁷

A szlovák topográfia datálása a 17. század első negyedére helyezi a lőcsei falképeket.³⁸ A király címerrel kapcsolatos vizsgálataink – melyek II. Mátyás korához vezetnek – segítettek nekünk abban, hogy ezt a datálást megerősítsük.³⁹ A falképek megrendelője valószínűleg II. Bobest Frigyes volt, aki több ízben töltötte be Lőcse bírája tisztességét. Lőcse városának akkor igen ritka és kiváló orgonát készíttetett, melyet szintén címerével látott el. Bethlen Gábornak többször küldetésekben alkalmazott híve volt, ezért 1620-ban minden polgári hivatal viselésének terhétől felmentették.⁴⁰

Dolgozatunkban igyekeztünk megközelíteni a radványi és sárospataki falkép-együttesek jelentéstartalmát és keletkezésük idejét, s közöltük a lőcsei Szent Jakab templom bizonyos szempontból velük együtt tárgyalható 17. századi falfestményeit. Érdeemes még tanúságként néhány gondolatot szentelnünk az ornamentális jellegű falfestészet értelmezése kérdésének.

Bandmann kitűnő tanulmányára kell itt utalnunk,⁴¹ mely az ornamentika és dekoráció ikonológiájával foglalkozik. A műtárgy korabeli jelentésének kutatása, melynek célja annak a keresése, hogy készülése idején mit jelenthetett a mű a megrendelőnek, az egyénnek, mit a társadalomnak, – ma már elfogadott festészetben és a szobrászatban. Az építészetben is a középkorra, reneszánszra és a barokkra vonatkozóan. Az ornamentika és a dekoráció kutatásában ez a szemlélet azonban nem alakult ki, itt csupán a művészettörténet segédtudományaként szerepel a datálás, a lokalizálás, az elterjedés vizsgálata.

Az ornamentika kifejezési eszközként való vizsgálata még feltáratlan terület. Annak felismerése sem általános, hogy az ornamentika nemcsak dekoráció, hanem értelme is van. Az ornamentika fejezi ki a középkorban a keresztény Paradicsomot, a reneszánszban Árkádiát, Elysiumot, az Olymposzt, Parnassust. Ornamentika fejezi ki a Kosmost Schonenburgnak (megh. 1595-ben) a mainzi dómban levő síremlékén. Bandmann arra figyelmeztet, hogy a dekoráció széles áradása, az ornamentika és emblematika uralomra jutása hozzátartozik a manierizmus stílusfogalmához. Ezek együttes hatására való törekvés jellemző a korszakra.⁴²

A tartalmi mondanivalóval átszőtt díszítőjellegű ábrázolások vizsgálatával hozzá szeretnénk járulni a magyarországi anyagon belül az új, értelmező módszer szerint történő ornamentikakutatáshoz is.

Befejezésül egy erdélyi emléket kívánunk idézni arra vonatkozóan, hogy a dekoratív dísszel ékesített szobák mennyire szoros kapcsolatban voltak a megrendelő személyével

és mondanivalójával. A legendás hírű bethlenszentmiklósi kastély északnyugati sarokbástyájában levő földszinti szoba a ház uráé, Bethlen Miklóse volt.⁴³ A ma már fehér falak egykor gazdagon voltak festve a 18. századi leírás szerint.⁴⁴ A medaillonok, melyek még ma is látszanak, valószínűleg emblematikus ábrázolásokat tartalmaztak s a feliratok is ezeket egészíthették ki. A virágindák, melyek ma már nem láthatóak, nem öncélú dekorációt jelentettek, hanem kiegészítői voltak annak a világnak, mellyel a kitűnő megrendelő magát otthonában körülvenni szándékozott. A mennyezet közepén pedig a fehér átmeszelés alatt is világosan látható a sugarakkal körülvelt rózsza forma, mintegy formai és tartalmi csúcspontot adva az őt körülvevő világnak.⁴⁵ Az erdélyi művészetben máshol még ezzel a motívummal nem találkoztunk, de örömmel ismertük fel jelenlétét az átfestett bethlenszentmiklósi kastély-szobában.

JEGYZETEK

¹ Dr. Balogh Jolán volt szíves közölni azt a megfigyelését, hogy a 17. században a dekoratív festmények mindig fehér alpra kerülnek rá, míg a 18. századra a kék alap jellemző. A későreneszánsz ornamentális kompozícióira vonatkozólag BALOGH J.: A népművészet és történeti stílusok. Budapest. 1967. 150–153.

² Röviden közölve: Súpis Pamiatok na Slovensku. III. Bratislava. 1969. 9.

³ BALOGH J.: Kolozsvári reneszánsz láda 1776-ból. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár. 1957. 17–19.

⁴ Két teve szerepel Ottavio Nelli „Királyok imádása” kompozíciójában is, ugyancsak két vár is látható a festményen. VAN MARLE: The Development of the Italian Schools of Painting. Vol. VIII. Hága. 1927. Fig. 210. Teve állatokkal szerepel Stefano da Verona „Királyok imádása” festményén. VAN MARLE: i. m. Vol. VII. Hága. 1926. Fig. 180. Két teve, vár a hegyen, rom, istálló szerepel Sassetta „Királyok imádása” kompozíciójában. VAN MARLE: i. m. Hága. 1927. Fig. 230.

A háttérben várak ábrázolása s a magánosan álló karcsú magas fa motívuma előfordul a manierizmus korának festészetében nemcsak önmagában, hanem biblikus téma keretében is. Jó példa rá az Ecouen-i kastély egyik kandalló feletti falfestménye, mely Ézsau vadászatát ábrázolja. ROCHETTE J.-C.: Chateau d’Ecouen, Les travaux d’aménagement. „Les monuments historiques de la France.” sorozatban.

⁵ AGGHÁZY M.: Purgatórium ábrázolások a XVIII. században. (Les représentations du Purgatoire au XVIIIe siècle. (Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. No 10. Budapest. 1957. 53–61. 99–103.

⁶ RADVÁNSZKY L.: A Radvánszky család története 1738-ig. Fordította: R. Kiss István. Sajtókaza. 1905. Közlemények a Br. Radvánszky levéltárból VII. kötet 4. szám.

⁷ Magyar Irodalmi Lexikon II. kötet. Budapest. 1965. RADVÁNSZKY B.: Radvánszky János versei. 1666–1738. Irodalomtörténeti Közlemények, 1904. 129–146, 266–285.

⁸ RADVÁNSZKY K.: A radváni Radvánszky család története. 1863. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 2213.

⁹ RADVÁNSZKY K.: i. m. régi számozás 12, új számozás 23.

¹⁰ RADVÁNSZKY L.: i. m. 23–24.

¹¹ RADVÁNSZKY L.: i. m. 23. és 25. RADVÁNSZKY K.: i. m. régi számozás 13–14., új számozás 26–28.

¹² AGGHÁZY M.: i. m. 99. lapján említi, hogy a Makkabeusok II. könyve 12–42. alapján a halottakért végzett imát a katolikus egyház szükségesnek tartja. 1439-ben a firenzei zsinaton ezt hittételnek is nyilvánítja. A protestánsok viszont a Makkabeusok könyvét apokrifnek ítélték. Ugyancsak e mű említi, hogyan terjed el az ábrázolás a 17. században Olaszországban és az ellenreformáció

végén egész Európában. Nyilvánvaló ezek után, hogy a radványi falfestmények megrendelője a család egyetlen katolikus tagja lehetett.

¹³ BERLINER, R.: Ornamentale Vorlage-blätter des 15. bis 18. Jahrhunderts. Leipzig. 1925.

Teil I. Tafel 44.

¹⁴ KRAUTHEIMER, R.: Lorenzo Ghiberti. Princeton, New Jersey. 1956. Pl. 69a–d, 70 b–71 b, 138c–138d.

¹⁵ HENKEL, A.–SCHÖNE, A.: Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts. Stuttgart. 1967. 1569–1570.

¹⁶ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 1565.

¹⁷ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 1557–1558.

¹⁸ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 1559.

¹⁹ A párkák ábrázolásakor sok esetben a három alakot csupán egy helyettesíti, PIGLER, A.: Ba-rockthemen. Bd. II. Budapest. 1956. 202–203.

²⁰ RADVÁNSZKY B.: i. m. 138. és 277.

²¹ RADVÁNSZKY L.: i. m. 44.

²² RADVÁNSZKY L.: i. m. 47.

²³ RADVÁNSZKY B.: i. m. 137. (Radvánszky János könyvtárban Horatius mellett Rimay János, Zrínyi Miklós és Balassa Bálint művei is megvoltak.)

²⁴ RADVÁNSZKY B.: i. m. 267.

²⁵ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 1856.

²⁶ A témához átolvastam: OL. P 566. 7. csomag, XXXVII. 1. Radványi ház; OL. P 566. 3 csomag, XVI (B. Radvánszky IV. György naplójegyzet töredéke. 1666–1671.; OL. P 566 2. cs. XI./B. Memoriálék, recognitiák s vegyes iratok Radvánszky Ferenc idejéből.; 2. cs. XIII Radványi levéltár; 2. cs. XVI./D. Vegyes iratok Radvánszky IV. György idejéből. (Memoriálék, recognitiák s vegyes nem a családot érintő iratok.); P 566. 82. cs. XXV. Gazdasági számadások.; P 566 17. cs. XXXII. Instrukciók.

²⁷ JESSEN, P.: Meister des Ornament-Stichs. Gotik und Renaissance im Ornamentstich. Band. I. Berlin. é. n. 130 és 131. kép.

²⁸ GARAS K.: Magyarországi festészet a 17. században. Budapest. 1953. 61.

²⁹ A két műfaj kölcsönhatására a magyarországi későrenaisszansz művészetben kiváló példákat hoz fel BALOGH J.: A későrenaisszansz festészet kérdései Erdélyben c. tanulmányában, mely megjelenik a Szépművészeti Múzeum 52–53. számú Bulletinjében.

³⁰ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 1563.

³¹ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 287–288. (In delectu copia.)

³² GARAS K.: i. m. 61–62.

³³ BIGLER, A.: i. m. II. 521–523.

³⁴ HENKEL–SCHÖNE: i. m. 291.

„Solis ad adspectum,

veluti rosa verna virescit

Sic ego florebo, proficiente Deo.”

³⁵ Šupis Pamiatok na Slovensku. II. Bratislava. 1969. 211–212.

³⁶ Sugaras rózsza motívumot találtunk még a késmárki vár 17. századi belső dekorációján is, virágos, leveles indadíszes motívumok középpontjában. Hasonló motívumnak tartjuk a késmárki harangtorony 1591-ből származó sgraffito díszítését is.

³⁷ CSEREGEŐ, G.: J. Siebmachers's grosses und allgemeines Wappenbuch. Heft 1–7. Nürnberg. 1893. 67. lap, 53. tábla. NAGY I.: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest. 1868. 140–143.

³⁸ Šupis pamiatok na Slovensku. i. h.

³⁹ II. Mátyás 1608 és 1619 között uralkodott. A falfestményen látható országcímert összehasonlítva magyarországi Habsburg uralkodók pénzein látható címerekkel, – a numizmatika segítségével, – sikerült a pontos datáláshoz eljutnunk. A falfestményen a magyar, a dalmát címer látható, a

cseh kétfarkú oroszlán fordítottan haladva és a tiroli sas közében. E címerek együttes ábrázolása csupán II. Mátyás magyar veretű pénzén fordul elő, megelőzőleg nem találjuk meg, s 1619 után a Habsburg család stájer ágának trónralépésével teljesen megváltoznak a pénzekon látható címeregyüttesek. II. Mátyás körmöci féltallárosát lásd MILLER zu AICHHOLZ, V.–LOEHR, A.–HOLZMAIR, E.: Österreichische Münzprägungen 1519–1938. Wien 1948. Tafel 14/26. Meg kell még jegyeznünk, hogy II. Rudolfnak vannak ugyan a magyar, dalmát és cseh címert ábrázoló magyar veretei, a tiroli sas azonban az ő pénzein csak a tiroli vereteken fordul elő. Lásd i. m.: Taf. 11, 12 és 13 és Taf. 13/8 és 13/14. Köszönetemet fejezem itt ki Dr. Gedai Istvánnak, az éremtár vezetőjének munkámmal kapcsolatos szíves segítségéért.

⁴⁰NAGY I.: i. m. 142.

⁴¹BANDMANN: Ikonologie des Ornaments und der Dekoration. Jahrbuch für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft. Band IV. 232–258. Köln. 1958–1959.

⁴²BANDMANN: i. m. 249.

⁴³B. NAGY M.: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti Tanulmányok. Bukarest. 1970. 163.

⁴⁴B. NAGY M.: i. m. i. h.

⁴⁵B. NAGY M.: i. m. 149. kép.

Balogh Jolán

KÉSŐRENAISSANCE KŐFARAGÓ MŰHELYEK

VIII. Közlemény

A KOLOZSVÁRI MŰHELYEK

XVI. SZÁZAD (VII. RÉSZ)

ADATTÁR

III. Műemlékek

2. ERDÉLYSZERTE (folytatás: H-ZS)

Hadad vára (v. Szilágy vm. – Hodod)

1416–1564. A kusalyi Jakcs család vára. 1562-ben és 1564-ben, – midőn a fiatal Jakcsiak mostoha apja Balassa Menyhért Ferdinándhoz pártolt, – Báthory István ismételt ostromolta és bevette 1564-ben. A kusalyi Jakcs család Boldizsárban kihalt. (KŐVÁRI 1866. 149–150.)

1584 márc. 6. Vilno, Báthory István lengyel király Hadad várát („castrum Hadad”) és uradalmát Wesselényi Ferencnek (cubiculi praefectus ac consiliarius) adományozta. (PETRI II. 1901. 86.) Borsoló János jelentése a beiktatásról a királynak kelt 1584. június 21-én Ippen. (Levéltári Közl. 1938. 219.)

Feltehetőleg Wesselényi Ferenc birtoklása idejéből származott a vár hatalmas kaputornya, homlokzatán két félköríves kettős iker-ablakkal. Erről az 1791-ből származó rajz (AH. 1979/2. 45. kép) ad fogalmat, mely egykor a hadadi Wesselényi kastélyban volt (PETRI II. 63.). Ezek az ablakok megegyeznek azokkal az ablakokkal, amelyeket a kolozsvári mesterek Egeres várához faragtak.

1587 szept. A vár kapitánya „Franciscus Copuanj Arcis Hadad praefectus.” (O. L. Urb. et Conscrip. Fasc. 90/3. – dr. Baranyai Béláné közlése.)

1593 márc. 10. Hadad. Wesselényi Ferenc magyar nyelvű végrendelete, megerősítette – özvegye Zarkandi (Sárkándi) Anna kérésére – Báthory Zsigmond 1595 aug. 16-án. (Szabó T. A. közlése. Levéltári Közl. 1938. 223.)

1680. Veress István középzsolnoki szolgabíró és társai Hadad várában Wesselényi Pál emberei előtt a fejedelem instructioját felolvassák. Jelentésükben megnevezik a vár egyes részeit: balkéz felől volt a „szegletház, mely porkoláb háznak neveztetik”, ennek egyrésztől szomszédja a sütőház, másrésztől a „kapuközi”. (PETRI II. 1901. 63–64.)

1704 ápr. 11. Hadad várának inventariuma. Építészeti jelentősebb feljegyzések: „A vár külső piacza” – a kapuja előtt árok és azon jó híd – a külső piacz kőfallal va-
gyon körülvéve – a kapun belül istálló, hintó szín, mellette „Harangláb, azon egy nagy
harang” – belső piacra szolgáló kapu – a kapun belül jobbkéz felől Rab Ház, innen to-
vább jobbkéz felől boltosház [boltozott ház], mostan Porkoláb Uram Szálása – köbül
rakott kút felette egy kis sindelyes Színecske – alsó contignatio – pincék az épületek
alatt – „Melly felső contignatiobeli épületek előtt levő fa folyósóra egy fából való Sin-
delyes garaditson felmenvén nap kelet felől ugyan a folyósóru nyílik egy nagy táncoló
palota . . . ablak melyek nro. 5., kettei hat részbul, hárma pedégh négy részbul nyílik,
mindenikhez ónban foglalt üveg ablakok vannak . . . Musikasoknak való Helyis vagyon
felpoczolva . . . két fa oszlopon. – Ezen palotából ismét nyílik egy Ebédlő palota
. . . három üveg ablakkal. – Ebédlő Palotából nyílik tovább egy festett mennyezetű Szép
Ház . . . két üveg ablaka vagyon. – Innen nyílik egy kis bolt, ahol hangszereket leltá-
roztak: szép úri hegedő, koboz, hegedőcske, eöreg Virgina ladastul. Ugyanitt számos
kristályedényt leltároztak egy zöld Armariumban. – Ezen házbul nyílik ismét más zöld
deszkás mennyezetű ház, melyben az Asszony lakott. – Innen nyílik észak felé a Frau-
zimmerek Háza (3 ablak) – Leányok Háza. – A vár tornya, melly a’ Kapu felett vagyon.
– Ezen Czejt Hazacska felett vagyon egy kis bástyácska, maskint dobolo bastya a’ neve.
– Toronynak inventalása, mely a Sendelyezéstül fogván három contigantioban építve.”
(O. L. Urb. et Conscrip. Fasc. 64/17. – Ismertette PETRI II. 1901. 64–81. Közlése:
Urbaria et Conscriptioes. 5. füzet. Bp., 1979. 44–46. – Dr. Baranyai Béláné gyűjtése.)

1716. A vármegye elhatározza a vár helyreállítását.

1746 ápr. 26. A Hadad várában tartott megyegyűlés elrendeli 100 szekér mész égeté-
sét és Hadadba szállítását, továbbá a csehi járásból 20 szekér, a zilahi, peéri és tasnádi
járásból 10–10 szekér kő hordását, valamint járásonként gyalogokat kőhányásra. (PET-
RI II. 1901. 62.)

1753. Bél Mátyás leírása szerint egyes lakosztályok még lakható állapotban vannak.
(uo.)

1791. Rajz a kaputoronyról (AH. 1979/2. 45. kép).

Irodalom: KÖVÁRI 1959. 161. Kövári közölte az 1791-es rajzot a Déliláb Naptár-
ban. 1858. KÖVÁRI 1866. 96, 98, 149–150. (történeti adatok). BUNYITAY V.: Szi-
lágymegye középkori műemlékei. 1887. 17. PETRI M.: Szilágymegye monographiá-
ja. II. Bp., 1901. 61–105. (történeti és birtoktörténeti adatok). GERECZE 1906. 846.
BALOGH 1934. 137. 1940. 543 (a kaputorony renaissance kettős ablakai). BIRÓ 1943.
95. (a vár képe supraporta festmény Zsibón a Béli kastélyban). BALOGH 1973. 236.
BALOGH AH. 1979/2. 191. (a hely megjelölése elírásból tévesen északkelet, helyesen:
északnyugati határvidék, ha Erdély középpontjából tekintjük).

Huszt vára (v. Máramaros vm. – Hust)

1353 előtt a király építtette; ebben az évben említik a várnagyát Macska Domokost;
1387-ben királyi vár; 1392-ben Zsigmond király a Drágffyknak adta. (FÜGEDI E.: Vár
és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 128. sz. 144. l.)

1536. Huszt várnagya Karvasy Kristóf (SZILÁGYI S.: Erdélyország története. I. Pest, 186.) – 1546 febr. 9. Huszt vára leltára: „Post deditionen elus.” (O. L. Urb. et Conscript. fasc. 99/2.) – 1549 febr. 18. Huszt vára leltára (uo. fasc. 75/39.).

1552. Sigismondo De Prato Vecchio királyi építész jelentése Huszt váráról, melyről felvételi rajzokat készített úgyszintén az átépítéséről tervrajzot. Mindezeket felterjesztette a királyhoz, aki 1552 júl. 15-én a javaslatokat jóvá hagyta és a végrehajtását elrendelte. (Kivonatossan közölve: HERZOG J.: Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez. Magy. Művészet. 1926. 243.) – További irodalom: PATAKI V.: A XVI. századi várépítés Magyarországon. A bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve. I. 1931. 108.

1553 febr. 21. A sárosi uradalmi pénztár: „Foelici de Pisis Architechto Regiae Maiestatis, qui . . . in regno Transilvaniae ad extruenda certa aedificia ad arcem Hwzth et Cassoviam missus est”, kifizetett 9 hónapra 155 magyar frt. 20 dénárt. (O. L. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1314. – dr. Horváth Tibor Antal közlése.)

1553 márc. 24. A sárosi uradalmi pénztár kifizetett: „Cristophoro Selzer de Wormatia lapicidae cum aliis suis sodalibus per Regiam Maiestatem ad Hwzth misso ad conficienda ibidem certa aedificia”. . . Flor. 24. (Uo. – Dr. Horváth Tibor A. közlése.)

1554 februárjában Ferdinánd király Felice de Pisa királyi architectust Huszt vára megvizsgálására küldötte ki. Ez év júliusában az építkezés befejezésével újra Huszton tartózkodott. (HERZOG i. m. Magy. Művészet. 1926. 243.)

1554 máj. 27. A sárosi uradalmi pénztár kifizetett: „Foelici de Pisis Architecto Regiae Maiestatis, qui . . . ad Rivulum Dominarum, arcem Hwzth, Cassoviam, Saros et alia diversa loca ad conspicienda et erigenda aedificia missus est” . . . flor. 85.” (O. L. Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 1314. p. 97. – dr. Horváth T. A. közlése.)

1554. A várkapolna kapujának felirata:

TPE · BENEDICT · SZALAY DE BOKOVAR

ANNO · 1554

S · P

A felirat a vár 1744-ből való alaprajzának a legendájában olvasható. (O. L. Kamara. Térképtár. 640.)

1555. A vár számadáskönyve (nagyon jó papíron igen szép írással). Ebben az építkezésekről a következő feljegyzések találhatók: „. . . pro reparatione noui gradus in domo Regia per quos itur ad domos superiores . . .” – Kifizetés két mármaroszigeti ácsnak: „Pro tectura propognaculi inferioris noui antemuralis trabem fabricantibus . . .” – „Ad ediffitium noui prognaculi arcis. . .” – „Extractorum lapidum e puteo Arcis eductio de teatro. . .” – „Solutio lignifabrorum scamna et allia instrumenta in nouo antemurali necessaria operantium . . .” – „Carpentarijs pro faciendis pedibus pontis Arcis Interioris . . .” – „Lignifabris pontem et gradum ad portam Arcis Interioris operantibus” (ácsok Mármaroszigetről, Técsőről, Viskről, közöttük Gregorius Koloswarij). – „Pro facienda tegumine turris Nouae. . .” – A számadások számos magyar ács nevét őrizték meg Mármaroszigetről, Técsőről, Viskről stb. (O. L. E. 160. Magy. Kamara. Conscriptioes Diuersae. 7. csomó.)

1564 nov. 26. II. János választott király (János Zsigmond fejedelem) meghagyja a beszerceieknek, hogy: „statim quinque vel sex lapidas et muratores ad refivienda et restauranda nonnulla collapsa in ipsa arce Huzt.” (Beszerce város levéltára.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „. . . Castello forte Hust, et benguardato a confini d’Apolio, et Polonia uerso Tramontano, sopra la Tissa . . .” (Apulum, II. 1946. 160–161.)

1570. Báthory Kristóf ostrommal visszafoglalta. (Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 11–12.)

1571. János Zsigmond végrendeletében a három testamentumos úrnak, Csáky Mihály-nak, Hagymási Kristófnak, Békés Gáspárnak hagyta 30 000 forint zálog összegért, akiknek azonban a zálog összeg fejében át kellett volna adniok az új fejedelemnek. De nem tették meg és ebben őket Miksa király – Báthory ellenében – támogatta. (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 407, 408–409, 411, 417, 419.)

1576 okt. 26. A kvári országgyűlés törvénycikke: „Értjük azt is, hogy Husztnak épületire való költségnek is kell lenni nagyságodnak, melyet az Ur Isten nagyságod gondviselése által adott kézbe, kit itilünk Isten után hazánk oltalmára főbástyának lenni.” (Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 114.)

1577 jún. 7. Kvár szkve: „Eodem die Vaday Mihál vivé Keomies Imrehet Désig 8-ad magával, hogy Husztban menének vala fejedelem myvére, 6 lovon.” Kifizettek fl. 3. (1577/X. 66.)

1577 nov. 24. Kvár szkve: „Egeresi János vitte 3 lovon Seres Jánost Désig. Husztban küldte az Ur.” (Uo. 73.)

1577-ben épült a második várkapu, melyet kívülről a Báthory címer díszített, úgyszintén felirat, mely 1744-ben olvashatatlan volt. A várkapu belső homlokzatán a Kornis címer volt látható, valamint Kornis Gáspár huszti főkapitány építkezésére vonatkozó felirat:

GASPARVS CORNIS DE GÖNTZ RVSZKA Comes
ORATE, VIGILATE, NE QVANDO FORTIOR
TE SVPERVENIAT AC VNIVERSA TVA
ARMA AVFERAT

Anno Domini

1577

A felirat a vár 1744-ből való alaprajzának a legendájában olvasható. (O. L. Kamara. Térképtár 640.) – A felirat második sorának első fele idézet Márk evangéliumából (13. 33.), a folytatólagos szöveg pedig idézet Lukács evangéliumából (11. 22.).

A vár kapuzatának rajza (24. kép): Bécs, Kriegsarchiv. Inland C. V. Huszt Nr. 2. 485/5b. – A vár alaprajza és részletrajzok, külön papillonon a kapubástya: „Diser Grundriss und Prospect zeiget wie das Thor vor reparierung gestanden.”

1578 júl. 16. Kvár szkve: „Küldött Bíró uram az fejedelem parancsolattyára négy kömiest Husztba. Attam Bíró uram hagyásából fl. 3. den. 75.” (1578/XIV. 28.)

1579 júl. 14. Kvár szkve: „Azon napon az fejedelem parancsolattyára külte Bíró uram Keomies Imreht Huszt várába hatod magával, attam nekik az uraim akarattyából kölcségekre fl. 6.” (1579/XVI. 19.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése: Erdély határán öt kapitányság van, „l'uno dei quali fa residenza in Hust, castello fra i monti contigui alla Transilvania”. A jövedelméből 200 lovast és 400 gyalogost tart el, továbbá „si spende in riparare le ruine della fortezza. Quivi hora è capitano Casparo Cornis, nobile di Ciculia, Ariano di setta, huom per altro militare.” (BASCAPÈ, G.: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI.* Roma, 1921. 85.)

1590 máj. 4. Kvár szkve: „Eodem die, vitte Zigiarto Daniel Désre urunk parancsolattyára az kömieseket, Husztra kültte az város 3 lovon. Attam fl. 1. den. 50.” (IV./21. 82.) – Ugyanakkor a bíró adatott a kőműveseknek „könyörgésekre” den. 50. (uo. 25.)

1590 máj. 11. Kvár szkve: „Bíró uram parancsára vitte Désre Atonay Boldisar 5 lovon az kömieseket. Vitték Husztra. fl. 2. den. 50.” – „Eodem die Kisz Mihály vitte Désre a kömieseket 4 lovon. Fizettem Tanijzra Gergelynek fl. 2.” (IV/XXI. 82–83.) – Ugyanakkor: „az kömieseknek bíró uram akarattyából, hogy Husztra mentenek, fl. 3.” (IV/XXI. 26.)

1590 jún. 4. Kvár szkve: „Bíró uram parancsolta, Téglás Antalt vitték Husztra, mielni, költségére attam den. 50.” (IV/XXI. 27.)

1590. Franco Sivori, genovai nemes Memoriáleja, melyben szól urának, a havasalföldi vajdának fogságáról Huszt várában: „Giace la fortezza di Hust, ove era ritenutta, sopra un piccol monte, pieno di dirrupi et precipitij. In questa era una casa eminente risguardante da per tutto, che havevano assignata a Soa Altezza, tenendolo in una camera la piu alta, che haveva le finestre benissimo ferrate.” A továbbiakban leírja a vajda viszonzásos menekülését 1587 aug. 30-án éjjel, amikor egy résen át meglátta „vidde per essa di fuori ivi accostato un'orologio da contra pesi accomodatto sopra doi antene di pino, per le quali abbraciandosi harebbe potuto callarsi nel piano della fortezza.” (PASCUS, S.: *Petru Cercel și Țara Românească.* Sibiu, 1944. 261–262.)

1592 jún. 18. Kvár szkve: „. . . vitteg az kömieseket Monijka Mihájt és Zilagy Jánost urunk parancsolattyából Husztra mivelni. Adatott Bíró uram velem kölcségekre nekik fl. 4.” (V/XV. 238.)

1592 jún. 20. Kvár szkve: „Eodem die Benessi Mihály viszi az kömieseket Deesre szerszámostól, 6 lovon, kik Husztra mentek . . . fl. 3.” (V/XV. 84)

1593 szept. 5. Kvár szkve: „Eodem die, Kw mies Gáspárt, tordait viszi harmad magával Baczjmegej 2 lova szekere, kik Husztrból jöttek, urunk levelek nálok. Fizettem Tordáig den. 50.” (V/XXI. 112.)

1595 aug. 20. Kvár szkve: „Urunk ő felsége parancsára Köműes András nyolcadmagával megyen Husztra mivelni. Bíró uram egész tanács akarattyából nagy sok kértekre adata velem nekik fl. 1. Vitte őket 4 loval Désig, Mattes Holtzapffel fl. 2.” (VI/XVIa. 91.)

1599 dec. 31. Szatmár. David Ungnad jelenti Johannes Baravicius (Barvitz) császári tanácsosnak: „Zu Hust ist albereith der Herr Basta den 27 dits (!) ankhumben, der endpeut mir gestern durch den Paumaister Caesare Porta er wölle mich alles verlaufs wie er die sachen zu Hust bestellt berichten, des gewart ich stundlich, vnd schreibt Irer Majestätt vnder dessen allergehorsambist. Heimt scleus (sic! – valószínűleg sende) Ich dem herrn auch ein eilenden abris vom Paumaister des Schlosz Hust, Ihrer Majestätt gehorsambist furczubringen.” (Hurmuzaki, E.: *Documente privitoare la Istoria Românilor.*

Vol. III. Bucuresci, 1880. 411.) – Veress Endre erre a levélre hivatkozva írja, hogy Giorgio Basta „comes Hustensis” lerajzoltatta Huszt várát Cesare Portával (Veress E.: Basta György levelezése és iratai. I. Bp., 1909. 325. l. 2. jegyzet) és csatolta volna 1600 febr. 8-án kelt leveléhez. Ebben azonban a rajzról nincsen szó (Veress: Basta. II. 348. l. 442. sz.) és a rajz közlése is elmaradt.

XVI. század vége. Szamosközy István feljegyzése Schwendi egyik támadásáról (1566–1569 körül): „Capta Munkacio ac presidio imposito, Huztum inde Suendus ducit, quod ad confinia Poloniae uergens, Transiluanici quoque Imperij munitissimum ab Vngaris et Polonis erat propugnaculum, nec nisi saluo hoc totius regionis Maramarusiensis ueluti clastro, tutus in Poloniam patebat aditus. Sed inde reiectus Suendus, quod in arcem editissimo monte situm, nec tormento uibrare, nec muros demoliri, impressionesque facere posset, ad Georgij Bebeki castello recuperando, quae in Cassoviensi regione habebat, animum convertit.” (I. 1876. 89.)

A várról számos tervrajz és metszet-látkép maradt, ezeknek a jegyzékét a XVII. századi építkezések során közlöm.

A vár építtetője (1577) Kornis Gáspár, 1575-ben máramarosi alispán, 1577-ben huszti kapitány, majd huszti főkapitány, 1595–1601 tanácsúr, 1595-ben főgenerális. (TRÓCSÁNYI 1980. 30.)

Irodalom: GERECEZE 1906. 498–499 (a régebbi irodalommal). BALOGH 1934. 137. 1940. 543. 1953. 42. 1956. 302. 1961. 331. 1964. 355. 1970. 234. 1973. 236. (Kornis Gáspár főkapitány építkezése).

Ipp (v. Szilágy vm. – Ip), Borsoló János kúriája

1592 júl. 18. Kvár szkve: „Eodem Borsolo János számára viszen István Bíró 6 lovon Zilagba Ipre ajtónak és ablaknak való faragott követ, kit Bíró uram kért és igen ajánlotta levelében magát. Fl. 5. den. 25.” (V/XV. 86.)

A megrendelő, Borsoló János, 1585-ben ítélmester volt. (PETRI II. 1901. 147.)

Kancellarius (Kovacsóczy Farkas) építkezései

1590 szept. 25. Kvár szkve: „Vitt Zabo János cancellariusnak 4 kömies legenyeket, négy loval, Tordára. Attam fl. 1. (IV/XXI. 87.)

1591 márc. 26. Kvár szkve: „Kancellarius Uram számára vittének kömies legenyeket Tordáig 4 lovon fl. 1.” (V/X. 40.)

Kovacsóczy Farkas építkezései: Gyulafehérvárt háza volt a várban; Kisfaludon kúriája, nyaralópalotája. (SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas kancellár. Bp., 1891. 66, 67. – AH. 1980/1. 84–85. 1980/2. 224.)

Kendilóna (v. Szolnok–Doboka vm. – Luna de Jos), Kendi Sándor kúriája.

1584 július. Kvár szkve: „Kömies Ferench uramat és Ember Jánost küldék Lónára Kendi Sándorhoz. Vittek ajándékot neki.” (III/XVIII. 124a.) – Kömies Ferenc ötvösmester volt.

1592 szept. 28. Kvár szkve: „Haidu (Hajdú) János Kendi Sándor számára viszen Lonára kályhakat, kemencének valót 2 lovon den. 50.” (V/XV. 93.)

Lónai Kendy Sándor 1568-ban kancelláriai titkár, 1573–1594 tanácsúr, 1578-tól Belső-Szolnok vármegye főispánja, 1578–1581 cubicularius (Gálffy Jánossal), 1583–1585 a kormányzó tanács tagja (praeses) Kovacsóczy Farkassal és Sombory Lászlóval. (TRÓCSÁNYI 1980. 29–30.). 1591–1594 Doboka vármegye főispánja, 1594-ben kivégezték. (LÁZÁR M.: Erdély főispánjai. Bp., 1889. 132, 157–158).

Kendi Sándornak ajánlott művek: RMNY. I. 1971. 483, 544, 547, 572. sz.

Kerelőszentpál, Kápolnahegy (v. Maros-Torda vm. – Sinpaul)

A temető kápolnát négyszegben övező bástyás védőfal kapuja (63, 64. kép): cannelurás pilaszterek felett triglyphes tagolású dór friz két rozettával, középen pajzsban a Kendy címer, alatta üres címerpajzs. A kapu felett aediculariszerű oromzat: négyzet alakú mező háromszögű lezárással, egyszerűen profilált kerettel. A dór frízű kapu méretei: 235 x 134 cm; belvilág 184 x 88 cm.

A kerelőszentpáli birtok 1591-ben csere útján került Kendy Ferenc tulajdonába (ORBÁN B.: A Székelyföld leírása. V. Pest, 1871. 32.); a XVII. század elején azonban már a Haller családé lett. Kendy Ferenc Küküllő vármegye főispánja volt, 1594-ben kivégezték. (Részletesebb személyi adatok Radnót címszó alatt a 237. lapon.) Tehát a kapu 1591 és 1594 között készülhetett, stílusából következtetve kolozsvári mester munkája. Kendy Ferenc korábban 1582-ben Keömies Tamással dolgoztatott, de hogy hol, az a feljegyzésből nem derül ki. (1582 okt. 13. Kvár szkve: „Sardi Imre viszi Keömjes Tamást, Teolchyres Jánost Kendi Ferencnek 3 lovon Tordáig.” – 1582/V. 49.)

Irodalom: GERECZE 1906. 421. (a temetőkápolna 1744-ből). BALOGH 1934. 145. 1956. 30. 1961. 342. 1964. 342. 1970. 239. 1973. 241.

Kérő (v. Szolnok-Doboka vm. – Chirău), Katonai uram kúriája

1589. Kvár szkve: „Utolszor ismét miért, hogy Kwmies Mihály Katonai uramnak mielt Kereoben, nem érkezett az hid csinialashoz. . .” (VII/III. 11.)

1600-ban és 1607-ben birtok ügyekben említik Katonai Mihály özvegyét Vaday Sárát és fiait, Ferencet és Mihályt. (KÁDÁR IV. 1902. 342–343.)

Felmerülhet még a kérdés, hogy vajon „Katonai uram” nem azonos-e a kolozsvári ötvösmesterrel, Katonai Eötvös Mihállyal, aki saját bejegyzése szerint 1585-ben antikutánzó pénzeket is gyártott: „Bíró uram hagyásából csináltam pogán pénzt, egy gyrát, melyet bíró uram elosztogatott.” (Kvár szkve III/XXII. 58.)

Kisfalud (v. Alsó-Fehér vm. – Micești), fejedelmi kúria (?)

1598 ápr. 10. Gyfhehévár. Alfonso Carrillo levele Pietro Aldobrandini bíboroshoz: „se ne parti (Báthory Zsigmond) como persona privata, non permettendo accompagnamento nissuno, a Kisfalud per disnare un miglio italiano discosto di Alba, ove solo restará tre o al piú quattro giorni. . .” (VERESS: Carrillo I. 1906. 282.) – Vö.: Erd.

Orsz. Eml. IV. 1878. 34.; VIII. 1882. 34. – Kérdés, hogy Báthory Zsigmondnak ez a szállása a fejedelmi kúria volt-e, vagy pedig Kovacsóczy nyaralójával volt azonos. Később Bethlen Gábor a kiskaludi fejedelmi kúriában építkezett.

Kisfalud (v. Alsó-Fehér vm. – Micești), Kovacsóczy Farkas kúriája

1575 febr. 16. Berzeviczy Márton 3 ezer magyar forintért megvette Blandrata György-től a kiskaludi jószágot Gyulafehérvár közelében. (VERESS E.: Berzeviczy Márton. Bp., 1911. 86–87.)

1579-ben Berzeviczy eladta Kovacsóczy Farkasnak Kisfalud, Dombfalva és Ompolyicza birtokát. (VERESS i.m. 132.) – 1580 jún. 9. Vilna, Berzeviczy kéri Kovacsóczyt, hogy tartozása fejében küldjön neki 3000 forintot. (VERESS i.m. 132.)

Tehát a tulajdonosok Giorgio Blandrata, Berzeviczy Márton, Kovacsóczy Farkas.

1581 jan. 30. Kovacsóczy Farkas itt tartotta lakodalmát Harinai Farkas Katával, Békés Gáspár özvegyével. (SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas. Bp. 1891. 67.)

Kolozsmonostor (v. Kolozs vm. – Cluj-Manastur), vár

1466 júl. 19. Buda. Mátyás parancslevele Péter kolizsmonostori apáthoz, mely szerint az ez évben engedély nélkül épített várat romboltassa le, különben Szentgyörgyi János grófot, az erdélyi vajdát bízva meg a kastély széthányásával. (JAKAB Okl. I. 1871. 216.)

1540 körül Podmaniczky nevű főúr építtetett ide kastélyt. (JAKAB II. 1889. 78.)

1549 ápr. 18. Martinuzzi György „Monostorban” keltezi levelét. (PRAY, G.: Epistolae procerum. II. Posonii, 1806. 184.)

1557 júniusában a kolozsmonostori konvent levéltárát a kvári Szent Mihály templom tornyában helyezték el. (A pannonthalmi Szent Benedek rend története. XII. b. Bp., 1915. 92.; SIPOS G.: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. Művelődés-tört. Tanulmányok. Bukarest, 1979. 36.)

1557 évi 25. törvénycikk elrendeli a kastély lerontását, de azzal a feltétellel, hogy a monostor és a templom sértetlen maradjon. (JAKAB II. 1888. 79.)

1569-ben Forgách Ferenc kapta, utána a kincstár. (Arch. Közl. VII. 1868. 102.)

1579 máj. 5. Torda. Báthory Kristóf a jezsuitáknak adományozza Kolozsmonostort: „Cui quidem collegio in loco residentiae ac in victum et sustentationem fratrum eius societatis abbatiam de Kolosmonostor . . . simul cum curia et oppido Kolosmonostor ac possessionibus Bács et Jegenye vocatis” és minden tartozékával együtt „ad idem collegium applicandam duximus.” (LUKÁCS L.: Monumenta antiquae Hungariae. I. Roma, 1969. 536.)

1579 júl. eleje. Vilna. Báthory István első tervezete a kvári jezsuita kollégiumról: „7. Monasterium istud cum sit positum in loco amoenissimo et cum amplissimis aedificiis, ut quod solebat esse in delitiis regis Joannis praedefuncti et in suburbio civitatis Colosvar.” (Fontes I. 1911. 77.)

1579 s. 1. (Erdély). P. Martinus Laterna jelentése: „Porro loci ad commorandum nostris assignati mira est amoenitas. Castrum quoddam sive abbatiam illi incolunt

templo ornatam magnificentissimo, quod recenti novi tecti exaedificatione redditum est elegantius et ab iniuriis aeris liberius. Castri vero inferiores partes alluens fluviolus praeter iucunditatem, quam affert, illam etiam conciliat commoditatem, quod molen-dini in eo extitati unus est maximus et frequentissimus.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1960. 45.)

1580 jan. 7. P. Francesco Sunieri lengyelországi provinciális utasítása P. Jacobus Wujek erdélyi prefectus részére: „17. Reliquas vitreas templi fenestras ineunte vere re-fici ex antiquis et novis, si opus fuerit, vitris. Aedificiis autem tam arcis nostrae, quam futuri Claudiopoli collegii diligenter superintendant, meque de omnium rerum progres-su certiore facit . . . 19. Curandum esset, ut ineunte vere templum nostrum dealba-retur, si non totum saltem chorus, ne deformitas illa infra fenestras amplius conspi-ciatur.” (Fontes I. 1911. 87.)

1581 máj. 12. Vilna. Báthory István alapító levele a kvári jezsuita kollégiumról; en-nek adományozta Kolozsmonostoron az egykori apátságot falvaival együtt, továbbá az apátság Kolozs-megyei javait. Oklevelében felsorolja az előbbi birtokosokat: 1556-ban a fiscus; később János Zsigmond Forgách Ferencnek adományozta, halála után három rész jószág Blandratanak jutott, aki eladta Kendy Sándornak és Bánffy Farkasnak, de ezt a király visszaváltotta. (JAKAB okl. II. 1888. 130–131.)

1581 szept. 1. Kvár. P. Szántó István jelentése P. Claudio Aquaviva jezsuita generá-lisnak: „Praedio coniungitur ex parte occidentali hortus longissimus et latissimus, ad om-nia seminum genera aptissimus. Ex alia parte fluvii habetur pomarium vastissimum va-riis fructiferis arboribus consitum. Item alius hortus amplissimus pro brassicis, peponibus et lino. Quartus hortus coenobio, sive castro nostro ex parte orientali coniungitur, qui rosis in circuitu, arboribus aliquot fructiferis et vitibus consitus est . . . Habebat olim Colosmonstra formam coenobii sed postquam monachi fuerunt eiecti ab haereticis do-minis, qui incoluerunt, in formam castri fuit accomodata; destructis cellulis fratrum cir-cumdatum una ex parte muro, ex alia sepibus luto delinitis. Insignia fratris Georgii The-saurarii, cum nomine eiusdem cernuntur athuc supra portam in lapide incisa. Ex quo colligimus ab eo locum hunc fuisse exaedificatum.” (Fontes I. 1911. 175, 176.)

1588-ban elveszik a jezsuitáktól, 1594-ben visszakapják.

1594 augusztusában Báthory Zsigmond itt szállt meg a jezsuiták kolostorában. (JA-KAB II. 1888. 296, 593.) Erről Szamosközy így ír: „Az lugos alatt tanácskozott akkor Zsigmond Bocskaival, Bátori Boldizsár penig fenn volt az erkélyben az urak házában.” (IV. 1880. 39.)

1598. A villámcsapás megrongálta a templomot. (Erd. Tört. Adatok. I. Kvár, 1856. 177.)

1598 aug. 1. Gyféhérvár. Maria Christierna fejedelemasszony – miután a templom újjáépítését Kabos Sándorra bízta, akinek a kézműveseket (ácsok, kovácsok stb.) is egy-be kell gyűjtenie –, meghagyja a szászoknak, hogy ebben legyenek segítségére. (Arch. Közl. 1868. 103.) Hasonló leveleket többfelé is küldhetett. (uo. 104.)

1606-ban a jezsuitákat kitiltják az országból. (uo.)

1609. Báthory Gábor a várat (castellum) Kamuthy Farkasnak adományozta. 1633-ban Mikó Ferencé. (Arch. Közl. VII. 1868. 104.)

1649 máj. 3. I. Rákóczi György levele kelt: „Datum in Castro nostro Colos Monostor.” (JAKAB I. 1870. 398.)

XVII. század 2. fele. Bethlen Farkas feljegyzése: „in oppido Monostor, ubi juxta templum eorum habitatio in loco eminenti et amoenissimo cum horto egregio ad ripam fluvii Szamos existabat, quae successis temporibus in Curiam Principum Transylvaniae deputata est.” (III. 1782. 439–440) – Bethlen Farkas idézi Báthory Boldizsár szavait aki, midőn 1594-ben menekülésre akarták bírni, így nyilatkozott: „adhaec se nuper Monostorini in eodem hypocausto cum Vajvoda noctem peregissem, et ab eo tempore in aula ejusdem dies noctesque transegissem. . .” (uo. 460.)

Irodalom: gr. ESTERHÁZY János: A kolozsmonostori apátság és egykori maradványainak a leírása. Arch. Közl. VII. 1868. 91–109. GERECSÉ 1906. 427 (irodalommal).

Komlód (v. Kolozs vm. – Comlod), ref. templom.

Petrichevith Horváth család síremléke. 1598. (87–88. kép)

Az elhunytak a következők: *Petrichevith Horváth Kozma*, aki Báthory István királynak és utódainak szolgált, 1573-tól fogarasi várkapitány, 1582–1587-ben a fogarasi vár provizora és prefektusa (Veress: Doc. II. 1930. 217, 247; Doc. III. 1931. 95. Veress: 1944. II. 190, 222, 283.), 1588-ban tanácsúr (Trócsányi 1980. 32.); meghalt 1590 ápr. 28-án. Ugyanott nyugszik felesége *Petki Borbála* († 1595 febr. 7). A sírkövet Petrichevith Horváth Ferenc állíttatta szüleinek és *Judit* nevű kislányának († 1598 ápr. 9). Méretei: 131 x 86; a felső domborműves mező olasz koszorúban foglalt delfinnel 51 x 51.

Petrichevich Horváth Casimirnek (!) ajánlott vers: RMNY. I. 483. sz.

Irodalom: PETRICHEVICH HORVÁTH E.: A Petrichevich család általános története. I. rész. I. köt. Bp., 1934. 280. lap után képpel (Dr. Balogh Jolán felvétele). BALOGH 1940. 562. 1961. 353. 1964. 353. 1972. 245. 1973. 247.

Kövesd (v. Nagy-Küküllő vm. – Cuesd), ref. templom.

Kapuszemöldökkő csucsi Tomori Miklós címerével. 1535. Kvár, Múzeum. Adatai: BALOGH 1943. 264–265 (irodalommal), 155–157 kép.

Szentségtartó fülke csucsi Tomori Miklós címerével. 1537. Kvár, Múzeum. Adatai: BALOGH 1943. 101–102, 264–265 (irodalommal), 158–160 kép.

Újabb irodalom: BALOGH 1953. 43.; Muzeul Cluj. 1967. 50., fig. 58. Istoria I. 1968. fig. 446. BALOGH 1970. 235. 1973. 238. FEUERNÉ 1977. 222. lap, 110 kép.

Tomori Miklós csucsi Tomori István alvajda unokája, Zápolyai János híve (BALOGH 1943. 200). 1527–1528-ban fogarasi várnagy (Szilágyi S.: Erdélyország története. I. Pest, 1866. 236, 240); 1530-ban János király oldalán részt vett Buda védelmében, 1535-ben budai várnagy (Századok. 1875. 600, 608.) Háza volt Tordán (l. a 261. lapon).

Középlak (v. Kolozs vm. – Cuzăplac), Borsoló János kúriája.

1584 aug. 13. Kvár szkve: „Borsoló János kéreté bíró uramat, hogy valami faragott kövei volnának itt, azt vitetné Középlakra. Vitte Kőrösij György 6 lovon. Fl. 2. den. 25.” (III/XVIII. 9a.)

Borsoló János 1566–1575-ben a kisebb kancellária irnoka, 1585–1599, 1607-ben ítélőmester. (TRÓCSÁNYI 1980. 357.)

Krasznahorvát (v. Szilágy vm. – Horvat), Borsoló kúria.

1593 jún. 26. Kvár szkve: „Bíró uram az egész tanács akarattýából vittenek faragott követ Borsolonak, Horvátiba, 6 eker (ökör) szekeren”, 12–12 ökörrrel, á fl. 4. den. 50. (V/XXIII. 156.)

Küküllővár (v. Kis-Küküllő vm. – Cetatea Balta), egykor ref. templom.

Patócsy Zsófia († 1583) síremléke (73–75. kép). Mérete: 182 x 88 a fedőlap, magassága 83; helyenként színezés nyomai láthatók. Felirata (feloldva a ligatúrákat):

GENEROSAE ET MAGNIFICAЕ · DOMINAE · SO
PHIAE · PATHOCI DE EPERIES FRANCIS
CI · FILIAE · SPECTABILIS · MAGNIFICI · QUONDAM · GEOR
GII BEBEK · DE PELSOCH · CONSORTI · STEPHANVS
BATHORI · DE SOMLIO · PERPETVVS · COMES · COMITATVS
CRAZNA · SOCRVI · PIENTISSIME PERPETVI
AMORIS · ATQUE · OBSERVANCIAE · MONVMENTVM
POSVIT · OBIT · ANNO · AETATIS · L · PRIMA ·
DIE · SEPTEMBRIS · ANNO · CHRISTI · M · D · LXXXIII

A ruhán későbbi bejegyzések, bekarcolások (feloldva a rövidítéseket és a ligatúrákat):
HIC FVIT STEPHANVS ILYEFALVI A D 1646 DIE MAR[TIS] – HIC FVIT SIGIS-
MVNDVS KIRALY BODOKI 1640 MAY 12 – HIC FVIT ANDREAS S. Az egyik ol-
dallapon újabb bekarcolás: HADNAGY MÁRTON | ANNO DOMINI 1667 | DIE 12
DECEMBRIS.

A síremlék 1910-ben került az Erdélyi Nemzeti Múzeumba, Lt. sz. II. 7534. 1970-ben a bukaresti Muzeul de Istorie al R. S. R. vette át (Lt. sz. 2866).

A küküllővári ref. templomban található egy kis párkánykő-töredék, melynek tagolá-
sa megegyezik a Patócsy sírkőlap keretelésével. Nyilván valamilyen más síremlék vagy
epitaphium maradványa. Mérete: 26 x 26 x 12.

Patócsy Zsófiának ajánlott könyv: Melius Juhász Péter debreceni lelkész részleges Bib-
liai fordítása (Sámuel két könyve, Királyok két könyve), Debrecen, 1565 (RMNY. I.
205. sz.). Támogatta másokkal együtt Melius Juhász Péternek a Jelenések könyvéről
szóló magyarázatát, Várad, 1568 (RMNY. I. 259. sz.). Károlyi Péter váradi ref. lelkész
a halálról, a feltámadásról, az örök életről szóló munkájának az ajánlólevelében írja
(Debrecen, 1575. RMNY. I. 558. sz.), hogy Patócsy Zsófia és Bocskay Erzsébet (Báthory
Kristóf felesége) megkérték őt a Biblia lefordítására. (HARSÁNYI J.: A magyar Biblia.
Bp., 1927. 48.) – Az elhunyt férjének pelsőczy Bebek Györgynek viszontagságos pálya-
futásáról Giovanandrea Gromo tudósít (Apulum. II. 1946. 200.). – A síremléket ifj. Som-
lyói Báthory István (a lengyel király unokaöccse) csináltatta a felirat szerint anyósának,
Patócsy Zsófiának.

A síremléket e sorok írója Berkenyesy Máté céhmesternek tulajdonította azon az alapon, hogy az 1582-es Wolphard kandalló, a Patócsy síremlék (1583 után) és Berkenyessy Istvánkának mesterjeggyel jelölt sírköve (1595) között mind a virágmotívumokban, mind ezek stilizálásában rokonvonások mutatkoznak; e három emléken kívül pedig semmiféle más hasonló faragvány ebből az időből nem ismeretes. Ezt a feltevést Bunta Magdolna cáfolni igyekezett, hangsúlyozván az 1595-ös sírkő gyengéit, és a Patócsy síremléket Szilágyi János kolozsvári kőfaragónak tulajdonította. Fejtegetésére megjegyezzük, hogy faragásbeli gyengéket, elrajzolásokat, elnagyolásokat bőségesen találhatni a Patócsy síremléken is (címerkép, fekvő alak stb.), Szilágyi János pedig akkor dolgozott az ifj. Báthory Istvánnak Szilágysomlyón, amikor már a későrenaissance stílusnak a síremlékekkel ellentétes változata uralkodott, amint ez éppen a szilágysomlyói várkapun megmutatkozott (1592).

Irodalom: SZÁDECZKY L.: Küküllővári sírleletek és régiségek. Erdélyi Múzeum. 1897. 286–290, 293, 295. Arch. Ért. 1899. 90. GERICZE 1906. 422. (tévesen Rákóczi Zsófia síremlékének nevezi). ÉBER L.: Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet. VIII. 1909. 183. (provinciális jellegű). BALOGH 1934. 148. képpel. 1935. 21 (az 1582-es kvári kandallóval veti össze). 1940. 560, 556. kép. BIRÓ 1941. 95. Szépművészet. III. 1942. 102–103 között képpel. BIRÓ 1943. 85. BALOGH 1956. 313., 239–240. kép. 1961. 353., 283–284. kép. SEBESTYÉN 1963. 73., fig. 41. BALOGH 1964. 153., 283–284. kép. SZMODISNÉ ESZLÁRY É.: A magyar reneszánsz szobrászatról. Művészet. VI/5. 1965. 26. képpel. Muzeul Cluj 1967. 46. BALOGH 1970. 244., 385. kép. 1973. 247., 385. kép. BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. Ars Hungarica. 1974. 277. (Berkenyesy Máté műve). BIALOSTOCKI, J.: The Art of the Renaissance in Eastern Europe. London, 1976. p. 50. fig. 155. BUNTA M.: A küküllővári lelet. Ars Hungarica. 1977. 237. képekkel (nem Berkenyesy Máté műve, talán Szilágyi Jánosé).

Létavár (v. Kolozs vm. – Litenu de Sus)

A vár története: 1324 előtt épült, királyi vár volt 1441-ig; eredetileg Torda vármegyéhez tartozott. (FÜGEDI E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 161. l. 171. sz.) A XVI. században a Balassák birtokolják, majd nótáztatásuk után Géczy másként Ghyczy János gubernátor, azóta a neve Géczivár. (KÖVÁRI 1852. 171–172; 1866. 174–175.) A vár alaprajzát és távlati képét közölte JAKAB Elek. (Arch. Ért. XI/II. 66; GERICZE 1906. 438.)

1562 nov. 19. Gyfehérvár. János Zsigmond Léta várához tartozó két falut, miután a hűtlenségbe esett Balassa Menyhérttől elkoboztatta, Kolozsvár városának adományozza: „totales et integras possessiones Azzonfalva et Alsofwle vocatas alias Melchioris Balassa ad dirutum castrum Leta pertinentes in comitatu Thordensi existentes habitas.” (JAKAB Okl. II. 1888. 76.)

1978 nyarán a kolozsvári Muzeul de Istorie ásatása nyomán renaissance töredékek kerültek elő (ifj. dr. Entz Géza közlése).

Magyargyerőmonostor (v. Kolozs vm. – Manaštireni), ref. templom.

Sekrestyeajtó egyszerű renaissance tagolással. XVI. század első negyede. Felirata (részben átmeneti típusú betűkkel):

INRI
AMBROSIUS NOWAK VITRICVS ECCLESIE

Papi ülőfülke a déli falon. 1536. Felirata:

HOC OPVDE TASAD 1 · 5 · 36

Párkánytöredék a papi ülőfülkével azonos díszítéssel. 1530-as évek. Mészkö.
25 x 57 x 14.

Irodalom: BALOGH 1943. 266 (az ajtó és a fülke adatai, az ajtó felirata téves közlés nyomán). BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. *Ars Hungarica*. 1974. 52. l. 34. kép (a párkánytöredék közlése).

Marosillye (v. Hunyad vm, – Ilia), várkastély

1553 jan. 20. A kvári országgyűlésen a három nemzetre 500–500 frt. adót vetnek ki „pro munitione paranda fortalicionum finitiorum videlicet Ilye et Bronyicska infra Devam existentium.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 437–438.)

1555 ápr. 24. A marosvásárhelyi országgyűlés törvénycikke „castellum Illye” megerősítéséről: Hunyad vármegye és Ladislaus Dyenewsy, valamint a vajdák sürgető kérésére Hunyad megye jövedelméből: „Proinde decretum est, ut dominus Administrator proventuum Regie Maiestatis ex contributione presenti Comitatus Hwnyadiensis ad fortificationem eiusdem Castellii tantas expensas quante sufficere videntur, administret, propriumque hominem illuc mittat, qui circa fortificationem eiusdem ac alias etiam necessitates prospiciat, et laboratoribus solutionem faciat.” Ha pedig ez nem lenne elég, akkor másképpen gondoskodjék. (uo. 542.)

1560 márc. 10–15. János Zsigmond megerősíti az enyedi országgyűlés t.cikkét, mely szerint a fejedelem „ad municionem et conseruacionem fortalicionum confinitorum specialem curam suscipere et in hoc regno Transylvaniae domum egregij Ladislai Dyenessj Illye vocatam necessarijs munitionibus et militibus presidialijs munire prouidereque dignetur . . .”, nehogy idegen kézbe kerüljön. (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 175.)

1574 jún. 18. Báthory István fejedelem megerősíti a marosvásárhelyi országgyűlés törvénycikkét: „7. Nagyságodnak hálát adunk, hogy az mi sok könyörgésünkre el nem feledkezett az végekről, kiváltképpen Illyéről. . . megértvén az mostani possessoroknak abban valo igazságokat, ha mi volna, elégítse meg, ha pedig semmi nincs, annyival inkább vegye kezéhez, építse meg és tartsa oly gondviseléssel, hogy országnak abból gondja ne következék.” (uo. 552.)

1574 dec. 18. Báthory István megerősíti a segesvári országgyűlés törvénycikkét: „miért hogy azon mi atyánkfiain mindaz országot és mind nagyságotat könyörgések ál-

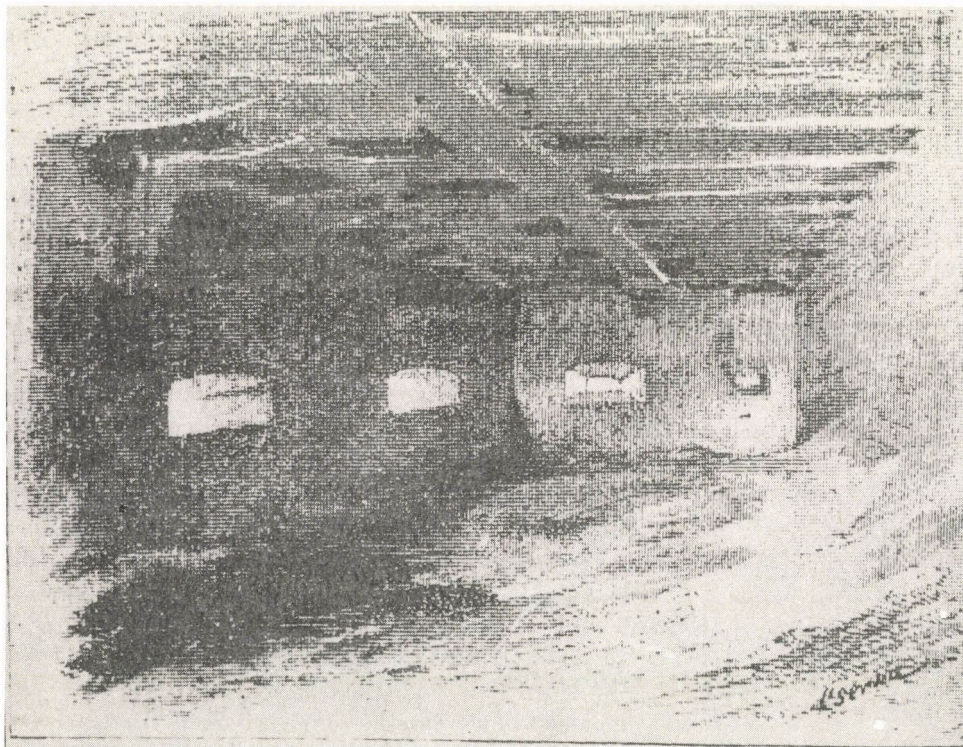
Marosillye, várkastély, ajtó 1582-ből.
Cserna Károly rajza 1890.

tal megtalálták. . . így intéztük, nagyságod kegyelmessége velek lévén, hogy az megmondott possessorok házokba örökségekben megmaradjanak, de úgy, hogy felelések szerint gondot viseljenek, hogy gondviseletlenségek miatt se ő magok, se pedig országunk kárt ne valljunk, sub poena alias in talibus obseruari solita.” (uo. 556.)

1576 febr. 1. Medgyes. Báthory István Illye várát (Castellum Illye) familiárisának iktári Bethlen Farkasnak adományozza. – A gyulafehérvári káptalan átírata 1697 nov. 7-én II. Apafi Mihály részére. (Orsz. Ltár. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. II. 136. B.)

1582. iktári Bethlen Farkas építkezése az egyik ajtó-párkány felirata szerint.

1584. (vagy 1583). Antonio Possevino feljegyzése: „Però come et nell’istesse foci in uno spacio amenissimo, et in forma di un teatro, è un castello che si chiama Illye, de Volfango Bethlen nobile, il quale al meglio che può lo va fortificando, così specialmente per natura del sito è un monte, nominato Arany (cioè dorato), altissimo a piantarvi senza molta spesa una fortezza, la quale sarebbe un propugnaculo importantissimo di tutta la Transilvania, et quasi inespugnabile.” Possevino erről tárgyalt Kovacsóczy kancellárral és Báthory István királlyal. Öt év alatt felépülhetne. A király évi 10 000 dukátot ajánlott fel, a pápának ugyanannyit kellene adnia. Ide katolikus őrséget helyeznének és a vidéket is katolikus hitre térítenék, hálából a védelemért. (Fontes III. 1913. 182; Bascapè op. cit. 1931. 153. – BASCAPÈ ugyanezt a jelentést 1583-as évszámmal közli.)

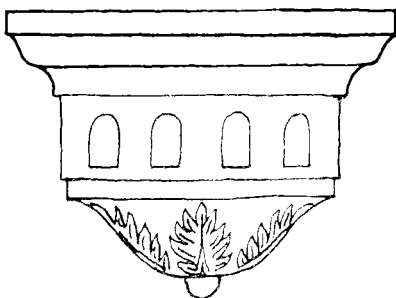
Marosillye, lőrésék a várkastély padlásán.
Cserna Károly rajza 1890.

1614 ápr. 6. Drasso. Bethlen Gábor „nova donatio” címén „Castellum Illye cum integro oppido ejusdem nomine” minden tartozékaival együtt (azaz 48 faluval) iktári Bethlen Istvánnak adományozza. (Orsz. Ltár. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. II. 135. A.)

1624. Böjti Veres Gáspár iktári Bethlen Farkasról: „qui LX aetatis excedens annum in bona senectute e viventium numero abiit anno 1590 et in sacello Ilyeiano a se constructo honorificentissime conditus est.” (BÖJTI VERES Gáspár: De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen libri tres. — ENGEL, J. C.: Monumenta Ungrica. Vienna, 1809. 244.)

1627. Iktári Bethlen István emléktáblát állíttat Illyén Bethlen Gábor születéséről. (KONCZ i. m. 1899. 125.)

1629 júl. 14. Gyfehérvár. Bethlen István gubernator levele Wendrich Pál kolozsvári bíróhoz: „Urunk Ő felsége az mely házban születtetett volt Illyén, mely hazba ennek előtte valami címerkövet faragtattam volt, azon házra kívántatván ablak és ajtókövek, Kegyelmedet intem szeretettel, sőt autoritate functionis parancsolom is, Kegyelmed parancsolja az includált jegyzésem szerint az köműveseknek, hogy mentől hamarébb készítsék el; fizetések fogyatkozás nélkül megleszen az jámboroknak.” (uo. 125–126. — SZABÓ K. közlése. Tört. Tár. 1882. 585–586.)

Marosillye, gyámkő a várkastély emeleti nagy termében.

A további adatokat a XVII. századi építkezések ismertetése során közlöm.

Az egykori várból egy épületszárny (38–39. kép) maradt fenn, melynek falai az övpárkánytól lefelé ferde vonalban, azaz scarpa-szerűen épültek (42. kép), lőrések is vannak a padlásán; tehát ez az épület is beletartozott az egykori erődítési rendszerbe. Mai állapotában hossznegyszögű alaprajzra épült egyemeletes kúria. Kapuja csúcsíves (37. kép), de nem gotikus keretű (belvilága 235 x 156). Emeleti 3 ablaka hármás ívelésű ikerablak (36, 40. kép). Koncz tanulmányában közölt kép tanúsága szerint az ablakok felett háromszögű lezárás volt. Emeleti beosztása: három boltszakaszos nagy terem három ablakkal, kettő délfelé, egy nyugatra; ezzel a teremmel párhuzamosan két kisebb boltozott szoba; a keleti rövid oldalon egy téglány alakú és egy négyzet alakú helyiség. A nagy terem boltozattartó gyámkövei cannelurás díszűek (32 x 32 x 16), a kolozsvári Wolphard–Kakas ház gyámköveihez hasonlóak. A gyámkövek a padlótól 162 cm-nyire kezdődnek, tehát a boltzat igen mélyen lehúzódik (41. kép). Kelet felé a szomszédos szobában ajtó (224 x 138), egyszerűen tagolt kőkerettel. Felirata (feloldva a vezetéknevében található TH ligatúrát):

BETHLEN FARKAS CINALTATTA EZT 1582.

Az keleti oldal emeletén – a kiugró épület-rész szegeletében – befalazott oszlop. Nyilvánvalóan ebben az irányban az épület tovább folytatódott.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 163. KONCZ J.: Maros-Illye vára és uradalma. Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat Évkönyve. X. 1899. 122–147, képekkel (közli az 1640-es leltárt). TÉGLÁS G.: Hunyadmegyei Kalauz. Kvár, 1902. 11–18. GERECZE 1906. 401. GINDELY A.–ACSÁDY I.: Bethlen Gábor és udvara. Bp., 1890. 3. képekkel (Cserna Károly rajzai). BALOGH 1935. 25. 1940. 543, 546. BIRÓ 1943. 38. BALOGH 1953. 42. FLOCA, O.: Regiunea Hunedoara. Deva, 1957. 144. BALOGH 1961. 335, 343. 1964. 335, 343. 1970. 234. 239. B. NAGY 1970. 259. BALOGH 1973. 236, 242. B. NAGY 1973. 38–42. képekkel.

Marosújvár (v. Alsó-Fehér vm. – Ocna Mureș), várkastély.

1581. Báthory Kristóf végrendelete: „Hagyom az én szerelmes fiamat Báthori Zsigmondot Gálfi János’ gondviselése alá. . . Gálfi Jánosnak hagyván Marosújvárat az ő jó és

hű szolgálattyaért.” (Gálfi János önéletrajza Erd. Tört. Tára. I. Kvár, 1837. 82.) – Vö.: LUKÁCS III. 1967. p. 231. Nr. 112.

1588 júl. 23. Kvár szkve: „Vitt Haydo János kömieseket Wjwarra Gyulafi (így! tévesen Gálfi helyett!) mivére, 3 lóval, attam fl. 1. den. 50.” (IV/VI. 106.)

1588 aug. 30. Kvár szkve: „Eodem die. Az kik az követ vitték Wywarra Galfij urunk szükségére.” Összesen 14 szekér faragott követ vittek, egy-egy szekérbe 10 illetve 12 ökrös volt befogva. A kövek száma 47 darab, ezek közül 18 öreg kő gyanánt szerepelt. (IV/VI. 108.)

1588 okt. 22. Kvár szkve: „Az mikor Galfj uramnak az köveket Wywarra vitték az itt való szekerek, az két poroszlónak attam inniok valóra den. 4.” (IV/I. 41.)

1589 máj. 7. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond kocsárdi Gálffy Jánosnak (magister curiae, consiliarius) adományozza Vijwar városát (oppidum), „in quo ipse amplissima aedificia, ad castrum instar, ingenti sumptu suo maximisque roboribus extruere cepit.” (Orsz. Ltár. F 1. Gyfehérvári Káptalan Orsz. Ltára. Erd. fejedelmi Kancellária. Liber Regius Sigismundi Báthory. II. p. 505–507. „Donatio Magnifici domini Ioannis Galfy super oppido Vijwar.”)

1589 júl. 2. Kvár szkve: „Zigethi János vitte az kömieseket Uyvarra fl. 1.” (IV/X. 69.) – Június 4-én feljegyzik: „Az kömieseknek, kiket Gálfi uramhoz kültünk Vyvarra, attam kölcsébe den. 20.” (IX/X. 24.)

1590 ápr. 29. Kvár szkve: „Vitt Haydo János kömieseket Wyvarra, 4 lovon, fizettem fl. 1. den. 50.” (IV/XXI. 87.)

1590 júl. 5. Kvár szkve: „Bíró uram akarattyából vitték az kömyesseket Wy várra Keomyes Pétert szolgástól és Keomyes Jánost szolgástól, 3 lóval. Varga Istvánnak fizettem fl. 1. den. 50.” (IV/XV. 9.)

1590 júl. 24. Kvár szkve: „Vittenek követ Wy Warra. . .” Összesen 13 szekér követ küldtek, éspedig 8 darab 12 ökrös szekérrel, 4 darab 10 ökrös szekérrel, 1 darab 8 ökrös szekérrel. Az ökrök száma szerint változott a szekerezés költsége: fl. 2.; fl. 2. den. 50; fl. 3. (IV/XV. 9–10.)

1590 szept. 17. Kvár szkve: „Esmeg ugyanazon napon vitték el az Keomyes Pétert hatod magával Wy warra, 4 lóra Rab Jacabnak fizettem fl. 1. den. 50.” (IV/XV. 11.)

1590 okt. 28. Kvár szkve: „Bíró uram akarattyából vittenek követ Wy Warra, Galfy számára 3 szekeren.” Három darab 6 lovas szekeret küldtek, egy-egy szekér költsége fl. 3. (IV/XV. 16.)

1591 júl. 21. Kvár szkve: „Eodem die Kasa Marton vitt kömieseket Gálfi uram számára 3 lóval Tordáig. den. 75.” (V/I. 78.)

1591 aug. 18. Kvár szkve: „Pál Jakab vitt kömieseket Ujvárban, 3 lovon. Attam fl. 1. den. 12 1/2.” (V/X. 51.)

1592 dec. 30. Gálfi János feleségével, Perneszi Erzsébettel és leányával marosújvári kastélyában tartózkodott, amikor Báthori Zsigmond katonái ellene jöttek. Gálfi elmene-kült, de elfogták és Huszt várába vitték, ahol Báthori Zsigmond kivégeztette. (Erd. Tört. Tára. I. Kvár, 1837. 77.; Bethlen Farkas III. 1782. 27–34.)

1592 dec. 31. Kvár. Alfonso Carrillo levele Leleszi Jánosnak: „Sed dominus Galfius tanquam magis nasutus decretum olfaciens, nocte una, antequam milites pervenirent,

fuga sibi consuluit, arce Ujvar cum aliis bonis suis in praedam relictis.” (Veress: Carrillo I. 1906. 39.)

1593. Báthory Zsigmond Marosújvárt Bodoninak adományozta, akinek része volt Gálfi meggyilkoltatásában. (Kövári 1866. 227.)

1593 jún. 26. Kvár szkve: „Eodem die Benesi (!) Mihály viszi 4 lovon Tordáig Kwmi-es Ambrust nyoltcad magával Uyvarra megyen.” (V/XXI. 106.)

1593 szept. 7. Kvár szkve: „Kwmies Ambrust viszi Mondra Jakap Tordáig 2 lóval. Uyvarra megyen den. 50.” (V/XXI. 112.)

1658. Köröspataki B. János verses krónikájában (Erdélynek és Magyarországnak szörnyű romlásáról való rövid historia) 40-ik szakasz:

„Földig le rontatál teis Maros uy var,
Hitelensegevel tsala meg az tatár . . .”

(Varga I.: A két Rákóczi György korának költészete. Bp., 1977. 104.)

XVII. század 2. fele. Bethlen Farkas feljegyzése Gálfi János marosújvári kastélyáról: „quod ille a fundamento ad Marussi ripam in amoenissimo loco cum egregiis palatiis construxerat: et haec erat una odii in eum causa, quod ei id multi malevoli inviderent. . .” (III. 1782. 24.)

1742-ben gr. Mikes István a kastélyt átépíttette. Ebben az állapotában mutatja a kastélyt Joseph Neuhauser festménye (Kvár, Művészeti Múzeum).

Neuhauser Ferenc festményének tanúsága szerint eredetileg a kastély négyszegletes tömbjéhez a homlokzat bal sarkán négyszegletes bástya csatlakozott. Neuhauser eredeti festménye Kolozsvárt, a Művészeti Múzeumban van. Másolata a Történelmi Képcsarnokban, Budapesten (46. kép).

1856-ban gr. Mikó Imre építtette újjá, miután 1848-ban ismét rommá lett. Minderről a kastély homlokzatán levő felirat tudósít:

E lakot

régi vár romjaiból építtette

Zabolai gr. Mikes István 1742.

Ismét rommá lett 1848,

Ujra építtette hidvégi gr. Mikó Imre 1856.

A kastélyt külön vár-övezet vette körül sarokbástyákkal. Maradványai a XIX. század első felében még láthatóak voltak, utóbb a kastély-park telepítésekor jobbára eltűntek. Csupán az északkeleti „ötszögletes, kúpfedeles bástya hagyatott meg.” (Orbán V. 1871. 106). Távlati képe látható Orbán Balázs könyvében közölt fametszeten.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 212. 1866. 226–227. ORBÁN V. 1871. 107–109. GE-RECZE 1906. 104, 1141. BALOGH 1934. 148. 1935. 25. 1940. 546. BIRÓ 1941. 83. 1943. 42. lap és 89. kép (Neuhauser festménye). BALOGH 1961. 343, 1964. 343. 1970. 239. CSORTÁN F.: Marosújvártól Alvincig. Korunk. 1972. 150 (említi az ötszög alakú pavillont és közli a feliratot). BALOGH 1973. 242. B. NAGY M.: Stílusok, művek, mesterek. Bukarest, 1977. 83–86. (a kastély átépítése a XIX. században).

Gálfi (Gálffy) 1577-ben kapott címeres nemeslevelet Báthory Istvántól (SÁNDOR I.: Czimerlevelek, I. 1910. 7. sz.), illetve ebben régi címerének kibővítését. Ekkor már Báthory Kristóf tanácsosa volt. 1578–1583 tanácsúr, 1581-ben Báthory Zsigmond nevelője, udvarmestere. 1583-tól főudvarmester. (Trócsányi 1980. 27.) Possevino feljegyzése szerint (1584) méltányolta a jezsuiták nevelését–tanítását (Fontes III. 1913. 178.). Sőt segítette a jezsuitákat, 1581-ben gyulafehérvári templomukat befedette. (Adattár. AH. 1980/1 61–62.). István nevű fiát Padovában taníttatta Leonhardus Uncius száz költővel együtt 1575–1578 között. (VERESS E.: Matricula et acta Hung. I. Bp., 1915. 85, 89, 215–216.) Valkai András neki ajánlotta (1580) verses históriáját (RMNY I. 1971. 467. sz.), Laskai Csókás Péter verset írt (1581) hozzá. (uo. 483. sz.)

A kocsárdi templomnak 1586-ban harangot öntetett. Neve a harangon „Johannes Gálfi de Kocsárd”. Marosújváron templomot építtetett az unitáriusoknak. (ORBÁN V. Pest, 1871. 74, 109.)

Mezőtelegd (v. Bihar vm. – Tileagd), ref. templom.

A templom építési emléktáblája. 1507. Adatai: BALOGH 1943. 270. (irodalommal.)

Tabernakulum. 1507. Négyszegletes fülke kora-renaissance kereteléssel (keskeny lemeztag, levéldíszes sýma, astragalossor). Mészkö. Méretei: kb. 60 x 70 x 15 a faragott fülke-keret; 65 x 30 a fülke mélyedés, amely lefelé túlnyúlik a faragott kereten. Mivel közvetlenül az építési emléktábla (1507) alatt van elhelyezve, feltehetőleg Thelegdi István csináltatta hasonlóképpen 1507-ben. Ez a szép korrenaissance faragvány a templom legutóbbi renoválásakor került elő 1978-ban.

Thelegdi István családi sírboltjának fedőlapja. 1507–1514. Adatai: BALOGH 1943. 271 (irodalommal), 70. kép.

Tumba-fedőlap keretének töredéke (69. kép) levélsoros–gyöngysoros–levélsoros díszszel. XVI. század utolsó negyede. Mérete: 18 x 65 x 34. Stílusa, faragása igen közel áll Patócsy Zsófia († 1583) tumbájához. A XVI. század második felében az 1561-i egyezség értelmében a telegdi kúriának tulajdonosai Thelegdi Mihály és Miklós (BUNYITAY V.: Adatok a XVI. század történetéhez. Tört. Tár. 1887. 356–374, 476–494). Thelegdi Miklós, – aki a reformációt pártfogolta és Theodor Bezával is kapcsolatban állott – 1583-ban halt meg, síremlékét felesége Lónyai Klára állíttatta. (SASS K.: Tileagd-Mezőtelegd története. Oradea, 1935. 29–30, 85.) Kérdés, hogy Thelegdi Miklós sírköve a telegdi templomban levő vörösmárvány vitézi sírkövel azonos-e, – amely kétségtelenül a Felvidékről importáltatott, – avagy a fent ismertetett tumbalap-maradvánnyal. Feltehetőleg a síremlékhez írta 1584-ben Kassai Zsigmond versét: „epitaphium Nicolai Telegdi” (Versek a Telegdi család tagjaihoz: RMNY I. 544. sz.).

Perecsen (v. Szilágy vm. – Pereceiu), ref. templom.

Tumba-fedőlap töredéke (72. kép) párnán nyugvó pánccélos vitéz alakjával. XVI. század 2. fele. Erősen rongált és vastagon bemeszelt, a fej zúzott, a karok és az alsó lábszárak hiányzanak, de balján a kard vonala homályosan látható. A tumbalap szélén renaissance levélsor.

Perecsenben a Báthory család több tagja volt birtokos. Az oklevelek említik Báthory Imrét 1557-ben (SZABÓ T. A. közlése. Levéltári Közl. 1938. 210. és VERESS 1944. I. 5.); Báthory Eleket 1574-ben (Levéltári Közl. 1938. 213), özvegyét Jakchi Annát 1590-ben (uo. 222); Báthory Jánost 1578-ban (uo. 212); Báthory Ferencet 1590-ben, 1591-ben, 1593-ban (uo. 221, 222, 224). A sírkő valószínűleg Báthory Elek számára készült, feltehetőleg felesége Jakchy Anna megbízásából. A sírkő stílusa erre a késői időre vall.

Irodalom: BALOGH 1934. 148. 1940. 560. 1973. 247.

Radnót (v. Maros-Torda vm. – Iernuț), várkastély.

1553 előtt Bánfi Magdolna (özv. Keserű Mihályné), Bogáthy János anyja építkezik, a kastélyt megerősítteti. 1553-ban egyezkedik a fiával, de ennek 1554-ben a Bogáthyak ellene mondanak, közöttük Bogáthy Klára, Kendi Antalné Kendi Ferenc anyja. A kerelőszentpáli csata, illetve Bogáthy Gáspár kivégzése (1575) után a vár a fiskusra száll. (ORBÁN B.: A Székelyföld leírása. V. Pest, 1871. 42–43.)

A Bogáthyak idejéből Radnóton hiteles építészeti maradvány ezidő szerint nem ismeretes. A tévesen koracinquecento stílusúnak minősített, egyszerűen keretelt, fogsoros párkányú ajtó (H. TAKÁCS M.: Magyarországi udvarházak és kastélyok. Bp., 1970. 229–230), tipikusan későrenaissance faragvány, amilyenek a XVI. század utolsó évtizedeitől kezdve és azon túl gyakoriak. Az ajtópárkány antiqua betűs latin feliratára utólagosan, merőben szokatlanul és igen furcsán bekarcolt évszám sem 1514, hanem 1574. (Rajzban közölve: LUKINICH Imre: A bethleni gróf Bethlen család. Bp., 1927. 427.) De még ez az évszám sem vehető terminus ante quem-nek. A faragvány kései stílusát tekintve, – mely az 1593-as templomkapun is túlmutat, – az 1574-es évszám inkább retrospektív jellegű bekarcolásnak látszik.

1582 okt. 13. Kvár szkve: „Sárdi János viszi Keömijes Tamást, Teolchires Jánost Kendi Ferenc számára 3 lovon Tordáig. den. 75.” (1582/V. 49.) Utjuk végcéljáról nincs feljegyzés, talán Radnót.

1583. Antonio Possevino a kerelőszentpáli csatáról (1575), amikor Békés Gáspár „stette tutto quel giorno in ordinanza presso Radnot castello di Francesco Kendi. . .” júl. 7–8 körül, mielőtt Báthory Istvánnal megütközött. (BASCAPÈ 1931. 119.)

Possevino feljegyzéséből következik, hogy Radnót, ha nem is 1575-ben, de már 1583 előtt Kendi Ferenc birtokában volt, melyre később 1587-ben nova donatio-t kapott. (ORBÁN V. 1871. 43.)

1590. Franco Sivori genovai nemes Memorialeja havasföldi küldetéséről. Ebben megemlékezik arról, hogy mikor Báthory Zsigmond portai követe, Kendi Ferenc Havasalföldön járt (1584 októbere és 1585 februárja között), akkor őt nagy tisztességgel fogadták. „Et in vero era un signore di tali qualità e tanta humanità e cortesia, ch'io particolarmente non mi poteva satiare di carezarlo . . . E fecci tanta e si stretta amicitia seco, havendo esso versa vice in me posta grandissima affetione . . .” (191–192) – Mikor pedig 1585-ben a havasalföldi vajdával együtt menekülnie kellett, Kendi Ferenc meghívta őt és a vajda kíséretét radnóti kastélyába, ahol nyolc hónapig tartózkodtak, végül megaján-

dékozottan távoztak, amikor is Kendi Ferenc 500 lovassal kísérte őket hat mérföldre (221). -- „Questo Signore era del sangue de Principi di Transilvania richissimo di stadi, di gioye e di denari, liberale, magnifico, et infatti de più e compiti homini ch'io hebbi mai al mondo praticato. Raccolti con tanta humanità da questo amorevole signore. . .” Kendi nyilatkozataiból kiderült, hogy nem ért egyet a kormány intézkedéseivel „allegando che si sarebbe benissimo potuto sodisfar il Gran Turco et aggi: are il Principe (havasalföldi vajda) senza sospetto.” (PASCU, Ş.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 191–192, 221, 222.)

Radnóti Kendi Ferenc – (neve így olvasható a radnóti harangfeliraton) – Kendi Antal és Bogáthy Klára fia, lónai Kendi Sándor unokatestvére. (Lázár M.: Erdély főispánjai, Bp., 1889, 71–72.) Apját 1558-ban kivégezték, síremlékének töredékei a gyulafehérvári székesegyházban (AH. 1980/1. 91.); anyja meghalt 1554-ben, sírköve a kolozsvári múzeumban, ahová a radnóti templomból került. Felesége Bebek Judit, Bebek György és Patócsy Zsófia leánya, aki által sógorságban volt ifj. Báthory Istvánnal, Bebek Zsuzsánna férjével. Kendi Ferenc tisztségei: 1575–1594 tanácsúr, Küküllő vármegye főispánja, több ízben portai követ, 1594-ben kivégezték. (LÁZÁR i. m. 71–72; TRÓCSÁNYI 1980. 29.)

Kendi Ferenc egyéniségét, kultúráját Franco Sivori igen kedvezően jellemzi. Kendinek ajánlott könyvek: RMNY. I. 483, 645, 805. sz. Az utóbbi bibliai verses históriát szerzője, Illyefalvi István 1590-ben „Radnóton laktában” írta.

Kendi feltehetőleg építkezett a radnóti váron, 1585-ben a várkastély mindenesetre olyan állapotban volt, hogy régi ismerősét, Sivorit, a genovai nemes a havasalföldi vajda kíséretével hosszabb időre teljes pompával vendégül fogadhatta. Kétségtelenül Kendi építette a radnóti ref. templom gyönyörű déli portikusát a hangulatos ülő fülkékkel és a nemes egyszerűséggel, finoman tagolt kapuval, melyet a Kendi címer ékesít az 1583-as évszámmal. (BALOGH, J.: *Influssi veneziani nell'arte della Transilvania. – Studi di storia dell'arte in onore di Antonio Morassi. Venezia, 1971. 189–190.*) Ez egyben Kendi kastélyáról, építkezésének stílusáról is némi fogalmat adhat. Kendi harangot is ajándékozott a templomnak „in honorem Jesu Christi” éspedig 1594-ben, közvetlenül a kivégzése előtt. A harangot 1701-ben újra öntötték, de felirata fennmaradt.

Szamosfalva (v. Kolozs vm. – Someșeni), rk. templom.

Építési emléktábla Mikola László erdélyi alvajda nevével. 1530-as évek. A felirat közölve: BALOGH 1943. 282.

A szentély zárókövén Mikola címer renaissance pajzsban. Közölve: BALOGH 1943. 195, 282–283. l. 144. kép. – A zárókő címere azonos Mikola László pecsétjén látható címerrel, közölve: VERESS E.: Izabella királyné. Bp., 1901. 269.

Mikola László alvajda sírköve. 1557. (80. kép). Méretei: 195 x 87. Szélesen keretelt mezőben fent és lent feliratos tábla, középen mélyített négyszögben az erősen domborúan faragott címer, benne L. M. betűk. Feliratok a kereten és a két táblán.

A keret felirata: FRANCISC · MAIOR NATV FILIVS PATRI CHARISSIMO POSVIT
ANNO DOMINI 1557

A felső tábla felirata (feloldva a ligatúrákat):

NON MVLTVS VIDEAS VIR
TVTVM NOMINE CLAROS
QVI PATRIAM STEMMA NO
BILITATIS HABENT
NEC FACILE EST GENERIS
CONECTERE FACTA DECORI

Az alsó tábla felirata:

CVM RAPIVNT MVLTVS PES
SIMA FACTA DVCES
AT LADISLAVS MIKOLA
CVM IVRA MINISTRAT
IVSTITIA POPVLOS DIRIGIT
IPSE SVOS
OFICIVM PRESTATQVE
VICEM WAIIVODE PIA
CVRA GRAVATVS
CONSILIO PATRIAM SVBLE
VAT IPSE SVAM

Mikola László az 1530-as években, mikor a szamosfalvi templom gótikus templomát építtette, az emléktábla felirata szerint alvajda volt és a székeleyek vicecomes-e (BALOGH 1943. 194–195). 1542-ben Martinuzzi alhelytartója, 1542–1557 tanácsúr, 1544 királyi alhelytartó, 1548 alhelytartó és az országos főbíró helyettese (TRÓCSÁNYI 1980. 31). A sírfelirata hasonlóképpen az alvajdai tisztséget és bírói tevékenységét emeli ki.

Ifjabb Mikola László (Ferenc fia, László alvajda unokája) sírköve. 1559. (80. kép)
Méretei: 142 x 53. A sírkő közepén a Mikola címer és felette az évszám: 1559. Kőrirata:

FRANCISCVS MIKOLA LADISLAO PATRIS NEPOTI FILIO CARISSIMO POSVIT

A két sírkő stílusa azonos, mindkettőt Mikola Ferenc, László alvajda fia állíttatta.

Irodalom: gr. ESTERHÁZY János: A szamosfalvi egyház. Arch. Közl. VII. 1868.
GERECZE 1906. 440. KELEMEN 1943. 6. KABAY 1973. 1689.

Mikola László feleségének, győrőmonostori Kemény Annának a sírköve. XVI. század közepe. (78–79. kép) Az egykori sírkő két töredéke a kolozsvári Múzeumba került. Lt. sz. IV. 748; IV. 750. Az első töredék mérete 74 x 40 x 11, a második töredék mérete 65 x 45 x 20. A sírkő közepén olasz koszorúban I H S betűk. Az első töredék felirata a kereten (feloldva a ligatúrákat): „. . . ET GENEROSA DOMINA ANNA KEMEN DE. . . .” A sírkőlap mezejében:

ORVM VICE CO
OBYT DIE · S
I · POST CONV

A második töredék felirata: [GERŐ MON] OSTORA CONSORS EGREGY LADISLAI
MIKOLA DE ZA[MOSFALVA]

Lelőhelye: Szamosfalva, rk. templom, az egyik töredék a szószék lépcsőjéül szolgált, a másik darab a diadalív alatti lépcső alja volt; 1898-ban Kolozsvárt a plébánia udvarán feküdtek. A leltár szerint Hirschler József kvári plébános letéte.

Irodalom: ESTERHÁZY János: A szamosfalvi egyház. Arch. Közl. VII. 1868. 148.
Erd. Múz. 1898. 347. GERECE 1906. 436.

Legifjabb Mikola László sírköve. 1601. (81. kép) Kolozsvár, Múzeum. Mérete:
138 x 55 x 21. Körirata: VRN . . . S · INDOLIS PVERO LADIS . . | . . . ENS | IN DOMI-
NO | XV · FEB · MDCI: Felső mezejében címerpajzs a Mikola címerrel, alsó mezejében
részben megfejtetlen latin epitaphium vers:

MICOLIDV[M] · HIC · SITA · SVNT . PVBES IUVENISQVE
SENEXQVE · HAEC · SIMVL . . VIDEA[N]T
REGNA SACRATA DEI
NVNC LADISLAO PAVLI DE
SEMINE NATO SEPTENI IANOA
FRATRE SACRATA QVIES

Lelőhelye: Szamosfalva, kastély.

Szamosfalva, Mikola udvarház

1520. Torda. Barlabássy László alvajda oklevelében Gyerőfy László (Gyerővásárhely) és Gyerőfy Miklós (Szamosfalva) jelentése szamosfalvi Mikola István és László osztozkodásáról, mely a három épületből álló udvarházra vonatkozik. Mikola István és László Mikola Ferenc fiai és örökösei. (ENTZ G.: A szamosfalvi Mikola udvarház. Erd. Múz. 1946. 56–58.)

1539. Mikola László alvajda oklevele peres ügyben kelt „in domo nostro Zamosfalwa.” (JAKAB I. 1870. 384.)

Szamosújvár (v. Szolnok-Doboka vm. – Gherla), vár

1540. Új Bálványos. Dominicus, Architector et edificiorum regalium fundator”, akit János király az Új Bálványos vár építéséhez hívott, értesíti Velten Kugler besztercei bírót, hogy szeretné megtekinteni Besztercét, hogy a királynak, – aki már eddig is rossznéven vette tőle, hogy Besztercét nem ismeri –, felvilágosításokat adhasson a városról. (Beszterce város levéltára. Kivonatossan ismertetve: WENRICH, W.: Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischer Vergangenheit. Archiv des Vereines für sieb. Landeskunde, 1889. 46.)

1540 márc. 12. Gyulafehérvár. Verancsics Antal levele Statileo Jánoshoz: „Alii ut arcem Balvanos Novum, quam recens Georgius Heremita, thesaurarius, jussu regis erigi fecit, disturbent, metuentes, ne, si in Turcarum aut Valachorum potestatem veniret, periculum Transsylvaniae afferret, quum in loco natura ipsa munitissimo, proximitate fluminis Samosi, alioqui (sic!) etiam opere fortissimo exstruatur.” (Mon. Hung. Hist. II. oszt. IX. köt. Pest, 1860. 83.)

1540 jún. 14. Gyulafehérvár. Fráter György bizonyos birtokrészeket adományoz „Egregio Paulo Bank provisor et Castellano novae arcis nostrae Balvanos.” (SZABÓ K.: Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata. Bp., 1889. 116. l. 539. sz.)

1540 aug. 29. A segesvári országgyűlésen hozott 5. Articulusban elhatározzák, hogy követeket küldenek a királynéhez, aki többek között tárgyalja meg „de novo castro Balvanos vocato demoliendo.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 41.)

1540 szept. 2. Gyfehérvár. Verancsics Antal levele Statileo Jánoshoz a segesvári országgyűlés határozatairól: kéri a királynét, hogy „donet facultatem demoliendae arcis Balvanos novi, quod universae Transylvaniae detrimento esset et causa dissensionum.” (Mon. Hung. Hist. II. oszt. IX. köt. Pest, 1860. p. 146.)

1540–1552. Bánk Pál Uj Bálványos várának várnagya (1540 provisor et castellanus Novae arcis Balvanos, 1548 praefectus arcis Balvanos és egyben főispán, 1552-ben alvajda – Vö. KÁDÁR VI. 1904. 249.) – 1552-ben Déván volt (Tört. tár. 1892. 656, 657, 658). A szamosújvári építkezések az ő irányításával folytak az 1540-ből való építési emléktáblája szerint (AH. 1979/2. 3. kép). 1552. máj. 28-án Tordáról magyarnyelvű levelet írt ecsedi Báthory András erdélyi vajdához (VERESS: Doc. I. 1929. 85.).

1543. Martinuzzi Szamosújvárt a váradi püspökség tartozékának tekinti. (KÁDÁR VI. 1904. 204–205.)

1550. Bornemissza Márton újvári provisor 8 „magistros murarios”-t kér „ad constructionem et aedificationem domus domini nostri. . .” (Beszterce város levéltára.)

1551. Dobay János praefectus cserepet és fát kér Besztercétől Szamosújvár építéséhez (uo.).

1552. Bornemissza Pál tanúvallomása a Martinuzzi perben: „Item vidi arcem Wyvar, novam alio nomine per eum aedificatam a fundamento in territorio episcopatus Waradiensis in Transsylvania, tum destructa arce priore Bolvanos, nondum perfecto vel absoluto labore.” Hallotta a környező falvaknak és Dés városának „égbekiáltó” panaszait „quibus laboribus oppressi sunt miseri populi quorumcunque subditi et coronae regni sub annis his, quibus aedificari arx illa coepta fuit per ipsum fratrem Georgium.” (Podhradsky J.: Martinuzzianák. M. Tört. Tár 1855. 262. THEINER, A.: Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia. II. Zagreb, 1875. 37.)

1552. I. Ferdinánd ecsedi Báthory András vajdának adományozza Szamosújvárt székhelyül azzal a feltétellel, hogy a vár védelméről gondoskodják. (KATONA, St.: Historia critica. XII. 183. KÁDÁR VI. 1904. 205–206.)

1552–1553 körül (?). Tinódi Sebestyén: Historiás ének János királynak testamentumáról.

Duczökedic mindenbe Frater György Barath,
Wy Balvanyost kezde rakni Istvan Maylath,
Frater addic királynál dolgát tekeré
Az új művet Maylath kezéből kivevé.
Szertelen erős várat ot fondaltatá,
Mert alattomba a koronát vadásszá,
Ezert Wyvarat olással csinaltatá,
Hogy egész Erdélyt azután abból bírná.

(HELTAI G.: Cancionale. Kolozsvár, 1574. KÁDÁR VI. 1904. 295.)

1553 máj. 28. s. l. I. Ferdinánd meghagyja Báthory András erdélyi vajdának, hogy a Besztercevidékieket ne kényszerítse Szamosújvárra menni munkára. (Századok. 1889. 43.)

1553-ban Báthory András kivonult Szamosújvárból.

1553 dec. 26. A kolozsmonostori konvent jelenti I. Ferdinándnak, hogy szentiváni Kendy Ferenc erdélyi vajda megbízásából összeírták Szamosújvárt és tartozékait gönczruszkai Dobó István erdélyi vajda részére. A leltárban felsorolják a várhoz tartozó falvakat, összesen huszonthármat, továbbá számba veszik a várban levő élelmiszert. Ennek során említik a vár egyes részeit: „item in theatro Arcis Wyvar reperti sunt. . . item in duobus scriniis superius in palacio . . . item in cellario. . .” (Orsz. Ltár. Urb. et Conscrip. 160/1. – Dr. Baranyai Béláné közlése.)

1556 nov. 11. Dobó István I. Ferdinánd kapitánya feladja a várat Izabellának. (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 5.)

1556 dec. 7. Izabella királyné megerősíti az 1556. nov. 25–dec. kvári országgyűlés törvénycikkeit. „Itaque decreto publico est sancitum: quod nos in numero contradotis nostrae, habeamus arces: Georgin, et Wyvar, possideamus interim, donec inscriptiones praedictae, deo propitio, accedentibus praesidiis regnorum et subditorum, per Illustrissimum Filium nostrum, e manibus alienis eliberabuntur, et donec dictae arces et possessiones nobis in contradotem inscriptae, in manus nostras, de facto, cum eorum, ex antiquo pertinentiis et prouentibus, restituantur et reddantur.” (Erd. Orsz. Eml. II. Budapest, 1876. 59. l.)

1558. Szamosújvár kapitánya (Ebeni Gábor) írja a beszterceieknek, hogy Ujvárott bástyákat építenek és cserepeznek. (Beszterce város levéltára.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Da Colosuar uolgendo uerso Greco si troua per terra piana sempre lungi miglia XX Castelnuouo, luogo piccolo in piano, con quattro braui fianchi alla moderna, et uno soccorso fuori del fosso, quale fiancheggia con gran sicurezza le due parti del Castello; le mura grosse et forti con grosso terrapieno et fosso pieno d’acqua, profondo et largo, parte di cortine et parte del fiume, che passando sotto uerso Ponente li da quanta acqua si uole. Da questa parte discosto circa passi 600 è un monte del quale Balasso, altre uolte essendo il luogo dell’ Imperadore, fece batteria, ma inutile per la lontananza. De altre parti è tanto basso che in modo alcuno non si puo battere. Vn *fiorentino ingengere* fortificò tal luogo ad istanza del Car. fra Georgio di poi uscita la Regina Isabella dello stato. Questo luogo è munitissimo per tre anni di quanto sia necessario à guardarlo et in questo tiene il Re parte

delle sua piu pretiose ricchezze, come in quello nel quale grandemente confida; et hora l'ha in custodia un Pre. Georgio di religione Cattolica et Creato di fra Georgio huomo di gran ualore et fede. Ha il detto luogo uerso mezo giorno giunta di terrapieno con fosso pieno d'acqua et fianchi oue gli huomini del contado possano in tempo di guerra saluarsi et anche da honesto sforzo di nimici diffendersi, et essendo di maggiore capacità che non è il castello oltre che potrebbe sempre assicurare grosso numero, siano soldati ò chi occorresi ritirarsi da nimici, ò gente del paese che uolessi assicurarsi, uiene a diffendere l'altre due parti della fortezza opposta al soccorso sopradetto." (Apulum. II. 1946. 178–179.)

1566. Ascanio Centorio feljegyzése: Martinuzzi „si partì da Colosuar per andare ad un suo assai buon Castello, che egli haueua da fondamento edificato, et chiamato Vuiuar." (CENTORIO, A.: Commentari della guerra di Transilvania. Velence 1566. Facsimile kiadás, szerk. Gáldi László. Bp., 1940.)

1566 dec. 13. János Zsigmond fejedelem megerősíti az 1566 nov. 30. – dec. 13-iki szebeni országgyűlés törvénycikkeit: „18. Az Ujvárnak építését miért hogy urunk ő fel-sége magára vette, azonképen Szász-Sebesnek is építésének nagyed részét magára vette, ez ország is három nemzetül, a három részének meg építését magára vette." (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 327.)

1572 márc. 30. Gyfnehérvár. Báthory István vajda Beszterce város tanácsának: „Statuimus in Vywar quasdam aedes extruere, in quarum aedificatione, si quando prouisor noster illius loci operam vestram requisiverit mandamus vobis vt in eo ipsi omni ope et auxilio adesse debeatis. Nec secus faceritis. Valete." (VERESS 1944. 192.)

1572 máj. 1. Torda. Báthory István Beszterce város tanácsának: „Quod diligentiam adhibeatis in ferendo auxilio in vsus edificiorum arcis Wywar, facitis quidem rem gram vestrae erga nos obsequentiae conuenientem." (Uo. 197.)

1572 máj. 6. Kolozs. Báthory István Beszterce város tanácsának: Thorma János újvári provisor leveléből megtudta, hogy ő a besztercei téglavetőeknek bizonyos summa pénzt kifizetett és a város mégis azokat Váradra akarja küldeni. Mivel azonban a három mesterre nagy szükség van „in dicta Arce noua", parancsolja, hogy őket mielőbb oda küldjék. (Uo. 202.)

1574 jún. 21. Marosvásárhely. Báthory István Beszterce város tanácsának: Thorma János újvári provisort Besztercére küldte „vt quarundam testarum seu tegularum numerum ad aedificiorum tecta conficienda compararet" és ezért adjanak szavának teljes hitelt. (Uo. 292.)

1577 április 18. Kvár szkve: Kovács Lukács Seres Jánost vitte 3 lovon Ujvárba. Kovácsnak kifizettek fl. 1. den. 12. (1577/X. 61.)

1577 máj. 25. Kvár szkve: „Kovács Lukács kőműves Antalt vitte szolgástól Wjvárig." Kifizettek Kovácsnak fl. 1. den. 12. (1577/X. 65.)

1577 szept. 29. Kvár szkve: „Matthias Zeyffer kőműveseket vitt Ujvárba 4 lovon." Kifizettek neki fl. 2. den. 50. (1577/X. 70.)

1577 nov. 21. Kvár szkve: a fejedelem (Báthory Kristóf) Gyaluból megy Ujvárba. (1577/X. 74.)

1577. Báthory Kristóf fejedelem építkezései, melyről címere tesz tanúságot. Erről az 1687 ápr. 22-én kelt inventarium így ír: a Hopmester házban Báthory Kristóf 1577-ben faragott, kőbemetszett címere, melyet „két kerubinok” tartanak. (OL Erdélyi Fisc. Lev. XII. 1/2 l. A – Dr. Horváth Tibor Antal közlése.)

1578 nov. 7. Kvár szkve: „Kocsis Benedek viszi az fundatort Ujvárba.” Fizetnek neki den. 75. (1578/XIV. 96.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése: Castaldo 1553-ban két erdélyi vajdát nevezett ki Dobó Istvánt és Kendy Ferencet, „et assignò a Dobo per sua residenza, il castello di Uijvar, dove parimente resideva l’anno precedente Andrea Batori, ch’era pure stato vojvoda, a nome di Ferdinando. . . Finalmente l’anno cinquantesimo sesto, tutta la Transilvania ribellò da Ferdinando, eccetto Stefano Dobo vaivoda, il quale si mantenne in fede, et si fortificò nel castello Ujvar.” 1556-ban azonban Balassa Menyhért elfoglalta a várat Izabella királyné részére, Dobó István pedig elmenekült. (BASCAPÈ 1931. 101–102.)

1590 ápr. 25. Kvár szkve: „Vitték az kőmieket Wywarra, az fejedelem (Báthory Zsigmond) parancsolta. Adatott az hagyott bíró uram erte vellem nekik den. 50.” (IV/XXI. 23.)

1591 júl. 29. Kvár szkve: „Debetzey [!] András viszi Achy Gergelyt hatott [hatod] magával 4 loval Vyvarba den. 75.” (V/I. 79.)

1591 szept. 26. Kvár szkve: „Vas György kéretett Uijvarban kőmieket. Régeni Bálint vitte el. Attam neki den. 75.” (V/X. 55.) – Czegei Wass György 1590–1591-ben Szamosújvár kapitánya volt. (SZONGOTT KR.: Szamosújvár sz. k. város monográfiája. I. Szamosújvár, 1901. 10.)

1591 dec. 6. Kvár szkve: „Vermesi Mátyás viszen 4 kőműest Ujvárig, 2 lóval den. 75.” (V/I. 89.)

1592 febr. 19. Kvár szkve: „Szatmári János 4 lovon szekeren viszi a kőmieket Kutty Jánost negyedmagával Ujvárig. Fizettem fl. 1. den. 50.” (V/XV. 304.)

1592 nov. 17. Kvár szkve: „Eodem die Kasa Márton vitte az Zaz Jánosné fijasát Keőmiwes Gáspárt 4 lovon Uijvárban mívelni fl. 1. den. 50.” (V/XV. 99.)

1592 dec. 13. Kvár szkve: a fejedelem költségei Ujvárra: „Smelcer György, Néb János összefogván vitte Gengát az fundatort 6 lovon fl. 2. den. 25.” (V/XV. 105.)

1597 jan. 2. Kvár szkve: a fejedelemasszonynak (Maria Christierna) mesterembereket küldenek Ujvárba. (VII/XII.)

1602 dec. 20. Gyfehérvár. Georgio Basta levele Rudolf királyhoz: „Öfelsége ajánlná az erdélyieknek, hogy építsenek egy erősséget Szamos-Ujvárott (melyet Várad oldalról, Szathmár, Kővár, Nagybánya és Huszt hátulról fedezne), oly nagyot, hogy 500 főnyi német őrséget bevehetne, mely adó fejében az erdélyiek által fenntartandó, a többi várakat nekik hagyván.” (Közölve magyar fordításban: id. gr. TELEKI D.: Basta György emlékirata. Századok. 1868. 557.)

1607. Szamosújvár inventariuma. Kivonatossan közölve: Kádár VI. 1904. 209. A leltár topografiailag és építészettörténetileg jelentős adatai: *külső kapu*, felette kemencés ház, padlásán szakállas ágyúk – a külső kapun belül a kerítés mellett két rendben apró házak – ezután következik a *belső vár*, *alsó rendben* egymás után öt kemencés ház, utána a porház; más rendben a kulcsár háza, a pattantyus ház, sütőház; ezzel átellenben

egy bástya – a *felső rendben*, a *belső kapu* felett két egymásbanyúló ház, mellettük két szenesház, ezek mellett a „*nagy palota*”, mellette egy *udvarló öreg palota*, utána még öt kemencés ház – *bástyái* a következők: földbástya a külső kapu előtt, Dobiló bástya; ezen kívül van egy ágyúszín, egy fegyverház és egy kis kápolna.

*

A XVI. századi épületmaradványok és faragványok (Leírásuk részben autopsia alapján – a szerző 1935-ben láthatta a várat –, részben pedig Vajna Károly és Lechner Jenő feljegyzései alapján készült.)

Zápolyai János király építkezése 1539–1540 körül

Maradványa: a hossznégyszögben épült *négy sarokbástyás erődítési övezet*, melyet a király fundátora Domenico da Bologna tervezett. Feltehetőleg mind a négy bástya 1540–1550 között felépült és mintául szolgálhatott a bethleni várhoz. 1540-ben épült a címerdiszes *kaputorony* (1. kép), amelyből csupán a címerek és a feliratok maradtak meg. Adataik közölve: Balogh 1943. 283–285. lap, 165, 166, 167. Pótlásképpen közöljük a Martinuzzi emléktábla (6. kép) teljes szövegét régi fénykép alapján:

FRATER · GEORGIVS INFANS · CROVACIE
EPISCOPVS · VARADIŇSIS ET TESAVRARI
VS ET CONSILIARIVS REGIE MAIEST

ATIS · A · D XXXX – a sor végén vésett rajz: leveles ág virággal.

Eredeti elrendezésük a következő volt: a kapuzat párkányának két sarkán domborműves pajzstartó oroszlánok a Zápolya címerrel (4. kép), az első és második emelet között dombormű a két lebegő angyaltól tartott Zápolya címerrel (2. kép); a kapunyílástól jobbra (heraldikailag balra) Bánk Pál címeres építési emléktáblája (3. kép), balra pedig (heraldikailag jobbra) Martinuzzi címere és emléktáblája 1540-ből (6. kép). Martinuzzi címere elveszett, a többi másodlagos helyen van befalazva. A kaputorony rekonstrukciója egy 1800 körül készült olasz vízfestményen (egykor Szentbenedek, Kornis kastély) alapul, másrészt a Nemzeti Társalkodó (1838. I. félév 174.) feljegyzésén. A vízfestményhez hasonló festmény van a szamosújvári Múzeumban (1. kép), amelyen világosan látható a kaputorony elhelyezése és felépítése.

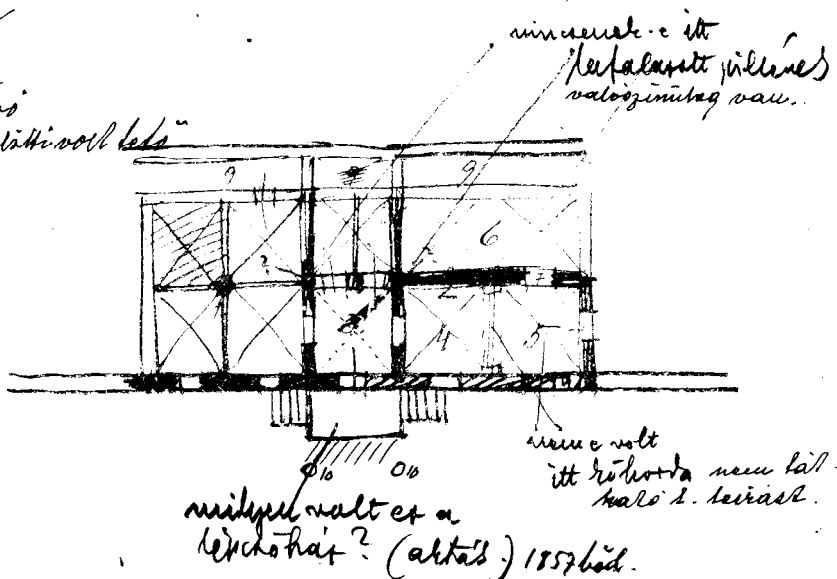
Martinuzzi György építkezése 1540–1550 körül.

Maradványai: az *észak-keleti* és a *dél-keleti bástya* ormáról származó *Martinuzzi címerek* (5. kép), mindkettő lófejes pajzsban (a bástyák lebontása után, 1873-ban a Martinuzzi-épület rizalitjába falazták be, a pince lejárattól jobbra és balra; utóbb elkallódtak); *dombormű angyallal*, töredékes évszámmal 15., (50 x 95 cm), befalazva a Martinuzzi és a Rákóczi ház közötti támfalba.

Un. *Martinuzzi palota*. Hossznégyszögű épület észak-déli irányban, északi végében a kápolna, déli végében a széles kapuzat boltozatos kapuátjáróval (7. kép), felette két szo-

- 1 pörkhalyping
- 2 zöléses esőbarata kinyitható
- 3 kua elő kére
- 4 nyoba
- 5 nyoba
- 6 nyoba
- 7 ajtó
- 8 ablak
- 9 folyosó
- 10 pince elötti volt kősz

Szamosújvár

(15)

Szamosújvár, a Martinuzzi épület alaprajza.
Füredi Ernő vázlata 1916.

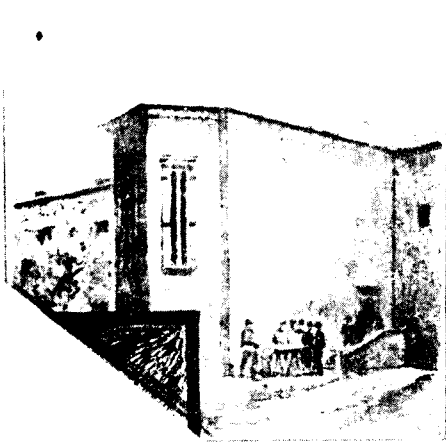
ba és az udvar felé gyámköveken nyugvó zárt erkély egyszerűen keretelt kettős ablakkal (8. kép).

A kapuzat kettős volt (7. kép). A nagykapu felirata (Mosóczy András pálos szerzetes XVII. század végéről való feljegyzése szerint: „Supra portam. . . majorem interioris Praesidij” – BENGEL: Annales. Egy. Ktár. Kézirattár. Ab. 210. p. 113):

DOM | INVS ADIVTOR ET PROTECTOR MEVS QVEM TI | MEBO

A kisebbik kapu felett (Mosóczy András: „supra portam minorem” – uo.) Martinuzzi címere, melyet két szárnyas putto tart (9. kép), alatta a feliratos tábla:

QVESIVIT · PRESVL · VIRTUTE · GEORGIVS · AMPLA ·
 HEC · ARMA · ET · TITVLOS · NATVS · DE · STIRPE · CROATA
 HIC · VNICORNO · VT · CORVVM · PREBERE · ALIMENTA
 CERNIS · SIC · FIDE · ET · CVRIS · VIGILANTIBVS · APTVS ·
 ASSIDVE · REGI · STVDVIT · SERVIRE · IOANNI · ET
 POSVIT · IMPENSIS · LONGEVE · HEC · PREMIA · FAME
 M · D · XLII

Szamosújvár, várkápolna.
Dörre Tivadar rajza 1891.

A kisebbik kapu eredeti faragott kerete elpusztult, ennek következtében az emléktábla elszigetelt függelékké változott, holott eredetileg az építészeti tagolásokat összehangolták a nagy kapuval.

Az ún. Martinuzzi palota keleti *homlokzatát* egyszerűen keretelt ablakok tagolják, amelyek eredetileg kettős keresztosztású ablakok voltak. Az egyik ablakon – Lechner Jenő feljegyzése szerint ilyen felirat volt olvasható: „Sculpsi(t) Stephanus Nagyfalv(a) 1545.” Az első szó olvasata kétséges, mert latin kőfaragó névjelzés teljesen valószínűtlen. A helyes olvasat nyilván: Hic fuit.

Az épület *földszintjének belső beosztása* (Füredi Jenő 1916-ban Lechner számára készített vázlatrajza szerint) a következő: a keleti fronton öt boltozott helyiség, a szélső délkeletiben későgótikus nyolcszögletes pillér. Az épület nyugati szakaszán négy helyiség, párhuzamosan az előbbiekkal, de a negyedik két szakaszos, tehát kettőzött hosszúságú. Az épület nyugati lezárása hosszú folyósó, amely a kápolna oratóriumához vezetett. Az épület pincéje 40 x 10 1/2 méter, boltozatát négyszögletes pillérek tartják. A keleti homlokzat közepén *rizalit*, illetve ún. külső lépcsőház volt 3 pilléren nyugvó árkádos boltozattal (7,56 x 5,80 m), melyet utóbb, 1859-ben, lebontottak. A leírásokból ítélve (Vajna 1901. 37.), nem lehetett XVI. századi épületrész, hanem valószínűleg XVII. századi.

Az épület északi falához csatlakozik a *kápolna*, északi oldalán faragott kapuval, apsián faragott ablakokkal (11. kép). A kettős ívelésű ikerablakok rendkívül megnyúltak, mintegy a gótikus ablakok arányait utánozzák. A kápolna boltozatát tartó gyámkövek féloszlop alakúak (10. kép). A boltozat Vajna (1901. 12–13) szerint 1760-ban készült. A karzat csúcsíves keresztboltozaton nyugszik; homlokzatának építészeti kerete: két oldalt cannelurás pilaszterek szegélyezik, sokszorososan tagolt fejezettel, felettük architrav;

stílusuk a XVI. század végére vall. – A gyámkövekhez megjegyzendő, hogy a szegedi ferences templom káptalantermében szintén rövid féloszlop alakú gyámkövek láthatók.

A várról készült rajzok és metszetek jegyzékét a XVII. századi építkezések ismertetése során közlöm, úgyszintén az 1687-es igen szép leltárt.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 125–129. 1866. 161–167. SZONGOTT KR.: Szamosújvár sz. k. város monográfiája. I. Szamosújvár, 1901. 3–11. (a vár története). VAJNA K.: A szamosújvári vár leírása. – Szongott monográfiájában I. Szamosújvár, 1901. 11–39. (a vár leírása). KÁDÁR VI. Dés, 1904. 205–215, 218. GERECZE 1906. 877 (a régebbi irodalommal). LECHNER J.: Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. Bp., 1917. DIVALD K. ismertetése Lechner tanulmányáról. Múz. és Könyvtári Ért. XI. 1917. 52. BALOGH 1934. 137. (a vár fundátora Domenico da Bologna). MAGGIOROTTI, L.: Architeti e Architetture militari. Roma, 1936. II. 400. BALOGH 1940. 542. 533 kép-pel. GEREVICH 1940. 158. BIRÓ 1941. 79., BALOGH 1943. 102–103, 283–285. lap, 165, 166, 167 képek. BIRÓ 1943. 40, 85. BIRÓ Sándor: Szamosújvár története. – Szolnok-Doboka magyarsága. Kvár, 1944. 165–189. ENTZ 1944. 221–223. I. 62, 63. kép. BALOGH 1953. 42, 43. PASCU 1954. 199. (említi az egyik ablak névjelzését román fordításban „Stefan din Nușfalău”). BALOGH 1956. 300, 301. lap, 224 kép. 1961. 335. lap, 258. kép. 1964. 335. lap, 258. kép. SEBESTYÉN 1963. 58. Istoria 1968. p. 415–416. fig. 416. BALOGH 1970. 233–235. lap, 363. kép. B. NAGY 1970. 19. lap, 10. kép. H. TAKÁCS 1970. 36–37, 174–179. BALOGH 1973. 236–238. lap, 363. kép. B. NAGY 1973. 20. kép. FEUERNÉ 1977. 125–126.

Székelyderzs (v. Udvarhely vm. – Dârjiu), unit. templom

Cseffey Benedek sírköve. 1578. (85. kép) Méretei 120 x 87 x 23; a címer mezeje 57,8 x 62 cm. Felirata (feloldva a ligatúrákat):

GENEROSO DOMINO BENEDICTO
CHEFFEI SENIORII PACIS BELLI
LAVDIBVS INSIGNI OB PRAECLARASQVE
EIVS VIRTVTES PRINCIPIBVS HVIVS REGNI
TRANSILVANIAE PERCHARO A · D · M · D ·
LXXVIII · AETATIS VERO SVAE LXI
PLACITE IN DOMINO OBDORMIENTE:
GENEROSA DOMINA CATHERINA PETKI

Cseffey Benedek 1577-ben „magister curiae” Báthory István unokahúgának Kerecsényi Juditnak (Kerecsényi László és Báthory Ilona leányának) az udvarában. (VERESS, 1944. II. 79.) Fia lehetett ifj. Cseffey Benedek, aki 1576-ban a kisebb kancellária írnoka. (Trócsányi 1980. 366.) Felesége Petki Kata Petki Mihály unokatestvére.

Irodalom: ORBÁN I. 1968. 180. BALOGH 1940. 562. 1961. 353. 1964. 353. lap 275. kép. 1970. 245. 1973. 247. AH. 1979. 198. DÁVID L.: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 267. I. 298. kép.

Petky Mihály sírköve 1582. (76–77. kép) Eredetileg tumba volt, csak a fedőlapja maradt meg a széles ornamentális kerettel, amely Patócsy Zsófia síremlékére emlékeztet. Mérete 200 x 90 x 22. A sírkő felső egyharmadában négyszegletes rovátkolt mezőben címerpajzs levélindás sisaktakarókkal, alsó kétharmadában felirat. A latin felirat (feloldva a ligatúrákat):

PETCHIVS ECCE IACET RIGIDA SVB MOLE MICHAEL
POST VBI IAM VITAE DEBITA FINIS ADEST
BATHOREIS PLACVIT MATVRIS FIRMIOR ANNIS
PRINCIPIBVS QUORVM NVMINE FVLTVS ERAT
COGNATIS CHARVS FVERAT IVCVNDVS AMICIS
OFFICYS SVMMOS · DEMERVITQVE VIROS
ASTREAM DONEC VIXIT TELLVRE COLEBAT
ATQVE INOPVM LARGA DAMNA LEVABAT OPE
POST MODO IAMQVE VIRI FLORENS AETATE VIGEBAT
IVSTRAQVE SEX ANNI VICERAT ILLE TRIBVS
CHRISTVS QVINGENTOS ET MILLE PEREGERAT ANNOS
ATQVE OCTODICIES ET SVPER HOSCE DVOS
BIS SENO RADIANS SEPTEMBER FVLSERAT ORBE
IMPIA CVM FATI LICIA PARCA SECAT
CVIVS CLARA VOLAT TOTO IAM FAMA SVB ORBE
HVNC MOERENS LACRIMIS POSTERA TVRBA VOCAT
PIGNORIBVS CONIVNX CARISSIMA
QVINQ RELICTIS
QVEM FLET ET AETERNVM ·
CVPIT ESSE POLVM
IOANNES PRIMVS FRANCISCVS DEINDE SECUNDVS
TERCIA MATRIS HONOS NOMEN
JVDIT HABET
ANNA PVDICICIAE CVSTOS RIA. . .
. . . QVARTA VOCATVR
DVLCIS IMAGO MATRISEST

Petky Mihály 1566-ban primor, 1571-ben Udvarhelyszék főkirálybírája, Derzsben birtokos.

Irodalom: ORBÁN I. 1868. 180. GERECZE 1906. 440. BALOGH 1934. 149. 1970. 241. 1973. 247. AH. 1979. 197. DÁVID id. m. 1981. 267. I. 299. kép (fenti adatok Petkyről).

Szentbenedek (v. Szolnok-Doboka vm. – Mánástiera). Ó-kastély

1553-ban Szentbenedek a szamosújvári vár tartozéka.

1573 febr. 2. Gyfehérvár. Báthory István fejedelem Keresztúry Kristófnak a dési kamara praefectusának hűséges szolgálataiért, hadi érdemeiért régi nemességét megerősítve

címert adományoz, mely az oklevél elején „manu docta pictoris. . . depicta” látható. Keresztúryról megjegyzi, hogy kora fiatalsága óta szolgálatában állott. Saját kezű aláírás: Stephanus Bathorij de Somlijo, függőpecséttel. Ellenjegyzete Franciscus Forgách cancellarius. A címeres levél humanista jellegű terjedelmes szövegét, – mely a bevezetésben a virtus-t hangsúlyozza és kiemeli mind az építkezések, mind a hadi érdemek hírnevet szerző hatását, – valószínűleg Forgách fogalmazta. (Orsz. Ltár. P 1870. Rhédey család Ltára. 29. csomó, 2. állag, 31. tétel.)

1573-ban Báthory István fejedelem Szentbenedek birtokát Keresztúry Kristófnak adományozta. (KÁDÁR VI. 1904. 310.)

1584-ben Keresztúry kövári kapitány, 1595-ben kolozsi főispán, felesége Keoreosy Ilona. (KÁDÁR VI. 1904. 310–312.) 1595–1599 tanácsúr, 1596–1598 Maria Christiena udvarmestere (TRÓCSÁNYI 1980. 309). Jezsuita feljegyzés szerint (1588): „zelator insignis catholicae religionis.” (Fontes. II. 1913. 257.) Vásárhelyi Gergely neki ajánlotta 1599-ben Catechismusát. (RMNY. I. 860. sz.)

1589 máj. 23. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond adománylevele: „Nova Donatio Egregij Christophori Kerezthwrij super integra possessione Zentbenedek in Zolnok interiori”. (OL. F. I. Gyfehérvári Kápt. Orsz. Ltár. Erd. fejed. kancellária. II. Liber Regius Sig. Báthory. 526–527.) Ebben az oklevélben a fejedelem megerősíti Keresztúryt Szentbenedek birtokában és nemesi udvarházában új adomány címén.

1593. Keresztúry Kristóf építkezése, illetve annak a befejezése Szentbenedeken az Ó-kastély címerdíszes kapujának a felirata szerint: C K 1593.

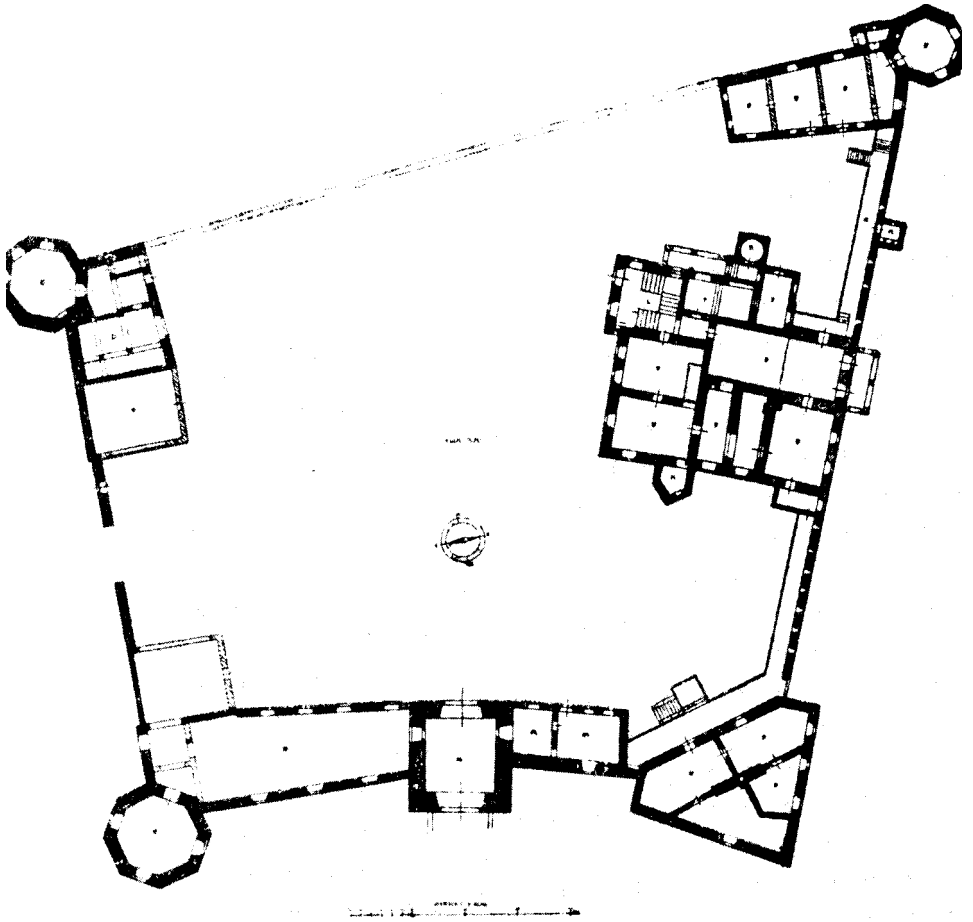
1598 aug. 15. Gyfehérvár. Maria Christierna Princeps Christophorus Kerezthurij de Zent Benedek kövári kapitányt, kolozsi főispánt, udvarmesterét (Aulae nostrae prefectus) érdemei elismeréséül szolgálatait méltató diplomával tünteti ki, mely legyen „preclare tue virtutis testes.” Hártya oklevél, nyolc nagy festett arany iniciáléval a Báthory Zsigmond-kori címereslevelek (Wolfgangus Alia de Korothna 1597. stb.) mintájára. Maria Christierna sajátkezű aláírásával. (Orsz. Ltár. Rhédey család levéltára. P 1870. 29. csomó, 2. állag, 31. tétel.)

1599-ben (jún. 25.) Keresztúry özvegye, Keoreosy Ilona birtokolja Szentbenedeket. 1601-ben leányukat, Keresztúry Katát elveszi Kornis Boldizsár. (KÁDÁR VI. 1904. 320.)

1602 jún. 29. Giorgio Basta megerősíti Kornis Boldizsárt birtokaiban.

1617-ben Kornis Boldizsár özvegye, Keresztúry Kata birtokolja Szentbenedeket. (KÁDÁR i. m. 311–312.)

Az Ó-kastélyt (47–49. kép) 1593-ban építtette Keresztúry Kristóf. Kapuzatán címerre látható 1593-as évszámmal. A kastély négyszegletes épülettömb, melyhez két karcsú torony csatlakozik, keleten négyszegletes, nyugaton sokszegletes (fél hatszeg). Az északi főhomlokzatán (49. kép) a baloldali szakasz a főkapuval kissé kiugrik. A déli homlokzat rízalitja későbbi pótlás. A kastély valamennyi homlokzatán faragott keretelésű ablakok, úgyszintén az épület két oldalán épült tornyokon. Ablaktípusai (48. kép): egyszerű keretelésű ablakok egyenes lezárással; kettős ívelésű ikerablakok; félköríves két oldalt pilaszterekkel, felettük felmagasított architrav. Az északi homlokzaton a kapuzat feletti két nagy emeleti ablak későbbi. Az egyik emeleti helyiségben fennmaradt a kandalló füstfogója (50. kép), gyámköveken nyugvó egyszerűen tagolt párkánnyal, amelyre üres

Szentbenedek, az Ó-kastély földszinti alaprajza.
Csányi Károly rajza 1910 körül.

címerpajzs van kifaragva. Valamennyi faragvány stílusa a kolozsvári emlékekhez kapcsolódik, kivéve a kapuzat címerkövét. A kastélyt bástyákkal erősített fal övezi, ennek végző kialakulása a XVII. század második felében ment végbe, befejeződött 1720-ban a kaputoronnyal. A XVII. századi építkezések adatait (lépcsőház, belső kiképzés, bástyás övezet), e korszak ismertetése során közlöm. Erről a korszakról ad részletes és színes képet az 1696-ban kelt leltár (B. NAGY 1973. 259–271).

A kastélyt felmérte 1910 körül Csányi Károly (rajzát közölte Rados Jenő 1931-ben); újabb felmérések: Documente de Arhitectura di România. 9. București, 1964. pl. 12–25.

A kastélyt 1931-ben és 1935-ben tanulmányozhattam, amikor még teljes épségben állott és így is maradt a második világháború végéig. 1960-ban fedetlen állapotban lát-

tam, boltozatai akkor már beomlottak, de a faragott keretek még mind a helyükön voltak. Újabbán a restaurálását tervezik.

Irodalom: KÖVÁRI 1866. 221–222 (a kastély birtoktörténete). JÓKAI Mór: A szentbenedeki várkastély. Vasárnapi Ujság. 1877. 13. sz. képpel. KÁDÁR VI. 1904. 310–312 (a kastély története). GERECZE 1906. 878. KELEMEN L.: A legrégebbi magyar hímes oszlopok. Pásztortűz X. 1924. 6. képekkel. RADOS J.: Magyar kastélyok. Bp., 1931. 208, 214. lap, 24. kép. (Közli a kastély alaprajzát Csányi Károly felvételében). II. kiadás. Bp., 1939. 16–31. lap, XI–XII t. BALOGH 1934. 137. CSABAI 1934. 22–24. BALOGH 1940. 543. BIRÓ 1941. 81. ENTZ G.: A szentbenedeki Kornis kastély. Ellenzék. 1942. márc. 18. BIRÓ 1943. 45. VOIT P.: Régi magyar otthonok. Szépművészet IV. 1943. 243. lap képpel. ENTZ G. 1944. 224. l. 59, 61. kép. Építészet. 1944. 21. BALOGH 1953. 42, 46. lap, 38. kép. VOIT P.: Magy. keramika tört. tanulmányok. Művészettört. Ért. 1954. 115. BALOGH 1956. 300. 1961. 335, 336. IONESCU I. 1963. 437. SEBESTYÉN 1963. 38, 40, 102–103. lap, fig. 41, 42. BALOGH 1964. 335. Isteria 1968. 416. lap, 421. kép. BALOGH 1970. 234–235. lap, 372 kép. B. NAGY 1970. 7, 8, 19, 30, 32, 48, 50, 262. lap, 8. kép. H. TAKÁCS 1970. 45, 238 lap, 180–184. kép. BALOGH 1973. 236, 237. lap, 372. kép. B. NAGY 1973. 359–371 (közli az 1696-os leltárt), 131–135. kép. FEUERNÉ 1977. 28, 224 lap, 143. kép. KELEMEN L.: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 110–113. lap. 56–60. kép.

Szentbenedek (v. Szolnok-Doboka vm. – Mánástiera) Sz. Kereszt templom.

Későgótikus templom nyolcszögletes toronnyal, a nyugati (51. kép) és déli kapuja csúcsíves, de mindkettő renaissance syma-lemez tagolással. A nyugati kapu mérete 278 x 169, belvilág 245 x 127; déli kapu mérete 123 x 115, belvilág 206 x 89. A toronyon – ENTZ Géza közlése szerint (Ellenzék 1942. márc. 18.) – a Báthory címer látható. Ez a címer, valamint a két kapu valószínűleg már Keresztúry Kristóf birtoklása idejében készült, azaz 1573 után.

1586 máj. 22. Grodno. Báthory István király átírja és megerősíti szentbenedeki Keresztúry Kristófnak 1581. máj. 11-én kelt végrendeletét: „... dictumque testamentum ad preces praefati Christophori Kereszturi taliter qualificat, ut nempe demortuo fato Christophoro corpus eius in ecclesia Sanctae Crucis Szentbenedekiensi tumuletur.” (Kvár, Akad. Ltár., Régebben Erd. Múz. ltára, KEMÉNY József gr.: Appendix. 13. köt. 69. sz. – KELEMEN Lajos közlése.)

Irodalom: ENTZ G.: A szentbenedeki Kornis kastély. Ellenzék. 1943. márc. 18. ENTZ 1944. 206, 208. l. 21, 41. kép.

Szentegyed (v. Szolnok-Doboka vm. – Sîntejude), Sombory kúria

1585 jún. 6. Kvár szkve: „Dávid János viszen 14 ökrön egy küs kőgardát Somborj számára Szentegyedig. Attam fl. 3.” (III/XXIV. 53.)

1585. jún. 13. Kvár szkve: „Zekeres János vitt két lovon Somborj számára Zent Egiedre egy kőmiest. Attam den. 75.” (III/XXIV. 54.)

1585 júl. 2. Kvár szkve: „Szabadkaj Márton viszi Keomíjes Antalt szerszámostól Zent Egiedre Somborj számára 3 lovon. Attam fl. 1. den. 12.” (III/XXIV. 55.)

1585 nov. 3. Kvár szkve: „Sasz György viszen egy kömies legint Somborihoz az meszelő ecsettel den. 37.” (III/XXIV. 61.)

Szentkirály, másként Marosszentkirály vagy Enyedszentkirály (v. Alsó-Fehér vm. – Sín-crai), Bánfi György kúriája.

1579 márc. 29. Kvár szkve: „Ugyanakkor Bánfi György kérette volt Bíró uramat, hogy egy kömiest külgyön Zent Kyalra, Enyeden túl vitte volt Zylagy István 2 lovon. Fizettem neki fl. 1. den. 28.” (1579/XVI. 57.)

A ref. parókia telkén rom épület boltozatos terem maradványával, benne a felsőmarosújvárihoz (Balogh 1943. 164. kép) hasonló, egyszerűen profilált renaissance ajtó. Ezen kívül ugyanitt néhány renaissance töredék került elő: ajtófél egyszerű tagolással; kettős ívelésű ikerablakok maradványai. Megjegyzendő, hogy két töredék (B. NAGY 1973. 145, 148. kép) XVI. századi, a másik kettő – a levelek faragásából ítélve – későbbi.

Irodalom: CSORTÁN F.: Marosújvártól Alvincig. Korunk. 1972. 150. B. NAGY 1970. 22, 32, 40, 259. (közlések az 1744-i összeírásból). B. NAGY 1973. 296–299 (közli az 1725-ből való leltárt). 145–148. kép.

Megjegyzendő, hogy Bánfi Györgynek Gyulafehérvárt is volt háza a várban, Kovacsóczy Farkas házának a szomszédságában. (SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas cancellár. Bp., 1891. 70.)

Bánfi György tisztségei: 1572, 1573, 1575 udvari főkapitány, 1575 tanácsúr. (TRÓCSÁNYI 1980. 24.)

Szilágynagyfalu (v. Szilágy vm. – Nuşfalău), Bánfi kúria

1585. Báthory István király losonczy és nagyfalusi Bánfi Tamásnak adományozta a Kraszna vármegyei Nagyfalu oppidumot és egyéb birtokokat. (PETRI II. 1901. 311.)

1703 dec. – 1704 ápr. 11. Conscriptio Fiscalitatum Trans-Tibiscanarum (II. Rákóczi Ferenc parancsára), ebben feljegyzés a nagyfalusi Bánffi javakról: „Bánffi György Uram eő Nagysága részérül Vagyon az felső Varros Vigén Egy pusza Kastély, fedel nélkül, csak rudéranban vagyon, le omladozot.” (OL. Urb. et. Conscript. Fasc. 64/17. – Urbaria et Conscriptiones. 5. füzet. Bp., 1979. 82. – dr. Baranyai Béláné gyűjtése.)

Az egykori Bánffy kúriából fennmaradt a kerítésfal hatalmas kapuzata (45. kép), félköríves nyílással, pilaszteres kereteléssel, és Bánffy címeres, latin feliratos párkánnyal, mely az 1590-es években készülhetett. Töredékes felirata:

MAGNA EST VIRTUS	címer	SI · NO
MAGNA EST FORTITUDO		ETIAM
MAGNA EST GLORIA		CUI PO

A feliratban feltűnő, hogy a nagy u betűt U-nak írja és nem V-nek. A kapu felépítése, faragása teljesen azonos a kolozsvári kapuzatok stílusával (Püspöky ház kapuja).

Szilágyság valamelyik falva, Parlagi Pál koporsóköve, 1582.

1582 jún. 18. Kvár szkve: „Chaky Dienes lelte meg Bíró uramat levele által, hogy ő kegyelmek vitetnék az Parlagi Pál koporsó követ Zilahig. Kis Mihály vitte 6 lovon, fizettem fl. 3. den. 75.” (1582/VIII. 12.)

Szilágyomlyó (v. Szilágy vm. – Simleul Silvaniei), Báthory vár

1409 márc. 13. Buda. Gara Miklós nádor levele a kolozsmonostori konventhez, melyben többek között szól arról, hogy annak az egyezségnek az értelmében, melyet a Megygyesiek és a Báthoryak 1379 óta húzódo örökösödési perükben kötöttek, Somlyó vára a Báthoryaknak jutott. (Zsigmond-kori Oklevéltár. II/2. Bp., 1958. 6649. sz.)

1530-as években a vár és az uradalom id. somlyai Báthory István erdélyi vajdájé. Utána fia, Báthory István fejedelem örökölte.

1566 júl. 9. Bécs. Báthory István követ Miksa császár-királynak: „Est in Hungaria circa limen Transsilvaniae Comitatus Kraznensis, in eodemque comitatu castellum Somlio, cum omnibus suis pertinentys, dempto vnico pago (qui in Bihoriensi comitatu numeratur) situm, hereditarioque iure hucusque pacifice a me possessum.” (VERESS 1944 I. 91.)

1567 júl. 4. Pozsony. Báthory István követ Miksa császár-királynak: „Reliqua autem, qui in Hungaria in limine fere Transilvaniae adhuc pacifice possideo, Curiae Somlyo pertinenciae vocantur”. (Uo. 104.)

1582 jún. 10. Kvár szkve: „Kis István viszen öt lovon téglásokat Báthory Istvánnak Somlyóra [ifj. Báthory Istvánnak, a lengyel király unokaöccsének]. Fizettem Bíró uramnak parancsolattýára fl. 3. den. 12.” (1582/V. 43.)

1582 szept. 19. Kvár szkve: „Az mell cserép csinálókat vittének volt Somlióra, esmet jöttek vissza.” (1582/VIII. 16.)

1588 aug. 28. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond előtt Báthory Boldizsár nagybátyja, a lengyel király által neki adományozott Fogaras vára fejében lemond Somlyóról. (VERESS: Doc. III. 1931. 139–140.)

1591 szept. 25. Kvár szkve: „Báthory István [az ifjabb] hivatott volt Somlyóra egy kömiést. Vitte Kondor János 1 lovon. Attam neki 7 mély földre den. 87 1/2.” (V/X. 53.)

1592 ápr. 7. Kvár szkve: „Battorij István számára visznek faragott követ 7 eker [ökör] szekeren Egeressik.” Mind a hét szekér 12–12 ökrös, költsége egynek-egynek fl. 1. den. 50. (V/XV. 306.) – Ez a szállítmány semmiképpen sem lehetett Egeresnek szánva, mert az Bocskay birtok volt. Egeres átmeneti állomás volt Somlyóra.

1592. A kapubástya kapuzatának (55. kép) az évszáma, mellette S B kezdőbetűk. (Stephanus Bathory). Bunyitay az évszámot 1597-nek olvasta. Ugyanis a Z-alakú 2-est igen könnyen lehet 7-esnek olvasni.

1593 máj. 21. Kvár szkve: „Bátori Istvánnak visznek 11 szekeren faragott követ Egeresig.” Egy-egy szekér 6–6 lovas volt. Költsége egynek fl. 1. den. 50. (V/XXI. 105.).

1593 máj. 23. Kvár szkve: „Zilagy János megyen Bátorij Istvánhoz az faragott követ, viszi Egeresig Zente Bálint 1 lova den. 25.” (V/XXI. 105.) – Tehát ezeknek a faragott köveknek a mestere Szilágyi János „magister lapicida” volt.

1594 szept. 28. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond megparancsolta Massay Ferencnek, somlyói várnagynak, hogy „Hieremiás”-nak, Báthory István volt orgonásának ruháit, könyveit, egyéb marháját adja ki. (PETRI II. 1901. 227.) – Ez a parancs Báthory István elmenekülése és javainak lefoglalása után adatott ki.

1594 okt. 13. A vár inventárium, mely főként a felraktározott élelmet és felszerelést veszi számba. Topográfiaileg és építészetiileg fontos megjelölések: ifjak háza – muzsikuskok háza (benne muzsika könyvek, trombita, orgona, virgina) – Kraszna felőli szegelet bástya – torony alatti tárház (benne festett kis úti oltár) – nagy palota – piac felőli kerek bástya – az úr szenes háza – külső kis palota – asszony tharhaza. A berendezés leírása és számbavétele szemlélteti a főúri életmódot, szórakozásokat. Az utóbbiakhoz tartozott: „olasz játékhoz hosszú asztal”. (OL Urb. et Conscript. Fasc. 78/7. – PETRI II. 1901. 167–178.)

1595 jún. Kvár szkve: „Urunk ő felsége pattanyusát, Mihály mestert és kőmiességét, szakácsát és álgúnak való csigákat hoztak alá Somlyóról”; vitték Tordáig. (VI/XVII-a. 72.)

1595. jún. 16. Kvár szkve: „Fazakas Miklóst, urunk őfelsége fazakasát hatodmagával, feleségestől, gyermekestől portékástól vitte Zilahig 4 lovon János Deák. Fizettem fl. 2. d. 50.” (VI/XVII-a. 70.) – A végcél nyilván Somlyó volt.

1601 júl. 13. Kassa. Antonio Costantini a mantovai hercegnek: „et se ne venne con ogni diligenza ad un grosso castello chiamato Somlio.” (VERESS: Doc. VI. 1933. 393.)

1643 jan. 24–febr. 14. Követjelentés ifj. Rákóczy György menyegzőjéről: „Veselény uram ő nagysága az asszonnyal, Báthoriné asszonyommal alá jött az grádicson eleikben.” (353.) – „Az folyosóra érkezvén Nyári uram és Bánfy uram vitték az fejedelem ő nga követit, előttük menvén az szállásokra Prépostváry uram és Lónyay uram, Veselény uramat magán való szállásra, ott mulattak míg felöltözköttek az követek, azonban az asszony az kisasszonnyal és a több fraucimerrel bejött az palotában.” (Erd. Orsz. Eml. X. Bp., 1884. 353–354.)

1658 ápr. 6. A vár tartozékainak összeírása a szolgáló mesteremberek felsorolásával. Somlyó város lakosainak nagy része a várnak szolgál, közöttük szűcsök, vargák, kovács, lakatosok, szabók, csizmadiák, tölcseés, üveges, csiszár, stb. „Varga Jakab Keömiességel szolgál.” (O. L. Urb. et Conscript. Fasc. LX/1. – dr. Baranyai Béláné közlése.) – Ugyanez a leltár a perecseni mesteremberek között említi Bálint Mihályt, aki asztalos-ságával szolgált. – Ugyancsak felsorolják a várhoz tartozó malmokat.

1660–1665 körül. Georg Kraus segesvári jegyző feljegyzése: „Von dannen mit grossem gewinn auf Somlyo gerückt (ti. a törökök 1660-ban) vndt sowoll den Marck alss dass Schloss ihn grundt verbrennet vndt verderbet.” (KRAUS, G.: Siebenbürgische Chronik. II. Wien. 1864. S. 62. – Fontes Rerum Austriacarum I. Abt. IV. Bd.)

1665-ben Szilágysomlyót az országgyűlés határozatára megerősítik és kapitányt rendelnek beléje. (TRÓCSÁNYI 1980. 71.)

1668 ápr. 18. A vár leltára, amikor átadatott Bethlen Gergelynek. Topográfiaileg és építészetiileg fontos megjelölések: külső vár – a vár hídjá – a külső várkapu felvonó híddal – a második kapu – a külső vár a felvonó kapun belül – első szegelet bástya napnyugatra a Kraszna felől – második szegelet bástya délre a Kraszna felől – harma-

dik szegelet bástya a szőlőhegy felől – negyedik szegelet bástya napnyugatra az szőlőhegy felől – Belső vár – belső vár udvara – az szőlőhegy felől való bástyája az belső várnak – az belső vár udvarából garádics az palotákra – azon paloták oldalában tágas tornác – felső palota – ajtonállók háza – ebédlő palota – az belső vár Karaszna felől való szegelet bástyája – belső vár Karaszna felől való kerek bástyája, tetején körös környül filegoriás tornác „mesterséges kötésekkel tornyosan vagy szépen csinálva”, héjazata tölgyfából, vörösrre festett zsindey fedéssel. A leltár teljes szövege közölve: Thaly K.: Szilágy-Somlyó várának leltára Tört. Tár. 1882. 178–188.)

1669. Báthory Zsófia rendelése az uradalom szolgáltatásairól. (PETRI II. 1901. 223–226.)

1674-ben Szilágy-somlyó külön főkapitányt kap. 1675 június 18-án Apafi Mihály fejedelem külön instructiot ad a somlyói főkapitánynak Olosz Ferencnek. Az Apafi-korban Somlyó fontos végvár. (TRÓCSÁNYI 1980. 72, 73, 243.)

1703 okt.–1704 ápr. Conscriptio Fiscalitatum Trans-Tibiscanarum, ebben a Bánffy család somlyói javainak összeírása: „Ruinata arx Somlyó . . . Palánk fák . . . Ki dőlőngözték – Az Száraz Arkón valo Híd – Palánk felette egy le dülő falban való . . . faból fel rótt Góré. – Egy Fel vóno kapu . . . A vár kapuján jobb és bal kéz felé . . . vagyon két ház. Ezen kapu és Hazak felett vagyon három ház . . . A belső Vár . . . az Epületnek régisége miatt (és) . . . nem regiben Ellenség által lőtt Tűz miatt annyira ruinalodott . . . a Ruderakon kívül nincsen semmi . . . materia . . . , hanem a' vár piatczan van egy Izabella taraczk . . . – A két Bastyaja igen ruinalodott és a'hól a' küfala ki dült, ot-tan egyik Bastyaja valami fakkal van be csinálva. A másik pedig, a'hol a' kő fal ki dőlt, palánk fakkal van becsinálva. A két Bastyajanak pedig a Sindelyezése megégett, csak a' kő fala áll fel.” (Urbaria et Conscriptiones. 5 füzet. Bp., 1979. 118. – dr. Baranyai Béláné gyűjtése.)

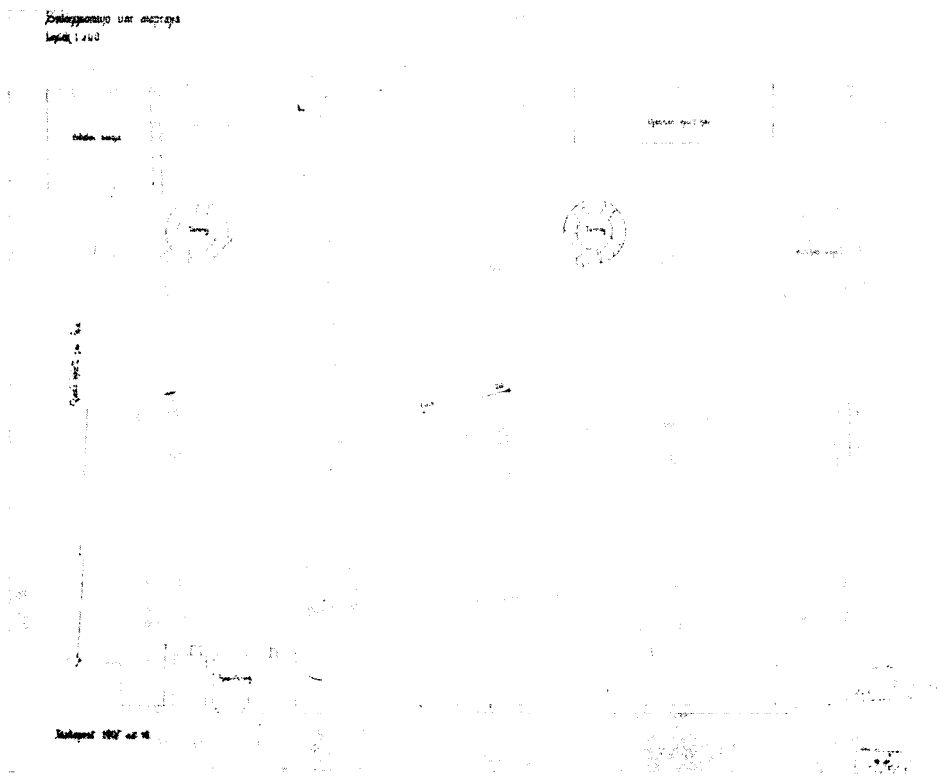
1727. Leltár: „A Vár dél felől való bástyája, mely Dobiló bástyának hivattatik.” (Kvár, Akad. Ltár., egykor Erd. Múz. Ltára Bánffy lt. Nagyfalusi csomó. – SZABÓ T. A.: Székely kapuk és fazárak. Kvár, 1939. 16–17.)

1708. A vár töredékes leírása. (PETRI II. 1901. 191–192.)

Rajzok Szilágy-somlyó váráról az Orsz. Műemléki Felügyelőség Tervtárában: Nemes Ödön tollrajza a kapubástyáról 1866-ból; a cs. és kir. katonai műszaki igazgatóság 1851-ben készült alaprajzi felvétele Lux Kálmán 1907. évi másolatában; Lux Kálmán 1907. évi alaprajzi felvétele.

A vár maradványai: a hosszénegyszögű külső erődítés övezet kaputornya északnyugaton (52–53. kép) és az északkeleti négyszegletes sarokbástyája (1907-ben a délkeleti bástya alapfalai is megvoltak); a belső vár északkeleti és délkeleti kerek sarokbástyája (58. kép). A kapuzaton Nemes rajzának tanúsága szerint a heraldikailag jobboldalon a Báthory címer volt látható, a heraldikailag baloldalon a Bebek címer.

Megjegyzendő, hogy az *Ars Hungarica* 1979/2 számában közölt 57. számú kép felirata téves, nem Szilágy-somlyó, hanem Marosvásárhely külső bástyáját ábrázolja. Összevetve azonban a szilágy-somlyói felvételekkel (56, 58. kép) jól szemlélteti a stílári különbségeket.

Szilágysomlyó, a külső és a belső vár alaprajza.
Lux Kálmán rajza 1907-ből.

Irodalom: KÓVÁRI 1852. 185., 1866. 220; Vasárnapi Ujság. 1886. 50. sz. (a Báthory várkert és a vár kapuja rajzban). BUNYITAY V.: Szilágy vármegye középkori műemlékei. Bp., 1887. 43. SZILÁGYI S.: II. Rákóczy György. Bp., 1891. 24, 25 (Cserna Károly rajzai). PETRI II. 1901. 137–191. GERECZE 1906. 853. BALOGH 1934. 144, 138 képpel (a kapu 1592-ből). 1940. 544. BIRÓ 1941. 81. BIRÓ 1943. 45–46 (tévesen Báthory Zsigmond építkezésének nevezi). BALOGH 1953. 47, 50. lap, 42. kép. 1956. 304. lap, 227. kép. 1961. 338, 342, 343. lap, 261. kép. SEBESTYÉN 1963. 40. BALOGH 1964. 543. lap. 261. kép. 1970. 239. H. TAKÁCS 1970. 45–46, 187–188. BALOGH 1973. 241, 242. B. NAGY 1973. 26. lap. 16. rajz (alaprajz), 36. kép (Nemes Ödön rajza 1866-ból). JOIKITS A.: A Báthoriak vára. Korunk. 1971. 8. sz. 1268. (felhívás a romos vár megmentésére, restaurálására).

A vár építtetője ifj. somlyói Báthory István (somlyói Báthory András és Majláth Margit fia), Báthory István fejedelem unokaöccse hosszabb időt töltött Itáliában, a padovai egyetemen tanult 1571–1572-ben. (VERESS E.: Matricula et acta. Bp., 1941. 203.) Tanulmányi előmeneteléről dicsérőleg írnak Valentino Naiboda professzor (1573 jan. 31.

Velence – VERESS 1944. I. 230–231) és Szántó István jezsuita (1576 szept. 13. Róma – Fontes I. 1911. 35). Franco Sivori – aki 1584-ben Gyféhérvárt Blandratánál találkozott vele –, feljegyezte róla, hogy jól beszélt olaszul. (PASCU, Ş.: Petru Cercel. Sibiu, 1944. 190.) Írói hajlamai is voltak, naplója Kemény József gyűjteményében volt (Magy. Tört. Tár. III. 1857. 152); egy német kalendáriumban pedig (Paul Eder 1571, Wittenberg) történeti feljegyzéseket írt. (Nachlese auf dem Felde der Ungarischen und siebenbürgischen Geschichte. Bearbeitet von A. K. Kronstadt. 1840. Heft II–III.) Laskai Csókás Péter latin verseket írt hozzá (RMNY. I. 1971. 483. sz.). Zenekedvelését tanúsítja a somlyói vár 1594. évi leltára, valamint a kvári számadáskönyvek feljegyzései hegedűséről, lantosáról 1582-ben (1582/V. 47.), virginásairól 1588-ban (IV/VI. 103), és 1590-ben (IV/XXI. 91.); 1589-ben pedig Báthory Zsigmond beiktatási ünnepélyén Medgyesen olasz muzsikásai szerepeltek (Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 96, 99). Politikai pályafutása is jelentős volt: 1581-ben a kormánytanács tagja (VERESS E.: Berzeviczy Márton. Bp., 1911. 141.), 1581–1594 tanácsúr, majd Kraszna megye főispánja, 1589–1592-ben bihari főispán és váradi főkapitány, 1593-ban főgenerális (TRÓCSÁNYI 1980. 24.) 1594-ben testvérének, Báthory Boldizsárnak a kivégzése után Lengyelországba menekült. 1596 febr. 16-án Suceavaban kelt levelében így írt a székelyeknek: „ego. . . qui patriae meae omni tempore verum mebrum exstiti propter amorem meum in patriam in calamitatem incidi. . .” (VERESS: Doc. V. 1932. 12.) Mikor pedig testvére, András fejedelem lett, 1599 március 26-án kelt magyar nyelvű levelében kérte őt, emlékezzék István király mondására: „ha az én nemzetemnek én szolgálhatnék, az halál is édes volna nekem.” (SZÁDECZKY L.: Levelek Erdély történetéhez. Tört. Tár. 1882. 697–700.) Felesége Bebek Zsuzsanna volt, Bebek György és Patócsy Zsófia leánya. Anyósa síremlékét 1583-ban ő csináltatta (AH. 1979/2. 73, 74, 75. kép).

Szilágyosomlyó (v. Szilágy vm. – Şimleul Silvaniei), rk. templom

1532-ben építtette a somlyói templomot gótikus stílusban id. somlyói Báthory István erdélyi vajda (Báthory István és Kristóf fejedelmek atyja) a feliratos tábla és a diadalíven levő évszám szerint. (BALOGH 1943. 287.) A sekrestye ajtó-kerete és a szentségtartó fülke renaissance faragvány (uo. 287–288. lap, 146–147. kép).

1579 okt. 5. Kvár. P. Francesco Sunieri lengyelországi jezsuita provinciális G. A. Calligari püspök lengyelországi nunciának „in Somlyo, dove una bella chiesa da loro [Báthory István fejedelem apja] edificata et dotata, dove sono sepolti il padre madre [id. Báthory István erdélyi vajda, és Telegdi Katalin] col padre del Signor Andrea [Báthory Andrásnak, a későbbi kardinálisnak apja id. Báthory András], et li suoi maggiori catholicissimi che furono sempre.” (Fontes I. 1911. 80.) – Megjegyzendő, hogy a síremlékek nyomtalanul elpusztultak.

1583 márc. 6. Gyféhérvár. P. Antonio Possevino levele Báthory István királynak: „maximam tamen inde voluptatem coepi, quod ipsis oculis cernerem templum ab III^{ms} V^{ae} M^{tis} parentibus eodem anno aedificatum, ac Beatissimae Virgini dicatum, quo Maiestas V^{ra} edita est in lucem, ut et intelligerem ad ecclesiam Christi propagandam et templa alia multis in locis struenda V^{ram} M^{tem} Regiam Deo miserante natam fuisse.” (Uo. 256–257.)

1584 (vagy 1583). P. Antonio Possevino feljegyzése: „Era poi nato de Stefano Báthory et di Caterina Telegdi, di honoratissima famiglia (Báthory István király); i quali, amenable camminando castemente nel timor di Dio, quell 'anno stesso ch'egli loro nacque, fatto havevando fabbricare una piccola chiesa, dedicata alla Beata Vergine, sopra un monticello imminente al lor castello di Somlyó, l'anno trentesimo quarto di questo secolo. Et havendola fornita di pretiosi paramenti, i quali io viddi anchora in essere,” (Fontes III. 1913. 113. – BASCUPĚ ugyanezt a feljegyzést 1583-as dátummal közli.) – Vö. Fontes V. 1921. 203.

Torda (*Ó-Torda*), (v. Torda-Aranyos vm. – Turda), Kamaraház

1581 máj. 25. Kvár szkve: „Az fundatort vitte Tordára Zigyártó Daniel, 4 lovon fl. 1.” (V/X. 46.)

1582 szept. 21. Kvár szkve: „Kalmar Albert viszi a téglások hadnagyát három lovon Tordára.” (1582/IV. 46.)

1587 nov. 15. Kvár szkve: „Az fundalo mestert viszik Korcholás Istvánék négy lóval Tordára. Attam fl. 1.” (III/XXX. 63.)

1588 aug. 25. Kvár szkve: „Bíró uram parancsából Bede Miklós vitte az téglásokat Tordára három lóval. Attam nekije den. 65. Eodem die Roman László vitte esmeg az téglásokat 3 lóval Tordára den. 75.” (IV/VI. 106.)

1588 szept. 20. Kvár szkve: „Eodem die Bíró uram akarattyából vitték el az képírot Tordára. István bírónak attam den. 50.” (IV/VI. 110.)

1588 okt. 10. Kvár szkve: „Bíró uram parancsára vitték el az ő nagysága fundátorát Tordára, Kuchys János váradi 4 lóval. Attam nekije fl. 1. den. —” (IV/VI. 112.)

1589 máj. 1. Kvár szkve: „Az fundalot vitte Zente Bálint Tordára 2 lovon. Attam neki fl. 1. den. 75.” (IV/X. 67.)

1589 júl. 12. Kvár szkve: „Az fundalot vitte Nagy János és Sos Jakab Tordára 6 lovon fl. 1. den. 50.” (IV/X. 71.)

1590 jan. 24. Kvár szkve: tíz ember visz követ 10–12 ökörrel Tordára. (IV/XXI. 71.)

1590 jan. 25. Kvár szkve: két ember visz követ 6–6 lovon Tordára. (IV/XXI. 22.)

1590 jan. 26. Kvár szkve: nyolc ember visz követ 6–6 lovon Tordára. – Ugyanakkor hét ember visz követ 10–12 ökörrel Tordára. (IV/XXI. 72.)

1590 jan. 30. Kvár szkve: öt ember visz követ Tordára, az egyik 8 ökrös szekérrel, a többi 10–12 ökörrel. (IV/XXI. 74.)

1590 febr. 5. Kvár szkve: nyolc ember visz 6–6 lovon követ Tordára. (IV/XXI. 74.) – Tehát január 24-től február 5-ig összesen 40 szekér követ szállítottak 10 nap alatt.

1590 febr. 22. Kvár szkve: „Bíró uram akarattyából Brassaj György vitte az fundalot Tordára 4 lóval. Attam fl. 1. (IV/XXI. 76.)

1590 márc. 12. Kvár szkve: „Bíró uram hagyásából vitt Bothos Márton Tordára urunk kőmiességét, feleségével, marhájával egyetemben. A négy lóért fizettem fl. 1.” (IV/XXI. 76.)

1590 aug. 19. Kvár szkve: „Bíró uram akarattyából és urunk parancsolattyából vitenek kőmieket Brassay Ambrust és Keomies Lőrinczet Tordára két lovon.” (IV/XV.

11.) – Ugyanaz nap újabb bejegyzés: „. . . vittenek 4 kömieseket Tordára Brassay Györgyöt (!), Dabó Lőrinczet és 2 szolgát vellek. Adatott ökegyelme én velem kölcségekre den. 50.” (IV/XX. 14.)

1590 szept. 17. Kvár szkve: „Eodem die Biró uram akarattyából és urunk parancsoltattyából vittenek 2 szekéren követ Tordára. Egyik Nagy Sebestyéné 12 ökörrrel, fizetem nekie fl. 1. den. 50. A másik szekér volt Farkas Ferenczé 12 ökörrrel, fizettem neki fl. 1. den. 50.” (IV/XV. 11.)

1590 szept. 20. Kvár szkve: „Vitte Potzy János az fundatorokat 3 lovon Tordára. Fizettem den. 75.” (IV/XXI. 86.)

1590 okt. 3. Kvár szkve: „Sosz István vitt asztalosokat, festőket és enyvet, 3 lovon Tordára. Attam den. 75.” (IV/XXI. 87.) – Az asztalosokat feltehetőleg festett famenyvezetek csinálására vitték le Tordára.

1590 dec. 20. Gyfnehérvár. Sigismundi Báthory exemptionales, vi quarum domus Thordensis Stephani Boer de Thorda, in vicinitate domus cameralicae et domus nobilis Danielis Vaday sita immunitatur. . .” (Kvár, Akad. Ltár, egykor Erd. Múz. Ltár. Kemény J. gr.: Appendix 13. kötet 323. sz. – Kelemen Lajos közlése.)

1591 máj. 30. Kvár szkve: „Az fejedelem számára vittek Tordára 12 szekér faragott köveket (8, 10, 12 ökrös szekeren). Ezen kövek alá hozattam egy szekér szénát den. 6.” (V/X. 46.)

1591 júl. 5. Kvár szkve: „Eodem die Tonay Boldisar viszen faragott követ urunk számára Tordára 6 lóval.” – „Eodem die Nagy Mihály viszen faragott követ Tordára 8 lovon fl. 1. den. 50.” – Még 4 más ember is vitt követ Tordára. (V/I. 76.) – Tehát 1591 május 30-tól július 5-ig összesen 18 szekér faragott követ szállítottak.

1591 júl. 21. Kvár szkve: „Kelemen László viszi Gynga Simont 2 lóval Tordára den. 50.” (V/I. 78.)

1591 aug. 29. Kvár szkve: „Mondra Jakab viszi Gingátt az fondalot Tordára 3 lóval den. 75.” (V/I. 80.)

1591 okt. 7. Kvár szkve: „Az fejedelem fundalojat vitte Kanta Mihály 6 lovon Tordára. Attam fl. 1. den. 50.” (V/X. 56.)

1592 ápr. 7. Kvár szkve: „Eodem Wyda Mihály viszen urunk számára egy puplikán madarat 2 lovon, szekeren Tordára den. 50.” (V/XV. 306.)

1592 máj. 20. Kvár szkve: „Dési Zabó András viszen 4 lovon szekeren kömieseket Kutty Jánost negyed magával Tordára fl. 1.” (V/XV. 308.)

1592 aug. 5. Kvár szkve: „Az olasz Gingátt viszi Benesi Mihály póstán, 6 lovon Tordára. fl. 1. den. 50.” – „Ezen olasz Gingának szolgálinak portékáját viszi esmeg Zabó András 6 lovon Tordára. Fl. 1. den. 50.” (V/XV. 292–293.)

1592 nov. 26. Kvár szkve: „Olasz Gingát és portékáját viszik 2 szekeren Tordára.” (V/XV. 313.)

1594 febr. 3. Kvár szkve: „Viceliust, az fundalot szolgálival és portékáival viszi Varga Benedekné 4 lovas szekere Tordára fl. 4.” (VI/VIII. 177.)

1594 jún. 1. Kvár szkve: „Monika Mihályt [a kőművest] negyedmagával vitte Thóth Gáspár 3 lovon Tordára. Attam den. 75.” (VI/III. 31.)

1594 aug. 8. Kvár szkve: „Urunk szolgáját Képiró Pétert viszi póstán Kopogós János társaival 2 lova Tordára. Fl. – den. 50.” (VI/VIII. 157.)

1594 szept. 9. Kvár szkve: „Eodem Olasz Ginga portékáját viszi Tótt Gáspár 4 lova, szekere Tordára fl. 1.” – Még egy másik négy lovas szekér viszi Genga portékáját. – Megjegyzendő, hogy Tordáról tovább szállították őket Gyfehérvárra. (VI/VIII. 198, 199.)

Az egykori Kamaraház ma Múzeum (25. kép). Régi részletei: csúcsíves kapu egyszerű tagolással, ugyanitt a főhomlokzaton az emeleten egy keresztosztású ablak fogsoros párkánnyal. (A többi ablakkeretek későbbiek.) A főkapu felett felirat, e fölött a restaurált erkély, az erkély ajtaja felett pedig a két angyaltól tartott Báthory címer. (Ez a faragvány ma már nincs meg.) A déli oldalhomlokzaton, az emeleten két keresztosztású ablak fogsoros párkánnyal, ugyanitt hasonló ablak hármás keresztosztással; a földszinten csupán csak egy keresztosztású ablak fogsoros párkánnyal. A főkapu felett felíratos tábla, szövege (feloldva a ligatúrákat és a rövidítéseket):

REGNANTE ILLVSTRISSIMO PRINCIPE DOMINO
DOMINO SIGISMVNDO BATHORI
DE SOMLIO VAIVODA REGNI TRANSYLVANIAE
MAGNIFICO DOMINO IOANNE GICZY CAMERARIOGASPARE
BARTHAKOVIT PORTA LAPIDEA ERECTA EST
. . . .FACIENTES NEMINEM TIMEMVS

Mivel a felirat Géczi (Ghyczy) nevét említi, ő pedig 1585–1588-ban már gubernator volt, ezért a kapu építését korábbra teszik. A kúria erősen restaurált, belsejében boltozott szoba nincsen. A lépcsőházban egy faragott ajtó látható egyszerűen profilált kerettel (218 x 136 x 18; belvilág 198 x 99); az emeleten szintén két hasonlóan profilált ajtó. Mivel mindegyiken a tagolás alsó derékszögű megtörése igen magasan van, ezért az ajtók valószínűleg igen későiek.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 187. 1866. 311. ORBÁN B.: Torda város és környéke. Bp., 1889. 470. GERECSZE 1906. 910. BALOGH 1934. 148 (kolozsvári mesterek tevékenysége Tordán). CSABAI 1934. 25, 38–39. BALOGH 1935. 25. 1940. 546. BIRÓ 1941. 83. BALOGH 1953. 48. 1964. 343. 1970. 239. 1973. 241. VITA ZS.: Jókai Erdélyben. Bukarest, 1975. 186. l. 162. kép. (restaurálás előtti állapotban).

Torda? (vagy Gyulafehérvár?), ifj. Báthory István építkezése.

1587 jún. 30. Kvár szkve: „Báthori Istvánnak esmeg ujabban visznek faragott köveket Tordáig. Keoreosi György viszi 6 lovon fl. 1. den. 50. – Eodem Tot Gáspár is 6 lovon viszen ugyanazon féle kövekben. Attam fl. 1. den. 50. – Sós Istvánék is visznek 6 lovon. Attam fl. 1. den. 50.” (III/XXX. 55.)

1587 okt. 9. Kvár szkve: „Báthorij Istvánnak esmeg visznek köveket Tordára.” Négy ember 6 lovas szekérrel, három ember 4 lovas szekérrel. (III/XXX. 59.) – A megjegyzésekben említett Báthory csakis az ifjabb somlyói Báthory István lehetett. Építkezésének helye bizonytalan, lehetett Torda, vagy pedig Gyulafehérvár és akkor Torda csupán a kő-szállítmányok átmeneti állomása volt.

Torda, házak

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „La opulente Torda, sopra detto fiume, si troua, già Città grande, hora terra grossa aperta, mercantile et uaga di belle strade et da buona gente habitata.” (Apulum. II. 1946. 176–177.)

1541. *Csúcsi Tomory Miklós* háza (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 66.). – Tomory Miklós 1534-ben felépítette a kövesdi templomot renaissance kapuval (1534) és szentségtartó fülkével (1537); mindkettő kolozsvári kőfaragó munkája (BALOGH 1943. 264–265 lap, 155–157, 160. kép).

1590. *Stephanus Boer de Torda* háza a Kamaraház szomszédságában. (I. 259. lapon.)

1590. *Vaday Dániel* nemesi háza a Kamaraház szomszédságában (I. 259. lapon.)

1599. *Nagy Mihály* háza „in vico Varga uca”. (Veress: Doc. V. 1932. 290.)

1599. *Joannes Boer de Thorda* háza „in theatro oppidi Thorda”, korábban a háznak és tartozékainak tulajdonosa *Pogán Miklós*, majd *Pápay Lukács*. (Uo.)

1599. *Thordai János* sókamarás háza „in theatro oppidi Thorda.” (Uo.)

1599. *Pesti Péter* háza „in theatro oppidi Thorda.” (Uo.)

Tótfalud (v. Alsó-Fehér vm. – Tăuț), fejedelmi nyaraló

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „. . . quindi lontano miglia sette [Gyulafehérvár] a i piedi de altissimi monti, pieni di grossi et alti alberi, con il suo monasterio di frati [Szentmihályköve alatt pálos kolostor] quali sono circa a quattro, non essendo comportato che alcuno piu ui entri. Questi si lasciano fin che uiuino tal che con la morte loro sia finita tale religione. Iui sopra il monte di uiuo sasso si uede un Castello destrutto antico, fatto da i Romani, et nella Chiesa molte anticaglie si ueggiono. Qui ui la Regina Isabella fece alcuni delitiosi bagni, quali il Re [János Zsigmond] molto uso, et ui è un barco [parco] pieno di Cerui et altre saluaticine con giardini copiosi di elettissimi frutti. Pero sua M-ta spesso ui uiene a pigliare recreatione.” (Apulum. II. 1946. 172–173.) – A pálos kolostorról: GYÉRESSY B.: Documenta artis paulinorum. II. 1976. 433–434.)

1585-ben Báthory István király Szentmihálykövét a jezsuitáknak adományozta. (Fontes II. 1913. 131.)

Tötör (v. Szolnok-Doboka vm. – Tiołtiur), ref. templom

A templom a XVI. század első felében épült, csúcsíves ajtókkal és ablakokkal, de az utóbbiak keret-tagolása renaissance. (BALOGH 1943. 289. lap, 133–134. kép)

Tötöri Balázs sírköve. 1584. (86. kép) Befalazva a templom keleti falába az ablak alatt. Mészkö. Mérete: 155 x 85, a cimerdíszes mező 71 x 57. Antiqua betűs latin felirata töredékes, jórészt kitördelzett és lekopott. – Tötöri Balázs 1548–1573-ban dobokai főispán volt. (NAGY I.: Magyarország családai. XI. Pest, 1865. 323.)

Irodalom: BALOGH 1943. 133–134, 200, 289. lap, 133–134. kép. Építészet. III. 1943. 63. ENTZ 1944. 215.

Várad, Végvárad, Nagyvárad (v. Bihar vm. — Oradea), vár

1546 körül. A püspökvár megerősítése.

1569–1595 között folyt a külső ötszögletes ötbástyás erődítésövezet építése.

1579–1588 között a kolozsvári kőművesek számos ízben dolgoztak a váradi végvár építésén. Az adatok közölte: BALOGH J.: Vég-Várad vára. Kolozsvár, 1947. BALOGH J.: Varadinum — Várad vára. Kézirat 1978. Megjelenik a „Művészettörténeti Füzetek” című sorozatban, 13–14. számú kiadványként.

Várepítkezés Erdélyben (általános adatok)

1541 jún. 8. Gyfehérvár. Izabella királyné és Mayládt István erdélyi vajda párthívei közötti egyezség: „Item, Quod si quis denuo erigeret, occuparet, subtraheret aut quomodocunque muniret aliquod fortalitium aut castellum, vel occuparet aliquo modo, illa castella ex quibus nunc praesidia extrahentur et gentes contra talem tanquam regium proditorem et publici boni turbatorem omnes, et si necesse fuerit totum regnum insurgere debeat et talem hominem punire.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 71.)

1551 febr. 4. Nagyléta. Báthory András és Erasmus Teufel levele Ferdinánd királyhoz, melyben tudósítják Martinuzzival Diószegen folytatott tárgyalásukról és közlik a legsürgősebb teendőket a megállapodásuk szerint. Harmadik pont: Erdély mielőbbi megszállása. A király haladéktalanul gondoskodjon „ut Turces praeveniat, ac praeoccupet regnum Transilvaniae ac eius munitiones aedificet ante, quam hostis advenire possit.” (PRAY, G.: Epistolae procerum regni Hungariae. II. Posonii, 1806. 234. — Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 269.)

1551 máj. 8. A tordai országgyűlés törvénycikke: „Item decretum est, vt castella nouiter erecta qua in ruinam regni potius oppressionemque vicinorum et plebis sunt demoliri debeant.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 324.)

1558 okt. 4. Gyfehérvár. Izabella királyné megerősíti az 1558. szept. 29.–okt. 4-iki fehérvári országgyűlés törvénycikkeit. „Placuit Maiestatibus suis sacris et consiliarijs Maiestatum suarum, vt castella et fortalitia sine consensu et permissione suarum Maiestatum, aut nouiter erecta, distraherentur; statutum igitur est, vt murata huiusmodi castella in Transylvania, et fortalitia post obitum serenissimi domini quondam Joannis regis nouiter erecta, veluti inutilia, intra alterum 20. diem diei administrationis praescripti subsidij, sub poena amissionis capitum et bonorum ipsorum, ad quos pertinent, distraherentur, demoliantur et disjiciantur, castella autem et fortalitia eorum nova, in quibus domini nobiles Hungari se ipsos vxores, liberos, et bona defendunt, maneant intacta.” (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 103.)

1565 jan. 30. János Zsigmond megerősíti az 1565 január 22–29-iki kolozsvári országgyűlés törvénycikkeit: „Nyilván vagyom az is: az új kastélyokból, erősségekből mennyi kártételek, bosszúk község romlására szokott esni; tetszett azért országul az ő felsége híveinek, hogy senki ő felsége engedelmé nélkül új erősséget vagy kastélyt ne csinálhasson, hitetlenség alatt, és az mely kastélyok vagynak, ő felsége megláttassa, megítéltesse, hasznosak-e vagy károsok az községnek; az haszontalanokat elvonassa ő felsége; az hasznosok pedig és község javára valók megtartassanak, kire választassanak minden nemzet-

ből két-két személyek, kik megítélik, ha megmarandók vagy elvonandók légyenek.” (Erd. Orsz. Eml. II. 1876. 288–289.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Ui sono poi Città atte à far cagliare ogni numeroso et bellicoso exercito inimico, si per natura del fortissimo sito, come per li propognacoli ad’ arte disposti et si per la moltitudine di braui habitanti pronti et habili ad’ogni stento et rischio militare et si per la quantità d’ogni sorte d’armi, di tormenti, munitioni et uittouaglie, che in quella parte l’ordinario so trouano. Tra quali Cibigno, Corona, Bistritia et Varadino Città grosse et opulente sono; poi di Castelli Deua, Sassebes, Castelnuovo [Szamosújvár], Bethelem, [Bethlen], Terschio, [Töröcsvár], Resenof [Rozsnyó], Fogaras, Mechadia et Cet [etc.] et altri, che per abreuiare taccio, oltre li molti altri siti alla fortificazione attissimi. Li rispetti per quali un Principe à potentato risoluere si può a fortificare un sito o diffenderlo sono questi et prima: . . .” A következőkben Gromo nyolc nézőpontot sorol fel, amelyek szerint valamely helyet meg lehet, vagy meg kell erősíteni. (Apulum. II. 1946. 206–207.)

Zopor – Mezőszopor (v. Kolozs vm. – Soporul de Câmpie), Kendi Sándor kúriája

1588 jan. 26. Kvár szkve: „Mondra Jakab vitte két lovon Keomies Istvánt Zoporra, Kendi Sándor uram jószágába. Attam neki 3 mély földre fl. 1. den. 13.” (IV/I. 4.)

Kendi Sándor tanácsúr volt, majd 1583–1585-ben a hármaskormánytanács egyik tagja (praeses).

Zsombor – *Magyarzsombor* (v. Kolozs vm. – Zimbor), Sombory László kúriája

1582 júl. 22. Kvár szkve: „Pap János viszi Keomies Tamást 3 lovon Somborra.” (1582/V. 43.)

1584 szept. 19. Kvár szkve: „Sombori uram kéreté bíró uramat, hogy Kőmies Antalt Somborra vitetné. Vitte Nagy István 2 lovon den. 75.” (III/XVIII. 10.)

1584 okt. 7. Kvár szkve: Sombory a bírótól kéri, hogy adjon szekeret Fazekas Péter és Asztalos János alá, Zsomborra viszik őket. (III/XVIII. 12.)

1585 máj. 23. Kvár szkve: „Ugyan azon nap adata Bíró uram Somborj uram kívánságára Asztalos János alá kétt lovat Somborra, Sós Jánosét. Fizettem neki den. 75.” (III/XXII. 7.)

1585 aug. 23. Kvár szkve: „Sombory László uramnak kültünk kőmíest, asztalost, szőcsőt, Somborra. Attunk 1 szekeret 4 lóval alájok, Szász Jánosét. Fizettem fl. 1. den. 50.” (III/XXII. 14.)

1588 jún. 25. Kvár szkve: „Vitte el Somborra Haydo Tamás egy kőmíest és Teolchyres Jánost.” (IV/VI. 105.)

1588 jún. 26. és júl. 6. Kvár szkve: bejegyzések Sombory temetéséről. (XV/VI. 105–106.) Gyulafi Lestár szerint 1590-ben halt meg. (Tört. Tár. 1893. 121.)

Sombory László 1574-ben Báthory István követe a bécsi udvarban. 1581–1590 tanácsúr, 1583-ban ítélmester. 1583–1585-ben Erdély egyik praesese Kendy Sándorral és Kovacsóczy Farkassal. (TRÓCSÁNYI 1980. 34.) Possevino igen kedvezően nyilatkozott róla. (Fontes III. 1913. 178.) Nagyon művelt főúr volt, az ő udvarában nevelkedett

Szamosközy István, a történetíró. Erről maga Szamosközy így ír: „Annalecta lapidum Vetustorum” című műve előszavában (Patavii, 1593), illetve Kovacsóczy kancellárhoz intézett dedikációjában: „D. Ladislaus Somborius parens fortunae meae.” Utóbb Szamosközy Sombory fiával együtt tanult Padovában 1591–1593-ban, 1591 szeptemberében együtt jártak Rómában. (VERESS E.: *Matricula et acta Hung. Bp.*, 1941. 273.; SZAMOSKÖZY István tört. maradványai. I. Bp., 1876. II–III. lap.) Sombory Lászlónak ajánlott munkák: RMNY. I. 1971. 544, 547, 572. sz.

Kolozsvári faragott kövek szállítása Erdélyszerte

- 1582 jún. 18. Szilágyságba Parlagi Pál koporsóköve.
- 1584 aug. 13. Középlakra (Kolozs vm.) egy szekér faragott kő.
- 1585 máj. 19. A fogarasi szentegyházhoz 4 szekér faragott kő.
- 1585 jún. 6. Szentegyre egy kis kő gárda (kútkáva).
- 1587 jún. 30. Tordára ifj. Báthory Istvánnak 3 szekér faragott kő.
- 1587 okt. 9. Tordára ifj. Báthory Istvánnak 7 szekér faragott kő.
- 1588 máj. 24. Gyulafehérvárra 12 szekér kő.
- 1588 aug. 30. Marosújvárra 14 szekér faragott kő.
- 1589 aug. 7. Gyulafehérvárra a fejedelemnek 12 szekér faragott kő.
- 1590 jan. 24.–febr. 5. Tordára 40 szekér faragott kő.
- 1590 júl. 24. Marosújvárra 13 szekér faragott kő.
- 1590 szept. 17. Tordára 2 szekér faragott kő.
- 1590 okt. 28. Marosújvárra 3 szekér faragott kő.
- 1591 máj. 15. Gyulafehérvárra, a jezsuita templom orgona-karzatához 11 szekér faragott kő.
- 1591 máj. 30. Tordára 12 szekér faragott kő.
- 1591 júl. 5. Tordára 6 szekér faragott kő.
- 1591 júl. 5. Désre egy szekér faragott kő.
- 1591 júl. 12. Désre két szekér faragott kő.
- 1591 júl. 16. Désre 4 szekér faragott kő.
- 1591 szept. 12. Désre két szekér faragott kő.
- 1592 ápr. 7. Szilágysomlyóra 7 szekér faragott kő.
- 1592 júl. 18. Ippre (Szilágysomlyóra) egy szekér faragott kő.
- 1593 máj. 21. Szilágysomlyóra 11 szekér faragott kő.
- 1593 jún. 26. Krasznahorvátiba 6 szekér faragott kő.
- 1595 okt. 27. A gyulafehérvári székesegyház orgona-karzatához faragott kőoszlopok szállítása 14 szekéren.

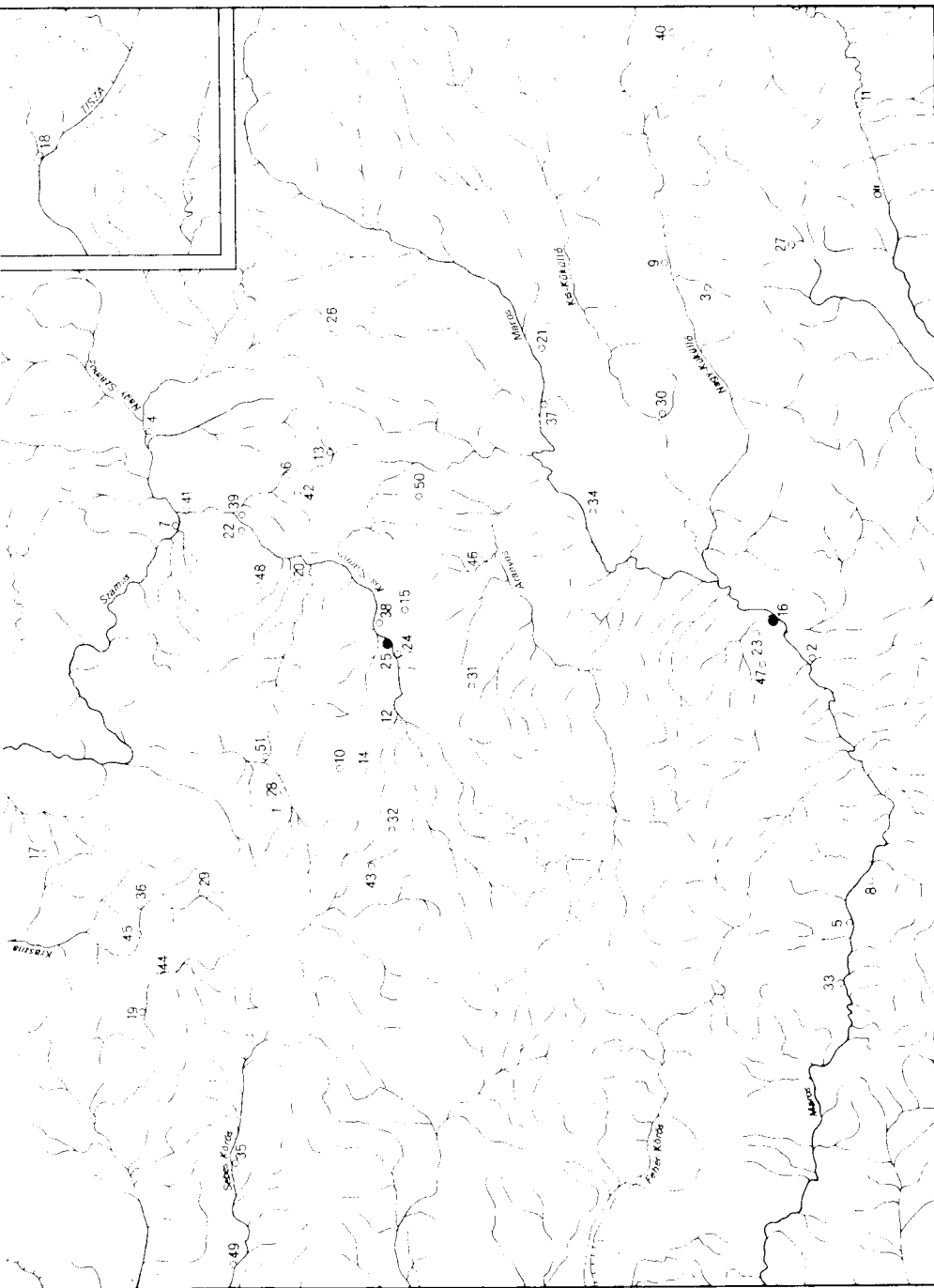
Tehát 1585 májusától 1595 októberig Kolozsvárról 190 szekér faragott követ szállítottak el. Ez a szám azonban nem tekinthető statisztikai adatnak, mert a kolozsvári számadáskönyvek nem maradtak fenn hiánytalanul és a meglevők is csupán a fejedelem és a város költségére végzett szállításokat jegyezték. Mindazáltal a számadatok némileg tájékoztatnak a kolozsvári műhelyek nagy teljesítményéről. Kiemelkedő tétel: 1590-ben Tordára 10 nap alatt 40 szekér faragott követ szállítottak.

Az építkezések időrendje

- 1530-as évek. Szamosfalva rk. templom (zárókő, feliratos tábla).
1532. Szilágysomlyó, rk. templom (sekrestyeajtó, tabernakulum).
1535. Kövesd, ref. templom, kapu.
1535–40 körül. Fogaras, vár.
1536. Magyargyerőmonostor, ref. templom, ülőfülke.
1537. Kövesd, ref. templom, tabernakulum.
1539–1540. Szamosújvár, vár, Zápolyai János király építkezése.
1540–1551. Szamosújvár, vár, Martinuzzi építkezése.
1540 körül. Gyalu, vár.
1543–1549. Bethlen, vár.
1546 körül. Várad, a püspökvár megerősítése.
1546–1551. Alvinc, várkastély.
1549–1553. Branyicska, vár.
1549. Kolozsmonostor, vár.
1552–1554. Gyulafehérvár, vár, Castaldo építkezése.
1552–1554. Huszt, vár.
1553–1560. Marosülye, vár.
1556–1564. Ebesfalva, várkastély.
1557–1559. Gyulafehérvár, palota, Izabella királyné építkezése.
1565–1571. Gyulafehérvár, palota, János Zsigmond építkezése.
1566–1574. Szamosújvár, vár, János Zsigmond és Báthory István építkezése.
1569–1595. Várad, ötszögletes ötsarokbástyás vár.
1571–1576. Gyulafehérvár, vár, Báthory István építkezése.
1572–1579. Egeres, várkastély.
1576–1579. Huszt, vár.
1577–1579. Gyulafehérvár, palota, Báthory Kristóf építkezése.
1577–1578. Szamosújvár, vár, Báthory Kristóf építkezése.
1579. Dés, Kamaraház.
1579–1581. Kisfalud, Kovacsóczy Farkas kúriája.
1579. Szentkirály, Bánfi György kúriája.
1581–1594. Torda, Kamaraház.
1582–1593. Déva, vár.
1582. Marosillye, vár.
1582–1588. Zsombor, Sombory László kúriája.
1584–1592. körül. Kendi-Lóna, Kendi Sándor kúriája.
1584. Középlak, Borsoló János kúriája.
1584–1585. Fogaras, szentegyház.
1584 után. Hadad vár.
1585. Szentegyed, Sombory László kúriája.
1585 után. Szilágynagyfalu, Bánfi kúria.
1586–1589. Gyulafehérvár, jezsuita kollégium.
1587. Torda vagy Gyulafehérvár, ifj. Báthory István háza.

1588. Zopor (Mezőszopor), Kendi Sándor kúriája.
 1588. Czege, Wass György kúriája.
 1588. Györgyfalva, kúria.
 1588–1591. Marosújvár, várkastély.
 1588–1595. Gyulafehérvár, palota, Báthory Zsigmond építkezése.
 1588–1593. Dés, Kamaraház.
 1589–1594. Fogaras, vár.
 1590. Branyicska, vár.
 1590–1592. Szamosújvár, vár, Báthory Zsigmond építkezése.
 1590–1595. Huszt, vár.
 1591–1594. Kerelőszentpál, Kápolnahegy, kapu.
 1592. Szilágysomlyó, vár.
 1592. Ipp, Borsoló János kúriája.
 1593. Gyulafehérvár, jezsuita temetőkápolna.
 1593. Szentbenedek, várkastély.
 1593. Krasznahorváti, Borsoló János kúriája.
 1594 előtt. Gyulafehérvár, Báthory Boldizsár háza.
 1595. Gyulafehérvár, székesegyház, orgonakarzat.
 1596. Gyalu, vár.
 1597. Almás, vár.
 1598. Kérő, Katonai kúria.

-
1. Almás–Almaşul	27. Kövesd–Cueşd
2. Alvinc–Vinţul de Jos	28. Középlak–Cuzăplac
3. Berethalom–Biertan	29. Krasznahorváti–Horvat
4. Bethlen–Beclean	30. Küküllővár–Cetatea de Bălta
5. Branyicska–Brănişca	31. Létavár–Litenii de Sus
6. Cege–Ţaga	32. Magyargerőmonostor–Mănăstireni
7. Dés–Dej	33. Marosillye–Ilia
8. Déva–Deva	34. Marosújvár–Ocna Mureş
9. Ebesfalva–Dumbrăveni	35. Mezőtelegd–Tileagd
10. Egeres–Aghireş	36. Perecsen–Pereceiu
11. Fogaras–Făgăraş	37. Radnót–Iernuţ
12. Gyalu–Gilău	38. Szamosfalva–Someşeni
13. Gyeke–Geaca	39. Szamosújvár–Gherla
14. Gyerővásárhely–Dumbrava	40. Székelyderzs–Dirju
15. Györgyfalva–Gheorgheni	41. Szentbenedek–Mănăstirea
16. Gyulafehérvár–Alba Julia	42. Szentegyed–Sîntejude
17. Hadad–Hodod	43. Szentkirály (Marosszentkirály)–Sîncraiu de Mureş
18. Huszt–Hust	44. Szilágynagyfalú–Nuşfalău
19. Ipp–Ip	45. Szilágysomlyó–Şimleul Silvaniei
20. Kendilóna–Luna de Jos	46. Torda–Turda
21. Kerelőszentpál–Sînpaul	47. Tótfalud–Tăuţ
22. Kérő–Chirău	48. Tötör–Toltiu
23. Kisfalud–Miceşti	49. Várad (Nagyvárad)–Oradea
24. Kolozsmonostor–Cluj–Mănăstur	50. Zopoz (Mezőszopor)–Sopurul de Câmpie
25. Kolozsvár–Cluj–Napoca	51. Zsombor (Magyarzsombor)–Zimbor
26. Komlód–Comlod	

Erdély részleges vízrajzi térképe az Adattárban felsorolt helységek megjelölésével; a számok feloldása a 266. lapon

A síremlékek időrendje

(Az elpusztult síremlékek zárójelben.)

1542. Statileo János püspök, Gyulafehérvár.
(1552. Martinuzzi György [† 1551]. Gyulafehérvár.)
1557. Mikola László, Szamosfalva.
1558. Kendi Ferenc és Antal, Gyulafehérvár.
1559. ifj. Mikola László, Szamosfalva.
XVI. század közepe Mikola Lászlóné, Kemény Anna, Szamosfalva.
1565 után. Izabella királyné († 1559), Gyulafehérvár.
(1566. Varkocs Tamás, Gyulafehérvár.)
(1570. Krisztina asszony, Gyulafehérvár.)
1571. János Zsigmond fejedelem.
1573. Bocskay Gábor, Egeres.
(1574. János Zsigmond tanácsosa, Gyulafehérvár.)
1575. Gyerőfi Gáspárné Mikola Erzsébet, Gyerővásárhely.
(1576. Báthory Miklós, Gyulafehérvár.)
1578. Cseffey Benedek, Székelyderzs.
1582. Petky Mihály, Székelyderzs.
(1582. Parlagi Pál Szilágyság.)
1583. Patócsy Zsófia, Küküllővár.
(1583–1584. Báthory Kristóf [† 1581], Gyulafehérvár, jezsuita templom.)
1584. Wesselényi Miklós, Gyeke.
1584. Tötöri Balázs, Tötör.
XVI. század 2. fele. Vitézi sírkő. Gyulafehérvár.
XVI. század 2. fele. Báthory Elek (?), Perecsen.
(XVI. század utolsó negyede. A Wass család férfi tagja, Czege.)
XVI. század utolsó negyede. Thelegdi Miklós (?) tumbájának maradványa, Mezőtelegd.
(1588. Ghyczy János gubernator, Gyulafehérvár.)
(1588–1590 körül. Bocskay Erzsébet, Gyulafehérvár.)
1591. Kolozsvári Gábor, Gyulafehérvár.
(1591 előtt. Kovacsóczy kriptá, Gyulafehérvár.)
(1594. Kovacsóczy Farkas, Gyulafehérvár.)
(1594. Lenczies György és felesége, Gyulafehérvár.)
(1596. Joh. Baptista Musto ének-karmaster, Gyulafehérvár.)
1598. Petrichevith Horváth család, Komlód.
(1599. Báthory András, Gyulafehérvár.)
1601. Legifjabb Mikola László, Szamosfalva.

Pótlások a II. III. IV. V. Közleményhez
(Ars Hungarica. 1974, 1975, 1976.)

Forrás: LUKÁCS III. 1967 = LUKÁCS L.: Documenta romana historica Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. III. Roma, 1967. (Ezt a kötetet csak 1976 után tanulmányozhattam.)

KŐFARAGÓK ÉS KŐMŰVESEK címszóhoz. II. Közlemény (AH. 1974.)

GYÚJTÓ MÁRTON (AH. 1974. 362.)

1579 nov. 30. Kvár szkve: „az Gywtho martonnak kwmüesnek fyzetem hog az plebanos hazan az ablakban kerezte, az poganakot és egyeb sok foltozást chenalt fl. 6.” (I/XVIII. – SZABÓ T. A.: Erd. magy. szótört. tár. II. Bukarest, 1978. 146.)

IOSEFO MURATORE (AH. 1974. 363.)

1587. Jaroslav. A jezsuiták névsora: „Josephus Britius, massensis, annorum agit circiter 41; fortis. Senis susceptus in sept. anno 1562. Latine utcunque legit, italice bene et polonizat etiam. Murarius et praefectus fabricae. Coadiutor temporalis formatus.” (LUKÁCS III. 1967. 410.)

MASSIMO MILANESI építésvezető, tervező (AH. 1974. 365.)

1583 márc. 15. Kvár. Szántó István jezsuita levele Antonio Possevinohoz: „Quintus modus est, ut tota cura fabricae collegii soli Maximo committatur et rector, si mansurus est, in illam non se ingeret.” (Fontes I. 1911. 266.)

1584 jan. 1. Kvár. Catalogus patrum ac fratrum S. J. in Transylvania degentium: a kolozsvári kollégiumban: Maximus Milanesius Florentinus, annorum 54, bonae valetudinis, senex tamen, ingressus Pultoviae 1570. Novit Italice, Latine, Polonice, est expertus in negotiis tractandis et medicinae peritus, est informarius, quo officio perpetuo functus est in Societate, fuit et aliquando praefectus fabricae.” (Fontes II. 1913. 27.)

1584 ápr. 15. Kvár. P. Massimo Milanesi jelentése P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak orvosi működéséről. (Uo. 98–100.)

1584-ben készítette Massimo Milanesi a kolozsvári jezsuita szeminárium tervrajzait és négy évre szóló költségvetését. (AH. 1980/2. 273–277.)

1586 ápr. 29. Kvár. Massimo Milanesi levele P. Joannes Paulus Campani provinciálisnak: „In Alba si debbe fabbricare un collegio, et per non essere altri, sono mandato io a quella cura.” (Fontes V. 1921. 162.)

1586 első felében. A Residentia Albensis névsorában: „Maximus Milanesi infirmarius et praefectus fabricae.” (LUKÁCS III. 1967. 648.)

1586 jún. vége. Kvár. P. Girolamo Fanfonio levele P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak, melyben értesíti, hogy többek között átvette az Infermeria gondozását „dopo la partita del carissimo Massimo de Milanesi per Alba.” (Uo. 170–171.)

1586-ban készítette Massimo Milanese a gyulafehérvári kollégium tervrajzait feltehetőleg a kialakult jezsuita gyakorlat szerint. Erről és Milanese gyulafehérvári működéséről szóló adatokat l. a 68–70. lapon.

1586 szept. eleje. Gyfehérvár. Massimo Milanese levele P. Joannes Paulus Campani lengyelországi provinciálishoz, melyben szól a pestis pusztításáról és szentmihálykövi tartózkodásukról. Ekkor Milanese „in quodam sacello foetidissimo, prope templum, quia alia habitatio commodior non erat, me reciperem. . .” (Fontes II. 1913. 182–183.)

1587 jún. 1. Kvár. Catalogus patrum ac fratrum S. J. in Transylvania degentium. A gyulafehérvári rezidenciában: „Maximus de Milaneseis, Italus, annorum 59, sanus, sed iam non fortis. Ingressus anno 1569, studuit a puero linguae Latinae parum. Fuit infirmarius et hortolanus, credentarius aliquando, dispensator, subminister et fabricae praefectus.” (Uo. 214.) – Ezzel szemben az 1586 szeptemberében kelt jezsuita jelentés szerint M. Milanese meghalt pestisben. (Lukács III. 1967. 643. – AH. 1980/1. 68.)

RÓMAI KŐMŰVESEK (AH. 1974. 370.)

1583 dec. 10. Kassa. P. Antonio Possevino levele Kovacsóczy Farkas kancellárnak a kvári szeminárium építési költségeiről, melyhez 600 aranyat hozott és újabb összegeket vár, illetve azokat sürgeti, azon kívül „quattuor fabros murarios (Rege Ser.mo suppeditante sumptum parte) ad id misissem, iis dudum non esse quod agunt.” (LUKÁCS III. 1967. p. 343. Nr. 181.)

SZILÁGYI JÁNOS (AH. 1974. 374.)

1581 nov. 1. A kolozsmonostori konvent oklevele a jezsuiták beiktatásáról a Báthory Istvántól kapott javakba. A beiktatáson (okt. 17.) jelen volt „Joannes Zilagi lapicida”. (LUKÁCS III. 1967. p. 88. Doc. 30.)

KŐMŰVES TAMÁS (AH. 1974. 374.)

1581 nov. 1. A kolozsmonostori convent beiktatási oklevele a jezsuita javakról, a beiktatásán jelen volt (okt. 17.) „Thomas lapicida.” (Uo.)

MOLDOVAI MIHÁLY deák

A céhen kívüli vándor művesek közé tartozott, aki 1587-ben írott verse (Állapotomat jelentem) szerint vándorlása során Erdélyben, Kolozsvárt is megfordult és a kőfaragó mesterséget űzte 20 hétig:

„Igen keményen húsz hétben
Úztem az mívet Erdélyben,
De nemsokára elmémben
Meggzakadám testemben.

Mester valék az kőmiben,
De nagy kárt tón az testemben,
Hét napig feküvék hévben,
Megnam magam az hétben.” (Honismeret. 1981/2. 35.)

KOLOZSVÁRI MŰHELYEKRE VONATKOZÓ DOKUMENTUMOK címszóhoz. III. Közlemény. (AH. 1975. 44.)

VI. Dokumentumhoz. – 1588. Kvár, tanácsi jegyzőkönyv: „Myert, hogy Reghy Attiainktol ily bizonios okert Adattatot volt Az keomywesek Ceh lewele hogy eok Reghenten elegendendo és Tudos keomives Mestereknek profitealtak magokat lenny. . . Ilyen biztatasokra Attak volt Attiaink nekik az levelet Mely constal az eöneön Ceh leweleknek eleyboel.” (Tan. Jk. I/1. 60–61. – SZABÓ T. A.: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. Bukarest, 1976. 1147.) A jegyzőkönyv folytatása: „Azert io Jtiletbeol Az Varos Jowara, es hogy a kilseo Nemesseghis Az varost Ne zidalmazza ekteleneol Az Mostany keomyweseknek tudatlansagha miath, Vegeztek hogy Ceh levelek ben Maradgyon, Nekik megh Ne Adassek, hanem minden Ideghen keomiwesek zabadon be Ieohessenek, Ez varosba Epithessenek, Soet az illien tudos Mesterteol ez it valo keomiwesekis tanolhassanak.” (Uo. – SZABÓ T. A. i. m. II. Bukarest, 1978. 739.— – Megjegyzendő, hogy ez ideiglenes intézkedés volt, mert 1589 tavaszán a kolozsvári kőművesek megkapták céhlevelüket. (AH. 1975/1. 44–54.) Az „Ideghen keomiwesek” valószínűleg külföldiek, azaz nem erdélyiek voltak.

MŰEMLÉKEK címszóhoz. IV. Közlemény. (AH. 1975.)

N a g y t e m p l o m – S z e n t m i h á l y t e m p l o m (AH. 1975. 218–219.)

1579. Gyulaffi Lestár: „Maxima campana turri imponitur Claudiopoli cum Judicium ageret laurentius filstich.” (Tört. Tár. 1893. 119.)

1585. A nagytemplom és a kis templom leltára Diósi Gergely notáriustól. Közölve: LAKÓ E.: Két kolozsvári templom leltára 1585-ből. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1978. 216–219. – Kvár szkve III/XIX. 1–5.

1595 dec. 10. Kvár szkve: bejegyzés az erkély igazításáról. (VII/II. 1.)

1596 jún. 19. Kvár szkve: bejegyzés az oltár fundamentumköveinek a kihányásáról. (VII/II. 25.)

K i s t e m p l o m (AH. 1975. 220.)

1585. Kvár szkve (az egyháziak számadásai): a kis templomban a skolabeli gyermekek széke eltörött, megújítják. (III/XIX. 28.)

Kelemen Lajos 1958 ápr. 26-án Herepei Jánosnak írt levelében a Kis templomot a középkori Sz. Jakab kápolnával azonosította és román stílusúnak ítélte. (KÁLNOKI KÍS T.: Kelemen Lajos levelei. Levéltári Szemle. 28. évf. 1979. 82.)

Farkas utcai klastrom (AH. 1975. 221, 222.)

1581 nov. 1. A kolozsmonostori konvent oklevele a jezsuiták beiktatásáról a Báthory Istvántól kapott javakba, közöttük a Farkas utcai klastromba „cum templo, hortis, areis, turribus atque adeo locis omnibus circumiacentibus iuxta moenia civitatis cum domo proxima, in qua olim religiosae virgines inhabitassent, ut in ea schola aedificaretur.” (LU-KÁCS III. 1967. 84–88.)

1582 okt. 9. Kvár. P. Jacobus Wujek kvári rektor P. Joannes Paulus Campano lengyelországi jezsuita provinciálisnak: „Fenestras templi magnas quinque circa altare maius perfecimus. Plures hoc anno non potuimus. Scalae etiam sunt absolutae, satis commodae amplae et lucidae. Infirmaria quoque vetus illa accommodata tribus fenestris bene ordinatis et novo pavimento etc. Reliqua necessaria servavimus in adventum R.-tiae T., quia sumptus defuerunt, Sacristia etiam pavimento constrata et cista seu mensa magna, oratorio et lavachro instructa etc. Tecta scholarum iam nobis erunt necessario (!) expedienda. Lignis minimum 200 indigebimus at ea, quorum vectura est difficillima.” (LU-KÁCS III. 1967. p. 144. Doc. 63.)

Jezsuita kollégium (AH. 1975. 227, 228.)

(1581 előtt) Fundatio a Christophoro principe decimae possessionis Mákó pro pauperibus scholasticis collegii Societatis Jesu Claudiopolitani. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 5.)

1583 körül. P. Jacobus Wujek rektor jelentése a kvári kollégium állapotáról 1582-ben: „Hoc quoque anno in aedificia scholarum et collegii 1000 taleri iubente Rege Poloniae nobis sunt numerati et calx suppeditata. Insuper cum vi ventorum tecta scholarum essent deiecta, impetrati sunt ad eorum reparationem ab Illmo Principe taleri 150.” (LU-KÁCS III. 1967. p. 175. Doc. 82.)

1583 jan. 14. Kvár. P. Wolfgangus Schreck jezsuita jelentése P. Claudio Aquaviva generalisnak: „Eadem enim septimana [mikor az ünnepnapokon szüneteltek] totum tectum scholarum nostrarum et bona pars tecti collegii nostri una nocte a vento in terram deiicitur. Solum tectum scholarum centum florenis restaurare non potest.” (Uo. p. 83. Doc. 89.)

1583 jan. 29. Niepolonice. Báthory István király, mivel az elhunyt fejedelem (Báthory Kristóf) a kollégium építkezésének folytatására 1000 forintot adományozott, elrendeli, hogy ezt az összeget a kincstár utalja ki: „ne tam necessarium et utile opus destituatur.” Ezt az összeget mindaddig folyósítsák, „quoad fabricatio haec absoluta fuerit.” (Uo. p. 199–200. Doc. 100.)

1586 aug. 21. Kővár. P. Andreas Busai jelentése P. Petrus Skarga krakkói jezsuita főnöknek a kolozsvári pestisről, amikor az elhagyott kollégiumot a protestánsok el akarták foglalni, de Martinus Literatus és Kakas István megakadályozták. (Uo. p. 613.)

– Martinus Literatusról és jezsuita kapcsolatairól: AH. 1976/1. 57.; Kakas Istvánról: AH. 1975/2. 258–259, 261.

1588 dec. 19. A jezsuiták jelentése a medgyesi országgyűlésről, mely szerint „nos Albaiulia Varadino et Claudiopolitano Collegio spoliabant . . . statim Claudiopolj semi-

narium dimissum est, scholae clausae.” (Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 257.)

Irodalomhoz: LUKÁCS III. Róma, 1967, p. 23–27.

Jezsuita szeminárium (AH. 1975. 228, 231.)

1584 jan. 6. Kassa. A. Possevino jelentése Báthory Istvánnak: „Quod attinet monasterium [domonkos kolostor] in usum seminarii conferendum, res equidem pia, neque tamen hoc rerum statu tentenda propter multa evitenda scandala malevolentium. Satius erit interim capaciorem conducere aut etiam emere domum.” (LUKÁCS III. 1967. p. 371. Nr. 192.)

1585. A lengyel jezsuita provincia jelentése a kolozsvári kollégiumról és szemináriumról: „6. Domus quoque pauperum studiosorum, quam (ne nomen illud „pauperum” adhuc tenelli hungari militares exhoreant) Sanctae Trinitatis convictum appellant (quod caenobium olim monialium Sanctae Trinitatis inhabitent) adeo creveret ut fere 80 personas hoc anno aliquando aluerit ex collegii solius fere sumptibus.” (LUKÁCS III. 1967. 536.)

(1584). Massimo Milanesi költségvetése a szeminárium építéséhez, négy évre elosztva. A kéziraton Possevino feljegyzése: „Fabrica del Seminario di Claudiopoli mandata et disegnata da Massimo Milanesi.” Roma, jezsuita levéltár. Codex NN 326. ff. 358^r–361^v.

SPESA DELLA FABRICA DEL SEMINARIO COMPARTITA IN QUATTRO ANNI

Primo anno

	Fl.
Pietra da muro carri n° 1200 (otto per fiorino)	150
Vettura di dette pietre a ungh. 40 il carro	480
Calcine per	200
Rena per	80
Mattoni 100 000	190
Pietre, vettura et fattura di 16 porte	50
Pietre, vettura et fattura di 33 finestre	70
Pietre, vettura et fattura di 54 schalini	60
Pietre, vettura et fattura di 26 pilastrate	170
6 muratori per 36 fiorini l'uno et la spesa	216
2 muratori più principali, la spesa	120
Manovali	150
100 travi lunghe per il tetto a 70 l'una	70
120 travi minori per li solari a 40	48
50 travi minori per 25 l'una	13
150 saruffi maggiori (cinque per fiorino)	30
400 saruffi minori per 5 l'una	20
Legni di quercia per telai delle finestre	10
Legni di tiglia	20
	<hr/>
	2147

100 000 tegolette	100
200 000 chiodi per dette tegolette	60
600 latte per il tetto	12
800 000 chiodi per dette latte	10
Chiodi maggiori per il tetto per	8
2000 assi di pino	200
Instrumenti di ferro et di legno	<u>10</u>
	400
Fl. 2547	<u>2147</u>
	2547

Anno secondo

	Fl.
Pietre da muro carri n° 1200	150
Vetture	480
Calcina	200
Rena	60
200 000 mattoni per li volti	300
100 000 mattoni per muro	150
Vetture di detti mattoni a 40 il migliaio	120
8 muratori	280
Manovali	<u>150</u>
	Fl. 1890
2000 assi di pino	200
Legni di tiglia per	10
50 000 tegolette	50
100 000 chiodi per dette tegolette	30
Al falegname per fattura del tetto e poco	100
All'arcolario per impalcare le stanze	50
Per dolatura di travi per dette palchi	25
Pietre et fattura di 56 finistre	115
Pietre et fattura di 18 porte	56
Catene di ferro per i volti de corridori	120
L'ultima scala al tetto puo esser di mattoni	<u>-----</u>
	756
Fl. 2646	<u>1890</u>
	2646

Anno terzo

	Fl.
Pietre da muro carri n° 600	75
Vettura	240
Calcina	200
Rena	50
8 muratori	280
Manovali	150
	<hr/>
	Fl. 995
100 000 mattoni per il r° de volti	150
60 000 mattoni per ammattonare le stanze (a 2 Fl. mille)	120
Loro vetture	64
Legni di tiglia per	20
Vetri, vetraro, ferramenti et arcolario per ciascuna finestra	
Fl. cinque 35 per 60 finestre, le quali par che ricerchino	
li vetri	321
Per le finestre de corridori di faccendosi solo l'ultima parte	
par che basteranno	50
Una porta di fattura all'arcolario et suoi ferramenti costera	
3 fiorini addunque 32 porte costeranno	96
Per coprire d'argilla il sommo della fabbrica	70
12 fornaci maggiori e minori	80
Per varie spese o non poste o scarsamente annotate	180
	<hr/>
	1151
	<hr/>
Fl. 2146	995
	<hr/>
	2146

Anno quarto

	Fl.
Pietre di muro per circondare il seminario, carri n° 600	75
Vettura	240
Calcina per	200
4 muratori	160
Manovali	70
30 000 mattoni per la cornice et merlatura	45
Vettura	12
	<hr/>
	802
	<hr/>
	275

802
2146
2646
2547

Fl. 8141

Somma delle somme di tutta questa spesa Fl. 8141

A költségvetés zárószövegében a kiadások fedezését részben a pápától várja (évi négy-száz forinttal azaz háromszáz arannyal), részben a királytól Báthory Istvántól, aki méz-szel, fuvarral, 4000 besztercei zsindegyel támogatná az építkezést. Végül felsorolja a szükséges személyzet ellátására vonatkozó költségeket. A költségvetés teljes közlése: LUKÁCS III. 1967. 656–658.

A k o l o z s v á r i s z e m i n á r i u m t e r v r a j z a i, melyeket Fr. Massimo Milane-si 1584-ben készített, fennmaradtak a római jezsuita levéltárban, codex Opp NN 326. 81^r–84^v. Ezek a rajzok a következők:

1. A szemináriumnak és tartozékainak helyszínrajza 400 x 310 mm;
 2. A szemináriumnak földszinti alaprajza;
 3. A szeminárium emeleti alaprajza. A 2. és 3. rajz együttes mérete 415 x 304 mm.
- Felirata: „Pro R. Possevino.” Az írás Massimo Milanestől. A rajzok közölve: VI. Közl. AH. 1979. 187, 189.

A rajzok első közlése: VALERY–RADOT, J.: La recueil des plans d'edifices de la compagnie de Jesus, conservée à la Bibl. Nat. de Paris. Roma, 1960. 486–487.; részle-tes leírásuk ugyanott E. Lamalle-tól. LUKÁCS III. 1967. 655–659 (az adatok és rajzok közlése). AH. 1979/2. 187, 189. (a rajzok közlése).

Mind a tervrajzok, mind a költségvetés ritkaság számba menő, igen fontos dokumen-tumok; együttesen pedig kitűnően szemléltetik a tervezett épületet. A négy évre szóló részletes költségvetés teljes áttekintést nyújt a kolozsvári építkezések gyakorlatáról és költségeiről; egyben jól egészíti ki az 1589 évi céhlevél adatait (III. Közl. AH. 1975. 44–54.). Különösen jelentősek az ajtó- és ablak-faragványokra vonatkozó tété-lek. A költségvetés szerint a faragványok ára így alakult: ajtó kb. 3 frt., ablak kb. 2 frt., a „pilastrata” kb. 6 frt. Az utóbbi tétel az árkádós udvar pilléire vonatkozik, számuk – 26 – nagyjából megfelel a szeminárium tervrajzán megjelölt udvari pillérsor számának, azaz 24-nek. (A tervrajz közölve: VI. Közl. AH. 1979. 189.) Az ablak- és ajtó-árak (3–2 frt.) olcsóbbak, mint az 1588 évi czegei szerződésben található átlagosan 6 forintos ár (III. Közl. AH. 1975. 44.), nyilván egyszerűbbek lehettek. A pénz vásárló értékére nézve l.: II. Közl. 1974. 355. Példaként említjük a következőket: 1 forintért 10 ludat vagy 25 tyúkot vásárolhattak, 40 dénárért egy rókabőrt, 60 dénárért egy bá-ránybőr subát. Ezekből az adatokból következik, hogy a faragványok csináltatása igen költséges volt. A tervezett épület terjedelméről pedig egyaránt tájékoztatnak az alapraj-zok és a költségvetés tételei, melyek 34 ajtót és 89 ablakot sorolnak fel. A szobák bol-

tozattal készültek, vagy deszka mennyezzettel, a folyósók boltozattal. Az épületre vagy a kerítésfalra pártázatos oromzatot terveztek téglából (la cornice et merlatura).

Óvárischola (AH. 1975. 232.)

1571. dec. 27. Kvár. Báthory István megerősíti János Zsigmond adománylevelét (1562 szept. 1.) mely a kolozsvári iskolának évi 250 értékű dézsmajövedelmet biztosít. (VE-RESS 1944. I. 158.)

Óvár (AH. 1975. 245.)

Kelemen Lajos az Óvár kerítésfalának középkori maradványát a XI. századba helyezi. (1958. ápr. 26. Kelemen Lajos levele Herepei Jánoshoz. – KÁLNOKI KIS T.: Kelemen Lajos levelei. Levéltári Szemle. 28. évf. 1979. 83.)

Házak Kolozsvár városában (AH. 1975. 274.)

Kepyro Anthal háza, aki 1555-ben adófizető polgár volt „Intra Muros.” (Kvár szkve 1555/IV. 97.)

Házak festett homlokzattal. 1574-ben Pierre Lescalopier feljegyzése: „le 23 Juillet nous vimmes a Collosuar en latin Claudiopolis, belle et forte ville toutte peinte par les rues.” (Studi și materiale de istorie medie. IV. 1960. 456.)

Házak maradványai a Múzeumban

Bogner-Gelyén ház ajtaja. 1560-as évek. (AH. 1976. 44–45.)

Az ajtó frizén látható dombormű (sárkányon lovagló puttó) mestere e témát talán a provinciális római művészetből vehette. Ilyen ábrázolás látható egy gyulafehérvári római sírkő domborművén. (Közölve: Apulun. XIII. 1975. 122.)

Pótlások és javítások a VI, VII, VIII. Közleményhez (Ars Hungarica. 1979/2, 1980/1–2.)

Alvinc (v. Alsó-Fehér vm. – Vințul de Jos), Várkastély (AH. 1980/1. 26–29.)

Irodalmához: KOVÁCS A.: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. Művelődés Történeti Tanulmányok. Bukarest, 1980. 80. (a Martinuzzi kastély négy tengelynyi részlete a mai északi szárny földszintjén jól elkülöníthető).

Ebesfalva (v. Kis-Küküllő vm. – Dumbraveni), vár (AH. 1980/1. 136.)

Az 1564-es felirat első sora helyesen: DOMVM HANC . . .

Egeres (v. Kolozs vm. – Aghireș), várkastély (AH. 1980/1. 44, 48.).

A kapu felirata helyesen:

ANO DNI MILESIMO QVINGENTESIMO . . .

Irodalmához: KOVÁCS A. i. m. 1980. 79. (A vár saroképítményei nem bástyák, hanem pavillonok.) – Kovács András feltevésére megjegyezzük, hogy a vár alaprajzából inkább lehet következtetni fejletlen vagy hibásan konstruált bástyákra, semmint pavillonokra. Efféle jelenség másutt is előfordult. A bástyák helyes építése általában nagy probléma volt – még Váradon is, jóllehet nem magán, hanem országos építkezés volt –, mert a tervek kivitelét rendszerint nem a tervező építész irányította. 1572 körül pavilonos alaprajz túlon túl korai lenne és ezért valószínűtlen. – Kovács András említ még egy újabb (1972) előkerült töredéket is: *szemöldökkő* maradványok, felirata: TIA NECESSARIA 1569. (277. l. 10. jegyzet). Mivel az eddig ismert adatok szerint Bocskay György 1570-ben kapta Egerest, kérdéses, hogy ez a töredék kinek az építkezéséből származik. Talán Bocskay már korábban is birtokolhatta Egerest, az 1570-es évszám pedig a nova donatio-t jelzi. (Vö. Marosújvár, Radnót.)

Fogaras (v. Fogaras vm. – Făgăraș), várkastély (AH. 1980/1. 50, 52.)

1567. jan. 31. Regesztája 4. sorában helyesen: „in arce.” – 1572. febr. 18. Regesztája 4. sorában helyesen: „habuit.”

1596–1599. G. Tomasi leírásának az 5. sorában a felirat helyesen: FORTIBVS NON DEERVNT.

Gyulafehérvár, vár (AH. 1980/1. 72.)

1597. febr. 13. Gyulafehérvár. Maria Christierna fejedelem 100 tölgyfadeszkát rendel a beszterceiektől Fehérvárra. (Koncz J.: Beszterce–Naszód megye illetőleg Beszterce város levéltára. Századok. 1889. 45.)

Gyulafehérvár, városi házak (AH. 1980/1. 89.)

Lencsés György (+ 1594) háza

A Szász utcában állott, 1597-ben Lencsés György fiai, Mihály és Gábor eladták Brassó városának 700 forintért. Szomszédai ekkor iktári Bethlen Farkas, és Sennyey Pongrác. (Spielmann, J. – Trócsányi Zs. – L. Szini K.: The first scholarly medical book in Hungarian *Ars Medica* of György Lencsés. *Armarium*. I. 1976. 147–175.) Ugyanitt részletes közlés Lencsés György életéről, tisztségeiről, magyar nyelvű orvosi munkájáról (*Ars Medica*, kézirat a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban). – Lencsés György sírköve a gyulafehérvári nagytemplomban állott (AH. 1980/1. 97–98.)

Brassó város háza

1597-ben vette meg Brassó városa Lencsés György egykori házát a Szász utcában 700 forintért. (*Armarium*. I. 1976. 156–157.)

iktári Bethlen Farkas háza

A Szász utcában állott Lencsés Györgynek 1597-ben eladott háza szomszédságában. (*Armarium*. I. 1976. 156–157.)

Bethlen Farkas Báthory István fejedelem familiarisa, 1576-ban Illye várát kapta adományban, (AH. 1980/2. 230.)

Sennyey Pongrác háza

A Szász utcában állott Lencsés Györgynek 1597-ben eladott háza szomszédságában. (Armarium. I. 1976. 156–157.)

Sennyey Pongrác tisztségei: 1585 portai ügyvivő, 1593–1601, 1607–1610 tanácsúr, 1593–1598 főudvarmester, 1596–1600 kü küllei főispán. (Trócsányi 1980. 34.)

Gyulafehérvár, sírkövek

Martinuzzi síremléke (AH. 1980/1. 91.)

Centorio feljegyzése helyesen: „a spese di Ferdinando l'haveva fatto ponere . . .”

Kendi Ferenc síremléke (AH. 1980/1. 91.)

Származásáról, tisztségeiről, mecénási tevékenységéről, vasasszentiváni udvarházáról (1532–1533), marosvécsi építkezéseiről (1537, 1555), a vasasszentiváni sírkövek csináltatásáról feleségének, Bánffy Magdolnának (+ 1538), majd később Léway Katának (+ 1551): Balogh 1943. 188–189, 268, 291–292.

A gyulafehérvári sírkövek pusztulása (AH. 1980/1. 99.)

Bethlen Farkas feljegyzésében: „verum etiam Principum . . .”

Radnót (v. Maros-Torda vm. – Iernuț), várkastély (AH. 1980/2. 236–237.).

Irodalom (a XVI. századi építkezéshez): KOVÁCS A. i. m. 1980. 82. (az 1574-es ajtó a Bogáthyak idejéből; a kastély északkeleti szárnyának a faragványai Kendi Ferenc építkezéséből származnak, mert megegyeznek a radnóti ref. templom 1593-as portikusának részletformáival). – Kovács Andrásnak Kendi építkezésére vonatkozó feljegyzése meggyőzőnek látszik, mégis tekintetbe kell venni egyrészt, hogy a kétségtelen hasonlóság ellenére is vannak stílári különbségek, másrészt a formák igen hosszú életűek voltak. Kétségtelen az is, hogy a várkastélynak ezek a részletformái a kolozsvári emlékekkel rokonok, még a radnóti templom kapuja (1593) más stílusirányba tartozik. – Itt említem meg – félreértések elkerülése végett –, hogy az 1971-es tanulmányomban (Influssi veneziani), melyre Kovács hivatkozik szószerint ezt írtam: „Kérdés, hogy Radnóton a négy sarokbástyás alaprajz Serena új tervezése-e, vagypedig még a Kendi, illetve Kornis család régi kastélyából ered-e, melyet II. Rákóczy György csupán 1649-ben vett meg felesége, Báthory Zsófia részére. De kétségtelenül Serena tervezése alapján alakult ki az udvar kettős árkádsora, melyet a legutóbbi restaurálás alkalmával bontottak ki, valamint a déli front emeletén a két sarokbástya között végighúzódnó árkádsor, mely sajnos most is végig befalazott” (a tanulmány magyar szövegéből). A vár alaprajzának és bástyáinak fejlettsége inkább késői korra utal.

Befejező VIII. Közlemény a kolozsvári műhelyek XVI. századi tevékenységéről. Következik a XVII. századi műhelyek ismertetése.

AZ EDDIG MEGJELENT KÖZLEMÉNYEK (I–VIII) TARTALOMJEGYZÉKE

- I. Az előzmények.* AH. 1974/1. 27–58. 1. 34 képpel.
- II. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (I. rész). AH. 1974/2. 249–380. 1. 97. képpel.
Tanulmány: A kolozsvári építkezések, kőfaragványok stílusfejlődése.
Adattár: 1. Források; 2. Általános irodalom (rövidítésekkel). 347–354.
I. Kőfaragók és kőművesek.
1, 2, 3. névjegyzékek. Javítás AH. 1975/2. 276. Pótlás AH. 1980/2. 269–270.
- III. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (II. rész). AH. 1975/1. 41–56.
Adattár: *I. Kőfaragók és kőművesek* (folytatás).
4. A kolozsvári műhelyekre vonatkozó dokumentumok. Pótlás:
AH. 1980/2. 271.
II. Kőbányák.
- IV. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (III. rész). AH. 1975/2. 211–276. 64 képpel.
Adattár: *III. Műemlékek*
1. Kolozsvár városában. Pótlás: AH. 1980/2. 271–277.
- V. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (IV. rész). AH. 1976/1. 39–64.
Adattár: *III. Műemlékek.*
1. Kolozsvár városában. (folytatás): Házak maradványai a Múzeumban. Pótlás: AH. 1980/2. 277.
- VI. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (V. rész). AH. 1979/2. 175–208. 1. 89 képpel.
Tanulmány: A kolozsvári mesterek tevékenysége Erdélyszerte. Az építkezések, kőfaragványok stílusfejlődése.
- VII. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (VI. rész). AH. 1980/1. 25–101. 1. 1 képpel.
Adattár: *III. Műemlékek.*
2. Erdélyszerte (A–Gy). Pótlás: AH. 1980/2. 277–279.
- VIII. A kolozsvári műhelyek.* XVI. század. (VII. rész). AH. 1980/2. 217–279. 1. 4. képpel.
Adattár: *III. Műemlékek.*
2. Erdélyszerte (folytatás: H–Zs). Pótlások – Javítások. (269–279. 1.

Szvoboda Gabriella

A PESTI MŰEGYLET MEGALAKULÁSA ÉS ELSŐ KIÁLLÍTÁSA 1840-BEN

A körülmények

Egy kéпкиállítás, mely több mint 300 db, javarészt rangos külföldi művésztől származó művet mutat be, manapság is jelentős kulturális esemény. Mennyivel inkább szenzáció lehetett ez 140 évvel ezelőtt, amikor először rendeztek „műkitételt” Magyarországon! Műtárgyakat – elvéve – már korábban is bemutattak¹ – de ez volt az első „Ausstellung”, amelyet Bécsben is, sőt talán Párizsban is annak neveztek volna. Az előkészületekről már hetekkel korábban részletes beszámolók, tudósítások jelentek meg a korabeli lapokban, magát a kiállítást többoldalas sajtóbeszámolók sorozata ismertette.

A kiállítás megnyitását másfél évig tartó munka előzte meg, ebből a művészek verbuválása, a képek kiválogatása és összegyűjtése 5–6 hónapot vett igénybe. Egy év kellett viszont a Pesti Műegylet megszervezéséhez, amelynek létrejötte éppoly határkő a hazai képzőművészet fejlődésében, mint maga az első kiállítás.

Másik reformkori képzőművészeti szakintézetünkhöz, Marastoni Jakab festőiskolájához hasonlóan a Műegylet is, megalakulásának első percétől kezdve a hazafiak lelkesedésének és heves támadásának ütközőpontja. Ténykedéséről a kortársak emlékirataiban még évtizedek múlva is szenvedélyes hangú állásfoglalásokat olvashatunk: „Annyi bizonyos, hogy a Pesti Műegyesületnél magyartalanabb egylet nem volt hazánkban!”² Szakirodalmunk a magyar képzőművészeti élet egyik fontos fórumának tartja, gyakorta emlegeti. Ennek ellenére néhány adaton kívül nem sokat tudunk róla, sőt, tévedések és balítéletek szövevénye veszi körül közel 30 éves működését.³ A Marastoni féle akadémia újraértékelése már megtörtént.⁴ A Pesti Műegylettel kapcsolatban ez még késik, bár említhetünk kísérleteket.⁵ Általában erősen szimplifikálva a valóságot, a magyar művészetet háttérbe szorító hazafiatlan és dilettáns társaságnak tartják, sőt egyszerűen csak a bécsi műkereskedelem pesti lerakatának.⁶ Külön kiemeljük Tehel Péter egyébként kitűnő cikkét, amelyben a Műegyletre vonatkozó részek tele vannak pontatlansággal, és ebből eredő téves következtetésekkel. Tehel szerint „A műegylet már megalakulásának első hónapjától kezdve reakciós volt, többet ártott a születő magyar művészetnek, mint amennyit használt. Jelentősége ellenhatásában van”.⁷ Nem érdemes e balítéleteket egyenként cáfolni, mert egészükben azt jelzik, hogy valójában mennyire ismeretlen számunkra ez a korszak. Ma is érvényes Rózsa György megállapítása: mintha 300 évnire lenne tőlünk, úgy elfeledtük.⁸

Az 1830-as évek végén figyelt fel a reformkort mozgató elit képzőművészetünk elmaradottságára. Az általános fejletlenséget leginkább a kulturális szféra tükrözte. Köztudomású, hogy a reformkori szellemi megújulás ágai nem egyszerre indultak és nem szinkronban fejlődtek. Az élen az irodalom, a költészet járt. Következett ez a kor szelleméből, a nemzetébresztés és nevelés nagy feladatából. Ez a nyelvapolást és nyelvújítást, a nemzeti irodalom, színház, történelem megalkotását állította előtérbe, olyan ágakat, amelyek jeles előzményekre, nagy hagyományokra tekinthettek vissza. Más volt a helyzet a zenében, méginkább a szobrászat és a festészet területén. A képzőművészet sokoldalú, kiegyensúlyozott anyagi bázist igényel. Először is költséges felszereléssel működő oktatói apparátust, műhelyt és iskolát, ahol a mestertől éveig tanulva, vele vitázva, vetekezve érhet meg az ifjú művészjelölt, miközben mind a mesternek, mind a tanulóknak meg kell élnie. Ezt pedig csak olyan, megfelelő vagyonnal rendelkező megrendelőreteg biztosíthatja, amelynek már luxusigényei vannak. Ilyet Magyarországon csak a napoleoni háborúk alatti konjunktúra, majd az 1830-as évek gazdasági fellendülése, a polgárosodás teremtett. De a képzőművészet fejlődésének feltétele az is, hogy legyen az évszázadok alatt felhalmozódott értékes műtárgyakat bemutató és látogatható múzeumi gyűjtemény, valamint jól szervezett műkereskedelem is. Ezt már az éppen zsendülőben levő új társadalmi rétegek nem biztosíthatták. Ezt csak királyi támogatással lehetett volna létrehozni, de az udvar Bécsben volt, és sem érdek, sem rokonérzés nem készítette provinciális kisvárosok – mint az 1800-as évek Pestje – kulturális fejlesztésére. Maradtak tehát azok a lehetőségek, melyeket a honi értelmiség, polgárság, – ezek is jószerint az 1840-es évektől teremtettek.

A sajtó néhány év alatt úgy „manipulálta” a közönséget, hogy az lassan-lassan késznek mutatkozott áldozni képzőművészeti alkotásokra is. Az anyagi lehetőségek tehát bizonyos műfaji kereteken belül – elsősorban a portréknál – fokozódtak, de a felébresztett igények hazai művekkel való kielégítésére még alig volt mód. Az évek alatt felhalmozódott várákozás így szenzációsnak tekintette az első műegyleti kiállítást, ezt bizonyítja a 8976 látogató is. A nemzetközi színvonalú eseményt Pest európai rangú várossá válásához vezető első lépések egyikének fogták fel.⁹

A képzőművészeti élet megszervezését nálunk – mint a társadalmi és kulturális élet annyi más területén is – a liberális nemesség reformer szellemei szorgalmazták. A reformkor ifjú politikusaiban volt annyi optimizmus és illúzió, hogy a csak generációk által létrehozható értékfelhalmozódást nélkülözve hozzáfogjanak a magyar képzőművészet szervezett megalapozásához. Míg a fejlettebb országokban egy művészeti megmozdulás az alkotók, esetleg a műkereskedők belügye – addig nálunk – és általában Közép-kelet Európában – „a nemzet” működött közre az ügy érdekében, mégha a nemzet csak néhány ezer nemest és honorácior értelmiségit jelentett is.

Trefort Ágoston 1882-ben írott visszaemlékezése¹⁰ nemcsak a Műegylet megszületésének hiteles dokumentuma, hanem a nemzedék gondolkozásmódjára és lelkiállapotára is jellemző: „Az első képgyűjtemény amit életemben láttam, volt Pyrker egri érsek gyűjteménye. . . Úgy néztem azt, mint a fiúk ritkaságokat szoktak nézni, s azután nem láttam tisztességes képet, míg 1835-ben. . . életemben először Bécsbe mentem. . . Ez ízben minden figyelmeztetés, vezetés nélkül már éreztem s értettem, hogy a nagy mesterek

művei nem csak kuriozitások, s kell, hogy a művészet a szellemi élet egyik nagy tényezője legyen. Ezen benyomásom nem tűnt el, midőn nagyobb utazásom közben a képzőművészet kincseit Drezdában, Berlinben, Pétervárott, Koppenhágában, Londonban, Belgiumban, Hollandiában, Párizsban, s Felső-Olaszországban láttam. Hazatérve szinte szégyeltem magamat, hogy nálunk egyes kevés kivétellel a képzőművészet ismeretlen föld, s hogy még azt sem tudjuk becsülni, mit a középkor hagyományozott nekünk. Egy este élénkebben éreztem, mint máskor, hogy ez nagy hiány, s fiatalkori felindulásban megírtam a cikket a műegyületről.¹¹ Ismerőseim, kik olvasták, megdicsérték, s igazat adtak nekem; én tehát fölbátorítva, bővebben megbeszéltem a dolgot, megírtam a programot, aláírtam ismerőseimmel, s barátaimmal, s bármi szerény lehetett a kezdet; ez volt mégis kiindulási pontja az újabbkori mozgalmaknak s törekvéseknek a képzőművészet terén”.

AZ ALAPÍTÓK

A Trefort felhívása után rövidesen megjelent kész program¹² alatt már 10 név olvasható: gr. Desseffy Aurél, Eckstein Fridrik, br. Eötvös József, Grimm Vince, Jósika Miklós, br. Prónay István, Lukács Móric, Rupp János, gr. Serényi László és maga Trefort Ágoston. A felhívást aláíró barátok és ismerősök között megtaláljuk azokat, akik a reformellenzéken belüli centralista csoport magját alkották. „A centralistákat voltaképpen egy kis közösségnek tekinthetjük, — írja róluk Mann Miklós —. . . amely a polgári átalakulás céljait, irányait tisztázta. . . — kiemelkednek a reformpárti nemesség tagjai közül, — általános műveltségük, képzettségük, képességeik révén. . .”¹³ Az alapítók ekkor 26, 28, 30, évesek, Trefort 21 éves. Legtöbbjük háta mögött már hosszabb nyugateurópai utazások álltak.¹⁴ Pesten, Pozsonyban, Bécsben jártak egyetemre, egész fiatalon az MTA levelező tagjai lettek. Ketten ekkorra már komoly irodalmi sikereket értek el: br. Jósika első regénye, a romantikus Abafi 1836-ban, Eötvös első regénye a Karthauzi 1839-ben jelent meg. Szalay 1837-től adja ki az első magyar jogi szaklapot, a „Themis”-t, amelyben a formálódó eszmeközösség első publikációi jelentek meg. Lukács Móric ismerte és értékelte először Magyarországon az utópista szocialisták tanait és ilyen irányú elveivel a baráti kör gondoskodására is erősen hatott. Desseffy, a „fontolva haladó”, az 1839–40-es országgyűlésen konzervatív vezérszónok. Trefort a kis közösség elismert közgazdája. Rupp János és Eckstein Frigyes két nagyjövőjű fiatal orvos. A kör 1840-re kristályosodott ki, amikor közösen indították a nagyjelentőségű Budapesti Szemle című folyóiratot, az általuk kezdeményezett első pesti tárlattal egyidőben. Az Aurora és az Athenaeum kör irodalmárai után a Budapesti Szemle tudós-politikus együttese is feladatának tekintette a képzőművészetek pártfogolását,¹⁵ felismerte, hogy a kultúra és a politika a legszorosabban összefügg egymással, a „nemzet csinosodása” politikai ügy. A művészet a nemzetpedagógia egyik leghatékonyabb eszköze. És ha a centralisták nem tartották utópiának a jobbágyság közeli felszámolását, a nemesi vármegye megszüntetését, a sár, a por, a pipafüst és pök országának polgárosítását, mi volt mindehhez képest egy műegyület, egy kiállítás? A hamarosan eljövendő korszakos eseményekhez vi-

szonyítva ez az egyletalapítás csak jelentéktelen epizód. Mégis a magyar képzőművészet ezzel a tettel vált nagykorúvá.

A reformkori fiatalok hallottak, olvastak a nyugati kulturális eseményekről, intézményekről, és személyes tapasztalatokat is szereztek róluk, utazásaik során. Nyílt szemmel, mondhatni: tapasztalatgyűjtő programmal járták be az európai városokat. Tájékozottak voltak a polgári társadalmak politikai viszonyait és kulturális intézményeit illetően, Trefort – meglehetősen, nem volt olyan tehetséges író, olyan mély gondolkodó, mint jeles centralista társai, de vetekedett velük a kezdeményezésben, a kortársi gondolatok közvetítésében, megvalósításában. Későbbi pályája, kultúrpolitikai tevékenysége is ezt tanúsítja. Fő érdeme „... a nyugati haladó eszméknek a reformkor pezsgő közéletébe való eljuttatása, azoknak a hazai valósághoz való asszimilálása.”¹⁶ Az egyletek alapítása is nyugat-európai polgári gondolat, a kor divatja, és mint ilyen, a legpolgárosodottabb országból, Angliából indult el.¹⁷ De Trefort ez esetben a művészeti egylet mintáját nem közvetlenül Angliából, hanem az akkortájt már sikeresen működő német társulásokban találta meg, melyek földrajzi és eszmei tekintetben is közelebb voltak hozzá. A kontinensen műegyletet, vagyis rendszeres kiállítások keretén belül szervezett képpiacot Münchenben alakítottak először 1823-ban. Az eszme a kiterjedt és híres müncheni festőcsalád egyik tagjától Domenico II. Quagliótól indult ki (1786/87–1837). Karl Stielerrel (1781–1858), Peter von Hess-szel és Friedrich von Gärtnerrel (1792–1847) társulva közösen alapították meg az első németországi műegyletet. Polgári festők számára akartak mecénásoktól független kiállítást és eladási lehetőséget biztosítani.¹⁸ Ezek a művészek nem közvetlen érdekből cselekedtek így. Hiszen D. Quaglio és Stieler sikeres udvari festő volt, különösen Stielert halmozták el megrendelésekkel. F. von Gärtner keresett építész, Peter von Hess sokat foglalkoztatott zsánerfestő, akinek különösen a katonaeletről vett jeleneteit keresték. Egyletalapításuk elsősorban gesztusként jelentős. A kor új jelensége, hogy a művészek öntudatosan megszervezik saját megélhetésüket. E négy mellőzöttnek nem mondható művész társulásának más indítéka is volt: a nagytekintélyű Peter Cornelius (1873–1867) diktatúrája elleni lázadás. Így szervezkedésük egyik változata a 19. század akadémiaellenes megmozdulásainak, – egyfajta kivonulás. Hogy a képpiac létrehozása mennyire modern gondolat, a kor szükséglete, azt az is mutatja, hogy gombamódra terjedtek el, szerte Európában, hozzánk legközelebb Bécsben. Másfél évtizeden belül a képpiac eszméje a mi tájainkra is eljutott, de itt lényeges funkcióváltáson ment keresztül. Közép-kelet Európában a képzőművészeti részvénytársaságok nem önmagukkal szabadon rendelkező festők, szobrászok, építészek üzleti vállalkozása, hanem politikusok, – vagyis nem művészeti szakemberek idealizmussal és súlyos elvárásokkal töltött hazafiúi tette volt. A nyugati művészeti egyletek szerves fejlődés eredményei, alapításuk realitása személyi, szervezeti és gazdasági feltételek egybeesésén alapult. Ezek a feltételek azonban vagy hiányoztak, vagy éppencsak zsendülőben voltak Pest-Budán, amely ezekben az évtizedekben vált a maga erejéből az ország gazdasági, politikai és kulturális központjává. Meg kellett küzdenie Béccsel, az udvarral, az abszolutisztikus kormánnyal, amely nem akart eltérni policentrizmust a Monarchiában. Tehát az egyetlen járható út a magánkezdeményezés volt. Így született meg néhány év múlva, 1846-ban a Marastoni vezette festőakadémia is, – meg is sínylette ennek min-

den hátrányát.¹⁹ Dehát festőiskolát alapíthatott festő, kultúrpolitikai jellegű egyesület, műegyletet, azonban nem. Ilyen nagy fába csak a reformnemesség bátor, művelt, vállalkozó szellemű ifjai vághatták bele a fejszéjüket.

Szakemberre azért mégis szükség volt. A tíz aláíró között szerencsére akadt valaki, aki a művészethez és az üzlethez is konyított valamit. Ez Grimm Vince volt (1810–1872), aki a reformkor sajnálatosan elfeledett érdekes figurája. Pedig megérdemelné, hogy számon tartsuk. Élete kész regény: osztrák születésű, német anyanyelvű pesti polgár, aki az események sodrában magyar hazafivá asszimilálódott. Bejárta egész Európát, beszélt, írt németül, magyarul, franciául, angolul, törökül, olaszul; tanult iparosból szellemi arisztokratává, felvilágosult művészpolgárrá vált. Meleg baráti kapcsolat fűzte a centralistákhoz, akik igénybe vették gyakorlati tapasztalatait.²⁰

Grimmnek jó kapcsolatai voltak a bécsi műkereskedőkkel, és úgy látszik, magukkal a festőkkel is. Az ő érdeme a kiállítás eme két fő forrásának felkutatása és hasznosítása. Pest és Bécs, program és kiállításszervezés között ő volt a nélkülözhetetlen összekötő kapocs, rajta keresztül jutott Pestre 180 kép.²¹ Nem igaz tehát az a gyanúsításszámba menő feltételezés, hogy külföldi műkereskedők kezdeményezték volna a kiállítást és a pesti műegylet alapítását, azért, hogy a bécsi és a müncheni festőknek Pesten piacot szerezzenek. Az adatok és a körülmények feltárása és mérlegelése tehát egyértelműen azt bizonyítja, hogy az egyletet és a kiállítást a belső igény, a hazai polgárosodás hozta létre.

PROGRAM ÉS SZERVEZÉS

A Műegylet megalakulásának és működésének elveit három dokumentum rögzítette: Trefort 1838. december 22-i felhívása, az 1839. február 13-án közzétett program és az 1839. novemberi nagygyűlésen elfogadott alapszabály (statutum). Trefort Ágoston említett felhívása a romantikus-hazafias eszményeket és a racionális liberális eljárási praktikumot – a reformnemzedék e sajátos mentalitásbeli keverékét – tükrözte. Elmékedése a kor klasszikus műveltségének közhelyeiből, görög és római földről indult el, a szépséggel azonosított művészet erkölcsnemesítő és izlésfejlesztő hatását vetette be első érvíl. Ebből logikusan vezette le a művészetek *nemzetnevelő* szerepét, ami a reformerek gondolkodásának legfőbb érve, központi értékeszménye volt. Nem hiányzott persze a „művelt Nyugat” példájára való hivatkozás sem. Eme előkészítés után Trefort tömören vázolta a hazai műegylet alapításának *részvénytársasági* elgondolását, amit reálisnak ítélt. A Műegylettől hármasszoros hasznot remélt: a művelt és vagyonos közönség vásárló kedvének felpezsdítését; új hazai tehetségek felfedezését és a meglévő festők itthonartását; s végül a nép erkölcsi nemesedésének előmozdítását.

Ezek a gondolatok alkották a néhány héttel később Szalay László és Lukács Móric közreműködésével szerkesztett program alapját.²² A program a műegylet működését nem a szokványos társasági vagy jótékonyági formában, hanem egy jövedelmező, bár nem profitszerző *részvénytársaság* formájában képzelte el. Ez a forma külföldön akkor már elterjedt, valószínűleg nyugati, esetleg bécsi mintát vettek alapul. A célok és a valóság közti szembetűnő szakadékot a 4. pont volt hivatva áthidalni: az egylet fő célja ugyan

a nemzeti műveltség emelése, de a hazai művészet kezdetleges állapota miatt a kiállításon külföldi művészek alkotásait is szívesen fogadják. A tervezők anyagi és erkölcsi hasznot reméltek attól, hogy az évi tiszta jövedelem háromnegyedéből vásárolt képeket a részvényesek között kisorsolják. A programot a már ismertett jeles és vonzó nevek írták alá.

A program, úgy látszik kedvező visszhangra talált. A jegyzési ívek kibocsátása után már az első napokban sok jelentkező akadt.^{2 3} 1839. nyarán a szervezés stagnált, hogy az őszi szezon kezdetével újra fellendüljön. A helyben lakó indítók: Eötvös, Eckstein, Grimm, Lukács, Serényi, Trefort, szeptember 9-re összehívták az alakuló ülést. Itt „nagy örömmel” bejelentették, hogy a *fizető* részvényesek száma immár 100-ra emelkedett. Így az egyesületet „alkotottnak nyilatkoztatták”. Magukat ideiglenes választmánnyá nyilvánítva elnökül megválasztották Trefortot, titoknokká Szalayt, pénztárnokká Grimm Vincét. „Ez alkalommal a jegyzőkönyv és egyéb irományok magyar nyelven elhatározása után. . . 21 statútumot állítottak fel, melyet a november 10-re kitűzött nagygyűlés elébe terjesztettek”.^{2 4}

A nagygyűlés november 10–12 között három álló napig tartott. A fő teendő az alapszabály elfogadása volt. A 21 pontból álló szabályzat első hat pontja szinte szószentint megegyezik a program megfelelő pontjaival. Egyetlen jelentős új kikötés, hogy ha a részvényesek száma 1000 fölé emelkedik, a tőke egyötöde műemlékek helyreállítására fordítandó. A 7–15. pont a jövedelem hova fordításáról, a műtárgyak vásárlásáról és kisorsolásáról, a tagoknak járó juttatásokról intézkedik, fölös pedantériával. A befejező hat pont az alkotmányos életet szabályozza – a korabeli *parlamentáris* rendszerek önkormányzati testületeinek mintájára. Eszerint a nagygyűlés évente ül össze, választ egy szélesebb körű, 40 tagú nagyválasztmányt, és maga választja a gyűlés, a nagyválasztmány pedig az egyet elnökét. Minden fizető részvényes – függetlenül részvényei számától egyetlen szavazattal bír. A nagyválasztmány a legfontosabb évi teendő, a műkiállítás szervezése végett egy szűkebb körű, hét tagú kisválasztmányt küld ki. Ennek elnöke mindenképpen a nagyválasztmány soraiból kerül ki, de tagjai között lehetnek kívülállók, műértő szakemberek, sőt kiállító művészek is. Az egyetlen megkötés az volt, hogy ebben az esetben a szervező bizottsági-tag művésztől nem lehet képet vásárolni. A kiállítási belépődíj meghatározása a nagyválasztmány, az ajándék-metszet kijelölése a kisválasztmány jogkörébe soroltatott.^{2 5}

Ma már lehet akár mosolyogni is a legapróbb anyagi részletet előíró, kínos pedantérián, de célszerűbb ezt egy korszakos reformalkotásokat merészülő romantikus, de anyagi kérdésekben már polgárian ökonomikus nemzedék jellemző jegyeként felfogni. Az anyagi ügyekben mutatott aggályoskodás nagyon is érthető, az anyagi biztonságtól és a csábító haszontól (legyen az bármi csekély is) függött az egyesület léte. Egy részvény ára (5 Ft) nem kis összeg, hiszen egy tanító egyévi fizetése 400 Ft körül mozgott. A részvényesek ingyenes belépését állandóan a legnagyobb reklámként hangoztatják: gondolják meg, 10 kr-ért részesülhetnek olyan élményben, amelyhez mindeddig nagy külföldi utak révén lehetett csak hozzájutni.

A nagygyűlés végén titkos szavazással megválasztották az 1839/40-es évi nagyobb választmányt. Elnökké közfelkiáltással Trefort lett. A nagyobb választmány tagjai: gr. And-

rássy Károly, Barabás Miklós, Bartakovics August, Benyovszky Péter, Dercsényi Károly, gr. Dessewffy Aurél, Eckstein Fridrik, b. Eötvös József, Ferenczy István, gr. Festetics Dénes, Fröhlich Fridrik, Grimm Vince, gr. Haller Sándor, Heckenast Gusztáv, Heinrich N. János, Hengenmüller Mihály, b. Jósika Miklós, Karlovszky Zsigmond, Lányi Imre, Lónyay János, Lukács Móric, Neefe Károly, b. Orczy György, b. Prónay Albert, b. Prónay István, b. Redl Imre, Rosty Albert, Rupp János, Sartory János, Schedel Ferenc, Schedius Lajos, gr. Serényi László, gr. Széchenyi István, Székács József, Szekrényessy Endre, Szemere Pál, Tasner Antal, Trefort Ágoston, Ürményi Ferenc, Wagner Sándor. Az igazgató-választmány elnöke br. Jósika Miklós, a 7 tagú műbíráló választmány – akikre az érdemi munka várt: Einsle Antal, Ferenczy István, Grimm Vince, Hild Károly, Neefe Hermann, Wagner Sándor, – vagyis 6 szakember, a kiválasztmány elnöke pedig, akire elméleti megalapozottsága, esztétikai jártassága miatt volt szükség, a pesti egyetem rektora, az esztétika és bölcsélet tanára: Schedius Lajos.²⁶ A 40 tagú választmány származás szerinti összetétele: 12 arisztokrata, 12 nemes és 12 polgár, valamint három – rendbe nehezen besorolható – művész. Valószínűleg egyike az első olyan nagyszabású megmozdulásoknak, ahol különféle társadalmi rétegek tagjai demokratikus alapon működtek együtt. Andrassy, Dessewffy, Eötvös, Festetics, Orczy, a két Prónay, Serényi és Széchenyi az arisztokrácia új arcú, a közügyekkel törődő tagjai. A tisztviselői és honorácior rétegből származott: Bartakovics, Benyovszky, Dercsényi, Lányi, Rosty, Tasner, Ürményi, Schedius, Schedel. Régi polgárok, gyökeres pestiek: Eckstein, Fröhlich, Heckenast, Hengelmüller, Wagner. A művészek: Ferenczy, Grimm, Neefe.²⁷ A nagygyűlés történeti és szociológiai tanulságainál fontosabb számunkra, hogy nagy plénum előtt országos hírű és tekintélyű személyiségek művészeti kérdésekről úgy tárgyaltak és vitatkoztak, mint a nemzet centrális problémájáról. Sok kezdetlegesség és felesleges szempont is terítékre került, de a lényeg nem sikkadt el: a magyar kultúra ügyét a gazdasági fejlesztéssel és a politikával egyenrangúnak ismerték el.

KI A MAGYAR MŰVÉSZ?

A nagygyűlés légköre igencsak viharos lehetett. Itt vitatták meg először nyilvánosan azt a problémát, amely az egyesület egész létezését, és utóéletét végig kísérte: milyen álláspontra helyezkedjen az egyesület a külföldi és magyar művészek szerepeltetését illetően. Ezek a viták készíthették Lukács Móricot arra, hogy nagyjelentőségű cikkben tisztázza elveiket.²⁸ Prófétai lélekkel, szinte minden későbbi vádaskodásra megfelelt, úgylis, mint az alapszabályok tervezetének egyik megfogalmazója. Mindenekelőtt leszögezi: „Az intézet kitűzött célját csak akkor érheti el, ha munkásságát nyilvános vita tárgyává teszi.” A nyilvánosság elengedhetetlen volt, mert a művészeti kérdéseket a közgondolkodás részévé akarták tenni. Ezután sorra veszi a plénum előtt felvetődött „gáncsokat”.

Az első gáncs: Miért csak egy évre alapították az egyesületet? – Válasz: az egyesület nem vár a tagoktól anyagi áldozatot, – sőt, csábító „haszonnal akarja a tagokat meg-

nyerni”. Lukácséknak e téren nem voltak illúzióik – az áldozatokat szinte egyedül vállaló középnemesek, értelmiségiek minden fillért meggondoltak, mivel „. . . szintén az a hazafiság pártolta csak, mely egyéb társulatoknak is fenntartója volt.”²⁹ Azért döntöttek a próbaév mellett, „. . . hogy a honi közönség gyakorlatilag meggyőződhessek, hogy hozzájárulásával fényes hazafiúi célt minden áldozat nélkül, sőt, nem csekély nyereség reménye mellett érhet el”. . . – ha az igazgató-választmány sikeres kiállítást, jó műlapot, értékes képnyereményeket tud a tagoknak biztosítani részvényük fejében, akkor fennmarad egy éven túl is, – ha nem, úgy nem is kár érte. „Nem egyedül hazafiságra akarták számolásaikat építeni, hanem a magányos érdekekkel is kívántak szövetkezni. . .”

Sokkal nehezebben volt védhető a második „gáncs”, amely a műegylet létében rejlő ellentmondást érintett. Sokan kifogásolták ugyanis, hogy „külföldiek, még hozzá egyenlő jogokkal, hivatnak meg”. A részvényesek zöme, minthogy a hazai művészet pártolását óhajtotta, a magyar festőknek kedvezni kívánt. Lukács és társai azonban sem célszerűségi, sem elvi okokból nem engedhettek ennek a meggondolatlan követelésnek. Azzal az első pillanattól kezdve tisztában voltak, hogy csupán magyar, vagy magyar honos művészekkel aligha lehet rangos kiállítást szervezni. Hogy ez milyen képtelenség volt még fejlettebb viszonyok között is, annak érzékeltetésére hadd iktassuk ide – rövid kitéréssel – a Prágai Műegylet esetét.³⁰ Ott már 1796. óta működött „A művészet hazafias barátainak magán-egyesülete”, amelynek fő célja a művészet és az ízlés fejlesztése volt. Először nemzeti képtárat állítottak fel, hogy megakadályozzák a cseh képek külföldre vándorlását, – majd létrehozták a cseh festészeti akadémiát. Az akadémián ettől kezdve állandóan rendeztek kiállításokat. A hazafiak vállalkozását Ferenc császár melegen – 300 képmű adománnyal – támogatta. A külföldi tanulmányutakat 1833-tól Alois Klar (1763–1834) alapítványa tette lehetővé. Franz Thun nagybirtokos (1809–1870) az otthonmaradottakra gondolva, valamint a közönség ízlésének fejlesztésére, ugyanakkor képkiállítás-vásárlás céljaira részvényes vállalatot alapított, amely az érdeklődés hiánya miatt 4 éven belül feloszlott. Thun ezért 1837-ben ezt a vállalatot „Csehországi képzőművészeti társulat”-tá alakította át. Elérte, hogy külföldi művészek is részt vegyenek a hűsvét táján megrendezett Prágai Kiállításon. A külföldiek csak a feltétellel vállalták a szereplést, ha Prágában képek vevőre találhatóak. Thun tehát okulva az előzetes kudarcon úgy szerkesztette meg az alapszabályokat, hogy idegen művészek képeit is megvásárolják kisorsolásra. Az újjászervezett prágai részvénytársaság igen sikeresnek bizonyult, és a század végéig működött.

Nem valószínű, hogy Lukácsék a korábbi prágai példa közvetlen hatására alakították volna ki elveiket, – erre utalást sem találunk. De ismerték a külföldön már felmerült nehézségeket és még inkább a valós hazai művészeti állapotokat, ezek tanulságait leszűrve döntöttek a nemzetközi jellegű egyesület mellett. Ezt az is indokolta, hogy Pestnek nagy lemaradást kellett behoznia, és sokkal koncentráltabban cselekednie, hiszen nálunk még hátra volt mindaz, amit a cseh műbarátok már közel fél százada uralkodói támogatással, nagy hagyományokra alapozva létrehoztak. „. . . ha a szomszéd művelt nemzetek sorába akarunk lépni, – minden oldalú kiművelődésre kell törekednünk. . .”, – „áldozzuk e fel

a művészetet néhány művész jelenlegi magányos érdekeinek? – teszi fel Lukács a kérdést, – Nem jobb-e nekik is, ha értékes művek terjednek el az egész hazában, nemesítve a közönség ízlését, felébresztve a művészet szükségességét, – vásárlókat teremtenek, és a honi művészek jövőjét megalapozzák? ”. . . Ha a külföldieket kizárják, az egyesület céljai nem valósulhatnak meg. „Mert hány honi művészünk van, kinek munkáin a közönség ízlését nemesíthetné? ”

Lukács logikusan, és higgadtan érvel. Óva int az elhamarkodott lépésektől: ha a hazai festőknek előnyt biztosítanak a vásárlásoknál, abból többféle kár is származhat. Mit lehet kezdeni az összegyűlt gyenge képekkel? Ha kisorsolják, elriaszthatják a részvényeseket, ha megtartják Nemzeti Képtárnak még rosszabb. Ha a festők tudják, hogy mindenképpen vásárolnak tőlük, nem művészetükért, csak magyarságukért, „siska-seregként borítanak el a termeket”. A jeles külföldiek elmaradnak, mivel jó művész nem szívesen szerepel gyenge mezőnyben – ráadásul, ha a kivételezés miatt csak kis hasznot remélhetnek.

A praktikus és – mai szóval – „művészetpolitikai” érvekhez végül Lukács hozzáfűz egy elvi problémát, a nemzetté válás forrongó korszakának egyik sarkalatos kérdését: *kit mondjunk magyar művésznek?* Minden valószínűség szerint ő volt az első, aki erre a fogas – mindmáig kielégítően nem tisztázott, és mindig újradefiniálandó – kérdésre világosan és tárgyilagosan, imponálóan európai módra kísérelt meg válaszolni.

Lukács, kora közjogias gondolkodásának megfelelően, a kérdés kerületét járja körül: nem a művek szellemének, motívumainak nemzeti jellegét, hanem alkotóik hovatarozását firtatja. Ki is voltaképpen magyar művész? Aki a magyar korona alá tartozó helységben született, akkor is, ha külföldön telepedett le? Vagy azok a külföldiek is, akik itt nálunk magyar pénzen élnek? Esetleg az lenne magyar művész, aki magyarul beszél? „Akkor – sóhajt fel – a műbíráló választmány mellé még egy nyelvészt is nevezünk ki. . . , egyéb módot e háromnál nem képzelhetek valamely mű nemzetiségének meghatározásához. . . ” Nyilván igaza volt, mindhárom ismérvet lehetett alkalmazni, s a kiállításon magyarként szereplő művészek között mindháromra akadt példa. Lukács Móric kérdésére azóta is többször próbáltak megnyugtató választ adni. De úgy tűnik, Közép-Európában a Habsburg birodalom területén ez szinte lehetetlen, sőt, értelmetlen. Nemcsak azt nehéz eldönteni, ki a magyar, hanem ki az osztrák, ki a szlovák, ki a horvát, a román. A reformkorig nem jelentkezett ez a probléma – a művészek jöttek, mentek, dolgoztak bármely nemzet vagy kultúrkör számára ott, ahol megélhetésük biztosított volt. Csak a nemzettéválás sodrása, az osztrák–német művészet nyomasztó hatásának felismerése, a hazai művészet hiányán érzett keserűség készítette arra a művészeti élettel foglalkozókat, hogy a festők nemzetiségét számontartsák. Jó példa a nemzeti hovatarozás elmosódottságára a kiállításon sikerrel szereplő Rombauer János személye. A Tyihomirov vele foglalkozó írásában sorra veszi: szlovákiai születésű, életének legjava részét, legtermékenyebb éveit Oroszországban töltötte, műveit németül szignálta, otthon családjával franciául beszélt. Élete végén Eperjesen telepedett le. Hogy mégis magyar művészként tartjuk számon így indokolja: „. . . a magyar művészet nem kis számban vont be hatókörébe több nemzetiségi eredetű tehetséget. . .

... Nyilvánvaló, hogy döntő jelentőségűnek kell tartanunk, hogy milyen nemzeti jellege van annak az eszmekörnek és életanyagának, mely meghatározza a művész alkotásainak sajátos jellegét . . . az a benyomásunk, hogy Kazinczy köre elég sok szempontból döntő jelentőségű volt”.³¹ Az a bizonyos „eszmekör” és „életanyag” – amely Tyihomirov szerint a nemzeti hovatartozás egyik döntő momentumuma – ekkortól válik formáló erővé és életideállá. A magyar képzőművészet önállósulása akkor kezdődik, mikor erre igény és készlet van, amikor ez a kérdés egyáltalán felvetődik. Mondhatni az első lépés az óhajtott „nemzeti stíl” kialakulásához. De nekünk, kései utódoknak világosan kell látnunk, hogy ez akkor nem művészeti, hanem politikai kérdés volt.

A harmadik „gáncs” ellenoldalról támadt: némelyek kárhoztatták a hivatali ügyvitel magyar nyelvét. A részvényesek között sok volt a német nyelvű polgár, néhányan – talán nem is „hazafiatlanságból”, csak praktikus okokból – szívesebben vették volna a német ügyvitelt. Lukács háborogva hárítja el a fájó gáncsoskodást: „képtelenség volna tőle (a Műegylettől) azt elvárni, hogy nézeteinek ’s egész munkásságának orgánumává más nyelvet válasszon a’ nemzetinél, egy olly nyelvnel, mely most már az európai viszonyok’ mérlegében is nyomni kezd, melynek talán a közel jövőben hasonló feladás jut, mint vitéz eleink fegyverének, hogy védőfala legyen a művelt világnak, egy barbár elem gátjai ellen. . .” Lukács cikkéből világosan kiderül, hogy a szervezők nemzeti művészetet akartak bemutatni – de mivel nem volt nemzeti művészetünk, külföldieket is behívtak, festeni, kiállítani, tanítani és ezzel kiváltották a hazafiak ítéletét: – nemzeti-etlen művészetet pártolnak. Mert nemzeti frázisokat könnyű volt produkálni – művészetet viszont roppant nehéz. Védegyletet könnyű volt alapítani – ipart nehéz. Nem csinálni valamit, támogatni a semmit – könnyű – festőt kiképezni, eltartani, becsülni nehéz.

AZ ELŐKÉSZÜLETEK

A nagygyűlés után hat hónap állt rendelkezésre a megígért kiállítás realizálására. Ekkoriban lépett porondra Grimm Vince. Rövidesen Bécsbe utazott anyagot gyűjteni. Az Athenaeum c. lap közölte Grimm bécsi tudósítását, amely különösen érdekes dokumentuma az előkészületeknek. A cikkből kiderül, hogy Grimm személyesen járta végig a műtermeket, és egyenként tárgyalt a művészekkel. 30 művészről tesz említést, ezek közül tizenötnek a nevét ott találjuk majd a kiállítók között. A felkértek közül különféle akadályok következtében Gauermann, Fendi, Kriehuber, Eybl, és Srotzberg távolmaradt. A Grimm által felhajtott műveket a Műegylet bécsi megbízottja Josef Müller műkereskedő gyűjtötte be.³²

Az alapítók által leszögezett elv, miszerint csak a kiváló művek látása nevel igazi közönséget, határozottan érvényesül a fáradságtalan pénztárnok törekvéseiben. Arra kell következtetnünk, hogy a rendezőbizottság – vagyis a héttagú kisebb választmány Grimm megbízója – olyan alkotásokat szeretett volna, amelyek kimondottan az első pesti műkitétel számára készültek. Ez nem volt könnyű feladat. A pesti kiállítás új kezdeményezés volt

a már régen működő nemzetközi műegyleti hálózatban, és még bizonytalanok voltak anyagi lehetőségei. Ráadásul ütközött a szintén 1839-ben alakult trieszti egyesület első kiállításával, ahova ugyanazokat a művészeket szándékoztak meghívni.³³ A bécsi tavaszi kiállítás, ami közvetlenül megelőzte a pestit, elszívta a legjobb erőket. (Igaz, hogy segítséget is adott. A kollekciónak egy része minden változtatás nélkül került át Pestre.) A pesti tárlatnak minden körülmények között produkálnia kellett, nem hagyhatta kielégítetlenül a felfokozott várakozást. A Műegylet egész további léte forgott kockán. Grimm ezért nemcsak az éppen hozzáférhető eladó képeket gyűjtötte be, hanem néhány nagy név jelenlétét kölcsönzött képpel oldotta meg.³⁴ Így a Pisában élő Markó Károly „Olasz táj”-át a Magyar Nemzeti Múzeum adta kölcsön. Gr. Károlyi Györgytől kaptak meg két további tájképet.³⁵ Ennek kapcsán az Athenaeum már említett májusi beharangozó cikkében részletesen ismertette Markó működését, mert miként írja: „. . . vajmi keveset tudunk a hazán kívül munkálkodó rokonainkról, s így minden adat kedves lehet”³⁶ F. Amerlinget is kölcsön-mű képviselte: A Fáy gróf számára készült „Álom” c. mű megszerzése nem sikerült, így Ferenc császár egy régebbi portréja, Feiller úr szívességéből került Pestre. Conrad Graf cs. és k. hangszerkészítőtől kapták meg Josef Danhauser „Liszt bécsi barátai körében” című kompozícióját.³⁷ Ez a mű akkoriban napi aktualitású, mivel az 1839/40-es pesti téli szezon sztárja Liszt volt. Decembertől naponként olvashatni pesti koncertjeinek sikereiről, társasági életéről, a magyar haza számára tett alapítványairól. Elutazása után a pesti sajtó naprakészen tudósított európai hangversenykörútjáról. A hírneves bécsi zsánerfestő nagyszabású kompozíciója, mely a körülrajongott muzsikusról készült, nagy nyeresége volt a tárlatnak.

Ezek után nézzük a hazai lehetőségeket. Természetesen Barabás személyéhez fűzték a legnagyobb reményeket. Ő ekkoriban már „A” magyar festő, aki bebizonyította, hogy kiváló művész. „. . . Hisszük azonban, hogy minél előbb a történetfestés magasabb körében is méltánylást fog magának kivívni. . . E mező az, mellyen a művészet hivatása egyik legszebb részét valósíthatja, s kezet fogván a históriával és költészettel, a nemzeti érzelmehez szólhat.”³⁸ – írják neki biztatásul. Barabás ez év márciusában érkezett meg Kolozsvárról, és nem lévén megrendelése, a maga kedvére megfestette a „Galambpostát”, amit a Műegyesület mindjárt meg is vett.³⁹

Ferenczy Istvánra is nagyon számítottak, – akármit, de leginkább a hónapok óta vita tárgyát képező Mátyás-émlék vázlatát szerették volna látni. „S képíróink koszorújában akarjuk hinni, nem fog hiányozni Ferenczynk is, habár egy kis basrelieffel, egy büszttel is. Fájlnálók, ha ő nem készíthetvén e rövid idő alatt valami egyenesen e végre szánt cabinetszerű művet, bár régebbi művei közül, hacsak egyvel is, most mindjárt, fel nem lépne” . . .⁴⁰ Ferenczy ennek ellenére, talán éppen a Mátyás-émlék körül zajló országos vita miatt kissé megsértve, távolmaradt.⁴¹

Grimm a kiállítás megnyitásának rohamos közeledtével minden tapasztalatát, összekötését, és anyagi erejét latba vetette. „Grimm a jobb jövő reményében fáradozott” . . . – írja Barabás – „ő volt a pénztárnok is, de mivelhogy pénz nem igen volt a pénztárban, amit lehetett hitelbe csináltatott, a többi kiadást saját zsebéből fődözte. A gőzhajó szállítási költségeit, állványok, hevederek, s az egész, fölszerelés költségei, mind a tárta-

tot terhelték”.⁴² Pénz pedig azért nem volt, mivel csak aláírásokat gyűjtöttek, – fizetni nem mindenki törekedett.

Májusban a *Jelenkor* cikkírója figyelmezteti a késlekedőket, még be lehet iratkozni, és akkor ingyen látogatható a kiállítás,⁴³ azután a beteg Kiss Bálintért aggódik, reméli, mielőbb meggyógyul és befejezi a „Pórvacsora” c. képét, mert „ki ilyet természetben látott, elismeri, hogy az ugyanazonosságig megközelítette”.⁴⁴

A fiatal Henszlmann Imre, aki ekkoriban kezdett művészi írásokat publikálni, a májusi bécsi kiállításról írt cikkében tele van aggályokkal a közelgő pesti műkitétel miatt.⁴⁵ Hogyan fog a járatlan pesti közönség ellenállni a divatos behízelt édességnek? Mi lesz a hatása a munkák sokféleségének? Nem volt meglepő a tavaszi bécsi tárlattal, félt, hogy a pesti még silányabb lesz. Bécsben a történelmi kompozíciók hiányoztak – sorolja kifogásait, – a portrékon csak felszínes hasonlóságot lehetett felfedezni, jellemábrázolásra való törekvés nincs, a tájképeknél a stilizálástól már nem lehet látni a tájat, mi várható ezek után Pesten?

Eddigre már befejeződött az egyesület ajándékműlapjának metszési munkálata is. Erre a célra Danhauser: „Anyai öröm” c.⁴⁶ művét vásárolta meg a rendezőség. Eleinte Kriehuberrel szeretnék volna metszetni, de ő miként a kiállításon való szereplést, úgy ezt sem vállalta. Végül is Carl Mayer nürnbergi mester készítette el.⁴⁷ Mivel a vidéki műkereskedők is vehettek fel előfizetéseket, a műlap egy-egy sokszorosított példányát elküldték számukra szerte az országba megtekintésre és reklámul.⁴⁸ Május végén már tudják, hogy „– Még alig létesült művészeti egyesület Budapesten, máris olyan gazdag lesz a kiállítás, amelyet remélni sem lehetett”.⁴⁹

A KIÁLLÍTÁS

Végtére is a pesti Redout-épület első emeletének Nagyhíd utcára néző teremsorában június 7-én megnyílt a tárlat. Nem tudni, a rendezőség adott-e a megnyitónak valamilyen ünnepélyes keretet. Nem valószínű, mert akkor bizonyára lenne nyoma a sajtóban. De plakátot és katalógust csináltattak.⁵⁰ A katalógus nem tartalmazza a teljes anyagot, mivel a megnyitó után is érkeztek még alkotások. Így nem található benne a „remekek” sora: a májusban bezárt bécsi kiállításról átszállított komplett müncheni anyag. Idejutását Novák Dániel építész-kritikus intézte el. Ő beszélte rá (saját közlése szerint)⁵¹ – a müncheni vendégkiállítókat, hogy jöjjenek át Pestre. A festők vagy megbízottaik nem szalasztották el a lehetséges új piacot. Így esett, hogy velük és általuk nemzetközi rangot kapott a pesti tárlat.

A képek és szobrok öt termen keresztül sorakoztak minden rendszer, csoportosítás nélkül. Műfaj, származás, tematika nem lehetett rendező elv, ez a képek címéből nagyjából kiderül. Talán a méretek befolyásolták a kiakasztást, de ezt is lehetetlen bizonyítani. Az első terem pitvarában 7 szobor, és a 22 müncheni festmény volt látható, míg magában a teremben 83 olaj, és 28 akvarell, valamint egy porcelánkép volt. A második terem egy porcelánképpel, 3 krétarajzzal, néhány acélmetszettel és 3 üvegfestménnyel

kezdődött. Ezután a 2., 3., 4., terem mindegyikében 66 kép függött. A katalógus az utolsó kis helyiségben egyetlen művet – Danhauser Liszt-kompozícióját közli. Mivel más rendező elv nem áll rendelkezésünkre, megkíséreljük a kiállítás művészeit „magyar-ságuk” alapján csoportosítani. Talán nem megalapozatlan ez, hiszen a kortársak számára is ez volt a legfontosabb ismérv. A sajtó és a katalógus külön feltüntette a magyar-nak számított festőket és szobrászokat.⁵²

Az első terem összeállítása a rendezőség eredeti szándékától eltér. Itt mindjárt reprezentatív magyar történelmi festménnyel akartak kezdeni. De az események következtében a dolog másként alakult. A művek sorát végül is – az első terem pitvarában – Marco Casagrande (1806–1880) olasz szobrász alkotásai indították.⁵³ Öt művet állított ki. Köztük Pyrker János büsztje lehetett a legjelentékenyebb. Casagrande mint az érsek pártfogoltja tiszteletteljes elismerésnek örvendett, és magyarnak tekintették. Bár nagyon tetszett „Angelica és Medor, amint fahéjba metszik nevüket” c. reliefje, mégis nem feledtette a fájdalmas hiányt, a nélkülözött Ferenczy-művet.

A festmények a már említett – később érkezett – müncheniekkel kezdődtek. Mánapság már nem intézzük el a müncheni piktorok anyagát egy kézlegyintéssel, mint Tehel Péter tette nem egészen három évtizede már idézett cikkében, hiszen a müncheniek között nem egy európai hírvű nagyságot láthatott a magyar közönség. A legnagyobb elismerést az idealizáló német romantika képviselője, *Carl Rottmann* (1797–1850) aratta. Hatalmas vászonnal szerepelt, „Római campagna” címmel. Rottmann a müncheni akadémia tanára volt, az itt kiállító bécsiek közül A. Zimmermann az ő tanítványa, és a mi Brodszky Sándorunk is hozzá megy majd tanulni.

Két híres müncheni festődinasztia, az Adam és a Quaglio család képviselői is megjelentek. *D. Quaglióban* valószínűleg *Domenicot* (1786–1837) sejtethetjük, vagyis azt a festőt, aki mint már említettük, nem egészen 20 éve Münchenből a Kunstverein-mozgalmat elindította. Úgy látszik a család, vagy a család ügynöksége halála után is tovább forgalmazta műveit: ide egy jellegzetesen romantikus „Rajna melletti kastély”-t küldtek. A másik *Quaglio, L.*, egy „Parasztok” című zsánert hozott. Adamék valószínűleg ezen a kiállításon tűntek fel a magyar arisztokráciának. Adam Jenő, vagyis *Eugen Adam* (1817–1880) tájképei: a „Tegerni tó Bajorországban”, és egy müncheni veduta. A kiállítás után egészen a század végéig voltak kapcsolatai a magyar felsőbb körökkel. A másik Adam: *Benno* (1812–1892) jónevű állatfestő, aki a későbbiekben járt is Magyarországon, és több magyar tárgyú tájképet festett. Egy marhaól belsejét ábrázoló képét állította ki. A kor igen kedvelte az ilyen fajtájú műveket, számos állatkép szerepelt mind a müncheni, mind a bécsi anyagban. Állat-témát mutatott még *Moritz Eduard Lotze* (1809–1890): „Juhgroupe zivatarban”, *Sebastian Habenschaden* (1813–1868): „Állatok”, valamint egy „névtelen”: „Vidék barmokkal” címmel. Talányos a Klenze nevű kiállító. Szeretnénk feltételezni, hogy a nagy építész, *Leo von Klenze* (1784–1864) rejtőzik e név mögött. Kedvelt kis tájképei közül egy olasz vidéket küldött. (A kritikák úgy emlegetik nevét, mint akit ismerni illik.) Klenze-tanítvány *Ferdinand Jodl* (1805–1882), szintén építész, és építész-festő. Kiállított műve a „Hohenschwangauai vár”. Általános tetszést aratott egy igazi biedermeier mű: *Andreas Krämer* (1813–1896): „Egy képíró dolgozószobája”, amely „minden részletében remek, pompás, színes életkép: kellemes ren-

detlenség, közepén egy férfi ül, és osztrigával bibelődik”.⁵⁴ Ez a polgári tárgyú zsáner hazánkban igazi ritkaság, nagy siker, mivel a közönség eddig inkább a paraszt-tárgyú zsánerképeket ismerte. *Kasper-Kaltenmoser* (1806–1867) „Parasztzobá”-ja és *Müller* „Parasztjelenet éji világitással” c. műve képviselte ezt a divatot. Müller képe címével jelzi, hogy itt egy festői probléma megfogalmazása a lényeg. (A címben való effajta eligazítás úgy tűnik általános szokás volt.) Különlegességként megemlítjük, hogy két mű színházi jeleneteket illusztrált: *Kumpe*: „Margit egy scenája Goethe Faustjából”, és *Schorn Jakob*: „Moor Károly egy jelenete”. Az utóbbi heves vitát kevert művészi felfogásával. A kritika a Schiller dráma minden szavát számonkérte a festőtől.

A müncheniek⁵⁵ összesen 9 tájképet, 6 zsánerképet és enteriőrt, 4 állatképet, 1 szentképet, valamint 2 színpadi jelenetet ábrázoló kompozíciót hoztak. Portrét és történelmi kompozíciót egyet sem. A művek a kor legkedveltebb – nyilván leginkább eladható – műfajait képviselték.

A MAGYAROK

Az első számozott kép (amivel eredetileg a rendezőség kezdeni akart) Bécsben élő magyar festő magyar tárgyú történelmi kompozíciója: *Schmidt József* (1810–?), (magyar születés Bécsben): „Hunyadi Mátyás lovaggá emelgetése atyja által Belgrád bevétele után.” A választás a kritika reagálásából ítélve nem volt sikeres. Ami nehezen érthető Schmidt másik kiállított történelmi kompozíciója, a 46. szám alatt kiállított „Hunyadi János búcsúja” (halála),⁵⁶ c. mű láttán, mely szerencsésen fennmaradt. Ez a festmény 1839-ben készült, nyilván ennek alapján kapta a megbízást a nyitó képre is a művész. Ebből ítélve Schmidt kitűnően iskolázott akadémiai festő. Anatómiai tudása pontos, anyagfestése pompás. Sikertelenségét magyarázhatja, hogy a mester Bécsben élt, és a hazai közönség nem nagyon ismerte.

Annál inkább tetszett az utána következő művészjelölt zsánerképe: a 19 éves bicskei születésű *Molnár József* (1821–1899) „Fazékkötő”-je (drótostót). A romantikus színezetű népi figurát minden kritikus megemlíti, sőt, dicséri. „Fiatal hazánkfiának munkája tanítványi munka ugyan, de tehetséget mutat”.⁵⁷ Molnár a kiállítás után indult Velencébe, Rómába, majd Münchenbe tanulni, hogy csak 1853-ban térjen haza.

A hazai hagyományokat a régi pesti festőcsaládok ifjú sarjai képviselték. Tekinthetjük jelképesnek is, hogy a múlt letéteményese három fiatal lány. Közülök a legizmosabb tehetség *Kärgling Henriette* (1821–?). Apja az augsburgi születésű János Tóbiás (1780–1845), aki 1809-ben jött Bécsből Pestre portretirozni Peter Krafft pártfogoltjaként. Virág Benedeket, Dessewffy Ferencet, Ferenczy Istvánt festette. Fia is tehetséges festő volt, de ő a zene kedvéért elhagyta a képzőművészetet. A családi hagyományok folytatása így maradt Henriettére. Ő már az 1834-es evangélikus iskola-beli bemutatón is szerepelt, 13 évesen egy virágbokrétával. Most komoly anyaggal: 5 virágcsendélettel⁵⁸ és 3 arcképpel jelentkezett. Henriette a következő év őszén a bécsi akadémia-ra került – Henriette Mária Dorottya főhercegnő segítségével folytán, – aki a Nádorné kíséretében megtekintette a kiállítást. A művésznő Bécsben nemsokára férjhez ment egy Pacher ne-

vú zenészhez, de a festést nem hagyta abba. Merész, férfias felfogású műveivel a bécsi mezőnyben is érvényesült. A kritika is dicséri munkáit: „Ritka szerencsével dolgozik”. Bécsből azonban sohasem tért vissza.⁵⁹ Ez a manapság már teljesen elfeledett festőnőnk megérdemelné, hogy számontartsuk, hiszen kevés hozzá hasonlóval dicsekedhetünk. A *Schöffl*-dinasztiát (akikről a „Képiró” utcát elnevezték Pesten), *Borbála* képviselte egyetlen tájképpel. A harmadik festőcsaládból atya és leánya szerepelt: *Pfeffer Ignác* egy szentkép másolatával, leánya, *Ilona*, egy portréval. A három festőnő fiatalúsága ellenére is inkább a múltat képviselte, mint a jövő kibontakozását.

Reményeket azok a fiatal emberek keltettek, akik a kiállítás utáni időkben sorra a bécsi, müncheni, itáliai akadémiákra indultak.

Ezek egyike *Brodsky Sándor* (1819–1901), ekkoriban még orvosnövendék, három romantikus tengeri tájképet adott be. (Nem valószínű, hogy látott már tengert.) Szintén a kiállítást követő évben, 1841. áprilisában, iratkozott be a bécsi akadémiára.⁶⁰ Nála ez a kiállítás dönthette el véglegesen a pályaválasztást. Bécsben az Akadémián Mössmerhez járt, akit ez alkalommal, itt ismerhetett meg, csakúgy, mint a müncheni Rottmant, akit 1845-ben követett Münchenbe. *Weber Henrik* (1818–1866) 1840-ben már kész művész. Tanulmányait Kärbling János Tóbiásnál kezdte, majd a bécsi akadémián P. Gsellhofer, J. Ender, később L. Kupelwieser volt a tanára.⁶¹ Ő már kiállítási múlttal is rendelkezett, 1838-ban a bécsi cs. és k. Képzőművészeti Akadémia tárlatán a „Halászfű” és a „Mennyasszony öltöztetése”, 1839-ben a „Virágvasárnap” c. zsánerképpel vett részt.⁶² Mégis 1840. őszén ő is folytatta a tanulást Münchenben, hogy majdan legképzettebb reformkori mesterünként térjen haza, aki már magasabb szintről volt képes indítani későbbi tanítványait, Lotz Károlyt, és Wagner Sándort. Itt a magyar közönség előtt újdonságnak ható bécsi ihletésű polgári életképpel szerepelt „Gyermekszoba”⁶³ címmel. Néhány helytel távolabb *Tikos Albert* (1815–1845) (bécsi lakos) műve a „Nyúlárus” volt látható. Szerencsés témaválasztását dicsérték elsősorban. A közönség igen szerette a „nép” mindennapi életéből vett témákat. „Mindenki örömmel áll meg. . . a nyúl természetihivebb már nem is lehet, az árus olyan rábeszélő arccal kínálja, hogy a néző késznek mutatkozik megvásárolni”.⁶⁴ Másik műve a „Leány barlangban”⁶⁵ erősen tükrözi mesterének F. V. Amerlingnek a hatását, de rajza keményebb és bizonytalanabb. A klasszicizáló megközelítés romantikus megformálásában oldódik fel. A sötét barlang előtt erős megvilágításban ülő fiatal nő szendesége rafináltan érzéki. A kissé hatásvadászó póz többek között Amerling egyik kompozíciójára utal, de a félrehajtott fejű, fedetlen vállú leány más osztrák festőknél is felbukkan, így korábbi, közös előképre kell gondolnunk. A kép koloritja erőteljes kontraszthatásokra épít. Kvalitásos mű, a magyar anyag díszé lehetett. A fiatal tehetséges festő korai halála igazi vesztesége a korszaknak.⁶⁶

Heinrich Ede (1819–1885) már a tavaszi bécsi tárlaton is részt vett, itt 3 viharos, romantikus tájképpel jelent meg a fiatalok sorában. Kollegái példáját követve 1840. őszén a bécsi akadémián találjuk, ahol 1842-ig tanult. Később Itáliába ment, de mindig küldött a pesti tárlatra műveket. Ilyen visszatérő kiállító az egyik legfiatalabb festőpalánta, a pozsonyi születésű *Herbsthoffer Károly* is (1821–1876), aki ekkor már Bécsben Amerlingnél tanult. A rendezőség mindenáron igyekezett történelmi képet kiállítani, hogy a tárlat nemzeti irányú legyen. De válogatni nem volt mód, így ilyen zsenyékre is sor kerülhe-

tett. Herbsthoffer kompozícióját a „II. Endrét” „csekély értékű” jelzővel illették. A későbbi műegyleti kiállításokra mindig küldött történelmi műveket, de a kritika nem méltányolta, ezért végleg külföldre szakadt, Párizsban Isabey tanítványa volt, majd Londonban élt. Külföldön nagy sikereket, és megbecsülést szerzett.⁶⁷ Még két fiatalat említhetünk meg: *Medvey Ágostont* (1814–1870) és *Libay Lajos Károlyt* (1816–1888). Medvey 7 miniatúrt állított ki. Bécsben tanult és ezidőben Pesten dolgozott. „Paránydad” arcképei, bár igen szerették őket, nem keltettek nagy feltűnést. Libay, az egyik leghűségesebb Markó-tanítvány, 1835-ben ötvöslegényként került a bécsi akadémiára, de festőként végzett. 1840. őszéig a tájképfestészeti szakosztályon J. Mössmer tanítványa volt, két ízben is (1839, 40-ben) elnyerte a Gundel-díjat.⁶⁸ A fiatal Libayt messze vetette kalandos sorsa: Egyiptomig, a Szentföldre jutott. Ezen a kiállításon „Mészkemence Zólyomban” c. művét állította ki.

Az induló fiatalok mellett hiába keressük a pesti gárda korban-művészetben érett derékhadát. Közülük egyetlen szerepelt: *Barabás Miklós* (1810–1898); 5 portrét, 3 ideálképet és egy virágcsendéletet hozott. A várva-várt színvonalas történelmi kompozícióval késik, sőt, zsánerképet sem láthatott tőle a közönség. Az első teremben nem kapott helyet, de a második vele indul, így adva az elhelyezéssel kiemelet jelentőséget személyének. Képei nagy rivalísa, a velencei Marastoni Jakabé mellett lógtak, akivel sohasem szívelelheték egymást, mivel érdekeltségük azonos volt a szűk pesti piacon. A „Galambposta” itt került először nyilvánosságra. Ez a kép minden idők magyar festészetének egyik legnagyobb közönségsikert aratott műve. „A carnatio gyönyörű, a redőzet igaz, s könnyű, s ha kívánni valót a festmény hagyna, nem egyéb lenne, mint azon óhajítás: vajha a művész úr kissé szilfőbb (!) termetet adott volna örvendő hölgyének.”⁶⁹ A hozzáértő kritikusoknak viszont sohasem tetszett, mindenféle szempontból bírálták. Egészen a 20. századig elgyűrűzött a körülötte felcsapó vita.⁷⁰ Az itt kiállított művek közül szerencsésen fennmaradt még az 1835-ből való „Olasz rabló” ill. „Haramiavezér” c. krétarajz,⁷¹ melyet Barabás itáliai tanulmányútján készített. Önéletírásában utal rá, hogy Rómában jelmezes olasz modelleket rajzolt. Ugyanitt megemlékezik egy másik kiállított művéről is: „Egy agg katona arcképé”-ről. 1830-ban egy évet töltött a bécsi akadémián. Itt „. . . akadémiai társaim egy 105 éves elagott invalidust kerítették mintának, . . . akinek az arca tele volt ránccal, s szép öreg feje volt. Ezt a művet később Kolozsvárott báró Jósika Miklós vette meg tőlem, s az első műegyleti kiállításon tudtom és beleegyezésem nélkül ki is állította.”⁷² Barabás 1840-ben még csak meghívott kiállítóként szerepelt, de a következő évben már ő állította össze a kiállítást.

Ha Barabás mellett felvonult többieket vesszük sorra, világosan feltárul a korabeli magyar festészet helyzete. Szinte mindenki, aki komoly művésznek számít, Bécsben, külföldön élt. A kiállítás mindenképp elismert csúcса, a mérték, akihez mindenkit viszonyítanak *Markó Károly* (1791–1860). Három kis méretű kölcsönzött művének értéke egyenként 300 arany volt – figyelmeztet az ismertető. A kritikusok hangján érezni a tiszteletteljes csalódottságot, amiért az egyetlen európai hírű magyar, az első pesti tárlatra nem küldött nagyméretű új művet. A Párizsban élő, és ott sikereket arató *Janakovich Ferenc* (1820–1888) – ezzel szemben már jóelőre az egyeletnek ajándékozta „Nápolyi vidék” c. művét.⁷³ (Ő volt az egyetlen, aki ilyen nagylelkű gesztust tanúsított.)

A nagytehetségű *Hora János Lajos* (1812–1868) ebben az időben Amerlingnél végzett bécsi tanulmányai után szintén Párizsban élt, ott folytatta képzését.⁷⁴ A katalógusban nem szerepelt, de a *Honművész* ismertetője közli, hogy az utolsó teremben pótlólag elhelyezett képek között Hora mű is volt. Pesten jól ismerhették már, mert az említett ismertető így kommentálja: „Hora hazánkfia, kit a lapokról már ismerhetnek az olvasók”, . . . „Két némbéri arcképe. . . a művész sajtóságos szorgalmával dolgozva. . .”⁷⁵ – került bemutatásra – a szintén megkésett Rombauer művek mellett, akit ezért ugyan csak nem tüntet fel a katalógus.

Sokkal számosabbak a bécsi magyarok. Igy *Szale János Ignác*⁷⁶ (1810–1870), *Lang Rudolf* (19. század eleje), a már említett *Schmidt József* (18. sz. vége – 19. század eleje), *Gaal Gusztáv* (19. század eleje), *Boutibonne Lajos* (19. század eleje), vagy a regényes életű *Alconiere Tivadar* (1797–1865). Szale, ekkoriban Bécsben is sokat szerepelt a tárlatokon. Sok ausztriai tájat festett, de Magyarországon is működött. Őt művet állított ki, mind tájkép. Lang Rudolf a romantikus várképeket kedvelte. 1840 körül Pozsonyban telepedett le. Mindhárom kiállított műve váromokról készült: „Rosenberg vára” és a „Dürrenstein omladéka”-kétszer. Ez a regényes múltú vár nagy vonzóerőt gyakorolt a közeli császárváros festőire. Szale anyagában is szerepelt a hegy–vár–folyó együttes. Könnyen elképzelhető, hogy közösen járt ide, más festőkkel.⁷⁷ Gaal Gusztávot Lyka Károly a Műegylet „olcsó Jánosának” nevezi.⁷⁸ 9 darab biedermeier tájképecskét állított ki. „Barlang alkonyatban”, „Tengeri táj”, „Havas hegycsúcs”. és néhány magyar táj: „Szigliget”, „Beckó vára”. Boutibonne is alkalmazkodott a divatos témákhoz, – a Kunstvereinek kiállításai mindenhol képpiacok is voltak, tájképet, „Forrásos vidéket” és egy zsánert küldött. Alconiere dacolt a közönségizléssel, és történelmi kompozícióval kívánt feltűnni – mindjárt magát Napóleont festette meg lóháton. Mindenesetre a lovat külön is megcsinálta.

A hazai mezőny erősségeinek számítottak a külföldön élő magyarok után a Pesten élő, magyarnak tekintett külföldiek. Közülük a legelső az 1836. óta Pesten letelepedett velencei származású *Giacomo Marastoni* (1804–1860), aki ekkoriban már Marastoni Jakabként szignálta műveit. Ővé a kiállítás legnagyobb egyéni kollekcója: 39 mű, melynek java része arckép,⁷⁹ de köztük van a kedves „Velencei vízfordó lányok”,⁸⁰ s „Szapáry grófnő gyermekeivel”⁸¹ és egy Tiziano-másolat is, a túl sárga bőrűre sikerült ker. Szent János. A mester kanyargós úton jutott szülővárosából, Velencéből a római akadémián keresztül, Bécsen és Pozsonyon át Pestre, hogy itt második hazát találjon. Sikerének titka nem nevének olaszos hangzásában rejlik, mint némelyek állították, – hanem a bécsi hideg színektől eltérő vérbő koloritjában. Ez a feltűnő, kissé hatásvadászó színesség ekkoriban ritkaság, éppen azért nagyon vonzó, bár Neustadt Adolf a Pesther Tageblatt kritikusa megrója harsány, „szúrósszemű” olasz típusait. Marastoni új pezsgést hozott a hazai képzőművészeti élet állóvizébe. Ujsághirdetésekkal toborzott magának megrendelőket, és valószínűleg ő az első (vagy az elsőik egyike), aki Magyarországon a daguerrotípiát sikerrel, – anyagi sikerrel – művelte. Ez a tőkével és vállalkozó szellemmel rendelkező festő teremtette meg végre a kor színvonalán álló festészeti akadémiát Pesten, aminek szervezése és vezetése elszívta alkotóerejét, ráadásul vagyona és élete is ráment.⁸² Marastoni még mindig nem kellően méltányolt alakja reformkori művészetünknek, pe-

dig kevés hasonló egyéniség fordult elő. Idegen származása ellenére igazi magyar hazafivá vált, aki nem szavakkal hanem tettekkel bizonyított. A szakirodalomban közkeletű az a félreértés, hogy 1846-ban alapított akadémiajának növendéke volt Zichy Mihály.⁸³ Valóban tanította, de néhány évvel korábban, amikor még csak leckét vállalt. Zichy 1846-ban a pesti akadémia alapításakor már Bécsben volt. Marastoni másik híres tanítványa, aki 1850-ben látogatta akadémiaját Lotz Károly.⁸⁴ Más volt a helyzet *Anton Einslevel* (1801–1871). Ő nem asszimilálódott magyarrá, de ekkoriban még annak számitották. Komoly megbecsülését az is mutatja, hogy a hétszemélyes műegyleti választmány tagja volt, tehát a kiállítás rendezésében számítottak szaktudására. Tekintélyét az is alátámasztotta, hogy 1832-től József nádor udvari festője. Közkeletűségben az újonnan meglepedett Marastonival és főleg Barabással vetekedett. 5 arcképet állított ki. Portréi híresek voltak hasonlóságukról, melyet a közönség – aki a kiállított arcmások modelljeit ismerhette – ez alkalommal is „jlesztőnek” talált. Einsle a rövidesen megváltozó művészeti viszonyok – konkrétan Barabás működésének hatására – visszatért Bécsbe,⁸⁵ elhagyva az őt megbecsülő, de provinciális Pestet. Rajta kívül más osztrák művész is tartózkodott ezidőtájt Pest-Budán. A kiállítók között ilyen *Michael Aumayer* (1795–1860), bécsi díszletfestő, aki 1830–48-ig Pesten élt, majd Pozsonyba költözött. Huzamosabb ideig magyar lakos *Wilhelm Weide* (19. század eleje), berlini születésű képiro. Weide „szorgalommal kidolgozott” magyar falusi jeleneteiről a nézők örömmel állapították meg, hogy a művész jól ismeri a magyar népeletet és nagy figyelmet fordít rá.⁸⁶

A külföldön élő magyarokhoz, és a Pesten dolgozó külföldiekhez képest kevés és gyenge a helyben lakó, magyar születésű művészek anyaga. Barabás után a magyarok egyik legjobbjá *Kiss Bálint* (1802–1868) – akadémia: festész. A kiállításra szerencsésen elkészült a „Falusi vacsora” („Pórvacsora”) c. művével. Ugy látszik érdemes volt, mert „a csoportozat és a perspektíva tökéletes, az arcok karakterisztikusak”.⁸⁷ Kiss Bálintot itt olyasmiről dicsérték, ami egyébként nem volt erős oldala.

Az óbudai születésű *Kaan Henrik* (1813–1860) 1830–33-ig a történelmi festészet és rajz szakosztály hallgatója a bécsi akadémiaán. Ezután Münchenben tanult. Ekkoriban Pesten élt, kedvelhette az egzotikus, romantikus témákat. A „Lovag és kedvese”, és az „Egy perzsa arcképe” c. művei erre utalnak. Fennmaradt művéből ítélve közepes tehetség lehetett.⁸⁸ *Ginovszky József* (1880–1857) Eperjesen született, 1825-ben tanult Bécsben az akadémiaán. A 40-es években ő is pesti lakos. Két feltűnést keltő zsánerképeinek címe: „A prágai tejárus lány”, és a „Vadkani veszély”. Az előzőt a kritika kiemelte, az egyesület meg is vásárolta. A kassai *Róth Emánuel* (1814–?) a kiállítás idején szintén Pesten működött. Lyka Károly közlése szerint ő az első magyar, aki 1832-ben beiratkozott a Cornelius igazgatta müncheni akadémiaára.⁸⁹ De megjárta Bécset, Párizsban és Itáliában is dolgozott, majd kalandos élete végén visszatért Kassára fényképésznek. Három portrét állított ki. Az Ercsiből származó *Lestyán János* (1804–?) magyar festőt a katalógus nem tünteti fel a hazaiak között. 1834–37-ig a bécsi akadémiaán az antik rajz és történelmi festészeti szakosztályt látogatta.⁹⁰ Kiállított képe: „Gyermekcsoport”. *Rausch József* (1815–?) egy másolatot állított ki, Luigni után, 1837-ben ő is a bécsi akadémiaán volt. Megemlítünk még egy lelkes amatort, a gazdag *Nákó János* grófot. (19.

sz. első fele.) Naiv, romantikus tájképeket festett. Övé volt a híres Rakpiac utcai „Nákó ház”, ahol akkoriban Marastoni Jakab bérlő volt. Úgy látszik a képzőművészeti érdeklődésű arisztokrata szívesen fogadott lakóul művészeket. Egy „Rajnai zuhatag”-ot, és egy „Svájci táj”-at állított ki.

A magyar kiállítók között néhány vidéki művész is felsorakozott. Közülük a legjelentékenyebb egyéniség az eperjesi arcképfestő *Rombauer János* (1782–1849). A kiállítás vége felé került bemutatásra Fessler Ignác Aurél portréja,⁹¹ amit 1824-ben festett. Rombauer a képet mintegy főművének tekintette, magával hozta Pétervárról, és nem vált meg tőle. Rombauer Pesten Stunder János Jakabnál tanult, hosszú ideig élt Szentpétervárott. 1824-ben költözött haza Eperjesre, ahol élete végéig megbecsülték, Kazinczy benső barátja volt, Pesten sem volt ismeretlen, méltatója így utal rá: „A ránk és honunkra nézve oly sok érdemű” Rombauer János”. . .⁹² Egerből jött *Balkay Pál* (1785–1846) akadémiai festész, Bécsből maga Kazinczy hívta haza 1808-ban. Egerben arc- és oltárképek festéséből, rajztanításból élt. A kiállításon virágcsendéletet mutatott be. *Treu Frigyes* (19. század első fele) Selmechányáról a legnagyobb vidéki kollekciót hozta. Változatos anyaga 8 tájképet és egy „Zálogolás” c. életképet tartalmazott. A kritika a „Zálogolást” emeli ki: „Jó gondolat, de gyenge kivitel”. *Lacza Endre* (1815–1862) fiatal kalocsai rajztanító - valószínű külföldi utazásának emlékét – egy római hölgy arcképét küldte el. *Ivanovics (Jovanovics) Katalin* (19. század eleje) Székesfehérvári festőnő. Kora ifjúságában Peskynél tanult, Pesten. Ezután Bécsben, majd 8 évig Münchenben volt. Pályáján Csáky Petronella grófnő segítette,⁹³ ugyanaz, aki a Trefort árvákat felkarolta. A művésznő arcképet küldött.

Az igen vegyes lista alapján joggal feltételezhetjük, hogy a rendezőbizottság tagjai, át-érezve felelősségüket mindent megtettek azért, hogy minél több magyart, vagy magyar-nak számító festőt szerepeltessenek. Így ez a műkitétel mintegy felmérése a mozgósítható hazai erőknél. Nem mondhatjuk, hogy széles volt a mezőny. Jószérivel egy teremre valót sem tudtak volna kiállítani, amelyet a távolmaradottak sem szaporíthattak volna számottevően.

A BÉCSIEK ÉS MÁS KÜLFÖLDI FESTŐK

A magyarok után nézzük meg a külföldi anyagot. Sok vád érte a rendezőket és az együletet a művekkel-művészekkel szembeni igénytelenség, a közepes színvonal miatt. Az első kiállításnál ez a vád nem helytálló. A müncheniek mellett jelen voltak néhányan a „bécsi művészet matadorai”- közül is, akik más külhoniakkal egyetemben biztosították a színvonalas mezőnyt. A legnépszerűbbek persze nem mindig az általunk manapság is nagyra tartott egyéniségek közül kerültek ki. Az elsőszámú kedvenc például a velencei akadémia tanára, Marastoni Jakab mestere, az olasz *Natale Schiavone* (1777–1859) volt. 11 képet vonultatott fel. „Le a kalappal uraim. A Pesti Műkiállításon Markóé mögött az első hely az övé.”⁹⁴ Schiavone technikája és tematikája elterít a bécsiekétől. A hagyományos olasz ideálokat követte. A kiállításon kevés vallásos tárgyú mű szerepelt, ő 2 olasz Madonnát hozott, és 3 mitológiai tárgyú kompo-

ziciót, ami szintén csak elvétve akadt. További képei főleg lenge viseletű szép nőket ábrázoló ideálképek „Búsongás”, „Merengés”, „Kisértés”, – nemhiába emlegették úgy, mint „il pittore delle grazie”-t.⁹⁵ Schiavone Leonardó-tisztelő volt, finom sfumato-technikával dolgozott. Az iránta való rajongás ma már túlzásnak tűnik, de bizonyára üdítő változatosságot jelentett a sok hideg és merev, vagy túlságosan édeskés bécsi kép között. A reformkori magyar festészet leginkább színességével tért el a bécsi példaképektől, az olasz festők kolorizmusában rokon törekvéseket érezhetett.

A bécsiek seregéből kiemelve három művészről kell szólni. A leginkább várt és beharangozott mester *Josef Danhauser* (1805–1845), Casagrande mellett a másik Pyrker-pártfogolt. A *Jelenkor*, amely állandóan tudósított a kiállítás eseményeiről, július 4-én adta hírül, hogy „E napokban érkezett meg Danhauser Liszt-képe”. A mű megjelenése a kiállítás szenzációja, mely méltó emléket állít a kor Liszt-rajongásának. A művön Liszt egy színpadszerűen elrendezett belső térben, a zongoránál ül, és kissé hátradőlve, szemét átszellemülten Beethoven mellszobrára és a végtelenre függesztve játszik. Mellette a földön fedetlen vállal kedvese, Marie d’Agoult, körülötte Dumas és George Sand, V. Hugo és a két megbűvölten hallgató zenész: Rossini és Paganini, a falon mindannyiuk fölött Byron képe. A kompozíció lendületes és bonyolult. A szobabelső diagonálisan kitér a balkon felé – amerre a végtelenbe látunk. Mindezek zaklatott ecsetkezeléssel, foltszerű festéssel, merészen odavetve. De ez a kép csak első látásra romantikus. Bécsben született, ahol a kedélyes bécsi szellem magához igazította – biedermeier elemekkel szelídítette meg. „E festmény Liszt apoteózisa – bár a hozzáértő szarkazmust is talál benne. Liszt arca elmerült – a lábánál ülő hölgy főrangú dáma – ki őt mint árnyék kísérte – zenéjétől elvarázsolva. Paganini tátott szájjal hallgatja – Rossini és Hugo esze máshol jár. Sand és Dumas beszélgetnek egymással, Dumas kezében könyv, sorokat mutat – csodálkozva azon, hogy a közönségnek nem tetszett. Sand lábával egy könyvre lép, mutatva mennyire eltér ő az asszonyi természetétől, olyat ír, melyet asszonyszemély eddig nem bátorzkodott írni. Cigárik! szájából füstöt ereget. . .”⁹⁷ – Van benne igazság. – Danhauser bebizonyította, hogy nosztalgiaiktól telve remekül utánozza a francia nagyromantikát, de egyszersem bebizonyította azt is, a bécsi polgár némi iróniával csodálja de egyúttal el is határolja magát tőle. Ez a nagyszabású polgári zsáner, hatás nélkül maradt a magyar festészetre, csak a század végén megkésve terjedt el. A bécsi iskola másik nagy egyénisége *Friedrich von Amerling* (1803–1887) Ferenc császárról készített reprezentatív portréját kissé fanyalogva fogadták, talán a téma volt ellenszenves. Amerling egészen más felfogásban dolgozott, mint Danhauser. Lágy, porcelánsimaságú felületeket készített művein, melyeken különös szépségű az atlaszszelyem fényű bőr. Szinte utánozhatatlan volt e téren. Barátja, Borsos József, – pedig nem volt tehetségtelen, – soha nem tudta ellesni a titkát. Amerling munkássága erősen befolyásolta a magyar művészet alakulását. Egyfelől műveivel, másfelől művészpédagógusi tevékenységgel hatott. Sok magyar tanult nála Bécsben. Legjelentékenyebb magyar tanítványa a már említett barát: Borsos József egy év múlva már részt vesz a Műegyleti kiállításon. A harmadik nagyság *Ferdinand Georg Waldmüller* (1793–1865) szintén nagyhatású művész és pedagógus.⁹⁸ Waldmüller közvetlen hatása a magyar művészetre még egyáltalában nem fel-

dolgozott. Pedig sok magyar fiataalt vonzott búvkörébe. Sokan követték a század egyik első szecessziójába, mikor otthagyta a számára eiviselhetetlen bécsi akadémiát. Leghíresebb magyar tanítványa Zichy Mihály, baráti körébe tartozott Borsos, tanult nála többek között Orlay Petrich Soma, Jakobey Károly, Györgyi (Giergl) Alajos, Madarász Viktor és valószínűleg Székely Bertalan is. Egyik kiállított műve az „Egy perzsa”⁹⁹ kissé színpadias beállítottságú, harcos jelmezt viselő egzotikus figura. Másik műve a „Dachstein hegye”¹⁰⁰ a sok másod-harmadrendű tájkép között igazi remekmű. Waldmüller monográfusa, Grimschitz szerint egyik főműve, a 30-as évek második felében festett tájképeinek klasszikus csúcspontja. „Itt Waldmüller elérte célját, mert a természet szilárd formáin túllépve, a fényt, mint a tulajdonképpeni művészi élményt önti formába. . . Ez már nem az egyes természeti formák díszes pompája, . . . hanem a fény élete és feszültsége. . .”¹⁰¹ A két művet az 1839-es bécsi akadémiai kiállításon együtt mutatta be és utána küldte őket Pestre.

A kiállító osztrák művészek java részénél komoly magyar kapcsolatokat találunk. Néhányan közülük több-kevesebb ideig Pesten éltek. *Thomas Ender* (1793–1875) a bécsi akadémia tájképfestés-tanára sok magyarországi vidéket megörökített, sok műve található hazánkban. Kiállított műve „Zuhatag Gastein mellett”. Személyét érdekessé teszi számunkra, hogy 1863-ban nagyőri vendégeskedése alkalmával ő indította el a festészet felé a fiatal Mednyánszkyt.¹⁰² *Alexander Clarot* (1795–1842) a húszas években Pest-Budán élt (az ismertető zárójelben utalnak is erre). Itt tartózkodása alkalmával Kisfaludy Aurórájának dolgozott, és Vörösmartyt illusztrálta. Akárcsak Schiavone, ő is szentképeket és mitológiai kompozíciókat mutatott be. Külön kell szólni két nagyszerű művész, *Jakob* (1789–1872) és *Rudolf Alt* (1812–1905) akvarelljeiről, melyekkel az első terem zárult. A rendezőség műveiket az olajképektől elkülönítve, a terem jó megvilágítású részére helyezte el. Áttetsző, illékony, pillanatnyi hangulatokat tükröző festményeik szinte az impresszionizmus előfutárainak mutatják őket. A lég páráinak, a víz csillogásának ábrázolása ma is megkapó kisméretű műveiken, melyeket napjainkban újra nagyra értékelnek. Jakob az apa, hat képet állított ki a fiatal Alt, az osztrák veduták egyik legnagyobb mestere a Nápoly melletti „Sorrento”-val szerepelt. Mindketten sokat dolgoztak Magyarországon, kezük nyomán ismerhetjük a reformkori főváros néhány szép részletét.

Legnagyobb számban a bécsi a tájképfestők jelentek meg. A felvonultatott anyagból úgy tűnik, hogy legkeresettebb a romantikus régi romok, egzotikus helyek, kies tájak ábrázolása volt. Jó visszhangja volt *Josef Mössmer* (1780–1845), a bécsi akadémia tájképfestés tanára „Liget víztükörrel” c. művének. Magyar tanítványai között volt Brodszky és Sterio Károly, akinek tájképein az aprólékoság szorongást és a sejtelmességet éreztet. Osztrák tanítványai szép számmal vettek részt a tárlaton: *Anton Altmann* (1808–1871), aki egy ideig rajzot tanított a gr. Apponyi családnál. Két műve: a „Stájer vidék” és az „Erdő vége”. *Emanuel Stöckler* (1819–1893) műve: „Cernobbio”. *Franz Reinhold* (1816–1893) „Hallstadt látképe”-t hozta, mindjárt két példányban. *Friedrich Loos* (1797–1890) egy ideig Magyarországon élt. Kiállított műve is magyar tájat ábrázolt: „Napnyugta a Fertőn”. Tanítványai révén érdekes számunkra *Albert Zimmermann* (1808–1888) német művész, aki mint már említettük, itt tanárával a müncheni Rottmannal együtt szerepelt. Ebben az időben ő is klasszicizáló, heroikus tájképeket alkotott.

Ilyen lehetett az itt látható két tengerképe hajókkal. Később stílusa megváltozott, intímbebbé vált. 1860-tól Bécsben tanított, ahol sok magyar növendéke volt. A leghíresebbek Paál László és Mészöly Géza.¹⁰³ *Carl Geyling* (1814–1880) Itáliában tanult, és főleg színes üvegablakokat készített a birodalom templomaiba. Az ő műve a pozsonyi, a kassai, az esztergomi, a pannonhalmi székesegyház ablaka. A kiállításon többek között egy szokványos velencei vedutával és a salzburgi vár látképével szerepelt. Romantikus tájakat mutatott be a holland származású és művészetében egykori hazája hagyományait ápoló bécsi festő: *Remigius Adrianus van Haanen*, vagyis Remi van Haanen. (1812–1894) Legkedveltebb témája a holland táj és a tenger. A közönség módfelett csodálta holdvilágos éjeit, viharos tengereit.¹⁰⁴ Kuriózumként említjük *Gustav Palm* (1810–1890), ebben az évben Bécsben élő svéd festőt „Egy svéd vizimalom” képével.

A romantika terelte a festők figyelmét a néprajz felé. Ezt a tudományos-művészi munkát tehetséggel művelte a művelődéstörténettel foglalkozók számára különösen érdekes *Franz Jaschke*¹⁰⁵ (1775–1842). A bécsi akadémia elvégzése után az egész osztrák császárságot beutazta, ami nem kis teljesítmény volt akkoriban. Útján tájképeket és viseletképeket készített, amelyeket rézkarcban sokszorosított. Sok magyar típust is megörökített. A kiállításon szereplő „Kolozsvári vásár”-a és „Bánsági tájkép”-e is útjai egyikén készülhetett. A nép felé forduló érdeklődés Bécsben az idillikus, boldog parasztok, esetleg a festői megjelenésű, vagy érzelmekre indító szegények, a cigányok, és egyéb egzotikus figurák sorát eredményezte. Új jelenség a tájkép és a zsáner műfajának keveredése, ami az itt tárgyalt kiállítás anyagában is megfigyelhető.¹⁰⁶ A közkeletűségnek örvendő Gauermanni felfogású különféle népi figurákkal, állatokkal berendezett intim táj, az ún. „Bauertheater”-szerű kompozícióban a figurák egészen más szerepet játszanak, mint a klasszicizáló művek apró sztaffázsfigurái. A táj és a benne élők a kép egyenrangú elemei. Az effajta tájban, vagy enteriőrben megjelenő népi zsáner a legszámosabb, mennyiségben a tájképeket követi. *J. Frankenberg* (1807–1874) egy tájkép mellett két ilyen idealizáló népi zsánert mutatott be. Tikos „Nyúlárus”-a mellett az ő „Hagymaárus”-a és „Kártyavető nő”-je a közönség osztatlan elismerését vívta ki. *Gustav Dittenberger* (1794–1879): „Drótostótok”, „Búcsú” c. képe ezek mellé sorolható. Az egyik legnagyobb közönség-sikert *Anton Ritter von Perger* (1809–1876): „Egy győző ahogy iszik” c. képe aratta. „Gyönyörű zsánerkép. . . humor a kompozícióban, a kivitelben. . . a diadalmának örülő pofók kettős világitásnál, a feljövő nap és a haldokló gyertyafénynél. . .”¹⁰⁷ Másik alkotása a „Szükségbeli keresztelés egy árboc-vesztett hajón” – „hátborzongatónak” – találtattott. *Johann Fischbach* (1797–1871): „A boldog parasztcsalád” mellett egy „Müncheni polgárlány”-t is küldött. A bécsi kollekcióban is megfigyelhető a polgári életkép előretörése: *Edward Engert* (1818–1897) Kupelwiesert-tanítvány képe a „Kirándulás falura”, és „Festőcsalád”. *Gaupmann* (1815–1871): „A kis rajzoló”-jában saját kisfiát sejtethetjük. Ezt a művészt szívesen foglalkoztatta a magyar arisztokrácia, Az Andrásy, Csáky családok gyermekeit portretírozta. *Joseph Lavos* (1807–1848) réműletes műve: „Az elégettek”. Furcsa figura lehetett, 1848-ban öngyilkos lett. Élénk derültséget aratott viszont *Eduard Ritter* (1808–1853): „A pazarló szorultságában” c. jelenete. A családi élet melegének ábrázolását szívesen vásárolták; *Joseph Weidner* (1801–1870) az „Alvó anya gyermekével”, és *Franz Wiehl* (1837/48 k.

Bécsben élt) „Az oktatás” c. munkája jött ebből a témakörből. *Johann Manschgo* (1800–1867) divatos biedermeier témái: „Leány ablak előtt” és „Egy albanoi nő”. 1830 előtt magyar megrendelésre is dolgozott. Ponor Thewrewk Pantheonja számára többek között Kazinczy és Pyrker arcképét rajzolta. *Wilhelm Röhner* (1839/42 Bécsben élt) megint másfajta zsánerképet képviselt: „Lovag és kedvese” c. művének romantikus historizáló témája szép jövő előtt áll. (Kaan Henrik ugyanezzel a címmel állította ki egyik művét.)

A biedermeier egyik legsajátosabb területe a katonaelet. A bécsi kínálatban nem is egyet találhatunk: *Armand Joseph Lallemand* (1810–1871) „Egy dobos kutyájával”, *Carl Schindler* (1821–1842): „Az ordonánc”,¹⁰⁸ *Franz Mazzella* (19. század eleje): „A hadfi hazatérte”, „Egy lovas ezred nyugnapja”, *H. W. Zimmermann* (19. sz. eleje) „Sebhedt katonanő”. Az állatkép-festőket a körülrajongott *Ranftl* (1805–1854), a bécsi „Hunde-Raffael” képviselte. Bár ezúttal egy „Alsóausztriai nőt” küldött. Ő az 1838-as árvíz idején Pesten tartózkodott és Klette Károllyal hátborzongató jelenetekben örökítette meg. Igazi állatképet *Joseph Heicke* (1811–1861) mutatott, aki sokáig élt Magyarországon és sok magyar tárgyú litográfiát ismerünk tőle. Egy „Állatok” c. képpel szerepelt. Ide sorakozik még: *Rudolf Swoboda* (1819–1859): „Baromitató”, *J. Dallinger*: (tk. *Dallinger von Dalling* 1782–1868) „Két küzdő bika”, „Tájkép hajóvontató lovakkal”, *Heinrich*: „Tájkép lovakkal”, *Hugó Hetzendorf*: „Vadászkutyák” c. művek. Jelen voltak a bécsi iskola híres virágfestői is: közülük a két legjelentősebb, kifejezetten virágcsendélet-specialista *Joseph Nigg*¹⁰⁹ (1782–1863) és *Franz Xaver Petter* (1791–1866) „Georginák”-at, „Bokréták”-at, „Virágok”-at hoztak. Két fiatalabb társuk *Ferdinand Küss* (1800–1886) és *Franz Xaver Gruber* (1801–1862). Gruber tudományosan is érdeklődött a növények iránt, a bécsi egyetemen botanikát tanult.

Hasonlóan a bécsi tavaszi tárlathoz itt is kevés vallásos és mitológiai tárgyú kompozíció szerepelt. *Joseph Minjontól* (1818–?) Szent Kristóf, *Leopold Schulztól* (1804–1873), aki *Cornelius* és *Schnorr von Carolsfeld* tanítványa „A szent hölgyek és a Megváltó”, valamint a *Fürich*-tanítvány *Franz Joseph Dobyatschofsky* (1818–1867): „A Nemtő”, „Dávid mint pásztorfiú”, *Lallemand*: „Silen és Faun nimfákkal”, *Albert Theer* (1815–1902) „Odaliska” és „Madonna” (e két utóbbi akvarell) című műveket sorolhatjuk ide. A *De Pian* bécsi festőcsaládból *Antonio* (1784–1851) mutatkozott be, egy architektúrai művel: „Klastromi csarnok” címmel. *Eugen Hummel* (1812–?) „Egy görög hölgy arcképé”-t küldte. *Ignaz Krepp* (1801–1853), acélmetszetei származtak még Bécsből. (Krepp témáit seholsem részletezték.)

Külön említhetjük meg a kiállítás egyetlen sikeres történelmi kompozícióját *Hermann Neefe* (1790–1854) német festő művét. Neefe atyja Bonnban Beethoven tanára volt, Hermann is zenét tanulni ment Bécsbe, de ott rájött, hogy inkább festeni szeret. A zenei tanulmányok összekapcsolódtak a festészettel így lett belőle nagyon megbecsült, sikeres színházi festő. Pesten is dolgozott, Schmidt, a Német Színház igazgatója meghívására került hozzánk, és itt halt meg. Pesti jelentőségét mutatja, hogy a hét tagú műegyleti kiválasztmány fontos szaktekintélye volt. Kiállított művének kissé hosszú a címe: „Az utolsó Hohenstauf búcsúja anyjától, architektúrai kép, éjjeli kettős világítással” . . . „lámpa és holdfény leírhatatlan hatású. Ámulatra méltó ívhatlakotok — és a hold világította vég-

telen”. . . – lelkenedik láttán a kritika. A kiállítás egyik kuriózuma az ifj. *Schnorr von Carolsfeld*. Semmi adatunk nincs, meghatározni, hogy Juliusról (1794–1872) vagy Ludvig Ferdinand (1788–1853)-ról van-e szó. A kiállított kép címe „Trubadour” arra utal, hogy nem a bécsi tájképfestő, Ludvig Ferdinand, hanem az egykori nazarénus, Julius-műve. Az őt ért megdicsérettetésről szól a *Jelenkor* c. lap: „Nádorné ő cs. kir. fensége f. hó 19-én de. mint már múlt heti naplónk is érinti. . . a kiállítást megtekintvén különösen a magyar művészek műveiről nyilatkozték legkedvezőbb értelműleg. S két részvényén felül, mi által a nagyhasznú intézetünk tagjává lőn, egyszersmind ifj. Schnorr egy képét kegyes vala megvásárolni. . .”¹¹¹ Utolsónak emlíjtük a kiállítás legvégére befutott *Alexievics Miklós* (1809–1973): Sztankovics Istvánnak metropolitává választása c. művét. „Különös bámulatra méltó azon fáradságos munka, hogy a hatvanat meghaladó alakoknak természet után festett, s mind jól talált arcképek egy-ugyanazon festményeken miniatüre láthatók”¹¹²

A fentiek alapján megállapítható, hogy az első, hirtelenjében minden gyakorlat nélkül összehozott bemutatkozás az európai műegyleti kiállítások között mind mennyiségi, mind minőségi szempontból jó közepes színvonalat képviselt.¹¹³ Pesten 143 művész szerepelt 340/55 műtárggyal. A kiállítók hovatartozás szerinti megoszlása: 20 müncheni, 88 osztrák és egyéb idegen, és mintegy 35–38 magyar és magyarnak számított művész. A 35 magyar kezéből került ki a kiállított alkotások mintegy fele: 148 db. A műfaji megoszlás hasonló volt a példaképül tekintett bécsi tárlathoz, hiszen azonos kínálatból állították össze. Ezt kontrollálhatjuk a katalógusban megadott címekből, melyek nem fantáziacímek, csak a műfajt jelölik: pld. tájkép, virágcsendélet, arckép, stb. Mint már utaltunk rá, legnagyobb számban tájképek szereptek – mintegy egyharmadnyi mennyiségben: 124 db. Messze a tájképek után következett egyenlő arányban a portré (főleg a magyar anyagban), és a zsánerkép, kb. 58–60 db-bal. A portré, bár a korszak legkedveltebb és számban legnagyobb műfaja, előzetes megrendelőkhöz kötődik, széles körű érdeklődésre, vagyis kiállíthatóságra csak akkor tarthat számot, ha az ábrázolt fontos személyiség. Pusztán festői értékeivel akkoriban még ritkán keltett figyelmet. A festők derékhada pedig csak a portréfestészetben volt járatos. A korban egyre jobban elszaporodó, konkrét személyhez nem kötődő ideálképek divatját nyilván a kiállítások igénye és a megélhetési gondok szülték. Itt is szép számmal lehetett ideálképeket látni (első helyen Barabás Galambpostáját). Ez a műfajváltozat szerencsésen segítette művészeinket a zsánerképek felé vezető útra, ráadásul anyagi gondjaikon is könnyített. Ezután következik a főleg virágokat ábrázoló csendéletek sora, mintegy 20 db-bal, majd a közkedvelt állat-képek, 13-15 db. A vallásos tematikájú kompozíciók – főképpen másolatok – aránya csekély, ugyanúgy, mint a mitológiai téma: 9–10 db. Történelmi kompozíciót nagynehezen is csak 6-ot szedtek össze.

Ez a tematikai arányeloszlás mutatja, hogy a festői készség és közönségizlés nem áll teljes összhangban a magyar kulturális vezető réteg elvárásaival. Utaltunk arra, hogy a reformkori művészeti élet fejlődését két tényező, egyrészt a spontán igény és lehetőség, másrészt a tudatos politikai irányító szándék mozgatta. Most láthatjuk, hogy a kezdetknél, az első rangos kiállítás megszervezésekor a hazai anyagban, a külföldi mintára az első tényező volt az uralkodó, a meghatározó. Az anyag spontán jellegének így az a

haszna, hogy szinte naprakész, pillanatnyi metszetét adja a pesti és az azt meghatározó bécsi művész- és műállománynak.

A tematikai és stílári orientálódás a hazai polgárság és polgárosodó értelemiség ízléséből is fakadt. Az a romantikus hősi-hazafias műltszemlélet amely ekkor már költészetünket és regényirodalmunkat eltöltötte a Zalán futásától az Ábafiig, még nem érintette a képzőművészetet, ahol a hazai nemesi impulzusoknál jóval erősebbnek bizonyultak az európai, pontosabban: a közép-európai polgári hatások. (Az egyetlen igazán romantikus magyar festő: Kisfaludy Károly bemutatása a rendezőség szándékai között fel sem merült. A hirtelenségből adódott az a kénytelenség szülte koncepció, hogy csak élő művésztől állítottak ki műveket.) És ne feledjük, maga a reformkor is csak ekkor, az 1830-as évek második felében bontakozott ki a kulturális életben. Csak a következő évtizedben tölti el a nemzet születésének bővölete íróinkat, művészeinket. A kiállítás idején még a belső készítés is, az élmény is kevés, gyenge volt. A festészeti romantikához a közéletben résztvevő festőkre és mindenekelőtt élményekre volt szükség: a nemzeti nagyság és a bukás, a mártírium 1848-as élményére. És még valamire: rezonáló közönségre. Ez a mecénásokban nem bővelkedő Pesten 1840-ben még nem született meg. Műértő közönség kiformalódásához éppen az első kiállítás és a Műegylet további tevékenysége adott példát, anyagot, lendületet.

A KIÁLLÍTÁS EREDMÉNYEI

A „műkitétel” sikerét jól dokumentálja a *Jelenkor* jún. 20-i Budapesti Napló rovata: „A műkiállítást igen számos kíváncsi látogatja. Mindenki elégedetten távozik a csinos termekből . . . kívánatos, hogy meleg részvét fogadja a zsenge vállalatot, mely a művészetek eddig elhanyagolt ágaiból is fényt derítend hazánkknak Európa egén napról-napra szebben tündöklő csillagára”! Egyben örömmel közli, hogy a részvényesek száma a kiállítás hatására az ezerhez közelít.

Még javában látogatták a Redout termeit a kíváncsiskodók, amikor július 5. és 6-án rendkívüli közgyűlést tartott a Pesti Műegylet tagsága. A gyakorlati tapasztalatok alapján lényeges alapszabálymódosításokra került sor. Eltörölték a 6. és 10. pontot, a 13. és 15. pontot átfogalmazták.

A 6. pont rendelkezése szerint a vásárolandó képek egynegyedét az alapítandó Képtár számára kellett volna fenntartani. Ennek a pontnak az eltörlése nagy vihart kavart. A sajtóban finoman elhallgatott vitát Barabás Miklós „Önéletírása”-ban részletesen ismerteti. Szerinte a fizető részvényesek kifogásolták, hogy a „ . . . zsenge vállalat tőkéjét anynyi felé osszák. Így nem jut pénz nyeresemények vásárlására”. Az idős Barabás bölcsen igazat ad e hangoknak, mert a továbbhaladás érdekében elsőrendű fontosságú a megerősödés volt, nem a hazafias illúziók kergetése. „Biztosabb az önérdek alapja, mint a hazafiság és sokkal több szájban van meg a hazafiság, mint szívben”. Ráadásul rosszmájúan megírja, hogy az induláskori 200 jelentkezőből csak 60 fizetett, az aláírók és a fizetők minden közgyűlésen hevesen vitáztak: a nemfizetők egyre mindenféle nemes célokra akarták fordítani az egyesület tőkéjét a fizetők pedig leszavazták őket, mert nyerni

akartak. A kellemetlen incidenst Fáy András ügyessége simította el. Az ő ajánlata szerint a szállítás biztosítékául félretett 400 Ft-tal – amennyiben nem történik baj, és megmarad a pénz – gyarapítsák a múzeumi képtárat. Tehát a 15. pontot is átfogalmazták, amely a kártérítésekről intézkedett. (Az igazsághoz tartozik, hogy a szállítás végül is felemésztette a 400 Ft-ot.)¹¹⁴ Barabás áthidaló javaslatát, hogy a nyertesek nyereményeiket ajánlják fel nagylelkűen a Képtárnak – leszavazták.

A 10. pont, mely a jövedelem egyötödét műemlék-helyreállításokra szánta, túlzás volt. Eltörlése realitás, mely összhangba próbálta hozni a lehetőségeket a kívánságokkal. Az évi befizetések határidejét áprilisban megszabó 13. pontot is hatályon kívül helyezték. Mind ebből úgy tűnik, az anyagi gondok súlyosak voltak, és helyes a vezetőség józan taktikája, amely mindenáron a részvénytársaság megerősítését vitte keresztül. Ekkor döntöttek arról is, hogy a triezsti egyesülettel 100 részvényt cseréljenek. Ez szerencsés kezdeményezés volt. Évek múlva 15–20 közép-európai műegylettel voltak csereviszonyban. Végezetül vizsgálóbizottságot bízta meg Grimm Vince pénztárnoki számadásainak ellenőrzésére. Mivel az 1839/40. évi elnök megbízatása lejárt, új elnököt választottak, a gyakorlati érzékét bizonyító Fáy Andrást, aki egyben a számvizsgáló-bizottság fölött is elnökölt. A bizottság tagjai Kossuth és Sartory, valamint Szemere lettek. Kossuth egyben az egylet alelnöki tiszttét is betöltötte. A rendkívüli nagygyűlés végén „Grimm Vincének példás buzgóságáért és költséggel járó iparkodásáért – mivel neki köszönhető a kiállítás váratlan sikere – és az alapszabály szerint neki járó tiszteletdíjakról lemondott – egy képet ajándékoztak”¹¹⁵

A kiállítás július 15-én zárta kapuit. A műegylet választmánya 35 képet vásárolt meg kisorsolás céljaira. Augusztus 2-án megtörtént a várva-várt sorsolás a Redout nagytermében. A képekkel együtt kisorsolták a 100 db triezsti csere-utalványt is. (A vakok intézetének néhány lánynövendéke segítségével.) Rövidesen közölték a nyertesek névsorát a sajtóban.¹¹⁶

Az első év eseményei a december elejei harmadik nagygyűléssel zárultak. Ezen a kiküldött vizsgálóbizottság ismertette az évi mérleget.¹¹⁷ A Szekrényessy Dániel egyesületi titoknok által a számadásról kiadott szűkszavú jelentésnél többet árul el Barabás emlékirataiban: „Kossuth kemény megrovást intézett a kezelés pontatlansága ellen, s így azt az embert, – Grimm Vincét –, aki egyedül dolgozott, róta meg azért, hogy kétszer annyit nem tett. A második évben . . . Iszer harisnyakötő és háztulajdonos lett a pénztárnok, aki minden kiadást számlával és nyugtákkal igazolt, neki mostmár nem kellett állványokat csináltatni, nem kellett ezeket szöveggel bevonatni, fölszereltetni, s ime ez évben sem jutott több nyeremény-kép vásárlására 400 Ft-nál. Világos tehát, hogy az előző évben Grimm az ő pontatlan feljegyzéseivel csakis saját zsebének ártott, s én ez értelemben föl is szólaltam, az egyesületben, hogy Kossuth megrovását kiegyenlítssem.”¹¹⁸ Barabás állítását igazolja az a tény, hogy Grimm műkereskedése 1841-ben csődbe jutott, amiben szerepe lehetett az egylet érdekében végzett önzetlen munkájának.

Már a kiállítás ideje alatt jelentek meg tájékoztatók az anyagról. Úgy tűnik a sajtó jól szervezett és egységes elvek szerint előkészített volt. Elmondhatjuk, hogy szinte minden megjelenő sajtótermék megemlékezett a kiállításról, és kivétel nélkül jóindulatúan. Június 21-én az *Athenaeumban* Vahott Imre reprezentatív vasárnapi cikke¹¹⁹ a műkiállítás apropójából a magyar művészet alapkérdéseit veti fel. A magyar képzőművészet elmaradottsága (amelyet a kiállítás a kortársak előtt látványosan aláhúzott) nem a magyar nép tehetetlenségéből fakad – „... hanem a művelt polgárosodás hiánya miatt”... Az elmaradottság mély történelmi okát a magyar alkotmány hibás szerkesztésében látja: nálunk úr és szolga között nem volt középréteg. „A művészet mindig az ipar és a szorgalom haladásán alapult, – a művelt városi élettől nyert támogatást.” Ráadásul hazánk nem olyan „képzeteletingerlő”, mint Görög-, Spanyol-, vagy Olaszország. „Most, hogy megindult a polgárnév méltánylata, a művészetek növekedése a megmozdult nemzeti élettől függ. Ezért a „föstészet és szobrászat buzdító pályaterének megnyitását” – örömmel kell tekinteni, és hála az alapítóknak! Vahott elhárítja mind a műértők, mind a „szerény hazafiak” gáncsoskodásait. A műértők szerint „... a mai föstészet nem is föstészet, hanem csak mázolás”. . . – el kell hagyni az akadémiai modort. Vahott nagyon felvilágosultan válaszolja: nálunk minden még csak most indul. Szükséges végigjárni az utakat, lehet, hogy majd felbukkannak olyan zsenik is, akik iskolázás nélkül is megállják a helyüket, de a többiek tanuljanak! A szerény hazafiak aggályoskodásait: minek nekünk műkiállítás, mikor sem művésszel, sem művekkel nem dicsekedhetünk, . . . „minek a világ előtt saját gyöngeségünket fitogtatni”, Vahott ugyanúgy elhárítja – Markóra, Barabásra, Einsle-re, Tikosra gondolva. Lesz mód rá, hogy feledjük az idegen műveket, méltányoljuk a jó hazafiakat, sok szépreményű fiatalunk van! Hivatkozik Henszlmann májusi bécsi tudósítására, amelynek megállapításai a pestire is vonatkoztathatók. Sok a két kiállításon az azonos mű, és ezek nem a legjobbak, a közepes bécsi piktorok azt remélvén itt nagyobb szerencséjük lesz, összeszedték képeiket és Pestre jöttek próbálkozni. Az ilyen eseteket az egyesületnek a jövőben ki kell küszöbölnie! Hiányolja a vallási és történelmi kompozíciókat, javasolja: tűzzenek ki jutalmat ezek bátorítására. Vahott végezetül elhárítja magától, hogy részletes elemző kritikát írjon, egyben kéri kritikus társait, hogy ők se nagyon gáncsoskodjanak – inkább pártoló írásokkal segítsék az egyesületet. Vahott cikke tehát nem igazi kritika. Nem nevezhető annak a *Spiegel*, az *Athenaeum*, a *Pesther Tageblatt*, a pozsonyi *Századok*, valamint a *Honművész* cikksorozata sem. Rövid bevezető után felsorolják a művek javarészét, és egy-két szóval jellemzik, olyankor rövid szubjektív megjegyzéssel kísérik, – de végtére csak ismertetőik.

A *Honművész* közölte a legnagyobb terjedelmű és a legjellemzőbb ismertetőt.¹²⁰ Referenciának – Parlaginak – elvárásai, vagy bírálatai egy bizonyos ízlésrendszert tükröznek, mely a korszak művelt közönségének művészeti gondolkodásával, vagyis a közízléssel azonos. Parlagi mondja ki köntörfalazás nélkül a kellemetlen igazságot: „Magyar iskolát ne keressünk itt”. . . Ítéletei a romantikának a hétköznapi, polgári világhoz való idomítását részesítik előnyben. Elsősorban az indulatokat, érzelmi fűtöttséget sugárzó extrém helyzeteket, vagy idilli jeleneteket szereti, és a festőktől ezek egzakt, részletező bemutatá-

sát kívánja: a „müncheni Schorn színházi jelenetében „a viharzó érzelmek Károlyon nem látszanak. . .”, Schiavone Sybillánál a „jellemi kinyomás már nagy s erőteljes. . .” Einsle-nél „. . . Szívrázó indulat. . .” van előadva az egyik portrén. Röhrer: „Baromfit etető leánykája” „csinos kis gondolat, a gyermeki szendesség az arcon jól van”. Szívesen látja a polgári mentalitás jeleit: Wiehl „Oktatás” c. képben az „atyjára figyelő leányban a gondolat, a jellem s a kifejezés jeles”. Dub Ignác Imádkozó öregasszony-ában az „arcon kevés az áhitat, legnagyobb érdeme a vászonról kilépni akaró gömbölyűség.” Mindezek a biedermeier Magyarországra való beszivárgását mutatják. Ennek jele, hogy a humort is fontosnak tartja: Ritter: „A pazarló szorultságában” c. képének elméssége Parlagi szerint még Catot is megmosolyogtatná.

Technikai elvárásai egyértelműek: a tökéletes aprólékosságot, rajzosságot és a lokális színeket tartja a tudás netovábbjának: Petter: „. . . jeles virágfestő. . . lelkiismeretes a csekélyeségekre, hangyák a virágban, a leveleken vízcseppek, . . . a hangyáknak még árnyékaik is visszaadtvák”. . . Markó képeinél egész tirádát írt a részletekről. Híve a látványos megoldásoknak, a hangsúlyozott festői bravúroknak. (Ezzel nem áll egyedül, ezekről mindenki ír, a festők a különféle „kunszt”-okat még a címekben is feltüntetik, mint már utaltunk rá. Ilyen az, ha a képen természetes és mesterséges fény együtt jelenik meg, vagy ha különösen érdekes perspektivikus megoldás látható, stb.) A tájképeknél mindennél fontosabb a helyes perspektíva, a három rétegű képterek pontos felépítése. Az erős színek zavaróak. Marastonit, aki valószínűleg kolibriként ragyogott a bécsiek között, kiméietlenül elmarasztalta. Ideálja a „gondolkodó” és biztos kezű festő, aki pontosan rajzol, tisztességgel végzi munkáját – vagyis a biedermeier szellemű alkotó.

A kiállításon fantasztikus technikai újdonságként 3 daguerrotípiát is megtekinthettek az érdeklődők. Mindenki elrémülve csodálta. „Vessünk még pedig ne futó pillantást az egész Európa figyelmét magára vont 3 daguerrotyp-re is, és bámuljuk a találékony elme mellett azon mondatatlan pontosságot, mellyel a nap minden camera obscura által tanultakat felülmulni törekedtek.”¹²¹

Parlagi ismertetése után megköszöni az egyesület munkálkodását, háláját fejezi ki a vásárlóknak, akik a művészeti ipart serkentik. Végül egy eddig még nem említett új szempontot hoz fel az egyesület hasznául: „A jeles festmények a szép iránti érzést és fogalmat kifejtik és nevelik. A nemzedék idomulására tagadhatatlan befolyással van, – miként azt jeles orvosok és pszichológok bebizonyították. Élő példák azok a tartományok, ahol a buzgolkodó nő szeme gyönyörű tárgyakon merenghet, ezáltal a méhében hordott magnak is nemesebb arc- s tagkifejlését eszközöli.”

A művészet funkcióját korszerűen megragadó írás jelent meg *Neustadt Adolf* (19. sz. első fele) tollából a *Pesther Tageblattban*.¹²² Ez az újságíró a korabeli Pest érdekes figurája. Prágai származású, radikális gondolkodású értelmiségi, aki Pestre kerülése előtt Lipcsében és Berlinben dolgozott, ahonnan a porosz rendőrség kiűldözte. Bécsbe jutott, de a rendőrség itt is zaklatta, így tovább menekült Magyarországra. A szabadságharc alatt tanúsított magatartása miatt emigrálnia kellett, végül Londonban kötött ki, ahol Marx munkatársa volt egy ideig.¹²³ Cikkének figyelemreméltó alap gondolata: „talán hiányoznak korunkból a Phidiasok és a Raffaelek, de cseréljük fel a minőséggel a mennyiséget, . . . a szépségnek a tömegek közé kell kerülnie.” Ha a tömegekben kifejlődik a

szépség iránti érzék – helyettesítheti a régiek mecénásait. Régen egy emberé volt egy kép, ma van Egyletünk.

Az egyetlen színvonalas, mai értelemben is kritikának nevezhető írás *Novák Dániel* (1798–1849) akadémiai építész, művészeti író tollából jelent meg.¹²⁴ Persona non grata ő a művészettörténetben, hiszen a szabadságharc alatt kivégezték, mint Hentzi kémjét. A csúfos véget nem volna helyes korábbi munkásságára visszavetíteni. Novákról el kell ismerni, hogy tájékozott és hozzáértő kritikus volt, akinek érdemi megállapításai hideg zuhanyként érték a megmámorosodott pesti érdekelteket. Hazafias érzelműnek már akkor sem mondható, de emiatt mentes volt a kortársak egyoldalú elfogultságától is. Látásmódja nem tér el a közizléstől. Ő is a „gondolkodó” festőket tekintti igazi művészeknek, legfontosabbnak a jó rajzot tartja. Vitathatatlan, hogy formai elvárásait a klasszicizmus, az akadémiai szemlélet irányítja. Novák kioktatással kezdi kritikáját: kevés volt a kiállításról a hozzáértő vélemény, de érthető, hiszen nálunk nincs festészeti akadémia, amelynek az égiske alatt a színvonal magasabb lehetne. Így örülni kell, hogy egyáltalán voltak vélemények. Az akadémia hiányának tudja be, hogy művészeink közül sokan másolással töltik a „drága időt” . . . „inkább virágzó akadémiákban keressék kiművelésüket”. Tanuljanak, és felkészülten jöjjenek haza. Az általános felkészületlenséget okolta, hogy a kiállítás igazi jelességeit nem méltányolták. A münchenieket, Altékat és Schiavonit nem vásárolják, Danhausert nem értik. Novák minőségérzékét, vagy jólétesültségét bizonyítja, hogy pontosan tudta kik az igazi értékek. Kritikájának hangja néha bántó: ismereteit állandóan honfitársai orra alá dörzsöli. Tehette – rajta kívül nemigen volt, aki spontán érdeklődésből végigjárta volna az aktuális európai kiállításokat. Novák sok olyan mozzanatot megfigyel, amit más referensek észre sem vesznek. Alték dicséretére mondja, hogy ismerik a „légperspektív”-et Markó tökéletesen adja vissza az olasz táj barnás színárnyalatait, Schiavonit Coreggiohoz hasonlította – „világhomálya helyes” – „a színek odalehelve, a konturok nyomdokai nem látszanak”. Ezt a módszert, vagyis a sfumato-technikát másoknak is nagyon ajánlotta. Valószínűleg Novák írta meg az első valószínű képelemzést magyar nyelven: Danhauser Liszt-kompozíciójáról. Az elemzés három részből áll: először elmagyarázza a kép tartalmát (mivel a látogatók nem ismerik a kép titkait), – és megfogalmazza a kép mondanivalóját: a művész emléket akart állítani a muzsikus Liszt elröppenő dicsőségének, – „mert a két hangszer-virtuóz művészete halálukkal a sírba száll (a másik Paganini), míg a többieké (irodalmi-zenei műveikben) fennmarad.” Az elemzés második részében a kép rejtett értelmét próbálta feltárni. (Ezt a jellemző részt már segítségül vettük az előzőekben.) Nováknak nincs egészen igaza a kép „szarkazmusát” illetően. De „félreértelmezései” korszpecifikusak, mi már korántsem látjuk azt a műben, amit az ő akadémikus biedermeier-szeme észrevett. A harmadik részben csodálattal beszél a kép technikai megoldásairól. „Színfelhordás nagyszerű – minden elsimítás nélkül, ama hatásra számítva, hogy minél hátrább lépünk a képtől. Olyan mint a színházi festés, közelről goromba, távolról a legnagyobb hatás.”

Novák a magyar festőkről nem sok jót tud mondani, ezért „kíméletből” többnyire hallgat róluk. De amit mégis mondott abból nagy botrány lett. Neki nem tetszett Barabás sikeres Galambpostája. Sem a rajza, sem a színezése nem megfelelő, elhibázott az anyagábrázolása „. . . az eddig bebizonyított tehetség alapján, ha Barabás úr valamely

akadémián tökéletesíti tudását, és történelmi darabokkal foglalatosskodik, derék művész válhatik belőle a haza dicsőségére – ha nem bízza el magát”. Ebből a megjegyzésből párázs hírlapi vita kerekedett. „Hogy én még tanuljak!” – hördült fel Barabás, a *Társalkodóban* megjelentetett válaszában.¹²⁵ A maga és Einsle nevében elutasítja a Novák által követésre ajánlott művész-példaképeket. – „. . . hiszen Denner Boldizsár egy évig fest egy képet!”. . . Való igaz, Barabás nem engedhette meg magának a lassú pepecselést, mert ő a képekből tartotta el magát. Einslenek Hogarth életképeinek tanulmányozását javasolta Novák. Barabásunk filisztermódra méltatlankodik: „Mit lehet Hogarth botrányos, aljas szatiráiból tanulni? . . .” A kritikus nem késlekedik felvenni az odadobott kesztyűt.¹²⁶ Először is rendreutasítja a heveskedő művészt, majd gúnyos szenvtelenség-gel fejére olvassa nyilvánvaló tévedéseit, és tudásának hiányosságait. Néhány hét múlva újabb cikkben zárja le a vitát:¹²⁷ „Mit tehetünk, ha nem értünk egyet? Kardra keljünk-e tehát?” Ujra leszögezi, Barabás rosszul rajzol, pedig „egyedül a rajzból ítélnéljük meg az igazi művészt.” Gonoszul közli Barabás egyik nyilván szóban hangoztatott megjegyzését: hogy a szignó mellé jó volna feljegyezni, ki mennyi időt dolgozott a művön, hogy a kritikus aszerint ítélhessen. Novák végezetül – mivel Barabás annyira hadakozott Denner és Hogarth ellen – ajánlja neki, tanulmányozza a nagy elődök történetét, majd megállapítja: „Hálátlan feladat kritikát írni olyan helyen, ahol még csak ébredőben van a művészet. . .”

Néhány szóval meg kell még említeni a kiállításra reagáló írások legfontosabbikát, bár ez csak közvetve foglalkozott vele. 1841-ben jelent meg Henszlmann Imre: „Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon” című műve. Az írást érezhetően az előző évi Műegylet-alapítás és kiállítás elleni vélemény szülte. Néha szinte a Műegylet elleni vitairatnak tűnik. A nemzeti művészet kérdése, a szervezet státútumai felett zajló vita, és a kiállításon résztvevő külföldi művészek nagy száma következtében éles megvilágításba került. A maguk valóságában feltárult tények Henszlmann esztétikai nézeteinek kikristályosodását nagyban elősegítették. Előszavában leszögezi „Mi magyarok most a haladás korát éljük, és hosszú álunk utáni felébredésünkben nyakra-főre rohanunk a javításoknak, más mívvelt európai tartományokat elérendők: e körülmények közt nehéz föladdattá válik az újítások rögtöni elfogadása mellett más oldalról saját nemzetiségünket is megtartani, vagyis inkább a hasznos idegent saját vérünkkel változtatni.” . . . „Ha tehát mi is a művészetekben magyarokká válni akarunk, szükséges leendő, hogy először is valódi magyarokká válni tanuljunk”. A továbbiakban szépségesen naiv elképzeléseit írja le egy általa elképzelt ideális műegyletről: „Édes hazámiai! ne reméljük magunk, s erszényünknek hasznót, de reméljük inkább a hon virágzását, és dicsőségét, melly főképp a művészet útján elérhető.” Idealizmusa tisztelnivaló és lelkesítő, de be kell látnunk, hogy abban az időben helyesebb volt a realitásokat követni.

Dolgozatunk érdemi mondanivalója végülis a születő magyar festészet és a nemzeti eszme kapcsolatához érkezett el, a művészet nemzeti jellegének akkor feltámadó problémáját járta körül. Úgy véljük, nem mesterkéltten, hanem a téma belső összefüggéseiből következően. Az első műkiállítás a gondolat megszületésétől kezdve az utójátékig a polgárosodás és nemzeti művelődés jegyében zajlott le. A polgárosodás és a nemzeti fejlődés között általában szoros kölcsönhatás állott fenn, egyik segítette, lendítette a másikat. A képzőművészet esetében azonban mégis meg kellett állapítanunk, hogy nem volt teljes az összhang. A polgárosodás ez esetben mindenképpen *Európát* jelentette - közvetlenül Bécsset, Münchent, Itáliát - a polgári ízlés, művészi érték, téma és felfogás átplántálását, s ez olykor ütközött a nemesi hagyománnyal, még a reformnemesiség által meghatározott nemzeti eszményekkel is. Ezt az ellentmondást a Műegylet a további tevékenysége során sem tudta feloldani, s ez egész megítélését a kortársak szemében, s az utókor ítélőszéke előtt is többnyire negatív értelemben befolyásolta.

A polgári és a nemzeti kölcsönhatása a művészet területén mélyebb ellentmondást is takart. A kapcsolat egyik oldala világos és egyértelmű: a korszerű európai művészet hozzájárult a nemzet csinosodásához, művelődéséhez, kulturális tudatosodásához. Vajon ugyanilyen egyértelmű-e a dialektika másik oldala is? Vajon a hazafias szempontok és a nemzeti értékeszmények érvényesítése valóban a művészet hasznára vált-e? Igaza volt-e Henszlmann-nak? Elfogadható-e a nemzetiesség-magyarság művészi értékmércének? Erre a súlyos kérdésre a mai napig sem adtunk érvényes választ. Bár egyrészt ismerjük a romantizáló hazai történelmi festészet útját, másrészt mai véleményünk már tartalmazza mindazt a tudást, amellyel az impresszionizmus festőiség-elve, a szecesszió dekoratív szimbolizmusa, az avantgarde nem-tematikus és nonfiguratív képi nyelve gazdagította műízlésünket. A képzőművészetnek, tudjuk, alapjában nincs nemzeti nyelve, legfeljebb dialektusai és variációi. Mai tudásunk nem jogosít fel arra, hogy abszolút mérceként használjuk egy olyan kor művészetének mérlegelésénél, amely még mindezen fejlemények előtt állt, éppen önkifejezésének eszközeit és útjait kereste.

Semmiképpen sem feledkezhetünk meg két alapvető történelmi körülményről. Először arról, hogy a reformkori festészet tematikus volt, epikus, lírai vagy drámai: mindenképpen történetet beszél el, vagy sorsot, jellemet ábrázolt. S ha egyszer irodalmi jellegű, tematikus volt, akkor nem vonhatta ki magát a nemzeti ébredés hőskorának politikai befolyása alól, valamilyen módon hozzá kellett járulnia nem egyszerűen az általános műveltség gyarapításához, hanem a nemzeti önismeret és önazonosság megalapozásához. Meg kell értenünk a kortárs hazafiakat, akik honi, vagyis nemzeti művészetet akartak felnevelni, a művészeket hazafivá, a hazafiakat műértővé kívánták formálni, s a tematikában is szerették volna a nemzetet lelkesítő történelmi jeleneteket vásznon viszontlátni. Mind ezt figyelembe véve is úgy véljük: szűkkeblűek és szűk látókörűek voltak gyors magyarosítási buzgalmukban és türelmetlenek, akárcsak a nyelvi magyarosításban, az iparosításban. A történelem e téren sem úgy tette fel a kérdést, hogy szükség van-e nemzeti művészetre vagy sem. A kérdés az volt: ha művészetet akarunk hazánkban, akkor mind-

azt az értéket, amelyet Európa kikristályosított, meg kell tanulnunk, be kell fogadnunk, meg kell honosítanunk, hogy majd utóbb saját hagyományainkhoz hasonlíthassuk őket.

Ez volt, ez lehetett volna a Műegylet fő feladata, legnagyobb teljesítménye. További kutatásnak kell majd tisztáznia, hogy a hosszú évek során mit valósított meg a fenti elvárásokból. Maga a *kezdet*, az egylet megszületése azonban mindenképpen jelentős volt, döntően befolyásolta egész sor művésziünk — különösen a pályakezdő fiatalok — életét, a műértőközönység létrejöttét.

JEGYZETEK

¹ 1834 június 30-tól július 1, 2-ig a Pesti Evangélikus Iskolák előjárósága a rajziskola növendékeinek munkáiból rendezett kiállítást. A Honművész ennek kapcsán már felvetette egy műegylet szükségességét. Közli: BENDE J.: Az első „mű-kitétel” Pesten, 1834-ben. (Művészet II. 1903. 328.)

² FRANKENBURG A.: Emlékiratok. Pest 1868, 57–60. Idézi: BAYER J.: A Pesti Műegylet kezdeményezői és első megtámadói. (Művészet III. 170. 1904.) A közlést átveszi LYKA K.: Magyar művészet. Bp. 1942. 116. BAYER J. i. cikkében Frankenburg A. írásai mellett ismertet még egy művet: GERANDO Á.: Pest. Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései. Röpirat. Megjelent 1846-ban Lipcsében és Pesten. Gerando írásában általános elvekből indul ki. Bírálta a külsődleges hazafiasságot, a nemzeti színű „védegyleti fagylaltot”, de a hasznos törekvéseket is. Pld. a lófuttatást, nőnevelést, műegyletet, stb. Ostorozta az utánzási kórt, mely a „hazai viszonyok szükségére figyelem nélkül oly intézményeket létesít, melyeknek nincs meg nálunk a kifejlést biztosító jó talajuk. A meglevők fejlesztése helyett idegen kultúrának elemeit oltjuk a nemzet testébe, amely ettől elcsenevészesedik. Feleslegesnek tartja a „nagy bajjal” felállított „művészetserkentő társaságot”. „Ha hazánkban jelen viszonyait tekintve egy Raffael vagy Rubens tehetségével bíró festő születnék — „fogadok, nem növelheted lángeszű festőnek, mert az ember mindig külső viszonyaitól függ.” (175.) Gerando igazat mond, mégis igaz: „A pesti kiállításon a közönség nem tanul, ne csináljuk hiába. Nálunk a közönség nincs a művészetbe avatva, és nem olyan festvények képezhetik ízlését, mint amilyeneket készítünk, vagy a millyeneket Bécsből küldenek. . . Illy kiállításokon és ahoz értő közönség képzésén amaz országok évszázadokig dolgoztak. . .” (16.) Bayer, Gerando és Frankenburg véleménye alapján levonja a következtetést: „E műegylet egyebet sem akart, mint a bécsi és müncheni művészeknek hozzáférhetőbbé tenni a magyar piacot. De miután a férfiak (az alapítók) hazafias érzésére a gyanú árnyéka se férhet, nem gondolhatunk egyebet, mint hogy művészi kérdésekben akkori közéletünk legkiválóbbjai teljesen járatlanok voltak.” (170.)

³ Csak példaként említjük LYKA K.: Magyar művészet 1800–1850. Bp. 1942. c. művét, melyben több téves adat is található az egyesület megalakulásáról: „1840 tavaszán Trefort, Serényi gróf, Lukács Móric, Grimm Vince aláírásokat gyűjtöttek a Műegylet megalapítására, s főképp Grimm buzgó fáradozására sikerült még abban az évben a Vigadó-épület folyosóin mintegy 180 képből álló kiállítást létrehozni.” (114.)

⁴ RABINOVSKY M.: A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon. (Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve I. 1951. 50.)

⁵ BENDE J.: A Pesti Műegyesület története. 1952. (612. ptsz. akt. MDK–C–II–20/I–IV. kézirat).

⁶ FRANKENBURG A.: i. m. Tőle többen is átveszik ezt a feltevést. (Lásd a 2. sz. jegyzetet.) Továbbá ugyanabban a szellemben ír VÉGVÁRI L.: A képzőművészetek társadalmi szerve a Pesti Műegylet nem a magyar művészeket támogatta, hanem szinte az osztrák festészet magyarországi ügynöksége volt, képeket adott el, megbízásokat szerzett részére.” A magyarországi művészet története. Főszerk.: Fülep L. Bp. 1970. 387.

⁷ TEHEL P.: A magyar nemzeti művészet kialakulásának kérdései a reformkorban (ELTE évkönyv 1953. 266.).

⁸ RÓZSA GY.: Adatok Borsos József arcképfestészetéhez Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve I. (1951) 147.

⁹ A Pesti Műegylet működésének kezdeteiről levéltári dokumentumot eddig nem sikerült találni. „A Pesti Műegyesület évkönyve” (Szerk. RITTER S. Pesten 1853) közlése szerint az első hivatalos aktus 1842 augusztus 30-án történt, mikor a Helytartótanács jóváhagyta az alapszabályokat. A műegyleti nagygyűlések jegyzőkönyveinek létezésére sehol sem találtunk utalást, felderítésük további kutatásra vár. Lehetséges, hogy a Képzőművészeti Társulat irattárában voltak, és azzal együtt megsemmisültek. Ily módon a korabeli sajtóra, a Műegylet időszaki kiadványaira, az első kiállítás katalógusára, valamint emlékiratokra és visszaemlékezésekre támaszkodtunk az események rekonstrukciójakor.

A Műegylet megalakulásával és működésével foglalkoznak az alábbi írások: HUNFALVY J.: Tudományos és Művészeti intézetek és Társulatok. (Budapest és környéke, 1859. 131–146), Opporditi Műegyletek Pesten (Magyar képzőművészet 1864, V. 20. 88–89), Egy leszavazott: A két műegylet meghíúsult fúziója. (Pesti Napló 1867, VII. 13. és 16.) BADICS F.: Képzőművészetünk és a főváros. (Fővárosi Lapok 1892. II. 4. 235–236, 243–244.) LYKA K.: Az első magyar művészkiállítást. . . (Művészet VIII. 1909. 405.), BAYER J.: A „Pesti Műegylet” és első kiállítása 1840-ben, (Irodalomtörténeti Közlemények, 1916. 257–76), DR. BIRÓ B.: Pesti művészeti közélet száz év előtt. (Képzőművészet, 1930. XII. 234–242), PIPICS Z.: Az első pesti tárlat (Uj magyarság, 1936. jan. 5.), PIPICS Z.: Száz éve van Pesten tárlat. (Élet 1940. jún. 30. 554–555), FARKAS Z.: Az első magyar egyesületi képkiallítás 1840-ben. (Nemzeti Ujság 1939. júl. 9.), DR. FEJES GY.: Az első képkiallítás Budapesten, (Uj Főváros 1940. dec. 7. 3.) BENDE J.: Az első művészeti kiállítások Magyarországon (Szépművészet 1942. 260–262.). A korabeli sajtóban megjelent cikkek: Athenaeum (1837–1843): S. F.: Pesti művészeti egyesület. 1840. máj. 17. 637–640, A pesti művészeti egyesület. 1840. júl. 2. 15–16. júl. 5. 31–32, HENSZLMANN I.: A bécsi múkiállítás 1840-ben. 1840 márc. 24. 661–665, VAHOTI I.: Általános nézetek a budapesti múkiállítás fölött. 1840. jún. 21. 785–790. Hasznos mulatságok (Hazai és Külföldi Tudósítások, 1817–1842): TREFORT Á.: A Pesten felállítandó művészegyesület programja. 1839. febr. 23. 23, 58, SZALAY L.: Második jelentés a pesti művészeti egyesülés ügyében. 1840. 161–162, NOVÁK D.: Rövid felelet Barabás úrnak. 1840. aug. 15. 53–54, uő.: Válasz egy hazafi nyilatkozatára. 1840. szept. 2. 74–76. Honművész (1833–1841): A Pesti Műegyesület első képkiallítása. 1840. jún. 4. 357. PARLAGI, (KISS JÁNOS?) : Pesti múkiállítás. 1840. júl. 2. 427–430, júl. 5. 436–438, júl. 9. 443–445, NOVÁK D.: Néhány szó a Pesti Múkiállítás fölött. 1840. júl. 26. 483–486, júl. 30. 491–494, aug. 2. 499–502, A műegylet által megvásárolt képek lajstroma. 1840. aug. 6. 509, Híradás a nyeremények kisorsolásáról. 1840. júl. 30. 499, Grimm Vince múlt évi számadására kiküldött vizsgálóbizottság jelentése 1840. dec. 17. Jelenkor: (1832–1848): a Budapesti Napló rovatban: 1840. máj. 6. 146, máj. 30. 174, máj. 23. 166, jún. 20. 197, júl. 4. 213, júl. 11. 221, aug. 2. 253. Társalkodó (1837–1848): TREFORT Á.: Néhány szó egy Pesten alapítandó művészeti egyesület érdekében. 1838. dec. 22. A Pesten felállítandó művészeti egyesület programja. 1839. febr. 13. 490, SZALAY L.: Második jelentés a pesti művészeti egyesület ügyében. 1939. szept. 21. 302, SZALAY L.: A pesti művészeti egyesület első nagygyűlése. 1939. nov. 16. 367, LUKÁCS M.: Néhány szó a pesti művészeti egyesület ügyében. 1839. nov. 30. 381, BARABÁS M.: Jutalomtétel. 1840. aug. 8. 256. Századunk (Pozsony, 1838–1848): A Pesten felállítandó művészeti egyesület programja. 1939. febr. 3. Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode (1828–1852): *Semper idem*: Pesther Salon 1840 (2) 459–460, Pesther Tageblatt (1839–1845): Pesther Kunstverein und ungarische Künstler (Nach den Athenaeum) 1840. máj. 21. 483, máj. 22. 487, NEUSTADT A.: Die Kunstaussstellung in Pesth 1840. 651–656, 659–660, 664–667, 671–672, 679–680, MÜLLER G.: Rückblick auf die Pesther Kunstaussstellung vom Jahre 1840. 773, 777, 781, 789, 793, 797, 801.

¹⁰ TREFORT Á.: Kiseb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és a politika köréből. Budapest. Az MTA könyvkiadó hivatala, 1882. VIII–IX.

¹¹ TREFORT Á.: Néhány szó egy Pesten alapítandó művészeti egyesület ügyében. (9. sz. jegyzetben.)

¹² TREFORT Á.: A Pesten felállítandó Művészeti Egyesület programja. Társalkodó, 1839. febr. 13. 490, Hasznos mulatságok 1839. febr. 23. 58, Századunk (Pozsony) 1839. febr. 3.

¹³ MANN M.: Trefort Ágoston, Budapest 1978. 156.

¹⁴ Szalay azért nem szerepel az aláírók között, mivel ő éppen utazik, 1839 elején jött haza, amikor nagy lendülettel kapcsolódott be többek között a műegyletalapítás munkáiba is.

¹⁵ A Budapesti Szemlében olvasható HENSZLMANN I.: A rajzoló művészetek földadata c. tanulmánya. Ez a mű előzménye, első része, az egy évvel később megjelenő Párhuzam...-nak. (Párhuzam az ó- és újkor művészeti nézetek és nevelések között, különös tekintettel a művészeti fejlődés Magyarországon. Pesten 1841.) A Műegylet szervezésében, és a kiállítás körüli munkálatokban ez évben még nem vett részt.

¹⁶ MANN M.: i. m. 104.

¹⁷ Az 1839-es év az egylet-alapítások nagy éve. Se szeri, se száma a hazafias felbuzdulásból való szövetkezéseknek. 1839 januárjában alakult meg az Almanach-társaság, Vajda Péter, Erdélyi János, és Vachott Imre kezdeményezéséből (Figyelmező 1839 január 8. 300.). Grimm Vince ebben az évben nemcsak a műegylet-alapításában vett részt, hanem az első magyarországi sakk-egyletet is megalapította. (MARÓCZY GÉZA: A magyar sakkjátékosok. Bp., 1929. 440.) Nem csoda, ha a Századunk, így szólal fel az elburjánzó divat ellen: „Alig olvassuk el egyik társaság alaprajzát – már itt a másik, – nőnek mint a gombák. . .” „Alkossunk társaságot hallik most minden torokból egyszerre, cukor, vas, almanach, liszt, statisztika, szederfa, ló, színész, pipázó, juh, tudós, vasút, mérsékleti, bajusz, kolompély(?), művész, bor, kiseddóvó, zene, kutya, szobrász, régiségek, stb. . . így a nemzetet kis közösségekre bontjuk, ami nem jó.” (Pozsony, 1840. november 26. 753.)

¹⁸ Thieme–Becker: Künstler Lexikon XX VII. 429.

¹⁹ PÉTER K.: Marastoni Jakab, Budapest, 1936.

²⁰ Grimm Vince 13 éves korában Bécsből származott Magyarországra. Itt nevelősködött, majd hivatalt vállalt. 1831-ben műkereskedést nyitott a Dorottya utcában, mely hamarosan közkedvelt pesti céggé fejlődött. Kottákat, metszeteket, képeket árult. De Grimm nemcsak műkereskedéssel foglalkozott, hanem litográfus, portreista, kottakészítő, tehetséges karikatúrista, és illusztrátor is volt egy személyben. (NAGY Z.: A magyar litográfia története a XIX. században, Budapest. 1934.) Kísérletezett a színes nyomtatással. A szabadságharc előtt sikerrel illusztrálta Petőfi: A helység kalapácsá-t, és a János Vitéz-t. (NAGY ZS.: Petőfi illusztrációk. MNM évkönyv. 1952. 156.) Ma talán úgy mondanánk – alkalmazott grafikus, iparművész volt. A szabadságharc idején a Kossuth-bankók előállításában jelentős szerepet játszott, a Kossuth által felállított bankjegynyomda litográfiai osztályát vezette. (PATAKY D.: Az 1848-as szabadságharc grafikai ábrázolásai. MNG közleményei III. Bpest, 1961. 179.) Követte a kormányt Debrecenbe, ahol tovább nyomta a bankókat. A szabadságharc bukása után emigrálnia kellett. Szemere Bertalan mellett közreműködött a korona elrejtésében is. Egy rajzot készített a korona rejtékhelyéről, mely megtalálható emlékirataiban. Emlékiratát 1866-ban írta egy ismeretlen barátjához, vsz. nemes Mayerffy Sándor volt honvédszázadoshoz, vagy Adlersklaui nemes Buchel Ferenc alezredeshez. A Mayerffy család levelesládájában megvan az emlékirat, Pilvax Károly iratai között. (Közl.: BEVILAQUA–BORSODY B. a 8 órai Ujságban megjelent cikksorozatában, 1929. májusában.) Törökországban, Aleppóban telepedett le, ahol áttért a mohamedán vallásra, és a szultán pénzét nyomtatta húsz éven keresztül. Közben keleti tudósításokat küldött haza a „Pesti Naplónak”. Koldusszegényen tért haza, egyik méltatója ezzel kapcsolatban meg is jegyzi: két ország pénzét csinálta, mégis szegény maradt! Ritka becsületes ember lehetett!

²¹ MÁRKOSFALVI BARABÁS M.: Őnéletrajza. Bev. és jegyzetekkel ellátta: BIRÓ B. Erdélyi Szépművészeti Céh kiadás. Kolozsvár, 1944. 172.

²² TREFORT Á.: A Pesten felállítandó művészeti egyesület programja: „Alulírottak lelkesítve azon kívánattól, hogy a képző művészetek hazánk művelődésére s nemzetünk szellemi kifejlődésére szokott jótékony befolyással lehessenek, művészeti egyesületet szándékoznak létrehozni, s hazánk minden szépet és jót pártoló fiait s leányait ezen egyesület-alapításban aláírás által részvételre ezenfel felszólítják. Alapszabályai következők: 1. Az egyesület részvények által állítatik fel. Egy részvényért évenként 5 pengő forint fizetetik. 2. A részvények száma nincs meghatározva; egy személy több részvénnyel is bírhat, de míg 800 részvény aláírást nem nyer, addig az egyesület nem constituálja magát. 3. Az egyesület közvetlen célja: évenként főstvényeket és szobrászati munkákat kiállítani; mindazáltal az utolsóra csak azon mértékben terjedend ki az egyesület munkássága, mennyiben jövedelmeivel összefér. 4. Az egyesület végcélja: a nemzeti művelésre hatni; a művészet pedig hazánk-

ban még zsöngé kezdeteiben lévén, az idegen művészek munkái sem záratnak ki a kiállításból. 5. A mű-kiállítás minden évben – 1840-től fogva – májusban, egy ezen időre az egyesület által kibérelendő helyen történendik. 6. Az évenkénti jövedelem – leróván az adminisztratívbeli költségeket – a kiállított legjelesb főstvények megvételére fog fordíttatni, melyeknek egy negyede az egyesületnek marad egy megalapítandó képtár számára; a többi pedig a részvényesek közt sorshúzás által fog kiosztatni. A megszerzett képek legjelesbike köre fog metszetni, s az egyesület minden részvényesnek egy példánnyal kedveskedni. 7. Az egyesület ügyeit igazgatóság, egy titoknokkal a pénztárnokkal együtt vezérelndi; mely azonban, mihelyt a pénztár 200 forintnál többet foglal magában, azt egy kereskedőháznak, mellyel eziránt az egyesület maga idejében értekezni fog, általadja. Minden év végén pontos számadás fog a tiszt. Közönség elé terjeszteni. 8. Míg az egyesület constituálva nincs, az alulírottak fogják ez ügynek gondját viselni. Azután pedig maga az egyesület, melynek minden részvényese a gyűlésekben egy szózáttal bír, fogja az igazgatóságot választani. 9. Mihelyt az egyesület constituálva lesz, a t. cz. aláíróknak tudomásul fog adatni; a részvény ára azután ugyanazon helyen, hol aláíratott, előleges vagyis interimális nyomtatvány mellett lefizetendő, mely maga idejében a részvény jegyével ki fog cseréltetni. 10. Ha az egyesület akármilyen előre nem látható okoknál fogvást eloszlatni kénytelenítettnek, a pénztárban levő tőke a kisedővő-intézetre, a főstvények pedig a magyar múzeumra fognak maradni. Az itt alulírottakon kívül Pesten s hazánk minden egyéb városában a könyv- s műkereskedési boltokban aláírási ívek találhatnak.” Pest, február 3-án, 1839. Gr. Desseffy Aurél sk., Eckstein Fridrik sk., br. Eötvös József mk., Grimm Vince mk., Jósika Miklós mk., Lukács Móric mk., br. Prónay István mk., Rupp János mk., gr. Serényi László mk., Trefort Ágoston mk. (Társalkodó, 1839. február 13.)

²³ A jelentkezők számáról sok ellentmondó közlést ismerünk. Az 1853-as évkönyv, – visszatekintve a kezdetekre azt közli, hogy már az első napon 500 jelentkező volt. A Társalkodó 1839 szeptemberében még csak 100 jelentkezőről tud. A téves közlések egyik oka lehet, hogy az aláíróktól nem követelték meg az azonnali fizetést is, így az aláírók és a fizetők létszáma közötti különbség állandó félreértések forrása. A „Pesti Művészeti Egyesület részvényeseinek névsora” (1840 Pest Nyomt. Trattner–Károlyi. Uri utca 453.) 666 nevet sorol fel. Azokat, akik a sorsolás előtt befizették részvényeiket, így ingyenes belépésre voltak jogosultak, és résztvettek a sorsolásban. A tagok többsége egy részvényt jegyzett. 10 részvényt váltott gr. Batthyány Kázmér, 5 részvény: Marczibányi Livius, Lévy Sándor, 4 részvény: Almássy Pál, Szathmáry Király Pál, Szepessy Ferenc, 3 részvény: Pyrker János László, br. Balassa Antal, 2 részvény: Andrássy-Szapáry grófné, Lányi Imréné, Maria Dorothea főhgnő, Pejacevich sz. Eszterházy gr. Pejacevich Péter gr. Ranftl Mátyás, gr. Serényi László. A névsor vsz. a kiállítás vége felé jelent meg, mert Maria Dorothea főhgnő a Jelenkor közlése szerint jún. 19-én lépett be a Pesti Műegylet tagjai közé.

²⁴ SZALAY L.: Második jelentés a Pesti Művészeti Egyesület ügyében. Társalkodó, 1839 szeptember 21. 302.

²⁵ SZALAY L.: A pesti művészeti egyesület első nagygyűlése. Társalkodó. 1839. november 16. 367.

²⁶ A Pesti Művészeti Egyesület részvényeseinek névsora 1840. Pesten Nyomt. Trattner–Károlyi Uri utca 453.

²⁷ UJHÁZY F.: Fővárosunk művészeti állapotai a múlt század közepén. Nyugat 1922. március 16. 373–382.

²⁸ LUKÁCS M.: Néhány szó a pesti művészeti egyesület ügyében. Társalkodó 1839. november 30. 381.

²⁹ BADICS F.: Fáy András életrajza. Budapest, 1890. 576.

³⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Csehország (II. rész) Budapest, 1896. 384–400.

³¹ TYIHOMIROV, A.: Rombauer Oroszországban. MNG. Közleményei. III. 52. Bp. 1961. 131.

³² S. F.: Pesti művészeti egyesület. Athenaeum 1840. V. 17. 637–640 szlet.

³³ „Triesztben egy műegylet állt össze, mellynek munkássága kivált a festészet és szobrászatot tűzé ki céljául, jutalmakat osztand s, mű kiállítást határozott.” (Honművész 1839. november 28-án. 756.) „Hansch Antalnál nincs kész munka, s tizenhat kép Triestbe van megrendelve. . .” (Athenaeum, S. F. i. cikke.)

³⁴ A kiállítás kölcsönzött művei: Barabás Miklós: Egy agg katona arcképe – br. Jósika tulajdona, J. Danhauser: Liszt bécsi barátai körében – Conrad Graf tulajdona, Schrödl: 3 db csendélet – Feiller úr tulajdona, Erlinger: 2 db téli tájkép Trammer úr tulajdona, Markó Károly: Olasz táj, Nemzeti Múzeum tulajdona, 2 további képe gr. Károlyi György tulajdona, Sterrer: Menet a Szentséggel és Gaupmann: A kis rajzoló – Iszer Vilmos harisnyagyáros tulajdona, Tikos Albert: A nyúlárus, – Kovácsy úr tulajdona, F. v. Amerling: Ferenc császár arcképe – Feiller úr tulajdona, Alexander Clarot: „Tanulmányfő”, „Gyermekarckép”, „Sibilla”, Schenk úr tulajdona, Van Haanen Remi: Téli táj, Tengeri táj, Schenk úr tulajdona.

³⁵ A gr. Károlyi Györgytől kölcsönzött két kép: Asszonyok a kútnál (Kigyóölők, Olasz táj romokkal) o. v. 63,5 x 84 cm. Jel b. l. C. Markó 1836 Károlyi Mihályné tulajdona, Budapest; Szüret (Tarrantella) o. v. 64 x 84 cm. Jel b. l. C. Markó Róma 1835 Károlyi Mihályné tulajdona, Budapest. A harmadik kép Tivoli vidéke (Olaszthoni tájkép arató személyekkel) o. v. 63 x 84,5 cm. Jel: b. l. C. Markó 1839 Pisis MNG ltsz: 3066. Több műbarát ajándéka 1843 máj. 3. Bodnár Éva Markó monográfija szerint ez a mű volt kiállítva 1840-ben. A kiállítás katalógusa és a korabeli sajtó úgy tünteti fel, hogy már 1840-ben a Nemzeti Múzeum tulajdona volt. FEJŐS Imre A nemzeti képcsarnokot alapító egyesület története (MÉ 1957 VI. évf. 1. sz. 37–47) katalógusrészében (43.) is csak erről a műről tud, és az 1843-as évet jelöli meg a Nemzeti Múzeumnak való ajándékozás időpontjául, PE-REGRINYI lajstromára hivatkozva (I. Évk. 23. Peregrinyi II. l. 321). Fejős szerint ez a kép elvesztett. Vagy az ajándékozás dátuma nem pontos, vagy egy másik – azóta valóban elveszett – műről van szó.

³⁶ „Ime MARKÓ KÁROLY már széthordozza nemzete' nevét a' külföldön is, mint egykor Kupczky és Mányoki, és sok értők által a' jelenen Olaszországban lakó festészek közt elsőnek tartatik. Az ő eleme a' tájfestés. Az ő természet-felfogása 's színezete egyformán kedves, bájos. A tavali műkiállításban az ő festménye, egy római levelező szerint az Allgem. Ztgban (Beilage, 44. sz.) a legközönséges tetszést nyerte el. Markó – mond a stuttgardi Morgenblatt egyik római levelezője, az 1837ki műkiállításról szólván, mely a palazzo di Veneziában tartatott – részletfestő, nála minden redves darab fa, minden a földön bujálkodó levelke kivija magának jogait. Az alakok úgy tartattak, mint a legszorgalmasban dolgozott németalföldi genreképekben. Neki alaposan és gondosan kelle tanulmányait tenni. S az egyes mellett nem vész el az egyetemes hatás. Néhány képe historiai jellemű; egyes részeikben van talán valami conventionale, mi a színezetről is áll, de az egész gyönyörű összhangot mutat.” (Athenaeum i. m.)

³⁷ A pesti művészeti egyesület által 1840-ben a városi táncterem épületében kiállított művek lajstroma. Kunstwerke der Ausstellung melche der Pesther Kunstverein im Jahre 1840 im fön. staat, Redouten – gebäude veranstaltet hat. Pesten, Trattner–Károlyi nyomtatása. Uri utza 612. 278. sz. A kép valódi címe: „Liszt párizsi barátai körében”. (Pesther Tageblatt 1840 június 7. 541.) Más címeken is említik. „Liszt a zongoránál” ROESSLER, A.: J. Danhauser. Wien–Leipzig é. n. 73.

³⁸ Athenaeum i. m.

³⁹ BARABÁS Önéletírása, 172.

⁴⁰ Athenaeum i. m.

⁴¹ Szerencsénk volt kezünkbe kapni a Ferenczy tulajdonában volt Műegyleti Katalógust. Részletesen végig van jelölgetve minden mű, valószínűleg az árakkal. Nyilván többször is érdeklődve járta végig a termeket. Vásárlásról nem tudunk.

⁴² BARABÁS Önéletírása, 172.

⁴³ . . . „az igazgató választmány ezennel felszólítja az egyesületnek fizetésekkel elmaradt tagjait, hogy részvényeiket legkésőbb Medard vásárig Pestre Grimm Vince műáros és pénztárnok úrhoz (Dorotya utca, Vogel-ház), vagy azon illető úrnak, kiknek íveire aláírtak lefizetni ne terheltessenek. . .” Jelenkor 1840. május 6. 146.

⁴⁴ Jelenkor 1840 május 30. 174. A mű lappang.

⁴⁵ HENSZLMANN I.: A bécsi műkiállítás 1840-ben. Athenaeum 1840 március 24. 662. szel.

⁴⁶ Anyai öröm (v. szeretet). A Pesti Műegylet 1840. évi mülappja. Acélmetszet. Az eredeti hű TKCs lelt. sz.: 59.212 alatt található. Nyomata nem ismeretes.

⁴⁷ Carl Mayer magyar kapcsolatairól: VAYERNÉ ZIBOLEN Á.: Barabás Miklós, az illusztrátor. MÉ. 1978. XXVII. évf. 2–3. sz.

⁴⁸ „A pesti művészeti egyesület pénztárnoka Grimm Vince által az egyesületi lapnak szánt acéltábla egy-egy lenyomata műkedvelők által megtekintésre kiküldetett: Kolozsvárra Barra özvegyéhez és Steinhoz, Szebenbe Hochmeister könyvtárhoz, Kassa Sandvoss E. és Hagen Károlyhoz, Eperjesre Benczurhoz, Aradra Bettelheim testvérekhez, Temesvárra Pollacsekhez, Zágrábba Hirschfeld Emilhez. A nevezett kereskedők aláírásokat és ideiglenes nyugtatványok kiadása mellett befizetéseket elfogadnak.” Jelenkor. 1840 május 30. 174.

⁴⁹ Jelenkor. 1840 május 23. 166.

⁵⁰ A katalógus a felállítás sorrendjében közli a műveket. Festőt és képcímet közöl, esetleg a kölcsönző nevét, ha gyűjtőtől kapott műről van szó. Az eladó képeket csillaggal jelöli meg. Méret, évszám, keresztnév, sőt, néha a művek pontos címe sem szerepel. (L. 37. sz. jegyzet.)

⁵¹ NOVÁK D.: Néhány szó a pesti műkiállítás fölött. Honművész. 1840 július 26. 483.

⁵² Az Athenaeum ismertetője minden magyar művésznél jelzi a származást: pld: Schmidt József (magyar, születés Bécsben), Rausch József (magyarországi), Róth Emanuel (magyar fi), Gaal Gusztáv (házankfia). A katalógus külön közölte a kiállítás magyar, vagy magyarnak tekintett művészek jegyzékét: „Betűrendi összejelzete a Magyarhonban született, valamint abban élő művészeknek, kiktől munkák a pesti mutatványban 1840. találatnak: Alconiere Bécsben, Aumayer Mihály Pesten, Városház tere, Balkay Pál Egerben (7 mű), Barabás Miklós, Pesten, Bálvány utca, Neuhofer ház (3 krétarajz, 6 olajkép), Boutibonne Bécsben (1 mű), Brodszky Sándor (3 mű), Casagrande Pesten, Uj piac, Derra ház (5 szobormű), Einsle, Budán, a kastélban (5 mű), Faldoni Vilmos Pesten, József utca, Frölich-ház (1 mű), Frömmberg Pesten (2 mű), Joannovics Katalin Fehérváron (1 mű), Kann Henrik Pesten (2 mű), Kärbling Henrietta Pesten, Uri utca Horváth-ház (10 mű), Kis Bálint, Pesten, Duna-sor, Ilkey-ház (4 mű), Lacza Endre Kalocsán (1 mű), Lang Rudolf Bécsben (5 mű), Marastoni Jakab Pesten, Duna-sor, Nákó-ház (39 mű), Markó, Florenben (3 mű), Medvey Pesten, Magyar Király-nál (1 mű), Molnár József Pesten, József u. 391. (1 mű), Nákó Pesten (2 mű), Nigg Jós. megholt, Pfeffer Ignác Pesten (1 mű), Pfeffer Ilona Pesten (1 mű), Rauch Jós. (3 mű), Róth Emanuel (4 mű), Schmidt József Bécsben (5 mű), Tikos Bécsben (2 mű), Treu Selmebányán (3 mű), Weide Budán (3 mű).

⁵³ Casagrande kiállított művei: 1. Szt. János a pusztában (márvány). 2. Angelica és Medor, midőn éppen fahéjba készülnek metszeni neveiket”. Ez a csoport kedvenc témája lehetett, mert Pesten már harmadszor mintázta meg. Első megfogalmazása 1825-ben Milánóban, mint önálló csoport díjat nyert, 1828-ban Trevisóban domborműben csinálta meg. 3. Pyrker László életnagyságú mellszobra (gipsz), ezt 1856-ban márványba faragta. 4. Egy asszonyosság életnagyságú büsztje (gipsz). 5. Férfi mellszobor (gipsz). Ez édesapjának életnagyságú mellszobra. Felesége az egri Kovács Mária 1880-ban, férje halála után az Egri Érseki Lyceum Múzeumának ajándékozta, a Pyrker büszttel együtt. (Ma az Egri Dobó István Múzeumban.) PÁLINKÁS L.: Marco Casagrande. Adatok a XIX. sz.-i olasz–magyar művészeti kapcsolatok történetéhez. KLNy az „Olasz Szemle, Studi Italiani in Ungheria 1942. évi 5. sz.-ból. Bp., 1942.

⁵⁴ PARLAGI: Pesti műkiállítás. Honművész 1840 július 2. 427. A Festészet c. rovatban.

⁵⁵ További azonosíthatatlan müncheni kiállítók: Altmann: „Zergevadász”, Wolf kisasszony: Imádkozó hölgy, Neher: „Berghauseni kapu”, Heideck: „Tájkép”, Ernst Kaiser (1803–1865): „Hegyi tájkép kápolnával”.

⁵⁶ Hunyadi János búcsúztatása. o. v. 60 x 75 cm. Jelz: b. 1. „Schmidt pinx 1830.” Magántul. Védett. Lelt. sz.: 74. 1

⁵⁷ PARLAGI i. m.

⁵⁸ NAMÉNYI L.: Kaerling Henrietta festőnő. *Művészet* III. 415.

⁵⁹ UJHÁZY i. m.

⁶⁰ Brodszky 1841 ápr.–1844 nov.-ig járt a bécsi akadémiára, a tájfestészet szakosztályra. Tanára Josef Mössmer, majd annak halála után Franz Steinfeld. Egyidejűleg Sebastian Wegmayer virág és gyümölcs festészeti szakosztályának növendéke. FLEISCHER GY.: Magyarok a bécsi képzőművészeti akadémián. (Bp. 1935.)

⁶¹ FLEISCHER GY. i. m.-ben két Weber Henriket említ: W. H. festő, posztókereskedő fia. Pest-ről 16 évesen 1835-ben iratkozott be, és 1838 nov.-ig Gsellhofer és Ender tanítványa, a történelmi festészeti szakosztályon. 1837-ben megkapta a Gundel-díjat. A másik Weber is 1835-ben, 17 évesen iratkozott be. Kupelwieser antik rajz-osztályába járt, 1837–40-ben a történelmi festészeti szakosztály hallgatója lett. A két személy azonos, csak átíratkozásról van szó.

⁶² KODAI E.: Weber Henrik. Bp. 1943. 15. Wurzbach: Biogr. Lexikon 53. k. 187. alapján.

⁶³ „Gyermekszoba” o. v. 23,5 x 32. Az 1927. jan–febr. Kiállítva: Magyar Táj és Életkép kiállításon XIX. és XX. sz. 521. sz. A Biedermeier Kiállítás képes tárgymutatója 1937–38, jan. XII. terem, 347. sz. 1943-ban Weber Augusta tulajdona volt. Koday E. még látta az eredeti művet, és részletes leírását adja művében: . . . „A gyermekszobában játszadozó gyermekeket látunk. A szoba közepén öltözik a fehér ruhás, arany szőke hajú kisleány, kedves mozdulattal ruháját gombolja be. Mellette a szőnyegen ülő szőke, göndörhajú fiúcska durrács mozdulattal húzza ki nővérkéje lába alól a Paprika Jancsit, a mellette levő kosárba szeretné tenni az ott felsorakozó mindenféle játékok közé. A háttérben a szobalány éppen rendbehozza a gyerekek ágycsúszóit. A hamvas gyermekarcokat üde, elmélyedő finomsággal, bensőséges szeretettel festi a művész fehér, halványkék, piros színekkel. Pontos, világos, derűs felfogás (KODAY i. m. 51.).

⁶⁴ PARLAGI i. m.

⁶⁵ Leány barlangban (Fürdő előtt) o. v. 114 x 99 cm. Jelz.: b. 1. „A Tikos 839”. A képet a MNG a BÁV I. Művészeti Aukcióján 1957-ben vásárolta meg. Tikostól jelenleg mindössze 5 művet ismerünk. Ez legkorábbi fennmaradt műve Magyarországon. Bodnár Éva Amerling: Szemeremes Zsuzsanna (1837) és Borsos József: Biedermeier (?) női arckép c. festményével rokonítja. Az Amerling művet közli: PROBSZT, G.: F. v. A. Wien, 1927. 63. BODNÁR É.: Néhány reformkori új szerzeményünk. A MNG közleményei. Bp. 1961. 171. VII. tábla.

⁶⁶ BERKOVITS I.: A fiatal Zichy Mihály Tikos műhelyében egy családi rendelés alkalmával látott először festéket és ecsetet, és kapott kedvet a képzőművészethez. Zichy Mihály. Bp. 1964. 13.

⁶⁷ LYKA K.: i. m. 196, 263.

⁶⁸ FLEISCHER GY.: i. m.

⁶⁹ PARLAGI i. m.

⁷⁰ Hoffmann Edit: Barabás Miklós, Bp. 1950. 36. RABINOVSKY M.: Haladó hagyományok a magyar festészetben. Megjegyzések a Fővárosi Képtár állandó kiállításához. VÉGVÁRI L.: Hozzászólás Rabinovszky Máriusz kritikájához. Szabad Művészet 1950. 190, 393.

⁷¹ Olasz rabló, 1835 kréta, 487 x 372 mm MNG.

⁷² BARABÁS M.: Önéletírása.

⁷³ PARLAGI i. m.

⁷⁴ LYKA i. m. 193. Hora 1834–35-ben a bécsi akadémián tanult, Kupelwieser tanítványaként.

⁷⁵ PARLAGI i. m.

⁷⁶ Évtizedekig probléma volt, vajon egy vagy két személyt takar-e a Szale név. Uzsoki András győri kutató tisztázta megnyugtatóan a mosonmagyaróvári Szale személyét. Világosan, ha nem is problémamentesen elkülönítette az azonos néven, azonos időben működött festők munkásságát, és személyét.

Szale János Ignác (Mosonmagyaróvár 1810–uo. 1870) katolikus, nemesi szülők gyermeke. Mosonmagyaróváron a piaristáknál végezte elemi iskoláit, majd a győri bencéseknel tanult. 1828-ban megyei írnok. 1831-ben a megye javasolta a bécsi magyar testőrségbe, ahol a testület felosztásáig, 1848-ig szolgált. 1832-től 1841-ig tanult a bécsi akadémián. Érdemjegyvet nem kapott, műkedvelőként látogatta az előadásokat. 1848-ban nyugalomba vonult, majd a piarista Tanító rendházában mint agglegény kapott hajlékot, ott halt meg 1870-ben. Jelentős vagyontól jótékony célra hagyta. Tájékpfestő volt, a műegyleti kiállításon az ő művei szerepeltek. A másik Szale élete még feldolgozatlan. FLEISCHER 98, a MDK cédulaanyaga, UZSOKI András: Sz. I. magyaróvári festő, 1810–1870, Arrabona, Győr 1960, 9.

⁷⁷ A Dürrenstein-i várom a kiállított művek között öt alkalommal szerepelt: Abbiati: Dunai vidék Dürrenstein mellett (149), Johann Werner: Dürrenstein (233), Szale (130), és Lang (11, 261).

⁷ LYKA i. m. 202.

⁷⁹ A számos arckép között minden valószínűség szerint kiállította családi képeit is, melyeket még Velencében, Bécsben, valamint Klagenfurtban készített a harmincas évek elején. Ezek közé tartozik: Atyja arcképe o. v. 47 x 37 cm, Jel I. j.: „Marastoni pinse in Venezia”, magántulajdon. Őnarckép o. v. 47 x 37, jel.: 1. j. „Marastoni pinse in Vienna 1833”, magántulajdon. A művész nevének arcképe o. v. 47 x 37 jel.: 1. j. „I. Marastoni pinse in Klagenfurt, 1832.” Lappang.

⁸⁰ Velencei vízhordó leányok 1845. o. v. 76 x 60. MNG (Másolata az elveszett eredeti példánynak.).

⁸¹ Anya gyermekeivel 1837 o. v. 39 x 48. MNG. Ez a mű is az elveszett nagyobb méretű eredeti pontos másolata. Nem lehet eldönteni, a kiállításon melyik szerepelt

⁸² PÉTER K.: i. m.

⁸³ BERKOVITS I.: i. m.

⁸⁴ YBL E.: Lotz Károly élete és művészete. Bp. 1938. 20.

⁸⁵ A magyarországi művészet története. Szerk.: Fülep Lajos, Bp. 1970.

⁸⁶ Művészet III. 273. IV. 422, X. 392.

⁸⁷ PARLAGI i. m.

⁸⁸ Ismeretlen férfi arcképe 1842. o. v. 38 x 45 cm. MNG.

⁸⁹ LYKA K.: i. m. 106.

⁹⁰ FLEISCHER GY.: i. m. A MNG-ben számos műve található.

⁹¹ Fessler Ignác Aurél a pétervári evangélikus egyház szuperintendensének arcképe. o. v. 77 x 66 Jelz.: A könyvespolc deszkáján: „Joh. Rombauer pinxit St. Petersburg 1821”. Bp. MTA Képtára. A képet közli: TYIHOMIROV, A.: i. m. 131. DIVALD K.: Eperjes templomai. Adatok R. J. festőről. 1904. 86.

⁹² PARLAGI i. m.

⁹³ LYKA K.: i. m. 106.

⁹⁴ PARLAGI i. m.

⁹⁵ THIEME–BECKER, Allgemeines Lex. der bildenden Künstler. XLIII.

⁹⁶ Liszt a zongoránál. o. fa. 119 x 167 cm. Jel.: b. 1.: „Im Auftrag Conr. Graf's zur Erinnerung an Liszt gemalt Danhauser 1840” Nationalgalerie Berlin Staatliche Musseen. Kat. N.-G. 1968, 54. A képnek jelentős irodalma van. Közli a Nationalgalerie Berlin 19. Jh. kat. Berlin 1977.

⁹⁷ NOVÁK D.: Néhány szó a pesti műkiállítás fölött. Honművész 1840 aug. 2. 499.

⁹⁸ BIRÓ B.: Waldmüller beadványa a magyar országgyűléshez 1847-ben. Művészettört. Munkaközösség Évkönyvei. 1951. 1. 22.

⁹⁹ Egy perzsa. o. fa. 57,5 x 45 cm. Jel. I. j.: „Waldmüller 1839”. Ismeretlen magángyűjteményben. Kiállítva: Akademie Ausstellung 1839. 260. sz. A művet egy évvel később csökkentett méretben újra megfestette, ennek oka lehet, hogy a képet a Műegylet megvásárolta, GRIMSCHITZ, B.: F. G. W. Salzburg, 1957, 543. sz. 325, 328.

¹⁰⁰ „Dachstein látképe a Hallstäti tóval, a Hütteneck-Alpokban, Ischl-nél.” o. fa, 45,5 x 57,5 J.: k. 1. „Waldmüller 1838.” Historisches Museum der Stadt Wien Inv. Nr 8151, RP 132. Kiáll.: Akademie Ausstellung 1939. 151. sz., Ausstellung Salzburg 1953. 75. sz. GRIMSCHITZ, B.: i. m. 323, 520. sz. 61. tábla.

¹⁰¹ GRIMSCHITZ, B. i. m.

¹⁰² EGRY M.: Mednyánszky. Bp. 1975.

¹⁰³ FARKAS Z.: i. m. 9. sz. jegyzetben.

¹⁰⁴ További azonosítható bécsi tájfestők: JULIUS ABBIATI (1840 k. műk. Bécsben), az 1840-es akadémiai kiállítás három műve volt a „Duna melletti vidék Dürrensteinnél” Pesten is szerepelt. Nálunk négy műve volt látható. CARL AMBROS (1840 k. műk. Bécsben), az 1840-es akadémiai kiállításról az „Arlhegyi út” c. képet hozta, két újabb művel egyetemben. FRANZ BARBARINI (1804–1873): „Táj”, „Berchtoldsgaden”, a Gauermann köréhez tartozó JOSEPH FEID (1806–1870): „Erdő”, „Tó”, ANTON SCHIFFER (1811–1876): „Admont melletti vidék”, „Reichenau a Schneeberg mellett” c. műveket hozta. A Waldmüller tanítvány JOSEF STERRER (1807–1888): Erdei vi-

dék, és „Menet a szentséggel”, JOHANN WERNER (1815–?): „Meran”, „Willach”, „Dürrenstein”, JOSEF SCHWEMMINGER (1804–1895), „Torbola a gardai tó mellett”, „Az Orter csúcsa”, „Weidling am Bach”, c. műveket mutatták be. ANDREAS IENICK-nek (1840 k. műk. Bécsben), Pesten négy műve volt látható, köztük az az „Utazási jelenet” is, amelyet tavasszal, az akadémia kiállításán is bemutatott. (A pesti katalógusban két keresztnévvel, – András–Endre – szerepel.) FRANZ KLETZINSKY (1843-ig mutatható ki Bécsben) két tájképet, JAKOB MORERETTE (1840 k. műk. Bécsben), egy tájképével, és JOHANN JOSEPH RAUCH (1805–1868?), – szintén a Gauermann kör festője – tájképével zárult a bécsi kollekció. H. FUCHS: Die Österreichischen Maler des 19. Jahrhunderts, Wien 1972, R. FEUCHTMÜLLER: Kunst in Österreich, Wien–München–Basel 1973, valamint B. GRIMSCHITZ: Die Altwiener Maler, Wien, 1961. alapján. A fentiek tanúsága szerint egész sor festő jött a pestit megelőző bécsi kiállításról, szinte egy testületként, a jó üzlet reményében. Érdekes összevetni a magyar anyaggal az ott kiállított műveket. Fuchs i. m. némelyeket kizárólag az 1840-es bécsi St. Anna Akadémia-beli tárlat katalógusában szereplő műve alapján tart számon. Van aki ezek közül Pesten nagyobb kollekcióval szerepelt, mint Bécsben, így a pesti katalógus ismert műveik számát gyaportja.

¹⁰⁵ RÓZSA GY.: Adatok Franz Jaschke tájképfestői működéséhez. Művészet és felvilágosodás. Bp. 1978. 443.

¹⁰⁶ Pl.: H. W. Zimmermann: „Havasi dallók Stájerországban”, Fischbach: „Boldog parasztsalád”, Kiss Bálint: „Pórvacsora”, stb.

¹⁰⁷ PARLAGI i. m.

¹⁰⁸ Carl Schindler Pesten kiállított művének pár darabja az „Örtálló” c. kép, melyet 1839-ben festett, és 1840-ben a bécsi tárlaton kiállított. GRIMSCHITZ i. m. 64. sz.

¹⁰⁹ Josef Nigg-ről az Athenaeum tévesen magyar származást állapít meg, valamint elhunynak jelzi.

¹¹⁰ UJHÁZY i. m.

¹¹¹ Jelenkor 1840. jún. 27, 205, a „Budapesti Napló” rovatban.

¹¹² PARLAGI i. m.

¹¹³ Nürnbergben 1840 máj. 17-én volt műkiállítás, 305 db képpel. Bécsben ugyanekkor 582 db mű volt kiállítva. NOVÁK D. i. m.

¹¹⁴ Barabás M. Önéletírása, 172.

¹¹⁵ Jelenkor 1840. júl. 11. 221.

¹¹⁶ A rendezőség az alábbi 30 olaj és 4 akvarell képet vásárolta meg kisorsolás céljára: Oiaj: Feid: „Erdei vidék”, De Pian: „Kolostor-csarnok”, Waldmüller: „Egy perzsa”, Schwemminger: „Weidling am Bach”, Schmid: „Hunyadi János halála”, Weide: „Koldus”, Georganák”, Szale: „Traunkirchen melletti tájkép”, F. W. Zimmermann: „Sebhedt katonanő”, Swoboda: „Baromitató”, Perger: „Keresztelés szükségből”, Barabás: „Galambposta”, Lavos: „Elégettek”, Danhauser: „Anyai szeretet”, Schiavoni: „Megalégedés”, „Antik leány”, Müller: „Paraszterekedés”, Herbsthoffer: „II. Endre”, Aumayer: „Tanulmányfő”, Kärbling: „Gyümölcsök”, Röhner: „Alkony”, Abbiati: „Dürrenstein”, Fischbach: „Boldog parasztsalád”, Schultz: „Három szent hölgy”, Aumayer: „Tanulmányfő”, Heicke: „Favágók”, Schiffel: „Admont melletti vidék”, Barberini: „Berteschgaden”, Ginovszky: „Prágai tejáruló leány”, Akvarell: Alt: „Árva vára”, Gadl: „Tengeri képek”, „Beckó vára”.

¹¹⁷ Az összes bevétel 7664 Ft 8 kr volt ezüstben.

Kiadás: Az egyesületi képre	1 678 Ft 9 3/4 kr
ügyleti költség	179 Ft 29 kr
nyomtatási és könyv-	
kötési költség	380 Ft 25 kr
szállítás és vámolás	788 Ft 33 kr
a műkiállítás költségei	583 Ft 53 kr
a megvett képek ára	400 Ft 96 kr
összesen	7 618 Ft 1/4 kr
fennmarad	46 Ft 3 1/2 kr

Magánvásárlások 2 757 Ft értékben történtek. A látogatók száma összesen 8 976 volt. (Honművész 1840. dec. 17.) A „megvett képek ára rovatban a 400 Ft nyilvánvaló tévedés. 4000 a helyes.

¹¹⁸ Barabás M. Önéletírása.

¹¹⁹ Lásd a 9. sz. jegyzetben.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Sajnos sem a készítőkről, sem az ábrázolás tárgyáról semmiféle eligazítást nem közölnek. A szerzők neveit a katalógus sem közli, kiderítésük eddig nem sikerült.

¹²² Lásd a 9. sz. jegyzetben.

¹²³ Neustadt Adolf életrajzi adatait TEHEL P. közli i.m.-ben (lásd 6. sz. jegyzet). 279.

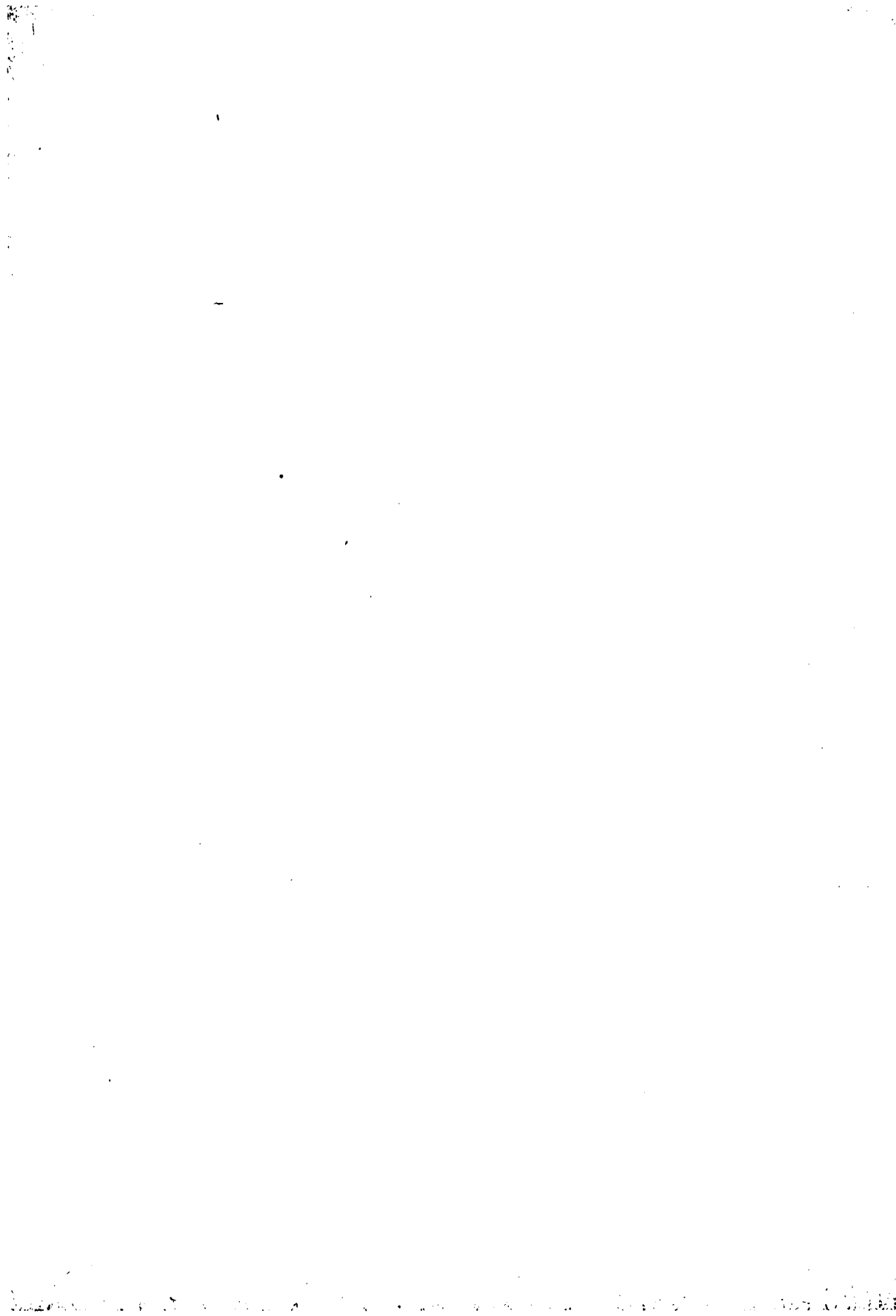
¹²⁴ Lásd a 9. sz. jegyzet.

¹²⁵ BARABÁS M.: Jutalomtétel. Társalkodó 1840 augusztus 8. 250. („oecus de colore” jeligével)

¹²⁶ NOVÁK D.: Rövid felelet Barabás úrnak. („Mutus de arte” jeligével.) Hasznos multságok 1840 augusztus 15. 53.

¹²⁷ NOVÁK D.: Válasz egy hazafi nyilatkozatára. Hasznos multságok 1840 szeptember 2. 74.

Barabás nem válaszolt írásban N. D. augusztus 15-i H. M.-beli cikkére. Nyilván szóban gyűrűzött tovább a vita. N. D. ebben a cikkében Barabás augusztus 8-i Társalkodó-beli írását ez alkalommal részletesen idézi.

Tomáš Štraus

A MODERNIZMUS SZLOVÁK VÁLTOZATA (Pozsony a VHUTEMASZ és a Bauhaus jegyében)

A 20. század első évtizedeiben megszülető avantgardista esztétikai rendszerek – az olasz futurizmus, az orosz szuprematizmus, a holland neoplaszticizmus, a német és a magyar aktivizmus, a francia purizmus stb. – megalapozták a valóság, technika és a művészet viszonyának újfajta felfogását. A szintézis kialakítása azonban külön korszakot követelt, mely a weimari Bauhaus kezdő lépéseitől (még van de Velde idejéből) a szovjet avantgardisták forradalmi tapasztalatain keresztül, több művészeti iskola és kísérleti műhely munkásságán át húzódott. Ebből a fejlődési folyamatból a pozsonyi Iparművészeti Iskola (Škola umeleckých remesiel) 1928–1938 között nemzetközi viszonylatban is jelentős mértékben vette ki a részét.

Mint azt a Bauhaus titkára, Kállai Ernő¹ a pozsonyiak számára 1935-ben kifejtette: a Bauhaus szintetizáló, humanista alapeszméje sok éven át inkább romantikus vízió, mint gyakorlati célkitűzés maradt. A Bauhaus leghaladóbb pedagógiai ideája, az ún. Vorkurs, lényegében elszigetelve maradt a praktikus tanterv alapját képező konkrét műhelymunkától. A mesterség különféle fogásainak és az alkotás technikájának biztonságos elsajátítása (s ennek eredményeként a termékek szériagyártásának lehetősége) nem a tantervből adódott. A tanterv ugyanis elsősorban a természet utáni rajzolásra, esztétikára, művészetelméletre és -történetre, pszichológiára, a természettudományok alapjaira, a gazdaságtanra stb. épült. Ami magát a műhelyt illeti, itt a vezető tanár („Formmeister”) a tanítási gyakorlatban háttérbe szorult a tapasztalt mesteremberrel („Werkmeister”) szemben. A festészet, mint különálló tantárgy, ugyancsak elszigetelt maradt. Annak ellenére, hogy olyan kiváló személyiségek foglalkoztak vele, mint Vaszilij Kandinszkij, Lionel Feininger, Paul Klee, Oskar Schlemmer stb., csak kiegészítő szerepet játszott (éppúgy, mint a színház, vagy a sport). A festészet a Bauhausban az iskola szigorú racionalizmusának ellensúlyozója volt csupán.

A forradalom utáni szovjet pedagógia, művészet és esztétika szintén az elmélet és gyakorlat, a művészet és a technika vagy ökonómia összeegyeztetésének feladata előtt állt. A VHUTEMASZon, majd később a VHUTEINon és más, forradalom utáni avantgard művésziskolákon a gyakorlati tanítást speciális módszertani és elméleti intézmény (az INHUK) megalakulása segítette elő. E korában egyedülálló tudományos intézmény rövid, de intenzív fejlődésének egyes szakaszait legkifejezőbbben vezető egyéniségeivel jellemezhetjük. Kandinszkijtől Rodcsenkóig, Briktől Arvatovig, ha úgy tetszik: a meta-

fizikán, a konstruktivizmuson és produktivizmuson át a gazdaságtanig és szociológiáig. Az esztétikai-gazdasági törekvés középpontjában már nem kiemelkedő „egyénségek” nevelése, egyedi darabok tervezése áll, hanem a jelenkori formavilágnak megfelelő általános képlet, az alkotó munka és gondolkodás egységes metodológiájának keresése.

Az INHUKban A. V. Babicsov irányításával kidolgozták a képi és logikai-teoretikus gondolkodási folyamatok egyesítésének újfajta, komplex módszerét. A világ fantázia általi érzékelésének szintetikus módszere, mely a gyermekek alkotásában, vagy a modern művészet egynémely képviselőjének sajátos gesztusaiban oly meggyőzően hat, a felnőttek tömeges nevelésénél hasznavehetetlen. A racionális-analitikus módszerek alkalmazása a művészet terén azonban magába foglalja a képesség elemét, az általánosítást, sőt a magasabbrendű gondolati folyamatok és egységek intuitív meglátását is. A művészet maga, valamint befogadásának jellege a pusztán analitikus hozzáállás lehetőségét teljes mértékben kibővíti². A technika és mesterség gyakorlatiasságának jelenléte a gondolkodásban – mely a Bauhausban például háttérben maradt – néhány szovjet művészeti-építészeti iskolában (Babicsov „Robfak”-ja stb.) megfigyelhető. Az ilyen oktatási elvek, tudományos nézetek elterjedése, az egységes világmagyarázatra törekvés szemléleti változás kezdetét jelezte.

Hogyan volt képes ebbe az általános mozgalomba az elmaradt feudális viszonyokból még csak éppen kilábaló Szlovákia bekapcsolódni? Egy olyan mozgalomba, melynek legfontosabb jellemzője éppen a helyi-nemzeti fejlődés speciális vonásainak – így a múlt maradványainak – semmibevétele volt. A városi kultúra hiánya – minden kísérőjelenséggel együtt – az akkori Szlovákiát európai viszonylatban egyedülálló helyzetbe állította. Szlovákia ugyanis a 20. századba anélkül a bázis nélkül nőtt bele, mely a szomszédos nemzetek számára a városi kultúrában – az öntudatosodás alapján – rejtett. A városi kultúra a környező országokban (pl. Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon) már a 19. század első évtizedeiben a nemzeti újjászületés hordozója volt, és e gondolat jegyében fedezte fel a népművészeti hagyományt is. A népiesség és a népművészet fogalma azonban – eltekintve a századforduló egyes progresszív mozgalmaitól – a 20. század első felére mind inkább devalválódott, többnyire csak üres hazafiaskodást jelentett. Lélektelenséget, tudatos maradiságot a politikában; a kultúrában, művészetben pedig hátráltató tendenciát takart.

Más a fejlődés jellege Szlovákiában (s részben Morvaország egyes vidékein). A késői középkorban Szlovákia ugyan gazdag, virágzó városokkal rendelkezett: a kohászati és bányászati központjaival, melyek az Észak-, Dél- és Kelet-Európát összekötő kereskedelmi útvonalak jelentős gócpontjai voltak. E városok lakosságának zömét azonban – a 13. század telepítési áramlatai következtében – németek (később magyarok s más nemzetségek) alkották, akik a szlovákságot a kevésbé lakott vidékekre összpontosították. Ezen a területeken aztán a népművészet századokon át a nemzeti önállóság ténylegesen megvalósuló programját jelentette.

Próbáljunk meg ezek után a modernizmus és Szlovákia, illetve a szlovák népművészet kérdésébe a szokásos előítéletek nélkül betekinteni. A hagyomány és haladás ellentéte (melynek lényegét 1913 körül még Oroszországban is világosan kifejtették, nem is beszélve a többi európai államról) itt szokatlan, merőben eltérő alakot kapott. Elég el-

tekintenünk az esztétikai fogalmak beidegződött értelmezésétől, s meglepetéssel jövünk rá, hogy a szlovákiai századeleji *népművészet és kézműipar még szinte maradéktalanul megfelelt mindazoknak a filozófiai követelményeknek, melyeket ugyanabban az időben más európai avantgard mozgalmak programszerűen felvázoltak*. Ilyen volt pl. a forma és a funkció, a technika, esztétika és gazdaságosság, a mesterségbeli tudás és fantázia egy- sége, az anyag és a szerkezet szerves kapcsolódása. Ilyen volt az ész, érzés, érzékelés és játékosság összhangja, az emberre-művészre még ketté nem hasadt alkotótípusra hivatkozás, a munkából származó öröm (életerő) megőrzése stb.

E problematikának természetesen történelmi háttere van. Ha hiányzott is itt az az eszmei-kulturális érdeklődés, mely a népi alkotást már a romantika idején az esztétika tárgykörébe vonta volna, a népművészeti alkotótevékenység, meg a modern gyártási folyamat és termelés közeledésének jelensége a 19. század közepén már Szlovákiában is megfigyelhető. De az iparművészet és a népi alkotás iránti érdeklődést itt nem eszmei-esztétikai, hanem inkább gazdasági, illetve ökonómiai-adminisztrációs szempontok motíválták. A 19. század utolsó évtizedeiben az iparművészet Szlovákiában az adminisztráció és a gazdasági élet fokozatos központosításával egyértelműen a megyei testületek és kereskedelmi kamarák kezébe jutott. Ellenőrzése és területi felosztása ezzel szemben körzeti jellegű volt. Közismert például a szepesi háziipari szövetség (melynek Szepesúj- hely, Poprád, Felka és más helységek voltak a központjai), a hasonló jellegű sárosi szövetség (mely Solivar, Kisszeben városkákban összpontosult és Bártfán tanfolyamokat szervezett), a zempléni (humennéi fafaragóiskolával) zólyoni (detvai, bzoivíki, Špania Dolina-i csipkeveréssel stb.), vagy a nyugat-szlovákiai szövetség (az uhroveci fafaragással, modrai kerámiával, Pöstyén környéki csipkeveréssel, somorjai, majd később nagyszombati kosárfonással).

A kisipar fejlesztésére alakult pozsonyi felvidéki szövetség bizonyos értelemben az összekötő szerepét játszotta. Tanfolyamokat szervezett, műhelyeket alapított, miközben nemcsak szervezéssel, hanem eszmeileg is gondoskodott a Felvidék népművészetének és képzőművészetének és kézműiparának felemeléséről. Helyébe később a pozsonyi „Izabella” szövetség lépett, de ez inkább reprezentatív jellegű volt. A budapesti, országos köz- ponti háziipari szövetség a mozgalom üzleti oldalával foglalkozott. Az akkori osztrák statisztika szerint a mai Szlovákia területén 1908 körül több mint 460 000 ember dol- gozott, tágabb értelemben vett háziipari téren.³

Az 1873-as évi bécsi kiállítástól fogva a szlovák népművészet és kézműipar termékeit nemcsak elismerték, de Európa-szerte előnyös üzleti megrendelésekkel támogatták is. Több nemzetközi kiállításon arattak sikert, így pl. Budapesten (1888-ban), Párizsban (1872-ben és 1900-ban), Péterváron (1902-ben), Bécsben (1908-ban) és másutt. Scotus Viator 1911-ben, Londonban megrendezett tárlata különös jelentőségre tett szert ebből a szempontból. A kiállítást a Studio c. folyóirat Osztrák–Magyar Monarchia népmű- vészetét bemutató különkiadása kísérte. (A benne közölt képanyag nagyobb része Szlo- vákiából származott.)

A népművészet és a kézműipar fejlesztésének a praktikus gazdasági és szociális indí- tékek mellett (mivel a kézművesség a lakosság túlnyomó része számára foglalkozási lehe- tőséget adott) döntő *kulturális és eszmei jelentősége* volt. Az uralkodó magyar kultúra

és a nagyipari vállalkozók nyomásával szemben védekező sáncot, a hazafiság és nemzeti öntudat támaszát képezte. Különös módon, például a hímzés és a csipkekészítés művészete nagyobb visszhangot keltett, mint maga a nemzeti beállítottságú irodalom (mely utóbbi egyelőre csak a művelt olvasók szűk körét érintette). Ebben a szellemben folytak le például a szlovák hímzések és népviseletek első kiállításai a Živena egyesület rendezésében (Andrej Kmet', Pavol Sochán' és mások vezetésével, Turócszentmártonban 1887-ben). Ez az esemény szülte Ján Koula építész közvetítésével az 1895-ös évi prágai néprajzi kiállítás ötletét. Sochán' Prágában már 1890-ben kiadta az Ószláv hímzéminták gyűjteményét (a már korábban Turócszentmártonban kinyomatott A szlovák nemzeti hímzés mintái alapján).

A népművészt Szlovákiában az iparosítás alacsony foka, s a nagyvárostól való elszigeteltség viszonylag sokáig megóvta a stílusistátalanságoktól és az ismétléstől, amivel az akkori Nyugat és Közép-Európa már javában küszködött (neoromantika, naturalizmus, szecesszió és más irányzatok). Ebben az értelemben a városi értelmiség jóakarató pedagógiai és más, a helyzetet javítani akaró beavatkozási kísérletei gyakran negatív színezetet öltöttek.

Az iparművészet és a háziipar felvirágzásának még a világháború kitörése és a közép-európai hatalmi-politikai viszonyok változása sem tudta útját állni. Az iparművészet és kézműipar fejlesztéséről 1918 után mindenekelőtt a Háziipari Intézet gondoskodott (eredeti nevén Zentralverband für österreichische Handindustrie, melyet a háború végén Bécsből Prágába tettek át). A közvetlen dolgozók számát – akiknek többsége a textil- és csipkekészítés területén működött – Szlovákiában az új körülmények között is mintegy 15–20 ezerre becsülték. A Svaz českeho díla (Cseh alkotószövetség), melyet Jan Koula építész alapított 1912-ben, a népi alkotómunka különféle megnyilvánulásaival szemben meglehetősen tanácstalannak bizonyult. A Zväz ľudového priemyslu (Népi ipari szövetség), melyet Dušan Jurkovič építész és Jozef Vydra professzor Turócszentmártonban alapított, szerencsésebben alakult, de sajnos, csak nagyon rövid ideig állt fenn. A népművészeti hagyományt elsősorban a Detva társulat képviselte, míg az ipar és technika vívmányaira hivatkozó programot a Spoločnosť umeleckého priemyslu (Iparművészeti Társaság) valósította meg.

A népies-dekoratív ősi hagyomány és az új stílusirányzatok (kubizmus a cseh belsőépítészetben) együttes jelentkezése volt megfigyelhető az 1925-ös párizsi nemzetközi iparművészeti kiállítás csehszlovák anyagában.

A hazai hagyomány éltető erejét, tekintettel a kor gazdasági szükségleteire, már a szlovákiai képzőművészeti iskola létesítésének első elgondolásai is számbavették. Mint azt Jozef Vydra helyesen állapította meg, a háború utáni gazdasági és társadalmi feltételek – a kezdődő iparosítás időszakában – nem akadályozták a népművészet és kézműipar fejlődését. Az 1919 utáni helyzet főbb jellemzői:

1. A munkaerőfelesleg, illetve a más, jobban fizetett munkalehetőségek hiánya miatt a kézimunka gazdaságilag kifizetődőbb.
2. A helyi, hazai nyersanyagfelesleg feldolgozása. Ilyen pl. az agyag, fa, szalma, nád, üveg stb.

3. A háziipari termékek hasznosságának és célszerűségének értékelése; ezek organikus és bevált fogyasztása.

4. Bizonyos munkafajták, illetve a hozzájuk szükséges technikai ismeretek és a kézi-ügyesség helyi hagyománya (pl. a csipkeverésnél, hímzésnél, fazekasságban, famegmunkálásban stb.).

5. Szubjektív adottságok: a hagyományörzés igénye és a kézimunka szeretete.⁴

A másik oldalon, a lakosság egyre változó életkörülményei – főként ami a falu és város közti élénkülő gazdasági és társadalmi kapcsolatokat jelenti – új szükségleteket vontak maguk után. Ez Vydra és a többiek számára egyaránt világos volt. A sajátos nemzeti vonások és a tradíció erőszakos fenntartására irányuló igyekezet csak megerősítette az elmaradottságot. Az esztétikai indoklás nem lehet öncélú. „A régmúlt, a népviselet, népművészet szépsége mindig csak az elnyomott rétegek és nemzetek tulajdona volt. Ha a csehek ma a szlovákokat – a nyugati kultúra és a néprétegek szociális forradalmának jegyében – népviseleteikből levetkőztetik, csupán azt teszik, amit saját magukkal mindjárt 1848 után tettek: megszabadítják az országot feudális béklyóitól” – írják a pozsonyi Iparművészeti Iskola tanárai közös kiáltványukban. „E szépségtől senki sem búcsúzik nehezebben és meghatottabban, mint éppen mi, művészek! De megőrzése és konzerválása nem az iskola, hanem a múzeum feladata.”⁵

A húszas évek esztétikai vitáinak Szlovákiában az volt a célja, hogy az alkotás lényege a dísz és ornamentika helyett az anyag és forma megmunkálása legyen. A díszesség, régi formák és motívumok lélek nélküli másolása csak idő- és erőpazarlást és esztétikai ízléstelenséget jelent. Az exkluzivitás hangsúlyozása, turista-émléktárgyszerű termékek gyártása a problémát nem oldja meg. A megoldás a népi találékonyság lehetőségeiben rejlik. Az iparművészet és művészet megújításának teoretikusai és szervezői a régi utánzása helyett az anyagi- és munkakultúra új egyéni művészi értékelését követelték. A felhasznált anyag tisztaságát, egyszerű formákat, mindazt, ami az egykori fehérre meszelt házakat, vászonöltözéket, faeszközöket és a nép más használati eszközeit jellemezte. Az új épületek tágasságára tett utalás nem volt itt véletlen. A háború utáni építészetben és a húszas évek művészetében a hagyomány tisztelete és ismerete szervesen párosult a modern esztétika eszméivel.

A pozsonyi Iparművészeti Iskola (ŠUR) tízéves fennállása alatt (1928–1938) a gyakorlatban bizonyította be annak a feltevésnek igazát, hogy a modern művészetnek nem kell feltétlenül elvetnie az addigi tradíciót, a nép munkájának évszázados termelési és művészi tapasztalatát. Az iskola pedagógiai elveinek középpontjában nem az individualista művész, hanem az újfajta (népi) művészeti termelést inspiráló kreatív irányító ideálja áll. Az esztétika új megnyilvánulási formáira nem szabad tétlenül várni, létrejöttük céltudatos szervezést és támogatást igényel. A történelmi példák tanulmányozása önmagában nem oldja meg a jelenkor égető problémáit. Az elavult tradíciót új értékekkel kell felcserélni. Mindez a népi alkotás avantgarde szellemű minőségi fejlesztését követeli meg. E célkitűzések újféle megfogalmazása egyben eltérő, szokatlan megoldásokat is kívánt.

A sors ironiája, de ez már talán törvényszerű, hogy az elavult leküzdésére, a tradíció és a régi imádásának felszámolására épp a lelkes néprajzkutató, történész és népművészeti teoretikus, Jozef Vydra vállalkozott, aki 1919-től a műemlékvédelmi intézet po-

zsonyi igazgatóságán működött. Jozef Vydra tudományos és gyakorlati kutatói érdeklődéséhez szervesen kapcsolódott pedagógiai tevékenysége. 1912-től aktívan résztvett a képzőművészeti nevelés és az iparművészet fellendítésének nemzetközi mozgalmában. Az, hogy Szlovákia első megreformált önálló állami művészeti iskolájának élére épp egy ilyen felvilágosult teoretikus s egyben gyakorlati szakértő került, kétséggel kívül szerencsés választás volt.

A pozsonyi Iparművészeti Iskola alapeszméinek megfogalmazásakor – 1927-ben és később – tudatosan a moszkvai VHUTEMASZ és a dessau Bauhaus tapasztalataiból indultak ki, ami nem kis mértékben Vydra érdeme volt. A közelgő gazdasági válság a pedagógiai célkitűzések meghatározásánál óvatosságra intett. Mint azt a művészeti iskolák részlegének osztályvezetője, Zdeněk Wirth az Iskolaügyi Minisztérium ankétján (1927-ben) kifejtette: a művészeti proletáriátust nincs értelme tovább szaporítani újabb „tisztán” művészeti vagy építészeti közép-, ill. főiskolák létesítésével. Az ilyesfajta iskolákra (mint amilyen a prágai is) az ipartól és mesterségtől való elszakadás, az ún. „papír”-műveltség, az anyagok, eljárások és technológiák nemismerése volt jellemző. Ezért az új iskola alapjává a pozsonyi Kereskedelmi- és Iparkamara mellett már létező esti tanfolyamokat tették meg. Az iskolára való felvételt a megfelelő szaktudást bizonyító mesterlevélhez kötötték, a művész létfenntartásának biztosítása érdekében. Mindez szorosabb kapcsolatot eredményezett a mesterséggel, termeléssel és iparral, mint akár a Bauhaus legjobb időszakában.

A modern iskola Vazovova utcai új helyiségei a múzsák kb. 2–3 ezer jövőbeni szolgálójának egyidejű iskoláztatását tették lehetővé a különböző tanfolyamokon. Az esti iskolák négyéves ciklusainak alapja a négy-öt hónapig tartó, napi négyórás tanítás volt. A hét három estéjének három óráját rendszeresen műhelymunkával, tervezéssel, illetve elméleti tanulmányokkal töltötték. Az iskola nyolc önálló részleggel rendelkezett: textil- és divatrészleggel (vezetői František Malý és Mikuláš Galanda), grafikai (Zdeněk Rossmann építész), fényképészeti (Jaromír Funke), rendezői (František Reichenthal), fém- (František Tröster), fa- (František Hrozienska), festészeti (L'udovit Fulla) és kerámiai részleggel (Julia Horová). Ezekhez 1938–39-ben külön filmrészleg (Karel Plicka) társult. A pedagógiai munkát speciális pszichotechnikai intézet (Juraj Čečetka dr. és J. Stavěl professzorok) irányította, mely tehetségkutatással és tanácsadással foglalkozott. 1931-ben 86 csoportban (67 nappali osztályban) nem kevesebb, mint 116 szaktanár, művész és építész tanított (!).

A pozsonyi iskola jellegzetessége volt – a már meglevő külföldi példákkal szemben – az utánpótlásról gondoskodás a gyermekek és fiatalok (14–16 évesek) köréből. Ezzel biztosították a társadalmi haladást, összhangban az iskola célkitűzéseivel: „. . . a fiatalág veleszületett tehetségét gyakorlati célok szolgálatába állítani”, „lehetővé tenni a kiváltságokkal nem rendelkező, kétkezi munkás rétegek tehetségének kifejlődését” (az iskola 1928-as alapító kiáltványából). A gyermeki találékonyság és a felnőttek tapasztalatának találkozása serkentőleg hatott a művészi és pedagógiai tevékenységre.

A ŠUR tanárainak lehetősége nyílt arra, hogy tehetséges gyerekeket válogassanak a város összes iskolájából. A gyermekek oktatásával a szlovák festők legjobbjai – L'udovit Fulla, Mikuláš Galanda, később Janko Alexy és mások – foglalkoztak. A gyerekek – tehetségük megnyilvánulása szerint – további szakképzettséget szerezhettek (sík-, vagy

lineáris rajzolás, modellálás, anyagmegmunkálás). Ami például az iparművészetet, vagy a szobrászkodást illeti, a gyerekek nem a szokásos plasztilinnel, ill. más amorf anyaggal, hanem valódi kerámiával, agyaggal és mázakkal dolgoztak. Munkáikat a műhelyvezetők felügyelete mellett sajátkezűleg égették ki. Nem csoda hát, hogy ebből a táptalajból több jelentős, nemzetközileg is elismert művész született.⁶

A német és szovjet avantgard tapasztalatainak alkotó jellegű feldolgozását nemcsak a tanítványok megválogatása tette lehetővé. A másik újítás a Bauhaus-zal és a VHUTEMASZ (VHUTEIN)-nel szemben, hogy az előkészítő tanfolyamok anyagát az egész tanulmányi időszakra kiterjesztették. Az előkészítés és a szakosodás különválasztása⁷ helyett itt a teória és gyakorlat, anyag és forma, mesterség és művészet egyidejű művelésére törekedtek.

A világ élenjáró tapasztalatainak ismeretét és alkalmazását a ŠUR néhány tanárának közvetlen, személyes külföldi tartózkodása biztosította. Az avantgard szovjet képzőművészethez elsősorban Reichenthal kapcsolódott, aki a NOSZF idején Oroszországban tartózkodott és részt vett az ottani képzőművészeti agitációban (Roszta-ablakok Péterváron stb.). A Bauhaus vívmányainak tanulmányozása mindvégig sokoldalú és folyamatos volt. A képzőművészeti nevelés 6. kongresszusa Prágában és Kassán (1928) vezető pedagógiai elképzelések élénk cseréjét tette lehetővé. A Bauhaus mesterei közül előadóként Joseph Albers és mások szerepeltek; hazai részről Jozef Vydra, Ladislav Sutner, L'udovit Fulla és mások. A Bauhaus titkára, Kállai Ernő, Moholy-Nagy László, Hannes Meyer és a többiek személyes tapasztalataikból is jól ismerték az új pedagógiai erőfeszítéseket Csehszlovákiában. Zdenek Rossmann 1930-tól tanulmányi célból a Bauhausban tartózkodott. (Követte ide feleségét, aki 1929 és 1931 között Walter Peterhansnál tanult fényképészetet.) A kollektív együttműködés szociológiáját vizsgáló elméleti tanulmányát azonban Rossmann már nem tudta befejezni. 1931-ben politikai okokból Németországból távoznia kellett.⁸ Az alkalmazott grafika és a kiállításrendezés iránti érdeklődését, amit Mies van der Rohének köszönhetett, így teljes mértékben csak Pozsonyban tudta érvényesíteni. A Bauhausban akadt ugyan elvétve egy-egy szlovákiai, vagy pozsonyi diák,⁹ ezzel szemben a pozsonyi iskolában az internacionalizmus egyértelműen mindennapi valósággá vált. A cseh és szlovák mellett a német és magyar nyelv is teljes értékű kommunikációs eszköznek számított.

Az iskola kiterjedt előadói, kiállítási és publikációs tevékenysége a pedagógiai elmélet és gyakorlat elválaszthatatlan része volt és az iskola nemzetközi kapcsolatait is öregbítette. A Bauhaus vezető tanára, Moholy-Nagy László például 1931-ben Pozsonyban magyarul tartott előadásokat. Beszámolóit, melyeket a Kereskedelmi- és Iparkamara szervezett, a reklám, a modern festészet, szobrászat, fényképészet és tipográfia kérdéseit az egyes tanfolyamok kereteibe illeszkedve külön tárgyalták. A pozsonyi Kunstverein termeiben Moholy-Nagy német nyelven adott elő a Bauhaus új irányzatairól. Kállai Ernő – a pozsonyi Forum c. folyóirat egyik legjelentősebb külső munkatársa – az esztétika problémáiról, Jan Tschichold az új tipográfiáról, Kassák Lajos a konstruktivizmusról, Hannes Meyer a Szovjetunió építészetéről, Bartók Béla a népzene és a modern zene kapcsolatáról tartott Pozsonyban több ízben is előadásokat.¹⁰

Moholy-Nagynak Pozsonyban 1935 májusában még önálló kiállítása is volt. Az Iskola kiállítástermei emellett szüntelenül készen álltak mindennemű aktuális információ befo-gadására. Így pl. a cseh iparművészet és tervezés kiállítását (Benda professzor iskolája – 1935) a szovjet fényképészet, tipográfia- és könyvku ltúra (1936), a finn grafika és iparművészet (1936), vagy az új párizsi festészet (1936) bemutatása követte. Persze azért az iskola tanárainak és diákjainak rendszeres tárlatai is a város életének fontos ese-ményei közé tartoztak. Ami a közlési lehetőségeket illeti, elsősorban Jozef Vydra Po-zsonyban megjelenő „Výtvarná výchova” (Képzőművészeti nevelés) c. havi lapja, vala-mint a modern iparművészet gyűjteményes kiadásai (Pozsony 1931) voltak figyelemre-méltóak.

A pozsonyi Iparművészeti Iskola valamint európai előképei között, de az egyes tan-székek között is a forma, anyag és alak szerves funkcionalitásának eszméje volt az össze-kötő kapocs. A fém dicsérete című programadó tanulmányában Frantisek Tröster ezt írja: „Az anyag gazdaságos felhasználására való törekvés nemcsak szerkezetének sokrétű-ségét tárta fel, hanem abból formáinak törvényszerűségét levezetve felfedezte annak va-lódi szépségét”. A pozsonyi iskola vezető tanára a jelenkori termelés példaképének a gépkocsigyártást állította, mely mögött nemcsak a mai építészet, hanem a művészeti esz-tétika is lemarad.¹¹ „A mai könyvnyomtatás már nem a képzőművészeti elrendezéssel, vagy a felhasznált színek szépségével hat, hanem magának a nyomásnak, a jól megválasz-tott betűtípusnak, a jóminőségű papírnak tökéletességével, a szövegnek olyfajta elrende-zésével, mely a tartalmat s a tulajdonképpeni értelmet optikailag pontosan kifejezi, a ma-ximális olvashatóság és megjegyezhetőség jegyében.” „A tipográfia a technika egy része. Formai fejlődése azonban elkésett, utólagos.”¹² Így elmélkedik Zdeněk Rossmann a modern tipográfia jellegzetességeiről.

Ezeknek az új esztétikai elképzeléseknek és eszméknek a megvalósításához Jozef Vyd-ra képes volt olyan fiatal művészeket találni és mozgósítani, akik abban az időben Szlo-vákia és Csehország leghaladóbb újtói közé számítanak. Hallgassunk meg néhány további célkitűzést (a ŠUR 1933–34-es évi évvégi értékeléséből):

Fulla: A lakásból minden nyomasztó mintájú festett dekorációt mellőzni. Fejlettebb szinkultúrát, több árnyalati finomságot és fényt. A falfestés az építészeti hatás növelését szolgálja. *Funke:* Struktúrákat fényképezünk, a tárgyak fotogénikusságát kutatjuk. Ob-jektumokat kombinálunk a térben. *Galanda:* A gyermekek alkotó munka iránti érdeklő-dését saját gondolataik megvalósításával ébresztjük fel, s terem tő képzeletüket egészen az önkritika stádiumáig vezetjük el. *Horová:* A kerámia, melyet korongolnak, az ember hasznos segédeszköze. A kerámia a plasztikai érzésre és alkotásra való nevelésnek egyik kiváló módszere. *Hrozinka:* A bútortípusokat szabványosítjuk. Egyszerűsítjük a szerke-zetet. Anyagokat – fát, üveget, fémet, textilt – kombinálunk. A mértékek arányos-sága és egyszerűsége. Gazdaságos térbeosztás a tényleges lakóterület növelésének javára. *Malý:* Ismerkedünk az anyaggal, annak tulajdonságaival és a formákhoz, színekhez, azok kapcsolataihoz és kölcsönös kombinációihoz viszonyított hatékonyságával. Hasznos öltöz-ködési és lakberendezési kellékeket igyekszünk kialakítani.

Az iskola tanári kara – mely idővel újabb jelentős művészekkel gyarapodott (Janko Alexy, Karel Štika, Karel Plicka, Jozef Margold, Miroslav Motoška stb.) – nem feltét-

lenül a hazai művészet, termelés ill. iparművészet hagyományából indult ki. A tanári karba való meghívás elsődleges és alapvető feltétele az egyéni találfékonyság, lendület és fantázia volt. Minden egyéb másodrendűnek számított. Jozef Vydra emlékezéseiben hatá-
sos irodalmi fogásokkal ismerteti a majdani jelentős nemzeti művésznő – Julia Kováči-
ková-Horová – tanárkodásának első lépéseit, fokozatos érését és fejlődését pozsonyi mű-
ködésének idején. A Sèvres-i Kerámia Intézet akkor még alig 26 éves, frissen végzett hall-
gatója tanári pályafutásának kezdetén természetesen igyekezett az eltérő feltételek mel-
lett megvalósítani azt, amit a különben kitűnő külföldi gyakorlatban elsajátított. Orna-
mentumokkal, pettyezéssel, festett körözéssel, és a kész termékek végső művészi-díszí-
tő kialakításának más ismert módjaival kezdte. De az állandó műhelymunka Modrában,
a népművészet még élő hagyományaival való megismerkedés mind pedagógiai, mind mű-
vészi nézeteit gyökeresen megváltoztatta. A festői felfogást szobrászati kísérletezés követ-
te (a 30-as évek torzói), amely végülis az ún. „Fazekas madonnák” kerámiailag tiszta és
utánozhatatlan sorozatában érte el tetőfokát. Ezek a kerámia forma sajátosságának mint
önálló műfajnak megtestesítői voltak. (Hasonlóképp említhetnénk itt Jánošík-motívumok-
kal díszített majolikáit, „Szüret”, „Mosónők” című domborműveit stb.) A fiatal tanár-
nő a szokásos antik példát elhagyva a továbbiakban az agyaggyúrás már a népművészeti
alkotás alapvető példáin oktatta, az anyagnak és megmunkálásnak markáns nyomait érvé-
nyesítve.¹³

A tanárok gyakran kerültek kapcsolatba munkától elnehezedett kezű emberekkel. Ez
a „hátrány” azonban végülis a pozsonyi iskola egyik legfigyelemreméltóbb újítási javas-
latához vezetett: az ún. mechanikus rajzolás metódusához. Elsőként František Malý – a
textiltervezés irányító tanára – vezette be a figurák körvonalait követő sablonok szerin-
ti munkát, mely pótolta a sokak számára nehezen elsajátítható rajztudást. Módszere a
többi részlegén is visszhangra lelt. Így a montázs technikája (színes, vagy különféle mintá-
zott papírok, ill. más anyagok kombinálása), mely addig az avantgard képzőművészet ki-
váltsága volt – a kubizmustól kezdve a dadáig –, itt lelt először a pedagógiai gyakorlat-
ban is termékeny talajra. František Reichenthal a kirakatrendezés részlegén az ún. film-
vázolás módszerét fejlesztette ki, aminek lényege a figura körvonalainak a támpontul szol-
gáló szilárd váz köré történő fázisos megörökítése.

Az absztrakt formák komponálása, a kollázs és a térrel való munka a Bauhaushoz
hasonlóan önálló tantárgyat képezett. Henri van de Velde berlini asszisztense, Josef Vi-
necky –, aki 1937-től Pozsonyban működött – az anyagmegtakarítás céljától vezérelve
ezt a tantárgyat szinte absztrakt kompozíciós rendszerek fejtörőjévé fejlesztette. A leg-
nagyobb érdeklődést azonban – mind az 1937-es párizsi nemzetközi iparművészeti kong-
resszuson, mind más korabeli pedagógus-találkozókon – mégiscsak a Pozsonyban kidol-
gozott mechanikus rajzolás módszere keltette.

Az egész kísérlet nem csupán pedagógiai jellegű volt. Az élenjáró hazai művészeti fej-
lődés folyamatosságáról van itt szó. Kudlák Lajos irodalmi és képzőművészeti alkotásá-
nak dadaista korszaka (a Ma c. folyóiratban; kollázskiállítás a kassai múzeumban 1921-
ben) így talált tíz év múlva folytatójára az Iparművészeti Iskolában.¹⁴ Ugyanígy az is-
kola élenjáró tanárának, a szlovákiai modern művészet klasszikusának, s tán máig leg-
kiemelkedőbb alakjának, L'udovit Fullának festészete: benne a kor esztétikai gondolko-

dásmódja – az analitikus ésszerűség és a szovjet avantgardra hivatkozó konstruktivizmus – a költői képzelőerővel (mely Chagallból, a dadaizmusból és a gyermeki alkotásból táplálkozik), valamint a népművészet évszázados tapasztalatának bölcsességével párosul. A népies motívum Fullánál a festés folyamán új, egészséges, népi és egyszersmind modern, avantgard művészeti valósággá válik. Kell ennél meggyőzőbb és kézzelfoghatóbb példa a jelenkori művészet sajátosan „szlovák” fejlődési útjáról?

JEGYZETEK

¹ KÁLLAI E.: Idea a vývoj Bauhausu, Výtvarná výchova (Bratislava) 3. 1935.

² SZARABJANOV, D.: A. V. Babicsov. Hudzsonyik. Teoretik. Pedagog. Moszkva 1974. 74.

³ Lásd VYDRA, J.: Páľstoleti lidové výroby v CSR 1895–1945. (Év- és lapszám nélkül. A pozsonyi Szlovák Nemzeti Galéria archívumában.)

⁴ Uo.

⁵ „Cestou XX. storočia”. Výtvarná výchova. 3. 1935. 2.

⁶ KOVÁČIKOVÁ-HOROVÁ, J.: O keramickom oddelení ŠUR. Ars 2, 1969. (Bratislava) 74.

⁷ Mint azt Kállai Ernő említett tanulmányában írja: „Ha a Bauhaus diákja az előkészítő tanfolyam elvégzése után a szigorúan gyakorlati és célszerű asztalos-, fém-, festő-, vagy építészeti műhelyek valamelyikébe érkezett, nem tehetett mást, el kellett felejtene az addig tanultakat, azt az időt, melynek folyamán még teljesen ártatlanul és büntetlenül adhatta át magát anyagi és formai fantáziájának.” (KÁLLAI i. m. 10.)

⁸ ŠLEPETA, V.: Bauhaus a česká avantgarda. Umění a řemesla 3, 1977. (Praha) 30.

⁹ BLŮHOVÁ, I.: Bauhaus očami bývalého řtudenta. Ars 2. 1969. 125.

¹⁰ Forum II. 1931. 90.

¹¹ TRÖSTER, F.: Chvála kovu. Výtvarná výchova 3. 1935. 16.

¹² Uo. 46.

¹³ VYDRA, J.: Počiatky prvej umeleckej školy na Slovensku. Výtvarný život III. 1958. (Bratislava) 300.

¹⁴ KUDLÁK, L.: Rozpomienky na ŠUR v Bratislave. Výtvarný život III. 1958. 301.

Borghida István

GALLASZ NÁNDOR

Tragikus élet. Benne sűrűsödik a két világháború közötti erdélyi és bánági művészek minden keserősége: a közönség – különösen az ipari-kereskedelmi érdeklődésű temesvári közönség – közönye, a művészeti élet szervezetlensége, a húszas évek során mind inkább fokozódó gazdasági válság, a kiállító helyiségek, s a szobrásznak létfontosságú megrendelések hiánya, amiért nagyobb méretű szobrokat nem alkothatott. Művészete lényegében lakóterre méretezett kisplasztikára korlátozódott, szűkös megélhetését néhány portré, kertdíz és síremlék biztosította: . . . „bármennyit is mintáztam eddig, igazi szobrot még nem csináltam” – hangoztatta keserűen, harmincötéves korában.

Élete folytonos hullámzásához – kisebb vásárlások okozta anyagi fellendülés után hosszabb pangás – igazodott kedélyhullámzása is: nagy nekibuzdulások és épp oly nagy letörések, derülátás és teljes elkeseredés között csapongott. Mindezt súlyos betegsége – a bohémek és a kitaszítottak még akkor is nehezen gyógyítható alattomos betegsége tetézvén, fokozatosan haladt a teljes testi és szellemi bomlás, az időelőtti vég felé. Vívódásairól, keserű megpróbáltatásairól nem beszélt soha. Kemény, férfias jellemét emberfeletti erővel őrizte.

Lényegkereső volt. Kerülte a rodin-i szobrászat pillanatnyiságát; Maillol, Bourdelle, s a szomszédságában dolgozó Meštrović hatott rá, a kubisták, s főleg az expresszionisták. Mindezek nyomán alakította művészetét. Absztrahált, de nem ment el a teljes absztrakcióig. Művészetét be sem illeszthetnénk valamelyik iskolába, vagy stílusirányzatba: csaknem minden művéhez, mondanivalójához, megújuló művészi megfogalmazásra lelt. Életműve – létrehozására mindössze másfél évtized adatott meg számára – ki teljesítetlenül is jelentős hozzájárulás művészetünk történetéhez.

Temesvárott született, 1893. január 29-én.¹ A családi hagyományok szerint a Gallaszok az olaszországi Trientből származtak Lengyelországba; a nagyapa már Bielóban született, s később egy Temesvár-környéki faluban telepedett le családjával.² A művész apja Gallasz Pál fűrös mester³ Temesváron, a vasúti műhelyekben dolgozott; anyja Diettl Mária háztartásbeli, Igmándinak, az ismert keserűvíz forrás tulajdonosának volt unokahúga.

Nándor akaratos, önfejű gyermek volt, korai fényképein mélyen tartott fejjel, felfelé nézett, mindig komolyan, mintha már az érett, befeléforduló művészt jósolná. Négy elemi után ipariskolát végzett, ahol már feltűnt rajzkészségével. Igazgatója Stumfall Eduard

Rákóczi-díjjal tüntette ki, ez harminc koronát is jelentett. Rajztanára, Sipos József javasolta, hogy taníttassák tovább, így került tizenhat éves korában Budapestre, az iparművészeti iskolába. Tanára volt Mátrai Lajos, a Párizsban tanult szobrász, Maróti Géza, a Budapesten és Bécsben iskolázott szobrász, festő és építész, akitől főleg az épületdíszítő szobrászatot sajátította el, hiszen jelentős budapesti épületek – a Gresham palota, a Hitelbank stb. – homlokzatára kerültek művei, továbbá Simay Géza, aki főleg az állatszobrászatot kedvelte meg vele.

Az iparművészeti iskolában jól modelleztek, s hamar dekoratív jellegű, egyszerűsítés felé terelték a növendékeket. Elsősorban épületdíszítő körszobrot és domborművet készítettek, valamint kispasztikát. Ennek hatása Gallasz művészetén is megérzik, kisebb méretű szobrai legkifejezőbb alkotásai. Monumentális méretű műveket is könnyen, gyorsan alkotott, ám ilyen irányú képességeit többnyire makettekben, csökkentett méretű pályaműveken bizonyította, kivitelezésükig alig jutott el, s ez nem rajta múltott.

1909-ből, fotóról ismerjük egy agyagban felrakott domborművét. Valószínűleg a művészeteket jelképezte és épületdíszítésre szánta. Középen nagyobb nő- kétoldalt két gyermekalak, ez utóbbiak kezében épület- illetve szoborterv. A mű felfogása klasszicizáló nyugalmú, igen harmonikus. A félaktok kidolgozása egy elsőéves, tizenhatéves gyermektől meglepően érett, jó anatómiai tudásról, drapéria ismeretről és főleg dekoratív érzékről tanúskodik.

Tanárai annyira megbecsülték, hogy plakettmegrendeléseiket nem egyszer átadták neki. 1910-ben, 17-ik évében megnyerte a Múcsarnok jubiláris plakett pályázatának második díját. A végig kitűnő osztályzatú növendék tehetségét, szorgalmát állandóan ösztöndíjakkal jutalmazta Temesvár városa, illetve a budapesti iskola – továbbá számos pályázatot nyert.

Tudjuk, hogy nagy nélkülözések között élt, ezért az iskolai munka után kölépcsők faragását vállalta a dunaparti sétányokon. Visszaemlékezései szerint éppen ez a küzdelem a súlyos, kemény anyaggal ébresztette rá a szobrászat igazi nagy feladatára.⁴

Az 1912–13-as tanévben, alig húszévesen, már tanársegéd a szobrászati szakon, Simay Géza szaktanár mellett. Az iskola évkönyve abból az évből egész oldalon reprodukálta *Szent Márton* című színes kerámia művét. Szent Márton a legenda szerint Pannonhalmánál, Sabaria Siccaban született és tizenkilencéves korában a római hadsereg lovaskatonájaként Amiensbe került, ahol a csikorgó hidegben egy csaknem meztelen, meggémberegett koldult látott. Kardjával ketté hasította köpenyét és rádobta. Az ugyancsak tizenkilenc éves Gallasz ez utóbbi mozzanatot ragadta meg művében. Romantikus hevület, erős kontrasztok, a formák feszítő ereje, sok dekoratív elem és biztos felkészültség jellemzi művét, amely a Szent István társulat nagydíját hozta számára.

Sikeres pályafutásának az iparművészeti iskolában az első világháború nagyon hamar végét vetett. Mindjárt a háború kitérésének évében mozgósították,⁵ és a 96-os horvát ezreddel Szerbiába küldték; három hónap múlva, már zászlósi rangban, átdobták az orosz frontra. 1915 telén, a stanislai előnyomulásnál, egy előrs parancsnokaként elfogták. A fogolytáborok sorát járta végig, legtovább – éveken át – Krasznójárszkban volt, ahol több mint százezer foglyot zsúfoltak össze, s a szörnyű körülmények között ezerszám haltak az emberek.

Gyóni Gézával raboskodott együtt, s ott kialakult barátságuk jeléül a költő „Lengyel mezőkön, tábortűz mellett” című verskötetének egy példányát ajánlotta neki, amelyet még 1914-ben, az ostromlott Przemyslben nyomtak.⁶ És együtt szenvedett Muhits Sándorral, a budapesti Iparművészeti Iskoia tanárával, aki a marosvásárhelyi kultúrpalotát üvegfestményeivel díszítette. Ám hagyjuk, hogy ő maga drámai hangvételével mesélje el mit látott a szibériai táborokban:

„. . . láttam Gyóni Gézát, a futó csillagot, testvére halála miatti mérhetetlen bánatában, láttam rémlátó lelke desperáltságában, láttam amint éhséggel pusztította el önmagát ő, aki mint a monda szerinti fönix madár, halála előtt, bűbájos dallal énekelte által magát egyik életből a másikba. . .”⁷

Éltem civilizációtól megrontott népek, s éltem ősi, tiszta erkölcsű tatárok, csuvasok és cserkeszek között. . . Láttam népet, amely kovával élesztette a tüzet . . . s egyszerű lelkű, írni-olvasni nem tudó költőjük, fejből mondott verseivel, gondolataival megdöbentette európai kultúrában meghizlalt ’tudós, agyunkat. . .

Láttam, nagyon sokat láttam Oroszországban, s láttam, s éltem mindezeket akkor, amikor a fogolytábor cenzúrája elől dugdosva járt kézről-kézre Gyóni Géza verse:

Most roppannak a roppant eresztékek,
Most bomlanak a bárgyú babonák. . .
Vágják már, vágják már szent kések
a zabolát, a zabolát. . .”

Mindvégig kijárhatott a táborból, ez mégsem könnyítette meg életét: volt szakács, ékszerész, cipőfoltozó és bányamunkás. Művészi adottságait már a táborélet idején felismerték, és értékelték emberi tartását. Többen is segítségére siettek az oroszul már jól beszélő fiatal művészeknek, s a Nagy Októberi Forradalom után Moszkvába irányították, „ahol új lelkekkel és világokkal” ismerkedett meg. Körülbelül két évig tartózkodott ott, kezdetben mint növendék, később a tanári karban, a Moszkvai Képzőművészeti Akadémián. Közlése szerint ott tartózkodása idején kartársai, továbbá Archipenko, Lipchitz és mások hatására a kubizmus és a konstruktivizmus befolyásolta, ennek nyomai azonban később halványultak munkáin.

A Képzőművészeti Akadémián dolgozók számára egy heti műtermi munka egy heti kétkezi munkával váltakozott. Gallasz kezdetben fát döntött, később egy gyárban gyermekjátékokat faragott fából. Életének ebből a szakaszából három érdekes találkozásról számol be egy hírlapi interjúban, két és fél évtizeddel később, hamarabb nem jelenhetett volna meg.⁸

1919-ben az Akadémia közössége, amelyben működött, meghívta Lenint: a proletár művészetről akarták hallani a véleményét: A nagyon elfoglalt Lenin éjjel egy órára tette látogatása időpontját; nélkülözések kora volt ez, így csak három főtt krumplit és egy csésze teát kínálhattak a vendégnek, akit Gallasz alacsony, gyors mozgású, gyors gondolkodású embernek látott. Amikor az meghallotta, hogy egy magyar is van közöttük, maga mellé ültette és elbeszélgettek. Gallasz megkérdezte: – Hogyan tetszik önnek a mi erőfeszítésünk, hogy megtaláljuk a proletár művészetet? – Az amit önök keresnek, nekem nagyon tetszik, de amit eddig találtak, egyáltalában nem – válaszolta Lenin.

1920-ban Gallasz a Habima zsidó színtársulatnál díszletfestőként is dolgozott. Az egyik bemutatón a rendező, Nándor Pávlovicsot – így hívták őt az oroszok – bemutatta Gorkijnak. Tetszett neki a díszlet. Bár egy szót sem értett jiddisül – Gallasz sem – mint mondta, a játék és a mimika vonzotta a színházba.

Egy ízben Gallasz kész plakáttervvel ment a propaganda hivatalba, azt rendszerint két font kenyérrel, egy font heringgel és egy font cukorral fizették. Szolovjov a költő vette át munkáját, aki bemutatta őt Majakovszkijnak, mondván, hogy mindketten gyönyörködtek eddigi plakátterveiben. Majakovszkij „apollói jelenség volt, a tehetség dicsfényével”, megmutatta saját plakátterveit, mire Gallasz kijelentette, hogy nagyrabecslését ezután megfelezi: „50% a költészetének, 50% pedig művészetének jut ki”.

Bár Gallasznak minden lehetősége megvolt, hogy ott beilleszkedjék, a honvágy 1921-ben hazahozta Temesvárra. Még abban az évben megrendezte első egyéni kiállítását. Ugyanakkor dr. Schönberger (Söni) Mór ottani fogorvos gyűjtést indított két tehetséges fiatal, Gallasz Nándor szobrász- és Varga Albert festőművész továbbképzésének támogatására. Lelkes mecénásokból nagyobb csoportot szervezett, s annak minden tagja havi 100,- lejjel járult az ösztöndíjukhoz. Így gyűlt össze havi 3000,- lej; megélni kevés, éhenhalni sok. A müncheni Akadémiára jelentkeztek volna, de mire odaértek, a helyeket már betöltötték. Ezért Drezdába mentek, ahol a Der Weg elnevezésű szabadiskolába iratkoztak be.

1923 július 24-én Gallasz hosszabb levelet írt Drezdából, amelyben utasításokat adott Mária hűgának, hogyan készítsék elő munkáit a román királyi pár látogatása alkalmából Temesvárott rendezendő kiállításra: „. . . szeretném ha Te ügyesen végeznéd ezt a részét a munkának, amit rád akarok bízni. Sajnos én nem jöhetek haza direkt emiatt, mert az bizony sok pénzbe kerülne, s megint vissza még többbe. . . csak egy pár munkát akarok kiállítani s ezt is csak azért, hátha a román királyi pár ez egyszer nem csak Rubletzkytól,⁹ hanem éntőlem is vesz valamit. No meg aztán hadd lássák milyen „az Élet”, ők úgy sem tudják, s a „kiábrándulásról” is vegyenek tudomást, mert szegényeknek úgy se sem volt és nem is lesz alkalmuk kiábrándulhatni a háborúból. . . csókol Feri.”

Az események azonban másképp alakultak. Röviddel később a kiéleződött politikai helyzet miatt a külföldieket kiutasították Németországból, így Gallaszt is, közel egy évi ottartózkodás után. 1923 szeptemberében tért haza és már előkészített munkáival szerepelhetett, azon a nagyszabású kiállításon, amelyet a város Ferdinand király látogatása alkalmából rendezett. Külön érdekessége a tárlatnak, hogy a külügyminiszternek a *Kiábrándulás* című szobor tetszett meg, fel is hívta rá a király figyelmét, akit viszont az *Élet* című, hátán hatalmas kődarabot magaslatra cipelő, izmos férfialakot ábrázoló szobor állított meg,¹⁰ de végül magánmúzeuma számára Gallasz egy másik, kevésbé nyugtalanító művét vásárolta meg. – Ugyanabban az évben, november 16-án, Gallaszt, több más temesvári művésszel együtt, tagjává választotta a helyi Arany János Társaság.

A temesvári művészek helyzetéről a húszas évek közepén jól tájékoztat Asztalos Sándor újságcikke,¹¹ amelyben megállapítja, hogy a négy legjobb művésznek nincs megfelelő műterme, hivatalos támogatásban nem részesülnek, magánosok támogatásának pedig „semmi nyoma.” Ilyen mostoha körülmények között készíti el Gallasz gyűjtésekből összeadott és mindössze az anyagot fedező kicsi pénzen egy kopár pincehelyiségben az

épülő Munkásotthon homlokzatának nagyméretű domborművét.¹² Kőtömböket hordozó, félmeztelen munkások menete; mindössze néhány alak, hatalmas formák, csupa feszültség. Művészi értékén túl ez az alkotás történelmi emlékké lett; bár az épület rendeltetését később több ízben is megváltoztatták, a homlokzat dísze mindmáig megmaradt és hirdeti az építőmunkások harcos akaratát. 1929-ben, a börtönben elpusztult munkásvezér, Fónagy János temetésén, amikor a csendőröktől körülvevett munkások ott torlaszolták el magukat, a nekik szánt fegyvergolyók egy részét éppen a dombormű fogta fel, 1944-ben pedig a közelben felrobbant lövedék szilánkjai rongálták meg. (Néhány évvel később restaurálták.)

A húszas évek második s a harmincas évek első fele Gallasz legjobb korszaka. Sokat dolgozik; néhány vásárlás, kisebb megrendelés biztosítja viszonylag nyugodt életét. Megházasodik. Felesége, Jenura Jenny rendkívül jó alakú, szép asszony, táncot és mozgásművészetet tanított. Időnként bemutatókat tartott növendékeivel, ezekre igen gondosan készült és ebben férje is segítette. Megbeszélték a műsort, megvitatták a felmerülő művészi szempontokat, Gallasz kosztümöket és jelzesszerű díszletelemeket tervezett. Megemlíthetjük, hogy az egyik ilyen bemutató, ún. „táncmatiné” keretében Franyó Zoltán, a költő előadást tartott, és abban ismertette a mozgásművészet különböző irányzatait és iskoláit.

A tevékeny Gallasz számos kiállításon szerepelt; ez alkalomból csak a legjelentősebbeket említhetjük: 1926-ban, az Első Bánáti Szalonon. 1928 áprilisában a bukaresti Hivatalos Szalonra beküldött két munkája közül a *Groteszk táncosnő* tizenötezer lejes díjat nyert. A fővárosi és a vidéki sajtó egyaránt dicsérte műveit. Másfél hónappal később Temesvárott a Bánáti Kultúregyesület helyiségeiben nyit önálló kiállítást. A tárlatot elemző írásában Endre Károly megállapítja, hogy a tehetséges szobrászból teljes erejű alkotó lett. 1929-ben Kolozsvárott szerepel kollektív kiállításon, a következő 1930-as évben ugyanott, alapító tagként a Barabás Miklós céh bemutatkozó tárlatán, ősszel az Erdélyi Képzőművészek kiállításán hat művel.

1933-ban Gallaszt Bécsben találjuk, ahová kerámiaművészeti ismereteinek tökéletesítésére utazott. Az elegáns kiállítású Der Wiener Kunstwanderer című folyóirat¹³ külön cikket szentel neki, és négy művét reprodukálja: *Gyermekfej*, *Ferdinand lovasemlékmű terve*, *Balalajkázó muzsik* és *A művész édesanyja (Krumplihámozó)*. Idézzük a következő részletet: „. . . Bár Romániában él, nem vesztette el kapcsolatait Közép-Európával. Az a tény, hogy Bécsben tartózkodik, bizonyítja műveltségének rokonvonásait Közép-Európával, s ez gyümölcsöző kilátást ígér számára (. . .) tehetségének fejlődésirányát sajnos erősen fékezi a nagyméretű művekre kötött szerződések hiánya, s ez a helyzet mindmáig fennáll. Megvalósíthatatlan emlékműtervei olyan erőt mutatnak, amellyel feltétlen képes volna azok megalkotására. A művész nagy dekoratív lendülete (. . .) nem téveszti el hatását. Ám kisplasztikái is olyan dinamikával terhesek, amely minden szándékos egyszerűségük mellett is belső nagyságot kölcsönöz nekik.”

Hazatérte után újabb kiállításokon szerepel. 1937 tavaszán kilenc művével vesz részt a Barabás Miklós céh által Budapesten, a Csekonics palotában rendezett „Erdélyi Képzőművészeti Tárlat”-on. Valamennyi bronz, kettőt közülük terrakotta változatban is bemutattott. A katalógus *Groteszk táncosnő* című alkotásának terrakotta változatát közölte

képben. Ez volt az erdélyi magyar művészek első széleskörű bemutatkozása Budapesten, érthető, hogy a sajtó bőven foglalkozott vele. Ahány lap, ahány kritikus, annyi művét emeli ki. A budapesti Ujság-ban Elek Artur az *Anyá* című szobrot tartja a legjobbnak, Vargha László a *Balalajkázó nőt*, a Magyarország kritikusa a *Gyász* és a *Groteszk táncosnő* című szobrait dicséri. A kolozsvári Korunk-ban azonban Dési Huber szigorú szeretettel bírálja a tárlat rossz, elvszerűtlen szervezését és az anyag összeválogatását.

Az 1937-es év végén Gallasz, Szavoyai Jenő utcai műtermében egyéni tárlatot rendezett, ahol a kis szobrok mellett érméket és plaketteket is mutatott be. – Két évvel később a budapesti Fővárosi Képtár és a Történelmi Múzeum *Anyá* című szobrát szerepelteti kiállításán. – 1942-ben Gallasz résztvett a délerdélyi képzőművészek aradi tárlatán.

A harmincas évek közepétől a művész betegsége súlyosra fordult, többé már alig dolgozhatott. Ezzel párhuzamosan anyagi helyzete is leromlott. Felesége elhagyta. Ő maga műtermébe zárkózva, magányban élte éveit. Semmilyen rábeszéléssel sem lehetett rávenni, hogy kezeltesse magát; a keleti bölcselet tanulmányozásába mélyedt és autoszuggesztiós módszerektől, valamint a Kneipp-féle természetes gyógymódtól várt megváltást – mindhiába.

1944 végén, a hitlerista csapatok kiűzése után, amikor az első nagy tömeggyűlést tartották Temesvárott a belvárosban, Szőnyi István festőművész, aki a szomszédos helyiségben dolgozott, benézett Gallaszhoz. Műtermének hatalmas ablaka nyitva állt, s a közeli térről felhallatszott az Internacionálé, amelyet a tömeg első ízben énekelhetett szabadon. A már csaknem magatehetetlen művész az ablakpárkányon kucorgott – hatalmas erőfeszítéssel kúszhatott fel -- és sírt. Meggyengült idegrendszerére fokozottan hatottak a torlódó események. Valamilyen romantikus kommunista meggyőződés élt benne, s rajongás az oroszok iránt. A szovjet hadsereg számos művész- és művészetkedvelő tagja kereste fel a következő években, s ő boldogan beszélgetett el velük.

Ezekben az utolsó években a művész már oly súlyos beteg, annyira magatehetetlen volt, hogy ellátásáról is barátainak, volt tanítványainak kellett gondoskodniuk. Kiállításokra is ők, Szőnyi István, Vetro Artur, Orgonás András készítették elő és szállították be szobraikat. Így vett részt Gallasz 1946-ban a Bánáti Szalonban, majd 1948-ban, kevéssel halála előtt egy nagyobb közös kiállításon, amelynek vezértémája a munka volt. 1949 július elsején halt meg a Temesvár melletti Lovrin kórházban, ahol már hónapok óta ápolták.

Művészetét Gallasz három irányba fejlesztette: az expresszionizmus formatúlzásai, a klasszikus nyugalom, és az erőteljes realizmus vonalán. Ez a három törekvés sohasem foglalódott egybe, nem jutott egyensúlyba, de nem is küzdött egymással, párhuzamosan haladt.

A Szovjetunióban Gallaszt – saját szavai szerint – a kubista, konstruktivista szobrászok kérdései foglalkoztatták. Ilyen jellegű munkáit azonban nem hozta haza, visszatérte után készült kubista művei közül pedig csak keveset ismerünk. (Női alak.)

Egyik kiváló alkotása a *Balalajkázó muzsik*, a kubista formaképzés nagy síkjait és kemény éleit egyesíti az expresszionizmus túlhajtott kifejező erejével, erőteljes formaösszegezőkkel. Az éneklő, balalajkázó orosz paraszt átélésében hátra veti fejét. Ez a mozdulatmotívum több más alkotásán is visszatér, így többek között az *Anyaság* egyik válto-

zatán: az erős kontraposztban elcsavarodó, féltérdre ereszkedett szoptató asszonynál. A mű hatása egészen rendkívüli, s csak utólag enged időt a néző számára, hogy számot adjon magának: a szoptatás anyai öröme meghittebb, belsőbb, feloldottabb ennél az extáztikus átélésnél. Ám az expresszionizmus egyik alapvonása éppen a kifejezés eltúlzása a mindennapos megnyilvánulásoktól függetlenül, vagy azok végletes felfokozásával.

Az expresszionizmus vonalán Gallasz egyik csúcspontja az *Ima*. Imára szorított kezű, alázatos, rogyant térdű alak magasodik fel: az ég felé vágyódást, a transzcendens igényét a művész úgy fejezi ki, hogy alakját hatalmas lábfejekkel faragja meg, a test fokozatosan keskenyedik felfelé, feje pedig már oly valószínűleg kicsi, mintha már a fellegekbe, vagy éppen a végtelenbe veszne. *Madonna* című szobra Meštrović keleti-neoortodox, barokk-expresszionizmusának közvetlen hatására utal mind a mozdulat, mind pedig a drapéria, s a fejkendő felfogásában. Ez érthető; Meštrović kisugárzása oly erőteljes volt, hogy a közeli Bánságban talán egyetlen szobrász sem vonhatta ki magát, legalább időleges hatása alól. Gallasznak csak néhány szobrán tűnik ez fel.

Klasszicizáló törekvése főleg női aktjaiban mutatkozik meg. Van köztük nyugodt és táncmozdulatú, valamint több igen szép torzó. Többnyire feleségét és annak néhány, a család barátjává vált tanítványát mintázta. Formailag ezeknél, a század első felének Rodin utáni francia szobrászaival rokonul. A testformák megmintázásánál gyakran érzékletes finomságokig jut el, egyes részleteket, s főleg a drapériákat olykor dekoratíven fogja fel. Ezekben a művekben is komoly tudása mutatkozik meg, kiváló formaismerete, anélkül, hogy határozott újító törekvést mutatna.

A kifejezés, az érzelem mélységével, a formák bölcs egyszerűsítésével, egységes, zárt komponálásával tűnik ki az *Anya gyermekével* – valahol a klasszicizmus és a realizmus határvonalán.

Gallaszt főleg a munka- és a munkásábrázolás vezette a realista törekvésekhez. Fel-tűnő, mennyi meleg együttérzéssel közeledik alakjaihoz. Expresszionista szobraival ellentétben ezeken a tömegformák gömbölyűek, és ívelőek a vonalak. A *Rőzsevívő* témája gyakran bukkan fel az erdélyi művészetben, főleg a nagybányaiaknál – Ferenczy Noémi, Szervátiusz Jenő, Petre Abrudán stb. alkotásain – Gallasz azonban az első egyike. Műve tőpörödött, terhétől előrehajló asszonyt ábrázol, hátikásba rakott rőzsével, s ez, mint minden hasonló kompozíció, a keresztjét cipelő ember képzetét kelti.

Egyik legjobb szobra ebből a csoportból a gula alakba komponált *Kővező*, előrehajló, döngölővel dolgozó munkást ábrázol. Kemény síkokban mintázott arca komoly, kifejező, súlyos tagjai nehézkesek, a részletformák jól összegezetek. Látszik, hogy a művész alaposan megfigyelte modelljét, vagy modelljeit és átérezte nehéz munkájukat. A félmeztelen, enyhén heroizáló *Zsákoló*, a munka és a munkás nagyrabecsülésével, kicsit Meunier látásmódját és összegzéseit idézi.

Tanulmányai során Gallasz veleszületett formaérzékét fejlesztette magas fokra, valamint általános és sajátosan szobrászi műveltségét. Ez a „tanultság” mindvégig erőteljesebb műveiben mint ösztönös, érzelmi megnyilvánulása. Talán ez is hozzájárult ahhoz, – no meg, hogy képességeit nem élhette ki kellően – hogy a korabeli kritika és a közönség, bár mindig nagyra értékelte, elismerése mégsem fokozódott igazán, nagy lelkesedéssel,

s hogy a Bánságon kívül nem sikerült jelentősebb, tartósabb sikert elérnie. Életének és életművének utólagos felmérése mégis egy nagytudású, mélyen érző vonzó embert és igaz művészt tár elénk.

JEGYZETEK

¹ A temesvári József-városi plébánia templom német nyelvű okirata szerint, Ferdinand Paul Gallasz 1893 január 29-én született. Endresz Jakab káplán keresztelte, a keresztszülők (Pather stander) Ferdinand Zunginger és Katherina Schwartz voltak.

² Valószínű, hogy lengyelországi eredete miatt ír Vásárhelyi Z. Emil szláv ősökről. A germán eredet valószínűbb. Ő maga mindig magyarnak vallotta magát, ám nevét hol Gallas Ferdinandnak, hol Gallas Nándornak, hol Gallasz Nándornak írta.

³ Egy ráánkmaradt fényképének hátán a következő szöveg olvasható: Személyazonossági igazolvány Gállász Pál fúrós fia Nándor részére. Kelt 1912. febr. 25-én. A tulajdonos aláírása: Gállász Nándor. – (Metszett hegyű tollal, nagyon gondos kalligráfiával.)

⁴ PAPP A.: Egy szobrász élete. . . (Gallasz Nándor) Erdélyi Helikon, 1929. II. évf. 1. sz. 72–74. (képekkel)

⁵ Aurel Popp adatközlése, amely szerint 26 éves volt, amikor mozgósították, téves. Gallasz 1919-ben lett volna 26 éves, már a háború befejezése után.

⁶ A kötetből egy példányt repülőgépen kijuttattak az ostromgyűrűn át, és annak hiteles mását egy évvel később, 1915 márciusában Budapesten is kiadták.

⁷ Gyóni már Przemyslben összetalálkozott bátyjával, aki főhadnagyi rangban szolgált, majd együtt kerültek Krasznójárszkba. Bátyja hosszas közbejárására a rangidős magyar törzstiszt, s az orosz parancsnokság engedélyével – utólagos hazai jóváhagyás reményében – zászlósi rangra emelték, így a két testvér jobb elszállásolással együtt lakhatott a tiszti légerben. Rövid öröm: néhány hét múlva a nagyobbik testvér tüdőgyulladásban meghalt. Az öccs ezt nem bírta elviselni és megzavarodott, magabahulltan üldögélt naphosszat, majd két héttel bátyja halála után Gyóni Gézát is tüdőgyulladás vitte el. (A temesvári Emánuel Vilmos dr. közlése, aki a Gyóni fivérekkkel együtt raboskodott Krasznójárszkban.)

⁸ FLANEUR: Temesvári szobrász, aki kezét szorította Leninnel és személyesen ismerte Gorkijt és Majakovskijt. Szabad Szó, Temesvár, 1946. márc. 24.

⁹ Rubletzky Géza szobrász művész, 1881–1962, Firenzében, majd három évtizeden át Aradon élt. Számos külföldi kiállításon szerepelt.

¹⁰ Gallasz művével érdekes rokon vonást mutat Nicolae Tonitza bukaresti festőművész egy korabeli rajza: izmos férfialakot ábrázolt kezében, térdére támasztva, hatalmas kötömböt tart.

¹¹ ASZTALOS S.: Temesvári művészek. Temesvári Hírlap, 1925. április 21.

¹² DÉZNAI V.: Múteremben. Temesvári Hírlap, 1925. április 25.

¹³ Der Wiener Kunstwanderer. Bécs, 1933. december. 11–12. szám, 36–37.

T Á J É K Ö Z Ö D Á S

SZEMLE

Körmendy Kinga: A Knauz-hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvvállományának sorsa.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp. 1979. 149 l., 5 sztl. kép, XV tábla A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 7/82

A középkori Magyarország könyvvállományának sorsa Európa más országaihoz képest rendkívül szomorú. A magyar nép viszonylag későn lett a keresztény Európa tagja, ezért könyvkultúrája eleve néhány évszázaddal megkésett. A 16. századtól kezdődő török harcok és hódítás idején a magyar egyházszerkezet megbomlott, intézményei, papjai menekülésre, majd hosszú vándorlásra kényszerültek, ennek következtében a gyűjtemények, közöttük a könyvtárak kódexei is elvesztek, vagy megrongálódtak. Hasonlóképpen mentek veszendőbe a világiak könyvtárai is, beleértve a magyar királyok könyvtárát minden bizonnyal magába foglaló Corvina-könyvtárat is. A középkori könyvkultúra emlékeinek fennmaradása szempontjából a protestantizmus magyarországi elterjedése sem volt kedvező. Az elmondottakból következik, hogy a középkori magyar könyvkultúra megismerésében a töredékkutatás döntő jelentőségű lehet a ma fennálló könyvtárak kódexeinek tanulmányozása mellett. A töredékkutatás e jelentőségének felismerése nyomán, a külföldi, elsősorban angol és belga tapasztalatok és módszerek figyelembevételével a 70-es évektől folyik Magyarországon szervezett és átfogó programú töredékfeltáró munka. Az eddigi, részeredményeket, illetve egyes töredékeket monografikusan feldolgozó cikkek után Körmendy Kinga műve az első, mely nagyobb egységet dolgoz fel, könyv formában.

Körmendy kötete az Akadémiai Könyvtár Knauz Nándor hagyatékából származó töredékeit két részben dolgozta fel: a több fejezetből álló tanulmányt katalógus követi. A tanulmány-rész a töredékek utolsó előtti birtokosának tudományos pályájából kiindulva, az esztergomi könyvtárak történetének bonyolult útját végigjárva jut el a kérdéses töredékeknek a legrégebben a 16. században kimutatható possessorához, amit az esztergomi káptalani levéltárban jelöl meg és Nagyszombatra lokalizál. A szerző e feltáró munkája során jó kritikai érzékkel nyúl olyan kérdésekhez, amelyeket az eddigi tudományos közvélemény alapos okkal vagy néha teljesen alaptalanul, lezártak, megoldottnak tekintett. Ezek közé tartozik Perugiai Bernát kódexének 12–14. század közötti birtoklása. A kódex adományozásával közel egykorú, mindenképpen az esztergomi Szent Adalbertnek szóló donációt rögzítő bejegyzésből biztosnak látszott, hogy a székesegyház folyamatosan birtokolta ezt a kódexet. Igaz, hogy már régebben is ismertek voltak azok az adatok, amelyek a könyvtár 16. századi teljes pusztulásáról tájékoztattak, ennek ellenére azonban mindenki arra gondolt, hogy ez a kódex valamilyen szerencsés véletlen folytán átvészelte a pusztulásokat. Körmendy most, több kódex egykori esztergomi birtoklására, onnan való elszármazására, majd újbóli esztergomi feltűnésére példát találva, joggal veti fel egy közbeeső possessor létezését. A jelzett kérdések sorába tartozik az esztergomi könyvtári gyűjtemények és általában más hazai középkori könyvtárak állományi rekonstrukciójának lehetősége a töredékek vizsgálata alapján. A szerző ebben a kérdésben eléggé szkeptikus és kimondatlanul is arra int, hogy a magyar eredetű, de bizonytalan provenienciájú töredékek lokalizálásakor

és a nem magyar töredékek hazai használatának kimondásakor a legnagyobb körültekintés szükséges. A kötetben szó esik Vásári Miklós padovai kódexeiről is. Kérdés, hogy Körmeny helyesen vélekedik-e akkor, amikor a kódexeknek csupán a magyar művelődéstörténetben biztosít helyet. E könyvtől függetlenül is érdemes lenne foglalkozni avval a kérdéssel, hogy mikor tartozik egy kéziratos emlék a magyar könyvtörténet kereteibe. Egyértelmű a felelet akkor, ha a kódexet Magyarországon készítették, őrizték vagy használták. Vitatható akkor, ha a felsorolt kritériumok közül csak egyik-másik jellemző a kódexre, avagy egyik sem. Ezeknek a kritériumoknak a hiányával nem számol a magyar művészettörténetírói gyakorlat, amikor a berni dyptichont és a vatikáni Anjou-legendáriumot helyezi emlékei sorába.

Körmeny Kinga többször használja fel tanulmányában a művészettörténeti irodalom megállapításait, eredményeit. Ez pozitívan értékelhető szándék. Egy konkrét példa azonban óvatosságra int. A pozsonyi misekönyvek elnevezés alatt ismert kódexcsoport egyik darabjának (Ms I. 20) készítési helyét és rítusának jellegét a kodikológia és a liturgiátörténet specialistái nem tudták egyértelműen meghatározni. Körmeny Kinga viszont a művészettörténeti irodalomra hivatkozva megállapítja, hogy a kódex „kétségtelenül” az osztrák hatás alatt álló pozsonyi missálék köréhez köthető. Nem az elriasztás szándékával, hanem a jövőre szolgáló tanulságul jegyezzük meg: 1. A pozsonyi missálék csoportja stílus és kronológia szempontjából művészettörténetileg nem egységes. 2. A 15. század első felében osztrák hatás helyett pontosabb bécsi, salzburgi stb. hatásról beszélni. 3. Az összeköttetés alapja nem mindig a legszorosabban vett földrajzi viszony. Az említett korban valóban élénk összeköttetés mutatható ki Bécs és Magyarország egyes területeinek, városainak művészete között. A szomszédság feltételezi, hogy Pozsonyban sok bécsi művész megfordult, és a pozsonyi mesterek is ismerték a bécsi művészet eredményeit. Emellett azonban máshol is tevékenykedhettek bécsi tanultságú festők. A művészettörténet a jelen kódex kapcsán éppen a szóban forgó tudományok képviselőitől várja az újabb, az eddiginél pontosabb lokalizálási megoldást.

A könyv katalógus-része a töredékek igen pontos, szakszerű meghatározását adja. Kifogást egyedül a díszítések leírása ellen emelhetünk. Ezek ugyanis kissé szegényesek. Lemondanak a forma, a típus megjelöléséről, csupán a jelenlegi színről (és esetenként az anyagról, pl.: „barna tinta”) tájékoztatnak. Igaz, hogy a katalógusnak nem mindegyik formája ad módot a díszítmények részletesebb analizálására. A jelen katalógus azonban a rövid leírások után bővebb magyarázatokat is tartalmaz. Ezek a fejezetek módot adtak volna pl. bizonyos technikai sajátosságokra vonatkozó észrevételek közlésére, vagy az írás és az iniciálétípusok egymáshoz való kronológiai viszonyának elemzésére.

A könyvet illusztrációs anyag teszi teljessé. Az összesen 16 táblával és 5 szövegközti rajzzal természetesen nehezen gazdálkodhatott a szerző. Az pedig valószínű, hogy kiadói szempontok szabták meg a képek számát. Ez sajnálatos. Hiszen egy tucatnál alig több kódexlappal foglalkozott Körmeny. Ebben az esetben – ez felel meg a kiadványtípus nemzetközi gyakorlatának is – érdemes lett volna valamennyit reprodukción bemutatni.

Wehli Tünde

Feuerné Tóth Rózsa: Reneszánsz építészet Magyarországon.

Magyar Helikon – Corvina, Bp. 1977. 244 l., 209 kép, 21 rajz

A kutatás már sokrétűen megvilágította a reneszánsz művészet magyarországi megjelenésének és elterjedésének folyamatait, történeti és művelődéstörténeti hátterét. Mindenekelőtt Balogh Jolán korpuszai, összefoglalásai és részlettanulmányai alapján művészetföldrajzi szempontból is árnyalt részletgazdag összkép bontakozott ki. Az előttünk fekvő munka egyetlen műfaj, az építészet több mint két évszázadot felölelő történetének útját kíséri figyelemmel. Magától értetődően részletesen foglalkozik a kezdetekkel. Ugyanis egész Európában egyedülálló jelenség, hogy Mátyás építkezéseinek uralkodásának második szakaszában a legfrissebb itáliai eredményeket alkalmazzák, és hogy ezek csakhamar széleskörű visszhangra találnak az országban, hogy aztán a század végétől további közép-európai központok (Prága, Krakkó) is innen vegyék át az új stílus elemeit – ez bővebb magyarázatra

szorul. Az előzmények, az Anjou-kor elejéig visszanyúló itáliai kapcsolatok tömör vázolásával és a Mátyás idején fellépő új társadalmi, politikai és szellemi tájékozódás főbb vonásainak ismeretével vázolja a szerző azokat a feltételeket, amelyek a művészeti fejlődésre döntő befolyással voltak. Saját kutatásaira támaszkodik, amikor a firenzei reneszánsz építészeti stílus átvételét építéstechnikai és munkaszervezeti oldalról meggyőző érveléssel világítja meg. Ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy a humanista építészettelméleti irodalom számos, a stílus recepciója szempontjából is tanulságos fogalmat körülír. Leon Battista Alberti De re aedificatoria című – Mátyás könyvtárában is meglévő – művében Vitruviusból kiindulva és Brunelleschi építészeti rendszerének tanulmányozása alapján határozott különbséget tesz a falakból és boltzatokból álló épület szerkezete és a nyílásokat illetve falfeületeket keretelő és osztó „all’antica”, azaz a régiek módjára készült önhordó szerkezetek és tagozatok között. Ez a felfogás gyökeresen különbözik az akkor Európában egyeduralgoló gótikus rendszertől, amelyben a falak és a tagozatok osztatlan szerkezeti egységet alkotnak. Az Albertinél kifejezett elméleti kettősségnek a munkaszervezet kettőssége felelt meg. A falak kivitelezését tízes csoportokban dolgozó alacsonyabb képzettségű kőművesek végezték, míg az igényes díszítő faragványokat kisszámú, speciális felkészültségű ornamentator készítette el. A kétféle szervezet tevékenységét, ellentétben a gótikus építőmesterrel, az „architectus”, a tervező építész hangolja össze, de maga már nem vesz részt a kivitelezés munkájában, s ez eltérő társadalmi státuszukban is kifejezésre jut. A változott helyzetnek a továbbiak szempontjából két fontos következménye van. Egyrészt világossá válik a stílus és a munkaszervezet szoros összefüggése, másrészt az ornamentator és az architectus megjelenésével előttünk áll az a két döntő fontosságú foglalkozási ág, amely nélkül reneszánsz épület – legalábbis a toszkán mintákat követő – nem jöhet létre. A reneszánsz stílus átvételének is két jellegzetes útja alakult ki. Az egyik Franciaországban követhető nyomon. Ott, ahogy az több Loire menti kastélynál megfigyelhető, az alaprajzi elrendezésben és a részletképzésben gótikus formákkal keverten feltűnnek az Itáliából származó motívumok, a tagozatok és nyíláskeretek azonban a későgótikus kváderfalazással készülnek. A magyarországi fejlődés a másik utat járja. Mátyás budai építkezéseinek olasz építésszek vezetésével kezdettől fogva a toszkán reneszánsz „all’antica” szerkezetei jelennek meg. Abban, hogy az új stílus hamar gyökeret verhetett, a központi hatalom ereje mellett annak is szerepe volt, hogy az építő céhek gyengesége folytán a reneszánsz munkaszervezet kialakulása nem ütközött olyan ellenállásba, mint a sokkal fejlettebb Franciaországban. Az olasz mesterek mellett a magyar kőfaragók fokozatosan elsajátították az új szerkezeti megoldásokat és formakincset. Ebben segítségünkre volt a 12. század végéig visszanyúló vörösmárványfaragási hagyomány is. A magyarországi reneszánsz építészet európai rangú csúcsteljesítménye és fejlődésének pontja a budai királyi palota teljes egészében elpusztult, s egykori megjelenéséről csak az irott források gondos elemzése, a különböző feltárások alkalmával előkerült nagyszámú faragvány beható tanulmányozása, a lehetséges analógiák számbavétele és a régészeti kutatások átfogó értékelése alapján alkothatunk a valóságot megközelítő képet. Tóth Rózsa összefoglalásában jó arányérzékkel, élvezetes előadásmódban eleven és történetileg hiteles képet nyújt e kezdeti időszakról csakúgy, mint az uralkodói központ példaadása nyomán az ország különböző pontjain (Vác, Pécs, Gyula, Esztergom, Gyulafehérvár stb.) gyors egymásutánban feltűnő reneszánsz építészeti törekvések sajátosságairól. A Mátyás- és a Jagelló-kor egyetemes művészettörténeti összefüggésekbe ágyazott eredeti szempontokat érvényesítő lendületes bemutatása mellett azonban elnagyoltnak és túlságosan változatosnak hat a késő reneszánsz fejlődés szinte csak a fontos emlékek és emlékcsoportok felsorolására és a művészeti tendenciák jelzésére szorítkozó ismertetése. Az emléktanyag egészéről viszont igen jó áttekintést ad a képválogatás, és a bevezető tanulmány gondolatmenetét nagymértékben támogatják a bemutatott épületekre vonatkozó legfontosabb ismereteket világosan és tömören összefoglaló magyarázatok.

Végül néhány, a kiadvány műszaki megoldásával kapcsolatos megjegyzés. Amennyire örvendetes, hogy külföldi példák nyomán a magyarországi építészet történetét áttekintő reprezentatív könyvsorozat megindult, annyira sajnálatos, hogy nem kellően mérlegelt kiadói álláspont következtében a szöveg megértéséhez nélkülözhetetlen alaprajzokat nem természetes helyükre, a képmagyarázatok közé tördelve helyezték el, hanem – kétségtelenül sokkal egyszerűbb és bizonyára takarékosabb, de primitív és a könyv használatát megnehezítő módon – egy csomóba gyűjtve a képek és a magya-

rázó szövegek mögé illesztették be. Ez aztán tipográfiai szempontból is igen kedvezőtlenül hat. A kellemetlen összbenyomást pedig fokozza, hogy a rajzok a méreteikhez és a kiadvány által keltett várakozásokhoz képest túlságosan sematikusak és a könyv tükrén való elhelyezésük nehezen áttekinthető, zavaros. Nagy tévedés továbbá azt hinni, hogy a léptékek következetes mellőzése nem csökkenti jelentősen az alaprajzok információs értékét. Ezek a szakszerűtlenségre visszavezethető bosszantó fogyatékok természetesen a sorozat előző két tagját is jellemezték, és bizonyára jelen lesznek az esetleges további kötetekben is. A jövőben viszont feltehetően elkerülhetők az olyan gondatlanságok, mint amit a Bakócz kápolna keresztmetszetén látunk. Itt ugyanis az egyébként meglehetősen hevenyészett átrajzoláson a kupolát körülvevő tetőteret vasos falazott tömegként mutatják be, ami mindenképp szerkesztői felületességről árulkodik.

Entz Géza

Heves megye műemlékei. III. Szerkesztette Dercsényi Dezső–Voit Pál
Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 741 l., 977 kép (Magyarország műemléki topográfiája. IX)

Parturiunt montes. . . Ezúttal arányos a végeredmény. Mintegy évtizedes szünet után, 1969 és 1978 között három hatalmas kötetben jelent meg Heves megye műemléki topográfiája és a kiadó előkészületben levő Szabolcs-Szatmár és Komárom megyei korpuszokkal is biztat.

Kik csinálják a topográfiákat? Az ötvenes években megjelent impozáns kötetek közül az Esztergom műemlékei és a Sopron és környéke öröklött anyagból készült; Budapest műemlékeinek két kötete hatalmas torzó, végül teljesnek mondható Nógrád és Pest megye egy-, illetve kétkötetes feldolgozása. Maguk a megjelent művek jóformán nem is illethetők bírálattal: éppen a fölöttük eljárt idő bizonyította be műfajuk hasznosságát. Óriási apparátussal felgyűjtött anyaguk kitűnő támasz és tananyag, újabb kutatások nélkülözhetetlen kiindulópontja. Egyetlen, de következetesen végigvitt hiányosságuk szinte érthetetlen: méreteket sehol sem közölnek a leírt („felmért”) és gonddal fényképezett műalkotásokról.

A sorozat főszerkesztője Dercsényi Dezső, – személye és a feldolgozások alapvető célkitűzése joggal asszociálja az OMF intézményét, ez a hivatal azonban nem elsősorban foglalkozik a Topográfiák világra segítésével – a kéziratos dokumentációt pl. a Művészettörténeti Kutató Csoport Adattára őrzi. (Igaz, a múzeumoktól sem várja a társadalom, legkevésbé a könyvkiadás a rájuk bízott anyag tudományos feldolgozását – hacsak nem változtat ezen a legutóbb kidolgozott „tárcaszintű kutatási főirány”).

Adott feladatra szerveződő, valójában alkalmi csoportosulások tehát azok a munkaközösségek, amelyek heroikus küzdelmet folytatnak egy-egy földrajzi-közigazgatási egység műemléki feltérképezéséért, igényes tudományos feldolgozásáért és végül az Akadémiai Kiadónál való megjelentetéséért. Voit Pál csapatának ezúttal sikerült. A Heves megye műemlékei harmadik kötetének megjelenésével lezárult az a minden eddiginél nagyobb szabású vállalkozás, amely nemcsak a mennyiségi, de a minőségi tényező révén is különbözik elődeitől.

Mit lehetett a korábbi topográfiák rendszeréhez, módszeréhez még hozzáadni? Már az első kötetben (a szokásos Előszóban) kibontakozott a koncepció. A bevezető tanulmányok száma megsaporodott, korszakok és specialisták szerint differenciálódott – oszlott két-két fejezetre – a régészeti és a művészettörténeti áttekintés. Ezen belül – könyv a könyvben – Voit Pál kandidátusi disszertációja, Eger és Heves megye újkori művészetének számtalan új kutatási eredményt összefoglaló, a művészetföldrajz módszerével új közép-kelet európai távlatokra nyitó, izgalmas, élvezetes, de még a háromkötetes mű kereteit is feszegető, több mint kétszáz oldalas története.

Ujdonság, és a harmadik kötet megjelenéséig eltelt időben már be is vált a Mesterek Adattára, ismét Voit Pál munkája, bevallottan támaszkodva és jelzetekkel hivatkozva mindenütt Soós Imre levéltári feltáró munkájára. A lexikonszerű feldolgozásban bemutatott mesterek névsora a műalkotások készítőinek legszélesebb társadalmi skáláját öleli fel. Monografikus szócikkek foglalkoznak elsősorban az építőmesterek, G. B. Carlone, Francz József kőműves, a Povolniak és a Fasola fivérek vagy a Jüsztl harangöntő család munkásságával, de új adatok segítenek pontosítani Fellner Jakab, Sigrist,

Balkay Pál életművére vonatkozó eddigi ismereteinket is. Kissé esetleges a bemutatott személyek Heves megyén – jobban mondva az egri egyházmegyén – kívül eső tevékenységének felsorolása – érthető a súlyozás, mégis zavaró, amikor egy nagyobb életművel Hevesben szerepelt mester egyéb működését még hiátus sem jelzi.

Bakó Ferenc néprajzi szempontú összefoglalása – Település, népi építkezés – sorrendben az Adattár mögé került, ahogyan nem marad el a helységek történetét, jellegét, művészeti objektumait ismerető tételek végéről sem, a népi építkezés emlékeinek elemző felsorolásával együtt.

Már az első kötet megkezdi a megye községeinek szokásos ABC-rendű feldolgozását. A második kötet nagy részét természetesen Egeré tölti be – itt ismét komoly várostörténeti tanulmányok következnek, majd a vár feldolgozása három szerzőtől. Sommásan bemutatkozik a Vármúzeum is. Majd a város műemlékei utcák szerint – kellemetlen, de nyilván megmásíthatatlan gyakorlat ez a rendszer, amin talán csak egy visszakereső tárgymutató segíthetne, ilyenformán: Kisröpösti palota → Kossuth L. utca. (Fordítva, tehát a topográfiaiak szisztémája szerint valójában csak az útikalauzok működnek rendeltetészerűen.)

Nyilvánvalóan a barokk-kori építészeti rész feldolgozása a legalaposabb – a jelentős kutatási eredményeket korábbi publikációk már ismertették. Az egri objektumok, de a vidéki épületek műemléki leírásánál is nagy hangsúlyt kaptak a mobiliák, a gyűjtött vagy egykorú berendezési tárgyak; a képek, szobrok szinte katalógusszerű jegyzékét kapjuk pl. az érseki palota esetében. De nem lankadt a felkutató kedv a falusi plébániaházak, padlások, toronyjak kevesebbet ígérő, gyakran mégis érdekes műtárgyraktárakra lelő bejárásánál sem.

A harmadik kötet Gyöngyös bemutatásával indul, műemlékeinek leírása Baranyai Béláné és Bibó István munkája. Az arányos és jól tagolt fejezetben rugalmas kivételként kapott helyet a Szent Bertalan-templom kincstárának katalógusa Héjné Détári Angéltól. Gyöngyös műemlékeit most már a megszokott topográfiai ritmusban követik a kisebb egységek, Zagyvaszántóig, Zaránkig tárgyalva a helységek történetét, műemlékeit. A feldolgozás egyenletesen aprólékos, megbízható voltát leginkább ellenpróbával érzékelhetjük (és értékelhetjük): az egri egyházmegye Heves megyén kívül fekvő, de szomszédos, és művészetföldrajzilag ideillő részeinek művészettörténeti értékeit a rendelkezésre álló szakirodalomból feltérképező, majd csak szűrőpróbaszerűen bejáró kutatót ugyancsak lényeges meg-
lepetések érik – egyúttal a munka ilyen irányú, térbeli kiterjesztésére biztatják.

Az utolsó kötet tartalmazza a Mutatókat – a keresztény ikonográfia ábrázolásait a „mitológiai és egyéb” rövid névsora követi; a mesterek és művészek hosszú listája rendkívül részletező, szakma szerinti lebontásban olvasható. Hiányoljuk azonban a megrendelők, kegyurak, háztulajdonosok stb. – a három kötetben igencsak súlyal szereplő személyek még ikonográfiai is számottevő – névsorát.

Végül, a harmadik kötetet kézbe véve derülnek ki olyan apró hiányosságok, amelyek az anyag rendkívüli terjedelmének, a szerkesztés hosszadalmasságának, időbeli csúszásának tudhatók be. Nem mindig zavartalan az oda-visszacsatolás a háromféle feldolgozás, a művészettörténeti bevezető, az Adattár és a leíró részek információi között, s furcsamód nem a megjelenési sorrendet követte a korrekció. Valóban kisszerű példa a recensens háza tájáról: a Kápolnán megőrzött, jelenleg a Magyar Nemzeti Galériában kiállított Zirckler János-féle oltárkép-vázlatok a III. kötetben mint Kracker-művek, az elsőben, az Adattár Kracker-passzusában mint Zirckler-vázlatok, ez utóbbi mester nevével pedig egyáltalán nem szerepelnek.

Jávor Anna

Nyerges Éva: Ribera

Corvina, Bp. 1978. 29 l., 38 + 5 fekete–fehér, 7 színes kép (A Művészet Kiskönyvtára. 125)

A „Kiskönyvtár”-sorozat sikerült kötete Nyerges Éva könyve José de Riberről, a nápolyi és a spanyol barokk festészet kulcsfontosságú művészeről. A világos logikájú – tudjuk, szabott terjedelmű – szöveget alcímekkel tagolta a szerző; az életrajzi bevezetőt, amely ötletesen, értékelő-bemutató, forrásértékű idézettel indul, a festő, illetve a grafikus oeuvre-jének elemző áttekintése követi. A forrásokról még annyit: a névsorba szedett irodalomjegyzékben még két, a festővel közel egykorú szerző

műve szerepel, a szövegben rájuk történő hivatkozás azonban szemérmes, többnyire személyük megnevezése nélkül történik. Talán kivított már A Művészet Kiskönyvtára – legalábbis a régi művészet terén – olyan egyenletes szakmai színvonalat és megbecsülést, hogy nem kellene feladnia az effajta fontos és hitelesítő közléseket a népszerűsítés kedvéért.

Ami nagyon tetszett: az elemzések egyébként egyetlen, olykor iskolásan pórázon tartott stílusába sikerült belopni és élvezetesen közvetíteni a múzeumi munka során átélt, kitapasztalt „testközeli” kapcsolatot a festményekkel – a festészettel, a művészettel: – a budapesti Szent András-képen „Megfigyelhetjük a jól ismert iberai festésmódot, a festék megszilárdulása előtt vastag serteecsettel még egyszer végigjárta, így plasztikus képfelületek születtek. . .”

Jávor Anna

Szilágyi András: Poussin

Corvina. Bp. 1978. 28 l., 48 + 8 fekete–fehér, 6 színes kép (A Művészet Kiskönyvtára. 122)

Kiegyensúlyozott, érett tanulmány Szilágyi Andrásé Nicolas Poussinról. Sikeresen birkózott meg a francia „siècle classique” Itáliában működött reprezentánsának nehezen megközelíthető életművével és a Kiskönyvtár-sorozat műfaji követelményeivel egyaránt. Ennél egyszerűbben nem is tehette volna a szerző: a művészt körülvevő problémák sokaságát éppen csak felvillantva, a pálya elején kezdi – és a végén fejezi be Poussin karrierjének és életművének időrendi bemutatását. Lezárásként egy kitűnő összeállítás a művészettörténeti következményekből, egészen századunkig, egy picassói parafrázisig.

Az elemzések sorának szilárd alapot nyújt a társadalmi és szellemi – megbízói – kapcsolatok tényszerű bemutatása, Róma kortárs barokk festészetének, antik kultúrájának és táji élményének arányos érzékeltetése.

A meglepően változatos, igen jól válogatott képek elemzésénél mindig kellő mértékű az ikonográfiai felvezetés. Szerencsére sehol sem túlادagolt, túlmagyarázó, de éppen elég ahhoz, hogy a teljesen laikus olvasó is egyenként megfejthesse az enélkül talán unalmasnak tetsző festményeket; a szakmaibb érdeklődő pedig mindenkor megtalálhassa a problémák kristálytisza rezüméjét ebben a kis könyvben.

Jávor Anna

Johann Joachim Winckelmann: Művészeti írások. Ford. Rajnai László, Tímár Árpád; vál. és utószó Tímár Árpád
Magyar Helikon, 1978. 270 l.

Esztétkai, tudománytörténeti és más szemelvényes gyűjtemények után magyarul először jelent meg nagyobb, áttekintésre alkalmas válogatás Winckelmann írásaiból a Magyar Helikon rangrejtett filozófiai zsebkönyv-sorozatában, szép kiállítású, gondosan szerkesztett apró könyvben.

A válogatás és részben a fordítás Tímár Árpád munkája, akárcsak a Winckelmann életpályáját, műveit röviden ismertető és értékelő Utószó. Az értékelés kulcsa Mihail Lifsic kétszer is idézett, 1933-ban írott tanulmánya (Winckelmann és a polgári világnézet három korszaka). Emellett a klasszikus német esztétika nagyjaira és a klasszicizmus alkotó művészeire történő utalások, Goethe, Lessing, Hegel, illetve képzőművészek, Mengs, Angelica Kauffmann, David, Canova, Thorvaldsen neve, hivatkozott életműve vagy idézett véleménye bizonyítja Winckelmannnak a kortársakra és a közeli utókorra tett szemlélet- és művészi gyakorlat-alakító benyomását. Képet kap az olvasó a Winckelmann életművét ért bírálatokról, támadásokról is, s végül érzékenyen vezet el Tímár Árpád a korunkban sem mindig népszerű eszmék megértésének, hasznosításának kulcsához.

A kötetben közölt szövegek mindegyike teljes tanulmány, Winckelmann művészeti tárgyú írásai közül válogatott. Tudományos-elméleti munkásságának kezdetét példázza a kötetet nyitó „Gondo-

latok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban” című tanulmány, majd négy rövid írás képviseli – és egy ilyen kis könyvben szerencsésen helyettesíti – az 1764-ben megjelent összefoglaló nagy munka, Az ókor művészetének története tárgykörét, szemléletét. A régiek építészetéről szóló – némiképp aktualizáló – fejezetek után talán a leginkább közvetlen, élesen polemikus hangú írások közül való Értekezése, amelyben a kortárs művészettel szemben támasztott esztétikai igényeit fejezi ki, ismert reneszánsz és barokk műalkotások szélsőségesen értékelő elemzésével.

A tanulmányokhoz a görög–latin fogalmakat, neveket magyarázó jegyzetapparátus készült, hiányolni csak a hivatkozott Winckelmann-irodalom bibliográfiai adatait lehet.

Jávor Anna

Munkácsy Mihály. Bev., vál. Székely András
Corvina, Bp. 1979. sztl. I., 70 kép

Kitűnő ajándék minden olyan személynek, aki pirulna hálapénzt elfogadni: orvosnak, ügyvédnek, a gyerek osztályfőnökének. . . Kitűnő papíron majdnem kitűnő minőségű reprodukciók (a színek nem mindenütt „helyesek”). Ára 300,- Ft.

A Bevezetőben Székely András megkísérel két és fél oldalon árnyalt képet adni Munkácsyról – akinek egyébként főműveit, s minden korszakának jellemző képeit jól válogatott képanyag mutatja be – de legérdekesebb kérdésére nem ad választ az illusztrációs anyag sem. „Melyik időszakból ismerjük meg az igazi Munkácsyt?” – kérdezi, az olvasó szájából véve ki a szót. „Egy finom megfigyelőkészségű magyar esztéta (legújabb változat Perneczky Géza nevére) a vázlatok, tanulmányok festőjét értette ezen, elhatárolva magát az életmű egészét elemzés nélkül, csupán a sikeres magyar művésznek szóló hódolattal szemlélő tudománytalan népszerűsítéstől, de a modern mozgalmaktól való tartózkodást szigorúan megítélő kritikáktól is.” A két említett szélsőség között maga dönthet az olvasó, aki az albumot végiglapozza, de a „finom megfigyelőkészségű magyar esztéta” álláspontját, sajnos, nem áll módjában megítélni.

f. é.

Szjő Béla: Gulácsy Lajos
Corvina, Bp. 1979. 212 l., 36 színes, 117 fekete–fehér kép

Szerkezetét tekintve példamutató monográfia Szjő Béla könyve: gondosan végigkíséri Gulácsy egész pályáját (életútját és belső zaklatottságait egyaránt), közlésezi az oeuvre-katalógust (ami Gulácsy esetében külön tanulmánykötetre való munka eredménye, hiszen állásfoglalást jelent a hamisított képek tucatjaival kapcsolatban), a művek reprodukcióit, Gulácsy írásait, a Gulácsyról szóló írások bibliográfiáját, sőt, ezek közül a nehezen hozzáférhetőek egy részét is függelékben. Ugyanakkor nem szentelen filológiai mű: Szjő Béla a Gulácsy művészetével való teljes érzelmi azonosulás élményéből írta. Minden sorából érződik, hogy feladatát küldetésként élte át: igazságot szolgáltat a festőnek, akinek művészetét meglátni „érzéketlen és szenttelen kritikuskai képtelenség voltak” (71. l.). Képleírásából és interpretációjából kitűnik, hogy a szerző érzékenyen és kifinomult átélőképességgel közelíti meg Gulácsy világát. Az azonosulásnak és a tárgy fenntartás nélküli vállalásának ez a foka tisztelget parancsoló az olyan kritikus számára is, aki nem osztja a szerző értékítéleteit, s aki sokkal kritikusabban vélekedik Gulácsy sokszor valóban szuggesztív festészetéről.

Nem az okoz problémát, hogy a beleélés néha túlságosan elragadja a szerzőt (a Látogatás egy magányos házban c. képről írja: „Elképzeltük, miként emelkedett, szárnyalt a művész szíve, amikor a káprázatos jelenést életre hívta.”), hanem arról a Gulácsy művészetében alapvető fontosságúvá váló kérdéstről: Raffaello kéz nélkül is Raffaello volna?

Gulácsy alapvető rajzbeli fogyatékoságát Szij Béla a monográfia elején tárgyalja, és nagyon határozottan felmenti a festőt. A Francesca da Rimini és Paolo Malatesta c. kép kapcsán írja (a nőalakról): „Túlságosan hosszúra méretezett az alak és a kar is, de ahogyan a két szem a távolba néz, s ahogy a két kar találkozik, az oly harmonikus és magába zárt formai egész, hogy számunkra közzömös az anatómiai pontosság hiánya. Valószínűleg a nő haját is másként festette volna meg egy akadémikus mester, de minket Gulácsy megoldása ragad meg jobban. Így tudunk hitelt adni az egykori krónikáknak. . .”

Hamis kérdésfelvetés lenne, ha választani kényszerülnénk az anatómiai pontatlanság és az akadémizmus között. Nem is arról van szó, hogy Gulácsy festészetén éppen ezt a pontosságot kérnénk számon. Mindössze annak a ténynek az őszinte tárgyalását hiányolom a könyvből, hogy Gulácsy manuális fogyatékoságai *fogyatékoságok* voltak és nem erények. Hogy kitűnő, olykor zseniális karakterérzéke segítette meg legtöbbször, s szuggesztív hangulatfestő képessége képeinek első megpillantásakor eltereli a figyelmet arról, hogy alakjain a fej és a törzs összekötése nem mindig megoldott, hogy a karok a legváratlanabb testmagasságokból „nőnek” ki, és csonttalanul, súlytalanul, sokszor a festő szándékaihoz képest is pontatlanul lebegnek. Ennek tárgyalását azért hiányolom Szij Béla könyvéből, mert meggyőződésem, hogy Gulácsy festészete nagyságrendekkel jelentősebbé vált volna akkor, ha birtokába jutott volna azoknak a manuális eszközöknek, amelyek segítségével valóban ura lehetett volna mondanivalójának.

Forgács Éva

R. Gellér Katalin: Nagy Sándor
Corvina, Bp. 1978. 24 l., 56 kép (A Művészet Kiskönyvtára. 123)

Gellér Katalin korrekt életrajzot és pályaképet ad Nagy Sándorról, és élete legfontosabb színteréről, a Gödöllői Művésztelepről. Egyik legfőbb erénye a mértéktartás: nem „fedezi fel” Nagy Sándort és művészetét, s a gödöllőiekről is leszögezi: „már nagy sikereik idején is nyilvánvaló volt megkésettégük”. Az illusztrációs anyag meggyőzően támasztja alá a szerző álláspontját, mely szerint Nagy Sándor legmaradandóbb, legjobb művei könyvillusztrációi, s ezek között is az Ady verseihez készített rajzok.

f. é.

Moravánszky Ákos: Antoni Gaudí
Akadémiai, Bp. 1980. 32 l., 54 kép (Architektúra)

„Őrült lángész, zseniális konstruktőr, megkésett középkori építőmester vagy a 'mértéktelen gigantizmus' megszállottja? Célom, hogy bebizonyítsam: Gaudí építészete válasz azokra a kérdésekre, melyek a századforduló táján vetődtek föl a művészetben.” Moravánszky Ákos nem csak a kérdést veti fel pontosan és határozottan: válaszai is rendkívül világosak, pontosak és határozottak. A kitűnő kismonográfia tömören exponálja a Gaudí-problémát, majd Gaudí életének és műveinek bemutatása után szakszerűen – s mégis közérthetően – ismerteti technikai újításait, hogy mindezek alapján szabatos Gaudí-értékelést adjon. A könyv további erénye, hogy világosan megfogalmazza Gaudí viszonyát a szecesszióhoz: „Gaudí nem a szecesszió lépett túl, hanem azokon az építészeken, akik számára a szecesszió csupán a falakra applikált ornamenszi jelentette.” Moravánszky Ákos nagy súlyt helyez arra, hogy Gaudít az olvasó ne egy stílus bajnokának lássa, hanem eredetien és mélyen gondolkodó építésznek, akinek legelőször is minden épület statikáját és belső tereit kell megalkotnia. Világosan kimondja, hogy a szecesszió megszületésének előestéjén nem egyszerűen új stílusra volt szükség; jóval többre: új egységes világszemléletből fakadó architektúrára. A maga sajátos útján a kornak erre a kihívására adott Gaudí választ, maga teremtve meg újfajta téralkotásának külső jegeit, élő, organikus, hullámzó tereinek pikkelyes „bőrét”. A könyvet értő tanácsokkal kísért bibliográfia zárja.

Forgács Éva

A bukaresti Kriterion nemzetiségi kiadó magyar nyelvű képzőművészeti könyveinek sora egyenletesen, rohamosan gyarapodik. Balogh Péter, Bene József, Bordi András, Fülöp Antal Andor, Gyárfás Jenő, Ince János, Klein József, Krizsán János, Leon Alex, Mattis-Teutsch János, Nagy Imre, Szervátiusz Jenő és Szolnay Sándor után most Ziffer Sándor (1880–1962) munkásságát bemutató kismonográfia jelent meg, kolozsvári művészettörténész, Borghida István tollából.

Borghida a monográfusok azon fajtájából való, aki már menetközben figyelemmel kíséri a tárgyalandó életmű alakulását, közvetlen kapcsolatba kerül a művésszel, róla személyes benyomásokat gyűjt, megismeri a művek keletkezésének körülményeit. Elbűvölten vigyázó tanúja a zifferi oeuvre formálódásának, példás anyagismerettel, hozzáértéssel végzett munkájának első kézírata még a művész életében, 1957-ben elkészült, de könyvvé – román nyelvű kiadás – csak egy évtized elmúltával lett. A szerző – akinek publikáció-lajstromát egyébként számos Zifferről szóló újság-, ill. folyóirat-cikk gazdagítja – annak ellenére, hogy Románián kívül csak Magyarországon végezhetett kutatómunkát (az általa ismert, felkutatott mintegy 500 tételes oeuvre-jegyzék csupán egyharmada a világon szétszóródott opera completának) gazdag koloritú portrét alkotott egy mozgalmas művészeti korszak nagyjelentőségű mesteréről.

A „Kialakulás kora (1880–1906)” c. fejezetben úgy vázolja fel a hátteret, Nagybányát és a századfordulón Európa-szerzte fellépő festészeti irányzatokat, ahogyan azt – sajnos – csak kevesen tudják, magasszintű ismeretterjesztő előadásban, közérthetően. Igaz, a téma is hálás. Ziffer művészete rendkívül érzékletes példa, miként állt válaszüton a század első éveiben egy önmagával szemben igényes, korszerű piktúrát produkálni akaró festő: egyik oldalon a Hollósy-iskola fegyelme, hagyománytiszttele, a másikon az új áramlatok csábító merészsége. Borghida festészeti irányzatokon, nagy mestereken és a nagybányai művészekén végigpásztázó keresőlámpája élesen világítja meg a „jelentős művészi és elméleti felkészültségű, de aggályos és nehézkes” Zifferre útmutató hatást gyakorló, „már világot járt és tapasztaltabb” Czöbel figuráját csakúgy mint a nagybányai neomodernizmus kibontakozását.

Hogyan környékezi meg a nagybányai neósokat, köztük Ziffert Párizs, a francia művészet – a Salon d’Automne, a Salon des Independants tárlatai, a posztimpreszionisták, Gauguin, a Fauve-ok – erről olvashatunk a „Kitartó kutatások (1906–1918)” c. részben, a számos adattal, információval fűszerezett tájékoztatás a budapesti művészeti életet is bemutatja. Alighanem igaza van Borghidának, amikor megállapítja, Ziffer lényegre törő férfias erejű, szerkezetes művészete beleillik a Nyolcak szellemi és formai törekvéseibe, és figyelemre méltóak sorai a magyar líra és zene gényusainak, Adynak és Bartóknak mesterünk piktúráját motiváló hatásáról, továbbá a Zifferre felnéző festőtársáról, Tihanyi Lajosról.

Miképpen az erdélyi históriában határvonal húzódik századunk harmadik évtizedének nyitányán, aképpen a kismonográfia tárgyalásában is törésvonal mutatkozik a „Művek–események (1919–1939)” c. fejezet kezdeténél. A tartalmas, informatív szöveg itt szaggatottá, helyenként kissé nehezen követhetővé válik. Kivételt képez az 1919-től beindult Nagybányai Szabadiskoláról szóló szakasz, amelyben Ziffer életének fájó mozzanataként esik szó pedagógiai tevékenységéről, amely „rövid életű volt, távolról sem állott arányban pedagógiai képességével és elhivatottságával – a nagybányai művészet kárára és a két világháború között felnőtt erdélyi művésznemzedék vesztéségre.” Talán az éppen tárgyalt periódus, Ziffer művészetének harcokkal, konfliktusokkal teli alakulása is okozza e húszas, harmincas évekről szóló fejezet egyensúlyának megbillenését, ám így is híven tükrözi, hogyan próbálja a nagyfelkészültségű mester függetleníteni magát a természeti látvány korlátot szabó hatásától, előbb az expresszionizmus majd a kubizmus szelétől meg-megcsapva.

A „Ziffer festői stílusa” c. befejezés nagyszerű sommázata ennek a nem egyszer kedvesen szubjektív hangvételű, tartalmas írásnak. A könyv külön értékeként említjük meg a tárgyalt képek árnyalt, világos elemzését: Borghida méltán fordít nagy gondot Ziffer színvilágának pontos leírására. Gazdag a kiegészítő jegyzetapparátus, széles keresztmetszetű a felhasznált – és tételesen jelzett – irodalom.

Nem mehetünk el szó nélkül azonban a kötet szerkesztési, nyomdai hibái mellett: hibás a tartalomjegyzék, a szöveg és a képmelléklet között nincsen semmiféle utaló-mutató kapcsolat, feltűnően kevés a színes reprodukció, s a szövegbeli kiemelések vékonyabb, halványabb betűkkel való szedése sem nevezhető szerencsés tipográfiai megoldásnak.

B. Sz. L.

Moholy-Nagy László: Festészet, fényképészet, film. Otto Stelzer utószavával. Magyar utószó: Bíró Yvette
Corvina, Bp. 1978. 155 l., sztl. kép

Moholy-Nagy László könyvének első kiadása 1925-ben, második, bővített kiadása 1927-ben jelent meg Münchenben, az általa létrehozott és szerkesztett Bauhausbücher sorozat 8. köteteként. A sorozat terve, mint erről az *Ars Hungarica* egy korábbi kötetében (1977/2.) Bakos Katalin által közreadott, Moholy-Nagy László által Rodcsenkóhoz írt levélből értesülünk, 1923-ból kelt. Moholy-Nagy László nagyszabású kiadványsorozatban próbálta megjelentetni a húszas évek művészetének legaktuálisabb szociális, műfaji, technikai problémáit. E sorozatban három kötet megírásában maga is résztvett. A magyar könyvkiadás szakemberei – igen helyesen – fontosnak találták, hogy ezek a kötetek, mivel jelentőségük, gazdag, sokféle mutató tartalmuk napjainkig érvényesnek mondható, magyar nyelven is megjelenjenek. A kiadás alapjául az 1960-as évek második felében a Bauhaus történeti feldolgozásával párhuzamosan megjelenő, forráskiadványként értelmezett Neue Bauhausbücher sorozat szolgált.

Hans Maria Wingler, a Bauhaus monográfusa, Otto Stelzer és Bíró Yvette kommentáló utószavait olvashatjuk a magyar kiadásban, amely 5–137. oldalig, tehát a kommentárokig, Moholy-Nagy László tipográfiai megoldását követi, az eredetinel egy árnyalattal fehérebb és finomabb papíron, amely talán a már klasszikussá érett forrásnak szóló tisztelet jele. „Az anyagtól az építészetig” című, egyik legkésőbbi (1929) Moholy-Nagy László által írt Bauhaus-könyv után a vizuális forradalom egyik első gondolati összefoglalásául szánt, kétszer is átdolgozott, tehát általa is nagyon fontosnak tartott könyv magyar kiadására került sor. A benne közölt gondolatok egy része ugyan a húszas–harmincas években már olvasható volt magyar nyelven a kolozsvári Korunkban, a Kassák által szerkesztett Munkában, e folyóiratok ritkasága azonban szükségessé tette az új kiadást, nem is beszélve az egész könyv formai-tartalmi egységéről. Moholy-Nagy könyve első lapozgatásra kiemelésekre épülő, pedagógiai célzatú tipográfiájával, s izgalmas képanyagával fogja meg az olvasót.

A nagy fotóügynekségek (Atlantic, Zeitbilder, Auriga Verlag stb.) témájához tartozó fényképeit éppen úgy közli Moholy-Nagy, mint a Bauhaus fotóműhelye növendékeinek munkáit, valamint saját fényképeit, „fotóplasztikáit” és 1921–22-től kezdve készülő filmtervének, A nagyváros dinamikájának vázlatát, amely egyszersmind „tipofotó”, vagyis a fénykép és a tipográfia együttes alkalmazásából létrejött, Moholy-Nagy által teremtett műfaj. E műfaj teljes értékű példája, művészi megvalósítása maga a könyv, amely az optikai megformálás különböző hagyományos és új, statikus és kinetikus módzataival foglalkozik, s a fény-tér-idő összefüggéseinek felfedezését ismerteti és elemzi. Az elektrotechnikai ipar mesterséges anyagainak felhasználása a festészetben éppen úgy foglalkoztatja, mint a hangosfilm, vagy a „távolbalátó készülék” (egykori nevén „telehor”) produktív alakítás céljaira való felhasználása. Produktív alakításnak tekint Moholy-Nagy minden olyan közlésformát, művészeti eszközt, amely az ismert és még ismeretlen optikai, akusztikai és más funkcionális jelenségek között új viszonylatokat hív életre. Moholy-Nagy végső célja a látószerv gazdagítása, a fényképezés, a film, a montázs műfajának „mechanikus kiépítése és nagyvonalú továbbfejlesztése.”

Moholy-Nagy könyve, bár csak néhány példányban jutott el a húszas években Magyarországra, nyilvánvalóan gazdagította, új nézőpontok és technikák felé vezette a vizuális művészeteket. Kassák Munka körének fényképezéseire éppen úgy hatással voltak merész kivágatú fényképei, tükör-szituációi, mint akár Derkovits Gyula festői látásmódjára. Könyve gazdag, továbbbalkotásra, gondolkodásra készítő lehetőségek sorát nyújtja a ma fényképészettel, filmmel, a vizuális alakítás formáival foglalkozó

alkotója számára. A történeti korszak kutatói pedig elgondolkozhatnak a könyv szándékolt és szándék nélküli mondanivalóinak gazdagságán. Mert az ábrázolás, mozgás, szín, fény tiszta törvényeinek keresésében ugyan korunk racionális világképének dimenziói nyilvánulnak meg, míg a csakis vizuális hatásokra épülő filmvázlat, A nagyváros dinamikája motívumaiban helyet kap a modern kor irracionális, félelmeinek és szorongásainak sora is. A mozgás különböző példái között ismétlődő motívumként jelenik meg a mozgás korlátozottságának kontrasztja, a tigris és ketrecre, a vágóhíd, s az oroszlán kínos, nyomasztó érzést keltő váratlan megjelenése.

Moholy-Nagy könyvét sokféle szemmel lehet olvasni, mint századunk dialektikus új érzékenységének kiemelkedő dokumentumát.

Szabó Júlia

Oskar Schlemmer–Moholy-Nagy László–Molnár Farkas: A Bauhaus színháza.

Walter Gropius utószavával. Magyar utószó: Kocsis Rózsa

Corvina, Bp. 1978. 100 l., sztl. kép

A könyv eredetileg a Bauhausbücher sorozat 4. köteteként 1925-ben jelent meg. Újrakiadása idején a Neue Bauhausbücher szerkesztője Hans Maria Wingler, előszót és utószót egyaránt írt hozzá, kicsit túlértékelve saját szerepét, s zavarossá téve a könyv belső, eredeti rendjét. A magyar kiadás még egy utószót közölt, Kocsis Rózsa színháztörténész írását, aki információkban gazdag cikkben mérte fel a Bauhaus színház kísérleteinek színháztörténeti előzményeit s a magyar avantgarde színjátszásra gyakorolt hatását (Bortnyik, Palasovszky színházi kísérleteiben a húszas évek Budapestjén), de láthatóan előnyben részesíti az aktivista expresszionizmus teljes színpad- (Mácsa) elméletét, s a Bauhaus színpadi kísérleteit partikulárisnak ítéli, majd megállapítja, hogy „a Bauhaus színpad, ha teljességében túlhaladott is, több elemével már beépült korunk színházművészetébe, és még számos további ösztönzést adhat.”

Ez a kicsit vállonveregető értékelés nem idézi fel az olvasó számára a Bauhaus emlékezésekből és modellekből egyaránt rekonstruálható mozgalmas színpadi világot.

Wingler is csupán úgy tudta ezt elérni, hogy hosszan idézi a Bauhaus „táncairól”, színpadának mozgás, szín, fény- és hanghatásairól egy egykori szemtanú Bauhaus-növendék leírását. Aki járt a nyugat-berlini Bauhausarchívumban, s eredetiben láthatta Oskar Schlemmer aranyra–ezüstre, vagy kék–piros, fekete–fehérre festett kosztümjeinek, vagy monumentális, s mégis emberi közelségű mechanikus balettfiguráinak modelljeit, vázlatait, az sokkal többet érezhet meg a Bauhaus színházának valódi szenvedélyektől és konfliktusoktól mozgatott, bár sokszorosan metaforikus, feszes formájú világából, mint aki csak ezeket az értékeléseket, vagy történeti áttekintéseket olvassa.

Szerencsére maga a könyv is sokfajta élményt nyújt, bár mivel három szerző, három külön problémamassorra fűzött tanulmánykötetét nyújtja, kevésbé tiszta, egységes felépítésű, mint Moholy-Nagy László önálló könyvei.

Oskar Schlemmer Ember és műfigura című tanulmánya nem elsősorban túlbonyolított és szemléltetett, színháztípusokkal foglalkozó bevezető részeivel, hanem az ember és a színpadter viszonyával foglalkozó mozgás-rajzaival és leírásaival fogja meg az olvasót. Az ember mint eleven architektúra, mint működési törvényei és főformái szerint tipizált test, mint metafizikai objektum jelenik meg Schlemmer „műfigura” típusaiban. A Bauhaus színházának tervezője 19. századi hagyományokat idéz: Heinrich von Kleist és E. T. A. Hoffmann nyomdokain haladva teremti meg színpadi hőst, a természeti határok fölé emelkedő embert.

A metafizikus absztraktum emberformájú alakja helyett a kötet második szerzőjét, Moholy-Nagy Lászlót a színpadra varázsolható mozgások sokaságának lehetősége foglalkoztatja. Különböző vetítőszerkezetek segítségével színpad és film, szín, hang és fény összefüggéseinek, totális összhatásának bemutatását szeretné elérni. A korszerű színházi forma előzményének a futuristák, expresszionisták és dadaisták kísérleteit tekinti, de a korszerű színházat már nem ezekben látja, hanem a technika minden eszközt felhasználó, totális színházban. A színpadi cselekmény hang, szín, fény akciók sokaságát jelenti, az irodalmi dráma előadása másodlagos, vagy hanyagolható Moholy-Nagy elképzelései szerint. A nézőt cselekvésre indító, dinamikus színház kimondatlanul is a középkor vásári játékaival

örököse, csupán spektakulárhoz több technikai kelléket vonultat fel. Célja, mint Moholy-Nagy írásában egy helyütt meg is mondja: a megváltó extázis, amely a nézőt legmagasabb fokán a színpadi cselekvés részévé teszi. Moholy-Nagy a színpad mozgalmasságára, technikai és rendezői szervezettségére figyel elsősorban, az egyszerű eszközökkel való vagy hagyományos közlés formái nem érdeklík. Mint ez tanulmánya befejező mondataiból kiderül, vizuális érdeklődése a színpadi építészet, a színházi konstrukció új formái felé fordul, a színpadon mozgó ember alakja kevésbé foglalkoztatja.

A kötet harmadik tanulmánya Molnár Farkas U-színház-tervéhez fűzött leírása. Mint a Neue Bauhausbücher szerkesztője jól látta, – s a kötetet némiképp ki is egészítette – ez a színházterv csupán egy a Bauhausban vagy környékén létrejött színháztervek közül, amelyekhez még hozzásorolhatták volna Weininger Andor gömbszínház-tervét, mint a kötetben közölt Walter Gropius által Piscator számára tervezett totális színházat is.

Walter Gropius hármasszínházot alkotó színháza Molnár Farkas U-színházának változata.

Molnár Farkas épületének funkcionális lényege a közönség és színpad(ok) közeli kapcsolata.

Az első színpadon az események három oldalból láthatók; a cél, hogy a közönség bekapcsolódjék a cselekménybe. A második színpad előre és hátra tolnak, süllyeszthető és emelhető felület, a harmadik színpad oldalra és hátra tolnak. Mindezek felett függőszínpad, felvonóberendezések találhatóak, s a mechanikus berendezések, zenei készülékek helye. A nézőtér, mint Molnár Farkas is írja, amfiteátrum-szerű, s számos bejáratot és utat képez a színpadokhoz. Az átalakítható színpadokat Gropius terve tovább variálja.

Molnár Farkas egzaktszínháztervét fotómontázsra követi, amely az U-színházat működés közben mutatja be. Ez a montázs éppen a feivonószervezet működését jelzi, a következő montázson azonban Moholy-Nagy színpadi jelenete tárgyául a hangosbeszélőt teszi, majd cirkusz- és varieté-jeleneteket bemutató, irracionális és racionális elemeket egyaránt tartalmazó montázsok következnek. A jóakarató úr című cirkuszi jelenet a Festészet, fényképészet, film kötetében plakát formájában jelent meg. Az új színházat propagáló plakátok sorának foghatók fel a könyv befejező részének montázsai: Moholy-Nagy, Breuer Marcell, Kurt Schmidt, F. W. Bogler és Georg Teltscher művei, amelyeknek egy része a Bauhaus színházának előadott jeleneteit idézik. A Bauhaus színháza című könyv átmenet történeti bemutatón és jövőbetekintő tervezés között. Nyitott műfajú könyv, mint a Bauhausbücher legtöbb kötete.

Kiadása nagy feladatok előtt álló színházépítészetünk számára sem tanulságok nélküli.

Szabó Júlia

Moholy-Nagy László munkássága. Az életrajzot írta Beke László
Corvina, Bp. 1980. 16 l., 64 kép

Ha lassan is, de szisztematikusan ismert meg a könyvkiadás Moholy-Naggyal: húszas évekbeli írásai után most a húszas évekből származó fotóival. A kitűnő válogatás sokoldalúan mutatja be Moholy-Nagy Lászlót, a fotográfust: méghozzá az ő szempontjai szerint, illusztrálva „a fotografikus látás nyolc fajtáját”. Moholy-Nagy olyan felvételeit és fotogramjait láthatjuk, amelyek markánsan képviselik az *absztrakt látást, pontos látást, gyors látást, lassú látást, felfokozott látást, többet-látást, szimultán-látást és másképpen-látást*, s egyúttal közvetítik szemléletének azt a ma is érződő frissességét, amellyel ezeket a „látásokat” felfedezte. Az a világkép, amely ezekből a képekből árad, nem a képtémákban jelentkezik, hanem éppen a *látásban*. A látás módjában, szögében, gyorsaságában vagy lassúságában. 1925-ben például „Moholy-Nagy szinte kizárólag csak alul- és felülnézetben volt hajlandó fényképezni” – mint Liszickij és Rodcsenko is. Nem egyszerűen a fényképezés lehetőségeinek a felfedezéséről volt szó, – noha természetesen arról is – s ez világosan ki is derül Beke László Moholy-Nagy életrajzából.

Amilyen túlméretezett a könyv címe (hiszen Moholy-Nagy munkásságát a kis kötet nem foghatja át), annyira szerény – látszatra – Beke vállalkozása. Moholy-Nagy-életrajza azonban jóval több

puszta biográfiánál: tömör pályakép, amely még a fotóval kapcsolatos elméleti fejtegetéseket is magába foglalja. Egyúttal világosan megfogalmaz egy alapvető fontosságú körülményt: „Moholy-Nagy olyan időszakban élt, amikor a művész különösen hitt a technikai fejlődésen alapuló társadalmi haladásban, s az ezt irányítani képes új embertípusban, akinek szemléletmódját a technikai művészetek új lehetőségeinek felismerése alakítja ki.” Azért emelem ki ezt a kézenfekvőnek tűnő megállapítást, mert a Moholy-Nagy-irodalomban még nem egészen megszokott józan hangot jelez: Beke nem Moholy-Nagy technikai zsenialitására, a fotózás területén kétségbevonható úttörő szerepére helyezi a hangsúlyt, hanem a minél korrektebb, minél sokoldalúbb bemutatásra. (A fotógramról szólva le is szögezi, hogy „nem Moholy-Nagy találta ki. Maga ismeri be, hogy az eljárás egyidős a fényképezéssel.”) Így viszont sikerül kiemelni azt, ami valóban új és lényeges Moholy-Nagy munkásságában: hogy autentikus kifejezője volt egy olyan korszaknak, amely hitt – hihetett – a világ technika általi megjobbításában, elsőnek látott poézist a technikában és elsőnek talált rá azokra a gesztusokra, amelyek később a század második harmadának művészetét meghatározták.

Forgács Éva

Passuth Krisztina: Schwitters

Corvina, Bp. 1978. 26 l., 54 kép (A Művészet Kiskönyvtára. 126)

Passuth Krisztina mindent elmond Kurt Schwittersről, ami az adott terjedelemben elmondható: színesen és olyasfajta kedéllyel, amit maga a tárgy sugároz. Nem könnyű, és mégis hálás feladat Schwitters nyárspolgári és avantgarde arcát bemutatni. Passuth Krisztina kitűnően érzékelteti azt a komolyságot, ami Schwitters tréfáinak mélyén rejlik, és azt a derűs humort, amely minden komoly művéből és megnyilatkozásából árad. Pontosan érezte meg, hogy a leglényegesebb, amit Schwittersről közölni kell, éppen az a kiegyensúlyozottság, amely végletes ellentmondások, egymást élesen tagadó szemléletek és életfelfogások eredője. Ugyanakkor azt is megmutatja, hogyan találkozik Schwitters művészetében a dada és a konstruktivista képkalkotás. A kismonográfia egy sor olyan kérdést érint – a hulladékok szerepe a képekben, Doesburg és a Stijl-mozgalom szellemi kapcsolata a dadaizmussal, a kép anyagának fontossága vagy jelentéktelensége, stb. – amelyekre nincs „ideje” válaszolni; de amelyek pusztá felvillantása olyan tágas és plasztikus világot tár fel Schwitters körül, hogy a könyvet a további ismerete utáni vágyakozás ritka jó érzésével teheti le az olvasó.

f. é.

Bojtár Endre: A kelet-európai avantgarde irodalom

Akadémiai, Bp. 1977. 158 l. (Modern Filológiai Füzetek. 29)

Bojtár Endre: A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban

Akadémiai, Bp. 1978. 144 l. (Opus. Irodalomelméleti Tanulmányok. 4)

Érdekes módon tart igényt a művészettörténész érdeklődésére mindkét kötet: Bojtár Endre – mellesleg bizonyítva a hazai irodalomtudomány nagykorúságát – az általánosításnak azon a szintjén foglalkozik tárgyával, hogy ez (apró módosításokkal) általános művészettudományi kérdésfeltevésnek is tekinthető. Képzőművészeti kiindulású művészettudomány („Kunstwissenschaft” értelemben) pedig Magyarországon tudásunk szerint jelenleg nincs. Másfelől a kelet-európai avantgarde olyan képződmény, melynek vizsgálata szinte elképzelhetetlen (lenne) az irodalom és a képzőművészet együttes tárgyalása nélkül.

Nem kevésbé érdekes, ahogy e két könyv a szerző eddigi munkásságának vonatkozásában egymással összefügg. Bojtár, aki imponáns nyelv- és anyagismeretével hazánkban egyedülálló módon kombinálja a szlavisztikát a modern irodalomelmélettel és -történettel, a kelet-európai, elsősorban szláv

nyelveken papírra került avantgarde irodalmat a módszerrel közelíti meg, melyet ennek az irodalomnak egyik markáns kísérőjelenségéből, a szláv strukturalizmusból formált a maga képére. Így érthető, hogy két munkája, a „történeti” és az „elméleti” annyira összefügg, hogy egyes részeiben át is fedi egymást.

A kettő közül az első az egyenetlenebb. A bevezető fejezetekben Bojtár az „irányzat” terminussal kapcsolatos módszertani megfontolásokról a saját irodalomelméleti felfogására tér rá. Ennek itt egyetlen, rendkívül rokonszenves maximáját érdemes kiemelni: a szerző szerint az irányzat és az irányzatot alkotó művek viszonyát vizsgálva az utóbbiakból kell kiindulni, mégpedig a mű és olvasója, az ún. „egyszerű olvasás” szituációját feltételezve. Ezért is sajnálatos, hogy a következő részben, a gondosan tipologizált dadaista, futurista, expresszionista, konstruktivista és szürrealista irányzatok jellemzésénél többször elsikkad az egyedi művekre hivatkozás, hogy átadja helyét a száraz eseménytörténetnek és névsoroknak. Mégis nagy érdeme ennek a felsorolásnak, hogy óriási anyagot szabadít fel, legalább a tájékoztatás szintjén, a korszakkal foglalkozó, de a nyelvi nehézségek miatt a szlovák, szerb-horvát, litván stb. rokon jelenségek előtt tanácsstalanul álló kutató számára. (Magyar vonatkozásban egyetlen pozitív ellenpéldát ismerünk: Szabó Júliát, aki „A magyar aktivizmus története” c. 1971-ben megjelent munkájában már hozzáfogott mind a szomszéd országok, mind pedig a képzőművészeti és irodalmi analóg jelenségek összehasonlításához.) A befejező részek az avantgarde irodalom és a l’art pour l’art kapcsolatának, valamint a „természetesség” – vagy a „jel” – felfogásának változásait helyezik új megvilágításba.

„A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban” c. kötetben már jóval koherensebben rajzolódk ki Bojtár irodalomelméleti kísérletének lényege – amellet, hogy jó áttekintést kapunk mindezekelőtt Jan Mukařovský és Roman Ingarden életművéről. Bojtár abban látja a strukturalizmus tudománytörténeti érdemét, hogy az irodalomtudomány pozitivista, majd pszichologista időszakát meghaladva, vele jutott el tulajdonképpeni kiindulási alapjához, magához az irodalmi műhöz. Mukařovský „a funkció, a jel szintjére emelte fel a norma, a struktúra kérdéseit, s ezáltal egy mindenestől szociológiai elméletet hozott létre”. . . , azonban nem tudott továbbjutni az esztétikai érték tartalmát illetően. Ezt a hiányosságot Bojtár rendkívül lendületes okfejtéssel a szabadság, illetve az esztétikai szabadság – szépség kategóriáinak bevezetésével oldja fel. A fenomenológus Roman Ingarden „ontológiai strukturalizmusa” az irodalmi művet intencionális tárgynak fogja fel – létalapja nem önmagában, hanem az író tudataktusáiban, továbbá a nyelv konkrét anyagában és az „ideális fogalmakban” van. Ennek megfelelően a műalkotás rétegzett (s tegyük hozzá, hasonló struktúráltság kimutatásán fáradozik Ingardennel közel egyidőben két művészettörténész is: Hans Sedlmayr és Erwin Panofsky – akikről viszont a *mi* tudományunk mindeddig nem vett kellőképpen tudomást). A mű konkretizáció – az egyes olvasatok – voltaképpen elszakadnak Ingardennél a mű állandó struktúrájától. Ezen a ponton próbálja Bojtár – véleményünk szerint szerencsés módon – megőrizve meghaladni Ingardent és magát a szláv strukturalizmust, a történetiség és a társadalmiság irányában, amelyben a mű létezőmódját egyértelműen a szubjektív olvasatok összességéhez utalja.

Beke László

Tüskés Tibor: A Krónika (1920–1921) repertórium
Baranya Megyei Könyvtár, Pécs 1978. 77 l., sztl. kép

Ez a kitűnő forráspublikáció és elemzés Közép-Európa egyik legkisebb 20. századi progresszív államának, a Baranyai Köztársaságnak a művészeti életét, ezen belül az aktivizmus és általában az avantgarde művészet pécsi hatását mutatja be. Az 1910-es évektől Pécsen rendszeres olvasói voltak az avantgarde művészeti lapoknak; a Tanácsköztársaság bukása után különösen fellendült a művészeti élet 1921 augusztusáig, amikor Horthy csapatai bevonultak a Baranyai Köztársaságba. Két fontos avantgarde kiadvány jelent meg Pécsen: Az „1920” című aktivista röpirat (szerk. Haraszi Sándor és Garai Károly) és az 1920. október–1921. június 15. között megjelenő *Krónika* (szerk. Kardos László). A füzet pontos bibliográfiát közöl a lapokban megjelent írásokról, elemzi történetüket, feltárja a Pécsről a Bauhausba kerülő fiatal tervezők, építészek (Molnár Farkas, Breuer Marcell, Forbáth Alfréd, Weininger Andor, Stefán Henrik) ifjúkori munkásságának néhány fontos mozzanatát.

Sz. J.

Kernács Gabriella: Farkas István

Corvina, Bp. 1980. 18 l., 24 színes, 7 fekete–fehér kép

Szép – talán túlságosan is – Kernács Gabriella rövid Farkas István-monográfiája: empátikus, a festő személyiségét, egyéniségét keresi. Olyannyira, hogy képeiről is Farkas karakterét olvassa le, illetve rejtett, bensőséges élményeit kutatja bennük. Nem alaptalanul – és mégis hiányérzetet hagy. Művelt és kellemes; ezek a jelzők illenek az albumok bevezető „tanulmányai”-ra. A formátum és a műfaj szinte kötelezi a szerzőt: ne vegye túlságosan igénybe a szép képeket lapozgató olvasót. Pedig Farkas István különös festészete komolyabb, szakszerűbb tárgyalást is elbír. A „Borzongó, remegő fák hajolnak össze. . .” (15 l.), „A kávé illata leng az áttetsző üveglombok fölött” (16 l.) jellegű képleírások érzékenysége nem pótolhatja annak feltárását: *milyen* voltaképpen Farkas István festészete? Mit őriz meg mestere, Mednyánszky finom festőiségéből, s miben áll különös, önálló festői stílusa? Kár, hogy a képek között nincs egyetlen rajz sem, amely mindig a legközvetlenebb, legintimebb információ; s különösen az volna Farkas esetében, aki közismerten rendkívül sokat rajzolt.

f. é.

Bálint Endre: Montázsok. Bev. Szabadi Judit

Corvina, Bp. 1979. sztl. l., 12 kép

Szabadi Judit a beleézés módszerével közelíti meg Bálint Endre művészetét, s így néha a kívülállót zavarba ejti. „Bálint Endre sziréntermészetű művészete csaknem két évtizede állandó szellemi vibrációban tartja a művészeti közvéleményt” – kezdi írását. Bárcsak lenne művészeti (vagy bármilyen!) közvélemény, amelyet műalkotásokkal akár egy pillanatra is (nemhogy két évtizedre) vibrációban – sőt, szellemi vibrációban – lehetne tartani! – sóhajt fel az olvasó. Ami a sziréntermészetet illeti. . . a szerző a néhol túl messzire futó lírai megállapítások mellett mégis alapvetően meggyőző megközelítést ajánl fel Bálint montázsaihoz.

Egy – talán nyomdai – szépséghiba: a szöveg a képjegyzék után közli, hogy „valamennyi mű 1959-ben készült.” A műveken azonban ott a jól olvasható felirat: „Bálint 1958”.

f. é.

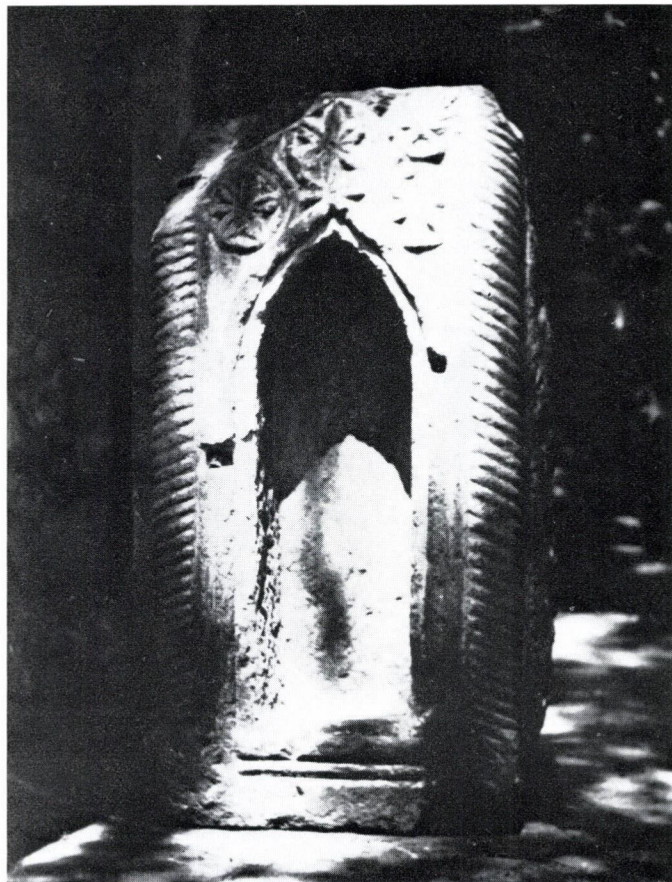
1. Nagyalambfalva, a templom déli kapuja

2. Nagyalambfalva, a déli hajófal részlete

3. Nagygalmbfalva, a szentély részlete délkelet felől

4. Szentségtartó Nagyalambfalváról (Sepsiszentgyörgy, Múzeum)

5. Nagyalambfalva, boltzárókő másodlagos beépítésben

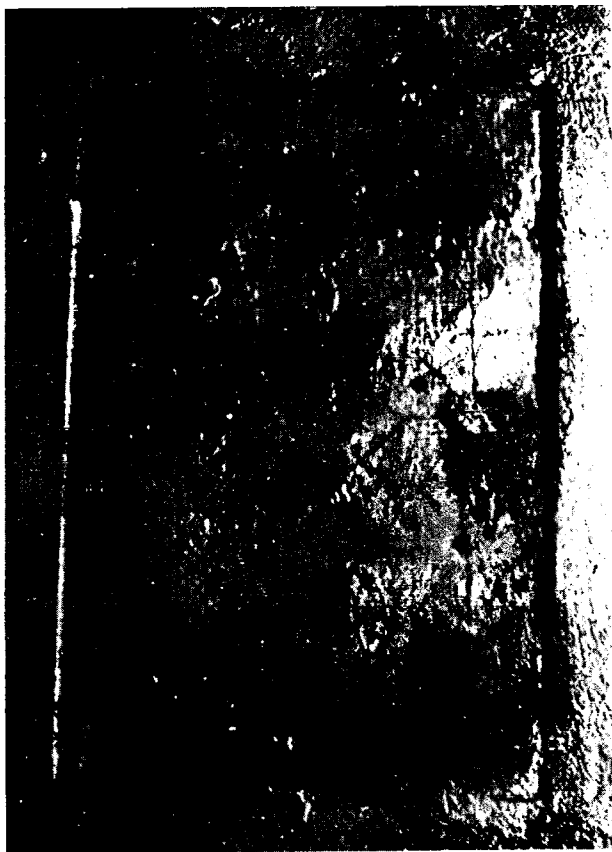
6. Nagyalambfalva, freskó az északi hajófalon

7. Nagyalambfalva, a freskó baloldali része

8. Nagyalambfalva, a freskó középső része

9. Nagyalambfalva, boltozatháló rajza a hajó déli falán

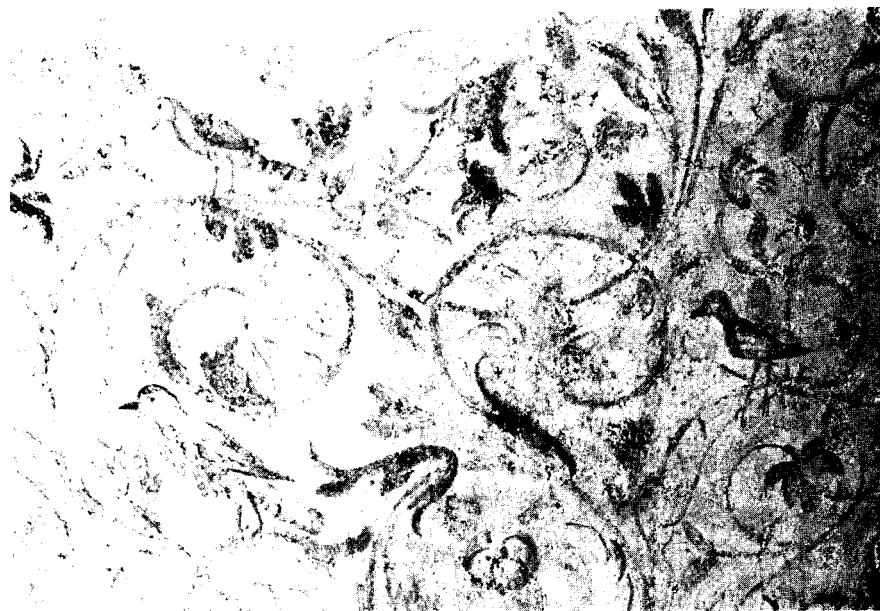
10. Nagyalambfalva, reneszánsz pillérfejezet másodlagos beépítésben

11. Nagyalambfalva, a templom képe nyugatról

12. Radvány (Radvan). Mennyezetfestmények az egykori Radvánszky kastélyból (ma levéltár). 17. század közepe

13. Radvány (Radvan). Mennyezetfestmény részlet az egykori Radvánszky kastélyból (ma levéltár). 17. század közepe

14. Radvány (Radvan). Mennyezetfestmény részlet az egykori Radvanszky kastélyból (ma levéltár). 17. század közepe

15. Radvány (Radvan). Az egykori Radvanszky kastély falfestménye. Királyok imádása (?) részlet, 17. század közepe

16. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye. Angyali üdvözlés részlete. 17. század közepe

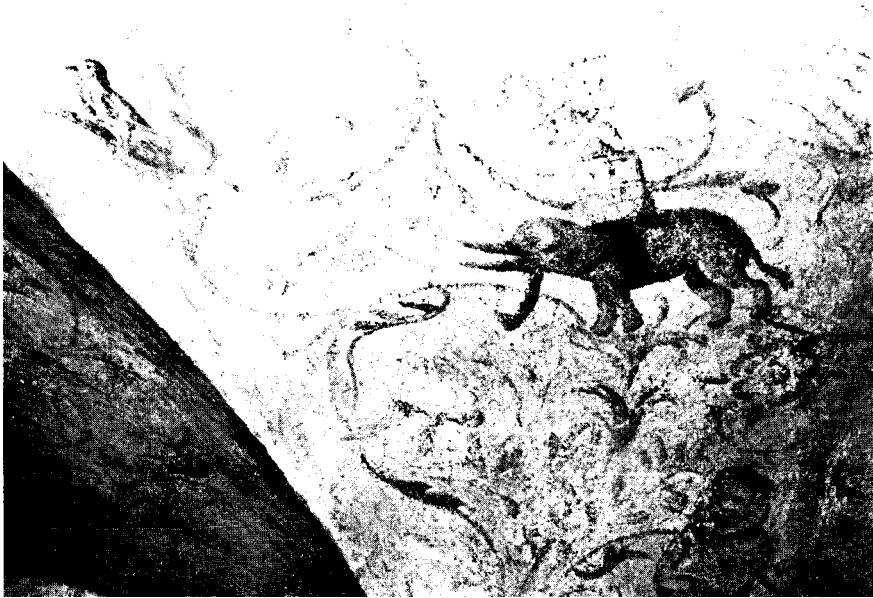
17. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye. Feltámadt Krisztus és Purgatórium ábrázolás. 17. század közepe

18. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye (részlet) Purgatórium ábrázolás. 17. század közepe.

19. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye (részlet).
A feltámadt lelkeket angyal kíséri. 17. század közepe

20. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély mennyezetfestményének
részlete. 17. század közepéről való, 17. század végi vagy 18. század eleji ráfestéssel.
(Elefánt és lantos alakja)

21. Radvány (Radvan). Az egykori Radvanszky kastély mennyezetfestményének részlete. 17. század közepéről való, 17. század végi vagy 18. század eleji ráfestéssel. (Lantos figurája.)

22. Radvány (Radvan). Az egykori Radvanszky kastély mennyezetfestményének részlete. 17. század közepéről való, 17. század végi vagy 18. század eleji ráfestéssel. (Lantos figurája)

23. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye. Párka (?) alakja.
17. század vége vagy 18. század eleje

24. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye. Spes alakja.
17. század vége vagy 18. század eleje

25. Radvány (Radvan). Az egykori Radvánszky kastély falfestménye. Glória alakja. 17. század vége vagy 18. század eleje

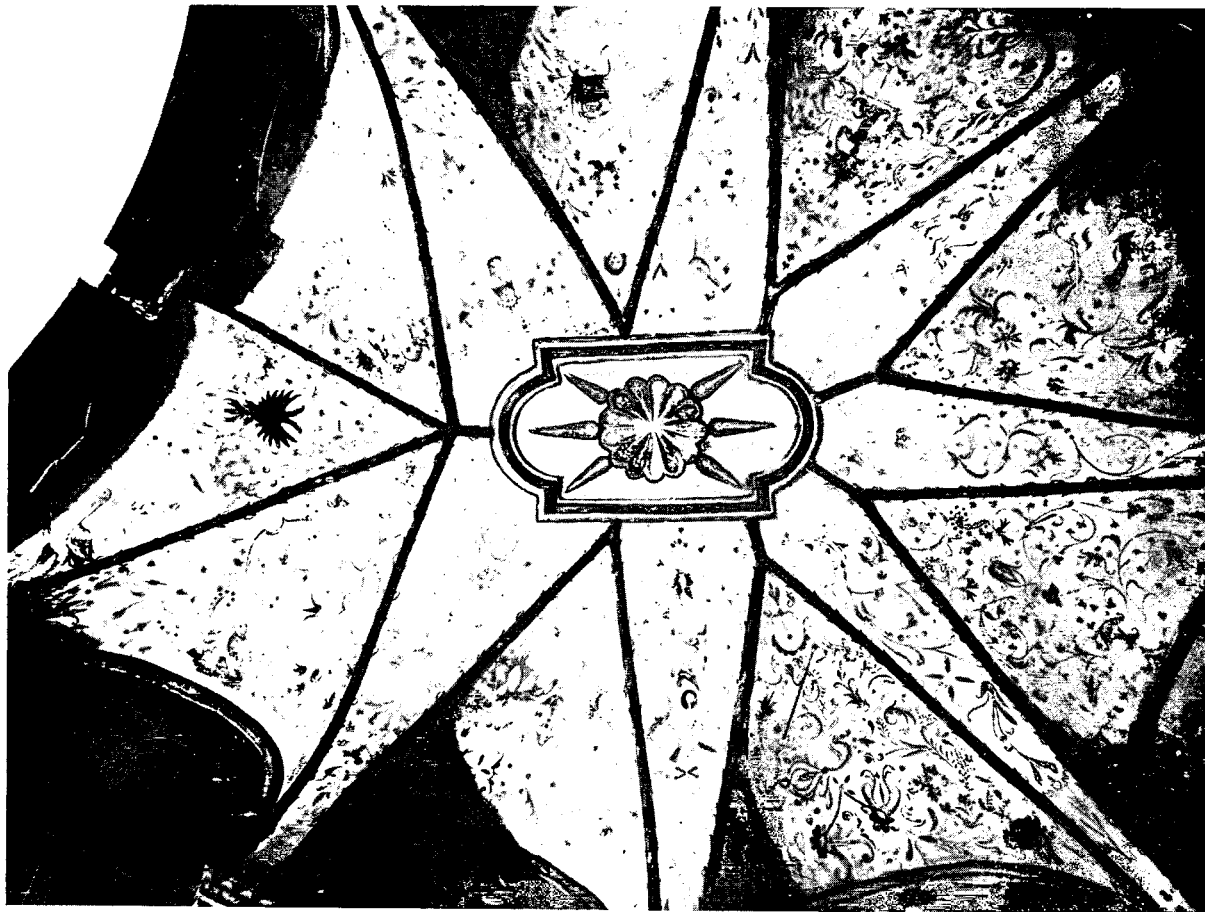
26. Sárospatak. A vár Sub rosa erkélyének falfestményei. 17. század közepe, későbbi befestésekkel

27. Sárospatak. A vár Sub rosa erkélyének falfestménye. (részlet). Prudentia ábrázolása. 17. század közepe, későbbi belefestéssel

28. Sárospatak. A vár Sub rosa erkélyének falfestménye (részlet). „In delectu copia” szimbóluma. 17. század közepe, későbbi belefestéssel

29. Sárospatak. A vár Sub rosa erkélyének mennyezete. 17. század közepe, későbbi belefestésekkel.

30. Lőcse (Levoča). A Szent Jakab templom északi hajójának az oldalbejárat melletti reneszánsz boltívén levő falfestményei a templom belsejéből nézve. 17. század második évtizede.

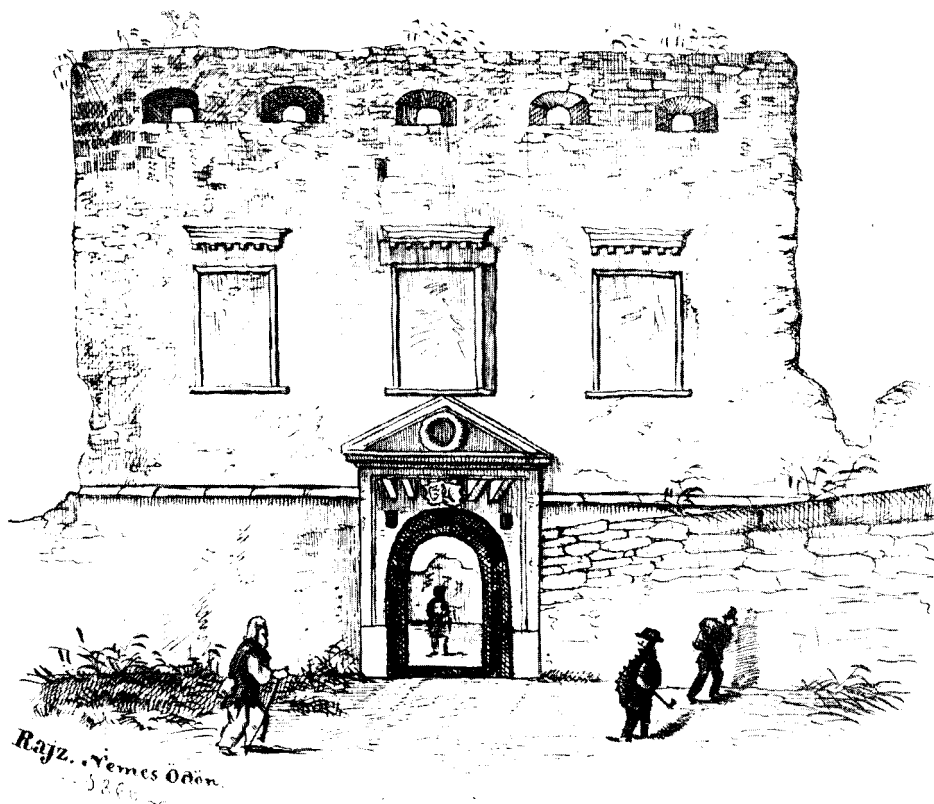
31. Lőcse (Levoča) A Szent Jakab templom északi hajójának az oldalbejárat melletti reneszánsz boltívén levő falfestményei a bejárat felől nézve, 17. század második évtizede

32. Szentbenedek, Ó-kastély
Fametszet 1877-ből

33. Báthory István fejedelem oklevele, melyben címert adományoz Kereszthury Kristófnak. 1573
 Magy. Orsz. Levéltár, Rhédey Levéltár

A szilágy-somlyói vár kapubástya.

35. Szilágy-somlyó, a vár kapubástyája. 1592.
Nemes Ödön rajza 1866-ból. Orsz. Műemléki Felügyelőség, Tervtár.

36. Danhauser, J.: Anyai szeretet
A Műegyleti katalógusban 222. szám

37. Danhauser, J.: Liszt a zongoránál (Liszt párizsi barátai körében)
o. fa, 119×167 cm. Jelzés: b. l. „In Auftrag Conr. Graf's zur Erinnerung an Liszt gemalt Danhauser 1840”
A Műegyleti katalógusban 278. szám

38. Schmidt József: Hunyadi János búcsúztatása
o. v. 60 × 75 cm. Jelzés: b. l. „Schmidt pinx 1830” A Műegyleti katalógusban 46. szám

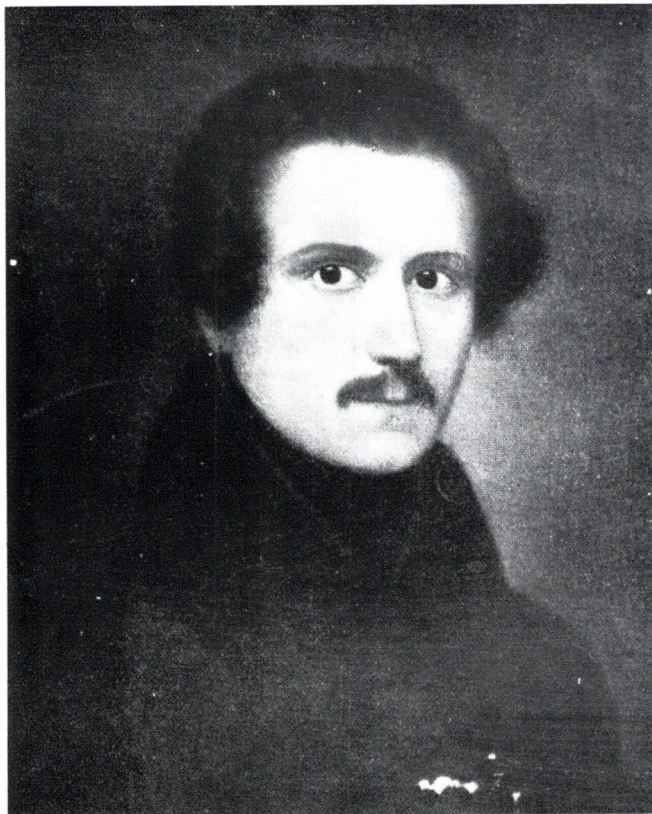
39. Tikos Albert: Leány barlangban (Fürdő előtt)
o. v. 114 × 99 cm jelzés: b. l. „A Tikos 839”
A Műgyeleti katalógusban 105. szám

40. Barabás Miklós: Galambposta
o. v. 100,5 × 82,5 cm. J. n. Bpi magántulajdon
A Műegyleti katalógusban 93. szám

41. Marastoni Jakab: Anya gyermekeivel (Szapáry grófnő)
o. v. 39×48 cm Jelzés: b. l. „J Marastoni Pinxit/Pestini 1837”
(Az elveszett eredeti kisméretű másolata. Nem tudni melyik példány szerepelt
a kiállításon) A Műegyleti katalógusban 163. szám

42. Marastoni Jakab: Önarckép
o. v. 46×37 cm Jelzés: l. j. „Marastoni p. in Vienna 1833”
katalógusszáma nem azonosítható

43. Rombauer János: Fessler Ignác Aurél a pétervári evang. egyh.
szuperintendensének arcképe
o. v. 77×66 cm Jelzés: „Joh. Rombauer pinxit St. Petersbourg 1824”
A Műegyleti katalógusban nem szerepelt

44. Markó Károly: Kígyóölő (Asszonyok a kútnál)
o. v. 63,5 × 84,5 cm. Jelzés: b. l. „C. Markó 1836” A Műegyleti katalógusban 132. szám

45. Waldmüller, F. G.: Egy perzsa
o. fa, 57,5 × 45 cm Jelzés: l. j. „Waldmüller 1839”
A Műegyleti katalógusban 155. szám

46. Barabás Miklós: Olasz rabló
kréta 487 × 372
A Műegyleti katalógusban 1. szám.

47. Markó Károly: Szüret (Tarantella)
o. v. 64 × 84 cm. Jelzés: b. l. „C. Markó Róma 1835” A Műegyleti katalógusban 133. szám

48. Markó Károly: Tivoli vidéke (Olaszhoni tájkép arató személyekkel)
o. v. 63 × 84,5 cm Jelzés: l. j. „C. Markó 1839 Pisis”
A Műegyleti katalógusban 173. szám

49. Waldmüller, F. G.: Dachstein hegye
o. fa 45,5 × 57,5 cm. Jelzés: k. l. „Waldmüller 1838”
A Műegyleti katalógus 156. szám

50. Marastoni Jakab: Álom
o. v. 74 × 93 cm. Jelzés: b. l. Marastoni Pesten 1840 A Műegyleti katalógusban 158. szám

51. Casagrande: Szt. János a pusztában, márvány
A Műegyleti katalógusban I. terem, 1. szám

52. Casagrande: Pyrker János László mellszobra
A Műegyleti katalógusban I. terem, 3. szám

53. Casagrande: Kis férfi mellszobor, 19 cm
A Műegyleti katalógusban 1. terem, 5. szám

54. Casagrande: Férfi mellszobra
A Műegyleti katalógusban 1. terem, 4. szám

55. Marastoni Jakab: Velencei vízfordó leányok o. fa 76×60 cm
(Az elveszett eredeti 1845-ben készített másolata)
A Műegyleti katalógusban 181. szám

56. Gallasz Nándor: Akt. bronz, 40 cm. Bánsági Megyei Múzeum,
Temesvár

57. Gallasz Nándor: Groteszk táncosnő, 1927. patinázott gipsz, 42,5×27,5×26,2 cm. Bácsági Megyei Múzeum, Temesvár

58. Gallasz Nándor: Madonna, patinázott gipsz, 41 cm. Bánsági Megyei Múzeum, Temesvár

59. Gallasz Nándor: Anyaság, fa, 36 × 18,5 × 20 cm. Kolozsvár-
Napocai Művészeti Múzeum

60. Gallasz Nándor: Kövező, bronz. Bánsági Megyei Múzeum, Temesvár

61. Gallasz Nándor: Ima, fa, 45 cm. Bánsági Megyei Múzeum,
Temesvár

